

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

 Гілея

Науковий вісник

Випуск 152 (№ 1)

Київ – 2020

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно**Фахове видання**

**з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
№ 747 від 13 липня 2015 р., з історичних наук наказом МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р.**

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації: серія КВ № 22632-12532ПР від 24 квітня 2017 року

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 06 від 30 січня 2020 р.)

Збірник входить до міжнародних баз

Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Індія).

Шеф – редактор:

Андрущенко В. П.,
д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,
акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М.,
д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Кивлюк О. П., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф.,
член – кор. НАН України, акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф.,
член-кор. НАН України (Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Арменія, Єреван)
Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф.,
член – кор. НАН України (Україна, Київ)
Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф.,
член-кор. НАН України (Україна, Київ)
Степико М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна колегія з історичних наук:

Войцехівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Дробот І. І., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Журба М. А., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Лисак В. Ф., д-р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Мезга М. М., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Старобільськ)
Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Сушко О. О., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шаповал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна колегія з філософських наук:

Абасов А. С., д-р філос. наук, проф. (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бех В. П., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г. А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Дзвінчук Д. І., д-р філос. наук, проф. (Україна, Івано-Франківськ)
Жадько В. О., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Куденал С. В., д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчук А., д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Онїшко О. Ф., д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Свиріденко Д. Б., д-р філос. наук, доц.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Терещицький С. О., д-р філос. наук, доц.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Тецлав С., д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
Халамендик В. Б., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Яшанов С. М., д-р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Редакційна колегія з політичних наук:

Андрусиниш Б. І., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Андрюкайтене Р., д-р PhD соціальних наук (менеджмент),
(Литва, Маріямполь)
Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Васильчук Є. О., д-р політ. наук, доц. (Україна, Черкаси)
Войналович В. А., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д-р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Картунов О. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Кізіма С. А., д-р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Когігоренко В. О., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д-р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д-р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Срогошу Т., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. – К. : «Видавництво «Гілея», 2020. – Вип. 152 (№ 1). – 271 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем сучасної науки в умовах полікультурного глобалізаційного суспільства. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

ISSN 2076-1554

NATIONAL PEDAGOGICAL
DRAGOMANOV UNIVERSITY

Academy of Sciences of Ukraine

Publishing House Hileya

Hileya
SCIENTIFIC BULLETIN

Volume 152 (№ 1)

KYIV – 2020

The collection is founded in 2004. Printed on a monthly basis

**Scientific professional publication
on history order of the Ministry of Education and Science
No. 1328 dated 21 December, 2015 (re-registration)**

Certificate of printed mass media's state registration (re-registration): Series KB № 22632-12532IIP from April 17th, 2017

Printed by decision

of National Pedagogical Dragomanov University (*protocol № 06 of January 30, 2020*)

The collection is a member of international database

Google Scholar; Index Copernicus (Poland); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (India).

Honored Chief Editor:

Andrushchenko V. P., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, Acad. of NAPS Ukraine (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Chief Editor:

Vashkevych V. M., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Co-editor:

Kyviuk O. P., Doctor of Philosophical Sciences, Senior Scientist, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Muliar V. I., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Zhytomyr)

Editorial board:

Andrushchenko V. P., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, Acad. of NAPS Ukraine (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Vashkevych V. M., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Zelenkov A. I., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Belarus, Minsk)
Kolesnyk V. F., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, (Ukraine, Kyiv)
Myrzakhanian R., Doctor of Historical Sciences, (Armenia, Ierevan)
Mykhalchenko M. I., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, (Ukraine, Kyiv)
Rafalskii O. O., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)
Saveliev V. L., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Soldatenko V. F., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, (Ukraine, Kyiv)
Stepyko M. T., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Editorial board Historical Sciences:

Voitsekhivska I. N., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)
Drobot I. I., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Zhurba M. A., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Lazko G. G., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Belarus, Minsk)
Lysak V. F., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Mariupol)
Mezga M. M., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Belarus, Homel)
Mykhailiuk V. P., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Starobilsk)
Stoian T. A., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Sushko O. O., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Chernega L. M., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Shapoval Y. I., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Editorial board Philosophical Sciences:

Abasov A. S., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Azerbaijan, Baku)
Bazaluk O. O., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)
Beh B. P., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Voronkova V. G., Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Ukraine, Zaporizhzhia)
Gerasyanova E. M., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Garbar G. A., Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Ukraine, Mykolaiv)
Zhadko V. O., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Zhyzhko T. A., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Kutsepal S. V., Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Ukraine, Poltava)
Mykolaichak A., Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Poland, Poznan)
Onipko O. F., Doctor of Technical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)
Svyrydenko D. B., Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Terepshchyi S. O., Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Tetslav S., Doctor of Philosophical Sciences, Professor (Poland, Bydgoszcz)
Yashanov S. M., Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Editorial board Political Sciences:

Andrusyshyn B. I., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Andriukaitene R., Doctor of Social Sciences (Management) (Lithuania, Mariampole)
Babkina O. V., Doctor of Political Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Balabanov K. V., Doctor of Political Sciences, Professor, (Ukraine, Mariupol)
Varzar I. M., Doctor of Political Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Vasylchuk E. O., Doctor of Political Sciences, Associate Professor, (Ukraine, Cherkasy)
Voinalovych V. A., Doctor of Political Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)
Ivanov M. S., Doctor of Political Sciences, Professor, (Ukraine, Mykolaiv)
Kartunov O. V., Doctor of Political Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)
Kizima S. A., Doctor of Political Sciences, Professor, (Belarus, Minsk)
Kotygorenko V. O., Doctor of Political Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)
Kras I., Doctor Habilitatus, Professor, (Poland, Cheshstohov)
Lapina S. V., Doctor of Social Sciences, Professor, (Belarus, Minsk)
Makarenko L. L., Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Ostapenko M. A., Doctor of Political Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)
Rymarenko S. Y., Doctor of Political Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)
Srogoshu T., Doctor Habilitatus, Professor, (Poland, Cheshstohov)

Hileya: Scientific Bulletin. – Kyiv : «Publishing house «Hileya», 2020. – Volume 152 (№ 1). – 271 p.

The collections' concept is based on a multifaceted scientific coverage of the problems of formation of informational civilization. The main headings cover areas of historical, philosophical and political sciences. It is designed for specialists in the humanities and socio-political sciences.

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

Вінницьке представництво

(Вінницький національний технічний університет)
керівник Денисюк С. Г., доктор політичних наук, професор
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru

Дніпропетровське представництво

(Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара)
керівник Вершина В. А., кандидат філософських наук, доцент
e-mail: vivi.dp@ukr.net

Запорізьке представництво

(Запорізький національний технічний університет)
керівник Ємельяненко Є. О., кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Івано-Франківське представництво

(Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник Дзвінчук Д. І., доктор філософських наук, професор
e-mail: fuid@ua.fm

Луганське представництво

(Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля, м. Старобільськ)
керівник Михайлюк В. П., доктор історичних наук, професор
e-mail: vital_mih@ukr.net

Львівське представництво

(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник Карівець І. В., кандидат філософських наук, доцент
e-mail: sacre@ukr.net

Маріупольське представництво

(Маріупольський державний університет)
керівник Булик М., кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vorlok@ukr.net

Миколаївське представництво

(Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського)
керівник Макарчук С. С., кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор Шкуренко К. О., кандидат політичних наук, доцент
e-mail: sh_kamila@mail.ru

Одеське представництво

(Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)
керівник Барвінська П. І., кандидат історичних наук, доцент
e-mail: barwinskaja@ua.fm

Подільське представництво

(Подільський державний аграрно-технічний університет,
м. Кам'янець-Подільський)
керівник Колосюк І. А., кандидат філософських наук, доцент
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

Полтавське представництво

(Полтавський факультет Національної юридичної академії
України ім. Ярослава Мудрого)
керівник Куцєпал С. В., доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

Сумське представництво

(Сумський державний університет)
керівник Дегтярьов С. І.,
доктор історичних наук, професор
e-mail: starsergo@bigmir.net

Тернопільське представництво

(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка)
керівник Кліш А. Б., кандидат історичних наук, доцент
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

Ужгородське представництво

(Ужгородський національний університет)
керівник Мелеганич Г. І., кандидат політичних наук, доцент
e-mail: melgi@ukr.net

Уманське представництво

(Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини)
керівник Кривошея І. І., кандидат історичних наук, доцент
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

Харківське представництво

(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»)
керівник Владленова І. В., доктор філософських наук, професор
e-mail: vladlenova@email.ua

Хмельницьке представництво

(Хмельницький національний університет)
керівник Гоцуляк В. М., кандидат політичних наук, доцент
e-mail: gotsylak@ukr.net

Черкаське представництво

(Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького)
керівник Васильчук Є. О., доктор політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

Чернігівське представництво

(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник Горобець С. М., молодший науковий співробітник
e-mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО

збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національна Академія Наук Азербайджану, м. Баку)

керівник Махмудов М. А., доктор філософії

e-mail: matlabm@yandex.com

координатор Рагімлі Р., науковий співробітник

e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління

при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)

керівник Алейникова С. М., кандидат соціологічних наук, доцент

e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru

(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)

керівник Шостак Г. В., кандидат педагогічних наук

e-mail: shostak1964@brest.by

(Гомельський державний університет

імені Франциска Скорини, м. Гомель)

керівник Мезга М. М., доктор історичних наук, професор

e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)

керівник Димчик Р., доктор, викладач,

e-mail: dymczyk@wp.pl

(Інститут історії Академії імені Яна Дługоша в Ченстохові)

керівник Моравець Н., доктор, викладач

e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

**Див. також: Сайт Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal**

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

Agencies of collection «Hileya scientific bulletin» in Ukraine

Vinnitsia Agency

(Vinnitsia National Technical University)
Director **Denysiuk S.G.**, Doctor of Political Sciences, Professor
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru

Dnipro Agency

Dnipro National Honchara University
Director **Vershyna V.A.**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: vivi.dp@mail.ru

Zaporizhia Agency

(Zaporizhia National Technical University)
Director **Iemelianenko E.O.**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Ivano-Frankivsk Agency

(Prykarpatskii National Stefanyk University, Ivano-Frankivsk)
Director **Dychkovska G.O.**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

Luhansk Agency

(Eastern Ukraine National Dal University, Starobilsk)
Director **Mykhailiuk V.P.**, Doctor of Historical Sciences, Professor
e-mail: vital_mih@ukr.net

Lviv Agency

(National University "LvivslaPolitechnika")
Director **Karivets I.V.**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: sacre@ukr.net

Mariupol Agency

(Mariupol National University)
Director **Bulyk M.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: vorlok@ukr.net

Mykolaiv Agency

(Mykolaiv National Sukhomlynskii University)
Director **Makarchuk S.S.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
Coordinator **Shkurenko K.O.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: sh_kamila@mail.ru

Odesa Agency

(Odesa National Mechnykov University)
Director **Barvinska P.I.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
e-mail: barvinskaja@ukr.net

Podilskyi Agency

(Podilskyi National Agro-Technical University, Kamianets-Podilskyi)
Director **Kolosiuk I.A.**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

Poltava Agency

(Poltava Department of National Juridical Academy)
Director **Kucepal S.V.**, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

Symu Agency

(Symu National University)
Director **Dehtiarov S.I.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
e-mail: starsergo@bigmir.net

Ternopil Agency

(Ternopil National Pedagogical Hnatiuk University)
Director **Klish A.B.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
e-mail: klis_andriy@ukr.net

Uzhgorod Agency

(Uzhgorod National University)
Director **Meleganych G.I.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: melgi@ukr.net

Uman Agency

(Uman National Pedagogical Tychyna University)
Director **Kryvosheia I.I.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

Kharkiv Agency

(National Technical University "KharkivPolitechnical Institute")
Director **Vladlenova I.V.**, Doctor of Philosophical Sciences, Professor
e-mail: vladlenova@email.ua

Khmelnysk Agency

(Khmelnysk National University)
Director **Gotsuliak V.M.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: gotsuliak@ukr.net

Cherkasy Agency

(Cherkasy National Khmelnytskii University)
Director **Vasylychuk E.O.**, Candidate of Political Sciences, Associate Professor
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

Chernigiv Agency

(Chernigiv National Institute of Economy and Management)
Director **Topol O.V.**, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor
e-mail: topololga@ukr.net
Coordinator **Horobets C.M.**, Junior Scientist
e-mail: olen-g@yandex.ru

Agency of collection «Hileya scientific bulletin» in Azerbaijan

(Azerbaijan National Scientific Academy, Baku)
Director **Mahmudov M.A.**, Doctor of Philosophy
e-mail: matlabm@yandex.com
Coordinator **Rahimli R.**, Scientist
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

Agencies of collection «Hileya scientific bulletin» in Belarus

(Management Academy by the President of Belarus Republic, Minsk)
Director **Aleinikova S.M.**, Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest National Pushkin University, Brest)
Director **Shostak G.V.**, Candidate of Pedagogical Science
e-mail: shostak1964@brest.by
(Homel National Skoryni University, Homel)
Director **Mezga M.M.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
e-mail: nmezga@gsu.by

Agencies of collection «Hileya scientific bulletin» in Poland

(Adam Mitskevich University, Poznan)
Director **Dymchuk R.**, Doctor, Lecturer
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Institute of History of Dlugosha Academy, Chenstohov)
Director **Moravets H.**, Doctor, Lecturer
e-mail: mornor@wp.pl

You are welcome to visit our webpage: www.gileya.org

e-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Also visit: Webpage of National Vernadskyi Library of Ukraine:

www.nbu.gov.ua/portal

Section: Scientific Publications of Ukraine: magazines and collection of scientific papers

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(47).082 + 94(438).071

**РАЗДЕЛЫ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ И ИХ
ВЛИЯНИЕ НА РЕШЕНИЕ ПОЛЬСКОГО
ВОПРОСА В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
В КОНЦЕ XVIII – НАЧАЛЕ XIX ВЕКА****РОЗДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА ЇХ ВПЛИВ
НА РІШЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ПИТАННЯ
В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ XVIII - ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ****THE SEPARATIONS OF THE POLISH-
LITHUANIAN COMMONWEALTH AND THEIR
INFLUENCE ON THE SOLUTION OF THE POLISH
QUESTION IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE
LATE XVIII-EARLY XIX CENTURY****Бондаренко О. А.,**кандидат экономических наук, доцент,
преподаватель, Санкт-Петербургское
государственное бюджетное профессиональное
образовательное учреждение «Российский
колледж традиционной культуры»,
e-mail: 1604102018@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-0693-9700>**Бондаренко О. А.,**кандидат економічних наук, доцент,
викладач, Санкт-Петербурзьке державне
бюджетне професійне загальноосвітній заклад
«Російський коледж традиційної культури»,
e-mail: 1604102018@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-0693-9700>**Bondarenko O.,**teacher PhD in economics, associate professor,
St. Petersburg state budgetary professional
educational institution
«Russian College of traditional culture»,
e-mail: 1604102018@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-0693-9700>

В статье рассматриваются основные причины разделов Речи Посполитой и предпринимаемые попытки со стороны российских властей решить польский вопрос в Российской империи. Автор полагает, что после разделов Польши влияние польской культуры в западных регионах Российской империи только усилилось. Акцентируется внимание, что объединение маленькой конституционной монархии (Царства Польского) с крупнейшей и сильнейшей автократией в мире (Российской империей) создало серьезные проблемы и, соответственно, привело к двум польским национально-освободительным восстаниям 1830–1831 и 1863 годов. Польский вопрос являлся единственной серьезной национальной проблемой в Российской империи за исследуемый в статье период.

Ключевые слова: герцогство Варшавское, конституция Польши, польская эмиграция, разделы Речи Посполитой, Царство Польское, противостояние.

У статті розглядаються основні причини поділів Речі Посполитої і вживаються спроби з боку російської влади вирішити польське питання в Російській імперії. Автор вважає, що після поділів Польщі вплив польської культури в західних регіонах Російської імперії тільки посилювалося. Акцентується увага, що об'єднання маленької конституційної монархії (Царства Польського) з найбільшою і сильнішою автократією в світі (Російською імперією) створило серйозні проблеми і, відповідно, призвело до двох польським національно-визвольним повстанням 1830-1831 і 1863 років. Польське питання був єдиною серйозною національною проблемою в Російській імперії за досліджуваній в статті період.

Ключові слова: герцогство Варшавське, конституція Польщі, польська еміграція, розділи Речі Посполитої, Царство Польське, протистояння.

The article deals with the main reason of the separations of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the attempts made by the Russian authorities to solve the Polish question in the Russian Empire. The author believes that after the separations of Poland, the influence of Polish culture in the western regions of the Russian Empire only intensified. It is emphasized that the unification of a small constitutional monarchy (The Kingdom of Poland) with the largest and strongest autocracy in the world (the Russian Empire) created serious problems and, accordingly, led to two the Polish national liberation rebellions of 1830-1831 and 1863-1864. The Polish question was the only serious national problem in the Russian Empire.

Keywords: Duchy of Warsaw, constitution of Poland, Polish emigration, the separations of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Kingdom of Poland, opposition.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Актуальность темы исследования. Три раздела Речи Посполитой – в 1772, 1793 и 1795 годах – совершенно уничтожили одну из крупнейших и старейших стран Европы и завершили поглощение целого региона Европы соседними странами. Разделы Речи Посполитой, осуществленные Пруссией, Россией и Австрией, стали одной из центральных проблем не только истории Польши, но и всей Центральной и Восточной Европы. Еще в 1669 году польский король Ян-Казимир, слагая с себя корону и прощаясь с народом на сейме, торжественно предсказывал, что Речь Посполитая сама себя погубит, и, соответственно, рано или поздно, Россия, Австрия и Пруссия уничтожат Польшу и разделят ее между собой [6, с. 59].

Историография проблемы. Национальные проблемы в России и в других странах всегда привлекали исследователей. Изучение польского вопроса в российской политике представлено многими исследователями. В частности, в исторических работах В. Н. Александренко, Ю. А. Борисенка, Ф. П. Еленева, В. О. Ключевского, В. Козловского, Е. В. Котовой, Б. Кутыловского, А. Рамбо, С. М. Соловьева, Б. М. Туполева, Оскара Халецки, П. П. Черкасова.

Цель статьи состоит в раскрытии некоторых аспектов, связанных с решением российскими властями польского вопроса в результате разделов Речи Посполитой.

Изложение основного материала. Предложения о разделе Польши ее соседями или отчуждении части ее территории в пользу какой-то одной державы, особенно Бранденбурга-Пруссии, стали с начала XVIII века обычным явлением. При каждом осложнении польского вопроса вновь возникала идея раздела этой страны. Объективно Россия служила тогда опорой территориального единства Польши, о чем свидетельствует отрицательное отношение императора Петра I к чрезвычайной серьезной попытке раздела этой страны, предпринятой при заключении в 1721 году Ништадтского мира. Ее инициатором выступил Август II, который путем преобразования существовавшей в Речи Посполитой системы монарха в наследственное право саксонского курфюрста на польский престол собирався присоединить значительную ее часть к Саксонии. Согласия России, Пруссии и Австрии он рассчитывал добиться передачей им некоторых областей Речи Посполитой. Однако Петр I совсем не поддержал данное предложение, поскольку он учитывал, что раздел Речи Посполитой привел бы к значительному расширению немецких государств в восточном направлении [14, Т. 5, с. 171].

С начала XVIII века во взаимоотношениях России с Западной Европой господствовали три вопроса — шведский, восточный (или турецкий) и польский. Польский вопрос все время создавал большие проблемы в отношениях России с Францией. Для Москвы, как позднее и для Петербурга, Речь Посполитая была историческим противником, с которым Россия с конца XVI века вела непрерывные войны. В то же самое время Польша являлась историческим союзником Франции, важнейшим элементом так называемого «восточного барьера» (Швеция, Польша, Турция) [16, с. 94].

В своей войне против Барской конфедерации Россия все еще была далека от военного и политического решения. После того как руководителю внешней политики Франции герцогу Шуазелю не удалось оторвать Пруссию от России и помешать Екатерине II возвести на польский престол Станислава Понятовского, Шуазель стал оказывать активную поддержку Барской конфедерации людьми и деньгами, стремясь истощить Россию. Этому же служило подстрекательство Турции к войне с Россией. В конце 1770 года в результате дворцовых интриг Шуазель был отправлен в отставку и сослан, а Барская конфедерация лишилась реальной помощи со стороны Франции [14, Т. 6, с. 158].

Инициатива первого раздела Речи Посполитой исходила от Пруссии, в результате чего 4 января 1772 года были подписаны в Санкт-Петербурге (русским вице-канцлером графом Н.П. Паниным и посланником Фридриха II графом Сольмсом) первые секретные конвенции относительно занятия и присоединения польских областей, ближайшим образом поименованных в конвенциях, подписанных в Санкт-Петербурге 25 июня 1772 года. В качестве мотивов раздела Польши выставлялись «дух партий смуты и междоусобия», которыми в течение многих лет волновалось королевство Польское, и анархия, «приобретающая там с каждым днем но-

вые силы, так что подрывает наконец всю власть законного правительства, возбуждая справедливые опасения, что может наступить совершенное распадение государства», от которого могут быть нарушены интересы соседей Польши, доброе согласие, установившееся между ними, и возможно возникновение всеобщей войны [1, с. 1–2].

В результате осуществленного Пруссией, Россией и Австрией первого раздела Речи Посполитой в их руки перешло около трети ее территории и 40% населения. Пруссия получила епископство Эрmland (Вармию), Западную Пруссию – воеводства Мариенбург (Мальборк), Кульм (Хелмно) и Помереллия без городов Данциг (Гданьск) и Торн (Торунь), а также часть великопольской территории – Нетце-дистрикт. Это составило 36 тысяч квадратных километров с населением 580 тысяч человек. К России отошли Восточная Белоруссия и часть Ливонии с городами Дюнабург (Даугавпилс), Витебск, Мстиславль, Могилев, Гомель, всего 93 тысячи квадратных километров с населением 1300 тысяч человек. Австрия, кроме уже занятых территорий, приобрела Восточную Галицию Лодомерию с городами Лемберг (Львов), Пшемьсль, Броды, Галич, но без Кракова – всего около 83 тысяч квадратных километров с населением 2650 тысяч человек [14, Т. 6, с. 165].

Новая конвенция, подписанная в Санкт-Петербурге 12 января 1793 года уполномоченными Пруссии и России, установила второй раздел Речи Посполитой, к которому приступает в лице посла Кобенцля император Австрийский по акту, подписанному в Петербурге 23 декабря 1794 года, России досталась другая часть Белоруссии и Волынь с Подолией, Пруссии — Данциг и Торн с частью Познани. Россия получила по этому разделу территорию в 185 тысяч квадратных километров с населением 3011 тысяч жителей, Пруссия — 58 тысяч квадратных километров с населением 1136 тысяч жителей [1, с. 2].

Вторичный раздел Польши (в 1793 году) сильно взволновал многочисленных польских магнатов, проживавших за границей в качестве эмигрантов. У них стало проявляться патриотическое чувство вместе с жадной мщенией. В это время явился литвин Фаддей Костюшко, горячий патриот, человек даровитый в военном отношении и с высокими нравственными качествами. Он был избран главным вождем восстания, а затем – возведен в генералиссимусы. Опубликование им инсurreкционного акта, несомненно, вызвало движение во всей разделенной Польше, а тем более – в части, доставшейся России [8, с. 387]. В 1794 году при Моциевичах произошел серьезный бой между польскими и русскими войсками. Поляки были окончательно разбиты, понесли огромную потерю, тем более важную для них, что Костюшко был тяжело ранен и взят в плен [8, с. 390].

1795 год был последним, связанным с существованием независимой Польши. Инструкция к С. А. Колычеву в Берлин (от 27 ноября 1795 года) установила ближайшим образом взгляд императрицы Екатерины II на дальнейший ход событий.

«Осталась нам (гласила инструкция) обеспечить себя и государство наше на будущие времена от скорого возобновления тех же волнений и беспоконств, кои мы столь славно прекратили; и потому..., что польский народ, по свойственному ему легкомыслию, вовсе не способен независимому бытию..., рассудил за необходимо нужное прибегнуть к общему поделу оставшейся части между нами и двумя другими его соседями» [1, с. 2–3].

Декларация, подписанная в Санкт-Петербурге 23 декабря 1794 года, привела к целому ряду актов, санкционирующих третий раздел Речи Посполитой. Осуществление Пруссией декабрьских актов (заключение которых держали сначала в большом секрете) состоялось в двух конвенциях – Пруссии с Австрией и затем Пруссии с Россией (13 октября 1795 года). Главный инициатор этого последнего раздела — Россия получила наиболее значительные приобретения – 182 тысячи квадратных километров и 1170 тысяч жителей (Литву с Вильной и Курляндию); Австрия 49 тысяч квадратных километров с 1 миллионом жителей (Малую Польшу с Краковом); Пруссии досталась остальная часть Великой Польши и Мазовия со столицей Варшавой (всего 54 тысячи квадратных километров и 1 миллион жителей). 14 ноября 1795 года король Станислав II Август подписал в Гродно акт отречения «От короны и правления Польшей» [1, с. 3].

В результате трех разделов Речи Посполитой Россия завладела более чем половиной территории Польши – около 460 тысяч квадратных километров с шестью миллионами жителей, менее развитой в экономическом и культурном отношении, преимущественно с белорусским и украинским населением. Государственная граница России была передвинута далеко на запад, что еще более укрепило ее доминирующее положение в Восточной Европе и усилило влияние в Центральной и Западной Европе [14, Т. 6, с. 168]. Присоединив белорусские земли, Российская империя столкнулась с большими проблемами в их инкорпорации. Этот процесс растянулся на несколько десятилетий и вначале не сопровождался открытой конфронтацией русского и польского начал [3, с. 148–149].

Участвуя в двух разделах Польши, Австрия завладела наименьшей добычей – 132 тысячами квадратных километров с населением 3,9 миллиона человек, большинство которого составляли поляки при значительной доле украинцев. Главный же инициатор и организатор разделов Польши, Пруссия, приобрела несколько большую территорию, чем Австрия, – 148 тысяч квадратных километров с населением 2,8 миллиона человек. Серьезной проблемой, чреватой осложнениями в будущем, был тот факт, что после третьего раздела 1795 года обширные исконно польские территории и бывшие польские подданные составили почти половину территории и населения Прусского государства [14, Т. 6, с. 169].

Дипломатические акты вычеркивали само название Королевства Польского из всемирной истории, но они не могли уничтожить в умах поляков воспоминаний об их блестящем прошлом, преж-

нем могуществе, долгой борьбе за гегемонию в славянском мире и их национальной славе. Эти исторические традиции приводили к возникновению у поляков желания восстановить их утраченное отечество иногда в таких формах, которые были далеки от реальной действительности. Польская эмиграция прежде всего направилась в Париж, чтобы установить хорошие отношения с революционной Францией. При посредничестве Франции и с согласия Турции в Валахии и Молдавии собираются отряды, ведущие сношения с Видинским пашой Надвань-Оглу с целью поддержать Турцию на случай ее войны с Россией. Во второй коалиции европейских держав против Франции (с 1799 года) польские отряды принимали деятельное участие во многих битвах, но эти войны не оправдали надежд поляков. Люневильский мирный трактат Пруссии с Францией (9 февраля 1801 года) совершенно игнорировал поляков, а дополнительный трактат России с Францией (подписанный в Париже 26 сентября 1801 года графом Морковым и Талейраном) содержал статью (III), противоположную тенденциям поляков, хотя прямо о них не упоминал [1, с. 4–5].

Вместе с тем все свои надежды поляки связывали с деятельностью Наполеона. Это было обусловлено прежде всего тем обстоятельством, что, по Тильзитскому мирному договору, заключенному в 1807 году, было образовано герцогство Варшавское. Наполеон ограничил новое государство, создаваемое в самом сердце Центрально-Восточной Европы, долей Пруссии, полученной при втором и третьем разделах Речи Посполитой, и назвал его не Польшей, а герцогством Варшавским [15, с. 326].

С весны 1807 года Наполеон стремился установить хорошие отношения с поляками российских областей (Подолля и Волынь), надеясь с их помощью поднять восстание, которое, перекинувшись из Галиции, могло бы ослабить и отвлечь силы его противников (России и Австрии) [1, с. 6–8]. Наполеон с его попыткой создания герцогства Варшавского (1807–1815 годы) как прообраза возрожденной Польши преследовал прежде всего интересы своей империи [10, с. 56]. Отправляя в августе 1814 года своего представителя, графа Нессельроде на Венский конгресс, Александр I дал ему подробную инструкцию о целях, которые Россия желает достичь на переговорах. Император заявил о намерении присоединить к России герцогство Варшавское, завоеванное им в ходе войны с Наполеоном, с тем, чтобы его подданные были вознаграждены за понесенные ими жертвы и, соответственно, военная граница охраняла их от бедствий нового нашествия [11, с. 37]. Вместе с тем идея восстановления Польши вызвала острое неприятие в России. Яркое свидетельство этому можно найти в представленном на Высочайшее имя в январе 1813 года меморандуме Нессельроде. В нем дипломат показывает все отрицательные стороны этого плана, подчеркивает, что восстановление Польши вызовет раздоры среди держав и Австрия не сможет стать союзником России. При этом имело место «крайнее отвращение русских к предложенной мере» [11, с. 38].

Будучи проездом в Булавах у Адама Чарторижського 3 сентября 1813 года, Александр I говорил: «У Польши три врага: Австрия, Пруссия и Россия и один друг — это я. Если бы я хотел присоединить Галицию, пришлось сражаться. Пруссия соглашается на восстановление Польши, если я отдам ей часть Велико-Польши, а я хочу отдать польские провинции около 12 миллионов жителей. Составьте себе хорошую конституцию и сильную армию и тогда посмотрим» [9, кн. 4, с. 192].

Следует отметить, что сохранение и развитие национальных особенностей в управлении территорий, присоединяемых к России, составляло важную черту политики Александра I. Так, после присоединения в 1809 году Финляндии там были сохранены сейм и конституционное устройство. В апреле 1818 года, посетив после Варшавы Бессарабию, Александр I обнаружил новый «Устав образования Бессарабской области», устанавливавший особый образ автономного самоуправления [13, с. 163].

В то же время Александр I при решении польского вопроса столкнулся с большими проблемами. На заседании представителей четырех союзных держав 19 сентября 1814 года Нессельроде заявил о намерении России присоединить к себе все герцогство Варшавское. Это вызвало резкое возражение Меттерниха, который заявил, что Австрия ни в коем случае не сможет согласиться с таким решением польского вопроса, она выступит против восстановления самого названия Польша, что может угрожать спокойствию ее польских владений [11, с. 38–39].

При рассмотрении вопроса, связанного с раздѣлами Польши, французское правительство давно усвоило мнение польских эмигрантов, поэтому Талейран прежде всего стремился узнать планы российских властей, а затем противодействовать России захватить польские земли. Однако уже во время первого представления Александру I ему пришлось услышать от него (19 сентября 1814 года) следующие слова: «Я сохраню за собой то, что занимаю» [1, с. 32]. Позднее через две недели (11 октября 1814 года) на второй аудиенции российский император выразил свои мысли Талейрану еще определеннее: «У меня в герцогстве 200 тысяч войска; пусть же меня выгонят (оттуда). Я отдал Саксонию Пруссии, Австрия на это согласна» [1, с. 33].

Во главе оппозиции против притязаний России на польские территории стал английский представитель на Венском конгрессе лорд Кассельри. Однако Англия не встретила серьезной поддержки со стороны Пруссии. Здесь следует отметить мнение князя Гарденберга, первого представителя Пруссии на Венском конгрессе. Он раскрыл перед представителями ведущих держав на конгрессе основное содержание польского вопроса. В своем секретном меморандуме к лорду Каммельри (7 ноября 1814 года) он доказывал, что присоединение к России герцогства Варшавского, еще с конституционным строем в будущем не усилит, а ослабит Россию [1, с. 35].

Название Польша, которое в 1795 году, должно было исчезнуть навсегда, теперь было дано маленькой, искусственно ограниченной территории, почти равной доли Пруссии и Австрии при третьем разделе страны, которую Венский конгресс передал России. Несмотря на серьезные разногласия, в ходе длительных переговоров сторонам все же удалось достичь компромисса в разрешении ставшей самой сложной для Венского конгресса польско-саксонской проблемы. Вместе с тем следует отметить, что включение в состав Российской империи конституционной Польши было чревато большими сложностями, что вскоре и проявилось. Эти противоречия привели к двум кровопролитным восстаниям 1830–1831 и 1863 годов, что оказало негативное влияние на имидж России и на ее международные позиции [11, с. 43].

Королевство Польское, которому наряду с этим титулом было дано русское название Царство Польское, составляло, по смыслу актов Венского конгресса и по данной ему Александром I конституции, особое государство, соединенное с Россией только общностью династии и внешних сношений (статьи 3 и 8), поэтому присоединение к нему части литовских или украинских областей Российской империи могло рассматриваться как действительным их отторжением от последней. Император Александр I принял титул Короля польского (опять с переводом *roi – tsar*). Согласно 45 статьи конституции, все его наследники обязаны были короноваться в Варшаве и присягнуть на верность конституции Царства Польского [12, с. 8–9].

Существование Царства Польского не могло удовлетворить национальных стремлений поляков. Еще сильным было предание о независимой Речи Посполитой, возникли большие надежды во время наполеоновских войн, которые поддержал своими обещаниями Александр I. На всем пространстве западных губерний действовало восстановленное императором Павлом I польско-литовское законодательство, гражданское и отчасти административное [12, с. 10–11]. После 1795 года влияние польского языка в западных губерниях Российской империи совсем не снизилось, определяя характер публичной коммуникации вплоть до восстания 1830–1831 годов [2, с. 229]. А. Д. Градовский полагал: «...Поляки мечтают не о народности своей, а о Польском государстве, построенном, как Вам известно, на подчинении целой массы православно-го люда сравнительно небольшому числу поляков. Вот что губит польское общество, вот что заставляет русских подозрительно относиться к каждому движению на берегах Вислы. Государственный вопрос между Россией и Польшей уже закрыт. Старой «Речи-Посполитой» уже не будет и быть не может именно во имя национального начала...» [5, с. 148]. В России самой большой национальной проблемой (при этом единственной проблемой, которая открыто признавалась) был польский вопрос. В то же время среди поляков преобладал национализм, который своей ближайшей целью ставил получение полной политической свободы в восстановленном национальном государстве.

Выводы и перспективы дальнейших исследований. Проведенные в статье исследования позволили выделить несколько весомых выводов, в частности территориальная гегемония всегда была целью Российской империи, влияло на ее решение относительно внешней политики, а, следовательно, стало одним из стимулов разделить территорию Польши и укрепить позиции на территории Западной Европы. Также в период раздела Польши наблюдался значительное влияние польской культуры на западные регионы Российской империи. Анализ значительного количества научных работ позволил выделить наиболее значимые события исследуемого периода, в частности в таких автор относит национально-освободительные восстания 1830-1831 и 1863. Несмотря на то, что выбранная тематика нашла отражение в научных кругах, все еще остаются зоны для будущих исследований, в частности следует сосредоточить больше внимания на социально-экономических процессах, которые происходили в период раздела Польши.

Список использованных источников

1. Александренко В. Н. Европейские державы и Польша в начале XIX века (1807 – 1815) / В. Н. Александренко // Журнал Министерства Юстиции. – 1908. – № 6. – С. 1–40.
2. Белоруссия и Украина: история и культура: ежегодник / Ин-т славяноведения. – М.: Наука, 2003–2004 / гл. ред. Б. Н. Флоря. – 2005. – 423 с.
3. Борисенко Ю. А. Белорусские земли между Польшей и Россией – от разделов Речи Посполитой до окончания Второй мировой войны (1772–1945 годы) / Ю. А. Борисенко // Новая и новейшая история. – 2015. – №5. – С. 148–159.
4. «Готов собою жертвовать...». Записки графа Михаила Николаевича Муравьева об управлении Северо-Западным краем и об усмирении в нем мятежа. 1863–1866 гг. / [сост., вступ. стат., коммент. К.В. Петрова]. – М.: Пашков дом, 2008. – 416 с.
5. Градовский А. Д. Славянский вопрос и война 1877 года. Польский вопрос. Изд. 2-е. – М.: ЛЕНАНД, 2016. – 176 с.
6. Еленев Ф. П. Польская цивилизация и ее влияние на Западную Русь. Учение о Финляндском государстве. Изд. 2-е. – М.: ЛЕНАНД, 2015. – 192 с.
7. Император Николай Павлович и его время. 1831–1849 гг. // Русская старина. – 1884. – № 1. – с. 135–159.
8. Иоанн Грозный. Хмельницкий. Потемкин. Суворов. Скобелев / Сост. «ЛИО Редактор». – СПб.: «ЛИО Редактор» и др., 1998. – 560 с.
9. Козловский В. Россия и Царство Польское в период его автономного быта / В. Козловский // Русская мысль. – 1906. – кн. 4. – С. 183–205; – кн. 5. – С. 152–180.
10. Коленкур А. О. де Русская кампания 1812 года. – Смоленск: Русич, 2004. – 544 с.
11. Котова Е. В. Россия на венском конгрессе 1814–1815 годов / Е. В. Котова // Новая и новейшая история. – 2017. – №5. – С. 33–52.
12. Кутыловский Б. Польский вопрос / Б. Кутыловский // Образование. – 1905. – № 11–12. – С. 1–23.
13. Мироненко С. В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. – М.: Наука, 1989. – 240 с.
14. Туполев Б. М. Фридрих II, Россия и первый раздел Польши / Б. М. Туполев // Новая и новейшая история. – 1997. – №5. – С. 168–195; – №6. – С. 147–171.
15. Халецки Оскар История Центральной Европы с древних времен до XX века. Кипящий котел народов и религий на территории между Германией и Россией / Пер. с англ. Л. А. Карповой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2019. – 543 с.
16. Черкасов П. П. Российско-французские отношения и польское восстание 1863 года / П. П. Черкасов // Новая и новейшая история. – 2015. – №1. – С. 94–112.

References

1. Alekaandrenko V. N., 1908. European Powers and Poland at the Beginning of the Nineteenth Century (1807 - 1815). *Journal of the Ministry of Justice*, 6, p. 1–40.
2. Flor B. N. (ed. by), 2005. *Belarus and Ukraine: History and Culture: Yearbook* / Institute of Slavic Studies. Moscow: Nauka.
3. Borisenok Yu. A., 2015. Belarussian Lands between Poland and Russia - from the Parcelling of the Polish-Lithuanian Commonwealth to the end of World War II (1772–1945). *Modern and Current History Journal*, 5, p. 148–159.
4. Petrov K. V. (comment. by), 2008. “Ready to Sacrifice ...”. Notes by Count Mikhail Muraviev on the Management of the Northwest Territory and Suppression of the Rebellion in It. 1863-1866. Moscow: Pashkov Dom.
5. Gradovsky A. D., 2016. The Slavic Issue and the War of 1877. The Polish issue. 2nd ed. Moscow: LENAND.
6. Elenev F. P., 2015. Polish Civilization and its Influence on Western Rus. The Doctrine of the State of Finland. 2nd ed. Moscow: LENAND.
7. Emperor Nikolay I Pavlovich and his Time. 1831-1849. *Russian Antiquity*. 1884, 1, p. 135–159.
8. LIO Editor, et al., comp. by. 1998. Ivan the Terrible. Khmelnitsky. Potemkin. Suворov. Skobelev. St. Petersburg.
9. Kozlovsky V., 1906. Russia and the Kingdom of Poland in the Period of its Autonomy. *Russkaya Mysl*, Book. 4, p. 183–205; Book. 5, p. 152-180.
10. Kolenkur A. O., 2004. Russian Campaign of 1812. Smolensk: Rusich.
11. Kotova E. V., 2017. Russia at the Congress of Vienna of 1814-1815. *Modern and Current History Journal*, 5, p. 33–52.
12. Kutylovsky B., 1905. Polish Issue. *Obrazovanie*, 11-12, p. 1–23.
13. Mironenko S.V., 1989. Autocracy and Reforms. The Political Struggle in Russia in the Early XIX Century. Moscow: Nauka.
14. Tupolev B. M., 1997. Friedrich II, Russia and the First Parcelling of Poland. *Modern and Current History Journal*, 5, p. 168-195; 6, p. 147–171.
15. Halecki O. 2019. History of Central Europe from Ancient Times to the Twentieth Century. Boiling Cauldron of Peoples and Religions in the Territory between Germany and Russia. Moscow: Tsentrpoligraf CJSC.
16. Cherkasov P. P. 2015. Russian-French Relations and the Polish Uprising of 1863. *Modern and Current History Journal*, 1, p. 94-112.

УДК 97

**НОВГОРОД-СІВЕРСЬКЕ ВІКАРІАТСТВО
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ**

**NOVGOROD-SIVERSKY VICARIATE
OF THE DIOCESE OF CHERNIHIV IN THE
SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY**

Герасименко В. А.,

священник, Українська Православна Церква,
аспірант, Київська духовна академія
(Україна, Чернігів),
e-mail: geravit93@ukr.net

Gerasymenko V. A.,

a priest, the Ukrainian Orthodox Church,
a graduate student, the Kyiv Theological Academy
(Chernihiv, Ukraine),
e-mail: geravit93@ukr.net

Автор статті на підставі матеріалів, які були опубліковані у часописах «Черниговские епархиальные известия» та інших джерелах досліджує діяльність Новгород – Сіверського вікаріатства Чернігівської єпархії у другій половині ХІХ століття, в період з 1868 – 1893 рр.

Головну увагу приділено діяльності вікарних владик Чернігівської єпархії цього періоду.

Ключові слова: Новгород – Сіверське вікаріатство, Чернігівська єпархія, священник, благодійний, єпископ, парафія.

The author of the article on the basis of materials published in the journals “Chernihiv Diocesan News” and other sources investigates the activities of the Novgorod - Siversky Vicariate of the Chernihiv Diocese in the second half of the nineteenth century, in the period from 1868 to 1893.

The main attention was paid to the activities of the vicar bishops of the Chernihiv diocese of this period.

Keywords: Novgorod - Siversky Vicariate, Diocese of Chernihiv, priest, charity, bishop, parish.

У ХІХ столітті Чернігівська єпархія по своїй території збігалася з межами Чернігівської губернії. Оскільки територія була велика, відкривалися нові храми, число священнослужителів з кожним роком збільшувалася. Самому Чернігівському архієрею було вже не так просто управляти Чернігівською єпархією. Як відомо, наприкінці ХVІІІ століття при імператриці Катерині ІІ єпархію на деякий час ділили. У 1785 році зі складу Чернігівської єпархії була виведена єпархія Новгород-Сіверська і Глухівська, з центром у Новгород-Сіверському [1, с. 127]. Тоді ж в цьому місті була відкрита і духовна семінарія [2, с. 130]. Єдиним архієреєм даної єпархії був Преосвященний Іларіон (Кондратовский). Проте в 1797 році, вона була скасована, а її територія була приєднана до Чернігівської єпархії [3, с. 100].

У другій половині ХІХ століття в багатьох єпархіях Руської Церкви були засновані вікаріатства, а в деяких єпархіях, навіть не одне. Чернігівська єпархія не стала винятком у цьому питанні. Тоді, в 1868 році, було прийнято рішення заснувати Новгород-Сіверське вікаріатство цієї єпархії [4, с. 711]. Вікаріатство засновувалося на такі права:

1. Вікарій Чернігівської єпархії мав титул єпископ Новгород-Сіверський, а своє місцеперебування архієрей повинен був мати у Чернігівському

Слецькому першокласному монастирі. Так само вікарій тепер повинен був керувати цим монастирем;

2. На утримання вікарія, окрім настоятельської платні та доходів Слецького монастиря, було вирішено виділити від Іллінської Друкарні Чернігівського Архієрейського будинку 100 рублів, з монастирів Пустельного-Рихлівського 250 рублів; Новгород-Сіверського Спаського, Домницького Різдяного, Ніжинського Благовіщенського і Миколаївського Крупицького по 100 рублів від кожного і одноразово видати вікарію на екіпаж та утримання по будинку з типографських сум Архієрейського будинку 200 рублів, з сум монастирів Рихлівського 300 рублів, Новгород-Сіверського, Домницького, Ніжинського та Крупицького по 150 рублів від кожного;

3. «архієрейською ризницею та іншими речами Архієрейського служіння надати вікарію користуватися від Чернігівського архієрейського дому» [4, с. 713].

У той же день був призначений вікарний архієрей. 21 серпня 1868 року Святіший Синод обрав єпископом Новгород-Сіверським, вікарієм Чернігівської єпархії, настоятеля Одеського Успенського другокласного монастиря, ректора Херсонської семінарії, архімандрита Феофілакта (Праведнікова). Указ Синоду був посланий «відзначеному Єпископського сану Архімандриту Феофілакту, так і Преосвященним: Архієпископу Чернігівському Варлаама, Архієпископу Херсонському Димитрію і Митрополиту Київському Арсенію. Августа 31 дня 1868 року» [4, с. 713 - 714].

Єпископ Феофілакт (в миру - Феофан Абрамович Праведників) народився в 1811 році в родині священника в Курській губернії [5, с. 42]. У 1833 році він закінчив Курську духовну семінарію і протягом наступних чотирьох років навчався в Київській Духовній Академії [6, с. 466]. Дуже тепло згадував роки навчання в стінах Київської духовної школи і про саме місто: «зберіг змалку світлі спогади про давній град Киев ... якби мені самому було надано обирати місце для висвячення мого в сан єпископа, то не міг би обрати кращого місця як сьогодення» [7, с. 921 - 922].

Після отримання освіти був викладачем Павловського духовного училища, Воронежської духовної семінарії, де в 1845 році приймає чернецький постриг і стає інспектором цієї семінарії [6, с. 466].

В 1852 році був призначений ректором Тамбовської духовної семінарії, а з 1857 року – ректором Херсонської семінарії та настоятелем Успенського Одеського монастиря [6, с. 466].

11 жовтня 1868 року відбулося наречення архімандрита Феофілакта на єпископа Новгород-Сіверського. Чин наречення в єпископа відбувся в храмі святителя Михаїла в Києво-Печерській Лаврі. 13 жовтня в Недільній Божественній Літургії в Києво-Софійському Катедральному Соборі хіротонію в єпископа очолив Високопреосвященніший Арсеній (Москвін) митрополит Київський і Галицький. Його Високопреосвященству співслужили: вікарій Київської митрополії, єпископ Чигиринським Порфирій (Успенський) і перебуваючий на спокої

єпископ (колишній Полтавський) Олександр (Павлович).

Однак, бути вікарієм Чернігівської єпархії владиці Феофілакт довелось бути недовго. Менше ніж рік він пробув в архієрейському сані. 12 січня 1869 року владика раптово помер [6, с. 466]. Смерть спіткала його в результаті інсульту на 58-му році життя. Владика був похований в Успенському соборі Чернігівського Свято – Успенського Селецького монастиря [8, с. 723 – 724].

За указом Його Імператорської Величності, новим вікарієм Чернігівської єпархії з титулом єпископ Новгород-Сіверський був обраний ректор духовної семінарії архімандрит Серапіон (Маєвський) [9, с. 398].

Владика Серапіон народився в 1827 році на Харківщині в родині священника. Освіту він здобув у Харківській духовній семінарії та Санкт-Петербурзької духовної академії.

У 1851 році після прийняття чернецого постригу був висвячений у сан ієродиякона, а швидше після цього – в сан ієромонаха [10].

22 грудня того ж року отримав посаду доглядача Кирилівського Духовного Училища в Новгородській Єпархії, а 29 березня 1853 року був переведений вчителем Староруського Духовного Училища. 23 грудня 1853 року майбутній владика отримав ступінь магістра, і в 1857 році його призначають професором Ризької Духовної Семінарії.

Викладацька діяльність проходила у Маєвсько-го досить успішно, і 13 листопада 1859 року він був поставлений інспектором тій же Семінарії. 16 червня 1861 року він був зведений в сан архімандрита [10].

Після возведення в сан архімандрита в 1862 році став ректором духовної семінарії. Як ми бачимо, практично всі архієреї того часу починали свої духовні подвиги з викладацької діяльності духовних навчальних закладах Російської Церкви. Як раз з Самари він був обраний вікарієм Чернігівської єпархії [11, с. 342].

При нареченні в єпископа Новгород-Сіверського, вікарія Чернігівської єпархії, владика Серапіон звернувся до членів Священного Синоду і присутнім при його хіротонії єпископату зі словами подяки, в яких він висловив бажання приступити до єпископського служіння «насамперед зважаючи на Начальника віри Господа Ісуса, як Він навчав людей таємниць царства небесного, дивлячись на святих апостолів і богоносних отців Церкви, як вони наслідували Христа в працях благовістя спасіння людям, і вступаю на ще більше служіння при думці: де мені взяти сил для гідного наслідування таким високим зразком у виконанні учительській обов'язки єпископського служіння» [12, с. 358].

Після своєї єпископської хіротонії та призначення вікарієм єпархії, владика Серапіону були позначені його права як вікарного архієрея. По благословенню архієпископа Чернігівського Варлаама, йому дозволялося заміщати причетницькі місця, присвячувати паламарів у стихирі та видавати їм про це відповідні грамоти. Переміщати паламарів і дияконів на вакантні місця служіння,

якщо ті прослужили на останньому не менше 5 років, за винятком Кафедрального собору. Так само, вікарний архієрей міг призначати та звільняти профсфорниць, поміщати дітей священників та церковно-служителів в монастирі для приготування їх до причетницьких посад на парафіях. Міг призначати та звільняти церковних старост, згідно з поданою ним поданням. Мав право накладати спитимію на світських осіб, видавати метричні свідоцтва, видавати платню працівникам Консисторії.

По виконанню резолюцій владика Серапіона, Чернігівська Консисторія підтвердила духовенству єпархії, щоб при подачі прохань на будівництво та починку церковних споруд були подані наступні документи:

«а) плани місцевості данної церковної споруди;
б) фасади виправлених будівель в двох примірниках;

в) фасади церков, в тому випадку, якщо буде вестись реконструкція їхніх дзвіниць;

г) розріз будівель, що виправляються, обов'язково з дотриманням правил цивільної архітектури» [13, с. 522 - 523].

Як ми бачимо, права і обов'язки вікарного архієрея чітко були прописані. Що давало йому повноваження вирішувати різні питання єпархіального життя.

Але в 1876 році владика Серапіон став правлячим архієреєм Чернігівської єпархії і посада вікарія була тимчасово скасована. Але через дев'ять років в 1885 році коли Чернігівську єпархію очолював єпископ Веніамін (Биковський) посада вікарія єпархії була відновлена.

Тоді в єпископа Новгород-Северського був хіротонісован архімандрит Афанасій (Пархомович) [14, с. 131]. Він народився в Полтавській губернії в 1828 році. Його батько був священником.

Свою освіту він отримав в Лубенському духовному училищі, Переяславській духовній семінарії та Київській духовній академії, яку закінчив в 1853 році [15, с. 189].

По закінченню академії був призначений інспектором Кишинівського духовного училища.

У 1858 році одружився на дочці Кишинівського протоієрея Пелагеї Степанівни Судакевич [15, с. 189], і незабаром після одруження 29 серпня 1858 року був висвячений на священника в місті Кишинів. Його священницьке служіння проходило у Бессарабії. 19 лютого 1871 року зведений у сан протоієрея [16, с. 15].

У 1880 році овдовів, залишившись з 5 дітьми [15, с. 189].

9 березня 1885 року пострижений у чернецтво, а 17 березня возведений у сан архімандрита. Прийняти остаточне рішення про постриг батька Василя переконав товариш по академії Чернігівський єпископ Веніамін (Биковський), який бажав бачити його своїм вікарієм що і було здійснено. Його хіротонія була здійснена 9 червня 1885 року в Свято – Троїцькому соборі Олександро – Невської Лаври [15, с. 189].

Після хіротонії, владика Афанасій приступив до обов'язків вікарія. Владика Веніамін (Биков-

ський) вирішив прописати права та обов'язки вікарія єпархії. Розглянемо основні права, які отримав владика Афанасій:

- «заміщати вакантні псаломницькі місця, а так само звільняти псаломщиків на спокій, згідно з поданими поданням;

- затверджувати на посадах церковних старост і голів парафіяльних попечительств;

- стверджувати священнослужителів, які обиралися на посади членів благочинницьких рад, депутатів у справах училищних та слідчих;

- стверджувати журнали Консисторії за винятком деяких, зазначених Правлячим архієреєм» [17, с. 547].

Як ми бачимо з останнього пункту, деякі журнали Консисторії, на які звертав увагу Правлячий архієрей, затверджувалися саме їм, щоб владика Веніамін міг особисто проконтролювати ситуацію. Крім усього іншого, вікарний архієрей, як і владний, міг подорожувати по єпархії для здійснення служіння. Так само, вікарний архієрей був настоятелем Свято-Успенського Єлецького монастиря Чернігова, який в той період був резиденцією вікарних архієреїв єпархії.

Як було зазначено вище, владика Афанасій, з благословення правлячого єпископа, здійснював огляд єпархії. У 1886 році єпископ Новгород-Сіверський здійснив огляд близько ста храмів у восьми повітах Чернігівської губернії: Чернігівському, Городнянському, Новозибківському, Суразькому, Мглинському, Стародубському, Новгород-Сіверському, Сосницькому. Крім цього, він перевіряв звіт 28 церков в цих повітах. Писав з цього приводу владика наступне: «Святі церкви скрізь знайдені мною в задовільному стані, міститися в повній чистоті, старі з них ремонтували, а інші ретельно знову влаштовані, інші ж ще устроюються, наприклад у селах Яловкі, Перелазі, Горностаївці місткі, світлі та в архітектурному відношенні вельми благоліпні» [18, с. 480]. У своїй доповіді владика вказував, що на деяких парафіях не вистачало священнослужителів, що змушувало народ ходити на служби у сусідні села. Виходячи з цього до нього надходили прохання від парафіян таких церков, щоб їм прислали священника [18, с. 481]. Що стосується ставлення пастви з їх пастирями, то в більшості випадків парафіяни довіряли священникам. І відносини були дуже хороші. Більшість парафіян регулярно сповідалися і причащалися Святих Христових Тайн.

Народ Чернігівщини продовжував бути вірний Православному вченню і Святої Апостольської Церкви. Адаже в той час у восьми верстах від Чернігівської губернії, в сусідній Могилевській губернії стало поширюватися вчення штундистів. І багато людей в Могилевській єпархії стали захоплюватися цим вченням. У Чернігівській єпархії такого не було. Навпаки, як повідомляє владика Афанасій: «священник села Сеньківки засвідчив, що коли штундисти прийшли в його приход на заробітки і стали говорити про своє нове вчення та схилити парафіян до штунди, православні вигнали штундистів зі свого села, і з того часу спроби до розбещення припинилися» [18, с. 482].

Що стосується церковних хорів і співу, то було зазначено, що спів у багатьох храмах виконувалися дітьми церковнопарафіяльних і земських шкіл. В деяких селах був вказаний випадок загальноцерковного співу, коли весь народ у храмі за богослужінням співав. Наголошував владика хор села Седнева, що богослужіння Всеношної були виконані Києво-Печерським наспівом, що було рідкістю для подібних парафій. Проблемним виявився Стародубський собор, адже в хорі співали один або два хористи, що для такого храму було дуже бідно [18, с. 483].

Церковнопарафіяльні школи існували, як правило, на багатолюдних парафіях. А церковне писемоводство велось, як правило, псаломщиками і в рідкісних випадках самими священниками.

Відвідував владика Стародубське і Новгород-Сіверське духовні училища. Його Преосвященство побував на іспиті з російської мови в Стародубській школі, і по латині в Новгород-Сіверській школі: «з відповідей учнів можна було укласти, що навчальний справа ведеться в обох училищах задовільно...по зовнішньому вигляду учні Новгород-Сіверського училища охайні, в одноманітному і акуратному одязі; в Стародубському ж учні вкрай неохайні і всі без краваток» [18, с. 485]. Виходячи з цього, можна було зробити висновок, що учні Новгород-Сіверського училища були більш забезпечені, ніж в Стародубській школі.

Загалом, виходячи з огляду владика Афанасія можна зробити висновок, що єпархія перебувала у задовільному стані. Духовно-моральний стан суспільства в цілому було позитивним. Люди зберігали віру в Бога, брали участь у церковному житті, регулярно сповідалися і причащалися, як правило, довірлялі священникам і намагалися дбати про благоустрій своїх церков.

У березні 1889 році відбулася зміна в Новгород-Сіверському вікаріатстві. Єпископ Афанасій (Пархомович) був призначений єпископом Сарепульським, вікарієм В'ятської єпархії [19, с. 1399]. Але недовго Чернігівська єпархія залишалася без вікарія. Вже у вересні 1889 року новим вікарієм був обраний архімандрит Антоній (Соколов) і висвячений в єпископа Новгород-Сіверського, вікарія Чернігівської єпархії.

Єпископ Антоній (у миру Яків Григорович Соколов) народився 9 жовтня 1850 році в Рязанській області, в сім'ї сільського священника. У 1864 році вступив в Рязанську Духовну Семінарію і навчався в ній до 1870 року [10].

У 1875 р. він поступив в Московську Духовну Академію, яку закінчив у 1879 р. зі ступенем кандидата Богослов'я. 28 вересня 1879 року він був призначений викладачем Київської Духовної Семінарії.

1 вересня 1883 року він прийняв чернецтво і був визначений інспектором Віфанської Духовної Семінарії.

4 січня 1885 року був переведений ректором Подільську Духовну Семінарію. «Інспекторська і ректорська служба, за словами самого Владика Антонія, важка і складна по самому своїй істоті, дала

йому можливість вивчити характери і вдачі людей, придивитися до різних явищ життя і познайомитися з суспільством. Боротьба з різними зловживаннями, негативними явищами і пристрастями людей також принесла йому користь» [10]. 7 січня 1885 р. він був зведений в сан архімандрита, а 24 вересня 1889 р. хіротонізований у єпископа Новгород-Сіверського, вікарія Чернігівської Єпархії.

Після свого призначення намагався активно брати участь у церковному житті єпархії. Цікавим фактом стало те, що Преосвященний Антоній видав резолюцію наступного змісту: «щоб в церковні старости не потрапляли власники та постійні відвідувачі в питних закладах» [20, с. 119]. Владика вважав, що Консисторії слід було б циркулярно доручити благочинним, щоб вони були присутні на виборах, або посилали для цього членів благочинницької ради у своїх рапортах. «Під час виборів ці люди зобов'язані були стежити за тим, щоб обрані особи дійсно не складалися ні власниками, ні постійними відвідувачами в кафе» [20, с. 119 – 120]. По спогадам сучасників, владика Антоній був людиною досить моральним і завжди намагався піклуватися про моральний стан ввірених йому єпархій, тому і не дивно, що він старався і в Чернігівській єпархії стежити за чистотою і моральним життям на парафіях, а тому його резолюція була як не можна до речі, для поліпшення моральності в парафіяльному житті. Консисторія позитивно відреагувала на резолюцію і видала указ про заборону особам, що склалися в питних закладах бути старостами храмів.

19 січня 1891 єпископ Новгород-Сіверський Антоній (Соколов) був переведений єпископом Староруським, вікарієм Новгородської єпархії. Новим вікарієм єпархії Чернігівській з титулом єпископ Новгород-Сіверський був призначений єпископ Чебоксарський, вікарій Казанської єпархії Сергій (Соколов).

Можна з упевненістю стверджувати, що призначення на Чернігівську кафедру вікарних єпископів було продиктовано необхідністю більш упорядкованого управління єпархією, територія якої збігалася з розмірами всієї досить великої Чернігівської губернії. Крім координації та управління справами парафій, інститут вікарних архієреїв на Чернігівщині служив збереженню православної віри на древніх чернігівських землях, становленню духовності і моральних підвалин парафіян усіх чинів і станів, поширення церковних і світських знань, боротьбі з еретичними віровченнями і сектантством, примноження культурної спадщини нашого народу.

Список використаних джерел

1. Протопопов Н. А., 1911. Картины церковной жизни Черниговской епархии из 9-вековой истории. К., Тип. Кульженко. С. 127.
2. Ходатайство Преосвященного Иллариона об открытии духовной семинарии. 1785. // Державний архів Чернігівської області. Ф. 712. Оп. 1. Спр. 18. А. 130.
3. Рига Д., 2018. Історіографія питання дослідження створення та діяльності Новгород-Сіверської єпархії 1785 - 1797 рр. у працях дослідників та науковців XIX

- XXI століття / Д. Рига // Сіверянський літопис. № 1-2. С. 100.

4. Распоряжение Высшего Правительства об учреждении Рязанского, Вологодского и Черниговского викариатств. 1868. // Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). №18. С. 711 – 714.

5. Царенок А., 2006. Феофілакт (Праведников), єпископ Новгород-Сіверський // Сіверянський літопис. № 4. С. 42 – 46.

6. Федотов Б. И. 1913. Феофилакт (в миру Феофан Абрамович Праведников). // Русский биографический словарь. СПб. С. 466.

7. Речь, произнесенная ректором Херсонской духовной семинарии архимандритом Феофилактом при наречении его во епископа Новгород-Северского, 11 октября 1868 года. 1868. // Прибавления к ЧЕИ. №20. С. 921 – 922.

8. Ткачук М. Л. 2016. Феофілакт (Праведников Феофан Абрамович) // Київська духовна академія в іменах: 1819-1924. Т.2. К. С. 723 – 724.

9. Указ Его Императорского Величества, Самодержавца Всероссийского, из Святейшего Правительствующего Синода, Преосвященному Варлааму, архиепископу Черниговскому и Нежинскому. 1869. // ЧЕИ. №12. С. 398.

10. Архипастыри Черниговские и Нежинские. Официальный сайт Брянской митрополии. // URL. Электронный ресурс: <http://bryansk-eparhia.ru/eparhialnoe-upravlenie/arhipastyri/hronologiya-preobrazovaniy-v-tysyacheletnej-istorii-upravleniya-bryanskoj-eparhiej/arhipastyri-chernigovskie-i-nezhinskie/> (дата посещения 25.09.2019 р.)

11. Серапион (в миру Симеон Маевский). 1904. // Русский биографический словарь. СПб. С. 342.

12. Речь Святейшему Синоду сказанная ректором Самарской семинарии архимандритом Серапионом по наречении его во епископа Новгород – Северского, викария Черниговской епархии, 25 мая 1869 года. 1869. // Прибавления к ЧЕИ. №14. С. 358.

13. О делах предоставленных на разрешение Преосвященного Серапиона, епископа Новгород – Северского, викария Черниговской епархии. 1869. // ЧЕИ. №17. С. 522 – 523.

14. Павловский И. Ф. 1914. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Издание Полтавской ученой архивной комиссии. С. 131.

15. Ткачук М. Л., 2015. Київська духовна академія в іменах: 1819-1924. Т.1. К. С. 189.

16. Римский С. В., 2002. Афанасий (Пархомович В. М.). // Православная энциклопедия. Т. IV. М. С. 15.

17. Предложение Его Преосвященства, Преосвященнейшего Вениамина, епископа Черниговского и Нежинского, Черниговской духовной Консистории. 1885. // ЧЕИ. №15. С. 547.

18. Его Преосвященству, Преосвященнейшему Вениамину Епископу Черниговскому и Нежинскому, Афанасия Епископа Новгородсеверскаго, Викария Черниговской епархии, донесение. 1886. // ЧЕИ. №14. С. 480 – 485.

19. Булгаков С. В., 1913. Настольная книга для священно-церковно-служителей. К. С. 1399.

20. Распоряжение епархиального начальства. Определение Черниговской духовной консистории. 1890. // ЧЕИ. №5. С. 119 – 120.

References

1. Protopopov N. A., 1911. Kartyni tserkovnoi zhizny Chernyovskoi eparkhyi yz 9-vekovoi ystoryi. K., Typ. Kulzhenko. S. 127.
2. Khodataistvo Preosviashchennoho Yllaryona ob otkrytii dukhovnoi semynaryi. 1785. // Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. 712. Op. 1. Spr. 18. A. 130.
3. Ryha D., 2018. Istoriografiiya pytannia doslidzhennia stvorennia ta diialnosti Novhorod-Siverskoi yeparkhii 1785 - 1797 rr. u pratsiakh doslidnykiv ta naukovtsiv XIX stolittia / D. Ryha // Siverianskyi litopys. № 1-2. S. 100

4. Rasporiazhenye Vissheho Pravytelstva ob uchrezhdeny Riazianskoho, Volohodskoho y Cherny-hovskoho vykaryatstv. 1868. // Chernyhovskye eparkhialnie yzvestyia (dali – ChEY). №18. S. 711 – 714.
5. Tsarenok A., 2006. Feofilakt (Pravednykov), yepyskop Novhorod-Siverskyi // Siverianskyi litopys. № 4. S. 42 – 46.
6. Fedotov B. Y., 1913. Feofylakt (v myru Feofan Abramovykh Pravednykov). // Russkyi byohrafycheskyi slovar. SPb. S. 466.
7. Rech, proyznesennaia rektorom Khersonskoi dukhovnoi semynaryi arkhimandrytom Feofylaktom pry narecheny eho vo epyskopa Novhorod-Severskoho, 11 oktiabria 1868 hoda. 1868. // Prybavleny k ChEY. №20. S. 921 – 922.
8. Tkachuk M. L. 2016. Feofilakt (Pravednykov Feofan Avramovykh) // Kyivska dukhovna akademiia v imenakh: 1819-1924. T.2. K. S. 723 – 724.
9. Ukaz Eho Ymperatorskoho Velychestva, Samoderzhavtsa Vserossyiskoho, yz Sviateisheho Pravytelstvuiushcheho Synoda, Preosviashchennomu Varlaamu, arkhiepyskopu Chernyhovskomu y Nezhynskomu. 1869. // ChEY. №12. S. 398.
10. Arkhyepastiry Chernyhovskye y Nezhynskye. Ofytsyalnyi sait Brianskoi mytropolyi. // URL. Электронный ресурс: <http://bryansk-eparhia.ru/eparhialnoe-upravlenie/arhipastyri/hronologiya-preobrazovaniy-v-tysyacheletnej-istorii-upravleniya-bryanskoj-eparhiej/arhipastyri-chernigovskie-i-nezhinskie/> (data posylannia 25.09.2019 r.)
11. Serapyon (v myru Symeon Maevskiy). 1904. // Russkyi byohrafycheskyi slovar. SPb. S. 342.
12. Rech Sviateishemu Synodu skazannaia rektorom Samarskoi semynaryi arkhymandrytom Serapyonom po narecheny eho vo epyskopa Novhorod – Severskoho, vykariia Chernyhovskoi eparkhyi, 25 maia 1869 hoda. 1869. // Prybavleny k ChEY. №14. S. 358.
13. O delakh predostavlennikh na razreshenye Preosviashchennoho Serapyona, epyskopa Novhorod – Severskoho, vykariia Chernyhovskoi eparkhyi. 1869. // ChEY. №17. S. 522 – 523.
14. Pavlovskiy Y. F. 1914. Poltavtsi. Yerarkhy, hosudarstvennie y obshchestvennie deiateli y blahotvoryteli. Yzdanye Poltavskoi uchenoi arkhyvnoi komysy. S. 131.
15. Tkachuk M. L., 2015. Kyivska dukhovna akademiia v imenakh: 1819-1924. T.1. K. S. 189.
16. Rymskiy S. V., 2002. Afanasyi (Parkhomovykh V.M.). // Pravoslavnaia entsyklopedyia. T. IV. M. S. 15.
17. Predlozhenye Eho Preosviashchenstva, Preosviashchenneisheho Venyamyna, epyskopa Chernyhovskoho y Nezhynskoho, Chernyhovskoi dukhovnoi Konsystoryi. 1885. // ChEY. №15. S. 547.
18. Eho Preosviashchenstvu, Preosviashchenneishemu Venyamynu Epyskopu Chernyhovskomu y Nezhynskomu, Afanasyia Epyskopa Novhorodseverskaho, Vykariia Chernyhovskoi eparkhyi, donesenye. 1886. // ChEY. №14. S. 480 – 485.
19. Bulhakov S. V., 1913. Nastolnaia knyha dlia sviashchenno-tserkovno-sluzhytelei. K. S. 1399.
20. Rasporiazhenye eparkhialnogo nachalstva. Opredelenye Chernyhovskoi dukhovnoi konsystoryi. 1890. // ChEY. №5. S. 119 – 120.

УДК 378.4(477.46)«1950-1960»:001.89:378.001.3-051-057.875

**НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ВИКЛАДАЧІВ ТА СТУДЕНТІВ УМАНЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
ІНСТИТУТУ У 1950-1960-Х РОКАХ****RESEARCH ACTIVITIES OF TEACHERS AND
STUDENTS IN UMAN STATE PEDAGOGICAL
INSTITUTE IN LATE 1950-1960s****Джагунова О. І.,**

завідувач музею історії університету,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини
(Умань, Україна), e-mail: olenadj_111@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2129-9761>

Кривошея І. І.,

кандидат історичних наук, професор
кафедри всесвітньої історії та методик
навчання, Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини (Умань, Україна),
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

Dzhahunova O.,

Head of University Museum, Pavlo Tychyna
Uman State Pedagogical University
(Uman, Ukraine), e-mail: olenadj_111@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2129-9761>

Kryvosheia I.,

Candidate of historical sciences, professor, Pavlo
Tychyna Uman State Pedagogical University
(Uman, Ukraine),
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

У статті досліджено основні напрямки науково-дослідної роботи в Уманському державному педагогічному інституті у період «відлиги». Показано динаміку покращення якісного та кількісного складу науково-педагогічних кадрів та сфери їх наукового зацікавлення. Розглянуто форми і зміст науково-дослідної роботи студентів.

Ключові слова: Уманський педагогічний інститут, науково-дослідна робота, науково-педагогічні працівники, викладацький склад, Студентське наукове товариство.

The article deals with the main directions of research work in Uman State Pedagogical Institute during thaw period. The qualitative and quantitative indicators of academic staff development and the fields of lecturers' scientific interests have been presented. The forms and content of students' research work have also been considered.

Keywords: Uman Pedagogical Institute, research work, academic staff, teaching staff, Student Scientific Society.

За часів «відлиги» було розпочато не одну реформу освітнього простору. У перетвореннях зачіпалися різні сфери життя навчальних закладів. Десталінізація пов'язана не лише з демонтажем культу особи Й. Сталіна, але й зі змінами у всіх сферах життєдіяльності країни: від архітектури малих міст до здійснення заходів міжнародної політики. Характерним для тоталітарного суспільства було прищеплення всім соціальним верствам почуття причетності до реформ у країні. Осторонь не залишилися і колективи вищої педагогічної школи УРСР [3, с. 1].

Промова на з'їзді М. Хрущова «Про подолання культу особи та його наслідків» стала поштовхом

для перегляду цінностей, які раніше вважалися догмами. Зокрема, ця доповідь підривала монопольне володарювання сталінських поглядів в науці, руйнувала міф про нього як великого вченого – енциклопедиста, історика, філософа, економіста, лінгвіста.

Доба «відлиги» позначилася змінами в суспільно-політичному житті країни. Наукова інтелігенція не найперша в цей час відчула на собі ті процеси лібералізації суспільного життя, що охопили країну. Кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції на пряму впливали на якість підготовки студентства. Проте, варто зауважити, що критика культу особи Сталіна не мала тих наслідків, на які очікувало суспільство, бо критика не торкалася сталінської ідеології, методів боротьби з інакодумцями. А, отже, в цілому вона була поверхневою і не змінила самої системи, яка продовжувала впливати на усі сфери життя суспільства [1, с. 145].

Незважаючи на певне послаблення ідеологізації в суспільстві з приходом «відлиги», керівництво КПРС все ж таки намаглося тримати під контролем педагогів. Все починалося з підготовки молодих спеціалістів у педагогічних вишах. Аналіз навчальних планів свідчить про спроби підготувати тут спеціаліста з досить незначним рівнем загальної культури, до того ж відірваного від національних коренів. Із навчальних планів було вилучено вивчення мови і літератури, історії і культурної спадщини України. Курсу історії і культури України не було навіть на історичних факультетах.

У зв'язку із запровадженням загальної обов'язкової семирічної освіти, крім того, для підвищення якості підготовки вчителів, поліпшення навчально-матеріальної бази вузів, раціонального використання кваліфікованих кадрів викладачів було прийнято рішення реорганізувати вищу педагогічну школу. Так, упродовж 1952-1954 рр. без глибокого аналізу, за вказівкою зверху, припинено підготовку вчителів у ряді вузів та відділень і спеціальностей у них. Ще ряд вузів реорганізовано у педагогічні інститути.

Після реформ і реорганізацій, спрямованих на «поліпшення», «зміцнення» і «розширення» системи вищої педагогічної освіти, в 1950-1951 н.р. (далі – н. р.) учительські кадри в Україні готували 25 педагогічних і 22 учительських інститути, у 1955-1965 н.р. – 38 педагогічних інститутів, а у 1961 р. – лише 33 [4, с. 112-114].

З урахуванням завдань політехнічної освіти вчителів Мінвуз СРСР затвердив нові навчальні плани, за якими з 1954-1955 н.р. працювали всі педагогічні інститути України. Проте, згодом виявилось, що за цими планами, перевантаженими теоретичним матеріалом, інститути готували вчителя, й аж ніяк не вихователя. Тому у 1959 р., згідно з постановою Ради Міністрів СРСР «Про форми і строки навчання у вищих навчальних закладах і про виробничу практику студентів», було розроблено нові навчальні плани.

Відповідно до Закону про школу і постанови Ради Міністрів УРСР «Про стан підготовки вчи-

тельських кадрів у педагогічних інститутах і педагогічних училищах Міністерства освіти УРСР» для забезпечення шкіл сільської місцевості повноцінними педагогічними кадрами у вересні 1960 р. почали функціонувати факультети підготовки вчителів початкових класів у Дрогобицькому, Кам'янець-Подільському, Криворізькому, Одеському та Уманському педінститутах [4, с. 122].

Кардинальні зміни в середній, а відповідно й у вищій педагогічній освіті беруть свій початок наприкінці 1950-х років. Зокрема, 24 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи освіти в СРСР». 17 квітня 1959 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» у повній відповідності з таким же Законом, що його прийняла Верховна Рада СРСР 24 грудня 1958 р. Відповідно до цих законодавчих актів було встановлено нову систему шкільної освіти [15, с. 204].

Водночас наприкінці 1950-х рр. педвузи країни були недоукомплектовані професорсько-викладацькими кадрами. Так, у Запорізькому, Ніжинському та Уманському педінститутах через відсутність кадрів не читали курси окремих методик, у більшості вузів не було кандидатів наук і доцентів. У Херсонському педінституті, наприклад, через відсутність викладачів філософії, політекономії, історії стародавнього світу, не мали змоги готувати вчителів історії. Лекції багатьох співробітників інститутів не відповідали тогочасному рівню науки і були на низькому рівні.

У 1960-ті роки відбулися позитивні зрушення у формуванні науково-педагогічних кадрів для системи вищої педагогічної освіти, збільшилася в них кількість професорів і викладачів. У 1959 р. в педінститутах було всього 13 докторів і 831 кандидат наук, а на кінець семирічки, в 1965 р., їх налічувалось відповідно 25 і 1106 чол. Тільки за 5 років (1961-1965) 19 викладачів захистили докторські і 309 – кандидатські дисертації. Якісні зрушення в складі викладачів педінститутів позначились на зростанні наукової і науково-методичної друкованої продукції. У цілому викладацькі колективи педінститутів республіки тільки за 1961-1965 рр. виконали понад 600 наукових праць [15, с. 205].

Ще одним важливим напрямом підвищення якості вищої педагогічної освіти є науково-дослідна робота у ВНЗ. У 1964 р. було прийнято спеціальну постанову «Про подальший розвиток науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах», і хоча, як зазначає В. Майборода, урядові постанови часто не виконувалися, а окремі пункти перекочували з постанови в постанову, все ж вони відіграли певну роль в галузі розвитку науково-дослідної роботи педвузів країни: був створений ряд науково-дослідних секторів і проблемних лабораторій, збільшився обсяг наукових досліджень, зокрема з договірної тематики, зміцнювались зв'язки теоретичної роботи з життям, школою.

На початок 1950-х років Уманський учительський інститут став на шлях трансформації в педа-

гогічний інститут, яка відбулась у 1952 р. В реорганізованому інституті діяло два факультети – фізико-математичний та природничо-географічний і 5 кафедр – марксизму-ленінізму, фізики, педагогіки, природознавства та математики [7, арк. 4].

Колектив інституту у своїй діяльності керувався постановами ЦК ВКП (б) і ЦК КП(б)У, наказами і рішеннями Міністерства вищої освіти СРСР, Міністерства Просвіти СРСР, Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР з питань покращення методичної, навчально-виховної і науково-дослідної роботи.

Науково-дослідна робота кафедр відбувалась згідно плану Інституту на відповідний навчальний рік, який затверджувався Міністерством Просвіти Української РСР. Відповідальність за виконання чи невиконання плану покладалася на завідувачів кафедр.

На початок 1950-х років інститутом видавалось власне наукове періодичне видання «Ученые записки Уманского Учительского Института» [6, арк. 67].

У 1951-1952 н. р. науково-педагогічний колектив інституту складався із 45 чоловік. Із них лише 6 – кандидати наук, решта не мали наукових ступенів [6, арк. 5]. Тому основна увага приділялася підвищенню кваліфікації викладачів, тобто здобуттю наукових ступенів та звань, складанню кандидатських іспитів, підготовці тексту дисертації тощо [6, арк. 65]. Наприклад, у звіті про діяльність інституту у 1951-1952 н.р. згадується окремо про невиконання плану наукової роботи старшим викладачем фізики Штепан С. Є., тому що її кандидатська дисертація «нуждается в переработке» [6, арк. 65].

Особлива увага приділялася підготовці та захисту дисертацій, оскільки більшість викладачів інституту не мали наукових ступенів, крім того, не було жодного доктора наук.

12 квітня 1956 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про заходи щодо покращення науково-дослідної роботи у ВНЗ», яка зобов'язувала Міністерство вищої освіти СРСР та інші міністерства забезпечити суттєве підвищення результатів науково-дослідної роботи через залучення до такої роботи професорсько-викладацького складу. Удосконаленню фахових здібностей науково-педагогічних працівників вищої школи сприяв конкурсний порядок заміщення вакантних посад, посилення вимог до здобувачів вчених ступенів та звань, що здійснювався з 1956 р. за рішенням ЦК КПСС. З метою покращення керівництва науковою роботою у ВНЗ восени 1956 р. створено Науково-технічну раду Міністерства вищої освіти СРСР. Вона щорічно розробляла план проведення міжвузівських конференцій та нарад, більшість з яких проходили на високому теоретичному рівні за участю викладачів ВНЗ, а також зарубіжних учених [5, с. 51].

У результаті формування таких вимог змінилися і якість та напрямки науково-дослідної роботи в Уманському вузі, з'явилося щорічне загальне та індивідуальне планування та звіти з науково-дослідної роботи.

Динаміка зміни складу науково-педагогічного колективу у період 1950-1960-ті роки показана у Таблиці 1.

Таблиця 1.

Науково-педагогічний склад Уманського державного педагогічного інституту

Навчальний рік	Всього	Кандидати наук, доценти	Кандидатів наук	Старші викладачі	Викладачі	Асистенти	Сумісники
1951-1952	45	3	3	14	18	7	-
1954-1955	28	5	2	16	1	4	-
1955-1956	39	5	4	12	5	13	5
1957-1958	47	7	7	12	6	15	-
1958-1959	42	5	5	13	6	13	-
1959-1960	49	5	8	13 (1 на 0,5 ставки)	7	16 (2-є на 0,5 став.)	-
1962-1963	82	6	9	23	18	26	-
1963-1964	91	11	7	26	21	26	-
1965-1966	97	12	6	31	5	43	-
1966-1967	105	14	7	37	3	44	-
1967-1968	92	16	8	31	4	33	-
1968-1969	77	13	8	26	3	27	-

У 1950-1960-х роках директор та заступник директора «по навчальній і науковій роботі» працювали на погодинній оплаті [10, арк. 6].

В Уманському педагогічному інституті у досліджуваний період ще гостро відчувався брак кваліфікованих кадрів. Яскравим прикладом цього був оголошений у травні 1959 р. конкурс на заміщення вакантних посад. Оголошення було, але конкурс не відбувся, оскільки кваліфікованих кадрів серед тих, що подали свої кандидатури, не було. Тому у 1959-1960 н.р. на вакантні посади залучено, на погодинній оплаті:

- викладача органічної і біологічної хімії – пенсіонера Герасименка О. Г.;

- викладача фізикоїдної хімії – доцента с/г інституту Демченка І. М.;

- викладача економіки с/г виробництва – старшого викладача с/г інституту Лозовського М. В.;

- викладача механізації с/г виробництва – старшого викладача с/г інституту Черненка;

- викладача шкільної гігієни – головного лікаря міськсанепідстанції Фролову А. Н. [10, арк. 6].

Наукова робота викладачів загальноінститутських кафедр та фізико-математичного факультету в основному зводилася до підготовки дисертацій, публікації журнальних та газетних статей, а науковці природничо-географічного факультету займалися прикладними дослідженнями. Їх науково-дослідна робота фінансувалася окремо із державного бюджету. Наприклад, станом на 1952 рік інституту було виділено 6,5 тис. рублів, але не було передбачено коштів на проведення експериментальних робіт для кафедр зоології та ботаніки [6,

арк. 65]. Написаннями підручників та посібників науковці інституту не займалися.

Основними здобутками викладачів була публікація в різних виданнях результатів власних досліджень У 1951-1952 н.р. у науковому виданні було опубліковано 3 статті. Одна (канд. філос. наук, доцент Трегуб Н. І. «В. І. Ленин и И. В. Сталин о научном предвидении») для «Ученых записок» Інституту філософії АН УРСР; дві публікації (канд. с-г. наук, доцент Кравченко Л. М. та канд.біол. наук Онищенко І. І.) для власних інститутських «Ученых записок» та ще дві – (канд.іст. наук Товбіс Б. Н.) для газет та журналів [6, арк. 65-69]. У наступні роки, аж до 1958-1959 н.р., про публікації викладачів інституту не згадується, є відомості лише про роботу над кандидатськими і докторськими дисертаціями.

У 1958-1959 н.р. в інституті відбулася звітна наукова конференція, присвячена ХХІ з'їздові КПРС. У ході її роботи було заслухано 22 доповіді, що стосувалися різних напрямів науково-дослідної та методичної роботи. Цього ж року вийшов друком збірник «Наукові записки Уманського педагогічного інституту» (Том 5, серія «Біологічна») та опубліковано дві наукові статті в математичних журналах (старший викладач математики Кужель О. В.) Крім того, у цьому ж навчальному році розпочалася робота з підготовки викладачами методичних посібників, порад та збірників [9, арк. 9]. Очевидно, що у попередні роки публікація наукових здобутків співробітників інституту та публікація наукового видання інституту не припинялася, але її детально не висвітлювали у звітах до Міністерства.

В обставинах існуючого тоді в країні політичного режиму, звичайно чільне місце в науково-дослідній роботі посідала кафедра основ марксизму-ленінізму. Викладачам цієї кафедри найпершим присуджували учені звання доцента, у 1951 р. це викладачі Трегуб Н. І., Товбіс Б. Н. та Шакало Н. Б. [6, арк. 65].

У 1959-1960 н.р. на виконання постанови ЦК КП України «Про стан і заходи дальшого розвитку педагогічної науки в Українській РСР» в інституті було розроблено, обговорено і прийнято конкретні заходи, переглянуто тематику науково-дослідної роботи, розроблено план підвищення наукової кваліфікації викладачів. Для допомоги у складанні кандидатських іспитів з діаметричного та історичного матеріалізму, іноземної мови почали працювати гуртки.

Аспірантура та докторантура при інституті не діяла, тому викладачів для захисту кандидатських та докторських дисертацій направляли до інших науково-навчальних установ республіки (Київ, Вінниця, Одеса та ін.) [10, арк. 10]. У 1959 р. лише один співробітник – старший викладач математики Кужель О. В., – захистив кандидатську дисертацію з фізико-математичних наук.

Відповідно до вище згаданої постанови науково-дослідну діяльність Міністерство тримало під особливим контролем. Тому особлива увага і контроль за цим видом діяльності спостерігалась і з боку керівництва інституту. В інституті виконання планів науково-дослідної роботи та складання кандидатських іспитів перевірялось двічі на рік навчальною частиною та щоквартально кафедрами. Особлива увага приділялась дисертантам, вони звітувались періодично не лише на кафедрах, а й на Раді інституту. У 1959 р. відбулася звітно-наукова конференція викладачів інституту, на якій було заслухано 22 доповіді. Результатом науково-дослідної роботи в інституті 1959-1960 н. р. видано методичний збірник, куди увійшли 10 робіт [10, арк. 10].

Для виконання дисертаційних досліджень викладачам інституту надавались наукові відрядження до науково-дослідних та навчальних установ. Так, наприклад, у 1959-1960 н.р. викладач інституту Еріна О. І. була у відрядженні у Грибовській дослідній станції (м. Москва), Сеньчук К. З. – Українській с/г Академії, Кужель О. В. – Харківському університеті, Кадіновська Л. А. – Педінституті м. Сімферополь, Клюбіна Т. С. – Науково-дослідному інституті фізіології людини (м. Київ), Мартиненко М. Г. – Київському університеті [10, арк. 10].

З 1961 р. Уманський державний педагогічний інститут готував для Міністерства окремі звіти з науково-дослідної діяльності за календарний рік.

Підвищення рівня науково-дослідної роботи починається із 60-х років. У 1960 р. при інституті створюється ще один факультет – педагогіки та методики початкової освіти. Відповідно, у 1962-1963 н.р., порівняно навіть із 1961 р., в інституті вже працювали на 6 кафедрах 79 науково-педагогічних працівників (Таблиця 1). Із 1 вересня 1962 р. кафедр уже було 8: марксизму-ленінізму (зав. ка-

федрою канд. наук Семенов Г. К.), педагогіки і психології (зав. кафедрою доц. Кагальняк Г. І.), фізики (в.о. зав. кафедрою Судак Т. Н.), математики (в.о. зав. кафедрою Хазін Й. І.), ботаніки (зав. кафедрою доц. Онищенко І. Й.), зоології (зав. кафедрою доц. Сокур В. Д.), хімії (зав. кафедрою канд. наук Боєчко Ф. Ф.), основ с/г виробництва (зав. кафедрою доц. Ігнат'єв Б. П.) [12, арк. 6-22].

Зі збільшенням кількості викладачів високої кваліфікації покращується і науково-дослідна робота. Так, у 1961 р. видано 1 монографію, 18 наукових та методичних статей, 6 навчально-методичних посібників та розробок, зокрема: канд. пед. наук Кагальняк Г. І. «Про психологічну підготовку вчителів» (газета «Радянська освіта»), «Особливості порівняння у дітей старшого дошкільного віку» та «Більше уваги розвиткові мислення дошкільників» (журнал «Дошкільне виховання») [11, арк. 9]; канд. фіз.-мат. наук Кужель О. В. «В 1961 році в журналах Доповіді АН УРСР, Українському математичному та «Успехи математических наук» опубліковано статті – «Спектральний аналіз квазіунітарних операторів першого рангу в просторі з індефінітною метрикою», «Критерий равенства $D_A = D_A^2$ для неограниченных операторов», «Возмущение самоспряженного оператора конечномерным и условие полноты» [11, арк. 11].

Подаючи звіти з наукової роботи, дирекція інституту дійшла висновку, що поряд із позитивною динамікою у науково-дослідній роботі викладачів є і ряд недоліків. Найперше, це те, що не всі викладачі займалися науковою роботою. Зокрема, це викладачі предметних комісій «з мови», де мало досвідчених викладачів, тому науковою роботою займається лише 1 викладач, «з фізичного виховання», де науково-дослідною роботою займається 2 викладачів, «з музики» – жоден викладач [11, арк. 10]. Причиною цьому є те, що більшість були «молоді викладачі», або вчорашні випускники, або мали досвід роботи всього 1-2 роки. Ще однією причиною є не достатнє фінансування на наукові відрядження та проведення практичних дослідів та експериментів.

Наукові дослідження цього періоду характеризуються надмірною заідеологізованістю, що знайшла своє відображення у виконанні комплексних тем. У звіті Міністерству з науково-дослідної роботи виконання комплексних тем виділяється окремим розділом. У 1962 р., наприклад, на кафедрі марксизму-ленінізму це тема «Боротьба КППС за дальше удосконалення державного апарату в період поступового переходу від соціалізму до комунізму» (доц. Горбач В. М., доц. Товбіс В. Н., канд. наук Семенов Г. К.); на кафедрі педагогіки і психології – «Естетичне виховання в школі-інтернаті» (доц. Кагальняк Г. І., ст. викл. Шептій К. М., ст. викл. Ставицький В. А.); на кафедрі математики – «Математичні дисципліни в педінституті в системі підготовки вчителя математики» (старші викладачі Бабій В. П., Борисенко Г. Г., Гонтаренко М. П., Імас Г. Й., Хазін І. Й.); на кафедрі ботаніки – «Викладання природознавства на факультеті педагогіки і методики початкової освіти» (доц. Онищенко І. Й.

та ст. викладач Вількевич А. В.); на кафедрі основ с/г виробництва – «Лабораторно-практичні заняття з тваринництва (для педінститутів)» (доц. Ігнат'єв В. П. і асистент Вдовіна А. І.) [12, арк. 4].

Зі звіту за 1965-1966 н.р. та 1966-1967 н.р. зрозуміло, що інститут відчуває гостру потребу у висококваліфікованих спеціалістах з фізики, математики, іноземної мови та хімії. Протягом року інститут неодноразово оголошував конкурси на заміщення цих вакантних посад доцентів (кандидатів наук) кафедр математики, фізики, зоології, ботаніки, основ с/г, фізвиховання, хімії, мови і літератури. Оголошення подавалися у газетах «Учительская газета», «Радянська освіта» та «Черкаська правда», проте ніяких результатів вони не принесли. Однак, за звітний період було захищено 2 кандидатські дисертації (Клюбіна Т. С., Романенко М. Д.), готувалися до захисту 8 кандидатських та 2 докторських дисертацій [13, арк. 8].

Тиск центру на навчальні заклади з вимогами покращити роботу постійно посилювався. Викладацький загал перебував під контролем завідувачів кафедр, деканів факультетів, дирекції та Ради інституту, які робили все, щоб виконати настанови партії. Зокрема, на Раді інституту періодично слухалися звіти викладачів про виконання планів науково-дослідної роботи, про використання творчих відпусток, про роботу над докторськими дисертаціями [14, арк. 2-3]. Відзначалося, що такі заходи дають позитивні результати. За звітний період 3 викладачів (Клюбіна Т. С. – кафедра зоології, Романенко М. Д. – кафедра ботаніки, Ротасенко П. А. – кафедра математики) захистили кандидатські дисертації, викладачі Брикун М. І. (кафедра марксизму-ленінізму), Кужель О. В. (кафедра математики) подали до захисту кандидатську та докторську дисертацію відповідно. Підготував до захисту докторську дисертацію ректор інституту доц. Березовчук М. Д. [14, арк. 3].

Певні досягнення зафіксовано у сфері апробації наукових досліджень. Більшість викладачів брали участь у республіканських і всесоюзних конференціях та нарадах. Так, Сокур В. Д., Сеньчук К. З., Онищенко І. Й., Корнієнко О. П., Скороход М. В., Казидуб Г. О. доповідали на науковій конференції у м. Харкові; Сокур С. Д. доповідав на міжвузівській конференції в м. Ростові-на-Дону; Еріна О. І. доповідала на сесії ГНІЛ, відділі загальної біології і відділі біохімії та фізіології АН СРСР; Околот Г. І. і Кужель О. В. були учасниками Міжнародного конгресу психологів і математиків; Кайдаш М. Г. доповідав на П'ятому Міжінститутському семінарі в м. Києві, на Республіканській конференції з молекулярної спектроскопії у м. Львів, на Республіканській науково-технічній нараді в м. Комунальську. Проте, відзначено, що частина викладачів не змогла виїхати з доповідями через відсутність коштів [14, арк. 3].

Вплив домінуючої комуністичної доктрини у розвитку науки знайшов своє відображення у науково-дослідних темах кафедр:

– марксизму-ленінізму – «Комнезами, їх роль і значення в соціалістичному будівництві україн-

ського села», «В. І. Ленін про невичерпність матерії і сучасна фізика», «Фонд соціального страхування, його суть і значення в період будівництва комунізму» тощо;

– педагогіки і психології – «Розумовий розвиток учнів» та «Удосконалення методики навчання»;

– математики – теоретичні питання – проблеми функціонального аналізу, геометрії та прикладні дослідження – нелінійні коливання та їх застосування в техніці, обчислювальна проблематика, а також проблематика впровадження програмованого навчання;

– фізики – «Дослідження фізико-механічних, фізико-хімічних та електрофізичних властивостей дифузійних покриттів», «Дослідження електрофізичних властивостей дисперсних речовин в зв'язку з різноманітними формами зв'язку вологи» тощо;

– ботаніки – експериментальні дослідження (обмінні процеси в рослинному організмі, шляхи і закономірності індивідуального розвитку рослинних організмів, перетворення природи рослин, фауна УРСР), які координуються Інститутом фізіології рослин АН УРСР;

– зоології – колектив кафедри проводить дослідницьку роботу з двох напрямків зоологічного і фізіологічного, оскільки кафедра об'єднує ці біологічні дисципліни та їх викладачів. Це такі теми: «Паразитофауна ставкових риб Уманщини» та «Орнітофауна околиць м. Умані», «Роль гіпоталамуса в регуляції моторики шлунково-кишкової моторики тонкого кишечника», «Вплив мікроелементів на діяльність нервово-м'язевого апарату» тощо;

– основ сільськогосподарського виробництва – «Шляхи і закономірності індивідуального розвитку рослинних організмів» (координується Інститутом фізіології рослин АН УРСР), «Перетворення природи рослин» тощо;

– хімії – «Вплив деяких фізичних і хімічних факторів на обмін ліпідів в тваринному організмі» (координується Інститутом біохімії АН УРСР і ввійшла в план науково-дослідних робіт і впровадження досягнень науки і техніки в народне господарство Української РСР на 1966 р.);

– іноземних мов – методична тематика та проблематика впровадження програмованого навчання [14, арк. 5-36].

Важливим напрямом наукової діяльності викладачів інституту були організація та керівництво науково-дослідною роботою студентів.

На початку 50-х років ХХ ст. на базі студентських гуртків створювалися студентські наукові товариства, метою яких було поглиблене вивчення різноманітних аспектів науки і техніки. Вони займалися створенням гуртків, розробкою тематики наукових досліджень. Поширеною формою наукової роботи студентів були студентські наукові конференції, конкурси студентських робіт, які присвячувалися підсумкам роботи за рік. Практикувалось також проведення тематичних та ювілейних конференцій [2, с. 93].

З урахуванням певних змін у 1953 р. було затверджено «Положення про науково-дослідну роботу студентів», відповідно до якого їхня тематика

тісно пов'язувалася з науковою роботою на кафедрі; обов'язки з керівництва СНТ у ВНЗ були покладені на ректора, деканів, завідувачів кафедри.

Наукове студентське товариство (далі СНТ) створено в Уманському інституті аж у 1956 р., а до цього діяли лише студентські гуртки:

- при кафедрі марксизму-ленінізму працював студентський гурток під керівництвом Трегуба Н. І., і як результат його роботи у 1951-1952 н.р. було організовано дві студентські конференції;

- при кафедрі географії – географічний гурток: у 1951-1952 н.р. було організовано студентську конференцію, присвячену питанням методики викладання географії;

- при кафедрі ботаніки працювало два гуртки – ботанічний і методичний;

- при кафедрі зоології – два гуртки зоологічний і хімічний;

- при кафедрі педагогіки – педагогічний гурток, і як результат роботи у 1951-1952 н.р. проведено студентську конференцію;

- при кафедрі фізики – три гуртки – фізичний, фотгурток та радіогурток;

- при кафедрі математики – два гуртки – математичний і методики математики (як результат роботи гуртків при кафедрах фізики і математики у 1951-1952 н.р. проведено студентську конференцію) [6, арк. 71-73].

У 1956 р. керівником СНТ (у складі 48 студентів) є доцент, кандидат с/г наук Ігнат'єв Б. П. Показово, що наукове товариство студентів очолює викладач інституту. СНТ працює за планом, складеним відповідно до роботи гуртків. У 1957-1958 н.р. СНТ було проведено першу наукову конференцію, присвячену 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Цього ж навчального року товариство випустило 3 номери свого журналу, «друкованого на машинці» [8, арк. 35-36].

У 1958 р. із наявних у навчальному закладі 10 гуртків, науковими було 4, які входили до складу СНТ. Науково-дослідною роботою займалися 48 студентів. Товариство працювало за планом, складеним відповідно до плану роботи гуртків.

Експериментальні дослідження, які проводили студенти, були пов'язані з науковою тематикою кафедр. Наприклад, роботи студентів Лисенко Р., Єфременко І. «Про регенеративну властивість черепної покривної кістки, панциря та кінцівок деяких рептилій», пов'язана з роботою доц. Рогал'я Б. П. До участі у науково-дослідній роботі кафедри ботаніки залучені студенти Галан Л., Двоєкіна В., Чайківська Г. та інші [8, арк. 34].

Кращими науковими роботами, виконаними гуртківцями у 1957-1958 н.р., визначені:

- Богачук Л., Топольняк А. «Пенициллин как средство предохранения молока от скисания», науковий керівник доц. Ігнат'єв Б. П.;

- Дименко Л. Ф. «Шкільна преса та її роль в боротьбі за успішність і свідому дисципліну учнів», науковий керівник старший викладач Кагальняк Г. І.;

- Лисенко Р., Єфременко І. «Про регенераційну властивість черепної покривної кістки панциря

та кінцівок у деяких рептилій», науковий керівник доц. Рогал'я І. І.;

- Замаховський Й. «Об одном способе введения сопряжен-оператора в конечномерном пространстве», науковий керівник старший викладач Кужиль О. В.;

- Галан Л., Двоєкіна В., Чайківська Г. «Вплив площі живлення на врожай кукурудзи», науковий керівник канд. біол. наук Сеньчук К. [8, арк. 34-35].

Цього ж навчального року 1-2 листопада СНТ було проведено першу наукову конференцію, присвячену 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 1 березня відбулася ще одна студентська наукова конференція «Третій міжнародний географічний рік». Видано 3 номери свого наукового журналу, «друкованого на машинці» [8, арк. 34].

У 1958 р. на огляд студентських наукових робіт до Київського Оргкомітету подано 5 студентських наукових робіт, відібраних Радою СНТ і рекомендованих Радою інституту.

З 1961 р. в інституті працює 9 гуртків, у складі яких 188 студентів. Це педагогічний (24 студенти), математичний (30 студентів), фізико-технічний (7 студентів), радіотехнічний (12 студентів), фотгурток (24 студенти), ботанічний (40 студентів), зоологічний (8 студентів), анатомо-фізіологічний (17 студентів) та хімічний (26 студентів). З метою покращення роботи і керівництва науково-дослідною роботою до кожного гуртка прикріплено по 2-3 викладачі відповідних напрямків. Загальне керівництво науковою роботою студентів здійснювала Студентська Рада наукового студентського товариства [11, арк. 20-21].

Таким чином, у 1950-1960 рр. завдяки впровадженню загального навчання та реформам освіти, система підготовки педагогічних кадрів в Україні стабілізувалася: вчителів готували університети і педагогічні інститути за єдиним навчальним планом Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР. За період з 1945 р. по 1961 р. лише заочні відділення випустили близько 85000 учителів, стаціонарні – 42600. В Уманському педагогічному інституті відбулася трансформація та удосконалення форм і напрямків науково-дослідної діяльності викладачів та студентів. Проте, складною проблемою залишився кадровий голод. У цей період головна увага зосереджена на підвищенні кваліфікації викладачів та захисті дисертацій, адже у досліджуваний період інститут ще відчував брак кваліфікованих науково-педагогічних кадрів. Окрім того, з'явилася система планування науково-дослідної роботи інституту, кафедри та індивідуально кожного викладача, а відповідно й щорічна звітність про виконання цих планів. З другої половини 1950-х років науково-дослідна робота викладачів стала обов'язковою.

Список використаних джерел

1. Булгакова О. Кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції України доби «відлиги» (на прикладі істориків). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* 2011. Вип. 16. С. 145-151.

2. Дмитришин О. Зміст і форми науково-дослідницької роботи студентів у класичних університетах України (1950-1990 рр.). *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»*. 2016. №3/35. С. 92-99 URL: <http://lssp.dspu.edu.ua/article/view/93520/89271>

3. Лук'яненко О. В. Політехнізація вищої педагогічної школи доби «відлиги». *Придніпровські соціально-гуманітарні читання: Матеріали Запорізької сесії I Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 11 квітня 2012 р): у 4-х частинах. Д.: ТОВ «Інновація». 2012. Ч.1. С. 71-74.

4. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.). К.: Либідь, 1992. 196 с.

5. Ткаченко О. Б. Питання якості діяльності викладачів ВНЗ України в післявоєнні роки. *Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]. Педагогічні науки*. 2018. Вип. 81(1). С. 49-55. URL: http://ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_81/part_1/11.pdf

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. (далі – ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1688. 24 арк.

7. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2316. 76 арк.

8. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2555. 54 арк.

9. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2788. 75 арк.

10. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 3136. 37 арк.

11. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 3431. 34 арк.

12. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 5100. 134 арк.

13. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 5131. 76 арк.

14. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1152. 124 арк.

15. Яшук І. П. Особливості виховання вчительських кадрів у 1960 – 80-х роках. *Наука і освіта*. 2013. № 3. С. 204-208. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2013_3_59

References

1. Bulhakova O. Kilkisno-iakisni pokaznyky naukovopedahohichnoi intelihentsii Ukrainy doby «vidlyhy» (na prykladi istorykiv). *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka: Zb. st.* 2011. Vyp. 16. S. 145-151.

2. Dmytryshyn O. Zmist i formy naukovy-doslidnytskoi roboty studentiv u klasychnykh universytetakh Ukrainy (1950-1990 rr.). *Liudynoznavchi studii. Seriiia «Pedahohika»*. 2016. №3/35. S. 92-99 URL: <http://lssp.dspu.edu.ua/article/view/93520/89271>

3. Luk'ianenko O. V. Politekhnizatsiia vyshchoi pedahohichnoi shkoly doby «vidlyhy». *Prydniprovski sotsialno-humanitarni chytannia: Materialy Zaporizkoi sesii I Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii* (m. Zaporizhzhia, 11 kvitnia 2012 r): u 4-kh chastynakh. D.: TOV «Innovatsiia». 2012. Ch.1. S. 71-74.

4. Maiboroda V. K. Vyshcha pedahohichna osvita v Ukraini: istoriia, dosvid, uroky (1917-1985 rr.). K.: Lybid, 1992. 196 s.

5. Tkachenko O. B. Pytannia yakosti diialnosti vykladachiv VNZ Ukrainy v pislivoieni roky. *Zbirnyk naukovykh prats [Khersonskoho derzhavnoho universytetu]. Pedahohichni nauky*. 2018. Vyp. 81(1). S. 49-55. URL: http://ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_81/part_1/11.pdf

6. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. (dali – TsDAVO Ukrainy). F. 166. Op. 15. Spr. 1152. 124 ark.

7. TsDAVO Ukrainy. F. 166. Op. 15. Spr. 1688. 24 ark.

8. TsDAVO Ukrainy. F. 166. Op. 15. Spr. 2316. 76 ark.

9. TsDAVO Ukrainy. F. 166. Op. 15. Spr. 2555. 54 ark.

10. TsDAVO Ukrainy. F. 166. Op. 15. Spr. 2788. 75 ark.

11. TsDAVO Ukrainy. F. 166. Op. 15. Spr. 3136. 37 ark.

12. TsDAVO Ukrainy. F. 166. Op. 15. Spr. 3431. 34 ark.

13. TsDAVO Ukrainy. F. 166. Op. 15. Spr. 5100. 134 ark.

14. TsDAVO Ukrainy. F. 166. Op. 15. Spr. 5131. 76 ark.

15. Yashchuk I. P. Osoblyvosti vykhovannia vchytelskykh kadriv u 1960 – 80-kh rokakh. *Nauka i osvita*. 2013. №3. S. 204-208. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2013_3_59

УДК 94(477)

СТАНОВЛЕННЯ ТА ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УСРР В УМОВАХ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН З РСФРР ТА КОНСТИТУЦІЙНОГО ОФОРМЛЕННЯ СРСР

FORMATION AND INSTITUTIONAL AND LEGAL STATUS OF THE STATE BUDGET OF THE USRR IN TERMS OF CONTRACTUAL RELATIONS WITH THE RSFSR AND THE CONSTITUTIONAL FORMULATION OF THE USSR

Колесник В. Ф.,

доктор історичних наук, професор,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Україна, Київ),
e-mail: kolesnykvf@ukr.net

Чеберяко О. В.,

доктор історичних наук, кандидат
економічних наук, професор, Київський
національний університет імені Тараса Шевченка
(Україна, Київ), e-mail: cheberyako@ukr.net

Kolesnyk V. F.,

Doctor of Historical Science, Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Ukraine, Kyiv), e-mail: kolesnykvf@ukr.net

Cheberyako O. V.,

Doctor of Historical Science, Ph. D. in Economics,
Professor, Taras Shevchenko National University
of Kyiv (Ukraine, Kyiv), e-mail: cheberyako@ukr.net

Становлення та формування інституційно-правового статусу державного бюджету УСРР в умовах договірних відносин з РСФРР відбувалося доволі суперечливо, відчутним був брак матеріальних та фінансових ресурсів, а на функціонально-правових основах бюджету позначався вплив міждержавного союзного договору РСФРР та УСРР від 28 грудня 1920 р., який задекларував об'єднання фінансової справи, але не регламентував бюджетних відносин і передбачив спільне з РСФРР утримання об'єднаних наркоматів. Таким чином, державний бюджет УСРР включав дві складові: доходи і видатки, визначені за кошторисами об'єднаних із РСФРР комісаріатів, а також доходи і видатки за кошторисами не об'єднаних наркоматів республіки. Наявність частини об'єднаних наркоматів визначала тогочасні особливості інституційно-правового статусу державного бюджету УСРР. Адже об'єднані наркомати за відсутності чіткого законодавчого розмежування бюджетних відносин між УСРР та РСФРР долучали УСРР через інститут уповноважених (з вересня 1923 р. через Наркомфін) до загальнофедеративного бюджету (бюджет РСФРР, УСРР та інших радянських республік). Останній, по суті, не мав інституційного статусу фінансової надбудови, а виконував розподільчі функції шляхом адміністративного встановлення республіканських «квот», які не відповідали економічним інтересам УСРР.

При цьому розпис видатків державного бюджету України направлявся до НКФ РСФРР для узгодження федеративного бюджету, тобто територіальних видатків на утримання об'єднаних наркоматів. Але вони фінансувалися за рахунок податків, зібраних на території України. За таких умов на початку 1920-х рр. активно обговорювалося питання самостійності українського бюджету.

З утворенням СРСР інституційно-правовий статус державного бюджету УСРР зазнав деяких трансформацій, адже почали функціонувати наркомати трьох видів: загальносоюзні, об'єднані, республіканські. При цьому об'єднані комісаріати, по суті, мали статус союзних. Наркомфін УСРР, створений 20 вересня 1923 р., мав статус об'єднаного. Народні комісари союзних відомств, які мали право призначати і скасовувати постанови, що суперечили загальносоюзному законодавству, фінансувалися із загальносоюзного бюджету, але за рахунок податків і зборів зібраних на території радянської України.

Тому після конституційного оформлення СРСР теоретики і практики бюджетної справи використовували терміни «союзний бюджет, що функціонує на Україні», «загальносоюзний дохід на території України». А це значить, що формування «єдиного державного бюджету СРСР» здійснювалося за рахунок частини доходів, які мали йти до державного бюджету УСРР.

«Положення про бюджетні права Союзу РСР та союзних республік», ухвалене постановою ЦВК та РНК СРСР 25 травня 1927 р., не заперечувало існування державного бюджету республіки, але передбачало, що Наркомфін СРСР має об'єднати його з проектом загальносоюзного бюджету. Інституційно-правовий статус державного бюджету УСРР відповідно до «Положення...» залишався без суттєвих змін, про що свідчили визначені в ньому умови фінансування галузей народного господарства та порядок затвердження єдиного бюджету та бюджетів союзних республік.

Ключові слова: державний бюджет, загальнофедеративний бюджет, загальносоюзний бюджет, інституційно-правовий статус, Українська СРР, РСФРР, СРСР.

Becoming and forming of institutionally-legal status of the state budget of UKRAINE in the conditions of contractual relations with the RSFSR took place sufficiently contradictory, perceptible was a shortage of material and financial resources, and functionally-legal bases of budget influence of the intergovernmental allied agreement of the RSFSR and the USRR affected from December, 28 1920, that declared the association of financial business, but did not regulate budgetary relations and envisaged common with of the RSFSR maintenance of incorporated people's commissariats. Thus, the state budget of the USRR included two constituents: profits and charges certain after the estimates of the commissariats incorporated from of the RSFSR, and also profits and charges, after the estimates of unincorporated people's commissariats. The presence of a part of the combined people's commissariats determined the peculiarities of the institutional and legal status of the state budget of the Ukrainian SRR at that time. In the absence of a clear legislative delineation of budgetary relations between the USRR and the RSFSR, the combined people's commissariats involved the USRR through the institute of commissioners (from September 1923 through the People's Commissariat of Finance) to the federal budget (the budget of the RSFSR, the USRR and other Soviet republics). The latter, in fact, did not have the institutional status of a financial superstructure, but fulfilled distributive functions through the administrative establishment of republican "quotas" that did not meet the economic interests of the USRR.

At the same time, the schedule of expenditures of the state budget of Ukraine was sent to the NCF of the RSFSR for coordination of the federal budget, that is, territorial expenditures for the maintenance of the combined people's commissariats. But they were financed by taxes collected in Ukraine. Under these conditions, the issue of independence of the Ukrainian budget was actively discussed in the early 1920s.

With the formation of the USSR the institutional and legal status of the state budget of the USRR has undergone some transformations since three types of people's commissariats began to function: nationwide, united and republican. In this case, the united commissariats were essentially allied. The People's Commissariat of Finance of the USRR, established on September 20, 1923, had the status of united. The People's Commissars of the Union agencies, which had the right to suspend and annul resolutions that were contrary to the Union legislation, were financed from the Union budget, but at the expense of taxes and fees collected in the territory of Soviet Ukraine. Therefore, after the constitutional formulation of the USSR, theorists and practitioners of budgetary affairs used the terms "union budget operating in Ukraine", "all-Union income in Ukraine." This means that the formation of a "single state budget of the USSR" was carried out at the expense of part of the revenues that were to go to the state budget of the USRR.

The "Budgetary Rights of the USSR and Union Republics", approved by the decree of the CEC and the CPC of the USSR on May 25, 1927, did not deny the existence of the state budget of the republic, but provided that the USRR People's Commissariat of Finance should integrate it with the draft national union budget. The institutional and legal status of the state budget of the USSR in accordance with the "Regulation ..." remained unchanged, as evidenced by the conditions defined in it for financing the branches of the national economy and the procedure for approving a unified budget and budgets of the Union republics.

Keywords: state budget, federal budget, nationwide budget, institutional legal status, Ukrainian SRR, RSFSR, USSR.

Перехід більшовиків на початку 1920-х рр. від воєнного комунізму до НЕПу потребував створен-

ня бюджетної системи. Водночас становлення та інституційно-правовий статус державного бюджету УСРР 1920-х рр. в умовах дії договору (від 28 грудня 1920 р.) між РСФРР і радянською Україною та створення унітарної союзної держави залишаються недостатньо дослідженими. В узагальнювальних історіографічних монографіях Г. М. Васильчука, С. І. Дровозюка, які охоплюють широку проблематику соціально-політичного та культурно-духовного розвитку УРСР 1920–30-х рр. [5; 10], не згадується жодної спеціальної розвідки, присвяченої становленню державного бюджету УСРР у першій половині 1920-х рр., його інституційно-правовому статусу.

У величезному масиві сучасних історико-економічних та історичних студій, присвячених історії радянської України 1920-х років, поки що обмаль тих, що розкривають історію становлення бюджетної системи, статус її інституційних складових. Найбільш повно означені аспекти відображені в монографії О. В. Чеберяко, яка охоплює широке коло питань, пов'язаних із організаційно-правовими та соціально-економічними основами функціонування бюджетної системи в УСРР 1920-х рр. [22]. Особливості становлення та статус міських бюджетів в означений період розкриті в дослідженнях В. В. Антоненко [1, с. 64-68; 2, с. 7-19]. Водночас історія становлення державного бюджету УСРР та формування його правового статусу аж до конституційного утворення СРСР, по суті, унітарної союзної держави, на наш погляд, заслуговує спеціального дослідження.

Варто зазначити, що з переходом більшовиків до НЕПу становлення бюджетної системи в УСРР розпочалося з державного бюджету республіки. Уже у 1921-1922 рр. чиновники Наркомфін, члени ВУЦВК, фінансисти використовували у зв'язку з цим такі визначення: «бюджет України», «український самостійний бюджет», «республіканський бюджет», «державний бюджет УСРР», «бюджет радянської України», «бюджет радянської республіки» тощо. Але з самого початку становлення державного бюджету радянської України обтягувалося відсутністю матеріально-фінансових ресурсів та суперечливістю політично-правовою колізією, зумовленою так званим об'єднаним рухом республік на шляху творення союзної радянської держави. Як відомо, міждержавний союзний договір РСФРР та УСРР від 28 грудня 1920 р., укладений на основі декрету Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р. про військово-економічний союз республік, означав, що цим актом Російська федерація формально визнавала незалежність радянської України, хоча окупована Червоною армією УСРР у першій половині 1920 року, по суті, вже стала складовою частиною РСФРР. Договір двох республік передбачав створення об'єднаних наркоматів: зовнішньої торгівлі, транспорту, фінансів. Водночас він лише задекларував об'єднання фінансової справи, не регламентував бюджетних відносин, не уніфікував і не централізував бюджетної системи, тому що радянська Україна і після його ухвалення формально не була суб'єктом РСФРР. Отже, між

державним бюджетом УСРР та федеративним бюджетом РСФРР, крім вищезазначених політично-правових актів, не було законодавчого розмежування. Практика державного бюджетування передбачала, що ЦВК та РНК РСФРР законодавчо виписували правила деталізованого складання кошторису доходів і видатків, поступово застосовуючи їх на території суб'єктів федерації. Водночас РНК УСРР їх ураховувала через інститут Уповноваженого НКФ РСФРР при уряді радянської України. Таким чином, так званий загальнофедеративний бюджет (бюджет УСРР, РСФРР та інших радянських республік), крім договору від 28 грудня 1920 р., тоді не регламентувався ні законодавчо, ні конституційно. Закони РСФРР мали дорадчу функцію в Україні, навіть постанови і циркуляри уповноважених об'єднаних наркоматів проходили відповідну процедуру їх ухвалення Раднаркомом УСРР та ВУЦВК-Ком. Федеральний бюджет РСФРР мав силу закону лише для суб'єктів федерації, а загальнофедеративний бюджет, до якого долучилася Україна через інститут уповноважених від об'єднаних наркоматів, не мав інституційного статусу фінансової надбудови, а лише виконував розподільчі функції. Це означає, що об'єднані наркомати в УСРР не були адміністративно-територіальними органами влади РСФРР в Україні, а колегіальними виконавськими структурами, діяльність яких обмежувалася не лише Всеросійським ЦВК, а також ВУЦВК та РНК УСРР. Посередницьку функцію у справі бюджетного фінансування об'єднаних наркоматів до вересня 1923 р., коли з'явився Наркомфін радянської України, якраз і виконувало створене у квітні 1920 р. Управління Уповноваженого НКФ РСФРР при РНК УСРР (Уповнаркомфін). Загалом внутрішня організаційна структура загальнофедеративного бюджету (бюджет РСФРР, УСРР та інших республік) не передбачала адміністративно-територіального представництва УСРР, а лише спільне з РСФРР утримання об'єднаних наркоматів. Спільність полягала в тому, що на потреби цих наркоматів спрямовувалися суми податків, зібраних на території України.

Державний бюджет УСРР та федеративний бюджет РСФРР фінансово забезпечували діяльність об'єднаних і республіканських наркоматів аж до ухвалення на 2-й сесії ЦВК СРСР 1-го скликання 6 липня 1923 р. тексту союзної конституції і введення її в дію. До цього в УСРР використовували досвід формування державного бюджету, який накопичували фінансові органи РСФРР. Але тоді радянська Україна, не мала федеративного устрою і не була членом іншої федерації, тому намагалася створити самостійний державний бюджет.

На початку 1920-х рр. державний бюджет УСРР через низку, насамперед, об'єктивних труднощів (зруйнована і невідбудована економіка, відсутність матеріальних ресурсів, стабільних грошей, надмірно високі інфляційні процеси тощо) недостатньо забезпечувався фінансовими та матеріальними ресурсами. У зв'язку з цим часто фінансові теоретики і практики визнавали, по суті, відсутність справжнього державного бюджетування. Так,

М.І.Боголепов, аналізуючи у своїй статті підсумки бюджетного 1922/23 р., прямо заявляв про брак «справжнього державного бюджету» [3, с. 5-10], тому що «фінансова система» протягом бюджетного року лише створювалася, а функції бюджету виконували місячні кошторисні плани, сума яких і становила так званий річний бюджет. В УСРР місячні, кварталні та піврічні плани, над якими працювали фінансисти, також стосувалися, насамперед, доходів і видатків республіки. Використовуючи термін «радянський бюджет», М. І. Боголепов мав на увазі державний бюджет [4, с. 60-72], який перебував у процесі організаційно-правового становлення не лише в УСРР, РСФРР, а і в інших радянських республіках і мав з самого початку уніфікований порядок підготовки, ухвалення й виконання.

Щоб зрозуміти реальний інституційно-правовий статус державного бюджету УСРР, варто звернути увагу на положення статті М.Боголепова про те, що в «...межах єдиного федеративного бюджету бюджетні окремих республік виділялися лише на основі відсоткової розверстки» [4, с. 60-72]. А це означає, що так звана «правова конструкція» загальнофедеративного бюджету базувалася на банальному розподілі коштів, здійснювалася за принципом «розверстки» відповідно до визначених квот. І, дійсно, з самого початку формування загальнофедеративного бюджету (бюджету УСРР, РСФРР та інших республік) практично відбувалося шляхом адміністративного встановлення республіканських «квот», серед яких на Україну припадало 19%, РСФРР- 64%, а решта коштів - на інші республіки. «За такого методу побудови бюджету, –наголошував М. Боголепов, – його федеративна природа виявлялася дуже і дуже слабкою, а з іншого боку, республіканські бюджети, позбавлені балансу, не мали права вважатися бюджетами, оскільки за фактичної позиції і змісту вони лишалися звичайними кошторисами» [4, с. 66]. Судячи з його категоричного висновку, формально існував «єдиний федеративний бюджет», «квотовим» учасником якого була Україна. Але подібне тлумачення, як видається, стосувалося більше «бюджетної бухгалтерії», обрахунків кошторису кожної республіки, але, водночас, не заперечувало інституційної самостійності республіканських бюджетів, у тому числі бюджету УСРР.

Отже, як свідчать історичні документи та історична практика, в УСРР на початку 1920-х рр., коли лише розпочиналося радянське державне бюджетування, складали переважно кошториси для об'єднаних і необ'єднаних наркоматів, які можна назвати державним бюджетом. Таким чином, державний бюджет УСРР мав дві власні складові. Це доходи і видатки, визначені за кошторисами об'єднаних із РСФРР комісаріатів, а також доходи і видатки за кошторисами необ'єднаних наркоматів республіки. В «Основних правилах складання державного бюджету УСРР на жовтень 1922 р. – вересень 1923 р.» (в той час це був господарський рік), які з'явилися 4 липня 1922 р. та були визнані РНК РСФРР, так і зазначалося: «Державний бюджет

УСРР охоплює всі державні доходи і всі видатки, встановлені за кошторисами необ'єднаних наркоматів України і за кошторисами усіх без винятку об'єднаних з РСФРР комісаріатів та окремих установ, що знаходяться на території УСРР»[18]. При цьому розпис видатків державного бюджету України направлявся до НКФ РСФРР для узгодження федеративного бюджету, тобто територіальних видатків на утримання об'єднаних наркоматів. Об'єднані наркомати підпорядковувалися Москві через інститут уповноважених, а необ'єднані (республіканські) – уряду УСРР. Водночас існувала фінансова залежність республіки від московської влади, яка зумовлювалася політично-правовим статусом виконавчих органів УСРР, особливо Наркомфін, який мав статус об'єданого наркомату. Справа в тому, що податковий апарат підпорядковувався саме йому, а суми податкових внесків централізовано перерозподілялися Москвою. Податки, які сплачували фізичні та юридичні особи в Україні, оголошувалися державними. За таких умов на початку 1920-х рр. точилася гостра дискусія довкола повноцінної самодіяльності українських радянських органів влади в галузі бюджетної політики.

Наприкінці 1921 р. – протягом першої половини 1922 р. Раднарком УСРР та ВУЦВК, незважаючи на централізований розподіл коштів, здійснили організаційно-функціональне визначення республіканського бюджету. Були видані постанови, які юридично й політично започатковували становлення бюджетної системи в УСРР і регламентували порядок створення державного і місцевого бюджетів (у цьому випадку термін «місцевий бюджет» охоплює сукупність усіх місцевих бюджетів УСРР) [11, арт. 36, 37, 57]. Виокремлення державного і місцевих бюджетів в самостійні фінансово-економічні одиниці, яке фактично та юридично відбулося протягом 1921–1923 рр., свідчило про внутрішню інституційну структуру бюджетної системи в УСРР. Якщо державний бюджет обслуговував республіканські та об'єднані наркомати, але з різних фінансових джерел, то місцеві бюджети спиралися переважно на власні кошти, хоча й одержували дотації від першого.

На початку 1920-х рр., в умовах становлення державного бюджету УСРР, проблема самостійності українського бюджету активно обговорювалася в пресі, а також різного рангу посадовцями партійно-радянської влади республіки. Вона стосувалася значення союзного договору від 28 грудня 1920 р. для політично-правового об'єднання фінансової системи, позаяк «...державні доходи і видатки усіх республік радянської федерації об'єднуються в єдиний загальнофедеративний бюджет» [9, с. 4], ролі України в «загальнодержавному бюджеті Росії» та «колоніальної політики» в Україні [9, с. 4-9].

Договір між РСФРР та УСРР, як уже зазначалося раніше, не регламентував бюджетних відносин, а наявний на теренах республіки Уповнаркомфін був колегіальним органом. Об'єднання частини наркоматів, по суті, не означало усунення чи ліквідації державного бюджету УСРР, особливо в час-

тині утримання необ'єднаних народних комісаріатів. Але суму їх фінансування визначала Москва. У зв'язку з цим А. Давид, визнаючи факт часткової уніфікації бюджетної системи, виокремлював функціональну самодіяльність «українського» та «загальнофедеративного» бюджетів. Він розмежував їх за номенклатурно-інституційним статусом. «Український Радянський Уряд, – наголошував А. Давид, – прагне до з'ясування свого загальнодержавного бюджету, як прибуткової, так і видаткової частин, як у необ'єднаних, так і в об'єднаних з Р.С.Ф.Р. відомствами» [9, с. 9]. Отже, наявність українського «загальнодержавного бюджету» не викликала сумнів, однак його реальне наповнення залежало від зовнішніх факторів. Теза А. Давида про те, що без закритого кордону – немає замкненого бюджету, свідчила про актуалізацію питання організаційно-функціонального співіснування державного бюджету УСРР і так званого федеративного бюджету (бюджету РСФРР і радянських республік).

На VIII Всеукраїнський з'їзд рад (17–20 січня 1924 р.), який відбувся напередодні відкриття другого з'їзду рад СРСР, що остаточно затвердив союзну конституцію, нарком фінансів УСРР С. М. Кузнецов зазначав: «На нашу думку, затвердження державного бюджету Українського Уряду мусить бути передане Сесії Всеукраїнського Виконавчого Комітету, а також питання про бюджетові права Української Радянської Республіки» [6, с. 75]. Отже, він першим порушив питання про розмежування бюджетних прав між республікою і союзними наркоматами в УСРР. Насправді мова йшла про функціональні повноваження «союзного бюджету», «республіканського бюджету» та «єдиного загальносоюзного бюджету», які активно висвітлювалися теоретиками і практиками бюджетних відносин [8, с. 6-8; 17, с. 10-12].

24 січня 1924 р., тобто за тиждень до ухвалення конституції СРСР, НКФ УСРР звернувся до ВРНГ УСРР та ВУЦВК із законодавчою пропозицією щодо «...визначення та розмежування понять і змісту загальносоюзного та республіканського бюджетів» [13, с. 31-32]. Актуалізація цієї політично-правової та організаційно-фінансової проблеми відзеркалювала тоді, по суті, припинення дії так званого федеративного бюджету (бюджет УСРР, РСФРР та інших радянських республік), а також засвідчила про початок нового періоду складних і суперечливих бюджетних відносин СРСР. Але тенденція розглядати державний бюджет УСРР, як «складову частину» бюджету РСФРР залишилася у свідомості окремих чиновників. Так, упорядковуючи «Пояснювальну записку до проекту державного розпису доходів і видатків УСРР» на 1924/25 р., її розробники констатували: «Україна, будучи частиною федерації, а згодом СРСР, пережила усі ті фази бюджетної політики і практики, які мали місце в радянській державі» [19]. Ще раз нагадаємо, що УСРР не була частиною РСФРР, а союзний договір 28 грудня 1920 р. стосувався об'єднання базових комісаріатів республік. У фінансовій справі відносини між республіками, як зазначалося раніше,

здійснювалися через інститут Уповноваженого НКФ РСФРР при уряді УСРР. Він був ліквідований у вересні 1923 р., а натомість постав НКФ УСРР із широкою оперативною діяльністю.

Затвердження конституції СРСР на другому з'їзді рад СРСР 31 січня 1924 р. [7, с. 16] засвідчило про політично-юридичне завершення оформлення союзної радянської держави. Її утворення вплинуло не лише на організаційні форми, структуру, але і на функції і статус бюджетної системи, яка залишалася радянською, але змінилися права і повноваження самих республік. Правове тлумачення «загальносоюзного бюджету», крім згадки в конституції, з'явилося 21 серпня 1923 р. у «Положенні про Держплан СРСР», а згодом у «Положенні про РНК СРСР» від 12 листопада 1923 р. Тепер центральними стали наркомати двох видів – загальносоюзні (іноземних справ, військових та морських справ, зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення, пошти і телеграфу) та об'єднані (ВРНГ, продовольства, праці, фінансів, робітничо-селянської інспекції). Перші мали своїх уповноважених при урядах союзних республік із правом дорадчого або вирішального голосу згідно з рішенням їх центральних виконавчих комітетів. Об'єднані комісаріати, по суті, здобули статус союзних, що діяли через «однominні народні комісаріати союзних республік». Вони отримали право призулявати і скасовувати постанови, які суперечили загальносоюзному законодавству, розробляли плани господарської діяльності, розпоряджалися загальносоюзними фондами. Народні комісари союзних відомств мали право одноосібного ухвалення рішень, доводячи їх до відома колегії. Наркомфін УСРР, створений 20 вересня 1923 р., мав статус об'єднаного. Отже, з утворенням СРСР нова конфігурація владних структур зафіксувала функціонування наркоматів трьох видів – загальносоюзних, об'єднаних, республіканських. Фактично було збережено попередній формат, але появилися загальносоюзні державні органи.

Конституція союзної держави виписала повноваження центральних (союзних) і республіканських органів влади. Виявилось, що Наркомфін УСРР, а він мав безпосередній стосунок до розробки державного бюджету, вважався виконавчим органом республіки, підпорядковувався ВУЦВК та РНК УСРР [14, с. 12]. Другий розділ конституції СРСР, основу якого становив текст договору про створення союзної держави, законодавчо оформив структуру бюджетної системи Радянського Союзу, хоч і без зазначення цього терміну. Ця структура охоплювала єдиний державний бюджет СРСР та бюджети союзних республік, які разом представляли єдиний загальносоюзний бюджет.

Встановлена організаційна структура бюджетної системи СРСР обслуговувала економічну та соціально-культурну галузі суспільства. Але державний бюджет УСРР прагнув більшої самостійності, особливо щодо фінансових джерел наповнення доходної частини за рахунок так званих загальносоюзних податків, зібраних на території республіки.

Формування першого «єдиного державного бюджету СРСР» припадає на 1924/25 бюджетний рік. Цей бюджет враховував зміст Положення від 29 жовтня 1924 р. «Про бюджетні права Союзу і приналежних до його складу Союзних Республік». Безпосередній вплив на економічне життя в УСРР мав загальносоюзний державний бюджет, бо на його утриманні перебували установи та представництва союзних наркоматів, промислових трестів.

Терміни «територіальний бюджет Союзу», «союзний бюджет, що функціонує на Україні» [17, с. 10-12], «загальносоюзний доход на території України» [12], які з'явився після конституційного оформлення СРСР і які використовували тоді теоретики і практики бюджетної справи, свідчили про формування в УСРР тієї частини союзного бюджету, яка призначалася для фінансування установ і відомств загальносоюзних наркоматів та промислових трестів союзного підпорядкування. Вони належали до компетенції загальносоюзного бюджету з особливим статусом екстериторіальності. Але доходи для фінансування союзних відомств та підприємств в УСРР формувалися з українських податків, із мита й акцизного збору стягнених з підприємств республіканського і союзного підпорядкування на території радянської України. На таких принципах почала функціонувати радянська бюджетна система, хоча у 1924/25 бюджетному році вона ще не мала «твердого» бюджету, тобто реально збалансованих доходів і видатків.

Практика взаємовідносин загальносоюзного і республіканського бюджетів УСРР викрила недоліки спільного законодавства, яке не відповідало реальним соціально-економічним потребам республіки, продемонструвала недоліки та обмеженість Положення 29 жовтня 1924 р., викликала необхідність його суттєвого перегляду. Делегати 4-ої сесії ВУЦВК, яка відбулася 15–19 лютого 1925 р., звернули увагу на проблему дольової участі України в загальносоюзному бюджеті, на «...непропорційність економічної потужності кожної республіки, яка входила до Союзу, їх участі в бюджеті» [23, с. 86]. Фінансово-бюджетна політика союзного уряду, спрямована на економічне вирівнювання республік шляхом такого непропорційного перерозподілу бюджетних коштів, на переконання делегатів сесії ВУЦВК, могла б призвести до «...занепаду господарської потужності більш розвинених республік, таких, як наша Українська Республіка» [23, с. 86]. Принципова позиція, висловлена делегатами сесії стосовно мізерної частки асигнувань союзного бюджету на потреби республіканського бюджету, не лише виявила їхню політичну волю, але й засвідчила нерівноправність суб'єктів радянської бюджетної системи. Вона стосувалася несправедливого розподілу фінансових джерел доходної частини державного бюджету, тобто відрахувань прямих і непрямих податків, зібраних на території УСРР, до союзного бюджету, особливо акцизного та митного зборів, які не потрапили до республіканського бюджету.

На розширенні прибуткової частини державного бюджету УСРР наполягав і український уряд.

Делегуєючи свого представника до Москви для остаточного затвердження «Положення про бюджетні права Союзу та союзних республік» [20] 9 жовтня 1926 р., Раднарком УСРР підготував свій проект редакції «Положення...», який з'явився окремою брошурою у 1926 р. [16]. Хоча цей проект не порушував усталеної структури бюджетної системи, але надавав ВУЦВК та РНК УСРР право ухвалення республіканського бюджету, використання податкових і неподаткових доходів та різних надбавок до них для збалансування республіканського бюджету.

Остаточний текст «Положення про бюджетні права Союзу РСР та союзних республік» було ухвалено 25 травня 1927 р. постановою ЦВК та РНК СРСР, яку підписали М. Калінін і О. Риков [15]. Відповідно до цього документу державний бюджет УСРР, ухвалений її законодавчим органом, направлявся до РНК СРСР. Уряд Радянського Союзу доручав союзному Наркомфінансу об'єднати його з проектом загальносоюзного бюджету. Отже, крім появи ще одного посередника (НКФ СРСР), процедура бюджетного процесу залишилася справді «непохитною». 29 липня 1927 р. були внесені зміни до статей 5 та 33 «Положення про бюджетні права Союзу РСР та союзних республік», які стосувалися умов кредитування галузей народного господарства та порядку затвердження єдиного бюджету та бюджетів союзних республік [21]. Їх інституційно-правовий статус залишався без суттєвих змін.

Отже, союзна номенклатура не прагнула внести кардинальні зміни до чинного законодавства про бюджетні права СРСР та республік. Уніфікація бюджетних відносин, ігнорування союзною номенклатурою бюджетних прав республік, першочерговість фінансового забезпечення об'єднаних наркоматів та підприємств загальносоюзного підпорядкування – свідчили про зміцнення централізаторських тенденцій. Тому порядок формування, ухвалення та виконання державного бюджету виявився доволі суперечливим.

Список використаних джерел

1. Антоненко В.В. Миські бюджети УСРР 1920-х рр.: формування нормативно-правової бази / В.В. Антоненко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 90 (11). – С. 64–68.
2. Антоненко В.В. Становлення бюджетів губернських і округових міст Української СРР на початку 1920-х рр. / В.В. Антоненко // Архіви України. – 2014. – № 6 (294). – С. 7–19.
3. Боголепов М. Бюджетные итоги 1922/23 года // Экономическое обозрение. – 1924. – № 3. – С. 5–10.
4. Боголепов М.И. Бюджетный план // Плановое хозяйство. – 1926. – № 3. – С. 60–72.
5. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20–30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс / Васильчук Г.М. – Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т, 2008. – 314 с.;
6. VIII Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 17–20 січня 1924 р. – Х., 1924. – С. 75.
7. Вторая сессия Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик. – М., 1923. – С. 16.
8. Гринштейн А. Величина нашего бюджета и национальный доход // Финансовый бюллетень. – 1924. – № 1. – С. 6–8

9. Давид А. Бюджет Украины // Финансовый вестник. – 1922. – №9. – С. 4.
10. Дровозюк С.І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. ХХ ст.: Історіографічний нарис / С.І.Дровозюк. – Вінниця, 2005. – 364 с.
11. ЗУ України. – 1922. – № 3. – Арт. 36, 37, 57.
12. Материалы для определения роли Украины в общесоюзном бюджете СССР в 1913, 22–23, 23–24 и 24–25 г.г. – Х.: Издание Укрвосплана, 1925. – 81 с.
13. О внесении поправок в действующие Вр. Правила о составлении смет и росписи расходов от 21-VIII-1923 г. // Финансовый бюллетень. – 1924. – № 16. – С. 31–32.
14. Основной закон (Конституция) Союза Советских Социалистических республик. – М., 1924. – С. 12.
15. Положение о бюджетных правах Союза ССР и союзных республик. Постановление ЦИК и СНК СССР. 25 мая 1927 г. // Известия. – 1927. – 27 мая.
16. Проект положения о бюджетных правах Союза Советских Социалистических Республик и входящих в его состав союзных республик / в редакции правительства УССР. – Харьков, 1926. – 25 с.
17. Раевский А.А. Госбюджет Украины в 1924–25 году // Финансовый бюллетень. – 1924. – №1. – С.10–12.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 470. – Арк. 1.
19. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 3292. – Арк. 2.
20. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 3290. – Арк. 126.
21. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 3. – Спр. 2571. – Арк. 1.
22. Чеберяко О.В. Бюджетна система в УСРР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування / О.В.Чеберяко. – К.: Нілан-ЛТД. – 438 с.
23. IV Сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 8-го скликання, 15–19 лютого 1925 р. – Х., 1925. – С. 86.
13. О внесении поправок в действующие Вр. Правила о составлении смет и росписи расходов от 21-VIII-1923 г. // Fynansovui biulleten. – 1924. – № 16. – С. 31–32.
14. Osnovnoi zakon (Konstytutsiia) Soiuzu Sovetskykh Sotsyalistycheskykh respublyk. – M., 1924. – S. 12.
15. Polozhenye o biudzhethnukh pravakh Soiuzu SSR y soiuznukh respublyk. Postanovlenye TsYK y SNK SSSR. 25 maia 1927 h. // Yzvestiya. – 1927. – 27 maia.
16. Proekt polozheniya o biudzhethnukh pravakh Soiuzu Sovetskykh Sotsyalistycheskykh Respublyk y vkhodiashchykh v eho sostav soiuznukh respublyk / v redaktsyy pravytelstva USSR. – Kharkov, 1926. – 25 s.
17. Raevskiy A.A. Hosbiudzheth Ukraynu v 1924–25 hodu // Fynansovui biulleten. – 1924. – №1. – S.10–12.
18. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). – F. 30. – Op. 1. – Spr. 470. – Ark. 1.
19. TsDAVO Ukrainy. – F.1. – Op. 2. – Spr. 3292. – Ark. 2.
20. TsDAVO Ukrainy. – F.1. – Op. 2. – Spr. 3290. – Ark. 126.
21. TsDAVO Ukrainy. – F.1. – Op. 3. – Spr. 2571. – Ark. 1.
22. Cheberiyako O.V. Biudzhethna systema v USRR 1920-kh rr.: orhanizatsiino-pravovi ta sotsialno-ekonomichni osnovy funktsionuvannia / O.V.Cheberiyako. – K.: Nilan-LTD. – 438 s.
23. IV Sesiia Vseukrainskoho Tsentralnoho Vykonavchoho Komitetu 8-ho slykannia, 15–19 liutoho 1925 r. – Kh., 1925. – S. 86.

References

1. Antonenko V.V. Miski biudzhety USRR 1920-kh rr.: formuvannia normatyvno-pravovoi bazy / V.V.Antonenko // Hileia: naukovyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats. – 2014. – Vyr. 90 (11). – S.64–68.
2. Antonenko V.V. Stanovlennia biudzhetyv hubernskykh i okruhovyykh mist Ukrainskoi SRR na pochatku 1920-kh rr. / V.V.Antonenko // Arkhivy Ukrainy. – 2014. – № 6 (294). – S.7–19.
3. Boholepov M. Biudzhethnue ytohy 1922/23 hoda // Ekonomycheskoe obozrenye. – 1924. – №3. – S.5–10.
4. Boholepov M.Y. Biudzhethnui plan // Planovoe khoziaistvo. – 1926. – № 3. – S.60–72.
5. Vasylichuk H.M. Radianska Ukraina 20–30-kh rr. KhKh st.: suchasnyi istoriohrafichnyi dyskurs / Vasylichuk H.M. – Zaporizhzhia: Zaporiz. nats. un-t, 2008. – 314 s.;
6. VIII Vseukrainskyi zizd rad robitnychykh, selianskykh ta chervonoarmiyskykh deputativ, 17–20 sichnia 1924 r. – Kh., 1924. – S. 75.
7. Vtoraiasessiya Tsentralnoho Yspolnytelnoho Komyteta Soiuzu Sovetskykh Sotsyalistycheskykh Respublyk. – M., 1923. – S.16.
8. Hrynshtein A. Velychyna nashoho biudzheta y natsionalnui dokhod // Fynansovui biulleten. – 1924. – №1. – S.6–8
9. Davyd A. Biudzheth Ukraynu // Fynansovui vestnyk. – 1922. – №9. – S. 4.
10. Drovoziuk S.I. Natsionalno-kulturne ta dukhovne zhyttia ukrainskoho selianstva u 20–30-kh rr. KhKh st.: Istoriohrafichnyi narys / S.I.Drovoziuk. – Vinnytsia, 2005. – 364 s.
11. ZU Ukrainy. – 1922. – № 3. – Art. 36, 37, 57.
12. Materyalu dlia opredeleniya roly Ukraynu v obshchegosudarstvennom biudzhete SSSR v 1913, 22–23, 23–24 y 24–25 h.h. – Kh.: Yzdanye Ukrhosplana, 1925. – 81 s.

УДК 94 (477)

**І. П. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ЯК ДІЯЧ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ТВОРЧІЙ
СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**
**I. P. KOTLYAREVSKY AS UKRANIAN CULTURE
FIGURE IN THE CREATIVE HERITAGE OF
MYHAILO HRUSHEVSKY**

Крот В. О.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
гуманітарних наук культури і мистецтв,
Кременчуцький національний університет
імені Михайла Остроградського (Кременчук,
Україна), e-mail: volodyakrot@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2926-6916>

Krot V. O.,

Candidate of Historical Science,
Docent, Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi
National University (Ukraine, Kremenchuk),
e-mail: volodyakrot@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2926-6916>

В статті проаналізовано погляди М. Грушевського на життя і творчу спадщину І. Котляревського з нагоди сто літнього ювілею виходу «Енеїди». Історик вказав на завдання, які не вирішені українськими літературознавцями. Серед них він відмітив – недостатнє вивчення біографії поета та його творчої спадщини. Далі вчений подав рецензію на критичну біографію І. Котляревського авторства І. Стешенка, а також, на літературні твори поета, які надрукувало видавництво «Вік» у 1909 році. У висновках вказано на зацікавленість М. Грушевського життям і творчістю І. Котляревського.

Ключові слова: І. Котляревський, М. Грушевський, творча спадщина, культура, народна мова, література.

Abstract. In the following article the views of M. Hrushevsky on I. Kotlyarevsky life and creative heritage on the occasion of "Eneyida" hundredth anniversary were analyzed. The historian indicated problems which weren't solved by Ukrainian literary critics. Among those, he emphasized insufficient study of the poet's biography and his creative heritage. Then, the scholar submitted critical biography review of I. Kotlyarevsky written by I. Steshenko, and poet's literary works, which were issued by "Vik" publishing house in 1909. The conclusion notes M. Hrushevsky's interest in I. Kotlyarevsky life and work.

Keywords: I. Kotlyarevsky, M. Hrushevsky, creative heritage, culture, national language, literature.

Видатний український історик та політик Михайло Грушевський велику увагу в своїй творчості приділяв діячам української культури та їх внеску в процес національного відродження українського народу. На сторінках газет і часописів, які він редагував вчений публікував біографії та рецензії на твори письменників і поетів. Особливою увагою в нього користувався зачинатель української літератури І. П. Котляревського, якому науковець присвятив не одну статтю. До того ж він значне місце приділив особі поета в узагальнюючих працях з української історії, як одному з творців українського національного відродження XIX початку XX століть. На жаль сьогодні проблема внеску М. Грушевського в літературознавство є недостатньо дослідженою. З цієї теми ми маємо окремі праці, зокрема у часописі «Український історик за 1991 рік» вміщено публікацію, що присвячені стосункам вченого з І. Франком та Л. Українко [1, с. 9]. Погляди вченого як літературного критика досліджувала

Г. Бурлака, а М. Жулинський оцінив художні твори історика [2, с. 8].

Мета нашої статті проаналізувати оцінки подані М. Грушевським на життя, діяльність та творчість І. Котляревського, які висвітлені в багатьох публікаціях вченого, зокрема в публіцистиці, рецензіях та в узагальнюючих працях з української історії.

У 1898 році українська громада Галичини готувалася до відзначення сто літнього ювілею виходу «Енеїди» І. Котляревського – першого друкованого твору нової української літератури. Саме з цієї подією пов'язувався початок українського національного відродження. У зв'язку з пам'ятною датою по всій Україні готувалися до святкування і М. Грушевський присвятив окрему статтю «До ювілею І. Котляревського» [3]. У цій програмовій публікації історик визначив для українських вчених основні напрямки дослідження життя і творчості цієї безперечно видатної особи.

У вступі М. Грушевський ще раз наголосив на значенні творчості І. Котляревського як зачинателя нової української літератури, яка започаткувала процес національного відродження на українських землях. На його переконання «Котляревський стоїть в живому неперервному зв'язку з культурним життям Гетьманщини з попереднім українським друкованим і недрукованим письменством. Але ж такі і при сучасному становищу студій над Котляревським, при всіх відмінах в поглядах на нього, незвичайне значення його в культурній діяльності історії в Україні, є факт безперечний. Котляревський так щиро обернувся до народної мови, так рішуче порвав, чи краще сказати – хотів порвати зв'язки з новою московською мовою й старим слов'янсько-українсько-польським язичем, в писаннях своїх так талановито потрапив на основні ознаки української народної вдачі, що діяльність його визначилася з самого початку» [3, с. 3]. Вчений вказав, що твори І. Котляревського зробили великий вплив на українську громаду і привели до формування національної літератури на народній мові. Його приклад наслідували інші українські митці слова, бо «писання його були правдивим поворотним пунктом в нашій культурно-громадській життя тому до кінця XIX століття він залишався після Шевченка найпопулярнішим письменником України» [3, с. 3].

Однак, відзначив він, наукових праць присвячених життю і творчій спадщині поета в Україні було обмаль. Майже єдиним дослідником його творчості спочатку був Пантелеймон Куліш, який з певних причин доволі негативно оцінив літературні твори «полтавського канцеляриста» за виразом М. Грушевського. Куліш вважав його «Енеїду» шкідливою, був невисокої думки і про драматичні твори митця. Правда потім він згодом змінив свої погляди на письменника і позитивно характеризував його творчість. В наступних параграфах статті вчений їх і сформулював. Перше на що він звернув увагу – це явно недостатнє вивчення біографії І. Котляревського. «Так, досі ми не маємо навіть докладної життєписи Котляревського; кілька дат з службового формуляра, кілька загальних

уваг сучасників його, 2-3 анекдоти – трохи чи не все, що ми маємо про нього; про внутрішнє життя його ми майже нічого не знаємо» [3, с. 5]. Тому він пропонував науковцям збирати спогади про нього, адже від смерті митця минуло трохи більше 50 років і напевно в Полтаві є ще люди, що про нього пам'ятають.

Далі М. Грушевський закликав ґрунтовно вивчати літературні твори зачинателя нової української літератури. Потрібно детально проаналізувати всі писання Котляревського, щоб в'яснити його соціальний, культурний і національний світогляд, його ставлення до народної маси, до тогочасної інтелігенції і до новонародженої української шляхти, важливо було зрозуміти погляди письменника на історичне минуле України, а також, його оцінки політичних подій, що відбулися в Російській імперії в першій третині XIX століття. Важливо було в'яснити той ґрунт і громадські обставини на яких він зростав. М. Грушевський нагадував, що в той час відбувалося руйнування Гетьманщини і утверджувалася російська адміністрація, запроваджувалося кріпацтво. Зникає польський вплив на козацьку еліту, а водночас посилюється вплив московський. Представники козацької старшини стають російськими дворянами. Серед них виступають оборонці провінційної автономії, які кохаються в народних звичаях. На цьому різноманітному ґрунті зростала наша початкова національна свідомість та її елементи, які давали про себе ще знати і в кінці XIX століття. «Гене́за творчої діяльності Котляревського єсть в значній мірі гене́за українського націоналізму, й доки не буде в'яснено його громадських і культурних обставин, того з важного з культурного погляду розвитку нашого народу моменту, доти не можна докладно зрозуміти того повороту в культурній історії нашої громади, провідником котрого був Котляревський» [3, с. 7]. На думку вченого, автор «Енеїди» безперечно зріс на традиціях Гетьманщини. Отже, перша задача, писав історик, – «докладно вислідити, що він взяв у свої писання з її культурного запасу» [3, с. 7]. Наступним завданням за М. Грушевським повинно стати порівняння світогляду І. Котляревського із світоглядом гетьманської громади.

Історик вважав за необхідне визначити вплив інших подібних літературних творів на поета. Адже, він не був першим серед літераторів, хто займався перелицюванням «Енеїди» на сучасний лад. М. Грушевський вказав на подібні творіння француза Скаррона, німця Блюмавера та росіянина Осипова. «Треба б в'яснити відносини до перелицьованої «Енеїди» сих попередників своенародних поруч з чужесторонніми творами.» [3, с. 7]. Аналогічні питання виникли в нього і щодо інших творів митця, зокрема комедії «Москаль - чарівник» і п'єси «Наталка – Полтавка». М. Грушевського цікавило питання зв'язку вказаних творів з тогочасними громадсько-культурними обставинами, з українською етнографією. Він вважав за необхідним порівняти «Наталку- Полтавку, з «Бідною Лізою» М. Карамзіна.

Поема «Енеїда», як відомо, виходила в кількох редакціях, зокрема 1798 і 1809 років і між ними до-

слідники творчості І. Котляревського бачили певні відмінності. Тому М. Грушевський вказував, що «треба звернути увагу на сі редакції, бо і в сих поправках, може знайдеться щось цікаве для розвитку поглядів поета. Може б, таке студіювання відміни в писаннях Котляревського дало зв'язатися з громадськими тогочасними обставинами, з відносинами громади до писань Котляревського [3, с. 8-9].

Інший блок питань, що цікавив історика – це сприйняття тогочасним українським суспільством творів письменника. Як їх зустріли обивателі тогочасної України, серед яких верств вони були поширені і де здобували популярність? Ми бачимо, що М. Грушевського як історик, турбувався їхнім впливом на тогочасне громадянство. Ще одна проблема, яка турбувала історика – це ставлення до творчості І. Котляревського з боку письменників російських і польських.

Окремо вказав історик на питання мови зачинателя нової української літератури. З цього приводу він зазначив, що «в сьогочасному напівнепризнаному становищу української літературної мови, при тому значінні, яке Котляревський займає в історії нашої літератури, – се питання не тільки історичне, а живе, пекуче» [3, с. 10]. Історика цікавило наскільки він тримався живої народної мови в свої творах, яка це мова чи тільки полтавський діалект, чи поет використовував говірки сусідніх українських губерній? Інший аспект, що виокремив історик – це українська книжна мова, яку поет добре знав. Наскільки вона мала вплив на його творчість? «Третім важливим елементом мови Котляревського має бути московщина – відзначав М. Грушевський. І далі вчений зауважував, треба довідатися що брав Котляревський просто безпосередньо з московської мови, як користувався він московською мовою – чи це залежало від браку потрібних виразів у його лексиці, чи просто з недбалства. Тільки відповівши на ці питання, можна зробити висновок, в якій мірі близька до народної, мова Котляревського, наскільки він змагався підійти ближче до народної мови і триматися її. На переконання М. Грушевського – це важливо не тільки з погляду історичного, але й публіцистичного. Взагалі позитивний вплив І. Котляревського на українську культуру визнавали всі тогочасні митці, відзначав вчений. Навіть П. Куліш, що спочатку негативно поставився до його «Енеїди», згодом визнав, що з усіма своїми хибами, був він один з тих небагатьох українців, що чи просто, чи посередньо повели нас ще з тих часів до сучасної нашої самосвідомості [3, с. 12]. Тому, історик зазначив, що доки не буде вистудійовано широко і ґрунтовно того повороту в історії нашої громади, що в'яжеться з іменем і діяльністю І. Котляревського, доти не можна буде в'яснити ні розвитку нашого націоналізму й взагалі культурно-громадського життя нашого народу за новіші часи, ні рішити докладно багатьох тих питань, які ставить сучасне культурне життя української громади. Як бачимо, М. Грушевський закликав українських вчених ґрунтовно дослідити біографію і життєвий шлях І. Котляревського, а також, визначити його вплив на тогочасне українське суспільство.

У 1901 році в російському часописі «Научное обозрение» з'явилося цікаве дослідження І. М. Стешенка «Иван Петрович Котляревский. Историко-литературный очерк», а наступного року він опублікував його окремою книжкою під назвою «Иван Петрович Котляревский, автор украинской Энеиды. Критическая биография» [5]. Рецензію на обидві праці подав М. Грушевський на шпальтах «Записок наукового товариства імені Т. Шевченка». Він виокремив позитивні моменти у нарисах І. М. Стешенка, наголосивши на тому, що автор вложив у неї чимало праці, зокрема, залучив нові джерела до біографії І. Котляревського та старанно переробив давніші факти з життя поета. У цілому вітаючи його спробу проаналізувати життя і творчість зачинателя української літератури, М. Грушевський висловив ряд критичних зауважень до названої праці. Він вказав на тяжкий стиль викладу матеріалу, який перевантажений соціологічною термінологією. Далі рецензент піддав сумніву, наведені в нарисах спогади пана Страви про молоді роки І. Котляревського проведені ним у полтавській семінарії. У викладі хронології життєпису поета, історик критично поставився до самого факту восьмирічного перебування того в цьому закладі. Він закликав автора у викладі життя митця до більшої обережності, уникати загальних безпідставних тверджень типу «О внутренней жизни Котляревского в этот период (1789-1793) мы не знаем ничего, на основании некоторых посторонних данных (яких випадало б пояснити – М. Грушевський) предполагаем с уверенностью, что Котляревский вел жизнь честного обывателя и бескорыстного чиновника...» Таких безплідних гіпотетезувань на думку історика треба цуратися [5, с. 298]. Далі історик ставить автору питання на яке в нього немає відповіді: З яких причин І. Котляревський по кількох роках чиновницької служби подався вчителі до дітей полтавських дідачів, а потім вступив на військову службу, почавши її з нижчих чинів? Відповідь автора на них у тексті зовсім не задовольнила М. Грушевського. Взагалі він як професійний історик вважав, «як формальну хибу біографії д. Стешенка, мушу ще віднести се розділення біографічних дат життя Котляревського від звісток про його вдачу, спосіб життя та ін. та аналізу його писань зі становища індивідуальної характеристики. «Не конче приємно читати в критичній біографії такі елюбкубрації «О внутренней жизни Котляревского в этот период (1783 – 1793) мы не знаем ничего, на основании некоторых посторонних данных (яких випадало б пояснити – [М. Грушевський. В. Крот]) предполагаем с уверенностью, что Котляревский жизнь честного обывателя и бескорыстного чиновника» [5, с. 299]. Таких не обгрунтованих тверджень, на думку вченого, не підкріплених документами варто уникати.

На переконання рецензента автор подав у своїй праці далеко не повну біографію І. Котляревського, зокрема він залишив поза своєю увагою зустріч поета з І. Срезневським, не використав його «Журнал», який зберігся в петербурзькій бібліотеці. Не сповна залучив таке джерело як листування літе-

ратора. «Аналізі творів для пізнання індивідуальності Котляревського треба дати ширше місце, вона, за браком таких джерел, як кореспонденція – оригінальні теоретичні писання, – повинна дати нам образ його особистих прикмет, замість таких шанобливих характеристик його біографів, як те, що він був чоловік «благородний», «добрий» «побожний» [5, с. 299].

Характеризуючи погляди автора на творчу спадщину І. Котляревського, М. Грушевський вважав недоречними його марксистські класові оцінки, за якими автор характеризував твори поета. З цього приводу вчений зауважував: «Коли Котляревський з особливим замилюванням малює козацтво, козачу верству, то се трудно пояснити класовою психікою сього дяконського сина й канцеляристового внука, экс канцеляриста й офіцера російської армії, з козацькою верствою нічим спеціально не зв'язаного – а ні спеціальним замилюванням його до «свободного мелкого земледельчества», а тим, що козацтво в минувшині й козацька верства в сучаснім – менше приголомшена, ніж кріпаки, була найвиразнішим, найвпливовішим проявом української національної народності. Тим пояснюється «козакофільство» Шевченка і Котляревського воно було проявом націоналізму і демократизму» [5, с. 300].

Оцінюючи в цілому працю І. Стешенка, М. Грушевський вважав, що вона стала першою спробою критичної біографії І. Котляревського і висловлював сподівання, що в майбутньому він створить ґрунтовну працю з життя і творчості зачинателя нової української літератури.

Ще одна рецензія М. Грушевського – це висловленні його міркування над дослідження Н. Дашкевича, відображені ним на шпальтах часописа «Киевская старина» з приводу прообразу «Москаля-чарівника». Історик включився в обговорення дослідження Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX века» і висловив власну версію щодо походження головного героя комедії І. Котляревського. Якщо Н. Дашкевич однозначно вказав на впливи західноєвропейської літератури на полтавського канцеляриста, то М. Грушевський з цього приводу зазначав, що в «Москалі» стає він (Котляревський – В. Крот.) в оборону гідності, моральної висоти й культурності селянства з одного боку, в оборону української національності (хоч робить се, на наш погляд сучасний, не так дотепно) – з другого» [7, с. 248]. Отже, гіпотеза історика полягала в тому, що письменник міг обійтися і без французького новотвору і подати власну оригінальну версію москаля – чарівника.

Заслуговує на увагу відгук М. Грушевського на збірник творів І. Котляревського, який видрукувало київське видавництво «Вік» під редакцією С. Єфремова у 1909 році. Історик привітав нову книгу про видатного українського літератора, відзначив її позитивне значення для популяризації національної писемності. Зауваження вченого торкалися в-основному вступної частини і післямови, які знайомили читача з біографією зачинателя нової української літератури. На його думку «розвідки» повинні мати більш інформативний характер, бо вони

призначені для широкого кола читачів. Торкаючись мови М. Грушевський пожури видавця за її «манірність», не інформативність», «незрозумілість» важке сприймання. Далі вчений, торкаючись біографії І. Котляревського, зазначив «біографія повинна б бути дана докладніша, ніж маємо тут в кінцевих розвідках. Варто було б ввести читача в розуміння різних поглядів Котляревського, замість натякати на тільки на них та роздавати компліменти одним дослідникам, а потиличники іншим» [6, с. 308]. М. Грушевський вважав не зовсім тактовною критику П. Куліша за його оцінки творчості І. Котляревського. Він зазначав, що подібні висловлювання не допустимі на сторінках популярних видань.

Аналіз творчої спадщини М. Грушевського засвідчує, що історик не був байдужим до особи І. Котляревського та його творів, вченого цікавила роль митця у процесі українського національного відродження кінця XVII початку XIX століть. Про це свідчать численні праці історика, які він подав у вигляді статей та рецензій. В одній з узагальнюючих працях з історії України М. Грушевський подав таку оцінку творчої спадщини літератора: «Хотів він людей посмішити, а ненароком зробив велике діло: показав своєю «Енеїдою», як то гарно можна народною українською мовою писати й яке те життя українське цікаве – є про що написати, і почали за ним писати по-українськи інші. Через те величаємо Котляревського батьком нового народного українського письменства, а «Енеїду» – його початком. Століття від видання “Енеїди” святкувала ціла Україна як національне свято, і в ріднім місті Котляревського – Полтаві поставлено йому монумент» [4, с. 217]. Минулого року ми відзначили двохсотлітній ювілей від часу народження зачинателя нової української літератури. В зв'язку з цією пам'ятною датою варто наголосити, що творча спадщина І. Котляревського залишається актуальною і сьогодні, тому оцінки її подані М. Грушевським не можуть оминати її дослідники.

Список використаних джерел

1. Антонович М. М. Грушевський в листуванні І. Франка \ М. Антонович \ Український історик. – 1991 – №1-4. – С.293-300.
2. Бурлака Г. Ще одна грань таланту: Михайло Грушевський – літературний критик \ М. Грушевський. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. Т. 11: Серія «Літературно-критичні та художні твори»: (1883–1931). – Львів, Світ, 2008. – С. XIII – XXXII.
3. Грушевський М. С. До ювілею Івана Котляревського \ М. Грушевський. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. Т. 11: Серія «Літературно-критичні та художні твори» (1883–1931) – Львів, Світ, 2008. – С.3–15.
4. Грушевський М. Історія України, приладжена до програми вищих початкових і нижчих класів шкіл середніх \ Упор. А. Ф. Трубайчук. –К. «Варта» 1993 – 256 с.
5. Грушевський М. С. Рецензія: І. Штешенко І. П. Котляревський історико-літературний очерк. (Научное обозрение, 1901 №VIII –X), Иван Петрович Котляревский. Автор украинской Энеиды. Критическая биография. К.1902. \ М. Грушевський. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. Т. 11: Серія «Літературно-критичні та художні твори»: (1883–1931)», – Львів, Світ, 2008. – С.296-300.
6. Грушевський М. Рецензія: Твори І. Котляревського, під редакцією та примітками С. Єфремова. (Видавництво «Вік», 1909.) \ М. Грушевський. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. Т. 11: Серія «Літературно-критичні та художні твори»: (1883–1931)» – Львів, Світ, 2008. – С. 300-310.
7. Грушевський М. Рецензія: Н. Дашкевич. Вопрос о литературном источнике украинской оперы И. П. Котляревского «Москаль чаривнык» (відбитки з «Київської старини», 1893, XII) \ М. Грушевський. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. Т. 11: Серія «Літературно-критичні та художні твори»: (1883–1931)» – Львів, Світ, 2008. – С. 244.-248.
8. Жулинський М. Михайло Грушевський «Я почув себе літератором» \ М. Грушевський. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. Т. 11: Серія «Літературно-критичні та художні твори»: (1883–1931)» – Львів, Світ, 2008. – С. V-XII.
9. Одарченко П. Михайло Грушевський і Леся Українка \ П. Одарченко \ Український історик. –1991. – №1-4 – С.301-305.

References

1. Antonovych M. Myhajlo Hrushevskij v lystuvanni I Franka (Myhailo Hrushevsky in the correspondence of Ivan Franko) \ М. Antonovych \ Ukrainskij istoryk. –1991. – №1-4 – S.293 – 300.
2. Burlaka G. Shche odna gran' talantu Myhajla Hrushevskogo – literaturnyj krytyk (Another one aspect of Mikhajlo Hrushevsky's talent is a literary critic) \ М. Hrushevskij Tvory v 50 t. \ Redkol. P. Sohan' J. Dashkevych. I. Gyrych ta in. Golov. Redactor. P. Sohan' T. 11. «Serija Literaturno krytychni i hudozhni tvory»: (1883–1931). – Lviv, 2008 – S. XIII- XXXII.
3. Hrushevskij M. Do juvileju Ivana Kotlyarevskogo (To the anniversary of Ivan Kotlyarevsky) \ М. Hrushevskij Tvory v 50 t. \ Redkol. P. Sohan' J. Dashkevych. I. Gyrych ta in. Golov. Redactor. P. Sohan' T. 11. «Serija Literaturno krytychni i hudozhni tvory»: (1883–1931). – Lviv, 2008 – S. 3-15.
4. Hrushevskij M. Istoriya Ukrjiny, prykladzhen do programy vyshchych pochatkovyh i nizhchych shkil srednih (History of Ukraine adjusted to the program of upper elementary and lower secondary schools \ Upor. A.F. Trubajchuk – K., Varta, 1993 – 256 s.
5. Hrushevskij M. Review: I Steshenko I. P. Kotlyarevskij istoriko-literaturnyj ocherk. (Nauchnoje obozrenije 1901. №VIII –X), Ivan Petrovich Kotlyarevskij. Avtor ukrainskoj Enejidy. Kriticheskaya biografija. (Kotlyarevsky historical and literary essay. (Scientific Review, 1901 №VIII –X), Ivan Petrovich Kotlyarevsky. The author of the Ukrainian Aeneid. Critical biography) \ М. Hrushevskij Tvory v 50 t. \ Redkol. P. Sohan' J. Dashkevych. I. Gyrych ta in. Golov. Redactor. P. Sohan' T. 11. «Serija Literaturno krytychni i hudozhni tvory»: (1883–1931). – Lviv, 2008 – S. 296 – 300.
6. Hrushevskij M. Recenziya: Tvory I Kotlyarevskogo, pid redakcieju S. Jefremova. (Vydavnyctvo «Vik», 1909) (Review: Works by I. Kotlyarevsky, edited and published by S. Efremov. (Vik, 1909.) \ М. Hrushevskij Tvory v 50 t. \ Redkol. P. Sohan' J. Dashkevych. I. Gyrych ta in. Golov. Redactor. P. Sohan' T. 11. «Serija Literaturno krytychni i hudozhni tvory»: (1883–1931). – Lviv, 2008 – S. 300– 310.
7. Hrushevskij M. Recenziya N Dashkevych Vopros o literaturnom istochnike ukrainской оперы «Moskal' charivnyk» (The question of the literary source of the opera I. Kotlyarevsky Moskal charivnyk (Vidbytky z Kyjevskoj Stariny 1893, XII) \ М. Hrushevskij Tvory v 50 t. \ Redkol. P. Sohan' J. Dashkevych. I. Gyrych ta in. Golov. Redactor. P. Sohan' T. 11. «Serija Literaturno krytychni i hudozhni tvory»: (1883–1931). – Lviv, 2008 – S. 244–248.
8. Zhulynskij M. Myhajlo Hrushevskij «Ja pochuv sebe literatorom...» (I felt like a literator) \ М. Hrushevskij Tvory v 50 t. \ Redkol. P. Sohan' J. Dashkevych. I. Gyrych ta in. Golov. Redactor. P. Sohan' T. 11. «Serija Literaturno krytychni i hudozhni tvory»: (1883–1931). – Lviv, 2008 – S. V–XII.
9. Odarchenko P. Myhajlo Hrushevskij i Lesya Ukrainka (Mykhailo Hrushevsky and Lesya Ukrainka) \ P. Odarchenko \ Ukrainskij istoryk. –1991. – №1-4 – S.301–305.

УДК 94(479.24)

НАДИР ШАХ: ПОИСК НОВОГО ИДЕОКРАТИЧЕСКОГО РЕСУРСА ДЛЯ КОНСТРУИРУЕМОЙ ИМПЕРИИ

НАДИР ШАХ: ПОШУК НОВОГО ИДЕОКРАТИЧНОГО РЕСУРСУ ДЛЯ КОНСТРУИРУЕМОГО ИМПЕРИИ

NADIR SHAH: SEARCH FOR A NEW IDEOCRATIC RESOURCE FOR A CONSTRUCTED EMPIRE

Мамедова Рена,

доктор философии по истории, доцент,
Институт рукописей имени М. Физули,
Национальная академия наук Азербайджана
(Азербайджан), e-mail: matlabm@yandex.com

Мамедова Рена,

доктор филозофії в галузі історії, доцент,
Інституту рукописів імені М. Фізулі,
Национальної академії наук Азербайджану
(Азербайджан), e-mail: matlabm@yandex.com

Mamedova Rana,

Doctor of Philosophy in History, Associate
Professor, Institute of Manuscripts after named by M.
Fizuli, National Academy of Sciences of Azerbaijan
(Azerbaijan), e-mail: matlabm@yandex.com

Целью данной статьи является всестороннее и комплексное исследование преобразований Надир шаха в области религии, без осуществления которых последний не представлял построение своей огромной многонациональной империи. Таким образом, он старался минимизировать столкновения как на национальной, так и религиозной почве, решив наконец проблему суннитско-шиитского конфликта.

Методы исследования. Применение инновационного характера исследовательских технологий, в том числе междисциплинарных подходов и методов интегрально-комплексного значения, позволяет рассмотреть исторические события и процессы на стыке нескольких общественных наук. Представленная работа носит источниковедческий и исторический характер.

Научная новизна статьи заключается в том, что легитимацию своей власти Надир шах видел в проведении религиозной реформы, которая путем смены идеологического вектора должна была вывести страну на качественно новую духовную ситуацию развития. В статье на основе обстоятельного анализа религиозной реформы Надир шаха раскрыты сущностные черты этих преобразований и установлено, что религиозная реформа Надир шаха служила стратегической задаче, при успешном завершении которой Афшаридское государство преобразовалось бы в конкурентоспособную державу и превратилось бы в динамично развивающийся центр мусульманского мира, чем и объясняется отказ турок, предугадавших далеко идущие планы Надир шаха.

Автор обращает особое внимание на историческое значение созыва Надир шахом совещания суннитских и шиитских ученых в XVIII веке как прецедента в разрешении сложных взаимоотношений политики и теологии.

В выводной части автор обобщает, что объявление Надир шахом новой государственной религии – Джафаридского мазхаба, переговоры с Османской империей о признании нового мазхаба пятым, праведным мазхабом Сунны на протяжении всего своего правления являются свидетельствами стараний добиться легитимности своего прихода к власти.

Религиозная политика, проводимая Надир шахом, отличается готовностью к диалогу с султаном Османской империи как халифа, главы мусульманского мира. Успешное разрешение религиозной реформы Надир шаха, то есть определение турками предложенного учения пятым, равным четырем суннитским мазхабам, признанным в исламском мире, позволило бы прийти к постепенному преодолению религиозной нетерпимости и созданию бесконфликтной духовной ситуации в государстве.

Апогеем попыток принятия религиозной реформы Надир шаха к содержательной дискуссии о сосуществовании шиизма и суннизма стало созданное по его инициативе беспрецедентного совещания большого для того времени количества суннитских и шиитских ученых в Наджафе, увенчавшееся подписанием соглашения между двумя основными направлениями ислама.

Ключевые слова: Надир шах, Имам Джафар ас-Садиг, Джафаридский мазхаб, совещание суннитских и шиитских ученых, Наджаф.

Методы данной статьи – всебічне і комплексне дослідження перетворень Надир шаха в області релігії, без здійснення яких останній не уявляв побудову своєї величезної багатонаціональної імперії. Таким чином, він намагався мінімізувати зіткнення як на національній, так і релігійному ґрунті, вирішивши нарешті проблему сунітсько-шіїтського конфлікту.

Методи дослідження. Застосування інноваційного характеру дослідницьких технологій, в тому числі міждисциплінарних підходів і методів інтегрально-комплексного значення, дозволяє розглянути історичні події та процеси на стику декількох громадських наук. Представлена робота носить джерелознавчий і історичний характер.

Наукова новизна статті полягає в тому, що легітимацію своєї влади Надир шах бачив в проведенні релігійної реформи, яка шляхом зміни ідеологічного вектора повинна була вивести країну на якісно нову духовну ситуацію розвитку. У статті на основі ґрунтовного аналізу релігійної реформи Надир шаха розкриті сутнісні риси цих перетворень і встановлено, що релігійна реформа Надир шаха служила стратегічне завдання, при успішному завершенні якої Афшарідське держава перетворилося б в конкурентоспроможну державу і перетворилося б в динамічно розвивається центр мусульманського світу, чим і пояснюється відмова турків, передбачити далекосяжні плани Надир шаха.

Автор звертає особливу увагу на історичне значення скликання Надир шахом наради сунітських і шіїтських вчених в XVIII столітті як прецеденту у вирішенні складних взаємин політики і теології.

У вивідній частині автор узагальнює, що оголошення Надир шахом нової державної релігії – Джафарідського мазхаба, переговори з Османською імперією про визнання нового мазхаба п'ятим, праведним мазхабом Сунни протягом усього свого правління є свідченнями старань домогтися легітимності свого приходу до влади.

Релігійна політика, що проводиться Надир шахом, відрізняється готовністю до діалогу з султаном Османської імперії як халіфа, глави мусульманського світу. Успішне вирішення релігійної реформи Надир шаха, тобто визначення турками запропонованого вчення п'ятим, що дорівнює чотирьом сунітським мазхабам, визнаним в ісламському світі, дозволило б прийти до поступового подолання релігійної нетерпимості і створення безконфліктної духовної ситуації в державі.

Апогеем спроб прийняття релігійної реформи Надир шаха до змістовної дискусії про співіснування шиїзму і сунізму стало скликання за його ініціативою беспрецедентного наради великого для того часу кількості сунітських і шіїтських вчених в Наджафі, яка увінчалася підписанням угоди між двома основними напрямками ісламу.

Ключові слова: Надир шах, Імам Джафар ас-Садиг, Джафарідський мазхаб, нарада сунітських і шіїтських вчених, Наджаф.

The purpose of this article is a comprehensive and comprehensive study of the transformations of Nadir Shah in the field of religion, without which the latter could not imagine building his vast multinational empire. Thus, he tried to minimize clashes on both national and religious grounds, finally resolving the problem of the Sunni-Shiite conflict.

Research Methods. The application of the innovative nature of research technologies, including interdisciplinary approaches and methods of integrated and integrated value, allows us to consider historical events and processes at the junction of several social sciences. The presented work is of source study and historical character.

The scientific novelty of the article lies in the fact that Nadir Shah saw the legitimacy of his power in carrying out religious reform, which, by changing the ideological vector, was to bring the country to a qualitatively new spiritual situation of development. The article, based on a thorough analysis of the religious reform of Nadir Shah, reveals the essential features of these transformations and establishes that the religious reform of Nadir Shah served a strategic task, upon successful completion of which the Afsharid

state would transform into a competitive power and turn into a dynamically developing center of the Muslim world, which explains the failure of the Turks, who foresaw the far-reaching plans of Nadir Shah.

The author pays particular attention to the historical significance of the convocation of Nadir Shah meeting of Sunni and Shiite scholars in the XVIII century as a precedent in resolving the complex relationship of politics and theology.

In the conclusion, the author summarizes that the announcement by Nadir of the Shah of the new state religion - the Jafarid madhhab, negotiations with the Ottoman Empire to recognize the fifth madhhab of the Sunnah throughout his reign are evidence of efforts to achieve the legitimacy of his coming to power.

The religious policy pursued by Nadir Shah is distinguished by his readiness for dialogue with the Sultan of the Ottoman Empire as a caliph, the head of the Muslim world. Successful resolution of Nadir's religious reforms, that is, the definition by the Turks of the fifth doctrine equal to the four Sunni madhhabs recognized in the Islamic world by Turks, would allow to gradually overcome religious intolerance and create a conflict-free spiritual situation in the state.

The culmination of attempts to accept the religious reform of Nadir Shah to a meaningful discussion about the coexistence of Shiism and Sunnism was the initiative of an unprecedented meeting of a large number of Sunni and Shiite scholars in Najaf at that time, which culminated in the signing of an agreement between the two main areas of Islam.

Keywords: Nadir Shah, Imam Jafar al-Sadig, Jafarid madhhab, meeting of Sunni and Shiite scholars, Najaf.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Постановка проблеми. Ко времени своей коронации в 1736 г. Надиру удалось восстановить прежние границы государства. Придя к власти, Надир шах объявил о введении в Иране новой государственной религии – учения 6-го имама Джафара ас-Садига, провозглашенного им пятым мазхабом Сунны. На протяжении всего своего правления Надир пытался добиться от османских турок признания учения Джафара ас-Садига новым мазхабом ислама: он общался с османским правительством посредством многочисленных посольств, переписки, прибегал к военным действиям и, наконец, однажды организовал беспрецедентную встречу, на которую созвал суннитских и шиитских ученых из разных стран. Он настойчиво добивался от турок признания Джафаридского мазхаба, но каждый раз получал отказ. Однако, несмотря на провал требований Надира шаха о признании мазхаб-и Джафари, зависевшего от многих политических и юридических причин, созыв в XVIII веке встречи авторитетных суннитских и шиитских ученых имел историческое значение как прецедент в разрешении сложных взаимоотношений политики и теологии. Эта совещание стало первым пробным эпизодом, произошедшим в мусульманском мире, результатом которого стало подписание важного документа. Примечательно, что идея объединения мусульманского мира (с учетом политических целей и амбиций Надира шаха) являлась предметом постоянных усилий последнего в первой половине XVIII века, то есть задолго до появления концепции исламского экуменизма.

Степень изученности темы. Привлечение к исследованию работ по разным аспектам интересующей нас темы как зарубежных, так и отечественных авторов позволило более глубоко раскрыть те или иные сюжетные линии. В раскрытие вопроса о поиске Надира шахом идеократического

ресурса, которым являлся Джафаридский мазхаб или мазхаб-и Джафари, несомненный вклад внес иранский историк д-р Р.Шабани в статье «Религиозная политика Надира шаха Афшара» (1349/1970) [21]. Автор тщательно изучает корни религиозной политики, проводимой Надиром, и его концепции «мазхаб-и Джафари», предложенной для признания османскому правительству. По его мнению, предлагая туркам признать Джафаридский мазхаб равным четырем суннитским учениям, Надир преследовал политические цели.

От этой статьи отталкивался известный ученый Х. Алгар, автор статей «Шиизм и Иран в XVIII в.» (1977) [3] и «Религиозные силы в Иране в XVIII и XIX вв.» (1991) [2]. В первой статье автор утверждает, что в случае реформирования Надиром шиизма, мазхаб-и Джафари превратился бы в «нежизнеспособный гибрид усеченного шиизма, интегрированного в суннитское течение ислама» [3, с. 291]. Вторую статью автор посвятил изучению шиизма и расстановке религиозных сил в Иране в XVIII в.

Статья «Суннизм и шиизм» Х. Инайата в книге «Шиизм. Доктрины, размышления и духовность», составленной Сеййедом Хуссейн Насром и др. (1988 г.) [12] лучше позволяет исследовать основополагающие догмы и принципы религиозной философии как шиитской, так и суннитской направленности. Углубляясь в историю суннизма и шиизма, автор тщательно изучает шиитскую традицию как ответвление ислама: ее доктрины, интеллектуальную жизнь, религиозные практики и духовность, а также проводит сравнительный анализ с суннизмом как с направлением исламской ортодоксальности.

Эрнст Такер посвятил исследованию интересующей нас темы статьи «Надир шах и пересмотренный Мазхаб-и Джафари» (1994 г.) [23] и «Мирные переговоры 1736 г.: концептуальная поворотная точка в османско-персидских отношениях» (1996 г.) [24]. В них автор, исследуя концепцию предложенного Надира шахом Джафаридского мазхаба, приходит к выводу, что Надир преследовал политические цели: пытаясь узаконить свое правление, он «бросил вызов шиизму 12-ти имамов, с которым отождествлялось Сефевидское государство».

Попытка исследования позиции и состояния шиизма во время правления Надира шаха сделана П. Фатхуллахпуром в статье «Шиизм во время правления Надира шаха Афшара» (1385/2006 г.) [11], в которой автор довольно тенденциозно относится к религиозной политике Надира шаха, считая, что последний, выступая с предложением к туркам признать Джафаридский мазхаб, способствовал уничтожению шиизма в качестве официального вероисповедания. И религиозные реформы Надира шаха привели к кризису шиизма, подвергавшегося в то время давлению и притеснениям. Тенденциозно относится к политике реформирования религии Надира шахом иранский историк А. Абидини в статье «Объединение в исламском мире в Сефевидский и Афшаридский периоды» (1387/2008 г.) [1], утверждающий, что почва для реформирования религии была подготовлена еще в сефевидский

период, во «время религиозного раздора» между Ираном и Турцией. Автор считает, что после нескольких лет ведения военных действий с османским государством, Надир в конце концов осознал, что между мусульманами должны жить в мире и спокойствии.

Немалую ценность по вопросам религиозного реформирования Надир шаха представляет турецкая историческая литература. В монографии М. Сарая «Роль шиизма в турецко-иранских отношениях» (1990) [20] рассматриваются многочисленные аспекты отношений между государством Надир шаха и Османской империей. В их трудах по вполне понятным причинам особо тщательно изучаются религиозные реформы Надир шаха. Докторская диссертация С. Ари «Суннитско-шиитский диалог во время правления Надира и Махмуда I в свете османских архивных источников» (2001) [4], написанная с привлечением источников из архивов Османской империи, также представляет особый интерес. Появившиеся в последние годы работы турецких ученых, посвященные преобразованиям в религиозной области, свидетельствуют о большом интересе к вопросу религиозных реформ Надир шаха. В статье Й. Карадениза «Сокращение религиозных разногласий между Ираном и Османским государством и инициатива к единству в исламе (1555-1747)» (2016) [13] говорится о том, что разногласия между Ираном и Османской империей начались со времени правления шаха Исмаила I, после объявления шиизма государственной религией. Сокращение разногласий между странами началось с заключения Амасийского мирного договора во время правления шаха Тахмасиба I, а заключенный между Мурадом IV и шахом Сафи Зухабский договор и вовсе свел на нет разногласия в области религии. Автор приходит к выводу, что на протяжении всего правления Надир шаха направлял свои усилия на уменьшение религиозных разногласий и воцарение единства между двумя мусульманскими народами.

Изложение основного материала. После изгнания иноземных захватчиков и восстановления страны в прежних пределах (кроме Кандахара) Надиру удалось установить мир в Сефевидской империи. В новых условиях появилась потребность в сильной централизованной власти. Хотя Надир и сосредоточил в руках всю полноту власти, однако, номинальный правитель государства в лице шаха Аббаса III Сефевида представлял угрозу для целостности устанавливаемой властной вертикали. Разумеется, во-первых, подобное «двоевластие», хотя и фиктивное, грозило внести сумятицу и разлад в государственное управление, поскольку в традиционном обществе именно монаршее самодержавие обладало необходимой легитимностью, тогда как приход к власти Надира воспринимался как переворот, а действия – как узурпаторские. И, во-вторых, сефевидский шах мог стать марионеткой в руках внешних сил в случае их вторжения в Иран, тем более, что сторонников бывшей династии было немало. Все это требовало еще более укрепить свои позиции и в итоге окончательно

устранить единственную преграду на пути к престолу – Сефевидов.

О значении, которое Надир придавал законности смещения представителей Сефевидской династии с престола и захвата власти, ярко свидетельствует его решение о созыве курултая для избрания нового шаха с участием представителей всех сословий страны. К этому времени избрание нового вожда на большом совете – курултае по древнетюркскому обычаю, известном еще с монгольского периода, давно ушло в прошлое. Обращает на себя внимание, что к 1736 году Надир ничего не стоило при отсутствии достойного соперника и при наличии непререкаемого авторитета в самой мощной армии в Азии, с помощью которой он уже расправился как с внешними, так и внутренними врагами, успешно совершить военный переворот и захватить государственную власть в Иране. Однако, отдав предпочтение более долгому и небезопасному для себя пути, Надир выбрал трудный, непредсказуемый, но «легитимный» вариант: он решился на организацию такого грандиозного мероприятия, как созыв совета, что было сопряжено не только с опасностью не получить желаемого результата, но и с тратой огромных материальных ресурсов и времени. По сообщениям средневековых авторов можно наблюдать, что Надир отлично понимал, что для легитимации власти устройство совета – единственный путь смены династии, благодаря которому будет возможно представить свое избрание шахом как добровольное волеизъявление народа всей страны.

На наш взгляд, созыв курултая для возведения Надира на престол был сопряжен с важным обстоятельством. Как известно, власть Сефевидов в известном смысле зиждилась на сакральных началах. Сама династия, появившаяся как религиозный орден, вела свое происхождение от первого имама шиитов Али и при первых правителях обозначала свою миссию лишь как подготовку прихода сокрытого имама Мехди. Со временем тонус идеократичности снизился, но даже при последних шахах богоизбранность рода Сефевидов не ставилась под сомнение шиитскими духовными инстанциями. Разумеется, разгром, учиненный афганцами, а также необдуманные действия последних Сефевидов, отрицательно сказались на престиже правящей династии. Но, несмотря на это, сложно было сместить династию, правившую огромным пространством на протяжении более двухсот лет, не подведя под это событие вескую подоплеку.

На курултае в Муганской степи 7 марта 1736 г. Надир торжественно был избран шахом [8, с. 271; 7, с. 370; 17, с. 446]. Прямо в своей тронной речи новый шах обвинил шаха Исмаила в том, что тот отказался от суннитского мазхаба, распространив шиизм, и с того времени «невежи» стали совершать бессмысленные и провокационные деяния «сабб» (поношение первых трех халифов во время азана и пятничной молитвы) и «рафд» (отрицание законности правления первых трех халифов), которые «залили землю Ирана кровью смуты и порока». И далее Надир объявил, что отныне иранцы

главой своего мазхаба признают Имама Джафара ас-Садика и откажутся от оскорбительных для суннитов шиитских практик «сабб» и «рафд» [8, с. 269; 17, с. 446-49; 7, с. 740-741). Здесь на курултае Надир пообещал участникам заставить турок признать мазхаб-и Джафари пятым толком сунны и выделить для этого мазхаба отдельный «макам» (ритуальное место для молитвы в ограде Каабы) в Мекке [17, с. 455-456; 7, с. 596]. По этим условиям догадаться об истинных целях Надира несложно. В первую очередь, он стремился основать свою династию, намереваясь лишить Сефевидов всяких шансов на восстановление своего царствия. Во-вторых, добившись признания Джафаридского толка суннитскими духовными кругами он ставил своей задачей снятие остроты конфессионального раскола в исламе. В данном вопросе у Надира были свои резоны. Во-первых, он хотел устранить любую возможность гонений на религиозной почве, характерных для последних Сефевидов, тем самым достигнув как смягчения конфессиональной вражды внутри страны, так и уменьшения роли клерикальной верхушки, которая под видом борьбы с суннитской ересью последние десятилетия сосредоточила в своих руках огромное богатство и власть. Во-вторых, Надир желал снизить накал вражды между Османской империей и своим государством, так как эта вражда, выступавшая в форме религиозного противоборства, приобретала ожесточенный характер, нередко переходя в плоскость взаимного истребления, в то время как Надир старался разрядить отношения с Османской империей.

Итак, Надир шахом было оглашено пять условий, без принятия которых турками он отказывался заключать мирный договор с Османской империей: 1) признание Джафаридского мазхаба пятой школой ислама; 2) возведение рукна-колонны у Каабы в честь нового мазхаба; 3) назначение предводителем каравана в хадже иранца; 4) постоянный обмен послами между Ираном и Османской империей; 5) обмен военнопленными и запрещение их купли и продажи [8, с. 269-270]. Очевидно, что Надир стремился достичь признания Джафаридского мазхаба не только внутри страны, но и со стороны главного соперника – Османской империей, поскольку османский падишах – султан являлся не только светским главой, но и духовным вождем суннитского мира.

Таким образом, Надир ввел новую идеологию, соответствующую школе Имама Джафара ас-Садика, чтобы, подобно Сефевидам, создать правящую Афшаридскую династию и прочно утвердиться на троне. Другими словами, тем самым Надир демонстративно, что происходящее – не просто смена одной династии другой, но и идеологического вектора государства. Отныне сектантская нетерпимость уходила в прошлое, а взамен нее устанавливался конфессиональный мир при главенствующей позиции джафаризма – наиболее рационалистского и умеренного течения в шиизме.

Турки, хотя и были обеспокоены религиозными преобразованиями Надира, но после потери Крыма, захваченного русскими, как никогда были заин-

тересованы в мире с Ираном. И, скорее всего, поэтому предложения о религиозных реформах Надира шаха заинтересовали турок, к которым ни один иранский правитель никогда ранее не обращался с подобными «беспрецедентными предложениями» [19, с. 31].

Итак, Надир шах произвел своеобразный духовный переворот, возведя в ранг государственной идеологии джафаризм, интерпретирующийся им как одна из мусульманских правовых школ. Выше мы отмечали политические мотивы данного решения. Здесь же хотелось бы вкратце остановиться на мировоззренческих побуждениях Надира. Его своеобразная реформация при успешном довершении фактически установила бы новую духовную ситуацию не только в Иране, но и во всем исламском мире. Дело в том, что Надир исходил из убеждения духовно-правовой нерасчлененности мусульманской религии, согласно которому все существующие разногласия – суть вытекающие из расхождений в толковании и комментировании богословско-правовых источников. В действительности же наличие единого Корана и пророка позволяет мусульманам прийти к определенным консенсусным положениям, позволяющим не сводить расхождения в конфронтационную плоскость. Ниже мы постараемся вкратце внести ясность в этот вопрос.

Имам Джафара ас-Сади (699-765), известный толкователь шиитского правоведения (фикх), основавший течение «мазхаб», наряду с четырьмя ортодоксальными суннитскими школами (ханафиты, маликиты, шафииты, ханбалиты). Его учение в большей части придерживается методологии, относящейся к ханбалитской правовой школе, но, в отличие от последней, мазхаб-и Джафари включает в себя традиции 12-ти шиитских имамов со своим сводом хадисов [22, с. 95].

В случае принятия турками предложенного Надира шахом Джафаридского мазхаба, последний мог быть включенным в число правовых школ суннитского ислама, а сам Джафар ас-Сади быть приравнен к основателям четырех суннитских школ. В таком случае для шиизма не должно было бы возникнуть доктринальной преграды, чтобы со временем быть признанным в качестве полноправного течения в суннитском исламе [12, с. 77].

Как уже нами подчеркивалось, новая религиозная доктрина Надира - Джафаридский мазхаб, несомненно, была подчинена его политическим интересам. И именно в противовес наследию Сефевидов, легитимность которых основывалась на роли защитников шиизма, Надир, пытаясь узаконить свое правление, «бросил вызов шиизму 12-ти имамов, с которым отождествлялось Сефевидское государство» [23, с. 163]. Тем самым обеспечивалось осуществление амбициозных планов Надира управления огромной, простиравшейся далеко за пределами Ирана империей, большинство населения которой исповедовали суннизм. Лишь таким образом он мог заручиться поддержкой суннитского элемента в армии, который он привлекал, чтобы избежать зависимости от традиционного шиитского элемента. Но вершиной политических амбиций

Надир шаха был проект суннитско-шиитского примирения, о котором невозможно было даже мечтать на протяжении всего сефевидского периода. По утверждению Х.Инаята, замысел этого проекта зародился неслучайно: «в результате суннитско-шиитского раздора страна была полностью истощена более чем десятилетней анархией, которой сопровождалось афганское вторжение и падение Сефевидской династии» [12, с. 77].

В переговорах, состоявшихся в Стамбуле в 1736 г., Надир пытался уверить османский двор, что после того, как сефевидские искажения будут искоренены, мазхаб-и Джафари будет отличаться от четырех ортодоксальных суннитских мазхабов не более, чем последние отличаются друг от друга [23, с. 164; 19, с. 52]. И в результате этих дебатов Надир шаху удалось добиться определенных уступок со стороны турок и принятия некоторых своих условий. Так, по вопросам об открытии представительств в столицах обеих стран и обмене военнопленными удалось договориться сразу. Требование Надира о выделении молитвенного места для приверженцев Джафаридского толка в ограде Каабы также было удовлетворено: им было выделено место, совместное с шафиитами [16, с. 96]. Требование Надира о назначении иранца предводителем каравана иранских паломников для ежегодного хаджа, также с некоторыми условиями было удовлетворено османской стороной. Выдвигая это требование, Надир шах преследовал несколько целей. Совершенно очевидно, что кроме того, что за данным требованием Надира стояли соображения престижа и финансов, оно также являлось косвенным посягательством на прерогативы султана как защитника святынь Мекки и Медины. В данном случае, наряду с политическими, имплицитно подразумевались и экономические мотивы: в случае назначения иранского амир аль-хаджа появилась бы возможность контролировать большую часть доходов прибыльного иранского хаджа, что, однако, привело бы к снижению доходов турок от платы за охрану иранских паломников [3, с. 297]. Указанное требование Надира содержало скрытый религиозный посыл, связанный с претензией великого полководца на роль, сопоставимую с ролью османского халифа: он желал утвердиться в исламском мире в качестве духовного главы в равнозначном султану статусе, что несомненно вызывало сопротивление турок.

Несмотря на уступки, сделанные османской стороной во время переговоров в 1736 г., заключения мирного договора не произошло, так как Надир требовал принятия целого пакета своих условий, а не отдельных его пунктов, как желали турки.

Но Надир шах не терял надежды договориться с османским двором, переговоры с которым по поводу принятия Джафаридского мазхаба продолжались и после возвращения из похода в Индию, и во время похода в Дагестан, но всякий раз османское правительство отказывалось обсуждать религиозные вопросы. И в начале 1743 г. Надир шах, получив от султана очередное письмо о том, что «выдающиеся ученые (Османской империи – Р. М.) расценивают мазхаб-и Джафари как ересь,

и воздерживаются от его принятия» [6], объявил войну туркам, потребовав от правителя Багдада подготовиться к сдаче города [15, с. 226-227]. И вскоре войска Надира вторглись в Османский Ирак и захватили большинство провинций, осадив Багдад, Басру, затем и Керкук [7, с. 165; 9, с. 162]. В то же время Надир, стараясь заставить признать османское правительство свои религиозные преобразования, вновь отправил религиозных деятелей в Стамбул, но, как и прежде, турки не пожелали обсуждать религиозные вопросы. В ответ на это Надир шах двинулся к Мосулу и осадил город. В течение осады, продолжавшейся 40 дней, было принято двенадцать безуспешных штурмов, в результате которых армия Надира понесла настолько большие потери, что ему пришлось отказаться от продолжения блокады [18, с. 175]. Остановив военные действия, Надир шах вступил с правителем Багдада Ахмедом пашой в переговоры для заключения мира [8, с. 387; 10, с. 561; 9, с. 162].

Находясь в Ираке, в ноябре 1743 г. Надир шах совершил паломничество к шиитским святыням – могилам имамов Муса Казима и Мухаммеда Джавада, и к гробнице суннитского ученого Абу Ханафи [4, с. 387]. Последним посещением Надир шах старался продемонстрировать туркам как свою верность проведенным религиозным реформам, так и свою готовность к межконфессиональному диалогу. Затем для совершения паломничества к мавзолею имама Али Аби Талиба он отправился в Наджаф-и Ашраф [8, с. 388].

Здесь Надир шах инициировал созыв совещания, на которое прибыли религиозные ученые: иранская шиитская делегация из 70 человек, суннитское духовенство из завоеванных Надиром стран Центральной Азии и Афганистана – 14 человек, а также ученые Багдада, Наджафа, Хиллы, Керкука, Кербела [4, с. 387; 8, с. 325-6; 9, с. 46]. Роль третьей стороны исполнял известный шафитский ученый Шейх Абдулла ал-Сувейди (1692-1760) из Багдада. В результате этой встречи был издан документ – «васиге-наме», подписанный 41 религиозным деятелем из Ирана и 27 суннитским и шиитским учеными из Ирака, Мавераннахра, Афганистана, что подтверждают их приложенные печати. Впервые во время правления Надира шаха в этом документе были письменно закреплены запрещение «сабб» и «рафд» и законность правления первых четырех халифов [5, с. 47].

Но, к сожалению, все благие желания и побуждения вскоре были забыты. Оказалось, что догматические расхождения, за которыми маячили вполне земные политические интересы, настолько существенны, что одним совещанием их в принципе невозможно устранить. Османские политические и духовные круги не без основания опасались, что за подобными устремлениями Надира к религиозному единению стоят его политические амбиции возглавить мусульманский мир.

Мирное соглашение между Ираном и Османской империей было заключено только в 1746 г., и лишь после того, как Надир, отчаянно нуждавшийся в мире, снял свое главное условие о признании Джа-

фаридского мазхаба [11, с. 92], превратившегося в камень преткновения между двумя странами. В договоре было особо оговорено, что в Иране запрещены «сабб» и «рафд» [25, с. 78-79] и достигнуты договоренности по обмену военнопленными и послами [10, с. 572]. Здесь надо отметить, что некоторые из выдвинутых Надиром предложений были приняты османской стороной: турки согласились защищать права иранских паломников на своей территории и выделить место у Каабы для приверженцев Джафаридского мазхаба, что означало официальное признание Ирана как части одного, общего мира.

Как нам кажется, хотя Надир и являлся шиитом, но его религиозные воззрения были поставлены в подчиненное положение его политическим замыслам. Надир задумал создать огромную империю, где конфессиональные распри не должны были разделять и раздроблять мусульман. Вот почему его синкретическая религиозная концепция отвергала догмы, могущие подстрекать конфессиональные расхождения и вражду, и наоборот, поощряла духовное единение. В этом смысле вышеуказанные запреты на практики, веками используемые в шиитской повседневности, являлись вполне разумными. Да и к тому же Джафаридский мазхаб, признания которого так настоятельно добивался Надир, был позже, в середине XX в. признан Университетом Аль-Азхар в Каире равным с четырьмя суннитским правовым мазхабам [26].

Выводы. Придя к власти, Надир шах объявил о введении в Иране новой государственной религии – учения 6-го имама Джафара ас-Садига. На протяжении всего своего правления Надир пытался добиться от османского двора признания Джафаридского учения новой, пятой школой-мазхабом ислама, но турки отказывались обсуждать религиозные вопросы. Все попытки Надир шаха реформирования шиизма потерпели крах, в том числе и благодаря активному противодействию османских правящих кругов, прекрасно сознававших исходящую идеократическую опасность от подобных начинаний Надиршаха.

Но, несмотря на это, Надиру удалось добиться определенных уступок со стороны турок и принятия некоторых своих условий: открытие представительств в столицах обеих стран и обмен военнопленными, требование Надиршаха о выделении места для молитвы для приверженцев нового мазхаба в ограде Каабы также было удовлетворено: им было выделено совместное с шафиитами место. Вопрос о назначении иранца предводителем каравана иранских паломников во время ежегодного хаджа также был принят османской стороной. А подписание документа на встрече суннитских и шиитских было событием огромного значения для исламского мира. Впервые за долгие столетия представители конфронтующих направлений – шиизма и суннизма сошлись в едином мероприятии и в спокойной обстановке дискутировали имеющиеся догматические, правовые и теософические разногласия. Духовные лица враждующих направлений в исламе впервые собрались, чтобы мирно искать пути выхода из сложившегося тупика, обречшего мусульман

на вечное экзистенциальное противоборство. Только со временем становится ясно понимание всей грандиозности этого предприятия – как по своему масштабу и содержанию, так и по своему значению для всего исламского мира. На самом деле Надиршах, сам того не ведая, созвал совещание авторитетных религиозных лидеров по образцу Вселенских соборов в Христианской Церкви.

Список использованных источников

1. Abidini A., İttihad-i Cahan-i İslam, Name-i Tarikh-i Pajuhan, Zemestan, Şomare 12, Tehran, 1387
2. Algar H., Religious Forces in 18-19th Century Iran, in "The Cambridge History of Iran from Nadir Shah to the Islamic Republic", vol. VII, ed. P. Avery, G. Hambly, Ch. Melville, Cambridge, Cambridge University Press, 2003
3. Algar H., Shi'ism and Iran in the Eighteenth Century, in Studies in Eighteenth Century Islamic History, ed. Thomas Naff and Roger Owen, Carbondale and Edwardsville, 1977, pp. 288-302
4. Ari S., Osmanlı Arşiv Kaynakları Işığında Nadir Şah – I Mahmut Dönemi Ehli Sünnet-Şii Diyalogu, Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa, 2001
5. Ashtiyani E. A., Vasiqe-e Ettehad-e Eslam-e Naderi, Yadgar 4, 1326, s. 43-55
6. Asnad va Mokatebat-e tarikh-ye Iran dar dore-e Afshariyye, jeld 1, Gilan, 1364, moqaddame
7. Astarabadi Mirza Mehdi Khan, Durre-I Nadiri, be ihtemam-I Seyyid Ja'far Shahidi, Tehran, 1384
8. Astarabadi Mirza Mehdi Khan, Jahangosha-I Nadiri, be ihtemam-I Seyyid Abdollah Anwar, Tehran, 1377
9. Axworthy M., A History of Iran: Empire of Mind, Basic Books, New York, 2008, 341 p.
10. Fasa'I Hasan, Farsname-I Nasiri, c. 1, Tehran, 1382
11. Fathallahpur, Tashayyo' dar doure-i Nadir shah Afshar, Fasname-i takhasosi-ye shi'eshenasi/ sal 4/ shomare 16/1385
12. Inayat H., Sunnism and Shi'ism, in Shi'ism. Doctrines, Thoughts and Spirituality, ed. Nasr Seyyed Hossein, Dadashi Hamid, Nasr Seyyed Vali Reza, State University of N-Y Press, Albany, 1988, p. 65-84
13. Karadeniz Y., İnan ve Osmanlı Devleti Arasında Mezhebi İhtilafların Azaltılması ve İslam Birliği Teşebbüsleri (1555-1746), "Asia Minor Studies" International Journal Of Social Sciences, c.4, s. 8, Temmuz 2016, s. 66-78
14. Quddusi M. H., Nadir name, Khorasan, 1339
15. Lockhart L. L., Nadir Shah. A Critical Study Based Mainly upon Contemporary Sources. London, Luzac & Co, 1938, 344 p.
16. Minorsky V., Tarikhche-e Nader Shah, tarjome-e Rashid Yasami, Tehran, 1363
17. Muhammed Kazim Marvi, Alam ara-ye Naderi, be tashih-e Muhammed Amin Riyahi, Tehran, 1358
18. Olson Robert W. The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations 1718-1745. A Study of Rebellion the Capital and in the Provinces of the Ottoman Empire. Bloomington, 1975
19. Rağip Paşa, Koca Mehmet, Tahkik ve Tefvik, ed. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, 2003
20. Saray M., Türk – İnan Münasibetlerinde Şiiliğin Rolü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1990
21. Sha'bani R., Siyasat-I Mazhabi-yi Nadir Shah Afshar, Vahid 7, 1349/1970, p. 1132-56
22. The Oxford History of Islam, ed. By J.L. Esposito, Oxford University Press, New York, 1999, 749 p.
23. Tucker E., Nadir Shah and Ja'fari Madhab Reconsidered, in Iranian Studies vol. 27, 1-4, (1994), pp. 163-79
24. Tucker E., The Peace Negotiations of 1736: A Conceptual Turning Point in Ottoman-Iranian Relations, Turkish Studies Association Bulletin, Vol. 20, No. 1, Spring 1996, pp. 16-36
25. Von Hammer-Purgstall, Josef. Geschichte des Osmanischen Reiches grossentheils aus bislier unbenutzten Handschriften u. Archiven, v. 8, CA Hartleben, Pest, 1827-35
26. <http://www.tebyan.net/index.aspx?pid=47963>

УДК 94(477.51) (092)

**КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ
П. М. ДОБРОВОЛЬСЬКОГО
REGIONAL STUDIES OF P. M. DOBROMSKIY**

Матвієнко Д. М.,

аспірантка кафедри історії України,
Навчально – науковий
інститут історії та соціогуманітарних
дисциплін імені О. М. Лазаревського,
Національний університет «Чернігівський
колегіум» імені Т. Г. Шевченка (Україна, Чернігів),
e-mail: fedusd93@gmail.com,
ORCID 0000-0001-9866-5083

Matviyenko D. M.,

postgraduate student of the Department
of History of Ukraine, Educational Scientific
Institute of History and Social sciences disciplines
them. O. M. Lazarevsky, National University
"Chernihiv Collegium" them T. Shevchenko
(Chernihiv, Ukraine), e-mail: fedusd93@gmail.com,
ORCID 0000-0001-9866-5083

Робота присвячена комплексному дослідженню діяльності українського історика, краєзнавця, архівіста та управителя Чернігівської губернської архівної комісії Петра Михайловича Добровольського. Актуальність теми полягає у зростанні інтересу до витоків української історії.

Проведено дослідницьку роботу щодо вивчення діяльності вченого у краєзнавчій сфері на основі «Трудів Чернігівської губернської вченої архівної комісії» та «Чернігівських єпархіальних відомостей».

Простежено етапи формування краєзнавчих студій П. М. Добровольського під час його роботи в архівах Чернігівської Консисторії та Єлецького монастиря.

Проаналізовано праці вченого присвячені відомим релігійним особистостям, архітектурним культовим спорудам та історії селищ Чернігівської губернії.

Ключові слова: краєзнавство, П. М. Добровольський, архів, Чернігівська губернія, вчена губернська комісія, історія, Консисторія, монастир.

The work is devoted to a comprehensive study of the activities of the Ukrainian historian, local historian, archivist, and Manager of the Chernihiv provincial archival Commission Peter Dobrovolsky. The relevance of the topic lies in the growing interest in the origins of Ukrainian history.

The research work on the study of the scientist's activities in the field of local lore on the basis of the "Works of the Chernihiv provincial scientific archival Commission" was carried out.

The stages of formation of local history studios Of p. M. Dobrovolsky during his work in the archives of the Chernihiv Consistory and the Yelets monastery are traced.

The author analyzes the works of the scientist devoted to famous religious figures, architectural religious buildings and the history of settlements in Chernihiv province.

Keywords: local history, P. M. Dobrovolsky, archive, Chernihiv province, scientific provincial Commission, history, Consistory, monastery.

Початок ХХ ст. був періодом зростання інтересу чернігівських науковців до історії рідного краю. В 1896 році утворюється вчена архівна комісія. Вже у наступному році члени цієї організації створюють історичний музей.

В 1899 р. Петро Михайлович був обраний членом Чернігівської архівної комісії. У липні 1902 р. обіймав посаду скарбничого ЧАК, Згодом, у вересні 1902 р. обраний управителем справ [1, с. 198].

А. В. Верзилов присвятив працю «Біографічний нарис» життю вченого. Він навіть детальну

інформацію щодо дитинства та діяльності Добровольського в археологічній, краєзнавчій та громадській сферах наголошуючи, що «ценным в Петре Добровольском было умение заинтересовать стариной общество, связать научные интересы с современностью» [1, с. 197].

Корноухов Є. О. у некролозі присвяченому Петру Михайловичу акцентував увагу на роботі вченого у сфері дослідження церковної історії та збереженні цінних архівних матеріалів [21].

Стисло біографію Добровольського висвітлили у своїх роботах Коваленко О. Б. [20], Ясь О. В. [25], Курас Г. М. [22] зазначивши інформацію про освіту та публікаторську діяльність вченого у місцевих періодичних виданнях, але не приділяючи достатньої уваги краєзнавчій діяльності.

Велику частину своєї наукової творчості Петру Добровольський присвятив вивченню історії чернігівського краю. Першочерговою джерельною базою для науковця були документи, що надійшли до архіву ЧАК та рукописи подаровані комісії [23, с. 43].

Вчений зазначав, що «записывающий этнографические материалы должен воздерживаться от привнесения в собираемый им материал своего субъективного взгляда» [24, с. 25].

Ще за часів роботи у Духовній Консисторії він видав першу краєзнавчу роботу яка написана під враженням від відкриття мощів Св. Феодосія Углицького. В 1899 р. вийшла брошура Добровольського «Пам'ятки часів святителя Феодосія у Чернігівському Єлецькому монастирі» [11].

Ця робота свідчить про безпосередню роботу вченого в архівах Консисторії та Єлецького монастиря, а також про вміння Петра Михайловича читати рукописи ХVІІ ст. з яких він виокремив царські грамоти, листи Святителя, універсали гетьмана Мазепи.

А. Верзилов вважав, що «ценным в Петре Добровольском было умение заинтересовать стариной общество, связать научные интересы с современностью» [1, с. 23].

До цього ж періоду можна віднести праці присвячені Святителям Дмитрію Ростовському та Феодосію Углицькому:

1. «Книги Святителя Дмитрія, митрополита Ростовського» (1899 р.). Саме Петро Михайлович знайшов у бібліотеці Єлецького монастиря 2 старовинні книги латинською мовою які судячи з підпису на обкладинці належали Святійшому і були збірниками праць римського філософа [7];

2. «Милостиве слово царів Іоанна та Петра Олексійовичів» присвячена Феодосію, архієпископу Чернігівському у відповідь на його чолобитню щодо церковних справ Чернігівської єпархії (1900 р.) [8];

3. «Опис господарства Єлецького монастиря, складений Святителем Дмитрієм Ростовським» (1900 р.) [10];

4. «З життя двох святителів Феодосія – архієпископа Чернігівського та Дмитрія – митрополита Ростовського» (1900 р.) [6]. Робота створена на основі аналізу знайдених господарських чернеток та нотатків написаних Дмитрієм Ростовським;

5. «Лист Патріарха Московського Адріана до гетьмана Мазепи про посвячення Св. Феодосія в сан архієпископа» (1900 р.) [13];

6. «Документи, що відносяться до особистості Святителя Феодосія Архієпископа Чернігівського» [3]. У роботі надано 3 знайдені грамоти кін. XVII ст., які містили переклади на російську мову творів Феоділа патріарха Антіохійського, Григорія Двоєслова, філософа Олімпіадора та ін.;

7. «Давня ікона часів Святителя Феодосія Архієпископа Чернігівського» (1902 р.); При огляді церковних речей Єлецького монастиря Добровольським була знайдена Донська ікона Божої Матері. Вивчивши напис на ній Петро Михайлович зазначив, що вона створена у XVII ст., написана на липовій дошці і прикрашена різьбленням та вінцями. Вона належала послушнику святителя Феодосія Олексію Павловичу [5];

8. «Старовинна ікона Богородиці що належала до часів земного життя Святителя Феодосія Архієпископа Чернігівського» (1902 р.). Ця праця була опублікована у «Чернігівських губернських відомостях» і доповнювала інформацію про Донську ікону Божої Матері [16].

Було з'ясовано що Олексій Павлович якому належала ікона займався канцелярськими справами при Св. Феодосію та висвітлено його коротку біографію [16].

9. «Печера Святителя Феодосія Архієпископа Чернігівського та її перше розширення» (1902 р.). Він помер в 1696 р. і був похований біля Борисо-Глібського храму. Існує легенда ніби після відспівування покійного склеп не закривали протягом 40 дні задля того, щоб весь цей період проводити службу [12].

Праці Петра Михайловича присвячені Дмитрію тісно переплітаються з працею А. Н. Єфімова. Якщо перший намагався тільки висвітлити біографію та церковну діяльність митрополита намагаючись не оцінювати постать на свій лад, то другий висвітлював своє відношення та оцінку Ростовського зазначаючи позитивні риси проповіді митрополита [21, с. 872].

Невдовзі після погребіння біля могили Феодосія відбулось чудесне зцілення від тяжкої хвороби Преосвященного Іоанна Максимовича. Як вдячність він наказав не закривати труну Святителя та «устроить над ним в фундаменте храма каменную палатку или пещеру с нарочитой входной лестницей изнутри ее» [12, с. 707].

До гроба Феодосія стікалось все більше нужденних і слава про зцілення поширювалась по всьому регіону. Маленька печера вже не могла вмістити всіх бажаючих. Науковці того періоду зазначали, що розширення відбулось в 1855 р. за архієпископа П. Подлинського.

Але Петро Добровольський вивчивши велику кількість архівних матеріалів дізнався, що перше розширення відбулось набагато раніше – 13 серпня 1824 р. при архієпископі Л. Бакшевському [12, с. 708].

Як доказ було наведено цитату зі «Справи кафедрального собору за 1824 р.». І тільки через 30 років було проведено друге розширення.

Ще однією віхою у доробку вченого є праці присвячені селам Чернігівського краю. Інформація була надана у вигляді архівної довідки.

В 1904 р. було опубліковано працю присвячено церкві села Ситий – Будь. Праця складалась з двох частин. Текст написано на основі знайденої справи Консисторії XVIII ст. Надано коротку історію села, зазначалось, що церква заснована в 1726 р. за підтримки Преосвященного Іродіона.

Вивчивши старі карти та плани Добровольський з'ясував де саме розташовувалась церква та цвинтар. Зберіглись і акти з детальним описом церковного майна та проблеми які виникали під час будівництва. Так, наприклад, згадувалось, що місяць відбувались сварки між місцевими жителями та священником щодо місця розташування майбутньої церкви [18, с. 784].

Праця Петра Михайловича «Село Бакланова Муравейка Чернігівського повіту» була написана на основі літопису приходу і складалась з двох частин. Вчений зазначив, що вивчення історії селищ є дуже важкою справою бо окрім метричних книг, клірикових відомостей та циркулярних указів в церковних архівах нічого не зберігалось [15, с. 2].

Така ситуація почала змінюватися лише завдяки розпорядженню Св. Синоду 1863 р. про обов'язкове створення приходських літописів. Завдяки інформації з цих літописів було створено Історико – статистичний опис Чернігівської єпархії під редакцією Філарета Гумілевського. Але і ця праця не була повною, так як про деякі села інформації дуже мало, а про деякі взагалі відсутня

Одним з таких селищ «без історії» стало Бакланова Муравейка. Про дату та історію заснування селища матеріалів не зберіглося тому Петро Михайлович змушений був збирати інформацію у самих селян. За переказами жителів воно засноване в 1625 р. [15, с. 2].

Приблизно вченому вдалось датувати побудову храму, так як у ньому зберігались дерев'яні фігури XVII ст. Далі Добровольський наводить перекази села Бакланова Муравейка та список священників, що служили у храмі базуючись на інформації офіційних приходських книг [15, с. 3].

Село Семешкове раніше належало Феодосію Углицькому. Всі свої розвідки вчений представив у праці «Розыск о Семешковском имени Святителя Феодосия». Було знайдено оригінал універсалу про належність села Святителю. Також спілкуючись зі старожилками вдалось з'ясувати місцерозташування будинку, парку та святого джерела [14, с. 524].

В 1902 р. у Трудах ЧАК було опубліковано працю «Юрійська Божниця» в с. Староградка біля Остра. Ця праця присвячена історії Остерського Городця та храму, а також про зусилля місцевих жителів зберегти будівлю старовинної кам'яної споруди [19].

Також на початку XX ст. вчений видав працю «Старовинні українські тракти». Добровольський зазначив причину через яку і розпочав написання роботи. «На скудость сведений о направлении старых трактовых дорог в Малороссии жаловались

многие, даже Русов в «Описании Черниговской губернии» [17, с. 65].

Випадково до рук Петра Михайловича потрапило старовинне видання «Любопытный месяцеслов на 1775 год». Цей календар описував 28 старовинних українських трактів. Ця інформація була безсумніву дуже цінною, бо була взята з якогось більш давнього джерела [17, с. 76].

Вивчивши всі шляхи, вчений вперше звернув увагу тогочасних науковців на те, що більшість з них мають направлення від Глухова. Петро Михайлович зробив висновок, що це абсолютно логічно, так як місто було резиденцією Скоропадського та великим торгівельним центром [17, с. 77].

Окремою віхою у доробку Петра Добровольського було вивчення історії не релігійних споруд. Так, в 1902 р. видано працю «Об учреждении в Черниговской епархии епархиального древнераннища» [9]. Присвячена цій установі праця не була випадковою бо вчений саме тут знаходив багато джерел для своїх подальших робіт.

Добровольський неодноразово зіштовхувався з проблемою поганого збереження та навіть знищення дуже цінних церковних матеріалів тому схвально описував подію заснування давньохосовища. Він так визначив його функції: «В предотвращение на будущее время случаев утраты и уничтожение церковных вещей» [9, с. 394].

Також Петро Михайлович вважав, що створення такої установи надасть можливість усім небайдужим до історії рідного краю вивчати та висвітлювати нові факти з життя церкви [9, с. 396].

Ще однією працею цієї категорії була «Дом при колокольне Черниговского кафедрального собора (архивная справка)». Вчений зацікавився цією темою готуючи матеріал про візит Катерини II. В одному зі знайдених документів Добровольський знайшов згадку про цю будівлю. «В одной связи с соборной колокольней тянется длинный каменный двухэтажный дом, принадлежащий кафедральному собору» [4, с. 527].

З'ясовано, що будівництво було розпочате за служіння Іраклія Комаровського, архієпископа Чернігівського і Новгород–Сіверського (1752 – 1761 рр.). Завершено в 1765 р. єпископом Кирилом Ляшевецьким [4, 528].

В 1790 р. Чернігівський архієрей був змушений переїхати до Троїцько–Іллінського монастиря, а будівля була віддана під приміщення «присутственных мест г. Чернигова» [4, с. 529].

Завдяки знайденим матеріалам Петру Михайловичу вдалось дізнатись, що архів Кафедрального собору в той час не був переміщений у зв'язку з переїздом, бо у всьому місті не знайшлося великого приміщення саме для збереження цінних документів. А в 1860-х рр. в це приміщення перенесено ще й архів Чернігівської духовної консисторії. Вчений планував у наступній своїй роботі більш детально висвітлити історію цього архіву [4, с. 531].

В 1907 р. під час вивчення рукописів і стародруків Новгород – Сіверського Спасо–Преображенського монастиря, які зберіглись у поганому стані, вчений знайшов серед них витратну книгу

за 1777 р. Цікава вона тим, що завдяки ній можна отримати детальну інформацію про настоятеля монастиря ігумена Евстафія Пальмовського та його видатки при пересуванні зі всією своєю свитою до Чернігова. Окрім шляхових витрат, до переліку додано кількість приношень, тобто подарунків грошима та продуктами, усім особам з якими спілкувався ігумен у Чернігові. Таких людей було дуже багато, слід згадати службовців з консисторії та семінарії, півчих, келійників і багатьох інших [2, с. 179].

Завдяки знайденій книзі з'явилась можливість детально висвітлити життя настоятеля монастиря Евстафія Пальмовського. Він був сином Слуцького священика і прийшов до манастиря у 1753 р. Був скарбничим Костромського архієрейського дому і архімандритом Шуйського монастиря. В 1771 р. служив на флоті. Далі був призначений настоятелем Саввіна Сторожевського монастиря. В 1776 р. знову повернувся до Чернігова настоятелем Іллінського монастиря, а на початку 1777 р. переведений до Новгород–Сіверського монастиря. Такий різноманітний життєвий шлях, на думку Добровольського, свідчить, що «он хорошо знал все порядки существовавшие тогда в епархиальном управлении, знал к кому следует пойти раньше, а к кому позже, кому сколько дать и что принести» [2, с. 180].

У своїй роботі Петро Михайлович навів уривок з книги витрат за грудень 1777 рік у якому наведені чіткі ціни на товари того часу. Відвідуючи Чернігів ієромонах обов'язково привозив подарунки церковним службовцям. Вивчивши надану Добровольським виписку ми можемо зробити висновок, що більше 60 % витрат включають саме презенти, такі як вино та пиво. Проаналізувавши працю «Выписка из расходной книги Новгород–Северского монастыря за 1777 год» можливо зробити висновок про характер монастирського життя кін. XVIII ст. [2, с. 183].

Петро Добровольський зробив неоціненний внесок у розвиток краєзнавства Чернігівщини, всебічно та ґрунтовно висвітлив біографії видатних діячів, історію церковних та світських установ міста та губернії базуючись на раніше невідомих матеріалах Святійшого Синоду, Московського, Санкт – Петербурзького, Київського та Чернігівського архівів.

Список використаних джерел

1. Верзилов А.В. П. М. Добровольський (біографічний очерк) / А. В. Верзилов //Труди Чернігівської губернської архівної комісії. – Чернігів., 1911 – Вип.8-С.195-204.
2. Добровольський П. М. Выписка из расходной книги Новгород–Северского монастыря за 1777 год // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии.– Чернигов, 1908. – Вып.7. – Отд.2. – С.179 – 184.
3. Добровольський П. М. Документы, относящиеся к личности Святителя Феодосия, Архиепископа Черниговского // ЧЕИ. – 1903. – № 8 – 9. – Часть неофициальная. — С. 252 – 255.
4. Добровольський П. М. Дом при колокольне Черниговского кафедрального собора (архивная справка) // ЧЕИ. – 1904. - №15. – Часть неофициальная. – С. 527 – 531.

6. Добровольський П. М. Древняя икона времени Святителя Феодосия, Архиепископа Черниговского // ЧЕИ. – 1902. – № 11. – Часть неофициальная. — С. 367 – 368.

6. Добровольський П. М. Из жизни двух св. Феодосия, архиепископа Черниговского и Димитрия, митрополита Ростовского / П. Добровольський // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. - 1900. - № 2. - С. 53 - 56.

7. Добровольський П. М. Книги Святителя Димитрия, Митрополита Ростовского // ЧЕИ. – 1899. – № 22. – Часть неофициальная. — С. 770 – 772.

8. Добровольський П. М. Милостивое слово царей Иоанна и Петра Алексеевичей преосвященному Феодосию, архиепископу Черниговскому в ответ на челобитную его о церковных делах Черниговской епархии // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 23. – С. 704 – 705.

9. Добровольський П. М. Об учреждении в Черниговской епархии епархиального древнехранилища // ЧЕИ. – 1902. – № 10. – Часть неофициальная. — С. 394 – 396.

10. Добровольський П. М. Описание хозяйства Черниговского Елецкого монастыря, составленная Святителем Димитрием (Ростовским) // ЧЕИ. – архи. – № 7. – Часть неофициальная. — С. 228 – 230.

11. Добровольський П. М. Памятники времен святителя Феодосия Углицкого в Черниговском Елецком-Успенском монастыре // ЧЕИ. – 1898. – № 21. – Часть неофициальная. — С. 800 – 803; №22. – С. 840 – 843.; №23. – С. 934 – 940.; 1899. – №2. – С. 76 – 80.; №4 – С. 142 – 145.; №5. – С. 178 – 183.

12. Добровольський П. М. Пещера Святителя Феодосия, Архиепископа Черниговского, и первое расширение // ЧЕИ. – 1902. – № 21. – Часть неофициальная. — С. 707 – 710.

13. Добровольський П. М. Письмо Патриарха Московского Адриана к гетману Мазепе о посвящении Св. Феодосия в сан архиепископа // ЧЕИ. – 1900. – № 4. – Часть неофициальная. — С. 139 – 140.

14. Добровольський П. М. Розыск о Семешковском имени Святителя Феодосия // ЧЕИ. – 1900. – № 18. – Часть неофициальная. — С. 523 – 528.

15. Добровольський П. М. Село Бакланова Муравейка, Черниговского уезда: (Ист. очерк, по летописи прихода) // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1904. - № 3587, № 3594. – С.1 – 3.

16. Добровольський П. М. Старинная икона богоматери, принадлежавшая ко времени земной жизни Святителя Феодосия Архиепископа Черниговского // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1902. - №2873. – С.1 – 2.

17. Добровольський П. М. Старинные украинские тракты // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – №5. – С.63 – 77.

18. Добровольський П. М. Церковь и приход в с. Сытой – Будь (архивная справка) // ЧЕИ. – 1904. – № 20. – Часть неофициальная. — С. 707 – 713., №22. – Часть неофициальная. – С. 783 – 788.

19. Добровольський П. М. Юрьевская Божница // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. - Чернигов, 1902.-Вып.4-С.71-93.

20. Коваленко О. Добровольський Петро Михайлович // Бібліографічний довідник „Українські архівісти”. – К., 2007. – Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). – С.192-193.

21. Корноухов Е. Памяти Петра Михайловича Добровольского: (Некролог). / Е. Корноухов // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. –1910.-№24.-С.871-875.

22. Курас Г.М. Церковная история в научном наследии Черниговской губернской ученой архивной комиссии (1896-1919) [Электронный ресурс] // Город cn.ua. – 2009. – Режим доступа: <http://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/750-chernigovskaja-eparhija.html>

23. Морозова А. Публікаторська діяльність членів Чернігівської губернської вченої архівної комісії / А. Морозова // Сіверянський архів: Науковий щорічник. — 2007. — Вип. 1. — С. 42-48.

24. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. 1. – 409 с.

25. Ясь. О. В. Добровольський Петро Михайлович / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К.: Наук. думка, 2004. — Т. 2: Г — Д. — С. 420

References

1. Verzylov A.V. P. M. Dobrovolskyi (biohrfachnyi ocherk) / A. V. Verzylov //Trudy Chernihivskoi hubernskoi arkhivnoi komisii. – Chernihiv., 1911 – Vyp.8- S.195-204.

2. Dobrovolskyi P. M. Vypiska iz rashhodnoy knigi Novgorod-Severskogo monastyrya za 1777 god // Trudy Chernigovskoy gubernskoy uchenoy arkhivnoy komisii.- Chernigov. 1908. – Vyp.7. – Otd.2. – S.179 – 184.

3. Dobrovolskyi P. M. Dokumenty. odnosyashchiesya k lichnosti Svyatitelya Feodosiya. Arkhiyepiskopa Chernigovskago // ChEI. – 1903. – № 8 – 9. – Chast neofitsialnaya. – S.252–255.

4. Dobrovolskyi P. M. Dom pri kolokolne Chernigovskogo kafedralnogo sobora (arkhivnaya spravka) // ChEI. – 1904. - №15. – Chast neofitsialnaya. – S.527 – 531.

5. Dobrovolskyi P. M. Drevnyaya ikona vremeni Svyatitelya Feodosiya. Arkhiyepiskopa Chernigovskago // ChEI. – 1902. – № 11. – Chast neofitsialnaya. —S.367-368.

6. Dobrovolskyi P. M. Iz zhizni dvukh sv. Feodosiya. arkhiyepiskopa Chernigovskogo i Dimitriya. mitropolita Rostovskogo / P. Dobrovolskiy // Pribavleniye k Chernigovskim eparkhialnym izvestiyam. - 1900. - № 2. - S. 53 - 56.

7. Dobrovolskyi P. M. Knigi Svyatitelya Dimitriya. Mitropolita Rostovskago // ChEI. – 1899. – № 22. – Chast neofitsialnaya. — S. 770 – 772.

8. Dobrovolskyi P. M. Milostivoye slovo tsarey Ioanna i Petra Alekseyevichy preosvyashchennomu Feodosiyu. arkhiyepiskopu Chernigovskomu v otvet na chelobitnyu ego o tserkovnykh delakh Chernigovskoy eparkhii // Chernigovskiy eparkhialnyye izvestiya. – 1900. – № 23. – S. 704 – 705.

9. Dobrovolskyi P. M. Ob ucherezhenii v Chernigovskoy eparkhii eparkhialnogo drevnekhranilishcha // ChEI. – 1902. – № 10. – Chast neofitsialnaya. — S. 394 – 396.

10. Dobrovolskyi P. M. Opis khozyaystva Chernigovskago Eletskego monastyrya. sostavlennaya Svyatitelem Dimitriyem (Rostovskim) // ChEI. – arkh. – № 7. – Chast neofitsialnaya. — S. 228 – 230.

11. Pamyatniki vremen svyatitelya Feodosiya Uglitskogo v Chernigovskom Eletskom-Uspenskom monastyre // ChEI. – 1898. – № 21. – Chast neofitsialnaya. — S. 800 – 803; №22. – S. 840 – 843.; №23. – S. 934 – 940.; 1899. – №2. – S. 76 – 80.; №4 – S. 142 – 145.; №5. – S. 178 – 183.

12. Dobrovolskyi P. M. Peshchera Svyatitelya Feodosiya. Arkhiyepiskopa Chernigovskago. i pervoye rasshieniye // ChEI. – 1902. – № 21. – Chast neofitsialnaya. — S. 707 – 710.

13. Dobrovolskyi P. M. Pismo Patriarkha Moskovskago Adriana k getmanu Mazepe o posvyashchenii Sv.Feodosiya v san arkhiyepiskopa // ChEI. – 1900. – № 4. – Chast neofitsialnaya. — S. 139 – 140.

14. Dobrovolskyi P. M. Rozysk o Semeshkovskom imeni Svyatitelya Feodosiya // ChEI. – 1900. – № 18. – Chast neofitsialnaya. — S. 523 – 528.

15. Dobrovolskyi P. M. Selo Baklanova Muraveyka. Chernigovskogo uyezda: (Ist. ocherk. po letopisi prikroda) // Chernigovskiy gubernskiy vedomosti. Chast neofitsialnaya. – 1904. - № 3587. № 3594. – S.1 – 3.

16. Dobrovolskyi P. M. Starinnaya ikona bogomateri. prindlezhashchaya ko vremeni zemnoy zhizni Svyatitelya Feodosiya Arkhiyepiskopa Chernigovskogo // Chernigovskiy gubernskiy vedomosti. Chast neofitsialnaya. – 1902. - №2873. – S.1 – 2.

17. Dobrovolskyi P. M. Starinnyye ukrainskiye trakty // Zemskiy sbornik Chernigovskoy gubernii. – 1900. – №5. – S.63 – 77.

18. Dobrovolskyi P. M. Tserkov i prikhod v s. Sytoy – Bud (arkhivnaya spravka) // ChEI. – 1904. – № 20. – Chast neofitsialnaya. — S. 707 – 713. №22. – Chast neofitsialnaya. – S. 783 – 788.

19. Dobrovolskyi P. M. Yuryevskaya Bozhnitsa // Trudy Chernigovskoy gubernskoy uchenoy arkhivnoy komissii. - Chernigov. 1902.-Vyp.4-S.71-93.

20. Kovalenko O. Dobrovolskyi Petro Mykhailovych // Bibliografichniy dovidnyk „Ukrainski arkhivisty”. – K., 2007. – Vyp. 1 (KhIKh st. – 1930-ti rr.). – S.192-193.

21. Kornoukhov E. Pamiaty Petra Mykhailovycha Dobrovolskoho: (Nekroloh). / E. Kornoukhov // Prybavlenye k Chernyhovskym eparhialnym yzvestiyam. –1910.- №24.- S.871-875.

22. Kuras H.M. Tserkovnaia ystoriya v nauchnom nasledyy Chernyhovskoi huberskoi uchenoi arkhyvnoi komysyy (1896-1919) [Elektronnyi resurs] // Horod cn.ua. – 2009. – Rezhym dostupu: <http://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/750-chernigovskaja-eparhija.html>

23. Morozova A. Publikatorska diyalnist chleniv Chernigivskoi gubernskoi vchenoi arkhivnoi komisii / A. Morozova // Siveryanskiy arkhiv: Naukoviy shchorichnik. — 2007. — Vip. 1. — S. 42-48.

24. Trudy Chernigovskoy gubernskoy arkhivnoy komissii. – Chernigov. 1903. – Vyp. 5. – Otd. I. – 409 s.

25. Ias. O. V. Dobrovolskyi Petro Mykhailovych / O.V. Yas// Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.;Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. — K.: Nauk. dumka, 2004. — T. 2: H — D. — S. 420

УДК 911.7

**МУЗЕЇ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ,
УТВОРЕНІ НА ОСНОВІ МУЗЕЄФІКАЦІЇ
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ****MUSEUMS OF THE IVANO-FRANKIVSK
REGION, FORMED ON THE BASIS OF
MUSEUMS HISTORICAL AND CULTURAL
HERITAGE****Репета І. В.,**

аспірантка кафедри готельно-ресторанної та курортної справи, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна),
e-mail: ivannarepeta8@gmail.com

Repeta I. V.,

Postgraduate student of the Chair of Hotel and Restaurant and spa business, Higher Educational Institution Precarpathian National University of Vasily Stefanyk, (Ivano-Frankivsk, Ukraine),
e-mail: ivannarepeta8@gmail.com

В статті розглянуто теорія та практика застосування процесу музеєфікації відносно об'єктів історико-культурної спадщини Івано-Франківської області. Досліджено історію виникнення музейництва на теренах області та виділено основні типи музеїв, які виникли на основі музеєфікації.

Ключові слова: музеєфікація, музей, експозиція, виставка, середовищні та ансамблеві музеї, об'єкти історико-культурної спадщини тощо.

The article deals with the theory and practice of applying the museification process to the objects of historical and cultural heritage of the Ivano-Frankivsk region. The history of museuming on the territory of the region is investigated and the main types of museums that have arisen on the basis of museuming are identified.

Keywords: museum, museum, exposition, exhibition, museums, museums, objects of historical and cultural heritage, etc.

Історико-культурна спадщина становить важливу історичну цінність, вона є джерелом історичної та колективної пам'яті, зберігає в собі унікальну інформацію культурного значення, тому збереження об'єктів історико-культурної спадщини залишається актуальною темою для дослідження. Найефективнішим способом збереження об'єктів історико-культурної спадщини та їх експонування є музеєфікація. Наукове вивчення музеєзнавчих концепцій в Україні та зарубіжних країнах Європи з окресленої тематики вимагає проведення дослідження на практичному та теоретичному рівнях. Проблема музеєфікації історико-культурної спадщини на теренах України стає предметом комплексного теоретичного вивчення.

Історія становлення та розвитку процесу музеєфікації є невід'ємною частиною історичного музеєзнавства. На сьогоднішній дослідження даної теми здійснювалося лише в окремих напрямках музеєзнавства, або вивчення процесу музеєфікації як одного з методів музеєзнавства. Дослідження музеєфікації історико-культурної спадщини Івано-Франківської області на прикладі ансамблевих та середовищних музеїв здійснюється вперше.

Проблеми започаткування українського музейництва розглянуто в працях Л. Д. Федорової, яка

звертає особливу увагу на започаткування та функціонування міських музеїв наприкінці XIX – на початку XX ст. та діяльність у справі їхньої розбудови М. І. Петрова та А. В. Прахова. Теоретичні розробки в галузі тільки розпочинаються, окремими аспектами створення та функціонування музеїв під відкритим небом займалися А. Данилюк, В. Шмельов, З. Гудченко і Т. Кудрявцева, частково – Г. Скрипник. Також значний внесок у дослідження проблеми середовищних та ансамблевих музеїв зробили: Н. Буланова, В. Ієвлева, О. Жукова та ін.

Метою статті є висвітлення історико-культурної спадщини Івано-Франківської області в ансамблевих та середовищних музеях, створених на основі музеєфікації.

На початковому етапі виникнення, процес “музеєфікації” відносять до нерухомих об'єктів, наприклад пам'яток архітектури, міст тощо. Мета музеєфікації на час її створення трактується дуже стисло: музеєфікація це метод музеєзнавства, який полягає в перетворенні історико-культурних або природних об'єктів в музейні експонати. Основним завданням даного методу є оптимальне збереження об'єктів та виявлення історико-культурної, наукової та художньої цінностей.

Починаючи з 20-х років XX ст., поняття “музеєфікація” стало широко застосовуватися в радянській музеєзнавчій літературі як гармонійний розвиток наукового дослідження музеїв-заповідників і трактувалося воно як процес перетворення історико-культурних та природних об'єктів у музейні предмети. Причому музеєфікація найчастіше стосувалася щодо об'єктів нерухомих, нематеріальних і просторових, внаслідок чого виникає поняття ансамблевих і середовищних музеїв [3].

Розвиток середовищних та ансамблевих музеїв в Україні активізували міжнародні етнографічні виставки [9, с. 72], де експонувалася і українська народна архітектура. Уперше пам'ятки культури і побуту слов'янських народів демонструвалася на Всеросійській етнографічній виставці у 1867 р. Згодом такі виставки почали проводити і на теренах України. Першою була виставка у Тернополі (1887 р.), створена щоб зацікавити спадкоємця австрійського престолу самобутньою культурою краю. Згодом подібні виставки відбулися у Львові (1894 р.), Харкові (1902 р.) та Катеринославі (1910 р.) на Південноросійській промислово-сільськогосподарській виставці. Експонування об'єктів матеріальної культури українців на етнографічних виставках було спричинене бажанням провідних громадських діячів того часу привернути увагу до самотності української культури, її відмінності у різних етнографічних районах. Створюючи музейні експозиції для етнографічних виставок, музейні та громадські діячі використовували методи побудови ансамблевої експозиції, з метою демонстрації предметів у сфері побутування, намагаючись відтворити «живу картину», що відтворює певний цілісний фрагмент дійсності, включити нематеріальну спадщину до експозиції. Застосування цих методів призвело до розвитку на території України нового ансамблевого методу побудови експозицій,

що був відмінним від систематичного та тематичного методів, котрі переважно використовувалися при створенні експозицій колекційних музеїв. Участь у етнографічних виставках, оволодіння новими методами побудови експозицій, знання про нові види музеїв під відкритим небом, що виникають у світі, бажання зберегти об'єкти народного будівництва, привернути увагу до самотності української культури, приватне колекціонування найкращих зразків архітектури, дало поштовх до створення музеїв під відкритим небом на українських землях [3].

Музеєфікація може відбуватися у трьох основних напрямках:

- об'єкт спадщини змінює свою первинну функцію на музейну із зміною предмета охорони (створення музею, пов'язаного з іншою тематикою експозиції). Цей підхід використовується для створення традиційних колекційних музеїв;

- об'єкт спадщини змінює свою первинну функцію на музейну із збереженням предмета охорони (створення музею із збереженням визначальної складової об'єкта). Цей напрямок є перехідним і сьогодні використовується найчастіше;

- об'єкт спадщини сам стає музейним експонатом у системі загальної експозиції певного визначеного місця або історико-культурного ландшафту. Цей підхід є оптимальним для створення середовищних музеїв і найефективнішим для збереження містобудівної спадщини, особливо представленої великими комплексами [7].

Впродовж ХХ ст. в Україні отримали розвиток дві форми ансамблевих музеїв: 1) на основі звезених пам'яток (скансени), 2) на базі вже існуючих об'єктів, що передбачало музеєфікацію *in situ* (заповідники).

Згідно з дослідженнями Ієвлевої, поняття середовищні або ансамблеві музеї застосовують до музеїв-пам'яток, музеїв просто неба або екомuzeїв [5]. Світова практика пропонує ширший набір варіантів для створення середовищних музеїв:

- садиба-музей з відновленням усіх взаємозв'язків між архітектурними, інтер'єрними, ландшафтними і господарськими елементами комплексу садиб;

- історико-культурний парк, у якому усі елементи консервуються в існуючому на цей момент стані;

- музеї-заповідники включають винятково цінні території, ансамблі, комплекси і окремі пам'ятки історії, культури чи природи; поділяються на археологічні, історико-культурні, історико-архітектурні, історико-меморіальні;

- музеї-двиртарі, створені за допомогою музеєфікації меморіально-ландшафтного середовища;

- скансени (музеї просто неба), створені на ґрунті музеєфікації репрезентативних фрагментів етноландшафтного середовища й об'єктів нематеріальної етнокультурної спадщини;

- замки-музеї та палаци-музеї, створені за допомогою музеєфікації фортифікаційного, стильово-архітектурного, інтер'єрного, ландшафтного та археологічного комплексу замків чи палаців;

- меморіальні музеї, приурочені до відзначення пам'яті видатних політичних, державних і військових діячів, учених, письменників, композиторів, художників та ін., на основі пам'ятних комплексів: садиб, будинків, квартир, пов'язаних з життям і діяльністю видатних осіб;

- екомuzeї, що залучають до збереження історико-культурної спадщини місцеве населення;

- музеї відновлюваної пам'ятки, де головним демонстраційним моментом є процес відтворення складових елементів архітектурного комплексу тощо.

Відповідно до наведених типів музеїв спробуємо охарактеризувати музеї Івано-Франківської області.

Будинки музеї один з найпоширеніших видів ансамблевого музею. Музеї такого типу переважно обмежуються архітектурним ансамблем споруди. Окремим підвидом є подієві будинки-музеї, тобто музеї споруд, в межах яких відбувалися певні історичні події або проживали історичні постаті. Прикладами таких музеїв на території Івано-Франківської області є Музей-оселя родини Івана Франка у Калуші, Будинок-музей кінофільму «Тіні забутих предків» у смт. Верховина, Музей-садиба М. Грушевського в с. Криворівня Верховинського району.

У західному музезнавстві розрізняють меморіальні будинки-музеї і музеї, що репрезентують типові побут і мистецтво визначної епохи. В Україні будинки другого типу відносять до музеїв історико-побутового профілю.

Замки-музеї та палаци-музеї – це види ансамблевих музеїв, що створюються шляхом музеєфікації фортифікаційного, стильово-архітектурного, інтер'єрного, ландшафтного та археологічного комплексу замків чи палаців. Палаци-музеї за профілем відносяться до історико-художніх музеїв. Вони експонують багаті колекції образотворчого та прикладного мистецтва, а також музеєфіковане середовище: поєднання палацової архітектури й садово-паркового мистецтва палацового ансамблю.

На території Івано-Франківської області розміщується Галицький замок або Старостинський – замок у м. Галич. Руїни замку розташовані на високому пагорбі Галич гори на правому березі річки Дністер над містом – в минулому служив фортифікаційною спорудою оборонного значення; Раковецький замок – фортифікаційна споруда ХVІІ ст. Розштавано в селі Раковець Городенківського району; Станіславська фортеця – заснована у 1662 р.; Чернілецький замок – пам'ятка архітектури ХVІІ ст. у містечку Чернелиця Городенківського району.

Палац Кшечуновичів – пам'ятка архітектури неокласицистичного стилю, споруджена в 1927-1929 рр. в селищі Більшівці Галицького району; Палац Потоцьких м. Івано-Франківськ.

Музеї – майстерні – це спільна назва для обох подібних за змістом і принципами музеєфікації підвидів ансамблевих музеїв:

- персоніфікованих музеїв – майстерень видатних митців (за профілем відносяться до меморіальних);

- типологічних музеїв – майстерень людських ремесел (за профілем належать до етнографічних).

Меморіальний (персоніфікований) музей – майстерня створюється шляхом музеєфікації майстерні видатного художника, композитора, скульптора, майстра народно-ужиткового мистецтва, котрий знайомить з робочою обстановкою, в якій протікала його творча діяльність, дозволяє простежити основні етапи творчого шляху митця та розкриває особливості й секрети його творчості. У меморіальному музеї – майстерні зберігаються та експонуються доробок митця, його незакінчені роботи, створюються історико-біографічні експозиції. Прикладам такого виду музеїв в Україні є Музей Івана Георга Пінзеля у Львові, де зібрано унікальні барокові дерев'яні скульптурні шедеври цього майстра, Меморіальна кімната-музей Гната Хоткевича у Харкові. У Івано-Франківській області прикладам даного виду музею є Музей – майстерня Івана Грималюка, що знаходиться в с. Річка Косівського району, визначний народний майстер з художнього випалювання. Роботи І. Грималюка зберігаються в музеях України, Польщі, Білорусі, Росії, Естонії.

Музеї – монастирі – це поширений вид ансамблевих музеїв України, створених шляхом музеєфікації архітектурних ансамблів монастирів. За профілями їх відносять до історико-архітектурних чи художніх музеїв. Головними об'єктами музеїв даного виду є матеріальна і духовна спадщина монастиря, а також представлена у збірках музею і пов'язана з діяльністю монастиря рухомих та нерухомих пам'яток історико-культурної спадщини.

Українським монастирям риси протомузейності притаманні ще від доби Київської Русі. Уже тоді в монастирських колекціях зберігалися рідкісні рукописи та твори сакрального мистецтва, духовні реліквії, пов'язані з іменами святих. Меморіальні предмети, твори народно-ужиткового мистецтва. Монастирі в усі часи виконували функцію плекання національної історико-культурної спадщини. Сьогодні як об'єкт музеєфікації розглядається не лише ансамбль монастиря, але й саме історико-культурне середовище та історичні форми діяльності.

Найбільш відомими музеями даного виду є Києво-Печерська лавра, Святогірська лавра, Унівський монастир. На теренах Івано-Франківської області розташований Манявський скит.

Музеї – кладовища – це вид ансамблевих музеїв, створених шляхом музеєфікації меморіально-ландшафтного середовища, з метою відтворення, збереження та розкриття його історико-культурної цінності як пам'ятки історії. За профілем їх відносять до меморіальних музеїв. У музеї-кладовищі головними об'єктами збереження та експонування є меморіальні погребальні ансамблі як місце успіння визначних суспільних діячів минулого та високохудожні пам'ятки мистецтва. В країнах Європи та України зокрема такими музеями є єврейські кладовища XVII - початку XX ст. Серед українських музеїв даного типу є Лук'янівське та Байкове кладовища в Києві та Личаківський цвинтар у

Львові, Меморіальний сквер або «Станіславський некрополь», заснований 1782 р. в м. Івано-Франківську.

Музеї – храми – це зникаючий в Україні вид ансамблевих музеїв, які ми отримали у спадок від комуністичної доби. Цей вид музеїв почав з'являтися в нашій країні в період радянської окупації в умовах тотального знищення церков. З метою збереження храмів від знищення, освічені діячі того часу відстоювали організацію в храмах музеїв історії та наукового атеїзму. До 1970 р. Музеєфікація храмів була єдиною формою в умовах соціалізму формою збереження національної культурної спадщини. З 1990 р. триває зворотний процес повернення Церков та храмів – переведення їх музейних експозицій та фондів в інші приміщення. Проте поняття музей – храм не зникає і нині визнається прогресивною формою збереження національної сакрально-мистецької спадщини.

У XXI ст. музеєм-храмом прийнято вважати музеєфіковану пам'ятку, в якій засоби музейної інтерпретації спрямовані на розкриття сторінок історії та суспільного й мистецького значення цієї пам'ятки. Характер експозиції в музеї-храмі визначається ступенем схоронності пам'ятки. При низькому рівні схоронності проводяться реставраційні роботи, спрямовані на часткове відтворення автентичних рис інтер'єру, на доповнення до них створюється типологічна експозиція храмового інтер'єру визначеної історичної епохи.

У повністю відбудованих музеях-храмах максимально зберігаються риси справжнього інтер'єру, що доповнюється інсталяціями пам'яток та інформацією про історію храму, його художні особливості, етапи реставрації тощо.

Статус музеїв-храмів в Україні набувають більшість дерев'яних церков XVII-XIX ст., серед яких Музей дерев'яної архітектури – церква Святого Духа в Рогатині Івано-Франківської області, храм-музей – церква Вознесіння Господнього в Чорткові на Тернопільщині, церква св. Миколая у Вінниці, пам'ятка народної архітектури 1746 р. Успенський собор XII ст. в с. Крилос Івано-Франківської області, вперше згадується в літописі у зв'язку з похованням тут князя Ярослава Осмомисла. Собор був катедрою ще й у XIV–XVI століттях, а ось точної дати руйнування ніхто не знає. Навіть місце розташування Успенського собору до тридцятих років XX століття було невідомим. Де стояла головна святиня княжого Галича, шукали і в теперішньому Галичі, й на високому березі Лімниці, і в Крилосі, на місці Успенської церкви. Храм за розмірами був одним із найбільших у тодішньому християнському світі. Поряд із фундаментами Успенського храму стоїть каплиця Святого Василя. Її збудували в південно-західному куті собору в XV столітті. Збереглася до наших днів практично в первозданному вигляді.

Трохи віддалік від Крилоського городища, на пагорбі, поряд із нинішнім шляхом із Галича до Івано-Франківська, розташоване урочище, в якому аж до середини XVIII століття діяв монастир з білокам'яним храмом пророка Іллі, збудованим у XII столітті. Архітектурні деталі, знайдені під

час розкопок на місці Іллінської церкви, елементи декору, а також її форма – ротонда – вказують на те, що між майстрами тогочасної галицької архітектурної школи і представниками західноєвропейського зодчества були тісні взаємини. На місці колишньої церкви пророка Іллі стоїть символічний пам'ятний хрест. Її фундаменти музеєфіковано.

Перлина галицької архітектурної школи XII століття – Пантелеймонівська церква – є унікальною спорудою. Цей монументальний хрестобанний храм зі зразками вишуканої білокам'яної різьби і численними рисунками та графіті на стінах пережив кілька перебудов. Але, завдяки тому, що в доброму стані упродовж віків збереглися графіті, вчені точно з'ясували час будівництва церкви – 1194 рік. Вона була розташована у центрі добре укріпленого городища, можливо, монастиря. Після захоплення Галичини Польщею церкву переосвятили в катедральний собор. Згодом її передали монастиреві францисканців у Галичі.

Музеї-заповідники - це група музеїв комплексного типу просто неба, що володіють особливою цінністю й отримали статус заповідників згідно з постановами урядових органів країни.

Музеї-заповідники за профілями поділяються на археологічні, історико-культурні, історико-архітектурні, історико-меморіальні. Вони створюються шляхом музеєфікації винятково цінних територій, ансамблів, комплексів і окремих пам'яток історії, культури чи природи.

Статус заповідника передбачає особливі режими збереження й використання включених у нього територій та об'єктів [1]. До складу великих за площею музеїв-заповідників можуть входити території як цілком чи частково вилучені з господарського використання, так і не вилучені з господарського використання, з різними режимами охорони від найсуворішого заповідного режиму до сучасних поселень з їх традиційними формами життєдіяльності.

На території Івано-Франківської області розташований Національний заповідник «Давній Галич» – унікальний історико-археологічний пам'ятник загальнодержавного значення. В його складі перебувають пам'ятки, які збереглися до нашого часу на території колишньої столиці Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівства. На мальовничих пагорбах Дністра, Лімниці, Лукви та Гнилої Липи розташовані давні церкви і оборонні вали літописного міста, а самих лиш археологічних об'єктів тут понад дві сотні. Національний заповідник «Давній Галич» охоплює територію міста Галича, а також сіл Крилоса, Шевченкового, Більшівців, і має площу 80 квадратних кілометрів.

До комплексу заповідника «Давній Галич» увійшли пам'ятки історії та культури, об'єднані між собою схожим ландшафтом та спільними історичними подіями. До нього належать як добре збережені об'єкти національного та світового значення, так і фундаменти 14 літописних церков XII–XIII століть, дві сотні пам'яток археології, а ще 18 природоохоронних об'єктів, органічно пов'язаних із пам'ятками історії та архітектури.

Скансен – це розповсюджена форма етнографічних музеїв, що створюються на ґрунті музеєфікації репрезентативних фрагментів етноландшафтного середовища й об'єктів нематеріальної етнокультурної спадщини, це своєрідний архітектурно-етнографічний комплекс під відкритим небом з міні-музеями в окремих будівлях. У них проводиться комплексна реконструкція минулого, історичні побудови якого є не просто окремими експонатами, а утворюють взаємозв'язаний комплекс. Таким чином, відвідувачі дістають можливість побувати в реконструйованому населеному пункті минулого, отримуючи загальне уявлення про історію відповідної країни або місцевості. В Україні на сьогоднішній день нараховується 7 великих та середніх за площею музеїв просто неба [2].

За масштабом діяльності (адміністративно-територіальною ознакою) скансени України можна поділити:

1) всеукраїнські - Музей народної архітектури та побуту в Києві;

2) регіональні - Переяслав-Хмельницький музей архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, Музей народної архітектури та побуту у Львові «Шевченківський гай», Скансен у Чернівцях; етнопарк Гуцул Ленд в с. Паляниця Івано-Франківської області;

3) обласні - Закарпатський музей народної архітектури та побуту у м. Ужгород, Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття у с. Крилос Івано-Франківської області, Музей історії сільського господарства на Волині, с. Рокіні.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Музеї Івано-Франківської області займають важливе місце на культурній мапі України. В них зберігаються матеріальна та сакральна культура українського народу та західного регіону зокрема. За допомогою музеєфікації ми змогли зберегти історико-культурну спадщину нашої області, яка несе в собі історію та пам'ять для наступних поколінь.

Музеєфікація - це комплекс охоронно-реставраційних заходів, що забезпечують збереження автентичної матеріальної субстанції пам'ятки і характерного довкілля, сприяє виявленню їхньої історико-культурної, наукової й мистецької значущості, та створює відповідні умови експонування й доступності для відвідувачів. Об'єкт історико-культурної спадщини стає музейним експонатом у системі загальної експозиції певного визначного місця або історико-культурного ландшафту. Цей метод є оптимальним для створення ансамблевих та середовищних музеїв і найефективнішим для збереження історико-культурної спадщини, особливо представленої великими комплексами.

Список використаних джерел

1. Буланова Н. М. Музеєфікація історико-архітектурних пам'яток міста Дніпродзержинська: меморіально-персоналістичний аспект. Видатні особистості: музейна персоналістика. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2008. Вип. 10. – 338 с.

2. Вайдакер Ф. Загальна музеологія: посібник. – Л.: Літопис, 2005. - С.180-188.

3. Жукова О. Створення ансамблевих музеїв як актуальне питання сьогодення вітчизняної музейно-пам'яткоохоронної справи: зб. регіон. історії та пам'яткознавства "Ніжинська старовина". – К.: УТО-ПІК, 2013. – Вип. 16 (19) – 183 с.

4. Закон України "Про охорону культурної спадщини". Верховна Рада України; Закон від 08.06.2000 № 1805-III.

5. Ієвлева В. П. Методичні рекомендації щодо музеєфікації нерухомих пам'яток науки і техніки / В. П. Ієвлева // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. – 2008. – Вип. 2. – С. 14–28.

6. Лесик А. В. Охрана и рациональное использование памятников архитектуры. – Львов, 1987. – 128 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/Heritage/CastlesMuseums.html>.

7. Титова О. М. Проблеми музеєфікації пам'яток археології України. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля". – К., 2004., С18-20.

8. Чухрай Л. О. Скansen: сучасність та перспективи розвитку. Вісник НАКККіМ. 2013. №4 С. 72-74.

References

1. Bulanova N. M. Muzeifikatsiya istoriko-arkhitekturnykh pam'yatok mista Dniprodzerzhyn'ska: memorial'no-personolohichnyy aspekt. Vydatni osobystosti: muzeyna personalistyka. – Dnipropetrovs'k: ART-PRES, 2008. Vyp. 10. – 338 s.

2. Vaydakher F. Zahal'na muzeolohiya: posibnyk. – L.: Litopys, 2005. – s 180-188.

3. Zhukova O. Stvorennya ansamblevykh muzeyiv yak aktual'ne pytannya s'ohodennya vitchyznyanoyi muzeyno-pam'yatkoohoronnoyi spravy: zb. rehion. istoriyi ta pam'yatkoznavstva "Nizhyn'ska starovyna". – K.: UTOPIK, 2013. – Vyp. 16 (19) – 183 s.

4. Zakon Ukrayiny "Pro okhoronu kul'turnoyi spadshchyny". Verkhovna Rada Ukrayiny; Zakon vid 08.06.2000 № 1805-III.

5. Iyevleva V. P. Metodychni rekomendatsiyi shchodo muzeifikatsiyi nerukhomykh pam'yatok nauky i tekhniky / V. P. Iyevleva // Pratsi NDI pam'yatkoohoronnykh doslidzhen'. – 2008. – Vyp. 2. – S. 14–28.

6. Lesyk A. V. Okhrana y ratsyonal'noe yspol'zovanye pamyatnykov arkhytektury. – L'vov, 1987. – 128 s. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/Heritage/CastlesMuseums.html>.

7. Tytova O. M. Problemy muzeifikatsiyi pam'yatok arkheolohiyi Ukrayiny. Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi "Pedahohichni ta rekreatsinyi tekhnolohiyi v suchasniy industriyi dozvillya". – K., 2004. – S 18-20/

8. Chukhray L. O. Skansen: suchasnist' ta perspektyvy rozvytku. Visnyk NAKKКiM. 2013. №4 - S. 72-74.

УДК 2 (246.5)

**ІСТОРІЯ ЗОБРАЖЕННЯ СМЕРТІ
У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ ІКОНОГРАФІЇ НА
ПРИКЛАДІ ІКОНИ “РОЗП’ЯТТЯ ГОСПОДА
ІСУСА ХРИСТА”**

**HISTORY OF DEATH PRESENTATION IN
BYZANTINE ICONOGRAPHY ON THE EXAMPLE
OF THE ICON OF “CRUCIFIXION OF OUR LORD
JESUS CHRIST”**

Сабат П. В.,

доктор східних церковних наук, кандидат
історичних наук, доцент кафедри літургійних
наук, Український католицький університет
(Україна, Львів),

e-mail: cabat_petro@ucu.edu.ua,
orcid: 0000-0003-3226-0301

Sabat P. V.,

Doctor of Oriental Church Sciences, Candidate of
Historical Sciences, Associate Professor,
Department of Liturgical Sciences, Ukrainian Catholic
University (Ukraine, Lviv),
e-mail: cabat_petro@ucu.edu.ua,
orcid: 0000-0003-3226-0301

У статті розкрито розуміння Церквою феномену людської смерті через візантійську іконографію, а зокрема на основі ікони “Розп’яття Господа Ісуса Христа”.

У публікації розкритий процес становлення і розвитку ікони “Розп’яття Господа Ісуса Христа” від символічного зображення до реального. Виявлено, що мініатюра Євангелія Равулли з VI століття стала своєрідним завершенням пошуку відповідної композиції для ікони “Розп’яття Господа Ісуса Христа”.

Автор вказує, що християнське мистецтво дуже поступово “відкривалось” тогочасному суспільству – неприховані зображення Розп’яття хоча й були відомі вже в V столітті, але набули значного поширення лише у VI-VII століттях.

В статті досліджено, що жоден елемент ікони “Розп’яття Господа Ісуса Христа” не говорить про відчай, лише про смуток і надію на Воскресіння. Зауважено, що символіка смерті і безпосереднє її зображення в іконі “Розп’яття Господа Ісуса Христа” спрямовані наголосити на відсутність смерті як такої, бо І. Христос її подолав.

Ключові слова: смерть, символіка, зображення, хрест, ікона “Розп’яття Господа Ісуса Христа”, іконографія, мистецтво.

The article defines the Church’s understanding of the human death phenomenon through the Byzantine iconography, namely on the basis of the icon of “Crucifixion of Our Lord Jesus Christ”.

The publication represents the formation and development process of the icon of “Crucifixion of Our Lord Jesus Christ” from its symbolical depiction to real one. It has been found out that the miniatures of the Rabbula Gospels, the 6th century, became a kind of the appropriate composition search completion of the icon of “Crucifixion of Our Lord Jesus Christ”.

The author notes that the Christian art was opening very gradually to the society of that time because, though uncovered depictions of the Crucifixion were already known in the 5th century but gained their widespread popularity just in the 6th-7th centuries.

The research has shown that no one element of the icon of “Crucifixion of Our Lord Jesus Christ” contains any allusion on despair just reflects sadness and hope for the Resurrection. It has been noted that the symbolism of death and its direct presentation on the icon of “Crucifixion of Our Lord Jesus Christ” was used to stress on the absence of death as such because it has been overcome by Jesus Christ.

Keywords: death, symbolism, depiction, cross, icon, icon of “Crucifixion of Our Lord Jesus Christ”, iconography, art.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає у відображенні об’єктивної реконструкції історичного процесу, присвяченого

вивченню зображення смерті у візантійській іконографії на прикладі ікони “Розп’яття Господа Ісуса Христа”.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлити історію зародження та розвитку зображення смерті у візантійській іконографії, а зокрема на прикладі ікони “Розп’яття Господа Ісуса Христа”. Завданням статті є проаналізувати основні елементи ікони “Розп’яття Господа Ісуса Христа”.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дослідження зображення смерті у візантійській іконографії на прикладі ікони “Розп’яття Господа Ісуса Христа” ще не була предметом окремого ґрунтовного фахового історично-богословського дослідження в сучасному науковому осмисленні. Лише тільки загально, підняту нами проблематику досліджували такі дослідники як А. Голубцов [1], Н. Покровський [4], С. Бігхам [9], С. Валтер [10].

Наукова новизна. Вперше буде представлена історія зародження і розвитку зображення смерті у візантійській іконографії на прикладі ікони “Розп’яття Господа Ісуса Христа”.

Виклад основного матеріалу дослідження. Над феноменом смерті людство роздумує від самих своїх початків, завдяки чому маємо тисячі мистецьких творів на цю тематику, й візантійська іконографія тут не є винятком.

Церква розуміє смерть як наслідок гріхопадіння прародичів [2, с. 60]. Вона виступає виявом великого горя, що породжує нездоланий відчай: “Гріх позбавив людську природу, скеровану на надприродне, її внутрішньої єдності і перемінив смерть – ... на лихо, такою, як вона досвідчується тепер після гріхопадіння” [8, с. 77]. Натомість для християнина, що живе в тісній спільності з Богом, його смерть є нагодою причаститися Христовою смертю та “повернути” їй властиве значення зустрічі та єднання зі Спасителем [5, с. 195].

Загальнолюдському страху смерті Церква відповідає досвідом Розп’яття та вірою у воскресіння мертвих, що широко відображено в різних візантійських іконографічних сюжетах. Відомо, що в іконі відображається не звичайне, земне життя, а небесна, божественна реальність, отож смерть як така зображується завжди присутня з огляду на її відсутність, її вигнання, оскільки Христос її подолав і її сила зійшла нанівець [9, с. 170]. Через те, що ми (люди) живемо в проміжку часу перед повним встановленням царства Божого, тому, іноді смерть все ж таки представляють в іконах, але тільки в зникаючій, безсилій, порожній формі. Це виглядає так, наче востаннє вона з’являється перед нами у кайданах перед своєю загибеллю [9, с. 170].

Важливо підкреслити, що богословський досвід смерті зображується в іконографії як позитивна подія переходу до життя вічного, не применшуючи її трагічності. Слід зазначити, що поступовий розвиток богослов’я смерті в Церкві відповідно зумовлював поступове формування сюжетів ранньохристиянського мистецтва на цю тематику. Найдавнішими зразками таких зображень є фрески катакомб кінця I-II століть. Проте вони є радше

символічними і мають дидактичний характер, адже замість очікуваних зображень смерті мучеників, а чи просто людської смерті, знаходимо там малюнки Доброго Пастиря, Ноя і ковчега, Даниїла у левійній ямі, жертвоприношення Авраама (I ст.), Благословення та сюжети, пов'язані із життям І. Христа (II ст.). Цей феномен пояснюється тим, що перші християни змінили елліністичну песимістичну настанову до смерті надією на безсмертя, вони акцентували радше на визволенні від смерті, яке приніс І. Христос.

Потреба у зображенні смерті виникла у перших християн не тільки у зв'язку із явищем мучеництва, а пов'язується також з бажанням прикрасити місця поховання покійників. Отож, поряд із катакомбами оздоблювали цвинтарні каплиці, здебільшого фрагментами Останнього Суду, а також зображеннями Архангела Михаїла [10, с. 115]. Очевидно, що джерелом зображень для перших християн було античне мистецтво, проте поступово вони почали створювати власні образи. До прикладу, вже в IV столітті розповідь Григорія Ніського про його сестру Макрину започатковує традицію опису життя і смерті праведних християн. Ближче до VI століття маємо різноманітні типи іконографії смерті, серед яких С. Валтер виділяє 6 основних іконографічних зображень:

- остання хвороба;
- лежання на смертному одрі;
- перенесення тлінних останків;
- покладення до гробу або в крипту;
- тлінні останки, що лежать в місці спочинку;
- моління біля запечатаного саркофагу [10, с. 115-117].

Поряд із іконами, в яких безпосередньо йдеться про смерть, як наприклад “Зішестя в ад” існує ще велика кількість сюжетів, де про неї згадується опосередковано, тоді іконописці використовують додатково мову знаків і кольорів. Так, смерть зображають символічно, за допомогою чорного або темного кольорів, що вказують на ніч, на присутність диявола.

“Проте у всіх цих іконах темна площина не є незалежною реальністю, а тільки станом для прийняття нового творіння. Саме в цій темноті Христос або Його світло зараз сяють. Як зазначено вище, коли смерть чи її царство зображують на іконі, то тільки щоб показати, що її подолали, і що очікується її заповнити Христовим життям” [9, с. 173-174].

Зображення кісток, черепів і могил також символізують смерть, як до прикладу, на іконах “Останнього Суду і Долини сухих костей”. До речі на іконі “Воскресіння Лазаря” його тіло розміщують іноді в гробі, іноді в печері. Особливе бачення Церквою смерті, як переходу до життя вічного зумовлює присутність в іконах “Переображення” і “Зішестя в ад” старозавітних персонажів, таких як Мойсей, Ілля, Давид, Соломон, Йоан Хреститель, які є фактично мертвими, але змальовуються живими.

Символічна мова архітектури “Храму” також допомагає нам зрозуміти роль смерті в християн-

стві. Зазвичай притвор є тією частиною церкви, де поміщають ікону “Розп'яття Господа Ісуса Христа” [2, с. 193], та й інші зображення, в яких йдеться про смерть. Щоб правдиво ввійти в храм вірних, християни повинні залишити позаду страх смерті, ніби “перейти” через нього.

Вартує підкреслити, що символіка смерті, і безпосереднє її зображення спрямовані наголосити на відсутність смерті як такої, бо І. Христос її подолав. Про цю перемогу свідчать богословський, літургійний, догматичний досвід Церкви і також безперечно, її іконографія, а зокрема ікона “Розп'яття Господа Ісуса Христа”.

Загальновідомим є факт, що ікона “Розп'яття Господа Ісуса Христа” появилася відносно пізно у порівнянні з іншими християнськими зображеннями. Цікаво, що в катакомбах вона просто відсутня: “В катакомбних фресках на кожному кроці приходиться спостерігати, як Христос приймає поклоніння від мудреців, творить чуда, ... і, навпаки, не видно ні одного зображення, де б він піддавався суду, страждав, і взагалі так чи інакше був принижений” [1, с. 224].

Постає питання, чому такий важливий сюжет, який був широко представлений в письмових джерелах, не знаходив у ранніх християн візуального вираження?

Все можна пояснити ставленням тогочасних людей до хресної смерті. Таке покарання вживалось до рабів і ворогів Римської імперії та вважалось найганебнішим.

Щоб показати свою зневагу, погани іноді називали християн *cracicolae, religiosi cnicis*, що свідчить також про їхнє нерозуміння сенсу поклоніння хресту [4, с. 401]. Поклоніння розп'ятому І. Христу сприймалось в очах юдеїв і язичників нерозумним поклонінням засудженому на смерть злочинцеві, а почитання хреста – почитанням простого знаряддя кари [4, с. 401].

Побутує думка, що в 319 році імператор Константин Великий офіційно заборонив хресну катування рабів, проте виглядає на те, ніби заборона не діяла, адже маємо багато переконливих свідчень про існування розп'яття ще в IV столітті, та й пандектах цієї заборони не знайдено [4, с. 403].

Важливим для нас є свідчення, що в V столітті хресна смерть перестає існувати як така. Саме з цим пов'язують розвиток іконографії Розп'яття, адже негативне враження від такого виду смерті у тогочасного суспільства цілковито зникло.

Дослідник Н. Покровський висловлює цікаву думку про урочисто – радісний характер ранньохристиянського мистецтва, що частково взорувалось на античну традицію зображення боротьби і перемоги героїв, їхньої сили й відваги та мудрості і величчя богів [4, с. 403]. В такому контексті про зображення страстей Христових не могло бути й мови, такі сюжети з'являються не раніше IV-V століття, але й ті мають радше символічний характер.

Слід зазначити, що ранні християни з самих початків почитали зображення хреста, що був своєрідним символом, “натяком” на Розп'яття. Це були так звані *crucis dissimulatas*, або приховані хрести.

Вони “являють перший, і по часу і по способу вираження, досвід християнського мистецтва на поприщі ставрографії” [1, с. 217].

Найбільш давні письмові згадки про ікону “Розп’яття Господа Ісуса Христа”, що дійшли до наших часів, належать Хорцію і Григорію Турському. Перший є сучасником Юстиніана, він говорить про зображення Розп’яття в церкві св. Сергія як про звичну річ, а Григорій Турський також описує цей сюжет з церкви Генезія в Нарбонні [4, с. 409]. Письмові свідчення про ікону “Розп’яття Господа Ісуса Христа” співпадають із найдавнішими знахідками із V-VI століття, які містять цей сюжет. Отож “... в цьому синхронізмі міститься один із доказів того, що тут ми маємо перед собою дійсно перші приклади цього зображення” [4, с. 411]. До них належать “Розп’яття” на дверях церкви св. Сабіни і на табличці Британського музею.

Перше зображення міститься поряд із євангельськими сценами страстей – І. Христос перед Каяфою, Пилат, який омиває руки, зречення Петра і несіння хреста. На дверях церкви св. Сабіни Розп’яття Христа дещо більше, ніж розп’яття поміщених поряд розбійників, як на саркофагах IV-V століття, де Спаситель не має жодних слідів страждання, фігури правильно побудовані, змальовані лише в набадренних пов’язках; все це неоднозначно свідчить про давність даного зображення.

Сюжет Британського аворію вже дещо складніший – там присутні Богородиця і Йоан Богослов, солдат, що проколює бік Христа, а з боку цілої композиції бачимо Юду, який повісився на дереві. Хрест І. Христа має п’ять кінців, з титулом “*rex iud*”, сам він зображений з тонкою набадренною пов’язкою, без жодних натяків на страждання, пропорції тіла короткі, як в скульптурі, що свідчить про давній християнський характер.

Щоб показати, як змінюється і доповнюється сюжет ікони “Розп’яття Господа Ісуса Христа”, наведемо мініатюру із Євангелія Раввулі. Ось що про нього говорить Н. Покровський: “Його порівняння з розп’яттям на дверях Сабіни показує, як далеко пішов іконографічний розвиток теми протягом одного століття: там даний один голий факт розп’яття, тут він обставлений численними подробицями, які вичерпують майже весь фактичний матеріал євангельської розповіді: тут проколення ребра і оцет, і розділення одерж, і дві групи предстоячих, і гори, що вказують на околиці Єрусалиму, сонце і місяць, що вказують на перелом в природі, який мав місце при розп’ятті Христа” [4, с. 413].

Слід зазначити, що поряд із прямими зображеннями Розп’яття, досить довго, аж до VII століття намагались змальовувати цей сюжет опосередковано, послуговуючись мовою символів – хрестів, монограм, біблійних образів [4, с. 408].

Найчастіше зображення хрестів у поєднанні з іншими символами зустрічається на саркофагах V століття. Як зразок можемо розглянути Латеранський саркофаг із церкви Св. Павла, сюжет якого є найбільш повторюваний. На ньому зображено *crix immissa*, на поперечних балках якого стоять птахи, що тримають дзьобами вінок із монограмою

І. Христа всередині. Під хрестом знаходяться два воїни із щитами і списами, один із них спить. Як видно із малюнку, сюжет хресної смерті ще тісно переплетений із символікою воскресіння, про Розп’яття ще не сказано прямо.

До прихованих символів Розп’яття належить також зображення агня, якого по-різному поміщали відносно хреста – іноді у підніжжі, іноді над хрестом, а іноді в місці перехрещення перекладин. Цей біблійний символ [5, с. 114] зустрічається на равенському саркофазі Галли Плацидії, на дверях римської церкви Пуденціани, в мозаїках церкви Козьми і Дем’яна (VI ст.), а також на ватиканському і велітернському хрестах, виданих Борджіа. Проте постанова Трульського собору (691-692) відмінняє вживання символу агня і радить безпосередньо зображати І. Христа у людській подобі [3, с. 172], але як свідчать деякі пам’ятки середньовіччя та відродження, його надалі продовжують використовувати.

Вже в VI-VII століттях у практику входить реальне зображення Христа, але все одно уникали прямо змальовувати розп’яття. Іконографія в той час, як зазначає професор Дмитро Степовик, “не мала ще чітко визначених меж” [6, с. 124]. Прикладом такої іконографії є амула Монци палестинського походження. На ній зображено чотирихоч конечний хрест, над яким поміщено бюст І. Христа. По обидві сторони від нього – розіпнуті злочинці, зверху – сонце і місяць в подобі людей, знизу – дві постаті на колінах, що можуть бути Адамом і Євою, є також предстоячі - Богородиця та Йоан Богослов. До схожих зображень можна віднести також мозаїку із церкви св. Аполлінарія в Равенні, мозаїку церкви *Stefano Rotondo* VII століття, хрест Дагмари Датської та інші.

Вся історія розвитку ікони “Розп’яття Господа Ісуса Христа” - це історія поступового переходу від символічного зображення до реального [7, с. 35-49]. Мініатюра Євангелія Раввулі з VI століття є своєрідним завершенням пошуку відповідної композиції та сюжету для “Розп’яття”, адже після неї сама ікона суттєво не змінюється аж до нашого часу. Цікаво, що християнське мистецтво дуже поступово “відкривалось” тогочасному суспільству - неприховані зображення “Розп’яття” хоча й були відомі вже в V столітті, але набули значного поширення лише у VI-VII століттях.

В період з VI по VII століття реальне зображення “Розп’яття” витісняє всі інші символічні. Іконописці перестають використовувати монограми імені І. Христа, старозавітні та інші символи, тепер основою стає Євангельська розповідь про страсті, що іноді доповнюється апокрифічними елементами. Отож, безпосередньо зараз розглянемо і проаналізуємо основні елементи візантійської ікони “Розп’яття Господа Ісуса Христа”.

Давньохристиянське мистецтво не зосереджувалося на історичній формі хреста, на якому розіпнули І. Христа, для нього важливішою була констатація самої події. Отож зображались різні хрести, які мали три, чотири, ..., вісім кінців. Зрештою, на той час хресна смерть не практикува-

лась, отже іконописці не мали на що взоруватись. Форма хреста пов'язана із наявністю підніжжя та дощечки з надписом; перше набуло свого остаточного вигляду в період з IX по XI століття, але не має жодного історичного підґрунтя, друга – відома з розповідей Євангелія [5, с. 44, 69, 109, 140], вперше зустрічаємо її на монцькому хресті і надпис на ній виглядає як ІС ХС.

На Сході така форма зберігалась до XVI століття, на Заході варіант надпису, що входить в практику в епоху готики і Відродження, є таким – J. N. R. J.

Голгофа відома з Євангелій [5, с. 43, 68, 109, 140] як місце розп'яття, її іконографічна форма – стилізована скеля. Візантійська традиція надає Голгофі значення релігійного центру світу, де здійснилося спасіння людства; це назагал пов'язане із баченням Єрусалиму як географічного і духовного центру.

Всередині Голгофи, в печері поміщається зображення черепа, що увійшло в іконографію не раніше IX століття [4, с. 441]. Йдеться про череп Адама, який іконописці помістили там, щоб вказати на спасенну жертву І. Христа. Цей елемент вони почерпнули із апокрифів, та й новозавітні автори бачили тісний внутрішній зв'язок [5, с. 221] між Адамом і його Відкупителем – Христом. “Незважаючи на всі різні варіанти, апокрифи згідні між собою в тому, що Адамова голова зрошена була на Голгофі кров'ю розп'ятого Христа, і таким чином розрішена була давня клятва” [4, с. 444].

Вже з самих початків на більшості ікон маємо зображення Єрусалиму або його околиць, що виступає як стилізована стіна, інколи з бійницями, як кругла вежа або як умовні кімнати або будинки.

Сам розп'ятий І. Христос змальовується на візантійських іконах згідно чітких правил – тіло завжди має пряме положення, руки розміщено горизонтально, голова ледь схилена вправо [5, с. 140], для констатації смерті його іноді зображали із закритими очима. Як бачимо, іконописці цілковито нехтують реалістичним зображенням, вказуючи на велич і достоїнство Спасителя, розуміючи Розп'яття як тріумф і перемогу.

Одяг І. Христа – це переважно коLOBій або набедренна пов'язка. Зважаючи на практику смертної карі в Римській імперії, можна припустити, що Його розпинали оголеним, без хітону, зрештою маємо євангельське свідчення про ділення одяг під хрестом (входить в іконографію з VI ст.). В період з VI по X століття переважає зображення в коLOBії, проте з XII століття переважає вже набедренна пов'язка, яка стає єдиним одягом аж до тепер.

Предстоячі Богородиця і Йоан Богослов починають зображатись із VI століття, вона – з правої сторони хреста, іноді з піднятими руками, що накриті палліумом в знак пошани, іноді з рукою, яка торкається щоки, що символізує смуток; він – зліва, у вигляді молодого юнака зі смутком на обличчі, в туніці та мантиї, інколи в руках має книгу. Часом біля хреста могли зображатись також Марія Магдалина, Марія, матір синів Заведєя, Марія Якова, Саломія, Марія Клопова [5, с. 44, 69, 140] та інші. Іноді серед постатей предстоячих зустрічаються симво-

ли тріумфуючої церкви і гнаної синагоги в образах жінок або ангелів. Розбійники зображаються поряд із І. Христом найчастіше прив'язаними до хрестів, починаючи з V-VI століття. Походження їхніх імен – Дісмас і Гестас – невідоме [4, с. 456], перший – праведний, з добрими рисами обличчя, іноді без бороди і переважно дивиться в сторону Спасителя, другий – змальовується зневіреним, озлобленим і навпаки, що відвертається від І. Христа.

Зображення світил запозичене іконописцями з античної міфології. Вони поміщаються біля Розп'яття, щоб передати перелом природи, показати її зміну в час смерті Творця. Про сонце, яке потемніло, йдеться в євангелиста Луки [5, с. 109-110], а про місяць говорить Одкровення [5, с. 310-311], запозичення з книги Одкровення вочевидь вказує на аналогії, які проводились між розп'яттям і днем Страшного Суду. Найчастіше світила зображались у вигляді кругів, профілів облич'я або бюстів.

Інші елементи композиції “Розп'яття”, як-от: розірвана завіса храму, етимасія, ангели в хмарах, Нерукотворний образ та інші зустрічаються рідше і не потребують особливого пояснення.

Вже з найдавніших зображень Спасителя на хресті прослідковується розуміння християнством Розп'яття як перемоги і тріумфу над смертю. Жоден елемент ікони “Розп'яття Господа Ісуса Христа” не говорить про відчай, лише про смуток і надію: І. Христос зображається спокійним, прославленим, предстоячі тихо співстраждають і ніби подивляють велич події. Про глобальний вимір спасительної дії Розп'яття І. Христа свідчить присутність світил, що позначають перемену природи, і наявність черепа Адама, що омивається кров'ю Спасителя, який символізує визволення людства від тенет смерті. Найкраще ж передати настрої ікони в цілому та її богословський сенс можна за допомогою слів з Йо. 12, 32: “Я ж, коли від землі буду піднесений, усіх притягну до себе” [5, с. 131].

В ікони “Розп'яття Господа Ісуса Христа” смерть є зображена реальною і очевидною подією на відмінну від зображень смерті святих чи мучеників в яких смерть – радше сон або простий перехід до вічного життя.

Висновки. Символіка смерті і безпосереднє її зображення спрямовані наголосити на відсутність смерті як такої, бо Христос її подолав. Про цю перемогу свідчать богословський, літургійний, догматичний досвід Церкви і також безперечно, її іконографія.

Розуміння Церквою феномену людської смерті яскраво представлене в іконі “Розп'яття Господа Ісуса Христа”, де подія смерті Спасителя зображена як момент Його перемоги і тріумфу. Саме тому жоден елемент ікони “Розп'яття Господа Ісуса Христа” не говорить про відчай, лише про смуток і надію на Воскресіння: “Я ж, коли від землі буду піднесений, усіх притягну до себе” [5, с. 131].

Вся історія розвитку ікони “Розп'яття Господа Ісуса Христа” – це історія поступового переходу від символічного зображення до реального. Мініатюра Євангелія Равули з VI століття стала своєрідним завершенням пошуку відповідної компози-

ції для Розп'яття. Цікаво, що християнське мистецтво дуже поступово "відкривалось" тогочасному суспільству – неприховані зображення Розп'яття хоча й були відомі вже в V столітті, але набули значного поширення лише у VI-VII століттях.

Особливість зображення смерті в іконі "Розп'яття Господа Ісуса Христа" достатньо широко представлена в різній літературі, проте вона залишається актуальною й до сьогодні, адже над феноменом смерті завжди роздумуватимуть різні покоління людей із різних епох і середовищ.

Список використаних джерел

1. Голубцов А. Из чтений по церковной археологии и литургике. – СПб.: Сатисъ, 1995. – 371 с.
2. Катехизм Української Греко-Католицької Церкви «Христос - наша Пасха». – Львів, 2011. – 333 с.
3. Катрій Ю. Наша християнська традиція. – Нью Йорк-Рим, 1988. – 493 с.
4. Покровський Н. В. Евангелие в памятниках иконографии. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 564 с.
5. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. – Рим, 1990. – 1070+352 с.
6. Степовик Д. Иконология й Иконография. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. – 320 с.
7. Успенский Л. Богословие иконы Православной Церкви. – Издательство Западно-Европейского Экзархата Московский Патриархат, 1989. – 475 с.
8. Цігенаус А. Есхатологія: Майбутнє сотвореного в Бозі. / переклад з нім. О. Сметанін, В. Грицюк. – Львів, 2006. – 351 с.
9. Bigham S. The Image of God the Father in orthodox theology and iconography and other studies. – Torrance: Oakwood Publications, 1995. – 271 p.
10. Walter C. Death in Byzantine Iconography. // Eastern Churches Review. –1976. – № 8. – P. 113-127.

References

1. Golubcov A. Iz chtenij po cerkovnoj arheologii i liturgike. – SPb.: Satis', 1995. – 371 s.
2. Katexizm Ukraïns'koï Greko-Katolycz'koï Cerkvy «Xrystos - nasha Pasxa». – L'viv, 2011. – 333 s.
3. Katrij Ju. Nasha hrystyujans'ka tradycziya. – N'yu Jork-Rym, 1988. – 493 s.
4. Pokrovs'kij N. V. Evangelie v pamjatnikah ikonografii. – M.: Progress-Tradicija, 2001. – 564 s.
5. Svyate Pys'mo Starogo ta Novogo Zavitu. – Rym, 1990. – 1422 s.
6. Stepovuk D. Ikonologiya j Ikonografiya. – Ivano-Frankivs'k: Nova Zorya, 2003. – 320 s.
7. Uspenskij L. Bogoslovie ikony Pravoslavnoj Cerkvi. – Izdatel'stvo Zapadno-Evropejskogo Jekzarhata Moskovskij Patriarhat, 1989. – 475 s.
8. Chigenaus A. Esxatologiya: Majbutnye sotvorenogo v Bozi / pereklad z nim. O. Smetanin, V. Gryczyuk. – L'viv, 2006. – 351 s.
9. Bigham S. The Image of God the Father in Orthodox Theology and Iconography and Other Studies. – Torrance: Oakwood Publications, 1995. – 271 p.
10. Walter C. Death in Byzantine Iconography. // Eastern Churches Review. –1976. – № 8. – P. 113-127.

УДК 136

**ПРО СТАЛІНІЗМ, КОЛЕКТОКРАТІЮ
ТА КОНКОРДИЗМ (ЗА СТОРІНКАМИ
ОСТАНЬОГО РОМАНУ В. ВИННИЧЕНКА)****ABOUT STALINISM, COLLECTOCRACY AND
CONCORDISM (BASED ON THE PAGES OF
V. VINNICHENKO'S LATEST NOVEL)****Солдатенко В. Ф.,**

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
головний науковий співробітник, Інститут
політичних і етніонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса (Україна, Київ),
e-mail: soldatenko.v.f@gmail.com

Soldatenko V. F.,

doctor of historical sciences, Professor,
Corresponding Member of National Academy of
Sciences of Ukraine, Chief Researcher, Institute of
Political and Ethnic Studies Ivan Kuras
NAS of Ukraine (Ukraine, Kiev),
e-mail: soldatenko.v.f@gmail.com

В статті на основі аналізу останнього роману В. Винниченка (1950 р.) зроблено спробу проаналізувати та підсумувати його погляди й оцінки історичного досвіду розвитку України, СРСР і світу в першій половині ХХ століття, пошуки письменником-мислителем шляхів відвернення воєнних катаклізмів, досягнення загального миру на планеті, як запоруки щасливого майбутнього людства.

Ключові слова: капіталізм, соціалізм, змагання, конфлікти, сталінізм, колектократія, конкордизм, війна, мир, революція, референдум.

Based on the analysis of the last novel by V. Vinnichenko (1950), an attempt is made to analyze and summarize his views and assessments of the historical development of Ukraine, USSR and the world in the first half of the 20th century, writer's and thinker's searches of military cataclysms prevention, achieving a common peace on planet, as the key to a happy future for humanity.

Keywords: capitalism, socialism, competition, conflicts, collectocracy, concordism, war, peace, revolution, referendum.

У надзвичайно значній за обсягом і різноманітній за тематичною спрямованістю історіографії, присвяченій життєвому шляху, громадсько-політичній, державній діяльності й художній творчості Володимира Кириловича Винниченка, чимала увага надавалася аналізу його історичних поглядів (з опорою, головним чином, на тритомник «Відродження нації» і «Заповіт борцям за визволення») та суспільно-політичним концепціям конкордизму, закумуляованих і якнайповніше роз'яснених у творі з аналогічною назвою, і колектократії, ретельно обгрунтованій у книгах «Лепрозорій» та «Нова заповідь».

Однак, нелегко зрозуміти, чому якимось осторонь залишався і продовжує залишатися останній, вочевидь, дуже важливий за задумом (з погляду суспільного звучання і ймовірного резонансу, а також – так уже сталося – підсумковий) роман «Слово за тобою, Сталіне!». Щоправда, коли через 21 рік після написання він був уперше опублікований, літературознавець Г. Костюк підготував і оприлюднив розлогу розвідку «В. Винниченко і його останній роман» [5]. Практично паралельно над рукописами невиданих винниченкових творів працював літе-

ратурознавець С. Погорілий. Однак, захищену ще 1970 р. дисертацію «Неопубліковані романи Володимира Винниченка» він зміг оприлюднити дуже обмеженим накладом під згаданою назвою лише в 1976 р. [7, с. 6] Уже після смерті автора сюжет про твір «Слово за тобою, Сталіне!» увійшов до комплексної праці С. Погорілого [7, с. 104-133].

Першій публікації праці на Батьківщині у журналі «Вітчизна» передувала стаття одного з кращих знавців і найактивніших популяризаторів літературного спадку письменника П. Федченко [8].

Здається, ці супровідні матеріали, що більшою мірою торкалися розбору сюжетних ліній, характеристики дійових осіб, оцінки літературних якостей твору, залишилися самотніми публічними ремінісценціями фахівців. Видання ж роману в книжковому форматі видавництвом «Наукова думка» відбулось узагалі без будь-якої літературної чи суспільствознавчої репрезентації [4].

Відтак, гадається, є сенс спеціально звернутися до окремого аналізу праці В. Винниченка, звісно, зважаючи не стільки на те, щоб просто заповнити очевидну прогалину, виправити формальну асиметрію, а з метою розібратися, передусім, у надзвичайно важливих, принципових міркуваннях самобутнього, оригінального мислителя, осягнути зміст пропонованих ідей, оцінити справжню вагу вишнених, вистражданих суспільних проєктів, що сягали масштабів загальнолюдського, планетарного буття.

За назвою твору автор розташував підзаголовок «Політична концепція в образах», а в коротенькій передмові зазначив: «Зроблено цю працю з найбільшою об'єктивністю, якої вимагає велика мета – мир на землі. Події, дійові особи, картини буденного життя в Радянському Союзі представлено в ній на підставі документів, на свідченнях живих людей, на загальновідомих фактах і на особистому досвіді автора» [4, с. 97]. Головним же завданням книги заявлялася пропаганда ідеї пропонованої концепції «в образах, у найприступнішій формі для найширшого кола читачів, які здатні цікавитись певними питаннями війни і миру» [4, с. 97].

То ж відаючи належне майстерно вибудованому, інтригуючому детективному сюжету, переконливості й привабливості створених образів, хоча поіменно згадувати їх у даному випадку, вочевидь, не варто, видається виправданим зупинитися на двох аспектах, які становлять, по суті, ідейний фундамент твору: історичних рефлексіях – авторських розмірковуваннях, висновках і узагальненнях щодо досвіду людства в першій половині буремного ХХ століття та пошуках варіантів подальшого поступу, які б залишили в минулому біди й негаразди, наблизили світ до безконфліктного, щасливого життя, про що завжди думав і чого щиро прагнув талановитий митець і великий громадянин.

Із застосуванням тонко розсіяних логічно-художніх прийомів (сцен) митець начебто апробує головні ідеї через їх сприйняття у різних прошарках суспільства (щось на зразок створення комплексної соціологічної картини) і, зрештою, в акумульованому вигляді подає в ключовій доповіді на

засіданні Політбюро ЦК ВКП(б). Генеральні лінії суспільних прагнень в кінцевому рахунку співпадають, зливаються.

Цілком природно, найбільше Володимира Винниченка турбувало те, з чим підійшла до середини століття його Батьківщина, його рідна Україна – складова великого, могутнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Ще далеко не всі рани Другої світової війни, в якій саме народи країни Рад здійснили вирішальний внесок у розгром фашистської чуми, що реально загрожувала всьому людству, самому його існуванню, встигли залікувати, по справжньому мирно дихнути, а світ стрімко, небезпечно втягувався у нову війну, найменовану «холодною». І знову головні агресивні вістря були спрямовані в бік Радянського Союзу, відтак – і Радянської України.

Поставали закономірні питання – що, скажімо, станеться, якщо «холодна війна» трансформуватися в гарячу? Чи елементарно виживе людська цивілізація, чи буде знищена новітньою, надпотужною зброєю? І наскільки готовою, передусім морально, може виявитися Батьківщина В. Винниченка до нових, надскладних випробувань?

Тут виникало чимало сумнівів, які ґрунтувалися на реальній оцінці стану суспільства, на уважному, ретельному аналізі історичного шляху, який йому довелося пройти за останню третину століття. В цей період неухильно зміцнювався вплив ідеології сталінізму, якою зрештою виявилися просякнуті всі пори суспільства, закріпився тоталітаризм, людей жахали масовий терор, репресії. Здається, для критично мислячої особистості оформлявся категоричний висновок-присуд: соціалістичний експеримент виявляється неспроможним, доводити свою безперспективність. «Тисячі людей в Радянському Союзі, напевне мають такі самі міркування і приходять до таких самих висновків, - ділиться думками один з персонажів. - ...Режим сам творить зброю, яка конче повернеться проти нього. Якщо не в цій формі, то в іншій, а це неминуче станеться. Радянський режим уже підчочений до такої міри, що досить якогось струсу, і він завалиться» [4, с. 345 - 346].

Однак у В. Винниченка досить розвинутою була історична логіка, яка спиралася на потужну історичну ерудицію, на глибинне розуміння сутності й механізмів суспільного, історичного поступу. Тому він вдається не до голих декларацій, гучних, красивих гасел, а до аргументів, які для нього безсумнівні, й їх він прагне донести до свідомості читачів.

У відтворенні синтетичної картини радянського суспільства письменник безжално різкий, невблаганно жорстокий. Автору вдалося так майстерно вибудувати сюжет, що у читача поступово складається досить об'ємне враження практично на всіх зрізах життєдіяльності соціалістичної держави, в усіх її сегментах. У чомусь В. Винниченко випередив твори О. Солженіцина і А. Рибаківа, одночасно як би органічно поєднавши «гулагівські» мотиви з узагальненим психологічним портретом радянських людей. А в чомусь письменник творив практично паралельно (проте, без запозичень) з

Дж. Оруелом, вдаючись у розповіді до епатуючих фантазмагоричних, навмисно шаржованих, грубо перебільшених прийомів. Часом, романіст цілком свідомо гіпертрофує, жорстко схематизує відомості, які були в його розпорядженні, прагнучи досягти максимального емоційного ефекту.

Так, намагаючись створити якомога більш негативне враження про усталені в країні порядки, В. Винниченко перекоонує читача в тому, що в результаті торжества сталінізму практично все суспільство було настільки вражене деструктивними трансформаціями, що в ньому майже не залишилося нічого первозданного, природного, гуманного, людяного, що всі громадяни – від дванадцятирічних школярів до людей похилого віку – священників і професорів, депутатів Верховної Ради та членів ЦК ВКП (б), а між ними – робітники, селяни, студенти, інтелігенти, службовці (взагалі всі!) – секоти – секретні співробітники силових спецслужб. Всі не тільки стежать один за одним, провокують, доносять на свідомо загнаних армією «фахівців» в ідеологічні пастки осіб, розуміючи, що не сьогодні – завтра самі стануть жертвами тотального недовіри, підозри, параної. І при цьому серйозно, але бездумно, завчено, у якомусь неприродному автоматичному режимі заявляють: «Кожен вірний комуніст повинен бути секотом. І в тому ніякої гидоти немає»; «Всякий комуніст повинен бути секотом і доносити навіть на батьків своїх для партії і Сталіна» [4, с. 146, 181].

Витворилася така неприродна, страхітлива атмосфера, що «кожний боїться доносу і кожен боїться не донести» [4, с. 355]. У будь-якій ситуації, при зустрічі або будь-якій розмові, як, нібито привчили обставини, головне – «не проколотися» – часом не обмовитися, не дати приводу вловити в поведінці (навіть погляді, жесті) елементів нечелювності, самостійності, тим більше – вільнодумства. З приводу і без приводу слід демонструвати свою відданість хибним ідеалам, віру в непогрішність здійснюваного комуністами курсу.

Чи не єдиний спосіб «дістатися» до справжніх думок, настроїв людей, вимушених ретельно маскувати своє справжнє ество, – підпоїти їх алкоголем і змусити «розв'язати язика». Спеціальний акцент робиться на національному моменті, хоча відчувається, що в даному випадку з якихось міркувань особливо загострювати проблему В. Винниченко не хоче; герої або погоджуються вести розмови без «дурних національних претензій», без побоювань спілкуючись українською мовою, або надаючи сценам нарочито шаржований сатиричний відтінок – фактичного знуцання над смисловими навантаженнями слів державного Гімну, або висловлюючи свої симпатії до безперечного авторитету українства – «дозволеного Сталіним» Т. Шевченка [4, с. 258].

Незліченну кількість разів на сторінках роману з'являється «головний герой» – Й. Сталін. Спочатку в інтер'єрі начальницьких та інших кабінетів на портретах (вони вже «затмарили» портрети Леніна, які або значно менші за розмірами, розташовані десь збоку, в темних кутках, а потім і зовсім зника-

ють), згодом у розмовах, аргументах, до яких вдаються персонажі. І, нарешті – в заключній сцені.

Портрети в квартирах розташовуються на місці, де колись висіли ікони; перед ними, за релігійним звичаєм, запалюють свічки. А самого Й. Сталіна в розмовах не просто порівнюють з Богом, але нерідко ставлять і вище. Уже на перших сторінках, в першій же «сцені» В. Винниченко вкладає в уста головного героя оповідання слова: як у віруючих «не може бути ніякої критики Бога, так точно у справжнього комуніста не може бути сумніву і критики нашого бога Сталіна». Не один раз дійові особи закликають прославляти в різних ситуаціях «богом посланого нам вождя», «незрівнянного Сталіна», «нашого єдиного, найгеніальнішого з усіх геніїв на світі» [4, с. 139, 170].

Автор уїдливо висміює різного роду заорганізовані святкування, паради, демонстрації. «На чолі кожної колони, – пише він, – розуміється, був портрет вождя, несений, як ікона, з написом «Слава єдиному, вічному, всемогутньому вождеві всього світу і миротворцеві великому Сталіну»» [4, с. 188].

На сторінках роману письменник щедро «розкидає» вкладені в уста дійових осіб висловлювання Сталін – «великий дипломат і найрозумніший стратег в світі», «такий дипломат і стратег, якого в історії людства не було й напевне не буде», «Йосип Віссаріонович Сталін і «його апостоли»; «Ми любимо Сталіна за те, що він робить добро в с і м людям...», «всі у нас хвалять Сталіна, всі звать його і генієм людства, і сонцем планети, найпрекраснішим із людей за всю історію людства», тому йому співають «многі літа»... [4, с. 140, 170, 206, 208, 220, 246].

Явним нанизуванням перебільшень, очевидної маячності, що не відповідає тверезому розуму, не укладається в здоровий глузд, В. Винниченко підкреслює штучність, алогічність хибність того, що відбувається. Абсолютну абсурдність поведінки окремих людей покликана передати розповідь однієї з дійових осіб: «...Я оце тільки що на зібранні учених і службовців нашої хімічної інституції найбільше хвалив Сталіна і вніс пропозицію послати йому привітання і назвати його найгеніальнішим хіміком на землі всіх віків. Мою пропозицію було прийнято, і привітання послано. Мене за неї треба було б зараз же арештувати, як за нахабний глум з вождя, а мої колеги з заздрістю дивились на мене і вітали мене за те, що саме мені сяйнула така чудесна ідея» [4, с. 247]. Протиприродна ситуація, як розуміє читач, довго існувати не може. Режим зживає себе...

Доповнюють картинку і висловлювання тих осіб, які в пошуках правди схильні «у вузьких колах» або в стані сп'яніння висловлювати певні сумніви щодо геніальності вождя, його «безгрішності», «людинолюбства»: «...Кажуть, що Сталін – найстрашніша людина в історії людства, ...він не тільки не геній, а просто досить посередня людина. Розповідають, що його товариші по партії, надто товариші Леніна, називали його «ідеальною посередністю»» [4, с. 248]. (перифразування відомої тези Л. Троцького, який назвав Й. Сталіна «видатною посередністю». – В. С.).

В. Винниченко вкладає в уста дійових осіб і такі слова: «Критики Сталіна кажуть, що у суперників його (Й. Сталіна. – В. С.) не було тієї тупості до страждання людей, яка є у Сталіна, що його інстинкт егоїзму роздужав і заглушив інші сили, наприклад, чуття жалості, співчуття, милосердя, яке буває у всіх нормальних людей, що в нього немає ніякого чуття товариського обов'язку, ніякої моралі...» [4, с. 249].

І нарешті, начебто ненароком кинуті слова – порівняння, що Гітлер «здійняв у народі проти себе ще більшу ненависть, ніж була до Сталіна» [4, с. 221, 223]. Та й зовсім не випадково згадується фраза з емігрантського журналу: «Найбільшу, майже ідеальну точність більшовизм виявляє в одній галузі своєї діяльності – в галузі терору і репресій» [4, с. 107]. Природно, питома вага міркувань з цього приводу, наведених на підтвердження фактів також досить високі.

Випереджаючи ідеологічні схеми тих, хто пізніше створить голодоморно-геноцидні концепції, В. Винниченко вже в 1950 році стверджував: «Сталін свідомо, організовано створив нам голод, щоб загнати селян у свої колгоспи, у свою каторгу тут у нас, в Україні...» [4, с. 223].

Подібних сентенцій в романі досить багато. І мова не тільки про продукт літературної творчості В. Винниченка. Це його справжні, глибокі, непохитні внутрішні переконання. 20 грудня 1949 року він записав у своєму щоденнику: «Весь світ готується святкувати 70-річчя «великого, єдиного, неповторного» ...убійника мільйонів, морально незрівнянного тупого індивіда» [9, с. 78]...

Однак, попри все наведене, український письменник не вважав, що слід відмовитися від соціалістичного ладу. Він гадав і з усіх сил (вдаючись у даному разі до логіки впливу емоційного ефекту «від протилежного») намагався переконати інших: сталінізм зовсім не був сутністю соціалізму, а, навпаки – його ганебним, страхітливим спотворенням. Ось від нього і слід було очистити радянський лад. А що останній мав значні історичні переваги над капіталістичною політичною системою, у В. Винниченка жодних сумнівів не виникало.

І знову це були не лише слова – суб'єктивні враження, а сутнісні висновки на основі предметного аналізу, осмислення функціонування буржуазного суспільства з притаманним йому високим рівнем продуктивності праці, економічної ефективності, проте з величезними внутрішніми суперечностями, які заводять людство у безвихідь, роблять невідворотними класові катаклізми і неминучий крах.

В уста одного з центральних героїв, який в романі намагається дати правдиві оцінки непростій ситуації, письменник вкладає слова: «Ми вважаємо, що капіталізм кінець кінцем... упаде, викличе у себе революцію, і ми досягнемо своєї мети без війни». Однак насторожував конкретно-історичний аналіз становища, який змушував сумніватися в тому, що загалом вірний теоретичний висновок реалізується в ближчій перспективі. Той же доповідач під час відповідальної доповіді на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) застерігався: «Але чи це ре-

альні рахунки, товариші? Чи не є це просто ховання голови в пісок? Чи не ясно повинно бути кожному вдумливому політикови, що тепер революція ні у нас, ні у них неможлива. І ми, і вони так багато думаємо про неї й так старанно робимо їй аборти, що вона не має сил жити ні у нас, ні у них. Доба збройних революцій скінчилась, товариші. Це треба визнати чесно і сміливо» [4, с. 359].

В. Винниченко був переконаний в тому, що головне – треба знайти шляхи вдосконалення суспільства, людських відносин. У концентрованому вигляді свої уявлення про ідеальне суспільство зі справжніми порядками і про шляхи його формування великий мрійник-ідеаліст розгорнув в своїх романах «Лепрозорій» і «Нова заповідь», в основі яких лежить ідея світу на ґрунті програми конкордизму [2; 3; 6, с. 216 – 217].

Ці твори базуються на соціально-політичній програмі колектократії, яка повинна була служити основою нового мирного порозуміння між народами світу. Як зазначає сам В. Винниченко, «...в цій концепції... нема нічого нового, оригінального, самостійного, вона проповідується борцями за визволення людства, кращими синами його... але... виконуючи правило конкордистської моралі «що визнаєш на словах, то виконуй на ділі», я... виступив перед інтернаціональним світом з своєю концепцією миру, з пропозицією такого засобу знищення на віки на інтернаціональному, політичному світі, і який, я глибоко в тому певний, може бути сприйнятий широкими масами всього людства з гарячою прихильністю» [5, с. 47].

Сама ж ідея колектократії визрівала і формувалася у письменника протягом довгих років, навіть десятиліть, як один з найефективніших способів вирішення політичних, економічних, соціальних конфліктів в напівбожевільному («прокажельному») світі.

На думку В. Винниченка, людство, розділене на класи, стани, зайшло в глухий, безвихідний кут, а причиною цього є недосконалість, вкорінена в традиційних формах, соціально-господарська структура суспільства. На Заході і на Сході панує або приватна, або державна власність. І тут, і там панує експлуатація людини людиною, в більшій чи меншій мірі є пригноблені і пануючі нації. В такій ситуації будь-яке порозуміння між народами світу неможливе. І рано чи пізно людство дійде до антагоністичного зіткнення у крайніх формах і, зрештою, – до катастрофи. Щоб запобігти цьому, слід світову соціально-економічну структуру (приватно-власницьку на Заході і державно-кооперативну на Сході) перебудувати на правдиво-кооперативну суспільну форму. Її автор і називає колектократією.

За задумом, переконанням і розрахунком мова йде про суспільну модель, згідно якої «володіє і керує господарством не приватний, індивідуальний капіталізм і не державний бюрократизм, а самі ті, які провадять реально господарство, які працюють і творять економічні цінності, себто: самі робітники, техніки, інженери, директори, одне слово – весь трудовий колектив якогось підприємства, інакше кажучи: хай буде не плутократія і не бюрократія, а трудова колектократія – влада трудового колекти-

ву, або «лабократія», чи, по нашому, «трудократія» влада праці» [4, с. 155].

Осмислюючи особистий життєвий досвід, спостерігаючи політичне та економічне життя Європи, мислитель приходив до висновку: наявні системи господарювання, що ґрунтувалися на приватній або державній власності, не здатні забезпечити повного розкріпачення фізичних і духовних здібностей людини і задоволення його різноманітних запитів. Для цього потрібні колективні пошуки іншої системи, яка, по можливості, увібрала б у себе позитивні і життєздатні елементи відомих політико-правових моделей, і в той же час пододала істотні їх недоліки, або просто відкинула їх, залишила в минулому.

Як вважає автор, дві протилежні системи повинні «досягти політичної згоди», економічно зблизитися шляхом своєї корінної реорганізації, яка має кінцеву мету – соціалізм. Слід негайно, «...без зброї почати переводити приватну власність на засоби продукції на колективну. Не державну, а колективну... Не націоналізація, а соціологізація, краще сказати: колектократія себто влада колективу... Організація кооперативів, продукційних, торговельних, аграрних, фінансових і таких інших, колектократизація всього національного хазяйства» [3, с. 40].

Всі працівники будь-якого підприємства одночасно повинні бути і співвласниками його, а доходи, відповідно до законів, розподілятися між усіма членами колективу. На думку В. Винниченка, така, дійсно народна кооперативна система розрахована не на конкуренцію між народами, не на подолання одних іншими, а на гармонійну співпрацю.

Так можна буде досягти світової згоди, «згладжування суперечностей», поглиблення взаєморозуміння і взаємодопомоги, зближення. В цьому відношенні ідеї В. Винниченка дуже співзвучні з «теорією конвергенції», над якою в ХХ столітті билася думка Дж. Гелбрайта, П. Сорокіна, Я. Гінбергена. Р. Арона. Вони також в різних варіантах проводили ідею, згідно з якою економічні та ідеологічні відмінності між капіталістичною і соціалістичною системами поступово стираються і в перспективі мають тенденцію до злиття.

Варто нагадати – перекладений і виданий французькою мовою роман В. Винниченка «Нова заповідь» набув досить широкого розголосу. Впливовий і популярний французький літературний журнал «Le Nouvelle Litterere» оголосив його значною подією, назвав автора «великою людиною європейського масштабу», а Товариство розвитку мистецтва, науки і літератури нагородило почесним званням і срібною медаллю. Тоді ж інтелектуальний елітарний французький «Clube de Fobouge» назвав творця «Нової заповіді» «особистістю світової ваги» [1, с. 45].

Натхнений такими оцінками й твердо переконаний в глибинній гуманній сутності свого теоретичного проекту, В. Винниченко звернувся з маніфестами до Організації Об'єднаних Націй та світової громадської думки з пропозиціями, щоб самі народи взяли в свої руки справу війни і миру, а уряди держав активно шукали шляхи «взаємо-

розуміння між собою і мирного співіснування». Письменник був переконаний, що зі всесвітнім введенням колектократії під керівництвом ООН з'являться якісно нові держави, які в майбутньому, без потрясінь і насильства могли б об'єднатися в світову федерацію вільних народів.

Як завжди, працював Володимир Кирилович на-тхненно, із завзятістю, відкидав сумніви, які часом виникали. Творив у широмо переконанні, що його ідеї коли-небудь знадобляться, спрацюють, будуть корисними людству. Він думав про колектократію, за власним визнанням в щоденнику, «вдень і вночі», вважав її своїм «віросповіданням», сподівався, що його почують в Кремлі і за океаном, розчаровувався, коли в певні моменти розумів марність своїх зусиль, а потім знову, зі ще більшим ентузіазмом брався за роботу. «Ох, дійсно, яка неспокійна вдача у мене і яке зухвальство: такі примусити дискордистів прислухатись до голосу конкордиста, – записав він одного разу в своєму щоденнику. – Покласти ще рік лютої праці й виступити знову з книгою за мир – мир не московський і не Вашингтонський, а колектократичний, той, що голос його не хочуть почути ні москвичі, ні Вашингтонці, який замовчують усі вільні й невольні слуги їхні» [9, с. 76-67].

Нерідко Володимир Винниченко дивився на себе начебто з боку і намагався якомога реалістичніше оцінити свої зусилля й ініціативи. І, навіть, за відверто критичної оцінки дій, в його позиції завжди проглядає бодай прихована надія на те, що йому вдасться «докричатися» до людей, які повинні врешті-решт зрозуміти його правоту, раціональність пропонуваного рішення, кроків, варіантів вирішення найскладніших глобальних проблем. А тому вважав витрачені зусилля не даремними. За два місяці до смерті він записав: «Щасливі ті люди, які навіть в старості можуть бути найвими. Я і Коха (Кохана, дружина В. Винниченка, Розалія Яківна. – В. С.) належимо до таких щасливців. Ми знову сидимо годинами, напружуючи свої сили, нервуючись і страждаючи, і перекладаємо статтю, яка повинна створити мир на землі. Ми удаємо, що маємо малесеньку надію на те, що якась фр[анцузька] газета схоче статтю надрукувати і що політична ча громадянська опінія Франції зупинить на ній увагу. Зупинить і поставиться прихильно. Що преса підійме питання ляборократії, прийме цей спосіб миру, вхопиться за нього, рятуючи своє життя, і примусить прийняти інші країни та весь світ. Блаженна наївність» [10, с. 87].

Іноді думками (і пропозиціями) поважний політик доходив і до того, щоб створити з українських емігрантів партію, ідейно-теоретичними основами якої були б гасла колектократії «Україна без наймита» («Без хлопа і пана») і т.п. [9, с. 68].

Обґрунтовані українським мислителем рецепти сприймалися багатьма як мало реалістичні, більше – утопічні і навіть дивацькі. Як відомо, вони не змогли реалізуватися на тому векторі, який намагався передбачити переконаний прихильник соціалістичної ідеї. Однак не можна не бачити і того, що суспільні трансформації, які відбулися в світі в кінці ХХ – початку ХХІ століття, не мали своїм

теоретичним підґрунтям розрахунків і висновків кращих умів людства, серед яких почесне місце займає і українець Володимир Винниченко.

Ще раз варто наголосити: головна сюжетна лінія роману «Слово за тобою, Сталіне!», його смислове навантаження – не поведінка вигаданих героїв в дуже непростих, суперечливих, екзистенціальних ситуаціях, а дискусії навколо концепції колектократії і теорії конкордизму, які отримують докладний виклад в різних ракурсах, конкретизація і деталізація, про головну суть яких, як можливих знарядь в запобіганні військового протистояння соціальних систем, йшлося вище.

В той момент письменник, мислитель, діяч дійсно міжнародного масштабу вважав своїм найважливішим завданням запобігання третій світовій війні, вбачаючи в розпочатому ідейному протиборстві («холодній війні») величезну загрозу людству. 4 червня 1949 року письменник записує в щоденнику: «Проект дальшої пропаганди ідеї миру через колектократію...», а 12 червня продовжує: «Обдум[ування] плану наміченого виступу в Парижі на тему «Колектократія як засіб світового миру»» [9, с. 71].

В книзі, над якою працює в цей час Майстер і мучиться над вибором якомога точнішої її назви, нарешті зупиняється на варіанті «Слово за тобою, Сталіне!». Попередній орієнтир – «Термізм» - сила, що роз'їдає соціалістичний лад зсередини, відхиляється. Позірних претензій до капіталістичних порядків, критичних зауважень і міркувань по відношенню до західного світу незрівнянно менше (це і зрозуміло – до подібних «вкраплен» автор праці вдається лише з метою вибіркового порівняння, та й «повною мірою» виконав викривальне завдання «системи «вчорашнього дня» в попередньому романі «Нова заповідь»). Вся увага концентрується на тому, в який спосіб досягти розуміння світовим загалом, принаймні, лідерами провідних, наймогутніших і найвпливовіших держав усієї раціональності, вираженості проекту.

На певному етапі здається, що слід лише знайти прийнятний механізм проведення всесвітнього референдуму, в кінцевому результаті якого подвижник-гуманіст був переконаний абсолютно: народи неодмінно будуть на боці суспільного прогресу. Перевагу отримують прибічники соціалізму (адепти капіталізму у відкритому демократичному змаганні приречені на поразку), а далі висловляться на підтримку колектократії: «трудолюбці в усьому світі стануть на наш бік і почнуть вимагати заведення колектократії» [4, с. 156, 157].

Однак, судячи з усього, більш-менш конструктивного варіанту механізму ініціації «запуску» проекту В. Винниченко так і не знайшов. Відтак фінал твору (в житті ж того взагалі не було) виглядає не цілком переконливим. Йде опис засідання Політбюро ЦК ВКП (б) під головуванням Й. Сталіна. Саме йому один з членів Політбюро наважується запропонувати виступити з ініціативою до західних лідерів влаштувати планетарний референдум щодо виключення в перспективі війни як способу вирішення глобальних суперечностей. Останні слова звучать і як тривожний заклик-на-

бат, і як остання молитва (з надією на диво): «Вжій свого впливу і нашої сили, щоб питання світового конкурсу було поставлене на світовий референдум. Нехай народи самі візьмуть долю в свої руки. Запропонуй світові не бомби, не фізичну силу, а силу розуму й волі народів. Вони чекатимуть твоєї пропозиції в болючому напруженні.

Слово за тобою, Сталіне!» [4, с. 370].

Були висунуті, обгрунтовані й відповідні теоретичні засади - концепція колектократії, теорія конкордизму [4, с. 351 - 370].

У романі Й. Сталін робить висновок, що доповідач «порушив дуже важливе питання. Ми повинні його обміркувати. Коли саме це буде, через тиждень чи через рік, ми цього тепер не можемо сказати. І яке саме вирішення ми винесемо, так само наперед ніхто не скаже. Хай секретаріат роздасть нам всім копії його промови. Сьогоднішнє засідання закінчене.

Він трудно піднявся. За ним встало зі своїх місць усе Політбюро ВКП(б)» [4, с. 370].

Незрозумілим залишається, яке ж слово скаже Й. Сталін. І чи скаже його взагалі...

Створюється враження, що В. Винниченко закінчував свій твір якимось поспіхом, без попередньої впевненості, не вкладаючи в нього того натхнення, «напруження», ентузіазму які, судячи зі щоденникових записів недавнього часу, хотів би донести до лідерів і Сходу і Заходу. Можливо це відбувалося і тому, що на той момент стало відомо - його надії на візит до американського президента Г. Трумена, плани звернення до дружини попереднього, покійного президента Ф. Рузвельта - Елеонори Рузвельт закінчилися безрезультатно.

Тож не дивно, що і сьогодні багато хто вважає позицію В. Винниченка, особливо ж ймовірність чогось подібного до відтвореного в останніх рядках книги, утопічною. Додаткові переконливі аргументи тут - весь наступний світовий досвід - історія пішла, як відомо, іншим маршрутом.

Але судити про художній твір з позицій тільки політичного прагматизму навряд чи виправдано, як і оцінювати книгу на основі того, чого в ній немає і що, імовірно, могло (або мало б) бути. Набагато логічніше належним чином придивитися до того, що в ній є. А є в ній досить серйозний (природно суб'єктивний) аналіз цілої епохи в житті радянського народу, українців. І зроблено це не випадково. Сімдесятирічний письменник, патріот інтуїтивно, та й усвідомлено-реалістично, відчуваючи, що вступив в ту пору життя, коли пора думати про заповіт, концентрується на цьому завданні.

Тому роман «Слово за тобою, Сталіне!» дуже органічно вписується в останні творіння, які навіть своїми назвами говорять багато про що: «Нова заповідь» і «Заповіт борцям за визволення».

Одночасно книга - це і продовження ідейно-політичної боротьби проти практики сталінізму. В. Винниченко намагався довести, що він послідовний прихильник соціалізму, йому близькі інтереси простого народу. Він раніше не раз звертався до Й. Сталіна з проханнями про дозвіл повернутися в Україну, віддати сили на служіння УРСР. Далеко не все йому подобалося на Батьківщині, з чим він не

міг погодитися, змиритися. Але вважав можливим скоригувати курс, усунути прорахунки і недоліки.

Тепер в цьому відношенні ставилася крапка. Надію на позитивні зміни гуманіст і патріот подумки пов'язував з міжнародними чинниками, геополітичними процесами. І якщо не все, а, можливо, і багато що в його позиції уявлялося і видається нині не ідеальним, навіть неприйнятним і помилковим, це зовсім не означає, що творіння Володимира Кириловича не було виразом настроїв і поривань досить широкого суспільного сегмента.

Ідеї творів В. Винниченка, особливо тих, в яких обгрунтовувалися концепції конкордизму і колектократії, можуть вважатися своєрідним заповітом нащадкам. Здається, до багатьох думок неабиякого таланту, справжнього мислителя з необхідністю ще буде звертатися не одне покоління людей, знаходячи в них натхнення і зразки для вирішення нагальних проблем суспільного розвитку - складного, суперечливого, конфронтаційного, конфліктного.

Список використаних джерел

1. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. К., 1991. 128 с.
2. Винниченко В. Лепрозорій: роман. К., 2011. 382 с.;
3. Винниченко В. Нова заповідь: роман. К., 2011. 349 с.
4. Винниченко В. Слово за тобою, Сталіне! // Винниченко Володимир. Оповідання. Слово за тобою, Сталіне! Роман. Чорна Пантера і Білий Медвідь. П'єса. К., 2001. С. 95 - 370.
5. Костюк Г. В. Винниченко та його останній роман. Передмова до роману «Слово за тобою, Сталіне!». Нью-Йорк, 1971 // Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. Дослідження, критика, політика. Нью-Йорк, 1980. С. 33-79.
6. Панченко В. Винниченків конкордизм // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Філологічні науки. Кіровоград, 2010. Вип. 92. С. 213 - 217.
7. Погорілий С. Неопубліковані романи Володимира Винниченка. Нью-Йорк, 1981. 212 с.
8. Федченко П. Останній роман В. Винниченка // Вітчизна. 1989. № 6. С. 38 - 42.
9. Щоденники Володимира Винниченка (1949 р.) // Слово і час. 2001. № 1. С. 65 - 79.
10. Винниченко В. Щоденники (1950-1951 pp.) // Слово і час. 2001. № 2. С. 78 - 89.

References

1. Vynnychenko V. Testament to the fighters for liberation. K., 1991. 128 p.
2. Vinnichenko V. Leprosory: a novel. K., 2011. 382 p.
3. Vynnychenko. V. The New Commandment: A Novel. K., 2011. 349 p.
4. Vynnychenko V. A word after you, Stalin! // Volodymyr Vinnichenko. Story. A word after you, Stalin! Novel. Black Panther and White Bear. Play. K., 2001. Pp. 95 - 370.
5. Kostyuk G. Vynnychenko and his latest novel. Preface to the novel "The word is after you, Stalin!" New York, 1971 // G.Kostyuk. Volodymyr Vynnychenko and his period. Research, criticism, politics. New York, 1980. Pp. 33-79.
6. Panchenko V. Vynnychenko's Concordism // Scientific notes of Kirovohrad State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko. Series: Philological Sciences. Kirovograd, 2010. Vol. 92. Pp. 213 - 217.
7. Pogorely S. Unpublished novels of Volodymyr Vynnychenko. New York, 1981. 212 p.
8. Fedchenko P. The latest novel in Vynnychenko // Homeland. 1989. № 6. Pp. 38 - 42.
9. Volodymyr Vynnychenko's Diaries (1949) // Word and Time. 2001. № 1. Pp. 65 - 79.
10. Vynnychenko V. Diaries (1950-1951) // Word and time. 2001. № 2. Pp. 78 - 89.

УДК 136

**НАСИЛЬНИЦЬКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ
ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
З ТЕРИТОРІЇ УРСР. 1944-1946 РР.**

**FORCIBLE RESETTLEMENT OF THE POLISH
POPULATION FROM THE TERRITORY
OF THE USSR. 1944 – 1946**

Сорока Ю.,

доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна, Київ), e-mail: Soroka Ju.

Щеблюк С.,

кандидат історичних наук, директор Коледжу технологій, бізнесу та права, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Україна, Луцьк), e-mail: ctbl-eenu@meta.ua

Soroka Y.,

Doctor of history, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kiev), e-mail: Soroka Yu

Shcheblyuk S.,

Candidate of historical sciences, Director of College of Technology, Business and Law at Lesya Ukrainka, East European National University (Ukraine, Lutsk), e-mail: ctbl-eenu@meta.ua

Здійснено аналіз мотивів переселення польського населення з УРСР, різних концептуальних підходів до цього процесу польських еміграційного і прорадянського урядів. Розкривається зміст Люблінської Угоди від 9 вересня 1944 р. та терміни переселення. Висвітлена роль представників спецслужб і силових відомств у прискоренні депортації. Показане ставлення поляків західноукраїнських земель до чинної Угоди, їх небажання й опір на місцях проживання. Представлені етапи переселення і зацікавленість тодішнього польського уряду в прискоренні переселення поляків з метою заселення ново приєднаних земель на заході Польщі. Встановлена чисельна кількість польських громадян, переселених із західного регіону УРСР по областях, встановлено національний склад депортованого населення.

Ключові слова: переселення, поляки, Угода.

The motives for resettlement of the Polish population from the USSR and various conceptual approaches to this process of the Polish emigration and pro-soviet governments have been analyzed. The contents of the Lublin Agreement of 9 September 1944 and the dates of resettlement are revealed. The role of representatives of special services and security agencies in accelerating deportation is highlighted. The attitude of the Poles of the Western Ukrainian lands to the current Agreement, their reluctance and resistance at the place of residence is shown. The stages of resettlement and the interest of the then Polish Government in accelerating the resettlement of Poles in order to settle the newly annexed lands in western Poland are presented. The number of Polish citizens who were resettled from the western region of the USSR by region and the national composition of the deported population was established.

Keywords: resettlement, Poles, Agreement.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Системний підхід до дослідження етнографічних процесів потребує аналізу не тільки внутрішніх чинників його розвитку, але й зовнішньополітичних. Серед них важливе місце посідають міждержавно-депортаційні акції і так званий обмін етнічним населенням у 1944-1946 рр. Насильницьке переселення українського і польського населення стало цинічним нехтуванням елементарних прав сотень тисяч людей.

Загострення польсько-українських відносин в роки Другої світової війни дало підстави як радянському, так і польському керівництву розглянути можливість проведення репатріаційних акцій у контексті розв'язання міжнаціонального конфлікту. Окрім цього для СРСР важливим було не тільки нормалізувати військово-політичну ситуацію у тилу наступаючої Червоної армії, а в процесі торгу обміняти територію за річкою Буг, де проживало 700 тисяч українців, на частину Східної Пруссії. «Мы претендуем на то, - зазначав Йосип Сталін, - чтобы северно-восточная часть Восточной Пруссии, включая незамерзающий порт Кенисберг, отошла к Советскому Союзу... Без удовлетворения этой минимальной претензии Советского Союза уступка Советского Союза, что нашла выражение в линии Керзона, теряет какой-либо смысл» [2, с. 6, 7, 9].

Немаловажну роль відігравали й економічні чинники. Внаслідок виснажливої війни обидві держави потребували робочої сили для відбудови зруйнованої економіки. Водночас перед Польщею на найближчу перспективу стояло складне завдання швидкого заселення новоотриманої території на північному заході.

Британський прем'єр Уїнстон Черчіль теж підтримував ідею обміну населення між Польщею та СРСР як важливу складову врегулювання двосторонніх відносин: «Вислання є методом, який, як ми побачимо, буде найбільш задовільний і надійний. Більше не буде змішування населення, що спричиняє нескінченні клопоти... Буде здійснено тотальні чистки. Мене не лякають ці переселення, для проведення яких є більше можливостей за сучасних умов» [1, с. 54-71]. Схожу позицію займало й керівництво США.

Слід зазначити, що ідея такого вирішення національного питання визрівала не тільки в Москві, Лондоні чи Вашингтоні, але й у політичних колах Польщі. Саме на основі дискусій щодо переселення у серпні 1944 року польський еміграційний уряд запропонував у меморандумі про відновлення польсько-радянських дипломатичних відносин, «добровільний обмін польського, українського та білоруського населення» [1, с. 54-71]. Подібної думки дотримувався й прорадянський Польський Комітет Національного визволення на чолі з Едвардом Осубкою-Моравським.

Одним із пропагандистських поштовхів до здійснення цієї проблеми на міждержавний рівень стали численні листи від українців з Польщі до уряду УРСР з проханням вирішити їхню долю або шляхом приєднання до УРСР території, на яких вони проживають, або ж переселенської акції. Численні заяви українців спонукали Микиту Хрущова на сесії Верховної Ради УРСР 1 березня 1944 року зробити заяву про те, що землі Холмщини, Грубешова, Ярослава і т.д. український народ розглядає як свої споконвічні. Цю позицію М. Хрущов конкретизував у листі до Й. Сталіна 20 липня 1944 року [7, с. 67].

Але численні листи про переселення отримувало не тільки керівництво УРСР, але й ПКНВ. Вже

в серпні 1944 року до ПКНВ почали масово надходити прохання поляків, насамперед з Волині, переселити їх до Польщі. Так, 29 серпня 1944 року на ім'я голови ПКНВ Е. Осубки-Моравського на основі повідомлень від польських партизансько-військових сімей на Волині був направлений лист з проханням якнайшвидше евакуювати поляків внаслідок посилення антипольського терору з боку українських націоналістів. Подібні повідомлення надходили на адресу ПКНВ і осінню 1944 року [17, с. 124-125].

Секретар Волинського обкому КП(б)У Іван Профатілов повідомляв 5 серпня 1944 року в ЦК КП(б)У, що з тих польських сіл Устилузького і Вербського районів області, де під час німецької окупації існували й активно діяли польські військові загони, багато поляків, побоюючись помсти з боку українців, втекло за Буг, залишивши свої будівлі і посіви. Скільки пішло таких родин, точному обліку не піддається. А поляки, які працюють у Луцьку, особливо чоловіки, почали подавати заяву до військоматів, про добровільний вступ на службу в польську армію [9, с. 8-9]. Такі заяви в розмові поляки пояснювали наступним: «Справа йде до кінця, якщо ми тут будемо сидіти, то нас потім в Польщу не приймуть, треба йти боротися за Польщу (заява поляка, техніка зв'язку Нацюка)» [10, с. 28].

Формуванню патріотичних настроїв серед польського населення Волині сприяла участь 1-ї Польської армії у визволенні краю та доукомплектування її в районі м. Киверці. Член Військової ради Білоруського фронту 20 червня 1944 р. в записці М. Хрущову про політичні настрої польського населення Ровенської і Волинських областей відмічав, що прихид в ці райони 1-ї Польської армії польським населенням був зустрінутий з великим підйомом. «Совети 1944 року - це кращі Совети, чім Совети 1939 року». Шляхом спілкування з солдатами 1-ї Польської армії польському населенню стало відомо про заходи нашого уряду про переселення поляків з Сибіру в південні і центральні райони СРСР і про надання їм одноразової допомоги грошима і продуктами: «Нині в цих районах проводиться мобілізація молоді (дівчат і юнаків) для відправки їх на роботу в промислові тиллові райони СРСР. Окремі особи намагаються уникнути цієї мобілізації шляхом апеляції до польської армії» [10, с. 53].

Саме мобілізація працездатного населення для роботи в східних регіонах СРСР була одним із чинників не тільки швидкого поповнення польських військових з'єднань, а й не бажання залишатися на території УРСР. Станом на 2 червня 1944 р. з Волинської області було мобілізовано 216 осіб, з них поляків - 141. Серед 1846 чол. мобілізованих з Ровенської області для роботи на промислових об'єктах Свердловської і Челябінської областей осіб польської національності нараховувалося 640 чол.. 400 з них - жінки.

Крім цього на Волині в квітні-травні 1944 року органи НКВС-НКДБ провели арешти серед польського населення, запідозреного у зв'язках з

польськими націоналістичними організаціями. Так, у Ровенській області на кінець травня було ув'язнено 35 осіб польської національності [10, с. 22].

Польсько-етнічна більшість у деяких районах УРСР, в тому числі і біля західного кордону СРСР, відігравала неабияку роль у потенційних суперечках щодо польсько-радянського кордону, повоєнної польської влади тощо. Саме виходячи з цього радянська влада ініціювала переміщення більшості поляків депортованих до 1941 р. в східні області та республіки СРСР до прикордонних із Польщею регіонів із подальшим їх виселенням на історичну Батьківщину. Водночас, на переміщення польського населення вплинуло взяття союзницькими військами Неаполя в квітні 1944 р. та відкриття другого фронту у Нормандії 6 червня цього ж року. Ці обставини викликали певне занепокоєння радянського керівництва щодо того, що повалення нацизму в центральноевропейських державах може відбутися без участі СРСР, а відтак він втратить першість у встановленні того чи іншого ладу в регіоні. Саме тому слід вважати дії радянської влади щодо подальшого обміну населенням із Польщею вимушеним, але заздалегідь спланованим кроком.

У відповідності до постанов РНК СРСР №359-105с від квітня 1944 р. і №854-224с від 11 липня 1944 р. «Про часткове переселення колишніх польських громадян» було прийнято постанову РНК УРСР №808-43 від 17 липня 1944 р. «Про розселення колишніх польських громадян на території УРСР». Згідно з останньою, 29.700 осіб колишніх польських громадян протягом серпня-вересня 1944 р. мали розміститися в областях УРСР. Відповідним органом влади на місцях була дана вказівка підготувати приміщення (в основному в колишніх німецьких колоніях), транспорт для перевезення, організувати культурно-масову роботу. У відповідному додатку до постанови РНК УРСР від 17.07.1944 р. у районах Ворошиловградській області планувалося розселити 2.400 осіб колишніх польських громадян, переселених із Казахської РСР. У Сталінській області таким чином мали розмістити 1.750 осіб [6, с. 156-159].

У процесі аналізу правових аспектів переселення українські дослідники Юрій Сливка та Ігор Цепенда, розглядаючи питання чому Радянський Союз розпочав репатріацію не дочекавшись закінчення війни, акцентують увагу на наступне: крім задекларованого прагнення зняти міжнародну напругу на українсько-польському пограниччі СРСР прагнув поставити своїх союзників перед доконаним фактом, і, водночас піднести авторитет ПКНВ, який був нелегітимним органом і не визнавався західними державами [3, с. 126-127]. Ще задовго до початку переселення, 27 липня 1944 р. у Москві була підписана Угода між ПКНВ та урядом СРСР про польсько-радянський кордон між обома державами на основі так званої лінії Керзону. Визначення лінії кордону створило умови для реалізації плану взаємного переселення. Не зважаючи на волю українців і поляків за рішенням Й.Сталіна між радянським і польським урядами 9 вересня 1944 року в Любліні була підписана «Угода про ева-

уацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР». Угоду підписали Голова Ради Народних Комісарів УРСР Микита Хрущов і Голова Польського Комітету Народного Визволення Едвард Осубка-Моравський.

Угода передбачала переселення «всіх громадян української, білоруської, російської і русинської національностей, що проживають в Холмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Лисківському, Замостінському, Красноставському, Білгорайському, Влодарському повітах і в інших районах Польщі, де можуть виявитися громадяни української, білоруської, російської і русинської національностей, які побажають переселитися з території Польщі на територію України, та приступити до евакуації всіх поляків і євреїв, що перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року, які проживають в західних областях УРСР і бажають переселитися на території Польщі» [8, с. 152-160].

Сторони домовилися розпочати переселення з 15 жовтня 1944 року і закінчити -1 лютого 1945 року. Для заохочення переселенців з обох сторін встановлювалися такі пільги:

«... а) списати всі недоїмки, які лічаться за ними, по натуральних поставках, грошових податках і страхових платежах;

б) в разі, якщо евакуйований здасть свій урожай державі в пункті, звідки він виїжджає, друга Сторона на місці, де поселяються евакуйовані, повертає йому урожай в тій же кількості;

в) звільнити в 1944 і 1945 рр. всі переселювані господарства, як на території української РСР, так і на території Польщі від усіх державних грошових податків та страхових платежів;

г) видати евакуйованим грошову позику в місцях їх розселення на господарське влаштування та інші потреби в розмірі 5.000 карбованців - злотих на одне господарство з поверненням на протязі 5 років;

д) в зв'язку з господарською заінтересованістю обох Сторін в тому, щоб евакуйовані повністю засіяли озимий клин, встановлюється, що в місцях розселення ті з евакуйованих, які засіяли озимину, одержать озимі посіви по можливості в тих же кількостях.

Дозволити евакуйованим вивіз: одержати, взуття, білизни, постільних речей, продуктів харчування, хатніх речей, сільськогосподарського реманенту, упряжі та інших предметів домашнього і господарського вжитку, загальною вагою до 2 тонн на одну сім'ю, а також належної евакуйованому /господарству худоби і птиці» [5, с. 152-160].

Термін подачі заяв встановлювався до 15 жовтня 1944 р. з тим, щоб не затягувався переїзд до настання зимових холодів. Однією з причин, на думку дослідників, було намагання керівництва СРСР завершити його до відкриття Кримської конференції глав держав США, Великобританії та СРСР, де планувалося офіційно закріпити радянсько-польський кордон. Насправді процес переселення затягнувся з осені 1944 р. до осені 1946 р. з численними поневірками, втратою та покалічен-

ням життя, знущаннями і трагічністю доль сотень тисяч людей.

На підставі укладеної Угоди було створено по два від кожної держави Головні представництва з евакуації, штаби яких знаходилися у Любліні (Польща) і Луцьку (УРСР). Очолювали їх головні уповноважені урядів з евакуації громадян. Окрім того, визначено 11 міст у Польщі та 18 на території УРСР, де мали перебувати районні уповноважені.

В організації переселення особлива роль відводилась представникам спецслужб і силових відомств.

Рішення про проведення репатріації протягом трьох з половиною місяців вже з самого початку акції виглядало мало реальним. За попереднім планом переселення, затвердженого 23 жовтня 1944 р. намічалось евакуйовувати з території Польщі 240 тис. чол. або 60 тис. сімей українців, а з 18 районів західних областей УРСР підлягало евакуації 486.108 польських громадян. Реально ж було переселено значно більше.

Вже з самого початку дії Угоди принцип добровільності з однієї та іншої сторони був порушений. Так за станом на 15 листопада 1944 р. з території Польщі було вивезено лише 974 українські сім'ї, а польських - з території західних областей УРСР - жодної, а заяв було подано - 4.965 сім'ями. Польська сторона пояснювала це тим, що не виїзд поляків із західного регіону УРСР викликаний відсутністю обіцяних радянською владою 64 тис. будинків евакуйованих [10, с. 112-123].

Загалом, значна частина поляків негативно поставилася до Люблінської угоди. В більшості своїй, не довіряючи тодішньому про радянському польському керівництву, і, визнаючи тільки польський еміграційний уряд у Лондоні, сподівалися, що по закінченню їхня держава залишиться в межах кордонів до вересня 1939 р. Так, жителька міста Луцька полька Кренгель заявляла: «Польща цієї землі не віддасть. Хто в Польщу не поїде, того буде вивезено радянською владою в Сибір. А ми все рівно сюди повернемося». В оселі поляків були надіслані листівки слідуєчого змісту: «Поляки! Велика держава буде займати територію до кордонів 1939 року. Нікуди не виїжджайте з наслідних місць. Будьте вірними синами Великої Польщі».

Окрім цього, частина польського населення прижилася в Україні і не бажала звідти виїжджати. Службовець ліспромгоспу пан Янчик мав намір залишитися на Львівщині: «Я в Польщу не поїду. Я звик жити в Дрогобичі. Мій брат служить у Червоній армії. Та й нащо їхати? В Польщі як і тут, буде радянська влада» [11, с. 35-42].

Одним із найважливіших чинників, який стримував населення від подання заяв. було негативне ставлення до переселення з боку як українського так і польського підпілля. Підпільні організації поширювали інформацію про те, що питання кордону остаточно ще не вирішено, що незабаром розпочнеться війна США і Великобританії з Радянським Союзом та участь у цій війні Польщі на стороні західних країн, висловлювалося незадоволення діяльністю ПКНВ у зв'язку з тяжким матеріальним

становищем та території Польщі. Органами НКВС були вилучені листівки такого змісту: [5, с. 247-248].

«Копия, Перевод с польского
СООТЕЧЕСТВЕННИКИ.

Самозванческое Временное Правительство, непризнанное народами мира, и осмеянное на Сан-Францисской конференции проводит в стране бандитский террор, дикий произвол, терроризирует наших лучших демократов.

Против воли народа продали половину Польши тем, кто в 1939 году нанес нам предательский удар в спину тому, кто, уничтожил 12 тысяч польских офицеров, тому в чьем раю умерло с голода 2 миллиона поляков, тому кто для Англии нашей союзницы в самый критический момент помогал Гитлеру.

БРАТБЯ ПОЛЯКИ

Знаем, что наши западные границы будут проходить по Одру, Ниссе и Балтике, но помните, что восточные области принадлежат нам. За эти границы мы боремся, а сегодня красная бестия безответственно протягивает окровавленные польской кровью лапы на вечно польские области, одновременно отравляет наш весь край ядом коммунизма - для своей дальнейшей работы.

Соотечественники. Не дадим нашей родной земли, так как мы ее сыны. Снова будут польскими восточные города. Бог есть, и будет с нами.

Страництво людове

Стронництво демократичне

Польська партия социалистична»

Агітація підпілля проти переселення зривала темпи переселення. Так в західних областях станом на 15 грудня 1944 року поступили заяви на виїзд до Польщі від 37.716 польських сімей (107.369 осіб), а реально виїхало тільки 1.802 сім'ї (4.195 осіб) [13, с. 215-216].

Ще одним фактором зриву темпів відправки поляків була відсутність в повному обсязі залізнично-дорожнього транспорту. В Станіславській області із поданої заявки на транспортування переселенців в 4.955 вагонів у грудні 1944 р. було подано лише 58. В Снятинському районі стався випадок, коли сім'ї поляків були вивезені на залізничну станцію, а вагонів так і не подали. Люди змушені були повернутися у залишені вже домівки. Та й ті вагони, що подавалися, в більшості своїй не були облаштовані для перевезення переселенців, без палива і опалення [13, с. 29].

Зрив графіку осіннього переселення змусив М. Хрущова запропонувати польській стороні в листі від 27 листопада 1944 року продовжити термін подання заяв на переселення до 15 січня, а евакуацію закінчити 1 березня 1945 року. Одночасно в східних і південних областях УРСР - Харківській, Чернігівській, Житомирській, Полтавській, Дніпропетровській, Вінницькій і Сумській областях, - розпочали свою діяльність комісії по евакуації польської людності

Особливу увагу слід звернути на той факт, що порозуміння у форсуванні темпів переселення як із сторони радянського так і польського державного

керівництва співпало з розгортанням на території Польщі терору проти українського населення з боку польських збройних формувань і застосування репресивних методів проти польського населення на території західних областей УРСР. На радянській території органи НКВС і НКДБ у грудні 1944 р. та в січні 1945 р. провели масові арешти серед польського населення, особливо серед католицького духовенства. 3-го лютого 1945 р. керівник держбезпеки УРСР Сергій Савченко доповідав М. Хрущову:

«Як ми вже повідомляли, після проведених нами арештів, запис поляків на виїзд в Польщу різко збільшився. Так, за 20 днів, з 15 грудня 1944 р. по 10 січня 1945 р. число зареєстрованих виросло з 32 тис. до 50 тис. осіб у Волинській обл., з 3.129 до 12.109 - в Дрогобицькій. В Станіславській області середньодобовий запис виїзів з 50-60 сімей до 150. Агентурна розробка і перевірка працівників польських комісій по переселенню показала, що вони в основному засмічені членами польських націоналістичних організацій, які ведуть активну підіривну роботу по зриву переселення. Органами НКДБ по Волинській області були розкриті і ліквідовані в листопаді - грудні 1944 р. два відводи ПЗПАК: «КОНОП», який діяв на території Луцького, Ківерцівського районів і «ЛАВА» - на території Володимир-Волинського району. Всі відводи керувались округом ПЗП-АК, що знаходився в м. Люблін й були зашифровані під № 9976 і псевдо «ЛЕН», від якого отримували систематичні вказівки про проведення підіривної роботи проти виконання Люблінської угоди. З метою саботажу евакуації польського населення вони впроваджувалися в польські комісії по переселенню, розповсюджували різні слухи і проводили активну антирадянську націоналістичну пропаганду серед місцевого населення за створення «Великої Польщі» і відторгнення західних областей УРСР» [11, с. 35-42].

Прагнучи змусити поляків до переселення, у березні 1945 року радянські спецслужби провели нову серію арештів «за активну участь у національному підпіллі і саботаж евакуації» Силові органи СРСР інсценували у червні 1945 року судовий процес у Москві з назвою справи «Про організаторів, керівників та учасників польського підпілля в тилу Червоної армії». За свідченнями органів НКВС під час проходження процесу темпи подання заяв від польського населення значно посилюлись. При цьому було звернено увагу на те, що зголосилися на переселення навіть ті поляки, які ще вірили в приєднання західного регіону України до Польщі [12, с. 18-19].

За станом на 1 жовтня 1945 р. з території західних областей України із 233.121 родин поляків (675.096 чол.), які погодились на виїзд фактично було відправлено 158.614 родин (480.483 чол.). Всього на обліку в західному регіоні перебувало 256.428 сімей поляків (797.907 чол.) [12, с. 1-4].

10 листопада 1945 року Раднарком Союзу РСР прийняв постанову «Про порядок переселення в Польщу колишніх польських громадян польської

і єврейської національностей і виходу їх з радянського громадянства». В підготовленій довідці про виконання даного рішення йшлося:

«В сімнадцяти областях республіки працюють спецкомісії. За даними НКВС УРСР, на обліку стоїть 8.473 сімейства, в них 36.974 людини, з яких у віці до чотирнадцяти років - 10.431 особа. В грудні 1945-го буде проведена часткова евакуація із семи областей - Запорізької, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Полтавської, Харківської, Херсонської. Там підготовлено до евакуації 7. 293 чоловіка. Народний комісаріат шляхів сполучення для цього виділяє чотири ешелони по п'ятдесят вагонів. Більшість поляків не забезпечені одягом, взуттям, продуктами харчування. Треба виділити 2,5 тисячі комплектів одягу і взуття, а також продовольство» [12, с. 134-136].

Дев'ятого грудня 1945 року цей документ підписав начальник Управління РНК УРСР у справах евакуації Борис Іванов.

У прискоренні переселення поляків з СРСР був зацікавлений в першу чергу тодішній польський уряд. 16 січня 1946 року польською стороною міністерству закордонних справ СРСР була вручена «Пам'ятна записка», в якій зазначалося:

«У зв'язку з наміченим до літа 1946 р. виселенням до англійської зони окупованої Німеччини ½ мільйона німців з території західних областей Польщі питання невідкладного заселення цих земель набуває надзвичайного політичного і господарського значення. Однією з основних частин притоку населення до наново приєднаних областей на заході Польщі є репатріанти з СРСР. Особливо важливо заселити заново приєднані землі селянами і сім'ями військовослужбовців. У зв'язку з цим необхідно:

1. Прискорити хід репатріації із Західної України, Західної Білорусії, Литви, як і з інших областей СРСР.

2. Здійснювати репатріацію безперервно, незважаючи на зимові умови.

3. Протягом лютого, березня і першої половини квітня вивезти в Польщу із Західної України, Західної Білорусії і Литви не менше 600 тисяч осіб, у першу чергу селян. Це необхідно для успішного проведення посівної кампанії в західних областях Польщі.

4. Протягом січня-квітня 1946 року вивезти з інших областей СРСР не менше 120 тисяч чоловік» [15, с. 11].

За період з 10 жовтня 1944 р. до 1 вересня 1946 р. у західних областях України було зареєстровано на переселення 305.226 польських сімей або 873.478 осіб. Подали заяви на переселення в Польщу - 301.755 сімей (859.905 чол.). Переселено в Польщу польських громадян - 272.544 сім'ї або 789.982 особи. Відмовилися від переселення - 6.455 сім'ї (17.163 чол.). Вибули в інші райони УРСР - 3,610 сім'ї (8.643 чол.) Померло і засуджено - 2.712 осіб.

Кількість польських громадян переселених, із західного регіону УРСР по областях становила:

1. Волинська область	20.687 сімей	64.798 чоловік
2. Ровенська	22.128-»-	69.075-»-
3. Тернопільська^	74.467-»-	233.617-»-
4. Станіславська	26.568 -»-	77.930 -»-
5. Львівська	85.235-»-	218.711-»-
6. Дрогобицька	40.286-»-	115.278-»-
7. Чернівецька.	2:993-»-	10.573-»-

За національним складом депортоване населення розподілялося на: поляків - 746.993 чоловіки євреїв -30.408 -»- інших - 12.581 -»-

До інших національностей в основному входили члени сімей із змішаним шлюбом та значна частина польських циган.

Польські сім'ї і господарства залишили в західних областях України 78.410 будівель, в тому числі житлових. - 73.379; земельних угідь - 229.873 гектари, міських квартир - 57.657. Загальна сума залишеного майна складала 233 мільйони 537 тисяч 063 карбованці.

Всього з території УРСР виїхало до Польщі: у 1944 році - 117.212 поляків, у 1945-511.877, а в 1946 - 158.435 [14, с. 1-143].

Так, за якихось два роки, не за власною волею змінювалася доля сотень тисяч як українців так і поляків. Зміна по декілька разів місця проживання, розлучення цілих польських громад і родин, втрата нажитого роками майна, нестерпне відношення до переселенців з боку радянських властей, арешти та вислання за найменше національне самовиявлення - ось результат волонтерсько-командних методів регулювання людського життя комуністично-тоталітарною системою.

Цінічно виглядали висновки звіту радянських урядовців, які стверджували, що добровільний характер евакуації підтверджується тим, що більшість людей звернулися до уповноважених з письмовою заявою про бажання переселитися і тільки незначна кількість - усною. Задеклароване в Люблінській угоді між УРСР і ПКНВ переселення як добровільне бажання населення перетворилося в примусово-обов'язкове, набираючи виразних депортаційних ознак.

Список використаних джерел

1. Боляновський А. Депортації як чинник впливу на розвиток українсько-польських відносин у 1941-1945 рр. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. 2007. – Вип. 2. – С. 54-71.
2. Документи і матеріали советско-польських отношений: в XII Т., Москва, 1974, Т VII.
3. Слива Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій //Депортація українців і поляків: кінець 1939- початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»). – Львів, 1998. – С. 9-12.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Ф., 4626, оп.1, спр. 26.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф.1, оп.6.
6. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.127.

7. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр. 711.
8. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр. 737.
9. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр. 793.
10. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр. 892.
11. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр. 1466.
12. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.1470.
13. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр. 1475.
14. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр. 4356.
15. ЦДАГОУ, ф.1, оп.27, спр. 1730.
16. Chojnowka A., Operacja "Wisla" (Pezesiedlenie ludnosci ukranskij na ziemie zachodnie polnocne w 1947 z.) «Zeszyty Historyczne», 1992, nz/ 102, s.11.
17. Цепенда І. Українська польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз.- Київ, 20009, - С. 124-125.

References

1. Bolianovskiy A. Deportatsii yak chynnyk vplyvu na rozvytok ukrainsko-polskykh vidnosyn u 1941-1945 rr. // Ukraina-Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svi-domist. 2007. – Vyp. 2. – S. 54-71.
2. Dokumenty i materialy sovetsko-polskykh otnosh-enyi: v KhII T., Moskva, 1974, T VII.
3. Slyva Yu. Pershoprychyny ta heopolitychni tsili pere-selenskykh aksii //Deportatsiia ukrainsiv i poliakiv: kinets 1939- pochatok 50-kh rokov (do 50-richchia operatsii «Vis-la»). – Lviv, 1998. – S. 9-12.
4. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlad-y ta upravlinnia Ukrainy, F., 4626, op.1, spr. 26.
5. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHOU), f.1, op.6.
6. TsDAHOU, f.1, op.23, spr.127.
7. TsDAHOU, f.1, op.23, spr. 711.
8. TsDAHOU, f.1, op.23, spr. 737.
9. TsDAHOU, f.1, op.23, spr. 793.
10. TsDAHOU, f.1, op.23, spr. 892.
11. TsDAHOU, f.1, op.23, spr. 1466.
12. TsDAHOU, f.1, op.23, spr.1470.
13. TsDAHOU, f.1, op.23, spr. 1475.
14. TsDAHOU, f.1, op.23, spr. 4356.
15. TsDAHOU, f.1, op.27, spr. 1730.
16. Chojnowka A., Operacja "Wisla" (Pezesiedlenie lud-nosci ukranskij na ziemie zachodnie polnocne w 1947 z.) «Zeszyty Historyczne», 1992, nz/ 102, s.11.
17. Tsependa I. Ukrainska polski vidnosyny 40-50-kh rokov KhKh stolittia: etnopolitychnyi analiz.- Kyiv, 20009, - S. 124-125.

УДК 364: 177.72(477) 8/12

**ДОСВІД ЗЕМСЬКИХ ОРГАНІВ
САМОВРЯДУВАННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ
ТА БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ
В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.**

**EXPERIENCE OF LANDS
OF SELF-GOVERNMENT IN THE SOCIAL
SPHERE AND CHARITABLE ACTIVITY IN THE
RUSSIAN EMPIRE OF XIX – XX CENTURIES**

Стецюк В. Б.,

кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри історії України,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка
(Україна, Кам'янець-Подільський),
e-mail:steciukvad82@gmail.com

Палилюк О. М.,

кандидат історичних наук, викладач кафедри
соціальної роботи та психології, Подільський
спеціальний навчально-реабілітаційний
соціально-економічний коледж
(Україна, Кам'янець-Подільський),
e-mail: Palelulko1980@ukr.net

Гуменюк І. М.,

викладач кафедри соціальної роботи та
психології, Подільський спеціальний навчально-
реабілітаційний соціально-економічний коледж
(Україна, Кам'янець-Подільський),
e-mail: gumenyk.inna2017@gmail

Stetsiuk V. B.,

*Candidate of Historical Sciences, Docent,
Doctoral Candidate department of History of Ukraine
Kamianets-Podilsky, National Ivan Ohienko University
(Kamianets-Podilsky, Ukraine),
e-mail:steciukvad82@gmail.com*

Palelulko O. M.,

*Candidate of Historical Sciences, lecturer
department of Social Work and Psychology,
Podilsky Social and Economical College
(Kamianets-Podilsky, Ukraine),
e-mail: Palelulko1980@ukr.net*

Humeniuk I. M.,

*lecturer department of Social Work and
Psychology, Podilsky Social and Economical College
(Kamianets-Podilsky, Ukraine),
e-mail: gumenyk.inna2017@gmail*

У статті висвітлено розвиток, місце і роль земств у суспільно-політичному житті держави, розглянуто земства як органи місцевого самоуправління та їх вплив на подальший розвиток земського лібералізму. Досліджено питання соціального захисту, соціальної підтримки в суспільстві державою та благодійними організаціями, адже в будь-який час, будь-яку історичну епоху існували категорії людей, які цього захисту потребували. У зв'язку з цим особливо цінним є вивчення досвіду організації соціального захисту в минулому як на державному, так і на місцевому рівнях в Російській імперії (і в Україні) к. ХІХ – п. ХХ ст.

Ключові слова: місцеві органи влади, земські органи, земська реформа, соціальна робота, благодійність.

The article covers the development, place and role of county council in the socio-political life of the state, considered county

council as local government and their influence on the further development of Zemsky liberalism.

The issues of social protection, social support in the society by the state and charitable organizations have been investigated, because at any time, any historical epoch, there were categories of people who needed this protection. In this regard, it is especially valuable to study the experience of organizing social protection in the past, both at the state and local levels in the Russian Empire (and in Ukraine) in XIX–XX centuries.

Keywords: local authorities, Zemsky authorities, Zemsky reform, social work, charity.

Постановка проблеми. Органи місцевого самоврядування – земські установи, що виникли в Російській імперії в процесі буржуазних реформ 60 – 70х рр. ХІХ ст., відіграли важливу роль у соціально-економічному, громадсько-політичному та культурному житті країни. З 1860-х рр. в соціальну роботу включилися земські самоврядувальні органи, діяльність яких у сфері громадського піклування у міру зміцнення інститутів самоврядування ставала все більш широкою і різнобічною. Земський досвід свідчить, що успішне виконання державою своїх функцій і завдань, у тому числі в підвищенні рівня життя населення, з об'єктивною необхідністю припускає активну участь широких соціальних верств в державному і громадському житті. Практика створення та діяльності земств переконливо показала, що система місцевого самоврядування була важливим засобом пробудження і розвитку ініціативи населення в політичній, господарській, культурній та інших галузях, грала роль школи соціального управління. У своїй багатогранній роботі по налагодженню місцевого господарства і поліпшенню побуту жителів губернські та повітові збори і управи накопичили значний досвід організації громадської допомоги населенню в самих різних галузях соціальної сфери, залишили нащадкам таке багату спадщину, яке заслуговує на увагу і глибокого вивчення в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження деяких аспектів роботи земств саме в царині соціальної роботи, суспільної опіки приділяли такі дослідники, як В. Веселовський, Е. Максимов. Проблематика місцевого самоврядування вперше привернула увагу вчених і представників влади ще в середині ХІХ ст., коли зі становленням індустріального суспільства у світі виникли перші проблеми, пов'язані з питаннями організації соціального управління на різних рівнях політико-територіальних структур. Радянська історіографія тривалий час не звертала увагу на проблеми історії земства, тому їх розробка була розпочата лише з 50-х років. У 60-70ті роки виходять монографічні роботи В. Гармізи, Л. Захарової, П. Зайончковського, Н. Пірумової, В. Чернухи присвячені підготовці земської реформи, внутрішній політиці держави після створення органів земського самоврядування. По-новому була поставлена проблема вивчення земств російськими істориками через розробку на початку 90х років загально-федеральної науково-дослідницької програми «Місцеве самоврядування й перспективи розвитку», яка значною мірою стимулювала роботу дослідників В. Абрамова, Г. Акаєнова, Г. Герасименка, О. Паніної, Ф. Петрова, Л. Пісаркової, А. Сливи, Н. Фігуровської [2, с. 23].

Мета даної статті – дослідити та проаналізувати роботу органів земського самоврядування в соціальній сфері. Для реалізації поставленої мети передбачається вирішення таких завдань:

- визначити вплив земської реформи на розвиток суспільної опіки;
- вивчити досвід та аналіз діяльності земських органів у соціальній сфері.

Виклад основного матеріалу. У середині XIX ст. Російська імперія, до складу якої входило 80% українських земель, переживала глибоку кризу, суть якої полягала в невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. Дедалі очевидною ставала необхідність модернізації держави. Спираючись на прагматично налаштовану частину імперської бюрократії, Олександр II вирішив перейти до радикальних реформ. У комплексі реформ Олександра II після скасування кріпосного права провідне місце належало земській, судовій та військовій. Земська реформа (1864 р.) передбачала створення виборчих місцевих органів самоврядування — земств [5, с. 249, 253]. Початок реформі поклало затвердження указом Олександра II 1 січня 1864 р. «Положення про губернські та повітові заклади». Система земського самоврядування не охоплювала територію всієї держави. Згідно з указом вона вводилася в 34 губерніях Росії. На українських землях виборні земські установи були створені в період 1865-1870 рр. в Лівобережній та степових губерніях, в 1911 р. в трьох правобережних губерніях (Київщина, Волинь, Поділля). Своім указом 1 січня 1864 Олександр II затвердив «Положення про губернські і повітові земські установи». Правовий статус земств був відразу обмежений самодержавним урядом. «Положення про губернські і повітові земські установи» не розглядав їх як політичні органи. За рішенням уряду об'єктом «підкування» земських самоврядних органів стали економічна і соціально-культурна сфери підвідомчих територій, їх місцеві «користі і потреби». Основна увага земств зосереджувалася на заходи щодо організації місцевого господарства та побуту, серед яких значну питому вагу становило соціальне обслуговування населення. Згадуване вище «Положення про губернські та повітові заклади» так визначало завдання земських зібрань та управ: «I. Завідування майном, капіталами та грошовими зборами земства. II. Влаштування і утримання будівель, інших споруд, шляхів сполучення, що належать земству та утримуються за його рахунок. III. Заходи забезпечення народного продовольства. IV. Завідування земськими лікарнями та благодійними закладами; опіка бідних, невиліковно та психічно хворих, а також вбогих і калік; способи припинення злиденності; підкування про будівництво церков. V. Управління справами взаємного земського страхування майна. VI. Турбота про розвиток місцевої торгівлі і промисловості. VII. Участь, переважно в господарському відношенні і в межах закону визначених, в опікуванні народної освіти, народного здоров'я та в'язниць. VIII. Сприяння попереджен-

ню пошесті тварин, а також збереженню хлібних посівів та інших рослин...» [7, с. 42-43]. Як ми бачимо, серед перелічених об'єктів відповідальності земств, чільне місце займає саме царина соціальної діяльності. До того ж «Положення...» (1864 р.) поділяло справи, що входили до земської компетенції, на обов'язкові (державні) і необов'язкові (губернські) повинності [1, с. 113].

До першої групи потрапили такі обтяжливі для царської казни справи, як: утримання в'язниць і квартир для чинів поліції, етапна повинність, обладнання та ремонт великих шляхів та споруд на них, влаштування та утримання пристаней поза містами. До другої (необов'язкової) саме ті справи, які, в більшості своїй, належали до соціальної сфери: керівництво земськими лікувальними установами, участь у заходах по охороні здоров'я, протипожежна справа, забезпечення роботи закладів народної освіти, ветеринарна справа, зв'язок, страхування, підкування про сільське господарство [8, с. 17]. Такий поділ призвів до того, що спочатку співвідношення витрат земських коштів на обов'язкові і необов'язкові повинності було не на користь останніх. Так у 1865 р. воно дорівнювало відповідно 82% і 18%, у 1868 р. — 63% та 37%. Потрібен був певний час для того, щоб земські установи змогли опанувати фінансову ситуацію і змінити співвідношення витрат на користь необов'язкових справ: в 1880 р. — 43% і 57%; у 1890 р. — 35% і 65%, у 1913 р. — 20,5% і 79,5% [7, с. 189-191]. Яскравим прикладом неоднакового внеску повітових та губернських земств у справу соціального захисту населення, є фінансування ними закладів опіки. Наприклад, в 1901 р. 45 повітових земств нічого не асигнували на заходи суспільної опіки, 234 — до 1% кошторису, 76 — 1% — 3%, 4 земства — 3% — 5% кошторису. Аналогічну картину демонструють і губернські земства. У цьому ж 1901 р. Орловське земство виділило на ці цілі 11,1% кошторису, Таврійське — 10%, Херсонське — 4,9%, Чернігівське — 3,8%, Катеринославське — 3,2%, Харківське — 1,3%, Полтавське — 0,4%, Санкт-Петербурзьке — 0,3% [7, с. 338-339] (і це при тому, що частина витрат на заклади опіки покривалася відсотками з капіталів, що були передані земствам від приказів та з благодійних пожертвувань).

Слід зазначити, що більша частина земських видатків на суспільну опіку йшла саме на утримання богаділень, яких в 1890 р. нараховувалося 126 з кількістю штатних ліжок близько 4200 [3, с. 39].

Не менш різноманітною була діяльність земств і в царині опіки та виховання дітей. Якщо приклади дореформеного періоду займалися лише сирітськими та виховними будинками, школами, стипендіями, грошовою допомогою навчальним закладам, то земські органи розширили сфери діяльності в цьому напрямку, а також коло «клієнтів» опіки та закладів для них. Зокрема, бездоглядність дітей, які мали батьків, які через виробничі або інші обставини змушені були залишати їх вдома самих, покликала до життя такі форми опіки, як «безкоштовні коліскові», «денні сховища», ясла. Для дітей шкільного віку відкривалися ремісничі

класи, для дітей-правопорушників — землеробські колонії та ремісничо-виправні притулки [10, с. 36].

Неодноразово зверталися земства і до питань опікування сиріт. у притулках для сиріт та підкидьок діти утримувалися лише до певного віку, після чого передавалися земствами по селах, селянським сім'ям, яким призначалася певна допомога із земських коштів. В інших випадках, для заохочення всиновлень, земства видавали підвищений розмір допомоги.

Про більшу ефективність діяльності земських органів у царині опіки та виховання дітей свідчать наступні дані. У губерніях із самоврядуванням мережа дитячої соціальної опіки об'єднувала 42 земських, 100 міських і станових та 176 приватних (всього 318) закладів, а в неземських губерніях відповідно 15,5 і 15 (всього 35) дитячих закладів. У 318 закладах земських губерній (сирітських і виховних будинках, дитячих яслах, дешевих або безоплатних їдальнях, ремісничо-виправних притулках і т.ін.) опікувалося більш ніж 320 тис. дітей. У 16 неземських губерніях — відповідно 2,5 тис. дітей [4, с. 60].

Турбувалися земства і про підготовку вчительських кадрів, організацію недільних шкіл, книговидавничої справи, створення бібліотек. Здійснювався перехід до безоплатної освіти і безоплатного забезпечення учнів навчальними посібниками; для бідних учнів відкривалися гуртожитки різних типів при навчальних закладах [5, с. 37-38].

І хоча проблема народної освіти все ще залишалася гострою, не можна не відмітити якісні зрушення в цьому напрямку, які стали можливими багато в чому завдяки зусиллям діячів земського та міського самоврядування.

До їх числа, наприклад, належали переселенці, робітники, що йшли на промисли. Для цих людей створювалися бараки, тимчасові приміщення, іноді з годуванням. З метою полегшення їхньої долі робилися спроби заснування бюро та довідкових контор для регулювання руху робітників та працевлаштування. Збільшення кількості людей, які втратили роботу (або бажання працювати) спонукало до відкриття будинків працелюбства (для тих, хто бажає працювати і отримувати заробітну платню) та робітних будинків, де ставилася мета за допомогою примусової праці виховати схильність до праці та звичку жити на зароблені гроші [11, с. 28].

Нарешті, не можна залишити поза увагою ще одну сферу функціонування земств (хоча і не дуже поширену) — створення пенсійних та емеритальних кас (від "емеритура" — грошова допомога, спеціальна пенсія відставним державним службовцям). Тривалий час ця ініціатива земських закладів не мала успіху з причин складності укладання статутів, що потребувало важких розрахунків і того, що урядовою владою не були встановлені головні основи емеритальних кас. Видано їх було 5 квітня 1883 р. (зокрема, визначалися джерела поповнення фондів кас). Хоча багато земств не погоджувалися з цим документом, на його основі були вироблені та затверджені (на 1 травня 1894 р.) статuti семи емеритальних кас: чернігівської; таврійської; ря-

занської; московської; пензенської; курської та херсонської [9, с. 240-41].

У діяльності земств були і свої недоліки, які виявилися, зокрема, в неоднакових підходах до реалізації соціальної програми, визначенні кола "клієнтів" соціальної підтримки. Коренями цих недоліків стали: мізерний бюджет самоврядних органів, недостатня фінансова підтримка з боку держави, обмеження урядом правового статусу земств.

Нові риси організація соціальної підтримки нужденних придбала в результаті великих соціально-політичних і соціально-економічних перетворень 1860-1870-х рр. значні зміни в управлінні цією галуззю, децентралізація системи піклування, державне та суспільний стимулювання благодійності, посилення уваги до попередження безробіття і зубожіння - все це активізувало створення благодійних закладів, основною функцією яких була трудова допомога незможним, малозабезпеченим і іншим нужденним.

Ліберальні реформи Олександра II зумовили зростання громадської та приватної ініціативи у сфері російського милосердя, а на демократичній хвилі 1860-1870-х рр. багаторазово збільшилася мережа благодійних товариств, спілок і організацій. До того ж у пореформений період, як і в попередні часи, уряд не приймав реальних заходів щодо створення державної системи трудової допомоги. Навпаки, офіційні адміністративні органи держави багато в чому передали справу соціального піклування, у тому числі трудової допомоги, у відання земського і міського самоврядування, благодійних товариств, церковних попечителств та ін. Під їхньою опікою в 1890-і рр. діяли багато сотень соціальних установ різного профілю і різного характеру - земських, міських, станових, громадських і приватних, церковних та ін. У сфері земських і міських органів самоврядування функціонувало близько 7 тис. закладів, де отримували допомогу в будь-якій формі понад 1 млн. бідних і немічних. Саме завдяки діяльності земських і міських управ, благодійних товариств та інших громадських інститутів трудова допомога в кінці XIX - початку XX ст. хоча оформилася в систему, але стала одним з напрямків російської добродійності і отримала більш широке поширення як засіб профілактики зубожіння і безробіття, а також трудової виховання і перевиховання людей соціального «дна» [12, с. 140].

Таким чином, трудова допомога нужденним була одним з важливих напрямків соціальної роботи в Росії. З часу утворення єдиної централізованої держави був накопичений певний досвід організації трудової допомоги. У цьому досвіді заслуговують уваги заходи з попередження зубожіння і підтримки бідних людей шляхом надання їм заробітку в різних виробничих майстернях установ соціального піклування, промислових товариствах, на громадських роботах, а також територіального переміщення з метою трудової зайнятості на новому місці проживання.

Висновки. Досвід роботи земських органів у соціально-культурній сфері є лише одним з еле-

ментів соціального захисту населення в другій половині XIX — на початку XX ст. Результатом соціальної діяльності земств стало значне розширення мережі закладів громадського піклування.

Таким чином, соціальна діяльність земських управ заслуговує позитивної оцінки. Завдяки їх зусиллям був зроблений помітний крок вперед в організації на місцях справи народної освіти, охорони здоров'я, соціальної підтримки.

Список використаних джерел

1. Андрушенко В. П. Актуальні проблеми теорії і практики соціальної роботи на межі тисячоліть: монографія. Київ: УДЦССМ, 2001. 167 с.
2. В. Борисенка, А. Волощенко, А. Катренко Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70х - на початку 80х років XIX ст. Київ: Наук. думка, 1974. 222 с.
3. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи: навч. посіб. Тернопіль: Астон, 2004. 174 с.
4. Глазунов С. В. Нариси з історії соціальної роботи: навч. вид. Дніпро: РВВДНУ, 2015. 116 с.
5. Зверева І. Д., Безпалько О. В., Харченко С. Я. та ін. Соціальна робота в Україні: навч. посіб. / за заг. ред. І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової. Київ: Науковий світ, 2003. 233 с.
6. Лукашевич М., Семігіна Т. Соціологія соціальної роботи. *Психологія і суспільство*. 2014. №1. С. 119–127.
7. Мигович І. І. Соціальна робота (вступ до спеціальності): навч. посіб. Ужгород: ВАТ Патент, 1997. 435 с.
8. Русов А. А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. Киев, 1914. С. 90.
9. Попович Г. М. Соціальна робота в Україні і за кордоном: навч. посіб. Ужгород: УДУ, 2000. 476 с.
10. Полтавець В. Основи соціальної роботи в Україні: навч. посіб. Київ: 2004. 178 с.
11. Фурман А. В., Підгурська М. Історія соціальної роботи: навч. посіб. Тернопіль: 2014. 174 с.
12. Фурман А. В., Підгурська М. Історія соціальної роботи. *Психологія і суспільство*. 2010. №4. С. 197–202.

References

1. Andrushenko V. P. Actual problems of the theory and practice of social work at the turn of the millennium: a monograph. Kyiv: UDCSSM, 2001. 167 p.
2. V. Borysenko, A. Voloshchenko, A. Katrenko Essays on the History of Social and Political Movement in Ukraine in the 70s - early 80s of the 19th Century. Kiev: Sciences. opinion, 1974. 222 p.
3. Gorily A. G. History of social work: textbook. tool. Ternopil: Aston, 2004. 174 p.
4. Glazunov S. V. Essays on the history of social work: textbook. kind. Dnipro: RVDNU, 2015. 116 p.
5. Zvereva I. D., Bezpalko O. V., Kharchenko S. Ya. Social work in Ukraine: study. tool. / for total. ed. ID Zvereva, GM Laktionova. Kyiv: Scientific World, 2003. 233 p.
6. Lukashevich M., Semigina T. Sociology of social work. *Psychology and society*. 2014. №1. Pp. 119–127.
7. Mygovich II Social work (introduction to the specialty): study. tool. Uzhgorod: OJSC Patent, 1997. 435 p.
8. Rusov AA A brief encyclopedia of Zemsky affairs in its historical development. Kiev, 1914. P. 90.
9. Popovich GM Social work in Ukraine and abroad: study. tool. Uzhgorod: USU, 2000. 476 p.
10. Poltavets V. Fundamentals of social work in Ukraine: textbook. tool. Kyiv: 2004. 178 p.
11. Furman AV, Podgurskaya M. History of social work: textbook. tool. Ternopil: 2014. 174 p.
12. Furman AV, Podgurskaya M. History of social work. *Psychology and society*. 2010. №4. Pp. 197–202.

УДК 061.2 (477.83/.86) "1920/1930"

**ДІЯЛЬНІСТЬ ОСЕРЕДКІВ «ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ МИХАЙЛА КАЧКОВСЬКОГО»
НА ТОВМАЧЧИНІ (1920–1930-ті рр.)****ACTIVITY OF LOCAL CENTERS
OF «MYKHAILO KACHKOVSKIY SOCIETY»
IN TOVMACHCHYNA (1920–1930s)****Федоришин І. Я.,**

аспірант кафедри історії України та
методики викладання історії, Державний
вищий навчальний заклад «Прикарпатський
національний університет імені Василя
Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна),
заступник голови Тисменицької районної ради
(Тисмениця, Україна),
e-mail: ifedo1984@gmail.com,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5760-2836>

Fedoryshyn I. Ya.

Postgraduate student of the Department of
History of Ukraine and methods of teaching history,
State Higher Educational Institution "Vasyl Stefanyk
Prekarpathian National University" (Ivano-Frankivsk,
Ukraine), (Deputy Head of Tysmenytsia District Council
(Tysmenitsa, Ukraine),
e-mail: ifedo1984@gmail.com,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5760-2836>

У статті розкрито проблему практичної діяльності осередків московфільської (русофільської) організації «Товариство імені Михайла Качковського» у Товмацькому повіті Станіславівського воєводства протягом 1920–1930-х рр.

У публікації показано процес відродження й подальшого розвитку читальні ім. М. Качковського на Товмаччині, діяльність товариства щодо національного, культурно-освітнього та морального виховання руського населення. У Товмацькому повіті в міжвоєнний період функціонувало лише чотири читальні «Товариства ім. М. Качковського», які були зосереджені в Отинійському судовому окрузі. По різному велася діяльність читальні: краще в м. Отинія, с. Ворона, с. Ляцьке Шляхецьке, трохи гірше в с. Старі Кривотули.

Автор охарактеризував і проаналізував практичну роботу місцевих організацій товариства, показав їхню культурно-просвітницьку роботу, відносини та взаємодію з Головним правлінням організації, з іншими московфільськими організаціями, як-от з товариством «Руський народний дім», ставлення до українських культурно-просвітницьких і молодіжних інституцій, внутрішні конфлікти, проблемні питання, що були болісними для усіх читальні, а саме брак власного приміщення, невелика кількість членства, низький рівень дисципліни членів.

Культурно-просвітницьку діяльність організації відображено через проведення різних свят, забав, танцювальних вечорів, товариських ігор, влаштування Днів руської культури, вшанування російських письменників, постановок аматорських драматичних вистав, організацію самоосвітніх, театральних, хороших, щадничих кружків (гуртків), відчити лекцій і курсів.

До вересня 1939 р. «Товариство ім. М. Качковського» залишалося наймасовішою московфільською організацією як Східної Галичини, так і Товмаччини. Після встановлення радянської влади воно, незважаючи на одвічні симпатії до Москви, було заборонене й розручене.

Ключові слова: Товариство імені Михайла Качковського, Товмаччина, московфільство, руський, читальня, гурток, правління.

The article deals with the problem of the practical activity of the centers of the Moscovphilic (Russophilic) organization "Mykhailo Kachkovskiy Society" in the Tovmach district of the Stanyslaviv voivodship during the 1920s and 1930s.

The publication shows the process of revival and further development of Mykhailo Kachkovskiy reading houses in the Tovmach district, the activities of the society in relation to the

national, cultural, educational and moral education of the Russian population. There were only four Mykhailo Kachkovskiy reading houses in the Tovmach district during the interwar period, which were concentrated in the Otnyia judicial district. Reading houses activities were conducted in different ways: better in Otnyia town, Vorona village, Lyatske Shlakhetske village, a little worse in Stari Kryvotuly village.

The author has characterized and analyzed the practical work of local organizations of the society, showed their cultural and educational work, relations and interaction with the Main institution of the organization, with other moscovphilic organizations, such as with the "Russian People's House" Society; attitude to Ukrainian cultural and educational institutions, internal conflicts, problematic issues that were painful for all reading, namely the lack of one's room, a small number of members, low discipline of members.

Cultural and educational activity of the organization is reflected through the holding of various holidays, entertainment, dance nights, social games, arranging the Days of Russian culture, honoring Russian writers, performances of amateur dramatic performances, organizing self-educational, theatrical, choral, gentle circles and circles.

Until September 1939 "Mykhailo Kachkovskiy Society" remained the most massive moscovphilic organization in both Eastern Galicia and Tovmachchyna. After the establishment of Soviet power, it, despite its eternal sympathy for Moscow, was banned and dissolved.

Keywords: Mykhailo Kachkovskiy Society, Tovmachchyna, Moscovphiles, Russian, reading house, circle, Main institution.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає у відображенні об'єктивної реконструкції історичного процесу, присвяченого вивченню московфільського (русофільського) руху в Східній Галичині, крізь призму діяльності «Товариства («Общества») імені Михайла (Михайла) Качковського» у Товмацькому повіті Станіславівського воєводства в міжвоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню зародження, розвитку та діяльності «Товариства імені Михайла Качковського» у Східній Галичині присвятили свої наукові публікації Олексій Сухий [12], Ірина Орлевич [8], Володимир Лукашів [5], Любова Пугач [11]. Надзвичайно важливим й інформативним джерелом цієї проблематики є архівні справи Ф. 182 «Товариство ім. М. Качковського, м. Львів. 1876–1939 рр.» Центрального державного історичного архіву в м. Львів. Чимало відомостей про культурно-просвітницьку діяльність осередків Товариства знаходимо в часописах «Земля і воля» (виходив 1928–1939 рр.) та «Руський голос» (1922–1939 рр.).

Постановка завдання. Відобразити та проаналізувати практичну діяльність осередків («кружків») «Товариства імені Михайла Качковського» на Товмаччині в 1920–1930-х рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Товариство імені Михайла Качковського» засноване 1874 р. в м. Коломия з ініціативи видатного московфільського діяча, посла (депутата) австрійського парламенту о. Івана Наумовича на противагу товариству «Просвіта».

Покровителем організації обрано покійного на той час відомого галицького громадського діяча, мецената М. Качковського, який, попри відсутність чіткого почуття національної ідентичності, прихильно ставився як до народовців (українофілів), так і до московфілів. Останніх, щоправда, він підтримував фінансово та заповів їм 80 тис. гульденів (золотих ринських) на культурно-просвітні потреби. Товариство ставило за мету створення філії,

читалень, поширення наук, народності, працьовитості, тверезості, заощадливості, громадянської свідомості та різних чеснот серед руського народу в Австрії [8, с. 101; 11, с. 185; 12, с. 206].

У 1876 р. задля покращення організаційної діяльності, стану фінансових справ, залучення до своїх рядів інтелектуального потенціалу центральний осідок Товариства перенесено з м. Коломия до м. Львів [12, с. 212–213].

Структурно «Товариство ім. М. Качковського» було тріступеневою організацією: Головне правління (виділ, управа), філії в повітових містах та читальні в селах. Відкриття філії, читальні відбувалося за наявності 12 членів, за погодженням із Головним правлінням у м. Львів та затвердженням в австрійський період намісництвом, а в польську добу – воєводством [11, с. 186]. У структурі управління вищим керівним органом Товариства виступали загальні збори, а виконавчим – правління. Члени москвофільської організації поділялися на дійсних і почесних [12, с. 208].

Протягом перших років існування Товариства відбувалося зростання його чисельності, котре призупинилося на початку 1880-х рр. через кризу москвофільства та втрату впливу серед населення Східної Галичини [8, с. 102].

Філії й читальні «Товариства ім. М. Качковського» були засновані в м. Коломия, м. Галич, м. Жидачів, м. Золочів, м. Калуш, м. Рогатин, м. Тернопіль, м. Снятин, м. Станиславів та ін. [11, с. 185]. У селах відкривалися читальні. У цілому до початку Першої світової війни в Східній Галичині функціонувала 31 філія [8, с. 102].

У Товмачькому повіті до 1914 р. читальні ім. М. Качковського були засновані та діяли в м. Отинія (з 1904 р.) [16, арк. 15], с. Ворона [19, арк. 10], с. Ляцьке Шляхецьке (з 1896 р.) (тепер с. Липівка Тисменицького району Івано-Франківської області. – *Авт.*) [6, с. 107–108; 18, арк. 9], с. Старі Кривотули [17, арк. 2, 6]. Чимало представників і симпатиків москвофільства було в м. Тисмениця, м. Нижнів, с. Вільшаниця, с. Грушка, с. Олешів, с. Остриня, с. Скопівка, с. Угорники [20, с. 151–152].

З початком Великої війни філії й читальні «Товариства ім. М. Качковського» по всій Галичині були закриті, документація, майно знищені, а багатьох москвофілів і запідозрених у прихильності до них, як потенційних царських агентів і шпигунів, було заарештовано та відправлено до концтаборів Талергоф, Терезінштадт.

Упродовж 1920-х рр. відбулося поступове відродження «Товариства ім. М. Качковського». До середини 1930-х рр. у Східній Галичині налічувалося вже 400 читалень, з яких діяльними були тільки 150 [5, с. 72].

На Товмаччині свою діяльність відновили осередки в с. Ляцьке Шляхецьке (1921 р.) [18, арк. 25], м. Отинія (1926 р.) [16, арк. 1], с. Старі Кривотули (1927 р.) [17, арк. 1] та с. Ворона (1928 р.) [19, арк. 1].

У с. Ляцьке Шляхецьке читальня ім. М. Качковського відновила свою діяльність наприкінці 1921 р. 15 лютого 1922 р. відбулися загальні збори осередку, на яких обрано виділ (керівництво) на

чолі з Олександром Белеєм [18, арк. 1]. У 1926 р. місцева читальня опинилася під загрозою закриття через відсутність статуту, що був втрачений під час війни, а новий ще не затверджений Станиславівським воєводством [18, арк. 6].

З 1926 р. до 1933 р. читальня пережила тривалу внутрішню боротьбу між прихильниками чинного голови Петра Федоріва та довоєнного Олексія Бабія. Першого звинувачували в тому, що не проводив збори читальні, займався фальсифікацією рішень виділу [18, арк. 18]. Також йому закидалося одноосібне розпорядження приміщенням установи, яке здавав «на жидовські танці», привласнення членських внесків, коштів, зібраних з коляди й від аматорських вистав, відмову звітувати про фінансовий стан читальні, безпідставне позбавлення членства незадоволених його діями осіб. Читальня, на думку противників П. Федоріва, стала «жилищем деморалізації» [18, арк. 8]. Прихильники чинного керівника ставили в провину О. Бабієві несплату протягом пів року членських внесків, що тягло за собою виключення з читальні [18, арк. 7] (так би мовити, законний спосіб усунення опонента. – *Авт.*) і нібито, бажання відкрити в приміщенні читальні замість кооперативної крамниці свою власну [18, арк. 12]. Очевидно, що конфлікт гостро позначився на роботі місцевого осередку, позаяк не зустрічаємо жодних відомостей про громадську та культурно-просвітницьку роботу читальні в той час.

З початком 1934 р. спостерігалось піднесення діяльності місцевого «Товариства ім. М. Качковського». Проведені в березні та серпні 1934 р. люстрації засвідчили задовільний рівень роботи москвофільської організації [18, арк. 25, 31]. Осередок налічував 30 членів [18, арк. 25], а в 1937 р. – 42 [6, с. 108]. При читальні під керівництвом П. Федоріва діяв аматорський кружок (гурток) у складі 15 осіб, що поставив за рік півтора десятка вистав [6, с. 3; 18, арк. 24–25]. Також функціонували самоосвітній кружок з вивчення російської літературної мови [1, с. 2; 18, арк. 30] та садівничий гурток [18, арк. 26]. Читальняна бібліотека нараховувала 80 книг [18, арк. 25].

Двадцять восьмого травня 1939 р. в селі відбувся День руської культури, участь у якому взяли як місцеві москвофіли, так і з навколишніх сіл. Програма свята включала спів місцевого мішаного хору, чоловічих хорів з м. Отинія та с. Ворона, читання віршів, доповідь про велич руської культури, про історичне руське ім'я, про велику ідею полеглих, про культурні здобутки руського народу в останні роки, а також народну забаву з танцями [9, с. 4; 18, арк. 32].

«Товариство ім. М. Качковського» в с. Старі Кривотули відновило свою роботу 9 вересня 1927 р. За повідомленням сільського пароха о. Володимира Микицея, місцеві жителі-москвофіли «оправились на столько», що бажали відновити колишню читальню [17, арк. 2]. 15 грудня 1929 р. був прийнятий новий статут читальні під назвою «Наука», а 18 лютого 1930 р. він затверджений Станиславівським воєводським управлінням [17, арк. 1].

Читальня ім. М. Качковського налічувала тільки 20 членів, оскільки протягом поточного року спостерігалася слабка діяльність установи через особисті непорозуміння між членами виділу [17, арк. 6–7]. Осередок Товариства не мав ні власної домівки, ані місця під будівництво, а тому «кочует из дома одного члена к другому» [17, арк. 11]. При читальні діяв театральний кружок, але тільки влітку, через те, що в зимовий період не було відповідного місця. Вистави зазвичай ставили у приватних stodolax. Велася робота над організацією хору. Бібліотека читальні налічувала 190 книжок, які видавалися членам додому. Читальня передплачувала часописи «Наука», «Народна бібліотека», «Земля і воля», «Русский голос» [17, арк. 6]. Правда, замість останнього вирішено передплачувати журнал «Страхопуд», оскільки не всі члени читальні розуміли російську літературну мову [17, арк. 7].

Болісною проблемою місцевого осередку залишався брак власної домівки. Для вирішення питання члени «Товариства ім. М. Качковського» проводили збір пожертв, зверталися за фінансовою допомогою до Головного правління у Львові [17, арк. 6] та до товариства «Русскій народний дім» у Станиславові [17, арк. 17]. Про виділення коштів клопотав і голова Станиславівської філії Товариства о. Яків Медвецький, який аргументував це тим, що «русская жизнь может въ селѣ укрепиться и имѣть виды на развитие», а відтермінування купівлі на рік-півтора призведе до того, що читальня «может совсѣмъ зачахнуть» [17, арк. 12].

Лише наприкінці листопада 1936 р. осередок «Товариства ім. М. Качковського» в с. Старі Кривотули придбав земельну ділянку площею майже 700 м. кв. [17, арк. 24]. Кошти в сумі 400 злотих були асигновані товариством «Русскій народний дім» у Станиславові [17, арк. 22]. Ще 100 злотих на виготовлення проекту та будівництва читальні надала Головна управа [17, арк. 30]. Однак станом на липень 1938 р. будівництво читальні так і не розпочалося [17, арк. 40].

Попри всебічну фінансову підтримку осередку «Товариства ім. М. Качковського» в с. Старі Кривотули його практична діяльність, порівняно з іншими, була вкрай низькою. Станом на листопад 1937 р. читальня налічувала лише 16 членів [17, арк. 34]. При читальні був влаштований короткотерміновий самоосвітній курс для неграмотних, діяв театральний гурток, який за два роки, з 1 січня 1935 р. до 12 лютого 1937 р., поставив тільки дві вистави [17, арк. 38]. Невміло й недбало велася внутрішня документація [17, арк. 34]. За 10 років, з 1 серпня 1927 р. до 17 листопада 1937 р., прибуток читальні склав усього 1397 злотих, з яких, зокрема, членські внески становили 188 злотих, а дохід від театральних вистав, коляди та забав – 500 злотих [17, арк. 35].

У лютому 1937 р. місцеве товариство планувало на честь сторіччя від дня смерті О. Пушкіна «познакомиться с сочинениями сего нашего поэта», і в такий спосіб вшанувати пам'ять про нього [17, арк. 38].

У с. Ворона читальню «Наука» ім. М. Качковського відкрито в 1928 р. [19, арк. 1]. У 1930 р. міс-

цеве товариство налічувало 40 членів. Функціонувала читальняна бібліотека на 20 книг, передплачувалися часописи «Земля і воля», «Русский голос», журнал «Наука» [19, арк. 5].

Мосвофільський осередок у с. Ворона, так само як і в с. Старі Кривотули, не мав власної домівки й містився в приватному помешканні місто голови (заступника голови) Ф. Дикуну. Правда, перед 1914 р. було куплено земельну ділянку, але вона була понищена в ході воєнних лихоліть [19, арк. 10].

З 1932 р. діяльність читальні «Наука» ім. М. Качковського помітно активізувалася. Товариство налічувало близько 70 членів, з яких активних – більше 15. Функціонували гуртки: хоровий [19, арк. 29], самоосвітній гурток, на якому членів навчали російської літературної мови, були спроби вивчати й німецьку мову, аматорський гурток, який що два дні ставив по три п'єси, планувалося заснувати гурток бережливості (щадничості) [19, арк. 13]. Влаштовувалися забави з танцями [19, арк. 10], свято коляди, лекції і курси на історичну та кооперативну тематику, збиралися пожертви на пам'ятник жертвам Талергофу. Члени осередку брали участь у Талергофському з'їзді 31 травня 1934 р., відвідували збори й вистави читальні у м. Отинія та с. Ляцьке Шляхецьке [19, арк. 13]. Наприкінці 1934 р. засновано кооперативу «Згода» [19, арк. 20].

Керівництво читальні вело роботу щодо купівлі землі та приміщення для закладення Руського народного дому «в цѣли развития русской национальной идеи» [19, арк. 8], стосовно заснування гімнастично-пожежного кружка (гуртка) «Запорожець» [19, арк. 19]. На зборах постійно порушувалося питання відносно будівництва власної домівки [10, с. 3; 19, арк. 18].

У січні 1935 р. читальню «Наука» в с. Ворона прийнято в члени «Товариства ім. М. Качковського». Щодо заснування гімнастично-пожежного товариства, то згідно зі статутом читальня, за погодження Головного правління у Львові, мала право засновувати гімнастичні, пожежні кружки. Однак такий гурток замість назви «Запорожець» мав називатися «Гімнастично-пожежний кружок читальні “Наука” ім. М. Качковського у Вороні». До кружка могли належати тільки члени читальні з правом обрання власної старшини (керівництва) [19, арк. 22].

У 1937 р. осередок «Товариства ім. М. Качковського» за власні кошти й завдяки фінансовій допомозі з боку «Руського народного дому» та Головного виділу придбав земельну ділянку з будинком під майбутню читальню [19, арк. 41].

Улітку 1937 р. керівництво читальні організувало народне гуляння, на яке прибули москвофіли з м. Отинія, с. Баб'янка, с. Скопівка, с. Ляцьке Шляхецьке, с. Старі Кривотули, с. Джурич Чортківського повіту, гості з м. Станиславів. Програма свята включала гру оркестру з м. Отинія, співи, танці, ігри, лотерею, сімейна вечірка з товаришескими іграми. Захід приніс не тільки матеріальний прибуток для потреб читальні, але й «послужил

фактором об'єднання мѣстнаго русскаго населення и жителей окрестных мѣстностей» [13, с. 2; 19, арк. 43].

Двадцять дев'ятого травня 1939 р. в будинку І. Іванцева відбулося свято Дня руської культури [19, арк. 50].

У м. Отинія читальню «Зоря» ім. М. Качковського відкрита 28 листопада 1926 р. за ініціативи Омеляна Атановського – голови місцевої кооперативи «Самопоміч» [16, арк. 1, 5]. Цікаво, що засновники просили Головне правління, щоб дати майбутній читальні назву «Наука» або якусь іншу, але не «Качковського», «ибо такая не будет имѣть успѣха» [16, арк. 7]. Також планувалося організувати товариство «Запорожець» [16, арк. 12].

На початку 1930 р. читальня налічувала 122 члени, 42 з яких протягом року були виключені за несплату членських внесків [16, арк. 16]. Домівка містилася в будинку кооперативи «Самопоміч». При читальні діяли любовний (третейський) суд, що займався спорами між членами [16, арк. 30], кредитова кооператива [16, арк. 34], спортивний [16, арк. 39], театральний гурток, музична секція, функціонувала бібліотека, передплачувалися часописи «Русский голос», «Земля і воля», «Кооперативний вісник», журнал «Наука» [4, с. 4; 16, арк. 15].

Культурно-просвітницька діяльність читальні «Зоря» полягала в постановці вистав, організації свят, забав, вечорниць з танцями, товариських ігор, відчити лекцій і курсів [14, с. 3; 16, арк. 27–35], на які часто запрошували членів Товариства з сіл Ворона, Ляцьке Шляхецьке, Скопівка, з м. Станіславів [16, арк. 36]. 20 членів читальні були репрезентантами на Талергофському з'їзді, що відбувся 31 травня 1934 р. у м. Львів [16, арк. 37] та делегатами на з'їзді Руської селянської організації (РСО) в грудні 1934 р. [16, арк. 38].

Для розширення діяльності як у м. Отинія, так і в околицях керівництво читальні ім. М. Качковського найняло платного організатора, для створення та ведення хору, бо вважало, що «лише хор може заохотити молодіж до організаційної праці» [16, арк. 26].

Окрім проведення релігійних свят, як-от: св. Миколая, Маланки, Свяченого, члени читальні відзначали пам'ятні дати. Приміром, у 1935 р. з нагоди 25-х роковин смерті Л. Толстого присутні мали можливість слухати доповідь про життя й творчість великого російського письменника [2, с. 2; 16, арк. 40].

Вісімнадцятого жовтня 1936 р. в м. Отинія вперше проведено свято Дня руської культури, організоване стараннями читальні в Отинії, Вороні і Ляцькому Шляхецькому. Програма свята включала спів хорів читальні-організаторів, доповіді про історичний шлях розвитку й зростання руської культури, про характер свята та його зв'язок з іменем О. Пушкіна як символу руської культурної єдності, читання віршів, молодіжну вечірку з танцями [3, с. 3; 16, арк. 52]. Аналогічна й не менш насичена академія відбулася 14 листопада 1937 р. [15, с. 4; 16, арк. 58].

У ставленні «Товариства ім. М. Качковського» до українських культурно-просвітницьких і молодіжних організацій відчувалася неприязнь, а подекуди й ворожість. Москвофіли називали українців мазепинцями [17, арк. 3], українофільською дранню [19, арк. 23], а їхні ідеї – мазепинською дурійкою [17, арк. 6].

З приходом радянської влади «Товариство імені Михайла Качковського» було заборонене.

Висновки. Засноване в 1874 р. «Товариство ім. М. Качковського» своєю культурно-просвітницькою діяльністю ставило за мету поширення науки, передусім читання, працелюбності, тверезості, бережливості, громадянської свідомості та різних чеснот серед руського населення. Організація прагнула залучити до своїх лав якомога більше населення, передусім молоді, консолідувати її, виховати з неї свідомих, освічених і морально здорових громадян. Товариство позиціонувало себе позапартійною інституцією.

На Товмаччині в міжвоєнний період функціонували чотири читальні Товариства. Їхня практична робота носила в основному культурно-просвітницький характер, що відображався через проведення різних свят, забав, танцювальних вечорів, товариських ігор, влаштування Днів руської культури, вшанування російських письменників, постановок аматорських драматичних вистав, організацію самоосвітніх, театральних, хорових, шадничих кружків (гуртків), відчити лекцій і курсів.

Після окупації Східну Галичину радянською владою москвофільське товариство було остаточно заборонене.

Список використаних джерел

1. 'В Ляцкім шлях.', 1934, *Земля і воля*, 22 квітня, с. 2.
2. В., 'Собране читальні «Зоря» в Отинії', 1936, *Земля і воля*, 19 січня, с. 2.
3. 'День руської культури в Отинії', 1936, *Земля і воля*, 29 листопада, с. 3.
4. 'З життя руської Отинії', 1935, *Земля і воля*, 13 жовтня, с. 4.
5. Лукашів В., 2015, 'Просвітньо-організаційна діяльність «Товариства ім. М. Качковського» в Східній Галичині у міжвоєнний період'. *Гілея: науковий вісник*, Вип. 93, с. 71–73.
6. Любчик І., 2002, 'Через роки і долі (Нарис історії села Липівка)'. Івано-Франківськ: *Тіновіт*, 156 с.
7. 'Ляцьке шляхоцьке, пов. Товмач', 1934, *Земля і воля*, 4 лютого, с. 3.
8. Орлевич І., 2009, 'Товариство імені Михайла Качковського» в національно-політичному русі галицьких українців (1874–1914)'. *Наука. Релігія. суспільство*, №. 4, с. 101–109.
9. Пк., 'День Руської Культури в Ляцкім Шляхоцкім', 1939, *Земля і воля*, 9 червня, с. 4.
10. Присутній, 'Собране читальні в Вороні, пов. Товмач', 1935, *Земля і воля*, 27 січня, с. 3.
11. Пугач Л., 2015, 'Культурно-мистецька діяльність читальні Товариства імені Михайла Качковського'. *Вісник Львівського університету*, Вип. 10, с. 185–191.
12. Сухий О., 2004, 'Товариство імені М. Качковського: ідеологія та напрями діяльності (70–80-і рр. XIX ст.)'. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАНУ*, Вип. 7, с. 205–228.
13. Т. В., 'Народное гулянье в с. Воронаі', 1937, *Руській голос*, 11 січня, с. 2.
14. Т., 'З общественного житя Отинії', 1934, *Земля і воля*, 17 червня, с. 3.

15. Учасник, 'В Отинії, пов. Товмач', 1937, *Земля і воля*, 5 грудня, с. 4.
16. 'Центральний державний історичний архів України в м. Львів', Ф. 182, Оп. 1, Спр. 291. 61 арк.
17. Там само. Спр. 317. 41 арк.
18. Там само. Спр. 320. 32 арк.
19. Там само. Спр. 338. 50 арк.
20. 'Талергофскій альманахъ. Пропамятная книга австрійскихъ жестокостей, изуверствъ и насилій надъ карпато-рускимъ народомъ во время Всемирной войны 1914–1917 гг.', 1924, Львовъ: *Издание «Талергофскаго Комитета»*, Вып. 1. 210 с.

References

1. 'V Liatskim shliakh.', 1934, *Zemlia i volia*, 22 kvitnia, s. 2.
2. V., 'Sobranie chytalni «Zoria» v Otyinii', 1936, *Zemlia i volia*, 19 sichnia, s. 2.
3. 'Den ruskoï kultury v Otyinii', 1936, *Zemlia i volia*, 29 lystopada, s. 3.
4. 'Z zhyttia ruskoï Otyinii', 1935, *Zemlia i volia*, 13 zhovtnia, s. 4.
5. Lukashiv V., 2015, 'Prosvitno-orhanizatsiina diialnist «Tovarystva im. M. Kachkovskoho» v Skhidnii Halychyni u mizhvoïennyi period'. *Hileia: naukovi visnyk*, Vyp. 93, s. 71–73.
6. Liubchuk I., 2002, 'Cherez roky i doli (Narys istorii sela Lypivka)'. Ivano-Frankivsk: *Tipovit*, 156 s.
7. 'Liatske shliakhotske, pov. Tovmach', 1934, *Zemlia i volia*, 4 liutoho, s. 3.
8. Orlevych I., 2009, 'Tovarystvo imeni Mykhaila Kachkovskoho» v natsionalno-politychnomu rusi halytskykh ukraïntsviv (1874–1914)'. *Nauka. Relihiia. suspilstvo*, №. 4, s. 101–109.
9. Pk., 'Den Ruskoï Kultury v Liatskim Shliakhotskim', 1939, *Zemlia i volia*, 9 chervnia, s. 4.
10. Prysutnyi, 'Sobranie chytalni v Voroni, pov. Tovmach', 1935, *Zemlia i volia*, 27 sichnia, s. 3.
11. Puhach L., 2015, 'Kulturno-mystetska diialnist chytalen Tovarystva imeni Mykhaila Kachkovskoho'. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, Vyp. 10. s. 185–191.
12. Sukhyi, O., 2004, 'Tovarystvo imeni M. Kachkovskoho: ideolohiia ta napriamy diialnosti (70-80-i rr. XIX st.)'. *Problemy istorii Ukrainy KhIKh – pochatku KhKh st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, Vyp. 7. s. 205–228.
13. T. V., 'Narodnoe huliane v s. Voronai', 1937, *Russkii holos*, 11 sichnia, s. 2.
14. T., 'Z obshchestvennoho zhyttia Otyinii', 1934, *Zemlia i volia*, 17 chervnia, s. 3.
15. Uchastnyk, 'V Otyinii, pov. Tovmach', 1937, *Zemlia i volia*, 5 hrudnia, s. 4.
16. 'Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Lviv', F. 182, Op. 1, Spr. 291. 61 ark.
17. Там само. Спр. 317. 41 арк.
18. Там само. Спр. 320. 32 арк.
19. Там само. Спр. 338. 50 арк.
20. 'Talerhofskii almanakh. Propamiatnaia knyha avstriiskyykh zhestokostei, yzuverstvy y nasylyi nad karpato-russkym narodom vo vremia Vsemirnoi voiny 1914–1917 hh.', 1924, Lvov: *Издание «Talerhofskaho Komiteta»*, Vyp. 1. 210 s.

УДК 614.84 (477) «1925-1929»

**ПІЛЬГИ ДЛЯ ДОБРОВІЛЬНИХ ПОЖЕЖНИХ
ТОВАРИСТВ УСРР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
1920-Х РОКІВ.**

**BENEFITS FOR VOLUNTARY FIREFIGHTING
SOCIETIES OF THE USSR IN THE SECOND HALF
OF THE 1920 S.**

Харламов М. І.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
соціальних і гуманітарних дисциплін,
Національний університет цивільного захисту
України (Харків, Україна),
e-mail: mike1982kharlamov@gmail.com,
ORCID ID 0000-0002-5289-0290

Kharlamov M. I.,

Ph.D. (historical sciences), Associate Professor
of department of social and humanitarian
disciplines, National university of civil protection of
Ukraine (Kharkiv, Ukraine),
e-mail: mike1982kharlamov@gmail.com,
ORCID ID 0000-0002-5289-0290

Метою дослідження є розгляд особливостей надання пільг та преференцій для добровільних пожежних товариств української соціалістичної радянської республіки у другій половині 1920-х років. Характеризуються особливості передбачених законами пільг для полегшення діяльності пожежних товариств, що були створені на добровільних началах. В статті використовувалися історико-системний метод та метод джерелознавчого аналізу, що надали можливість підійти до аналізу вказаних проблемних питань з науковою об'єктивністю. Дана наукова стаття базується на матеріалах Державного архіву Харківської області та законодавчих документах 1920-х років.

Ключові слова: пожежні, УСРР, пільги, добровільне пожежне товариство, добровільна пожежна дружина.

The purpose of the study is to consider the features of granting privileges and preferences to voluntary fire societies of the Ukrainian socialist Soviet republic in the second half of the 1920s. Characteristics of the privileges provided by the laws are described to facilitate the activities of fire brigades established on a voluntary basis. The article used the historical-system method and the method of source-based analysis, which made it possible to approach the analysis of the mentioned problematic issues with scientific objectivity. This scientific article is based on the materials of the State Archives of Kharkiv region and legislative documents of the 1920s.

Keywords: firefighters, USSR, privileges, voluntary fire company, voluntary firefighter.

Слід сказати, що вивчення питань призначення пільг добровільним пожежним товариствам та добровільним пожежним дружинам у міжвоєнний період є новою темою в сучасній історіографії незалежної України. Грунтовно та неупереджено дані проблеми досі ніхто з істориків нашої держави не розглядав. Вказані наукові питання, мають науково актуальний характер, оскільки проливають світло на отримання певних преференцій добровільними пожежними товариствами (ДПТ), які значно полегшили роботу вогнеборчим товариствам, що діяли на принципах добровільного об'єднання у другій половині 1920-х років, коли вони знаходилися у підпорядкуванні Народного комісаріату внутрішніх справ Української соціалістичної радянської республіки (НКВС УСРР). Метою даної роботи є характеристика пільг та преференцій отриманих добровільними пожежними товари-

ствами УСРР у 1925-1929 роках та їх вплив на роботу по боротьбі з пожежами.

У середині 1920-х років економічна ситуація в Україні стабілізувалася, держава стала більше уваги приділяти розвитку вогнеборчої справи в УСРР. Однак якщо фінансування професійних пожежних команд у містах стало покращуватися, то на розвиток пожежної охорони сільських регіонів асигнувань все одно не вистачало. Традиційно справами боротьби з пожежами на селі займалися добровільні пожежні товариства та добровільні пожежні дружини (ДПД), що входили до їх складу. Тому державою було прийнято рішення, за умов обмеженості фінансування, надавати пільги ДПТ для стимулювання діяльності останніх.

21 лютого 1925 року Рада Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік (РНК СРСР) видала закон про надання пільг добровільним пожежним товариствам, який було продубльовано РНК УСРР та Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом. Передбачені законом преференції для ДПТ розповсюджувалися виключно на ті вогнеборчі товариства, що функціонували на основі правил затверджених Нормальними статутами ДПТ та були правильно зареєстровані [1, арк. 122].

Згідно цього закону НКВС УСРР отримував право встановлювати та надавати ДПТ та окремим їх членам нагороди, відзнаки, грамоти за особливі заслуги або довголітню працю у сфері пожежної охорони, в тому числі порушувати питання про нагородження тих, що відзначилися орденом Трудового Червоного Прапора. Також від обов'язків «сільських виконавців» (ті, хто несли трудову повинність) звільнялися начальники ДПД, їхні помічники, керівники вогнеборчих загонів, а також голови та секретарі ДПТ. Пожежним товариствам, що діяли на добровільній основі безоплатно надавалися необхідні для роботи націоналізовані будинки та приміщення, в яких останні вже перебували. При цьому товариства були зобов'язані проводити у помешканнях капітальні та поточні ремонти [2, с. 52]. У випадку, якщо пожежні товариства не мали своїх приміщень, то виконавчі комітети та селищні ради повинні були вжити заходів для забезпечення ДПД потрібними будинками та спорудами.

Пожежні товариства також звільнялися від оплати нотаріальних зборів, пов'язаних з оформленням документів, необхідних для реєстрації вогнеборчих організацій. Заяви товариств про реєстрацію статутів ДПТ звільнялися від оплати обов'язкового гербового збору. Місцеві офіційні газети зобов'язувалися для публікації оголошень про реєстрацію ДПТ об'єднувати повідомлення в одній колонці для здешевлення процесу публікації, а також встановлювати мінімальні тарифи за друк зазначених оголошень [1, арк. 109].

Згідно інструкції з застосування постанови РНК УСРР та ВУЦВК про надання пільг добровільним пожежним організаціям пільги на податки ДПТ були поділені на три групи: пільги на промисловий податок, пільги на сільськогосподарський податок, пільги на місцеві податки.

Звільненими від промислового податку вважалися ті виробничі підприємства пожежних товариств та дружин, що експлуатувалися ними безпосередньо, не були здані в оренду та обслуговували виключно потреби самих добровільних організацій. Наприклад до них відносилися: майстерні для ремонту пожежного майна та реманенту, що належало виключно ДПТ та ДПД, майстерні для шиття та ремонту необхідного для несення вогнеборчої служби обмундирування, майстерні по ремонту пожежних автомобілів тощо. Також преференції у вигляді звільнення від промислового податку отримували організовані добровільними вогнеборчими товариствами артіль сажотрусів, пічників, водовозів, якщо вони були задіяні у профілактичних вогнеборчих справах. Підприємства ДПТ, ДПД та їх об'єднань (окрім артілей працівників з сажотрусної, пічної, водовозної справи), які навіть частково обслуговували за плату членів товариства або інших приватних чи юридичних осіб підлягали обкладенню промисловим податком за загальними правилами, не зважаючи на можливий зв'язок з профілактичними справами боротьби з пожежами [1, арк. 122].

На кожне звільнене від промислового податку підприємство повинен був бути отриманий безкоштовний патент на роботу до початку будь яких дій новоствореної установи, або до початку наступного чергового окладного періоду для вже існуючих майстерень та виробництв. Зазначені патенти видавалися після представлення довідки від фінансового інспектора за місцем знаходження виробництва. Для отримання вказаної довідки про право підприємства на отримання безкоштовного патенту правління добровільної вогнеборчої організації, дружини або їх об'єднання були зобов'язані подати фінансовому інспектору відповідну заяву із зазначенням назви підприємства, його призначення, місця знаходження, кількість працівників та надати статут ДПТ та довідку про його реєстрацію. Відмова фінансового інспектора у наданні довідки на право отримання безкоштовного патенту могла бути оскаржена у загальнозстановленому порядку. За своєчасне неотримання безкоштовного патенту на звільнення від промислового податку окремого підприємства, ДПТ повинна була бути оштрафована у розмірі 1/5 частини вартості державної вартості відповідного патенту [1, арк. 122].

Свою специфіку мали преференції виплат сільськогосподарського податку добровільними пожежними організаціями. Так лугові ділянки та посіви ДПТ та ДПД, що були виділені із суспільного фонду для заготівлі фуражу для штатної кількості кінного складу, що обслуговував ці організації були повністю звільнені від сільськогосподарського податку. Кінний склад товариств та дружин, створених на добровільній основі, що виключно обслуговував потреби зазначених організацій, також звільнявся від сплати податків сільськогосподарської галузі.

Добровільні пожежні товариства прирівнювалися до пожежних професійних міських вогнеборчих команд, тому їх пожежні автомобілі та

штатний кінний склад звільнялися від податку на транспортні засоби. Якщо ДПТ влаштували окремі спектаклі та концерти, творчі вечори з метою зібрання коштів на вогнеборчі потреби, у такому випадку вони звільнялися від місцевого податку на розважальні заходи. Однак це відбувалося лише при умові, що спектаклі та концерти мали характер разових, а не періодичних вистав і якщо розважальні заходи влаштувалися виключно силами вогнеборчої організації без залучення сил приватних підприємців. Влаштування розважальних заходів без участі приватних підприємців повинно було бути завіреном у письмовій формі державним органом управління, що дозволяв проведення вистав та ніс за неправдиву інформацію карну та матеріальну відповідальність [1, арк. 123].

Якщо ДПТ організували розважальні заходи на постійній основі, то вони підлягали обкладенню місцевим податком на видовища та розваги на загальних умовах. Афіші, реклами, плакати та оголошення про влаштування спектаклів, вистав та концертів не підлягали обкладенню податком.

У другій половині 1920-х років вогнеборча справа в Україні отримала належне фінансування та увагу держави. Якщо матеріальних ресурсів республіки не вистачало, то для стимуляції діяльності добровільних вогнеборчих товариств останнім надавалися певні преференції, зокрема у вигляді пільг на податки. Пільги для добровільних пожежних товариств, добровільних пожежних дружин та їх об'єднань були надані за трьома категоріями: пільги на промисловий податок для виробництв ДПТ, пільги для ДПТ у галузі сільськогосподарського податку, пільги на різного роду місцеві податки та збори, в тому числі транспортні. Слід сказати, що надання пільг для добровільних вогнеборчих організацій стало новим додатковим імпульсом розвитку вогнеборчої служби в сільських регіонах УСРР. Починаючи з середини 1920-х років і до початку 1930-х років кількість пожеж та збитків від них в сільських ареалах, де діяли ДПТ поступово знижувалися. В подальшому у наукових розвідках можливий аналіз стану пожежної безпеки на підприємствах української промисловості у міжвоєнний період.

Список використаних джерел

1. Державний архів Харківської області. Ф. Р-1486. Виконавчий комітет Печенізької районної ради народних депутатів. Оп. 1. Спр. 350. Документи о состоянии пожарной охраны в Печенежском районе (циркуляры, сведения, переписка). 205 арк.

2. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 рік, 1926. Харків: Укрголовліт.

References

1. Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti. F. R-1486. Vykonavchyy komitet Pecheniz'koyi rayonnoyi rady narodnykh deputativ. Op. 1. Spr. 350. Dokumenty o sostoyanuy pozharnoy okhrany v Pechenezhskom rayone (tsyrykulyary, svedenyaya, perepyska). 205 ark.

2. Zbirnyk uzakonen' ta rozporядzhen' robitnycho-selyans'koho uryadu Ukrayiny za 1926 rik, 1926. Kharkiv: Ukrholovlit.

УДК 379.844:712.25]:008-027.511

**ПАРКОВЕ ДОЗВІЛЛЯ В УМОВАХ ПРОЦЕСУ
КУЛЬТУРНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ****LEISURE TIME IN AMUSEMENT PARKS IN THE
CONTEXT OF CULTURAL GLOBALIZATION****Чеботаєва О. М.,**

кандидат історичних наук, доцент,
Відокремлений підрозділ «Миколаївська філія
Київського національного університету культури
і мистецтв» (Миколаїв, Україна),
e-mail: olgacebotaeva830@gmail.com,
ORCID Id 0000-0003-0873-6058

Бем Є. І.,

викладач, Відокремлений підрозділ
«Миколаївська філія Київського національного
університету культури і мистецтв»
(Миколаїв, Україна),
e-mail: elizavetabem1996@gmail.com

Chebotaieva O. N.,

Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor, Separate Subdivision "Mykolaiv Affiliate of
Kyiv National University of Culture and Art"
(Mykolaiv, Ukraine),
e-mail: olgacebotaeva830@gmail.com,
ORCID Id 0000-0003-0873-6058

Bem E. I.,

Lecturer, Separate Subdivision "Mykolaiv Affiliate
of Kyiv National University of Culture and Art"
(Mykolaiv, Ukraine),
e-mail: elizavetabem1996@gmail.com

Мета роботи полягає у розкритті ролі тематичних парків як центрів зосередження глобальної масової культури в економічно розвинутих країнах світу, а також у дослідженні тенденцій і перспектив розвитку багатофункціональних дозвілєво-розважальних паркових комплексів в Україні крізь призму діалектичної суперечності глобального і національного (або локального) у вітчизняному соціокультурному просторі. **Методологія дослідження.** Використано методи системного, компаративного та структурно-функціонального аналізу. **Висновки.** Тематичні парки отримали глобальне розповсюдження й значною мірою визначають рівень дозвілєвої культури великої кількості людей в багатьох регіонах світу. Глобалізація паркового бізнесу є вкрай суперечливим процесом, що загострює проблему збереження культурного багатоманіття, національної й регіональної ідентичності. Проте вона не робить цю проблему нерозв'язною. На відміну від деяких інших соціокультурних інституцій, тематичні парки мають певні можливості для збереження й поширення образів і цінностей вітчизняної культури в інтересах національного розвитку та збагачення цими ресурсами світового соціокультурного простору. Вказані можливості варто максимально використовувати в контексті моделювання паркового середовища та в процесі обрання стратегії розвитку паркової галузі в Україні.

Ключові слова: діснеїзація, дозвілля, культурна глобалізація, парк, парковий комплекс, тематичний парк.

The purpose of the work is to reveal the role of theme parks as centers of concentration of global mass culture in economically developed countries of the world, as well as to study the tendencies and prospects of development of multifunctional recreational and amusement park complexes in Ukraine through the prism of the dialectical contradiction of global and national (or local) in domestic social and cultural space. **Research methodology.** The authors rely primarily on methods of systematic, comparative and structural-functional analysis. **Conclusions.** Theme parks have become widespread and they largely determine the level of leisure culture of a large number of people in many regions of the world. The globalization of the park business is a highly controversial process, stressing the problem of preserving cultural diversity, national and

regional identity. However, this problem can be solved. Unlike some other socio-cultural institutions, theme parks have certain opportunities for maintaining and dissemination of the images and values of domestic culture for the benefit of national development, and enrichment of world's socio-cultural space by these resources. These opportunities should be used to the maximum extent in the context of park environment's modeling and in the process of choosing a strategy for the development of park industry in Ukraine.

Keywords: cultural globalization, Disneyfication, leisure time, park, park complex, theme park.

Постановка проблеми. В цивілізованому світі соціально-культурна активність людини у вільний час розглядається фахівцями як надзвичайно важливий соціальний ресурс, необхідна умова для всебічного розвитку особистості, сучасне втілення свободи, показник прогресу та ступеню демократизації суспільства [12, с. 7]. Вказаною обставиною актуалізується потреба аналізу й узагальнення практичного досвіду організації дозвілля в найрізноманітніших його інституціональних формах. Традиційними закладами, орієнтованими на реалізацію культурно-дозвілєвих потреб різних верств населення, протягом тривалого часу були і залишаються парки. Під впливом соціально-економічних, культурних і навіть політичних чинників вони піддаються трансформаціям як і будь-які інші соціально-культурні утворення, що й повинно стати предметом комплексних культурологічних досліджень. Додаткового значення поставленій проблемі надає та обставина, що в останній час перспективи реалізації масштабних паркових проєктів в нашій країні починають все активніше обговорюватись вітчизняною й зарубіжною бізнесовою елітою. У вересні 2019 р. на 16-й щорічній зустрічі Ялтинської Європейської стратегії (YES) Президент України В. О. Зеленський говорив про можливість створення в Україні великого парку розваг для гостей з Центральної та Східної Європи як про привабливий інвестиційний проєкт [14].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Предметне вивчення тематичних парків почалося з середини 1970-х рр. Перші аналітичні статті присвячувалися паркам У. Діснея, їх плануванню, дизайну, управлінню тощо, й до сьогоднішня значені об'єкти викликають незмінний інтерес науковців (В. Акатова, А. Лазарев, Д. Мовчанюк та ін.). Функціонування парків зарубіжжя як матеріально-просторових об'єктів та закладів задоволення культурно-дозвілєвих, розважальних, рекреаційних потреб населення відображено в публікаціях А. Ігнатенко, В. Ковтун, О. Копієвської, І. Петрової. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує навчальний посібник А. Александрової та О. Седінкіної [3], який комплексно розглядає історію виникнення, сучасний стан і тенденції розвитку тематичних парків світу, докладно аналізує діяльність найпотужніших операторів паркового бізнесу, розкриває роль тематичних парків в модернізації регіональної економіки та піднесенні соціальної сфери.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Перспективи подальшого дослідження проблем розвитку паркового дозвілля бачаться в тому, щоб розглянути дане явище не

саме по собі, а в більш широкому контексті соціокультурних трансформацій, викликаних потужними й суперечливими процесами економічної і культурної глобалізації. Автори вище згаданого посібника [3] частково торкаються цього аспекту, але не стільки в культурологічному, скільки в економіко-географічному плані. Крім того, за межами їхньої уваги залишилися тенденції розвитку паркової галузі в Україні.

Мета статті. Метою даної статті є розкриття ролі тематичних парків як центрів зосередження глобальної масової культури в економічно розвинутих країнах світу й дослідження тенденцій і перспектив розвитку багатофункціональних дозвілєво-розважальних паркових комплексів в Україні крізь призму діалектичної суперечності глобального і національного (або локального) у вітчизняному соціокультурному просторі.

Виклад основного матеріалу. Парк – це призначена для відпочинку відкрита озеленена територія, оснащена відповідною інфраструктурою. Системоутворюючою основою парку як соціокультурного закладу є наявність природної зони. Паркові комплекси пропонують широкий асортимент дозвілєвих послуг. Пріоритетні питання розвитку парків вирішуються на міжнародних конгресах, симпозіумах та семінарах, що проводяться Міжнародною асоціацією соціологів, Міжнародною службою тематичних парків, Міжнародною асоціацією розважальних парків та атракціонів і т.д. Відповідні структури створено в цілому ряді окремих зарубіжних країн, наприклад, Національна асоціація парків та рекреації (США), Національний фонд рекреації і туризму (США), Інститут управління у сфері дозвілля та розваг (Великобританія), Асоціація керівників муніципальних парків та садів (Нідерланди), Фонд парків та рекреації (Японія) [12, с. 87].

У зв'язку з розгалуженістю мережі паркових соціально-культурних закладів та їхньою різноманітністю в дозвілєзнавстві здійснюється класифікація парків за територіальними або за функціональними ознаками.

За територіальними ознаками розрізняють:

- парки загальнонаціонального значення (фінансуються із загальнодержавного бюджету, благодійних внесків та доходів від туризму. Наприклад, Єллоустонський національний парк, Йосемітський національний парк (США). Обидва об'єкти включено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО);

- парки окремих адміністративно-територіальних одиниць поділу конкретної країни (парки штатів, муніципалітетів, округів, що утримуються коштом місцевих органів влади і спрямовані на обслуговування населення конкретного штату, округу і т.д.);

- міські парки (існують для задоволення рекреаційних, естетичних і екологічних потреб жителів конкретного населеного пункту. Наприклад, Булонський ліс (м. Париж, Франція), Гайд-парк (м. Лондон, Великобританія), Центральний парк (м. Стамбул, Туреччина) і т.д.

За функціональними ознаками парки поділяються на:

- спеціалізовані (спортивні, історичні, зоологічні, дитячі, дендропарки);

- багатофункціональні (паркові комплекси і тематичні парки) [12, с. 89].

Особливої популярності у світі набули тематичні парки, які носять переважно комерційний характер, тобто є об'єктами постіндустріального підприємництва. На їхній розвиток істотно вплинула діснеївська концепція парку, втілена передусім в знаменитих паркових комплексах «Діснейленд» (1955 р., м. Анахайм, штат Каліфорнія, США) та «Світ Уолта Діснея» (1971 р., м. Орlando, штат Флорида, США) [3, с. 38, 51-55, 57-71]. Основними положеннями цієї концепції є:

- високий естетичний рівень паркового середовища;

- висококваліфікований персонал з відповідною якістю його роботи;

- стилістична єдність всіх елементів паркової території (природних локацій, спеціальних споруд, екскурсійних стежок, тематичних зон, дизайну об'єктів, торговельних центрів), їх підпорядкованість одній темі, одній меті;

- організація дозвілля для всієї родини;

- суворе дотримання правил поведінки в парку (заборона палити, вживати алкогольні напої, мати неохайний зовнішній вигляд тощо);

- об'єднання різних видів і форм дозвілєвої діяльності;

- своєчасне врахування бажань і потреб відвідувачів та їх мобільне задоволення;

- постійні технічні удосконалення, оновлення тематичних заходів та вистав [12, с. 89].

За рейтингом Інтернет-сервісу обміну фото Інстаграм в 2016 р. серед найпопулярніших у фотографів-любителів куточки нашої планети перше місце впевнено посіли парки «Діснейленд» [7, с. 37], які давно перетворилися на глобальний бренд і функціонують сьогодні не лише в США, а й у Франції (передмістя Парижу, 1992 р.), Японії (Токіо, 1983 р.) та Гонконгу (2005 р.). Другим номером за ними в указаному рейтингу йдуть типологічні «колеги» «Діснейленду» – тематичні парки «Universal Studios» [7, с. 37] з їх характерною голлівудською стилістикою. Вони розташовані в США (Лос-Анджелес і Орlando), Японії (Осака) та Сінгапурі. Основна тематика цих парків – культові фільми й мультиплікаційні хіти, що самі по собі теж відносяться до категорії глобального культурного продукту («Парк юрського періоду», «Сімпсони», «Шрек» і т.д.). Ще одну глобальну мережу утворюють парки розваг Леголенд, розташовані в Європі, США та Азії. Базовими для них стали тематичні зони Леголенда в Данії, що в 1968 р. були створені з 45 млн. блоків всесвітньо відомого конструктора оригінальної фабрики LEGO в датському містечку Біллунд [9].

Саме тематичні парки та багатофункціональні дозвілєво-розважальні паркові комплекси сьогодні відіграють провідну роль в розвитку паркового дозвілля та набувають великого значення в якості об'єктів наукового дослідження. Крім вже зазначених мереж «Діснейленду», «Universal Studios»

та «LEGO», в перелік таких об'єктів слід включити: «Чарівний світ Гаррі Поттера» (м. Орlando, штат Флорида, США); «Європа-парк» (м. Руст, земля Баден-Вюртемберг, Німеччина); «Холлідей» (м. Хаслох, земля Рейнланд-Пфальц, Німеччина); «Фантазіленд» (м. Брюль, земля Північний Рейн-Вестфалія, Німеччина); «Астерікс» (м. Плаї, департамент Уаза, Франція); «Пюї дю Фу» (Долина Нуар, департамент Вандея, Франція); «Футуроскоп» (передмістя Пуат'є, департамент В'єнна, Франція); «Мірабіландія» (м. Равенна, Італія); «Порт Аventura» (м. Саллоу, Іспанія); «Ефтелінг» (м. Катсхевель, Нідерланди) [3; 10; 15; 18] та багато інших.

Всесвітнє розповсюдження й популяризацію брендів моделей тематичних парків у теперішній час варто розглядати як конкретний прояв процесу культурної глобалізації [3, с. 76-77]. Остання є однією з найсуттєвіших ознак сучасної епохи й реалізується передусім через безпрецедентне розширення міжнародних контактів і міжкультурних комунікацій. Глобальні процеси сприяють розвитку туризму і спорту, моди і дизайну, створюють індустрію масової культури. Вони змінюють повсякденне життя і ціннісні орієнтири людей в різних країнах, створюючи світовий культурний простір, параметри якого визначаються могутніми транснаціональними корпораціями на кшталт компанії «Уолт Дісней» (з річним обігом в 57 млрд. долл.). Вплив діснеївського гіганта на багато сфер діяльності людини, зокрема й дозвілєвої, дістав в науці визначення «діснеїзація» (Disneyfication, Disneyization, McDisneyization). Важливі аспекти цього явища знайшли відображення в посібнику А. Александрової і О. Седінкіної [3, с. 87-97].

Включеність в процеси глобалізації (й діснеїзації як їх окремих прояв) може відбуватися як на макрорівні інституціональному, так і на мікрорівні індивідуальному рівнях. Вона сприяє залученню до інновацій, кращого соціально-культурного й технологічного досвіду, світових стандартів споживання, відпочинку і розваг. Проте, глобалізація є дуже суперечливим процесом, що містить в собі чинник гомогенізації культури, загрозу поступового зникнення національних особливостей і традицій. Вона породжує нові культурні гібриди, позбавлені етнічної та історичної індивідуальності та унікальності [8, с. 233-236]. Особливо показовими в цьому плані є великі торгово-розважальні центри, що здобули в останні десятиліття всесвітнього розповсюдження і є космополітичними, програмно-позанціональними утвореннями мобільного, уніфікованого, глобального світу [17].

Здійснивши порівняльний аналіз регіональних моделей розвитку тематичних парків світу, А. Александрова і О. Седінкіна підкреслили одну з головних особливостей паркової стратегії, що застосовується в країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР): сполучення переваг глобалізації (значні фінансові ресурси, передові технології, досвідчені кадри, високі стандарти обслуговування), з одного боку, та специфіки регіонального і локального ринків, – з іншого [3, с. 171-177]. Моделі парків, що спираються на аутентичний етнографіч-

ний чи історичний матеріал й вписані в місцевий культурний ландшафт, вони вважають такими, що мають конкурентні переваги (наприклад, «Саравак» в Малайзії, «Чайна Фолк Калче Вілліджес» та «Сплендід Чайна» в Китаї, «Мейдзі Мьюзеум Віллідж» та «Едо-но-Мура» в Японії) [3, с. 173-174, 179-180]. В перспективних проектах розвитку паркової галузі в країнах АТР зазначеним моделям парку приділяється все більше уваги.

Зрозуміло, що соціально-економічні перетворення, які відбуваються в Україні протягом останніх двох з половиною десятиліть, зміни матеріально-просторового середовища міст і способу життя людей не могли не позначитися на розвитку вітчизняної паркової галузі. Вона модернізується під впливом загальносвітових тенденцій. Трансформуються вже існуючі паркові заклади, створюються нові, з'являється сучасне технічне обладнання, урізноманітнюються атракціони і шоу-програми. В таблиці 1 наведено приклади найпопулярніших тематичних парків України.

В контексті загальної теми нашого дослідження важливо відзначити ті тенденції в розвитку паркового дозвілля в Україні, які пов'язані з прагненням зберегти власну історико-культурну ідентичність через насичення паркового простору національно-специфічними або місцевими темами, сюжетами і образами у відповідній стилістиці.

«Україна в мініатюрі» – це парк, розташований в Києві на Венеціанському острові Дніпра. На території площею 2 га представлені макети архітектурних об'єктів України, виконані в масштабі 1:33 (аналогами можна вважати парк «Мадуродам» в Нідерландах або «Мініатюрка» в Стамбулі). Церемонія урочистого відкриття парку відбулася в червні 2006 р. Спочатку парк називався «Київ в мініатюрі». В ньому було представлено 50 моделей-візитівок Києва: Хрещатик з Майданом Незалежності, Андріївська церква, Володимирський собор, комплекс Софія Київська, Михайлівський Златоверхий монастир, Будинок з Химерами, Києво-Печерська Лавра, Золоті ворота і т.д. З часом в парку «поселилися» перші «мешканці» й з'явилися «транспортні засоби». А потім колекція поповнилася макетами палаців Криму, замків Західної України, фортець Поділля та інших пам'яток України. В макетній майстерні парку працює 15 фахівців, що виготовляють та обслуговують паркові об'єкти [19].

Досить колоритним і перспективним проектом в Україні слід вважати парковий комплекс «Київська Русь» (с. Копачов у передмісті Києва). Він функціонує з 2008 року, проте знаходиться ще в стадії розбудови. Концептуальна ідея комплексу полягає в тому, щоб на основі наукових даних відтворити архітектурний образ Стародавнього Києва та атмосферу Київської Русі V-XII ст. (аналогом можна вважати парк історичної реконструкції Пюї дю Фу у Франції). Реалізація ідеї здійснюється через відповідну організацію паркового простору та різноманітні костюмовані заходи. Центральним об'єктом комплексу є дерев'яний дитинець – центральна укріплена частина Києва часів князювання Ігоря та Володимира. Зараз вже можна оглянути

Таблиця 1

Тематичні парки України

№	Назва	Види дозвілених послуг
1	«Галактика» (м. Київ)	Чотириповерховий мотузковий парк зі скелетромом, атракціони, гігантська гойдалка «Корабель» та повітряні літачки.
2	«Київська Русь» (м. Київ)	Реконструкція вигляду середньовічного міста з його оборонними спорудами. Виготовлення історичного костюма. Проведення театралізованих заходів. Стрільба з лука, верхова їзда, нічна програма з боями та фєср-шоу, виставка коней тощо.
3	«Україна в мініатюрі» (м. Київ)	Моделі церков, адміністративних будівель, архітектурних пам'яток різних регіонів України. Макети представлені в масштабі 1: 33
4	Центральний парк культури і відпочинку ім. М. Горького (м. Харків)	Атракціони, дїм жакїть, дзеркальний лабіринт, спортивні майданчики, канатна дорога, американські гірки, катапульта, мотузковий парк.
5	«Лунапарк» (м. Одеса)	Американські гірки, автодром, кімната страху, колесо огляду тощо.
6	«Дитяче містечко «Казка» (м. Миколаїв)	Ігровий майданчик «Морська гавань» з кораблем «Буян». Кам'яний замок, амфітеатр, дерев'яна фортеця. Атракціони, кімната смїху, каскадний басейн, казковий вокзал, батути, світлодіодне дерево бажань тощо.
7	«Атїка» (м. Очаків Миколаївської обл.)	Стилізація під острови мїфічної Греції. 10 дитячих і дорослих гірок, 5 басейнів, атракціони, бар на водї, кафе. «Суха» дитяча ігрова зона. Уроки плавання для дітей.

Розробка авторами за джерелами [2; 4; 6; 13; 16; 19]

оборонну стїну, в'їздні ворота з трьохярусними вежами, ристалище (місце проведення богатирських забав і середньовічних турнірів), княжу палату (використовується як трибуна для почесних гостей), сторожову вежу, табїр вікінгів, стан кочовиків, зруби киян XI-XII ст. В перспективї, крім оборонних споруд, планується відтворити терема княгинї Ольги, князя Володимира, Ярославів двїр, Гридницю, Десятинну церкву. Інтерактивні заходи сприятимуть створенню атмосфери живого міста з вулицями, ярмарками, городянами. В парку «Київська Русь» постійно проводяться театралізовані баталїї, середньовічні ігри, турніри лучників, змагання дружинників, виступи каскадерів кїнного театру, демонструються історичні народні звичаї та обряди, влаштовуються виставки-ярмарки народного мистецтва, концерти народних колективів, працюють музейні експозиції середньовічного костюма, історії суднобудування, майстер-класи з ковальського та гончарного ремесла, проводяться численні фестивалї тощо [6]. Все вище зазначене дозволяє розглядати парковий комплекс «Київська Русь» як оригінальний дозвілєвий заклад, який виконує цілий спектр важливих соціально-культурних функцій – рекреаційну, розважальну, соціалізуюче-виховну, пізнавальну, комунікаційну й охоронну щодо специфіки нашої вітчизняної історико-культурної ідентичності.

Ще одним прикладом збереження локальної специфіки і колориту в умовах глобалїзації можна вважати тематичний парк «Дитяче містечко «Казка» в одному з обласних центрів України – місті Миколаєві. Заклад було відкрито 19 травня 1982 року. Метод його спорудження заслуговує на особливу увагу. Він називається методом народного

будівництва. Це означає, що робота здійснювалася переважно на добровільних началах, безкорисливо, спираючись на великий ентузіазм та щире бажання городян збагатити соціокультурний простїр рїдного міста унікальним центром дитячого дозвілля. Спорудження кожної локації на території «Казки» було закрїплено за певним підприємством міста. Будівництво здійснювалось у вільний від основної роботи час – після завершення трудового дня та у вихідні. У возведенні містечка брали участь архїтектори, інженери, будівельники, художники, скульптори й просто небайдужї городяни. Тому дитяче містечко «Казка» можна вважати спільним дїтищем мїської громади миколаївчан [13].

Смисловим центром дитячого містечка «Казка», безперечно, є «Морська гавань» з кораблем «Буян», що являє собою образ першого фрегата, збудованого у Миколаєві 1790 року. Дана локація символїчно зв'язує відвідувачів з історїєю заснування міста та тїєю унікальною роллю, яку воно відіграло й частково продовжує відігравати у вітчизняній історїї: бути колискою Чорноморського флоту, місцем будівництва унікальних кораблів, а також великим річковим і морським портом.

На території містечка також знаходиться справжній старий потяг, який викликає захоплення у дітей та пробуджує «генетичну пам'ять» у найстарших відвідувачів «Казки». Серед нових об'єктів «Казки» варто назвати макетне відтворення «мережаної» водогїнної вежі, збудованої в Миколаєві 1907 р. вченим-інженером В. Г. Шуховим. Винайдена ним гіперболоїдна конструкція визнана міжнародними експертами одним із небагатьох існуючих інженерно-архітектурних шедеврів раннього модерну [11].

2003 року «Казка» отримала статус «Парк культури і відпочинку дитячого напрямку». Заклад цілком виправдовує таке визначення. В його штаті працюють культурорганізатори, аніматори, які залучають дітей до різноманітних видів відпочинку та дозвілдової діяльності. В дитячому містечку «Казка» регулярно проводяться ігрові програми, конкурси, фестивалі. На Новорічні, Різдвяні та інші свята організовуються театралізовані дійства і вистави з конкурсами та казковими героями. Обов'язковим персонажем святкових заходів виступає покровитель міста над Бугом – Святий Миколай.

Досвід «Казки» доводить, що кожний парковий проект має бути адекватним реальним умовам своєї реалізації. Він повинен спиратися не лише на загальносвітовий досвід, а й на власні історичні та культурні традиції. В решті-решт, як зауважують деякі культурологи, в умовах омасовлення й стандартизації культурного життя проявом самобутності може стати навіть незаслужено критикований провінціалізм культури, що виділяє її з досить уніфікованого культурного ряду [5, с. 82].

Висновки та пропозиції. Тематичні парки відіграють велику роль у формуванні сучасного соціокультурного простору. Вони отримали глобальне розповсюдження й значною мірою визначають рівень дозвілдової культури великої кількості людей в багатьох регіонах світу. Глобалізація паркового бізнесу є вкрай суперечливим процесом, що загострює проблему збереження культурного багатоманіття, національної й регіональної ідентичності. Проте вона не робить цю проблему нерозв'язною. На відміну від деяких інших соціокультурних інституцій, тематичні парки мають певні можливості для збереження й поширення образів і цінностей вітчизняної культури в інтересах національного розвитку та збагачення цими ресурсами світового соціокультурного простору. Вказані можливості варто максимально використовувати в контексті моделювання паркового середовища та в процесі обрання стратегії розвитку паркової галузі в Україні.

Список використаних джерел

- Акатова В. Приключення на всю жизнь: Диснейленд. *Праздник*. 2002. № 10/11. С. 12–15.
- Аквапарк в Очакове. *Вечерний Николаев*. 2011. 19 мая. С. 3.
- Александрова А. Ю., Сединкина О. Н. Тематические парки мира: учеб. пособие для вузов. Москва, 2011. 207 с.
- Галактика: сімейний розважальний парк. *Lavina. Головний мегамолл України*. URL: <http://lavinamall.ua/uk/pages/galaktika> (дата звернення: 05.12.2018).
- Денисюк Ж. З. Масова культура і національно-культурна ідентичність в добу глобалізації: монографія / Нац. Акад. кер. кадрів культури і мистецтва. Вид. 2-е. Київ, 2017. 224 с.
- Древний Київ. Князівство Київська Русь. URL: <http://parkkyivrus.com/ua/> (дата звернення: 05.12.2018).
- Ігнатенко А. О. Культура паркового дозвілля в соціокультурному просторі США. *Молодий вчений*. 2017. №4.2 (44.2). С. 34–38.
- Иконникова С. Н. Сценарии культурной политики в условиях глобализации. *Вестник МГУКИ*. 2011. № 3(41). С. 21–29.
- Парк Леголенд в Дании. *Flora Passionis*. URL: <http://travel-world.pp.ua/3892-park-rozvag-charvniy-svt-gar-pottera-v-orlando.html> (дата звернення: 05.12.2018).
- Парк розваг «Чарівний світ Гаррі Поттера» в Орландо. *Огляд країн, туризм, пригоди*. URL: <http://travel-world.pp.ua/3892-park-rozvag-charvniy-svt-gar-pottera-v-orlando.html> (дата звернення: 05.12.2018).
- Пересунько Т. К. Николаев. Пять углов. (Реальные истории из жизни). Николаев, 2015. С. 71–80.
- Петрова І. В. Дозвілля в зарубіжних країнах: підручник для ВНЗ. Київ, 2005. 406 с.
- Полупанець Ю. А. Культурно-ігровий комплекс «Дитяче містечко «Казка» в системі соціально-культурних закладів Миколаївщини. *Стан та перспективи розвитку культурологічної науки в Україні*: зб. тез доповідей III Всеукр. наук.-практ. конф. Миколаїв, 2017. Ч. 2. С. 96–101.
- Президент України Володимир Зеленський виступив з промовою на 16-й щорічній зустрічі Ялтинської Європейської Стратегії (YES). URL: <https://nv.ua/ukraine/politics/zelenskiy-vystupil-na-forume-yes-2019-novosti-ukrainy-50042541.html> (дата звернення: 05.12.2018).
- Стасюк Н. І. Культура дозвілля у Франції. *Стан та перспективи розвитку культурологічної науки в Україні*: зб. тез доповідей IV Всеукр. наук.-практ. конф. Миколаїв, 2018. Ч. 2. С. 160–166.
- Центральный парк культуры и отдыха им. М. Горького. URL: <http://centralpark.kh.ua/ua/> (дата звернення: 05.12.2018).
- Чеботаєва О. М., Бем С. І. Дозвілливо-розважальні комплекси України в контексті процесів культурної глобалізації. *Молодий вчений*. 2019. №1 (65). С.345–349.
- Чорнобривий П. С. Культура дозвілля в Німеччині. *Стан та перспективи розвитку культурологічної науки в Україні*: зб. тез доповідей IV Всеукр. наук.-практ. конф. Миколаїв, 2018. Ч.2. С. 213–217.
- Mini Ukraine. URL: <http://miniukraine.com.ua/ru>. (дата звернення: 05.12.2018).

References

- Akatova V., 2002. Prykliuchenye na vsiu zhynz: Dysneiland (Adventure for life: Dysneiland). *Prazdnyk*, № 10/11, s. 12–15.
- Akvapark v Ochakove (Waterpark in Ochakov), 2011. *Vecherniy Nikolaev*, 19 maia, S. 3
- Aleksandrova A. Iu., Sedynkina O. N., 2011. Tematicheskiye parky myra (Theme parks of the world): ucheb. posobyе dlia vuzov, Moskva, 207 s.
- Halaktyka: simeinyi rozvazhalnyi park (Galaxy: Family amusement park). *Lavina. Holovnyi mehamoll Ukrainy*. URL: <http://lavinamall.ua/uk/pages/galaktika> (data zvernennia: 05.12.2018).
- Denysiuk Zh. Z., 2017. Masova kultura i natsionalno-kulturna identychnist v dobu hlobalizatsii (Mass culture and national-cultural identity in the age of globalization): monografii / Nats. Akad. ker. kadriv kultury i mystetstva, Vyd. 2-e., Kyiv, 224 s.
- Drevnii Kyiv. Kniiazivstvo Kyivska Rus (Ancient Kiev. The Principality of Kievan Rus). URL: <http://parkkyivrus.com/ua/> (data zvernennia: 05.12.2018).
- Ihnatenko A. O., 2017. Kultura parkovoho dozvillia v sotsiokulturnomu prostori SShA (Park Leisure Culture in the US socio-cultural space). *Molodyi vchenyi*, №4.2 (44.2), s. 34–38.
- Ykonnykova S. N., 2011. Stsenaryy kulturnoi polityky v uslovyakh hlobalyzatsyy (Cultural policy scenarios in the context of globalization). *Vestnyk MHUKY*, № 3(41), s. 21–29.
- Park Leholend v Danyy (Legoland Park in Denmark). *Flora Passionis*. URL: <http://travel-world.pp.ua/3892-park-rozvag-charvniy-svt-gar-pottera-v-orlando.html> (data zvernennia: 05.12.2018).
- Park rozvah «Charivnyi svit Harri Pottera» v Orlando (Harry Potter's Magic World Amusement Park in Or-

lando). *Ohliad krain, turizm, pryhody*. URL: <http://travel-world.pp.ua/3892-park-rozvag-charvniy-svt-gar-pottera-v-orlando.html> (data zvernennia: 05.12.2018).

11. Peresunko T. K., 2015. Nykolaev. Piat uhlov. (Realnye ystoryy yz zhyzny). (Nikolaev. Five corners. (Real life stories)). Nykolaev, s. 71–80.

12. Petrova I. V., 2005. Dozwillia v zarubizhnykh krainakh (Leisure in foreign countries): pidruchnyk dlia VNZ, Kyiv, 406 s.

13. Polupanets Yu. A., 2017. Kulturno-ihrovyi kompleks «Dytiache mistechko «Kazka» v systemi sotsialno-kulturnykh zakladiv Mykolaivshchyny (The cultural-game complex “Children’s town” Fairy tale “in the system of socio-cultural institutions of Mykolaiv region). *Stan ta perspektyvy rozvytku kulturolohichnoi nauky v Ukraini*: zb. tez dopovidei III Vseukr. nauk.-prakt. konf. Mykolaiv, Ch. 2, s. 96–101.

14. Prezydent Ukrainy Volodymyr Zelenskyi vystupyv z promovoii na 16-y shchorichnii zustrichi Yaltynskoi Yevropeiskoi Stratehii (YES). (President of Ukraine Volodymyr Zelensky delivers a speech at the 16th annual meeting of the Yalta European Strategy (YES)). URL: <https://nv.ua/ukraine/politics/zelenskiy-vystupil-na-forume-yes-2019-novosti-ukrainy-50042541.html> (data zvernennia: 05.12.2018).

15. Stasiuk N. I., 2018. Kultura dozwillia u Frantsii (Leisure culture in France). *Stan ta perspektyvy rozvytku kulturolohichnoi nauky v Ukraini*: zb. tez dopovidei IV Vseukr. nauk.-prakt. konf. Mykolaiv, Ch. 2., s. 160–166.

16. Czentral'nyj park kul'tury i otdy'kha ym. M. Horkoho (Central Park of Culture and Recreation. M. Gorky). URL: <http://centralpark.kh.ua/ua/> (data zvernennia: 05.12.2018).

17. Chebotaieva O. M., Bem Ye. I., 2019. Dozwillievo-rozvezhalni komplekсы Ukrainy v konteksti protsesiv kulturnoi hlobalizatsii (Leisure and entertainment complexes of Ukraine in the context of cultural globalization processes). *Molodyi vchenyi*, №1 (65), s.345–349.

18. Chornobryvyi P. S., 2018. Kultura dozwillia v Nimechchyni (Leisure culture in Germany). *Stan ta perspektyvy rozvytku kulturolohichnoi nauky v Ukraini*: zb. tez dopovidei IV Vseukr. nauk.-prakt. konf. Mykolaiv, Ch.2., s. 213–217.

19. Mini Ukraine. URL: <http://miniukraine.com.ua/ru>. (data zvernennia: 05.12.2018).

УДК 35.075.31:94(477)

**ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА В КОНТЕКСТІ
КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ 2004 РОКУ:
ВИМОГА ЧАСУ ЧИ ШЛЯХ ВИХОДУ
З ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ**

**INSTITUTE OF PRESIDENCY IN THE CONTEXT
OF THE CONSTITUTIONAL REFORM OF 2004:
REQUIREMENT OF TIME OR WAY TO OUTPUT
THE POLITICAL CRISIS**

Чернишевич О. В.,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри новітньої історії України,
історичний факультет, Київський
національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна),
e-mail: olena.moz@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-5564-3116>

Chernyshevych O.,

Ph.D, Associate Professor of the Department of
Contemporary History of Ukraine, Taras
Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine),
e-mail: olena.moz@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-5564-3116>

В статті висвітлено головні дискусійні питання конституційної реформи в Україні. Досліджено, чи дійсно Помаранчева революція 2004 року стала тією подією, що призвела до внесення змін до Основного Закону держави. Показано погляди лідерів країни та різних політичних сил на конституційну реформу.

Ключові слова: конституція, вибори, політична криза, конституційна реформа, Помаранчева революція, інститут президентства, законопроект.

The main issues of constitutional reform in Ukraine are discussed in the article. It is investigated whether the Orange Revolution of 2004 really became the event that led to the amendment of the Basic Law of the State. The views of the country's leaders and various political forces on constitutional reform are shown.

Keywords: constitution, elections, political crisis, constitutional reform, Orange revolution, institute of presidency, bill.

З проголошенням Україною незалежності 24 серпня 1991 року почався складний шлях відходження від старих комуністичних систем управління державою та формування нових органів влади молодій країні, що базувалися б на принципах демократії, свободи та рівності. Особливе місце в даних процесах належить інституту президентства. Інститут президентства – це державна організація установ та індивідів, що володіють певними засобами, ресурсами, виконують конкретні правові, соціальні і політичні функції відповідно до норм українського законодавства. Він включає в себе Президента України, Офіс Президента (колишні Адміністрація Президента та Секретаріат Президента), Раду національної безпеки та оборони України, Національну академію державного управління при Президенті України та ін.

Окрім того, новітній історії незалежної України притаманні часті політичні конфлікти та кризи, які тягнуть за собою ряд змін в усіх сферах життя країни. Важливим є вдалий та вчасний шлях подолання цих суперечностей, спроби досягти компромісу та домовленостей як між гілками влади, так і між державою та народом.

В статті ми спробуємо дослідити, чи дійсно конституційна реформа 2004 року є одним із таких прикладів подолання кризи під час Помаранчевої революції та спробою зниження градусу конфлікту між конкуруючими політичними силами чи лише логічним процесом еволюції законодавчого оформлення державних органів влади. Варто зазначити, що питання внесення змін до Конституції України в блоці саме президентських повноважень піднімалося не одноразово та задовго до самих виборів, однак політична криза, що виникла в державі, прискорила цей процес та змусила державників врешті-решт дійти до компромісу та затвердити ці зміни на законодавчому рівні.

Основні дослідження даної проблеми – це роботи юристів [8; 19] та політологів [9; 14; 17]. Вони висвітлювали питання правового пояснення трансформацій та законодавчі колізії, що виникали в результаті реформ, а також аналіз сприйняття суспільством змін та можливих наслідків як для органів державної влади, так і для країни в цілому. Серед історичних досліджень більша увага зосереджена саме на характеристиці умов та подій, в яких здійснювалася конституційна реформа [1; 12; 13]. Також до цінних джерел варто віднести аналітичні матеріали в ряді періодичних видань [4; 5; 18].

Верховним Судом України 3 грудня 2004 року було скасовано результати другого туру голосування, за якими переможцем президентських виборчих перегонів оголошувався провладний кандидат та діючий прем'єр-міністр В. Янукович. Окрім того, на позачерговому засіданні Верховної Ради України 307 депутатів із 415 присутніх в залі, ухвалили постанову про визнання недійсними результати другого туру голосування та висловили недовіру Центральній виборчій комісії (далі – ЦВК) через порушення у своїй роботі [16]. Також постановою було затверджено винесення на обговорення парламенту на початок грудня 2004 року законопроєкту про внесення змін до Конституції за № 4180.

Для врегулювання кризи, яка вилилася у масові протести на вулицях міст країни, було проведено засідання так званого «круглого столу» 1 грудня 2004 року за участю Президента України Л. Кучми, Голови Верховної Ради України В. Литвина, обох кандидатів на посаду Глави держави В. Ющенка та В. Януковича, а також за участю іноземних представників. За підсумками проведеного засідання було підписано спільну заяву, в якій передбачалося по-перше, що буде виключена можливість застосування сили для вирішення проблем, які виникли після другого туру виборів Президента України; по-друге, негайно було розблоковано роботу органів державної влади; по-третє, сторони дійшли згоди щодо створення експертної групи для проведення термінового юридичного аналізу та внесення відповідних пропозицій про завершення виборів Президента України на підставі відповідного рішення Верховного Суду України; по-четверте, домовлено щодо прийняття в пакеті з внесенням змін до Закону «Про вибори Президента України» політичної реформи з внесенням змін до Конституції України відповідно до проєкту Закону 4180 та формування

на цих засадах уряду України; по-п'яте, в цілому було закликано всі політичні сили, фракції та депутатські групи у Верховній Раді України, інші органи державної влади та місцевого самоврядування зосередити свої зусилля на врегулюванні соціально-економічної ситуації в Україні та зупиненні кризових явищ в економіці [5, с. 334-335].

Під час «сигнального голосування» в Верховній Раді України 4 грудня 2004 року за два законопроекти в пакеті «Про внесення змін до Конституції України» (№4180) й «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» не вдалося отримати необхідну кількість голосів. Із 425 присутніх в залі депутатів, проголосувало 249. Депутати від «Нашої України» та «Блок Юлії Тимошенко» (далі – БЮТ) наголошували на тому, що проголосують за внесення змін до Основного Закону лише після відправки у відставку уряду, зміни складу ЦВК та появи підпису Президента під змінами до виборчого закону [3, с. 2].

Більш зрозумілою ситуація стала ввечері 6 грудня 2004 року. Пакет законів мав бути схвалений не менш як 300 голосами і відразу на засіданні Верховної Ради України планувалося підписання Президентом змін до виборчого закону, а потім й змін до Конституції. Невирішеним поки залишалося питання уряду В. Януковича та особисто Прем'єр-міністра, бо Президент так і не видав указ про відправлення його у відставку, а на цьому особливо наполягали фракції «Наша Україна» та БЮТ.

Голова Верховної Ради України В. Литвин запевнив обидві сторони, що особисто виступить гарантом дотримання домовленостей: «Я не підпишу і не подам на підпис президенту закон про зміну до Конституції, доки він не підпише зміни до закону про вибори президента» [21].

До кінця дня, після кількох перерв для консультацій, депутатам вдалося включити до порядку денного проект закону «Про особливості застосування Закону України «Про вибори президента України» при повторному голосуванні у грудні 2004 року». «За» проголосували 300 народних депутатів. Не голосували тільки дві фракції – «Регіони України» та Комуністична партія України. Пропозицію продовжити сесію в середу 8 грудня підтримало 423 народні депутати [21].

Вирішальне засідання Верховної Ради відбулося 8 грудня 2004 р. На ньому особисто був присутній Президент України Л. Кучма, який «прийшов в цей зал з розумінням того, що те рішення, яке сьогодні необхідне не якійсь частині парламенту, а нашій країні, буде прийнято» [5, с. 334-335]. Врешті-решт опівдні Верховна Рада України, виконуючи політичні домовленості, підтримала закони «Про внесення змін до Конституції України» (№4180), «Про зміни до Конституції щодо вдосконалення системи самоврядування» та Закон «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України». «Пакетне» голосування підтримали всі фракції (402 голоси), за винятком БЮТ, голова якої – Ю. Тимошенко – заявила, що голосування за політичну реформу – це найбрутальніший проект влади, котрим позбавляється по-

вноважень новообраний Президент. «Вони просто будь-якими засобами, за рахунок великих грошей, репресій і незаконних впливів зроблять свою більшість у парламенті і практично пролонгують владу кланів», - сказала тоді лідер БЮТ [2, 5, с. 334-335].

Всі зміни до Конституції мали вступити в силу з 1 вересня 2005 р., у випадку прийняття змін до Закону «Про місцеве самоврядування». Якщо цього не відбудеться, тоді закон від 8 грудня 2004 р. вступає в силу 1 січня 2006 р. [7; 15, с. 5].

Конституційна реформа стала важливою умовою переговорів щодо виходу з політичної кризи. Перший етап її завершився 8 грудня 2004 р. ухваленням Закону «Про внесення змін до Конституції України». Це істотно вплинуло на систему взаємовідносин та взаємодії між органами державної влади. Почав здійснюватися передбачений цим законом перерозподіл компетенцій державних органів, удосконалення механізмів реалізації державно-владних повноважень [19, с. 32].

Слід зазначити, що одна з ідей конституційної реформи 2004 року полягає в тому, щоб уникнути спроб старої системи виконавчої влади протидіяти новообраному Президенту України. Дуалізм виконавчої влади, який як і раніше зберігався, зокрема на місцевому рівні, практично робив місцеві державні адміністрації принципово іншими органами, ніж раніше. Фактично Президент не міг ними керувати, якщо уряд був до нього в опозиції; зате сам такий уряд міг використовувати їх для зміцнення своїх позицій на місцях [8, с. 4].

Проте конституційна реформа та Помаранчева революція – це все ж два абсолютно різні за походженням, сутністю та змістом явища суспільно-політичного життя, які випадково пересіклися 8 грудня. Ще 19 травня 2004 року Президент України Л. Кучма на «круглому столі» у Національному інституті стратегічних досліджень нарікав, що Україна зі своїм потенціалом повинна була у числі перших пострадянських держав – поряд з країнами Балтії – перейти до європейської моделі політичної системи [8, с. 5].

Отже, за оновленою Конституцією України, держава з президентсько-парламентської республіки ставала парламентсько-президентською. Щодо повноважень, які залишилися у Президента, то він мав право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо впродовж одного місяця у Верховній Раді України не буде сформовано коаліцію депутатських фракцій; протягом 60 днів після відставки уряду не буде сформовано персональний склад Кабінету Міністрів; впродовж 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України приймається Президентом України після консультації з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій і груп. Повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені Президентом в останні 6 місяців строку повноважень Верховної Ради України. Зміни до Конституції передбачали, що у разі дострокового припинення повноважень

Президента, виконання його обов'язків покладається на голову Верховної Ради України. Депутати залишили за Президентом право призначати голів обласних державних адміністрацій за поданням Прем'єр-міністра. Також Президент мав право зупиняти дію актів уряду з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду. Також зміни до Основного Закону передбачали, що акти Президента України, видані в межах повноважень Конституції, скріплюються підписами прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання. Президент міг призначати всеукраїнський референдум, проте він позбавлявся дієвих важелів впливу на силові міністерства і відомства; а от призначення і звільнення Генерального Прокурора здійснювалось тільки за згодою Верховної Ради. Отже, зміни до Основного Закону значно послабили владу Президента, що не було корисно для держави. Адаже парламентська форма державного устрою є менш стабільною ніж президентська. Оскільки президент має більше можливостей для того, щоб організувати ефективну роботу органів державної влади. На відміну від коаліції він може приймати рішення одноособово, але в межах Конституції та законів України [4; 7; 10; 12].

Ряд дослідників (наприклад, І. Коліушко, В. Тимошук), однак, вказували на численні недоліки ухвалених змін до Конституції [9]. Ці зміни вносили подальшу невизначеність у механізм призначень і управління у виконавчій владі, що могло створити нестабільність в уряді. Не зрозумілими лишалися питання розподілу компетенції між Президентом та Кабінетом Міністрів у питаннях безпеки і зовнішньої політики; а прокуратурі повернуто функції загального нагляду, які вона могла використати з політичною метою. Для позитивного втілення політичної реформи в практику необхідно було врахувати, що всі політичні сили мали прийняти її. В іншому випадку, це знову могло спровокувати конфлікти. Конституція 1996 р., що була ухвалена в результаті компромісу, мала високу легітимність. Силоне ж запровадження нових принципів проти волі більшості політичних сил навряд чи отримало результат. Отже, нова система мала враховувати інтереси всіх основних політичних сил, а це після складних виборів 2004 р. було важливим завданням для новообраного глави держави [17, с. 80].

Через тиждень після затвердження змін до Конституції Центр ім. О. Разумкова провів опитування щодо перерозподілу владних повноважень між Президентом України і Верховною Радою України на користь останньої. Людей запитували, як вони поставилися до змін, даючи можливість обрати один з п'яти можливих варіантів відповіді (у відсотках):

- Я підтримую ці зміни (30,2%);
- Я такі зміни не підтримую, але вважаю, що їх потрібно було прийняти для досягнення компромісу між різними політичними силами (24,7%);
- Я вважаю, що такі зміни в Конституцію не потрібні (18,6%);

- Мене це не цікавить (9,7%);

- Важко відповісти (16,8%).

Хоча діючий Президент України Л. Кучма мав низький рейтинг, більшість опитаних (43,3% проти 30,2%) була настроєна не обмежувати президентську владу, хоча діючий Президент України мав надзвичайно низький рейтинг. Щодо конституційної реформи, то переважна більшість висловлювалася за сильну президентську владу [12, с. 20].

З приводу вступу в силу змін до Конституції новий Президент України В. Ющенко незадоволю до цього висловився так: «3 січня 2006 р. система влади переходить до найбільш нестабільного інституту – Верховної Ради України» [22]. Він також вважав, що оновлена Конституція не є ідеальною. На його думку, реформа системи влади відбулася без участі громадян, тому «суспільство повинне сказати своє слово» і «лише після парламентських виборів 2006 р. нас чекає чесний діалог відносно політичної реформи» [23]. Хоча ще в січні 2005 р., під час інавгурації, він підтвердив, що не намагатиметься перешкоджати набранню чинності конституційних змін. Отже, позиція як Президента, так і його команди щодо долі конституційної реформи зводилася до одного: державі в умовах перехідного періоду потрібна сильна президентська влада і жорстка владна вертикаль.

Імплементация конституційних змін, що передбачалися Законом «Про внесення змін до Конституції України» і відбувалася наступні два роки, показала яскраву недосконалість прийнятого варіанту політичної реформи. Після інавгурації В. Ющенка розпочався етап політичних чвар.

Вже згодом, 14 квітня 2005 р. прем'єр-міністр Ю. Тимошенко заявила про те, що група народних депутатів оскаржуватиме легітимність ухваленого закону в Конституційному Суді. Зі свого боку Глава Секретаріату Президента України О. Зінченко наголосив на необхідності проведення референдуму щодо політичної реформи з метою перегляду повноважень Президента України, закладених у законі «Про внесення змін до Конституції України» [18]. Також він, не ставлячи під сумнів необхідність перерозподілу влади між її гілками, вважав, що у Президента має залишитися вплив на ситуацію в країні, якого він значною мірою позбудеться після того, як політична реформа набуде чинності. Проти перегляду підсумків конституційної реформи не заперечував і перший віце-прем'єр-міністр А. Кінах, на думку якого, в перехідний час, коли існує дуже багато системних криз, надзвичайно важливо мати в країні владу, яка здатна концентрувати навколо себе політичну волю, інтелект, кадри, ресурси діяльності [6, с. 85].

На думку першого Президента України Л. Кравчука, політична реформа є потребою часу. Саме він перший у своїй книжці «Влада в Україні» зазначив, що «в Україні потрібно створити демократичну систему влади, здійснивши перехід від президентсько-парламентської республіки до парламентсько-президентської. Я вважаю, що політична реформа – це потреба часу, якщо ми справді збираємося розвивати демократію в Україні. Цю істину,

зрештою, і зрозумів Л. Кучма, надавши відповідні пропозиції щодо реформи... А щодо підводних каменів у реалізації політреформи, то їх багато. Конституційна реформа – це ж не тільки ті зауваження і пропозиції, що внесли законодавці. Сьогодні немає зв'язаної між собою системи влади від сільрад до Президента. Щоб її створити, недостатньо тих пропозицій, зауважень з приводу конституційної реформи, які надійшли від законодавців. Тут ще непочатий край роботи. Я тільки в загальних рисах відзначу, що треба зробити: прийняти закон про реформу місцевої влади, провести адміністративну реформу... Одне слово, з 1 січня, коли політ реформа має вступити в дію, а реально після парламентських виборів 2006 буде зроблено перший крок реформи громадянського суспільства» [11, с. 37]. На запитання, чи правда що Президент В. Ющенко приховано блокує політичну реформу і чи залежить її доля в цілому від позиції Президента, Л. Кравчук відповів: «Президент говорить як досвідчений дипломат. «Я не втручатимуся в політичну реформу»... Для керівників пострадянських держав характерна одна філософія: посилення одноосібної влади, тобто посилення інституту президентства. І Віктор Андрійович не виняток, тим більше, що він опинився у специфічних умовах, тобто йшов на президентство після певних домовленостей з приводу політичної реформи. І хоча за еством він ліберал, проте сьогодні у своїх рішеннях і діях керується саме такою пострадянською філософією» [11, с. 36].

З ціллю не допустити перегляд політичної реформи, Верховна Рада України блокувала формування повного складу Конституційного Суду. Спроби Глави держави посилити свій вплив за допомогою Секретаріату Президента і Ради національної безпеки та оборони не були вдалим і стикалися з опором Верховної Ради. Але найбільш конфліктна ситуація у Президента склалася з Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко та її урядом. Верховній Раді України не подобалися методи управління Кабінету Міністрів, а уряд, в свою чергу, критикував парламент та звинувачував його в тому, що він навмисне псує репутацію уряду та Голови держави в очах суспільства [20].

Вимушеним кроком за такої ситуації стало підписання 13 вересня 2005 року «Декларації єднання та співробітництва задля майбутнього України» між Президентом В. Ющенком, виконуючим обов'язки Прем'єр-міністра Ю. Схануровим та Головою Верховної Ради В. Литвином разом з представниками від парламентських фракцій. Команда Президента із-за протиріч розпалася і тому Главі держави потрібно було шукати спільну мову з опозицією. Також 22 вересня 2005 року Верховна Рада затвердила Ю. Сханурова на посаді Прем'єр-міністра України замість Ю. Тимошенко. Так, на певний час між виконавчою та законодавчою гілками влади було знайдено компроміс. Однак вже під кінець 2005 року незадовго до вступу в силу конституційних змін від 8 грудня 2004 року між парламентом, урядом та Президентом знову виник конфлікт на ґрунті прийняття бюджету, а газова криза

взагалі призвела до відставки Кабінету Міністрів Верховною Радою. В свою чергу, Голова держави не визнав такого рішення парламенту та залишив уряд виконувати свої обов'язки. Крім того, свій підпис під Декларацією про співробітництво влади і опозиції від вересня 2005 року. Президент теж відкликав. Ситуація, що склалася, на практиці продемонструвала, що зміни до Основного Закону почали діяти і перерозподіл влади таки відбувся [20].

Народний депутат А. Магвієнко, член Комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва і місцевого самоврядування заявив: «Політична реформа є необхідним кроком, бо з усіх дефіцитів сьогодні найдефіцитнішим є відсутність ефективної влади... Саме її відсутність або її дефіцит і пояснює зубожіння українського люду. Ми маємо інші характеристики влади – злодійська, корумпована, безвідповідальна, непрофесійна, амбітна, але ще раз кажу: це наслідок того, що система не може стимулювати себе до постійного вдосконалення... Ми мусимо законодавчо і конституційно створити передумови для безпосередньої участі громадян в управлінні державою. Треба зміцнити і на рівні держави інститут влади. Чи буде це парламентсько-президентська чи президентсько-парламентська форма правління – не це важливо, головне – як створити механізми взаємодії і противаг, взаємоконтролю, і найголовніше – нам потрібен реально діючий інститут місцевого самоврядування» [14, с. 5].

Виходячи з вище сказаного, можна констатувати, що протиріч між гілками влади не вдалося уникнути шляхом прийняття змін до Конституції. Питання конституційної реформи досі залишаються відкритими, складний процес триває. Це показали подальші події в політичному житті України, особливо коли зміни в складі керівництва країни тягнули за собою переформатування Основного Закону. Постійно з'являються заяви від різних політичних сил щодо перегляду закону в Конституційному Суді, необхідність проведення референдуму щодо політичної реформи з метою перегляду повноважень Президента України.

Список використаних джерел

1. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Г. В. Боряк та ін., Київ. 2016. 796 с.
2. Акт консолідації і примирення (внесено зміни до Конституції України і виборчого законодавства. Сформовано новий склад ЦВК. *Урядовий кур'єр*. 2004. 9 грудня. С. 1-2.
3. Белецкий М. Я люблю тебя, лоточник: Два года инициаторы думали лишь о том, как продавить политреформу. *Столичные новости*. 2004. № 47. С.2-3.
4. Березюк О. Парламентська чи президентська. *День*. 2006. 25 липня. С. 4.
5. Еволюція влади / А. Горлов та ін. Київ, 2008. 552 с.
6. Діяльність державно-політичних структур України в умовах переходу до ринкової економіки: [монографія] / В. Ф. Салабай та ін. Київ. 2005. 284 с.
7. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» №2222-IV від 8 грудня 2004 р. *Голос України*. 2004. 9 грудня. С. 1-2.
8. Кампо В. Конституційна реформа та «Помаранчева революція»: дві сторони однієї медалі? *Юридичний вісник України*. 2004. 18-24 грудня. С.3-6.

9. Коліушко І. А ви читали проект № 4180? Критичний аналіз української політичної реформи. *Українська правда*. 19 грудня 2005 р. URL: <http://www2.pravda.com.ua/en/archive/2004/december/15/1.shtml>

10. Конституція України. Із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року; Рішення Конституційного Суду України. — Київ: Фурса, 2007. 122 с.

11. Кравчук Л.: «Політреформа – це потреба часу». *Віче*. 2005. №11. С. 36-37.

12. Кульчицький С. Українська революція 2004 року. Київ: Генеза, 2005. 412 с.

13. Литвин В. Історія України: підручник. Київ. Наукова думка, 2013. 991 с.

14. Матвійенко А. Золота ланка політичної реформи – яка вона? *Віче*. 2005. № 1 (154). С. 3-5.

15. Музька В. Политическая реформа – содержание и форма. *Власть и политика*. 2004. 17-23 ноября. С. 5-6.

16. Постанова Верховної Ради України №2214-IV Про політичну кризу в державі, що виникла у зв'язку з виборами Президента України – 27 листопада 2004 р. *Голос України*. 2004. 30 листопада. С.1

17. Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив на трансформаційні процеси в Україні / за ред. Г. Курта та ін. Київ: Заповіт, 2005. 148 с.

18. Рахманін С. Чотири двійки в щоденник демократії. *Дзеркало тижня*. 2005. 10 грудня. С.1-2.

19. Сергеева О. М. Конституційна реформа: наслідки для розвитку української державності. *Право України*. 2006. №11-12. С. 32-33.

20. Соловійова Ю. Процес імплементації політичної реформи в Україні. *Політичний менеджмент*. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=74&c=1755>

21. Цюпа Н. Пакетне голосування відбулося. *Сільські вісті*. 2004. 9 грудня. С. 1

22. Ющенко В. «С январа система влади переходить к наиболее нестабильному институту – Верховной Раде». *Факты*. 2005. 21 декабря. С.2.

23. Ющенко В.: «Я признаю действие конституционной реформы, но я не считаю ее идеальной». *Факты*. 2006. 25 января. С. 3.

References

1. *25 Years of Independence: Essays on the History of Creating a Nation and State*, 2016. Kyiv: Nika-center.

2. Akt konsolidaciji i prumyrennja (vneseno zminy do Konstytuciji Ukrajiny i vyborchoho zakonodavstva. Sformovano novyj sklad CVK. [Act of consolidation and reconciliation (amendments to the Constitution of Ukraine and electoral law. A new composition of the CEC was formed)]. 2004. *Urjadovij kurjer*. 9 Dec. pp. 1-2.

3. Beleckyj M., 2004. Ja ljublju tebjja, lodochnyk: Dva hoda ynucyatory dumaly lysh o tom, kak prodavyt' polytreformu [I love you, boatman: For two years, the initiators only thought about how to push through political reform] *Stolychnye novosti*. issue 47. pp.2-3.

4. Berezjuk O., 2006. Parlaments'ka chy prezidents'ka [Parliamentary or Presidential] *Den'*. 25 Jul. pp. 4.

5. A. Horlov V. Koroljuk S., Lavrenjuk Ju. Shevchuk, 2008. *Evoljucija vlady* [The evolution of the authorities]. Kyiv.

6. Salabaj V. F., Dovhanyk N. M., Borysenko M.V., Chub M. P., 2005. *Dijal'nist' derzhavno-politychnyx struktur Ukrajiny v umovax perexodu do rynkovoji ekonomiky: [monohrafija]* [Activity of the state-political structures of Ukraine in the conditions of transition to a market economy: [monograph]]. Kyiv.

7. Zakon Ukrajiny «Pro vnesennja zmin do Konstytuciji Ukrajiny» №2222-IV vid 8 hrudnja 2004 r. [Law of Ukraine “On Amendments to the Constitution of Ukraine” No. 2222-IV of December 8, 2004], 2004, *Holos Ukrajiny*, 9 Dec. pp. 1-2.

8. Kampo V., 2004. Constitutional reform and the Orange Revolution: two sides of the same coin? *Jurydychnyj visnyk Ukrajiny*. 18-24 Dec. pp.3-6.

9. Koliushko I., 2005. Have you read project # 4180? A critical analysis of Ukrainian political reform. *Ukrains'ka Pravda*, [online]. 19 Dec. Available at: <http://www2.pravda.com.ua/en/archive/2004/december/15/1.shtml>

10. Constitution of Ukraine. As amended by the Law of Ukraine of December 8, 2004; Judgment of the Constitutional Court of Ukraine, 2007. Kyiv: Fursa.

11. Kravchuk L.: «Politreforma – ce potreba chasu» [Kravchuk L.: “Political reform is a need of time”]. 2005. *Viche*. issue 11. pp. 36-37.

12. Kulchyckyj S., 2005. *Ukrajinska revoljucija 2004 roku* [The 2004 Ukrainian Revolution] Kyiv: Geneza.

13. Lytvyn V., 2013. *Istorija Ukrajiny: pidruchnyk* [History of Ukraine: a textbook] Kyiv; Naukova dumka.

14. Matvijenko A., 2005. Zolota lanka politychnoji reformy – jaka вона? [The golden link of political reform is what it is] *Viche*. issue 1 (154). pp. 3-5.

15. Muzyka V., 2004. Polytycheskaja reforma – sodержanye y forma [Political reform - content and form] *Vlast i polityka*. 17-23 Nov. pp. 5-6.

16. Postanova Verhovnoji Rady Ukrajiny №2214-IV Pro politycnu kryzu v derzhavi, shcho vynykla u zvjazku z vyboramy Prezydenta Ukrajiny – 27 lystopada 2004 r., [Verkhovna Rada of Ukraine Resolution No.2214-IV On the Political Crisis in the State Emerging from the Election of the President of Ukraine - November 27, 2004] 2004. *Holos Ukrajiny*. 2004. 30 Nov. p.1

17. Kurt H., ed., 2005. *Prezidentski vybory ta Pomarancheva revoljucija: vplyv na transformacijni procesy v Ukrajini* [The Presidential Election and the Orange Revolution: Impact on Transformation Processes in Ukraine] Kyiv: Zapovit.

18. Rahmanin S., 2005. Chotyry dvijky v shchodennykh demokratiji. [Four twos in the Diary of Democracy] *Dzerkalo tyzhnja*. 10 Dec. pp.1-2.

19. Serhejeva O.M., 2006. Konstytucijna reforma: naslidky dlja rozvytku ukrajinskoji dezhavnosti [Constitutional reform: a follow-up to the development of Ukrainian activity] *Pravo Ukrajiny*. issue 11-12. pp. 32-33.

20. Solovyova Y., 2006. The process of political reform implementation in Ukraine. *Politychnyi menedzhment*, [online] Available at: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=74&c=1755>

21. Cjupa N., 2004. Paketne holosuvannja vidbulosja. [Batch voting has taken place]. *Silski visti*. 9 Dec. pp. 1

22. Jushchenko V. «S janyvra sistema vlasty perexodyt k naybolee nestablynomu ynstytutu – Verhovnoj Rade». [Yushchenko V. «Since January, the system of power is moving to the most unstable institution - the Verkhovna Rada.»] *Fakty*. 2005. 21 Dec. pp.2.

23. Jushchenko V.: «Ja pryznaju dejstvyje konstytucyjonoj reformy, no ja ne schytaju ee ydealnoj». [Yushchenko V.: «I recognize the effect of constitutional reform, but I do not consider it ideal”] *Fakty*. 2006. 25 Jan. pp. 3.

УДК 001-055.2:929:616-006-057.4 Ганіна К.

**ЖІНКИ У НАУЦІ:
КАЛЕРІЯ ПАВЛІВНА ГАНІНА
– ВЧЕНА-ОНКОЛОГ
(ЖИТТЄВИЙ ТА НАУКОВИЙ ШЛЯХ)**

**WOMEN IN SCIENCE:
KALERIJA PAVLIVNA HANINA AS ONCOLOGIST
(LIFE AND SCIENTIFIC CAREER)**

Шеремета Л. О.,

молодший науковий співробітник
відділу історії академічної науки Інституту
архівознавства, Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського (Україна, Київ),
e-mail: liliya_slobodyan@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2972-9578>

Sheremeta L. O.,

Junior Research Fellow Institute, Archival Studies
Verнадsky National Library of Ukraine
(Ukraine, Kyiv),
e-mail: liliya_slobodyan@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2972-9578>

Досліджено життєвий та науковий шлях вченої-онколога Калерії Павлівни Ганіної, яка стала засновником нового напрямку в онкології – онкогенетики та стояла біля витоків створення української школи «генетики раку». З'ясовано її роль у розвитку медичної науки як в Україні, так і у світі. Зокрема, висвітлено роботу вченої як експерта ВООЗ під час створення класифікації пухлин яєчка. Джерельною базою дослідження стали документи дослідниці, які зберігаються у трьох архівах м. Києва. Інформація з цих документів, що вводиться в обіг вперше, дала можливість висвітлити маловідомі широкому загалу моменти із життя і діяльності вченої та висвітлити її вагомий внесок в онкологічну науку.

Ключові слова: архівні фонди, біографія, джерельна база, документи, Калерія Павлівна Ганіна, НАН України, онкологія.

The life and scientific path of the oncologist Kaleriia Pavlina Hanina, who became the founder of a new direction in oncology-oncogenetics and standing at the origins of the creation of the Ukrainian school of cancer genetics, was investigated. Its role in the development of medical science in Ukraine and in the world has been clarified. In particular, the work of a scientist as a WHO expert in creating the classification of testicular tumors is highlighted. The source of the research was the researcher's documents, which are stored in the three archives of Kyiv. The information from these documents, which was introduced for the first time, made it possible to shed light on little-known facts to the general public about the life and activity of a scientist and to highlight its significant contribution to cancer science.

Keywords: archival funds, biography, source database, documents, Kaleriia Pavlivna Hanina, NAS of Ukraine, oncology.

У 2018 р. Інститут статистики ЮНЕСКО оприлюднив звіт «Women in Science» («Жінки у науці») згідно із яким станом на червень 2018 р. в українській науці нараховується 45% жінок [19]. Це доволі непоганий показник, якщо, наприклад, порівнювати його із даними сусідніх країн: Білорусь – 39,6%, Польща – 37%, Росія – 40%. Серед європейських країн Україна посідає 12 місце.

Важливо показувати і популяризувати внесок жінок у науку, адже їхні дослідження та відкриття є вагомими. Ця стаття є продовженням теми про жінок-вчених, які своєю діяльністю мали вплив на розвиток не тільки української науки, але й світової. Актуальність статті зумовлена тим, що незважаючи на стрімкий розвиток сучасної науки

(зокрема і медичної), залишається потрібною інформація про історію розвитку науки загалом та її окремих напрямів зокрема, а також відомостей про видатних учених, які створювали нові школи та напрями у науці. Саме однією із таких особистостей і є Калерія Павлівна Ганіна.

Метою статті є висвітлення життєвого та наукового шляху вченої. Також стаття передбачає введення в обіг досі невідомої інформації з документів про дослідницю, яка доповнить уже наявні дані та розкриє нові грані її життя та діяльності, а ще висвітлить процес розвитку онкологічної науки того часу.

Про життєвий та науковий шлях К. П. Ганіної написано небагато, немає ґрунтовних наукових розвідок, у яких би поєднувалася інформація про її життя та наукову діяльність. Тим більше, немає такої інформації, яка б ґрунтувалася на документах – достовірному джерелу – самій вченої. У 2007 р. ІЕПОР ім. Р. Є. Кавецького видав про К. П. Ганіну книгу спогадів [4], у якій її колеги, друзі та учні діляться своїми спогадами про співпрацю із вченою, розповідають різні життєві історії, висвітлюють деякі робочі моменти, описують дослідницю не тільки як науковця, вимогливого керівника, відповідальну людину, але і як хорошу, привітну, добродушну, щедру господиню свого дому. Важливу інформацію про К. П. Ганіну представлено також на сайті ІЕПОР ім. Р. Є. Кавецького НАН України [3]. Є невелика стаття в «Енциклопедії сучасної України» [18]. У журналах «Архів патології» та «Вопросы онкологии» були опубліковані повідомлення до ювілейних дат вченої [11]. Після смерті К. П. Ганіної у журналах «Архів патології» та «Экспериментальная онкология» опубліковано некрологи [2]. Декілька статей та повідомлень є у тематичних номерах, присвячених онкології, медичної газети «Здоров'я України» [1].

Джерельною базою висвітлення життя та діяльності К. П. Ганіної слугують документи, що відклалися в архіві ІЕПОР ім. Р. Є. Кавецького, ЦДАВО України та ІА НБУВ. Значна частина документів вченої зберігається саме в архіві ІЕПОР ім. Р. Є. Кавецького – її основному місці роботи, якому вона присвятила майже 40 років свого життя. Там, зокрема, зберігається особова справа вченої, монографії та документи, які висвітлюють її наукову діяльність: проміжні та річні звіти за розробленими темами; індивідуальні робочі плани та звіти; протоколи науково-виробничих нарад співробітників відділу; листування з установами медичного профілю з тематики відділу; статті і доповіді на симпозіуми та конференції тощо.

У ЦДАВО України зберігається сімейний фонд І. Т. Шевченка та К. П. Ганіної №4777 «Шевченко Іван Теодосович – український радянський хірург-онколог, заслужений діяч науки УРСР, доктор медичних наук, професор; його дружина – Ганіна Калерія Павлівна – український цитогенетик – онколог, доктор медичних наук», який налічує 467 справ за 1940–1986 рр. Цей фонд має два описи: перший – складається із документів І. Т. Шевченка, другий (184 справи) – К. П. Ганіної. У фонді

представлені документи із творчої та наукової діяльності, це зокрема курсова робота, кандидатська та докторська дисертації, 5 монографій; 72 статті (є також у співавторстві); 10 доповідей (є також у співавторстві); багато відгуків та рецензій К. П. Ганіної на праці інших науковців, матеріали конференцій (майже 400); документи із службової діяльності, це здебільшого звіти із досліджених тем, матеріали наукових конференцій; також є біографічні документи і листування.

Частина документів вченої зберігається в ІА НБУВ. Документи в архів надійшли від самої дослідниці разом із документами інших відомих вчених-онкологів із ІЕПОР ім. Р. Є. Кавецького АН України. В ІА НБУВ формується фонд №252 «Колекція документів вчених-онкологів Української РСР». Документи К. П. Ганіної увійшли до Опису 1 під назвою «Ганіна Калерія Павлівна (20.05.1926 – 05.04.2001) – вчений-онколог, доктор медичних наук (1964), професор (1966), заслужений діяч науки УРСР (1986), лауреат премії ім. О. О. Богомольця НАН України (1995)». Документи опису (18 справ, 36 документів) сформовані у два розділи: Розділ I. Документи К. П. Ганіної; Розділ II. Документи, зібрані К. П. Ганіною. Крайніми датами документів є 1946–1978 рр.

Калерія Павлівна Ганіна народилася 20 травня 1926 р. у м. Нижній Новгород у родині робітника. У різних виданнях можна зустріти дві назви міста – м. Горький і м. Нижній Новгород – це одне й те ж місто, яке переіменували. Про своє навчання у школі вона згадує так: «Учиться я любила. [...] Участвовала в художественной самодеятельности, с удовольствием занималась общественной работой, ездила в пионерские лагеря...» [17, арк. 1зв.]. Протягом навчання у школі отримувала похвальні грамоти. У 1941 р. із відзнакою закінчила 7 класів.

Через Другу світову війну сім'я Ганіних змушена була евакуюватися у м. Міас Челябінської обл. Там Калерія вступила до Міаского гірничо-металургічного технікуму на геологорозвідувальний факультет. У 1942 р. родина Ганіних повернулася у Москву. «Мама пошла работать в типографию печатницей, а я ученицей копировщицы, а через три месяца стала копировщицей» [17, арк. 2–2зв.] на Московському пасажирському вагоноремонтному заводі. У 1943–1944 рр. навчалася на курсах з підготовки за середню школу і в 1944 р. екстерном здала екзамени за 10 класів [16, арк. 6]. Після цього Калерія мала намір вступити до Московського архітектурного інституту, водночас мати порадила доньці вступити до Московського медичного інституту, незважаючи на те, що охочих навчатися там було дуже багато. 1944 р. Калерія вступає до цього інституту. Про своє навчання вона пише: «Первые два курса занималась хорошо, но особенной любви к дисциплинам не было. Но 1 сентября 1946 года пришла на занятия по патологической анатомии и на всю жизнь осталась верна этой дисциплине. Никогда не жалела о выборе квалификации» [17, арк. 3–3зв.]. Из 3-го курсу брала активну участь у роботі наукового студентського гуртка з патологічної анатомії, яким керував патологоана-

том (згодом головний патологоанатом МОЗ СРСР) проф. Б. І. Мігунов. На студентській конференції, що відбулася у 1949 р., К. П. Ганіна виступила із доповіддю «Морфологические изменения скелетной мускулатуры при туберкулезе», яку відзначили другою премією і яка згодом стала частиною її дисертаційної роботи. У 1949 р. вона із відзнакою закінчила навчання в інституті зі спеціальності «лікарська справа» і здобула кваліфікацію лікаря, після чого отримала призначення в Читинську обл. (Зайбайкалля) працювати патологоанатомом, водночас Калерії було дозволено здавати екзамени в аспірантуру. У 1949 р. вона вступає до аспірантури за спеціальністю «патологічна анатомія», де на той час працювали відомі патологи – професори Ю. М. Лозовський, Б. І. Мігунов, Б. П. Угрюмов, які зіграли важливу роль у формуванні наукових концепцій, наприклад і поглядів дослідниці. У зв'язку із переводом інституту в м. Рязань, навчання закінчила у 1952 р. у Рязанському медичному інституті ім. І. П. Павлова. У 1953 р. захищає кандидатську дисертацію на тему «Изменения дыхательной мускулатуры при туберкулезе легких», яку написала під керівництвом проф. Б. П. Угрюмова. У 1953–1954 рр. працювала асистентом на кафедрі патологічної анатомії. Із 1955 р. до 1958 р. К. П. Ганіна займала посаду молодшого наукового співробітника відділу патоморфології в Інституті експериментальної і клінічної онкології АМН СРСР у Москві (нині – Національний медично-дослідний центр онкології ім. М. М. Блохіна МОЗ Росії). Саме з цього часу її дослідження присвячені онкології.

Із 1958 р. розпочинається новий етап у житті вченої у зв'язку з переїздом до м. Києва. Її зацікавили наукові пошуки проф., д.м.н. Р. Є. Кавецького, який намагався встановити механізм канцерогенезу. У 1958 р. працювала на посаді молодшого наукового співробітника у Київському науково-дослідному інституті санітарно-хімічної оборони (нині – Державна установа «Інститут фармакології та токсикології НАМН України»). У 1959–1960 рр. працювала старшим науковим співробітником у Київському науково-дослідному рентгено-радіологічному інституті МОЗ УРСР (з 2008 р. – Державна установа «Національний інститут раку»). У 1960 р. переведена у лабораторію, яку організував і очолив Р. Є. Кавецький, новоствореного Українського (Київського) науково-дослідного інституту експериментальної та клінічної онкології МОЗ УРСР (з 1991 р. – Інститут експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р. Є. Кавецького АН України), у якому працювала до 1999 р. Під час роботи в інституті К. П. Ганіна займалася клінічно-морфологічними дослідженнями пухлин яєчка, насамперед вивчення морфогенезу і гістогенезу новоутворень. Експериментальні дослідження проводилися на тваринах. Отримані результати дали можливість показати патологічну анатомію передпухлинних процесів і пухлин яєчка. Також вчена досліджувала цитологічні та цитогенетичні зміни немалігнізованих тканин за межами пухлин, що дозволило їй разом із Р. Є. Кавецьким сформулювати положення про цитологічну реактивність організму-носія пухлини [2, с. 64].

У 1964 р. Калерія Павлівна захистила докторську дисертацію на тему «Морфология и гистогенез опухоли яичка» і видала монографію з такою ж назвою, яка стала настільною книгою для лікарів-онкологів, а сама К. П. Ганіна була визнана провідним спеціалістом у країні з морфологічної діагностики пухлин яєчка, в тому числі і у дітей [4, с. 9]. У цьому ж році стала керівником лабораторії гістоцитохімії. У 1966 р. К. П. Ганіній присвоєне вчене звання професора за спеціальністю «патологічна анатомія» [5, арк. 1]. У 1970 р. у співавторстві із І. Т. Шевченком видає працю «Клинико-морфологическая диагностика опухолей».

Із 1971 р. працює на посаді завідувача відділу цитогенетики пухлин, який згодом переіменували у відділ генетики пухлинного росту. Серед важливих наукових тем, над якими працювала К. П. Ганіна, можна виділити такі: «Морфолого-гистохимическое и цитогенетическое исследование процессов, предшествующих развитию злокачественной опухоли в эндометрии, желудке и пигментной ткани»; «Сравнительное изучение цитогенетических показателей и гормонального обмена у больных с раком молочной железы, тела матки и злокачественной меланомой»; «Сопоставление комплекса морфологических, гистохимических и цитогенетических показателей, с клиническим течением рака молочной железы, тела матки, желудка и злокачественной меланомы»; «Генетические особенности опухолевых клеток человека»; «Разработка и усовершенствование методов цитоморфологической диагностики опухолевых и предопухолевых заболеваний»; «Вивчення генетичних та цитоморфологічних маркерів пухлинного процесу органів репродуктивної системи у жінок з сімейною обтяженістю по онкопатології»; «Изучение генетических особенностей клеток при пигментных новообразованиях кожи человека» та ін.

Очолювала в інституті експертну раду з апробації дисертацій. У 1992–1999 рр. – провідний науковий співробітник, а з 1999 р. – почесний професор Інституту експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р. Є. Кавецького НАН України. Під керівництвом К. П. Ганіної виконано та захищено 12 докторських і 26 кандидатських дисертацій. Серед її учнів були Є. В. Коханевич, В. І. Лобода, Л. А. Налескіна, П. Я. Некрасов, О. А. Хвиля-Олінтер, І. Ф. Юнда, Ю. Т. Коваль, А. М. Мельник, Р. М. Акімова [15] та ін.

Результати своїх праць вчена доповідала на наукових конференціях і з'їздах, республіканських і загальносоюзних симпозиумах, а також міжнародних конгресах. Зокрема, брала участь у I Міжнародному конгресі із гістоцитохімії (1960, Франція); Європейській конференції з біології пухлин (1961, Польща); VIII Міжнародному протираковому конгресі (1962, СРСР); XIII Міжнародному урологічному конгресі (1964, Лондон); IV Міжнародному конгресі з генетики людини (1971, Франція); II Всесоюзному з'їзді онкологів (1972, Таллінн); засіданні дослідників Всесвітньої організації охорони здоров'я (1973, Швейцарія); II Болгарському онкологічному конгресі (1974, Болгарія); II Націо-

нальному конгресі онкологів (1975, Румунія); VII Міжнародному симпозиумі з біологічної характеристики пухлин людини (1977, Угорщина) [6, арк. 2] та ін.

Активну трудову діяльність вчена проводила за межами свого робочого місця. Зокрема, з 1977 р. була членом редколегії журналу «Цитология и генетика», у якому відповідала за розділ «Медицина генетика і генетика людини»; членом редакційної ради журналів «Буковинський медичний вісник» та «Экспериментальная онкология»; членом редакційної колегії збірника МОЗ УРСР «Клиническая онкология». Із 1977 р. до 1992 р. – голова Київського товариства патологоанатомів. Заступник голови Республіканського товариства патологоанатомів; входила до складу правління Всесоюзного товариства патологоанатомів, президії Республіканського товариства медичних генетиків і Українського товариства генетиків і селекціонерів ім. М. І. Вавилова; була головою медичної секції наукової ради «Цитология и генетика» АН УРСР, членом проблемних комісій «Онкология» і «Морфология» при МОЗ УРСР, бюро Українського відділення наукової ради СРСР із проблем генетики і селекції, вченої ради МОЗ УРСР. Із 1993 р. – почесний член Асоціації патологів України; член Міжнародної академії патології (Українське відділення); з 1998 р. – дійсний член Нью-Йоркської академії наук. В останні роки життя очолювала проект «Вивчення спадкової схильності до онкологічних захворювань і гемобластозів» у межах Державної науково-технічної програми «Збереження генофонду населення України», затвердженої Кабінетом Міністрів України.

Важливою не тільки для розвитку онкологічної науки в Україні, але й світі була робота К. П. Ганіної експертом Всесвітньої організації охорони здоров'я з гістологічної класифікації пухлин яєчка. У 1957 р. ВООЗ прийняла рішення створити міжнародну гістологічну термінологію і класифікацію пухлин різних систем і органів людини, що дало б можливість розділяти пухлини на групи і відслідковувати їхнє розповсюдження, правильно оцінювати способи лікування і давати прогноз захворюванню. Таким чином, була створена організація, яка займалася порівнянням гістопатологічної класифікації пухлин. У 1969 р. К. П. Ганіна отримала лист із ВООЗ від патолога Ракового центру доктора Х. Форлоні, у якому він цікавився її роботою з вивчення пухлин яєчка. Після наданої інформації у 1972 р. директору Інституту проблем онкології АН УРСР акад. Р. Є. Кавецькому надійшла пропозиція створити кооперативний центр із дослідження пухлин яєчка, а К. П. Ганіній – стати керівником цього центру. Також К. П. Ганіна особисто отримала запрошення із ВОЗ (від доктора Л. Собін – патолога Ракового центру, який змінив доктора Х. Форлоні) стати головним дослідником із гістологічної класифікації пухлин яєчка.

Робота вченої полягала у тому, щоб відповідно до міжнародної класифікації пухлин яєчка (створеної у 1971 р.) і до власної класифікації, визначити діагноз кожної пухлини та класифікувати її. Після

проведеної роботи у 1973 р. складено другий варіант попередньої класифікації пухлин яєчка. Після цієї роботи було вирішено провести зібрання дослідників у м. Києві, але через адміністративні і фінансові проблеми зібрання відбулося у м. Женеві у вересні 1973 р. У цьому засіданні брали участь 12 дослідників із різних країн (Австралія, Англія, Аргентина, США, Франція, Швейцарія та ін.). На засіданні К. П. Ганіна доповіла про свою концепцію виникнення і розвитку гермінативних пухлин яєчка, яка базувалася на її власних клініко-морфологічних та експериментальних дослідженнях і запропонувала зміни до класифікації. У 1975 р. «работа по составлению руководства по гистологической классификации опухолей яичка закончена» [12, арк. 5].

У 1978 р. К. П. Ганіна у співавторстві видає працю «Морфология, гистохимия и цитогенетика пигментных новообразований». Також у науковому доробку дослідниці є свідчення як на власні винаходи, так і на винаходи у співавторстві: «Способ диагностики меланомы»; «Способ диагностики атипической гиперплазии эндометрия»; «Способ диагностики атипической гиперплазии эндометрия на гистологическом препарате»; інформаційний лист-рекомендація «Цитогенетические изменения в лимфоцитах периферической крови больных раком эндометрия». У 1980 р. світ побачила ще одна монографія дослідниці – «Цитогенетическая диагностика в онкоморфологии».

За своє життя К. П. Ганіна нагороджена: знаком «Відміннику охорони здоров'я» (1967); медалями «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (1946, 1975, 1985), «За трудову відзнаку» (1981), «Ветеран праці» (1984). У 1976 р. нагороджена Почесною грамотою Президії АН УРСР і Республіканського комітету профспілки працівників освіти. У 1986 р. присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки УРСР. У 1995 р. отримала премію ім. О. О. Богомольця НАН України за монографію «Цитоморфология и цитогенетика железистой гиперплазии и рака эндометрия». Нагороджена грамотою компанії «Генрі Форд» за внесок у збереження навколишнього середовища і культурної спадщини (1997).

Калерія Павлівна пішла із життя 5 квітня 2001 р. Похована у Києві на Байковому кладовищі поряд із чоловіком Іваном Теодосовичем Шевченком. Вчена є автором понад 400 праць, у тому числі 11 монографій, співавтором 6 колективних монографій, методичних рекомендацій та 3 винаходів.

Д. м. н. Л. А. Налескіна зазначає, що Калерія Павлівна була новатором у науці. З перших кроків в онкології вона проявила велику зацікавленість генетикою і одна з перших почала використовувати методологічні підходи цієї науки для вирішення актуальних питань онкології. Завдяки цьому, в 1970-і роки окреслився оригінальний науковий напрям – цитогенетична діагностика передпухлинних і пухлинних процесів, який у міру накопичення наукових даних і розширення спектра досліджень було виділено в окремий розділ онкології – онкогенетику [4, с. 9], який став основою для створення

української школи «генетики раку». Калерія Павлівна та Іван Теодосович були ініціаторами проведення I Республіканської наукової конференції «Онкологічна генетика», що відбулася у Тернополі 23–24 грудня 1974 р. [7; 13]. Як зазначив проф. В. Д. Дишловий (голова конференції) конференція була організована для «познання сутності и разработки лечений наследственных заболеваний человека и злокачественных новообразований» [13, арк. 8], вона дала початок розвитку клінічної онкогенетики у країні. Саме тут була підтримана оригінальна концепція К. П. Ганіної та І. Т. Шевченка про генетичну природу пухлинних захворювань.

13–15 вересня 1983 р. у Полтаві відбулася II Республіканська конференція з онкогенетики, яку організували Інститут проблем онкології ім. Р. Є. Кавецького АН УРСР, Полтавський медичний стоматологічний інститут разом із радами «Злоякісні новоутворення» і «Цитологія і генетика» АН УРСР. К. П. Ганіна виступила із доповіддю «Достоверное и спорное в онкогенетике», у якій «были представлены литературные данные о наследуемых по доминантному или репрессивному типам новообразований; о семейном раковом синдроме; наследственных синдромах, сочетающихся с опухолью и о наследственном предрасположении к опухолям. Кроме того, были затронуты вопросы цитогенетической диагностики в онкоморфологии» [14]. Вчена також зазначила, що Україна «явилась пионером в изучении роли наследственности при развитии злокачественных опухолей» [14, арк. 5].

За часів незалежної України подібні конференції проводились у 1999 р. («Навоколишнє середовище і генетика раку») та 2002 р. (обидві в Києві). У 2007 р. пам'яті К. П. Ганіної була присвячена конференція молодих онкологів України.

В останні роки роботи К. П. Ганіна приділяла велику увагу вивченню причин виникнення пухлин жіночих статевих органів у зв'язку із впливом різних факторів: спадковості, промислового забруднення навколишнього середовища, впливу радіації. У результаті багаторічних досліджень пухлин (злоякісна меланома, рак шлунка, молочної залози, шийки і тіла матки) К. П. Ганіна та її учні встановили, що для цитогенетичних показників характерна висока інформативність і їхні зміни передують фенотиповим проявам злоякісного росту. Тим самим була доведена принципова можливість використання цитогенетичних показників для диференціальної та уточнюючої діагностики передпухлинних і пухлинних процесів різного генезу. Свої наукові відкриття вчена разом із Є. В. Коханевич та А. М. Мельником представила світові у 1984 р. у монографії «Диагностика предопухольевых и опухолевых процессов шейки матки».

Отже, Калерія Павлівна Ганіна – вчена-онколог, ім'я якої широко відоме у медичному науковому колі, адже вона визнаний науковець у галузі онкоморфології і цитогенетики; автор оригінального наукового напрямку – цитогенетичної діагностики передпухлинних і пухлинних процесів, який сформувався в окремий розділ онкології – онкогенети-

ку; дослідниця стояла біля витоків створення української школи «генетики раку». Документи вченої, які зберігаються в архіві ІЕПОР ім. Р. Є. Кавецького, ЦДАВО України та ІА НБУВ, дали можливість більш широко та інформативно висвітлити у цій статті життєвий та науковий шлях вченої, особливості її діяльності, внесок у розвиток онкологічної науки, зокрема її дослідження про природу злоякісного росту з погляду ролі спадкового фактору у виникненні та перебігу пухлинного процесу. К. П. Ганіна зробила вагомий вклад у розвиток онкологічної науки як в Україні, так і за її межами.

Список використаних джерел

1. Виленский Ю. Время и вечность Калерии Ганиной // Здоров'я України. Тематичний номер Онкологія. Червень 2009. С. 38–39; І. Цюпа. Заслуженому діячу науки й техніки України Калерії Павлівні Ганіній відкрили меморіальну дошку // Здоров'я України. Тематичний номер Онкологія. № 5 (46). Грудень 2016. С. 27.
2. Ганіна Калерія Павлівна (1926–2001) // Архив патологии. 2002. № 2. С. 64–65; Ганіна Калерія Павлівна. Некролог // Экспериментальная онкология. 2001. № 23. С. 80–81.
3. Ганіна К. П., проф. – «Генетика раку людини» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: ierpor.org.ua/scientific-schools/scientific-school-ganina-k-p.html.
4. Заслужений діяч науки і техніки України професор Калерія Павлівна Ганіна. Спогади колег, друзів, учнів. Київ: ДІА, 2007. 84 с.
5. ІА НБУВ. Ф. 252. Оп. 1. Спр. 1. 2 арк.
6. ІА НБУВ. Ф. 252. Оп. 1. Спр. 8. 3 арк.
7. ІЕПОР ім. Р. Є. Кавецького. Оп. 2 (за 1968–1975 рр.). Спр. 1152. 100 арк.
8. ІЕПОР ім. Р. Є. Кавецького. Оп. 2 (за 1988–1992 рр.). Спр. 1589. 7 арк.
9. ІЕПОР ім. Р. Є. Кавецького. Оп. 2 (за 1988–1992 рр.). Спр. 1714. 4 арк.
10. Калерія Павлівна Ганіна (К 60-літтю со дня рождения) // Архив патологии. 1986. Т. 48. № 6; Калерія Павлівна Ганіна (К 70-літтю со дня рождения) // Вопросы онкологии. 1997. Т. 43. №2.
11. ЦДАВО України. Ф. 4777. Оп. 2. Спр. 2. 278 арк.
12. ЦДАВО України. Ф. 4777. Оп. 2. Спр. 156. 113 арк.
13. ЦДАВО України. Ф. 4777. Оп. 2. Спр. 157. 116 арк.
14. ЦДАВО України. Ф. 4777. Оп. 2. Спр. 160. 28 арк.
15. ЦДАВО України. Ф. 4777. Оп. 2. Спр. 161. 3 арк.
16. ЦДАВО України. Ф. 4777. Оп. 2. Спр. 162. 10 арк.
17. ЦДАВО України. Ф. 4777. Оп. 2. Спр. 169. 6 арк.
18. Шербан С. Д. Ганіна Калерія Павлівна // Энциклопедія Сучасної України. Київ, 2006. С. 373.
19. Women in Science [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/fs51-women-in-science-2018-en.pdf>.

References

1. Vilenskii Iu. Vremia i vechnost Kalerii Ganinoi (Time and eternity of Kaleria Ganina) // Zdorov'ia Ukraini. Tematichnii nomer Onkologija. Cherven 2009. S. 38–39; I. Tsiupa. Zasluzhenomu diiachu nauky u tekhniky Ukrainy Kalerii Pavlivni Haninii vidkryly memorialnu doshku (Honored Worker of Science and Technology of Ukraine Kaleriy Pavliivna Ganini opened a plaque) // Zdorov'ia Ukrainy. Tematychnyi nomer Onkolohiia. № 5 (46). Hruden 2016. S. 27.
2. Ganina Kaleriia Pavlovna (1926–2001) (Ganina Kaleria Pavlovna (1926–2001) // Arkhiv patologii. 2002. № 2. S. 64–65; Ganina Kaleriia Pavlovna. Nekrolog (Ganina Kaleria Pavlovna. Obituary) // Eksperimentalnaia onkologija. 2001. № 23. S. 80–81.
3. Hanina K. P., prof. – «Henetyka raku liudyny» (Ganina KP, prof. – «Genetics of human cancer») [Elektronnyi

resurs] – Rezhym dostupu do resursu: ierpor.org.ua/scientific-schools/scientific-school-ganina-k-p.html.

4. Zasluzhenyi diiach nauky i tekhniky Ukrainy profesor Kaleriia Pavlivna Hanina. Spohady koleh, druziv, uchniv (Honored Worker of Science and Technology of Ukraine Professor Kaleria Pavlovna Ganina. Memories of colleagues, friends, students) Kyiv: DIA, 2007. 84 s.

5. ІА НБУВ. Ф. 252. Оп. 1. Спр. 1. 2 арк.

6. Tam samo, Spr. 8. 3 арк.

7. ІЕПОР ім. Р. Є. Кавецького. Оп. 2 (за 1968–1975 рр.). Спр. 1152. 100 арк.

8. ІЕПОР ім. Р. Є. Кавецького. Оп. 2 (за 1988–1992 рр.). Спр. 1589. 7 арк.

9. ІЕПОР ім. Р. Є. Кавецького. Оп. 2 (за 1988–1992 рр.). Спр. 1714. 4 арк.

10. Kaleriia Pavlovna Ganina (K 60-letiiu so dnia rozhdeniia) (Kaleria Pavlovna Ganina (On the occasion of the 60th birthday) // Arkhiv patologii. 1986. T. 48. № 6; Kaleriia Pavlovna Ganina (K 70-letiiu so dnia rozhdeniia) (Kaleria Pavlovna Ganina (On the occasion of the 70th birthday) // Voprosy onkologii. 1997. T. 43. №2.

11. TSDAVO Ukrainy. F. 4777. Op. 2. Spr. 2. 278 ark.

12. Tam samo, Spr. 156. 113 ark.

13. Tam samo, Spr. 157. 116 ark.

14. Tam samo, Spr. 160. 28 ark.

15. Tam samo, Spr. 161. 3 ark.

16. Tam samo, Spr. 162. 10 ark.

17. Tam samo, Spr. 169. 6 ark.

18. Sherban S. D. Hanina Kaleriia Pavlivna (Ganina Kaleria Pavlovna) // Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy. Kyiv, 2006. S. 373.

19. Women in Science [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/fs51-women-in-science-2018-en.pdf>.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 130.2

ФІЛОСОФІЯ ХУДОЖНЬОГО ПРОСТОРУ У СУЧАСНОМУ ТВОРІ МИСТЕЦТВА: КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

PHILOSOPHY OF ART SPACE IN CONTEMPORARY ART: CULTURAL- ANTHROPOLOGICAL APPROACH

Аветісян М. Г.,

аспірантка кафедри теорії культури і філософії
науки, Харківський національний університет
імені Василя Назаровича Каразіна
(Харків, Україна),
e-mail: margaritaave33@gmail.com, orcid.
org/0000-0002-4199-0712

Avetisyan M. G.,

Postgraduate Student of the Department of Theory
of Culture and Philosophy of Science, V. N. Karazin
Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine),
e-mail: margaritaave33@gmail.com, orcid.
org/0000-0002-4199-0712

Досліджено художній простір живопису, структури сприйняття та поетику художнього зображення. Методи – герменевтика художнього твору, феноменологія. Визначено, що осмислення художнього простору філософами-феноменологами та прихильниками екзистенціальних концепцій призвело до нових концепцій художності, глибини та пустоти простору. Герменевтика та філософська антропологія розглядають способи можливого переходу з простору невидимого в простір видимого, а також віртуальність твору мистецтва, що є дуже перспективним для філософії.

Ключові слова: філософська антропологія, культурна антропологія, філософія мистецтва, художній простір, відображення реальності, феноменологія простору, простір можливого.

The purpose of the study is to explore the artistic space of painting, the structure of perception and the poetics of the artistic image. Methods – hermeneutics of art work, phenomenology. Understanding space by philosopher-phenomenologists and supporters of existential concepts of understanding a work of art has led to the urgency of the question of the essence of space and the depth of its filling, especially in the context of philosophical and cultural anthropology today. Hermeneutics and philosophical anthropology wonder about a way to make the transition from the space of the invisible into the space of the visible as well as the vitality of art, which is very promising for philosophy.

Keywords: philosophical anthropology, cultural anthropology, philosophy of art, artistic space, reflection of reality, phenomenology of space, authenticity of existence, space of the possible.

Постановка проблеми. Спроби досліджувати внутрішній простір відомі в філософії мистецтва з появи рефлексійних феноменологічних концепцій розуміння твору. Феноменолого-екзистенціальний підхід до розгляду сутності мистецтва стає актуальним і перспективним в рамках сучасної філософської антропології і філософії культури. У нашому дослідженні постають як науково актуальні такі філософські питання, як простір, художність,

критерії художності, образ, перехід, зміна меж і бар'єрів, які є основою частіш примітивного та негативного погляду на порядок повсякденності.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Праці з питань філософсько-антропологічного і культурно-антропологічного вивчення художнього простору живопису, його поетики та засобів візуальної виразності – починаючи з Арістотеля [1] – завершуючи Ж. Л. Маріоном [4]. Насамперед це такі праці філософського, естетичного та культурологічного спрямування, як Ж. Бодрійяр «Естетика втрати ілюзій» [3], «Феноменологія сприйняття» [6], «Око і дух» [5] М. Мерло-Понті та «Відкритий твір» [12] У. Еко.

Формулювання мети, завдань дослідження. **Мета дослідження** – дослідити художній простір живопису, структури сприйняття та поетику художнього зображення.

Виклад основного матеріалу та отриманих наукових результатів дослідження. Визначення та осмислення внутрішнього простору твору в філософії мистецтва простежується з формуванням і дослідженням рефлексійного сприйняття людиною мистецтва. Інтерпретуючи картини за допомогою використання феноменолого-екзистенційного підходу, ми розглядаємо художній простір твору, виходячи з принципів і механізмів конструювання образів і сенсів, притаманних багатшаровому змісту. Коли ми дивимося на картину, то намагаємося бачити її в єдності виконання, цілком, для того, щоб зрозуміти мотив або завдання, що закладено у зміст твору. Гармонійність змістовного та зображуваного, яка створює цілісність сприйняття форми та змісту твору і є та характеристика, яку теоретики мистецтва визначають як художній простір. Таке відчуття простору некоректно сприймати у відірваному від твору художньому стилі, часовій характеристиці доби («атмосфері часу») і культури в цілому, воно пронизує наскрізь культуру і навіть формує її. Відомі варіанти осмислення простору в філософії мистецтва часів античності (Анаксагор, Демокрит, Левкіпп, Арістотель), однак, як завершене, досліджене, з теоретичної точки зору, явище, поняття художній простір відомо лише з кінця XIX – початку XX століття.

Різні філософські напрямки розглядали питання «простору мистецтва», тому існує безліч трактувань його змісту, в тому числі і культурологічних. У зв'язку з бажаною головною метою, автори теорій і концепцій, підходили до постановки і з'ясування питання про простір з різних кутів зору. Однак у всіх поясненнях є спільне місце – художній простір не зводиться до геометричної системи перспективи,

не прораховується математично. Рішення проблеми простору твору, відповідно до обраної автором цього твору традиції, дає право відносити його до певного художнього стилю. Найбільш характерний цей процес для живопису, художній простір якого є найбільш теоретично вивченим і проаналізованим фахівцями в галузі мистецтва. Головний інтерес для нашого дослідження становлять роботи таких філософів і теоретиків мистецтва, як М. Мерло-Понті [5; 6] і його тлумачення художнього простору «Феноменологія сприйняття» і «Око і дух», М. Хайдеггер та його роботи «Буття і час» [10-11], роботи Ж. Л. Маріона [4] і його концепція «насичених феноменів», О. Титар [8-9]. Значення «художнього» в живопису включає в себе такі питання, які прямо пов'язані з технікою художника, це колір і світло, лінія живописного зображення, а також пов'язані і зі змістом: горизонталь і вертикаль твору, глибина і динаміка, символізм, ставлення до стильового канону й інші. В рамках обраної методології з урахуванням поставлених у поле дослідження екзистенційних проблем питання глибини твору для нас представляється найбільш цікавим. Розглядаючи глибину художнього простору, М. Мерло-Понті цілком доречно зазначає її парадоксальність: «Я бачу предмети, які приховують один одного і які я, отже, не бачу, оскільки вони розташовані один за іншим. Я бачу глибину, і вона невидима, оскільки її відлік йде від нашого тіла до речей і ми безпосередньо в неї входимо... Те, що я називаю глибиною, або не означає нічого, або означає мою причетність буття без обмежень, і перш за все – простору поза будь якою ні було б якої-небудь точки зору. Глибина містить в собі інші виміри і тому не є виміром в звичайному сенсі. Глибина живописного зображення відбувається невідомо звідки, розташовуючись, проростаючи на полотні» [6, с. 11]. Тема сприйняття людиною світу пронизує всі роботи М. Мерло-Понті, однак більш детальний розгляд питання викладено в роботах «Феноменологія сприйняття», пізніше доповнено в праці «Око і дух». В поле інтересу філософа потрапляють категорії часу і простору, рухливості і стійкості, конкретності і універсальності видимого, суб'єктивного і об'єктивного в рамках бачено і видимого, зокрема останні розглядаються ним як окремі категорії. Екзистенційний бік цієї проблематики, що стосується безпосередньо нашого дослідження, може бути вираженим наступною тезою: «тілесність духу, зануреного в чуттєву плоть світу і втіленого, влитого у живе людське тіло, і натхненність цієї плоті, виконаної сенсу і форми, і цього тіла, унікального з'єднання сприйманого і сприймаючого. Знову ставиться те ж парадоксальне завдання – побачити бачення, осмислити сенсотворення, уявити саме уявлення» [6, с. 1].

М. Мерло-Понті розглядав художній простір, пов'язуючи його з тілом людини і його здатністю до бачення: «Художник перетворює світ на живопис, відаючи йому натомість своє тіло. Щоб зрозуміти ці трансубстантивациї, потрібно відновити чинне і дійсне тіло – не кусень простору, не жменю функцій, а переплетіння бачення і руху» [6, с. 13].

М. Мерло-Понті визначає такі особливості сприйняття простору, які невіддільні від адресата, тобто суб'єкта, що сприймає. Простір є володіння світом і одночасно вплив на світ тілом суб'єкта: «Все відсилає нас до органічних відносин між суб'єктом і простором, до цього впливу суб'єкта на власний світ, який і є початком простору» [6, с. 14].

Цитуємо М. Мерло-Понті, щодо вищезгаданої тези про незвідність в контексті феноменології простору до суто геометричних значень, в цій цитаті нам цікаві смислові, глибинні складові простору. «Чи не перспектива створює глибину простору, але глибина народжується в самому погляді, оскільки він прагне щось побачити. Це момент деякого конструювання віри в єдиний сенс. Комфортність положення тіла дивитися обумовлює головну перспективу твору». Абстрактними поняттями, в суб'єктивному сприйнятті, є позначення близького і далекого, в ситуативний момент зіткнення суб'єкта, що дивиться, з об'єктом, на який він дивиться, зі світом. Незважаючи на те, що М. Мерло-Понті звертається до неоднозначного визначення «простору» і навіть виділяє нестандартні його форми – «антропологічного простору», «простору сновидіння», «міфічного простору», «шизофренічного простору» та інші, він, водночас, залишається вірним традиції розглядати простір як поле тотальної структури речей, і схильний визначати простір властивим живопису, а не літературі (як простору структури ситуації) або музиці (як простору структури звуків). Глибина не є стандартна величина вимірювання, така як висота або ширина, від інших величин вона відрізняється властивим їй просторово-тимчасовим виміром. М. Мерло-Понті визначає глибину як «тимчасовий квазісинтез»: «коли я говорю, що бачу об'єкт на відстані, я маю на увазі, що я його вже або ще утримую, що він знаходиться в майбутньому або в минулому в той же час, що і в просторі» [6, с. 64]. Подання глибини простору в філософській концепції Мерло-Понті називають «інтуїтивним», або «змістовним». Щодо живопису дану концепцію використовують з кінця XIX століття, в рамках перегляду трактування простору мистецтва, в період відмови від канонів мистецтва Нового часу і зародження принципів сучасного мистецтва. Твір більше не розглядають в розриві від суб'єкта, який володіє певними принципами і задіює в сприйнятті своє тіло.

Фундаментальною для феноменології сприйняття є концепція Мартіна Хайдеггера. Простір, зокрема художній простір, філософ аналізує у своїй праці «Буття і час», а власне області художнього простору він присвятив пізню роботу «Мистецтво і простір». М. Хайдеггер ділить глобальну зону просторовості на складові структури просторів. Виділяє простір науки і техніки, простір повсякденної поведінки і спілкування, простір мистецтва та інші. Нас не цікавить кореляція цих просторів між собою та іншими структурними елементами загальної просторовості, а інтерес для нашого дослідження становить художній простір, в поясненні М. Хайдеггера, виходячи з уявлень про власний «простір» простору. Значення і роль місця простору прийнято визначати через дві позиції, перша говорить про місце, як про результат

місткості простору, друга говорить про самотійність збираної дієвості місць. Перше тлумачення М. Хайдеггер називає «абсолютистським», друге, прихильником якого є, – «релятивістським». Згідно філософу, щоб знайти справжнє іство простору необхідно дивитися в місцевість як його підставу, при цьому розуміти місцевість як «взаємну гру місць»: «Місце не розташовується в раніше наданому просторі... Це останнє вперше лише і розгортається під впливом місць певної області» [10, с. 3].

Аналізуючи художній простір, М. Хайдеггер говорить, що просторовість різноманітна, і художній простір – один з важливих її видів. Простір незалежний сам по собі і може не співвідноситися з іншими формами фундаментальності буття, він розглядається як завершена область змістовності речей в собі і їх взаємоналежності в рамках цього самотійного простору.

Поняття «художнього простору» являє собою щось змістовне і внутрішнє, що ставить себе в опозицію форменому і зовнішньому, об'єкти, які включені в цей простір, займають певне положення, або ж «своє місце», в той же час і самі є «місцями». Якщо ми говоримо про картину, як про навантажений змістом відображений життєвий момент, в просторі картини цей момент стає якимось особливим для людини світом. Про сутність уявлення М. Хайдеггер говорить наступним чином: «Уявляти – тут значить: самотійно ставити дещо перед собою і свідчити представлене як таке. Це посвідчення не може не бути розрахунком, бо лише підрахуваність уявленого гарантує завіdomу і постійну впевненість у ньому. Уявлення – вже не розкриття себе речам, а схоплення і осягнення. Суцце вже не присутнє, а лише протипоставлене в уявленні, уявне. Уявлення є поступове, захоплююче уречевлювання. Уявлення зганяє, таким чином, усе до єдності такого уявленого» [10, с. 59].

У рамці картини існує світ підручних засобів. Ці фарби не хаотичні, а впорядковані думкою і рукою художника, не вигадані або змальовані, а саме впорядковані думкою і рукою. Отже, детермінізм цих засобів виразності є функціональним наявним. Ця теза підводить нас до кордонів онтології і напрошується думка про структуру і взаємодію всіх цих місць в рамках спроби конструювання відповіді про справжнє суще. Щодо використання засобів виразності М. Хайдеггер пише: «Одного засобу, строго говорячи, не «буває». До буття засобу завжди належить усе ціле засобів, де воно може бути цим засобом, яким він є. Засіб за своєю суттю є «дещо для того щоб» [10, с. 115]. Різні способи «для-того-щоб» як придатність, корисність, прийнятність, зручність констатують ціле засобів. У структурі «для-того-щоб» є відсилання до чогось». Чи можливо поставити непосильне завдання і вловити Dasein, як головний сенс буття, за допомогою входження в наявне простору підручних засобів. При тому, що Dasein, як присутність або навіть переживання цієї присутності, ніколи не буває готівковою банкнотою за своєю суттю? «Dasein не «проходить» (vergehen), але збувається (geschieht)» [10, с. 15]. Картина, в даному випад-

ку, є історичним «внутрішнім» минулим, пережитим зсередини цього світу, Dasein ж початково історичний, зовнішній. Тоді живопис – це спосіб осмислення минулого і часу загалом – «Що ж тоді минуло? Лише одне: світ, якого вже немає. Але світ – це екзистенціал присутності, Dasein. Він лише в екзистенції присутності. Не тому, що екзистенція була інша, а тому що ставлення до буття було іншим» [2]. Яким методом можливо досягнення присутності, екзистенціалісту та феноменологу відразу відповісти важко. М. Хайдеггер говорить про неможливість осягнення підручного як підручного шляхом «вглядування» або «споглядання». І дійсно, відомий «ефект Стендаля», як один з головних чуттєво-виразних рефлексій, неможливий без глибокого переживання, одним лише «зоровим поглинанням». Мабуть таким необхідним методом є аналітичний екзистенціалізм, як сукупність досвіду і з іншими фундаментальними екзистенціалами Dasein.

Перед глядачем, як об'єктом, що сприймає художній простір цілісно завжди постає питання: Чи є зображена на картинах екзистенція справжньою? Ми поставимо точніше до суті змістовного, з точки зору актуальних питань антропологічного характеру: Чи потрібна сучасній людині відповідь на запитання про справжність екзистенції, поставлене художниками повсякденного реалізму середини минулого століття? Інтерпретуючи проблему буття простору потрібно враховувати, крім речового його змісту, потенціал цього буття в його онтологічному сенсі. Осягнення простору відбувається в момент повернення до світу. Поле простору не містить в собі варіації онтологічних можливостей буття. Однак в просторі прихована і одночасно представлена «подія». Вона не свідомо прихована, щоб додатки реалізму магичності, а лише за допомогою пріоритетної першості для сприйняття фізично-технічної сторони простору. «Подія», за М. Хайдеггером, є поєднанням двох екзистенційних одиниць: допущення та улаштування. «По-перше, простір поступається чомусь. Він дає правити відкритості, що допускає, серед іншого, явитись і бути присутньою речам, від яких виявляється залежним людське мешкання. По-друге, простір улаштовує речам можливість належати кожна своєму «для чого» і, виходячи із цього, одна одній» [10, с. 11].

Зв'язуючим моментом суто предметного і внутрішнього смислового в картинах є порожнеча. Порожнеча присутня на картині, отже займає місце в її просторі. Така «присутність відсутності» сама створює нові місця. Сукупність усіх вищезазначених місць, включаючи порожнечу, і створює завершену тканину художнього простору, дає можливість повноцінного існування в ньому людини. «Розглянути питання про пустоту, чи існує вона чи ні, і в якому вигляді існує, і чим вона є, також як відносно місця. Бо існування її викликає в залежності від прийнятих передумов подібні ж недовіру і віру, бо ті, що визнають пустоту, вважають її нібито місцем і судиною: вона здається наповненою, коли містить у собі масу, котру здатна вмішувати, коли ж позбавиться її – порожньою, нібито пусте

і повне місце одне і те саме, лише буття їхнє неодолене» [1, с. 4-6].

Важливо зробити акцент на існуванні порожнечі як присутності, щоб змінити звичне помилкове уявлення про порожнечу, як про брак чи відсутність наповненості простору. «Ті, котрі намагаються довести, що пустота не існує, спростовують не те, що люди розуміють під пустотою, але те, що вони помилково називають (цим словом). А люди розуміють під пустотою протягнення, в котрому нема ніякого тіла, доступного сприйняттю чуттями; вважаючи, що все існує є тіло, вони говорять: у чому взагалі нічого немає, це і є пустота, тому і то, що наповнене повітрям, є пустота. Ці [заперечники пустоти] не вникають навіть у передпокій проблеми» [1; 6]. Арістотель сформулював поняття порожнечі, відштовхуючись від простору як місця і вважав її існуючою в сенсі причини руху. М. Хайдеггер визначає порожнечу більш глибокою категорією: розуміє причину як твір, виведений до дійсності і тлумачить порожнечу як результат. Арістотель – автор фрази «Природа не припускає порожнечі». Концепція простору Арістотеля зводиться до подання його як структури речей, отже, його порожнеча зайнята матерією. «Далі, прихильники існування пустоти називають її місцем, оскільки пустота була би місцем, позбавленим тіла. Значить, на основі сказаного, можна визнати, що місце являє собою дещо поряд з тілами і що будь-яке чуттєво-сприйняте тіло знаходиться у [якомусь] місці» [12, 4. гл. 1]. Концепція Арістотеля була відновлена на початку ХХ століття прихильниками «філософії життя». Зокрема А. Берсон отримав Нобелівську премію (з літератури) саме за розкриття цього поняття у Арістотеля. Арістотель пояснює сутність цього поняття: «Чим же ми можемо вважати місце? Маючи подібну природу, місце не може бути елементом чи складатись з них, чи вони будуть тілесні чи безтілесні: оскільки воно має величину, а тіла немає; елементи ж чуттєво сприйнятих тіл суть тіла, а з інтелігібельних [елементів] не виникає жодна величина» [1, 4. гл. 1]. Арістотель ставить запитання про те, що таке місце і чи існує воно, а ми в пошуку відповіді на питання про місце і речі в просторі картин художників повинні знайти відповідь на приховане фундаментальне питання дослідження про існування автентичності екзистенції.

Через наочне зображення пустот художники досягають глибини сенсу. Порожнечі, як місця простору, і самі по собі заповнені змістом, рухом або подією. Запозичення у М. Хайдеггера сенсу дієслова «пустити» дозволить нам досягнути цілісності передачі головної ідеї дослідження поетики і прагматики художнього простору живопису американського реалізму. «У дієслові «пустити» звучить впускання, в смислі зосередженого збирання, керуючого царинною місця. Наприклад, пустий стакан – це стакан, зібраний у своїй вивільненості і здатний впустити в себе зміст; опускати плоди до кошика – значить надавати їм це місце. Пустота – не ніщо. Вона також і не відсутність» [10]. Ми приділяємо багато уваги питанню правильної позиції сприйняття через розуміння суті простору, щоб дійти у

висновках дослідження до правильного тлумачення художнього простору не тільки робіт художників, а до розуміння відображення подібного простору в інших галузях мистецтва (наприклад, кіно).

Спеціаліст з естетики, У. Еко, аналізуючи образи буття і небуття мистецтва періоду середини ХХ століття, визначає наступним чином спрямованість авангарду: «приходить момент, коли модернізму далі йти немає куди», оскільки він «руйнує образ, скасовує образ, доходить до абстракції, до безобразності, чистого полотна, до дірки в полотні, до спаленого полотна» [12, с. 215]. Такі художники, як Д. Поллок, Р. Раушенберг, С. Туомблі, А. Бурі, і Нью-Йоркська школа американської абстракції (М. Ротко, Е. Ренхерт, Б. Ньюман, Е. Келлі), повільно розглядали як поле художнього експерименту і інтерпретували його разом з формою і способом передачі. «Замість зображення простору у живописі дозволяють світу по цей і по той бік полотна через розрізи і дірки вторгтися в зону, обмежену рамою, що руйнує живопис як самостійну, засновану на ілюзії онтологічну царину» [7].

По суті, до питання про справжність у такій традиції живопису можна звертатися через відсутність і провали, які суть опозиція фікції означуваного. Однак уже іншими методологічними інструментами. Унікальність майстерності таких художників, представників школи американського реалізму, як Е. Хоппер, Е. Уайет, А. Колвіл, дозволяє з'єднати естетичне зі смисловим і в завершеному вигляді уявити нам такий простір. Резюмуючи, зробимо акцент на тому, що пошуки істини представленими художниками не тотожні наслідуванням дійсності. Ми не заперечуємо і відтворення наявного та згоди його з сущим на картинах, проте в рамках стилю реалізм це є більше методом і естетичною складовою, ніж, в першу чергу, ключем до пошуку істини. Наведемо цитату М. Хайдеггера з роботи про сенс мистецтва Ван Гога, як художника, який відчув силу впливу буття людини на поле її ж екзистенції: «Та чи ми вважаємо, що на картині Ван Гога намальовані наявні і перебуваючи у житку селянські чоботи і що картина ця тому є художній витвір, що художник вдало їх скопіював у малюнку? Чи вважаємо ми, що картина запозичує у дійсності відображення і переносить його у твір художнього... виробництва? Ні, ми так не вважаємо» [11, с. 75]. Сформульована теза не суперечить попередній, про розуміння художнього простору як якогось цілого і нерозривного, що існує в відірваному від інших реальностей світі. Однак таке розмежування місць простору за функціями та смисловим змістом в технічному плані необхідне для наукового аналізу. Поетика такого художнього простору стає культуротворчим та пізнавальним соціокультурним чинником: «Художній твір розкриває властивим йому способом буття сущого. У створенні здійснюється це розкриття-віднайдення, тобто істина сущого. У художньому творі істина сущого стверджує себе у творінні. Мистецтво є таке віднайдення істини у творенні» [11, с. 98].

Висновки. Поняття художнього простору являє собою щось змістовне і внутрішнє, що ставить себе

в опозицію форменому і зовнішньому, об'єкти, які включені в цей простір, займають певне положення, або ж «своє місце», в той же час і самі є «місцями». При цьому ми розглядаємо як «аристотелівську» традицію тлумачення простору, так і «хайдеггерівську» традицію. Якщо ми говоримо про картину, як про навантажений змістом відображений життєвий момент, в просторі картини цей момент стає якимось особливим для людини світом, подією надзвичайного характеру. Художній простір картини відзначається певною візуальною насиченістю і з культурно-антропологічної точки може бути розглянутим як насичений феномен. Картина візуально інтенсивна: в рамках рами вона наповнена предметами, що не вислизують, не показавши себе спочатку. Ж. Л. Маріон, відносно характеристики інтенсивності картини, говорить про ідола, який подається як невидиме дзеркало, ідол показує світу сам погляд, те, що погляд здатний витримати, який ступінь інтенсивності він здатний витерпіти.

Згідно з екзистенціалістсько-феноменологічним підходом, простір є володіння світом і одночасно вплив на світ тілом суб'єкта. Як вищі ступені наповнення та проникнення у простір картини тілесності та очікування розглядаються порожнини. Окремим способом розкриття художнього простору є його олюднення, в тому числі, коли художній простір картини придбає часову характеристику – «проживається», триває у світі події.

Художній образ являє собою спосіб взаємодії твору мистецтва і зовнішнього світу від самої появи мистецтва та упродовж історії є основою культури, він передає змістовні цінності твору через своє чуттєво-естетичне оформлення. Онтологія простору в рамках обраної методології споріднена з вченням про буття сущого, яка знаходить своє відображення в образах, близьких для людської екзистенційності, яку ми вивчаємо в межах антропологічного питання про природу мистецтва художників. Використовуючи особливості культурно-антропологічних та феноменологічних методологічних підходів ми розглянули подієвість картини, як такої, яка не продукується нами як об'єкт, але здійснюється перед нашими очима як подія.

Філософсько-антропологічне та культурно-антропологічне трактування художнього простору у нашому дослідженні виявило себе через такі концепції «структура видимості», «присутності», «подієвості», «гри порожнечами», «інверсії зображення» (коли картина своїми структурами видимості перевершує дійсність, витісняючи її структури зображення), «справжності екзистенції», «простір можливого». Ми звертаємося до структурного розуміння поняття «хіазму» (М. Мерло-Понті) та розглядаємо його як схрещення поглядів, важливе для розуміння пізнання реальності художників. Таке пізнання можливо в силу приналежності пізнаваного та глядача до чогось спільного.

Список використаних джерел

1. Аристотель. 2014. *Фізика*, КомКнига, Москва, 230 с.
2. Бибихин В. 2009. *Ранний Хайдеггер: материалы к семинару*, Институт философии, теологии и истории св. Фомы, Москва, с. 536-554.

3. Бодрийар Ж. 2001. *Эстетика утраты иллюзий*. Доступно: <<http://artpages.org.ua/bukvi/jan-bodriyar-estetika-utrati-ill-ziy.html>>
4. Марион Ж. Л. 2009. Идол и Дистанция, *Символ*, № 56, 292 с.
5. Мерло-Понті М. 1992. *Око и дух*, Искусство, Москва, 63 с.
6. Мерло-Понті М. 2001. *Феноменология сприйнятия*, пер. з фр., післямова та прим. О. Йосипенко, С. Йосипенко, Український Центр духовної культури, Київ, 552 с.
7. Саенко Н., Вальковский А. *Нигитогенный характер арт-практик XX века и постсовременности*. Доступно: <http://artandyou.ru/category/history/post/nebytie_i_pustota_v_art_praktikah_postmodernisma>
8. Титарь Е. В. 2014. Субъективность репрезентации в искусстве и проблема идентичности автора, *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. Серия 17. Философия, конфликтология, культурология, религиоведение*, Санкт-Петербург, Вып. 4, с. 136-143.
9. Титарь Е. 2014. Культурная идентичность и искусство: визуальные стратегии модерна и постмодерна, *Известия Саратовского государственного университета: Новая серия. Серия «Философия. Психология. Педагогика»*, Саратов, Т. 14, Вып. 4, с. 55-59.
10. Хайдеггер М. 1993. *Время и бытие: Статьи и выступления*, Республика, Москва, 447 с.
11. Хайдеггер М. 2008. *Исток художественного творения*, Академический проект, Москва, 528 с.
12. Эко У. 2004. *Открытое произведение*, Академический проект, Москва, 384 с.
13. Baigell M. 1971. *A history of American painting*, Thames and Hudson, New York, 288 p.

References

1. Aristotel. 2014. *Fizika* [Physics], KomKniga, Moskva, 270 s.
2. Bibikhin V. 2009. *Rannii Khaidegger: materialy k seminaru* [Early Heidegger: materials for the seminar], Institut filosofii, teologii i istorii Sv. Fomy, Moskva, s. 536-554.
3. Bodriiar Zh. *Estetika utraty illiuzii* [The Aesthetics of Losing Illusions]. Dostupno: <<http://artpages.org.ua/bukvi/jan-bodriyar-estetika-utrati-ill-ziy.html>>
4. Marion Zh. L. *Idol i Distantciia* [Idol and Distance] / Zhan-Liuk Marion ; per. s fr. G. V. Vdovinoi // *Simvol* [Symbol]. – 2009. – № 56. – 292 s.
5. Merlo-Ponti M. 1992. *Oko i dukh* [Eye and Spirit], Iskusstvo, Moskva, 63s.
6. Merlo-Ponti M. 2001. *Fenomenologiya spriiniattia* [The Phenomenology of Perception], per. z fr., pisliamova ta prim. O. Iosipenko, S. Iosipenko, Ukrainskii Tcentr dukhovnoi kulturi, Kyiv, 552 s.
7. Saenko N., Valkovskii A. *Nigitogennyi kharakter art-praktik XX veka i postsovremennosti* [The nigitogenic nature of twentieth-century art practitioners and post-modernity]. Dostupno: <http://artandyou.ru/category/history/post/nebytie_i_pustota_v_art_praktikah_postmodernisma>
8. Titar E. V. 2014. *Subektivnost reprezentatsii v iskusstve i problema identichnosti avtora* [Subjectivity of representation in art and the problem of identity of the author], *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of the St. Petersburg State University]. Seria 17. *Filosofia, konfliktologiya, kulturologiya, religiovedenie* [Series 17. Philosophy, Conflictology, Cultural Studies, Religious Studies], Sankt-Peterburg, Vyp. 4, s. 136-143.
9. Titar E. 2014. *Kulturaia identichnost i iskusstvo: vizualnye strategii moderna i postmoderna* [Cultural identity and art: visual strategies of modern and postmodern], *Izvestiya Saratovskogo gosudarstvennogo universiteta: Novaia seriya. Seria «Filosofia. Psikhologiya. Pedagogika* [Izvestiya Saratov State University: New Series. The Philosophy. Psychology. Pedagogy], Saratov, T.14, V. 4, s. 55-59.
10. Khaidegger M. 1993. *Vremia i bytie: Stati i vystupleniia* [Time and Being: Articles and Speeches], Respublika, Moskva, 447 s.
11. Khaidegger M. 2008. *Istok khudozhestvennogo tvoreniia* [The Source of Artistic Creation], Akademicheskii proekt, Moskva, 528 s.
12. Eko U. 2004. *Otkrytoe proizvedenie* [Open work], Akademicheskii proekt, Moskva, 384 s.
13. Baigell M. 1971. *A history of American painting*, Thames and Hudson, New York, 288 p.

УДК 1(091)

**ІНТУЇТИВНА ПРИРОДА ВІРИ
THE INTUITIVE NATURE OF FAITH****Верланов Д. С.,**

аспірант кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін, Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка (Полтава, Україна),
e-mail: dmitriympk@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-7334-1330

Verlanov D. S.,

postgraduate of the Department of Philosophy, Social and Political Disciplines, Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University (Poltava, Ukraine),
e-mail: dmitriympk@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-7334-1330

На основі системного аналізу та синтезу філософсько-богословських концепцій різних релігійних мислителів, розглядаються підходи до розуміння природи релігійної віри. В результаті дослідження з'ясовано, що в історико-філософському та богословському контекстах існує особливий погляд на явище релігійної віри як інтуїції розумного духу людини. Цей теоретичний метод розуміння віри як інтуїтивного та надчуттєвого пізнання можна назвати релігійним інтуїтивізмом, постулатом якого є безпосереднє пізнання трансцендентних причин буття.

Ключові слова: віра, об'єктивний сенс, безпосереднє споглядання, інтуїція, гносеологія, синергія, ум, актуальна нескінченність.

Using the means of systematic analysis and synthesis to investigate the philosophical and theological conceptions of different religious thinkers, the paper focuses on approaches to understanding the nature of religious faith. The study results in conclusion that in the historico-philosophical and theological contexts there is a specific vision of the phenomenon of religious faith as the intuition of intelligent human spirit (mind). This theoretical method that understands the faith as intuitive and suprasensual knowledge can be called the religious intuitivism that postulates the immediate knowledge of the transcendent causes of being.

Keywords: epistemology, faith, objective meaning, direct contemplation, immediate knowledge, intuition, synergy, mind, actual infinity.

Обґрунтування теми: Віра є реальністю духовного життя людини, продуктивним її аспектом. Віра пронизує усі сфери людської діяльності: вона є початком творчого мислення; передумовою щирої дружби й любові; впевненістю в своїх силах; вірою в окрему людину, або можливості людства. Але найяскравішим вираженням віри є її релігійна форма. І як би ми до неї не ставилися, вона є безумовним явищем нашого життя. Вважати релігійну віру тільки суб'єктивним маревом, самонавіянням або проявом розумової обмеженості, значить впадати в однобокий догматизм. Ті, хто заперечують важливе місце віри в житті людини, часто самі не мають критичного ставлення до себе й безапеляційно наполягають на своїх основоположеннях. Проте мова йде не про аподиктичний характер віри, і не про її епістемологічну «вагу», але про гносеологічне значення віри, як інтуїції розумного духу, що виступає сполучною ланкою між суб'єктом і об'єктом, у процесі їх координації. Саме погляд на віру як інтуїтивне пізнання, дозволить по-новому переосмислити колись відомі, але давно забуті й актуальні істини.

Аналіз досліджень і публікацій. Історико-філософські дослідження цієї тематики не є числен-

ними. Ця проблема привертала увагу й ставала предметом більш чи менш детальної розробки різних мислителів, таких як В. Ф. Асмус [2], Ф. О. Голубинський [4], С. Керкегор [7], І. В. Киреевський [8], Л. М. Лопатін [9], О. Ф. Лосєв [10], В. І. Несмєлов [12], В. С. Соловйов [14; 15], С. Н. Трубецької [16], П. О. Флоренський [17], Ф. Г. Якоби [3] та ін. Головними контекстами, в яких здійснювалось обговорення цієї проблематики, були богословський та історико-філософський контексти.

Мета дослідження. Метою дослідження є з'ясування підстав обґрунтування релігійної віри як інтуїції розумного духу людини, предмет пізнання якої є суще.

Виклад основного матеріалу: «Віра є запорукою того, чого сподіваємося, – доказ речей невидимих» (Євр. 11:1), – говорить Святе Письмо, і на століття, а мабуть і на всі часи, активізує питання віри. Адаже проблема віри є спорідненою за своєю суттю з проблемою пошуків істини – віра (насамперед релігійна) ґрунтується на переконаності в існуванні істини як такої, а також на можливості цією істиною володіти. Щоб наблизитись до розуміння природи віри отець Павло Флоренський (1882-1937) пропонує нам скористуватися логічними критеріями, за якими ми переконуємося в істинності суджень. Адаже істина – говорить він, – досягається через акт судження, безпосередньо або опосередковано. Якщо вона не дана безпосередньо, або через щось інше, то вона не має реального змісту і не є судженням. Питання про істину – це, насамперед, питання про критерій або умови достовірності істини. Судження, яке ми отримуємо безпосередньо, як даність, існує трьох видів: самоочевидність чуттєвого досвіду (сприйняття об'єкта); самоочевидність інтелектуального досвіду (само-сприйняття суб'єкта); самоочевидність містичної інтуїції (сприйняття суб'єкт-об'єкта, в якому нема розділення на суб'єкт і об'єкт). Проте інтуїція-даність має важливі недоліки – це, по-перше, її «нав'язливість», «гола даність» і «невиправданість» [17, с. 25]. Тобто вона є сліпою і нерозумною інтуїцією, за допомогою якої пізнаються розрізненні емпіричні явища, в яких розум не бачить внутрішньої необхідності, а тільки необхідність зовнішню і вимушену. По-друге, це притаманна будь-якій даності само-тотожність ($A = A$). Ця само-тотожність є безжиттєвою, розсудковою та статичною ізоляцією. Оскільки розсудок вміщує тільки те, «що виділено з середовища іншого, що не змішується з іншим, що замкнено в собі, – одним словом, що само-тотожне» [17, с. 29]. Всьому іншому, нерівному собі (не- A), розсудок відмовляє у бутті, вважає не-істинним. Тому, зауважує філософ, розсудкове не можливо пояснити, адже A неможливо пояснити через A , а тільки через «інше», не- A .

Що стосується опосередкованого судження, то свою виправданість воно знаходить в іншому судженні. Цей метод прийнято називати дискурсією. Недолік її полягає в тому, що кожний наступний крок є обумовленим результатом попереднього, тим самим, цей метод, шляхом нескінченного додання одного елемента до іншого, залишається

диференційованим до нескінченності. Дискурсія – це «сходження в сірий туман дурної нескінченності, безупинне падіння в безмежність і в бездонність» [17, с. 31].

Скепсис також залишається безплідним, оскільки має сам в собі внутрішнє логічне протиріччя, що доводить його до самозаперечення [17, с. 35-39].

Щоб знайти тверду основу своїй думці, Флоренський пропонує перейти до імовірнісного способу мислення (пробабілізм), тобто ступити на шлях віри, адже неможливо довести – існує істина чи ні. І якщо істина є, то неможливо гарантувати існування критеріїв її достеменності. Як пише Вільям Джеймс: «ум, навіть маючи істину, може не мати безумовного критерію для розпізнавання істини від брехні» [5, с. 18]. Але якщо ми допускаємо що істина існує, то вона повинна бути безумовною реальністю, тобто абсолютною Істиною, і безумовною розумністю, яку можливо пізнати. Істина, – говорить Флоренський, – це інтуїція-дискурсія. Її інтуїтивність полягає в тому, що вона дана як факт і є кінцевою інтуїцією, а дискурсивність – в можливості її пізнати. Інтуїція-дискурсія синтезує весь свій безмежний ряд дискурсивних обґрунтувань в єдність [17, с. 43]. Для пояснення своєї думки Флоренський використовує математичну категорію актуальної нескінченності, яка визнає існування кінцевих невимірних об'єктів як даність, як реально існуючих, але при цьому як єдиних і цілісних, з якими можливо оперувати, на відміну від потенціальної нескінченності, що визнає тільки можливість існування нескінченного предмета, а не реальність його існування.

Іншими словами, «єдиний момент сприйняття Істини, дає її з усіма її основами... миттєво дає всю повноту ведення» [17, с. 42-44]. Адже Істина – це самоказовий Суб'єкт або Бог, який пізнається тільки сам через себе.

З думкою П. О. Флоренського погоджується М. О. Лоський, який характеризує інтуїцію отця Павла, як раціональну інтуїцію, що доводить поєднання дискурсивної диференціації до нескінченності з інтуїтивною інтеграцією до ступеня Єдності. «Така інтуїція», – говорить Лоський, – «є безпосереднім спогляданням живої реальності так, як вона є в собі» [11, с. 236].

Необхідно зауважити, що П. О. Флоренський протиставляє поняття «ум» або «розум» розсудковому мисленню. Він пише: «Розум протистоїть розсудку, як і цей останній – першому, оскільки вимоги їх протилежні... і тільки у момент благодатного осяяння ці протиріччя в умі усуваються, але – не розсудково, а над-розсудковим способом» [17, с. 29, 159].

Проте щоб зрозуміти природу безпосереднього знання недостатньо прикладів, які нам пропонує о. Павло Флоренський, оскільки судження й поняття, від яких він відштовхується, – це логічна первинність, яка не пояснює природи безпосереднього знання. З психологічної точки зору, останнє є, насамперед, первинністю простого констатування, особливим станом людської свідомості. В ранній праці Олексія Федоровича Лосєва (1893-1988)

«Дослідження з філософії та психології мислення» ми знаходимо аналіз свідомості й безпосередньо даного, в якому філософ переконливо показує, що конкретна інтуїція нашого духа не передбачає ніяких методів і її неможливо довести теоретично. «Безпосередня даність», – пише О. Ф. Лосєв, – «є те, що стверджується до будь-якого дослідження, стверджується як первинність, що вбачається безпосередньо, і яка потребує не доказів, а тільки доведення до відома» [10, с. 408]. Під «чистою свідомістю» й «первинно даним» помилково розуміють абстрактні речі. Такі структурні форми свідомості як «уява», «поняття», «образ», «ідея», «судження» є результатом рефлексії, а тому не можуть вважатися безпосередньою даністю [10, с. 416, 429]. Щоб пояснити феномен безпосереднього пізнання О. Ф. Лосєв звертається до філософії Гуссерля, зокрема до його вчення про «сутність», яке Олексій Федорович допрацював і наблизив до іманентної школи, поєднавши з вченням Джеймса про «потік свідомості». Безпосередню даність Лосєв називає інтуїцією, але із застереженням, що ця інтуїція є прямим і безпосереднім спогляданням, вільним від будь якого філософського методу. В процесі цього споглядання ми маємо першопочаткову єдність між предметом пізнання й свідомістю, яку Лосєв називає «об'єктивним сенсом» або «об'єктивним станом» [10, с. 426]. Цей «об'єктивний сенс» є позбавленим структурних форм свідомості та матеріально-психічних визначень, і лише в процесі рефлексії він диференціюється на об'єкт і суб'єкт [10, с. 434]. Об'єктивний сенс – це єдність інтенціонального акту (направленість на предмет), сенсу й предмету. Сенс у цій координації предмету й свідомості є ноєматичним (νόημα) моментом уяви. Тобто це сенс або зміст, за допомогою якого ми сполучаємось з предметом. Але такий «сенс» предмета не є ще образ або уявлення. Якщо людина думає про синій колір, це ще не значить що вона має в свідомості образ або уявлення синього кольору [10, с. 431]. Щоб зрозуміти природу «ноєматичного сенсу» можна звернутися до вчення Аристотеля про ум (νοῦς), який має своїм предметом – начала чого [18, с. 99-100], або вчення Майкла Полані про фокусну й периферійну свідомість [13, с. 90-96].

Первинне «переживання» свідомістю предмета, обумовлюється як «станом свідомості», так і «станом предмета». Тому, – говорить О. Ф. Лосєв, – на вищих ступенях еволюції «об'єктивного сенсу» можливо говорити про пізнання як космічний процес [10, с. 427].

Безпосереднє споглядання схоже на захоплення глядача театральною дією, коли останній занурюється у предмет споглядання, не втрачаючи сенсу того, що відбувається, але і не маючи при цьому ніяких думок, уявлень або суджень.

Про безпосереднє пізнання, в якому зникає розділення на суб'єкт і об'єкт, говорить і професор Віктор Іванович Несмелов (1863-1937) у своїй праці «Віра і знання з точки зору гносеології». Він формулює поняття віри як основоположної форми пізнання, що має характер безпосередності. Послідовно і ясно мислитель обґрунтовує свою думку,

пояснюючи місце й значення, яке займає феномен віри в житті людини. Вихідною ідеєю його праці стала ідея про самосвідомість як первинний акт сприйняття буття й кінцеву основу будь-якого реального мислення [12, с. 56]. Суб'єкт, що пізнає, не має ніякого сумніву в своєму існуванні. Він відкриває себе в інтуїтивному сприйнятті себе, як вільної і розумної причини й цілі всіх своїх довільних дій. Тому реальне пізнання може спиратися тільки на безпосередню даність реального буття суб'єкта, яка відкривається у самосвідомості [12, с. 63]. Тим самим способом, яким людина безпосередньо сприймає дійсність свого існування, вона сприймає не тільки оточуючий її матеріальний світ, але й трансцендентні причини буття [12, с. 69-70]. Це сприйняття має до-чуттєвий характер, адже зміст нашої свідомості хоч і мислиться нашим умом під формою чуттєво-наглядного уявлення, проте реально може даватися нам тільки в безпосередніх інтуїціях ума [12, с. 61]. Прагнучи знайти справжню опору для реального пізнання істини про буття, людина не може спиратися на символічні дані чуттєвого досвіду, а обов'язково повинна шукати для себе такої кінцевої основи, де б взагалі зникла будь яка різниця між *ε* і *здається*, між суб'єктом і об'єктом, і де буття й свідомість були б абсолютно тотожні. А оскільки такою основою є наше реальне буття, то пізнавати й пояснювати природу необхідно із самих себе, а не навпаки, себе з природи, як це пропонують поборники механістичного світогляду [12, с. 67-68].

На відміну від об'єктивної реальності, шлях пізнання трансцендентної сторони буття стає можливим тільки через інтелектуальну інтуїцію – інтелектуальний акт пізнання який не потребує в матеріальних органах чуття, а тому не залежить від зовнішніх обставин (інтелект або ум використовується у Несмелова в значенні надрозсудкової і надлогічної форми мислення) [12, с. 71]. Виходячи з вищезазначених засновків, мислитель робить висновок, що *віра*, як і знання, походить з одного й того ж джерела пізнання – з безпосередньої очевидності реального буття суб'єкта, що пізнає. Віра виникає на шляху безпосереднього інтелектуального споглядання буття з реальних даних цього споглядання, тому вона є безпосереднім інтуїтивним пізнанням трансцендентної реальності. Це стає зрозумілим, якщо ми відкинемо логічно необґрунтоване розщеплення на суб'єкт і об'єкт, оскільки логічна структура процесу пізнання не вказує на спосіб, за яким реальні предмети об'єктивної дійсності стають ідеальними предметами нашого мислення [12, с. 76]. Будь-який предмет пізнання, навіть явища нашого суб'єктивного життя й усі продукти нашого мислення, однаково є об'єктами пізнання, тобто є зовнішніми для мислення. Отже наше мислення не знає такого психологічного закону протилежності суб'єктивного і об'єктивного [12, с. 80]. З гносеологічної точки зору, – говорить мислитель, – до області віри відноситься уся взагалі область трансцендентного буття, адже ця сфера є даною та відомою уму тільки в безпосередніх актах інтелектуального споглядання. Саме в цих піз-

навальних актах людина інтуїтивно «переживає» або «схоплює» в світовому бутті чиюсь Всемогутню Силу, що утримує світ і наглядає за буттям [12, с. 82]. Отже, згідно професору Несмелову, релігійна віра – це інтуїтивне пізнання Божого Буття та Божої присутності у світі, на відміну від релігійних вірувань, які є логічно оформленими даними релігійного досвіду [12, с. 89].

Вища ступінь пізнання відкривається тоді, коли людина стає вище чуттєвих потреб [4, с. 23]. Вона не бачить початку суцього в навколишньому матеріальному світі, а тому прагне до пошуку Нескінченного [4, с. 24]. Без відчуття Єдиного й незмінного Початку, – пише професор Федір Олександрович Голубинський (1798-1854), – без прагнення до Нескінченного, не було б не тільки віри, а й філософії. Саме ідея ума про Нескінченне, а не розрізнені предмети матеріального світу, викликають жагу до пізнання. Досвід зовнішній і внутрішній дає тільки розрізнену інформацію про предмети матеріального світу без їх внутрішнього взаємозв'язку [4, с. 24]. Адже розум (*intellectus*), або розсудок, основи суцього не бачить – це привілея ума (*νοῦς, ratio*). Розум безумовно стоїть вище чуття. Його властивістю є упорядкування різноманітних світових явищ і доведення розрізнених речей до єдності. Він розподіляє часткове й різноманітне на роди та види. Але свою функцію розум може виконувати тільки тому, що він «поєднаний з умом, який має ідею єдності всіх речей, тому розум і вводить єдність» [4, с. 24]. Початок єдності криється в умі, головним предметом жадань якого є Сутність Нескінченна й Божественна, яка чуттями й розумом не досягається, адже Бог знаходиться поза простором і часом. Тому надприродне знання людина отримує безпосередньо від Бога, виходячи за межі простору і часу, адже ідея про Нескінченне вкладена безпосередньо в ум. Тому віра в Бога – це необхідний і сутнісний характер ума. Якщо знищити віру, то зникне ум та його сила [4, с. 26].

На ідею Ф. О. Голубинського про «безпосередність» надприродного знання (віри), – говорить В. В. Зінківський [6, с. 295], – вплинуло вчення Якобі (1804-1851) про інтуїцію чуття і віри, через яку людина пізнає Бога і створений світ [3, с. 91-170].

Все вищесказане цілком відповідає православній теології, в якій постулати віри даються розуму як аксіоми, що, зі свого боку, стають основою для логічних умовиводів [1, с. 136]. Ще святий Климент Олександрійський (150-215) називав віру (*πίστις*) «вільним передбаченням» – «*πρόληψις ἐκούσιός ἐστι*», або допущення неявного, яке є на один кшталт з доказом, що відкриває нам існування невідомої, але очевидної речі. Віра або «умне бажання» – «*ἡ ὀρεξις νῆν διανοητικῆν*» є вільним вибором (*προαίρεσις*) і початком знання (*γνώσις*). Вона є основою будь-якого розумного вибору й передумовою розуміння, тому саме з віри починається знання [19, с. 940]. «Істина стверджується на чотирьох основах: на відчутті її, на осягненні умом, на вченні про неї, на догадках відносно неї» – «*τεσσάρων δὲ ὄντων ἐν οἷς τὸ ἀληθές, αἰσθήσεως, νοῦ, ἐπιστήμης, ὑπολήψεως*» [19, с. 944]. «Через віру можна

прийти до осягнення начала всіх речей» – «πίστει οὖν ἐφικέσθαι μόνῃ οἴονται τῆς τῶν ὄλων ἀρχῆς» [19, с. 944]. «Віра є благодаттю (Божою), що піднімає нас від речей, буття яких неможливо доказати, до начала простого й загального, яке не є матерією, від матерії не залежить і матерією не скрито» – «ἡ πίστις δὲ χάρις ἐξ ἀναλοδείκτων εἰς τὸ καθόλου ἀναβιβάζουσα τὸ ἀπλοῦν ὃ οὔτε σὺν ὕλῃ ἐστίν, οὔτε ὕλῃ, οὔτε ὑπὸ ὕλης» [19, с. 945]. Істинне пізнання – це проникнення в саму сутність предмета, або ведення про нього згідно законам його буття – «γνώσις δὲ ἐπιστήμη τοῦ ὄντος αὐτοῦ (καθ' ὅλου κατ' εἶδος)... ἢ ἐπιστήμη σύμφωνος τοῖς γινομένοις» [19, с. 1013].

«Віра – це спосіб, за яким людина пізнає Бога» – вчить підручник православного догматичного богослов'я [21, с. 55]. Надприродне Об'явлення, що міститься у святому Письмі й святій Традиції, сприймається людиною саме через віру. Прийняття божественних істин залежить як від вільного бажання людини, так і від Бога: «νῦν δὲ γνόντες Θεόν, μᾶλλον δὲ γνωσθέντες ὑπὸ Θεοῦ» – «тепер же, коли ви спізнали Бога, чи, радше, коли Бог спізнав вас». (Гал. 4:9). «Сама Істина, – пише святий Макарій Єгипетський (300-391), – спонукає людину шукати Істину» – «αὕτη ἡ ἀλήθεια ἀναγκάζει τὸν ἄνθρωπον ἀλήθειαν ἐπιζητεῖν» [20, с. 525]. Тобто віра є співпрацею (синергія) людини та Бога. Приймаючи надану в Об'явленні істину людина зростає й укріплюється у вірі, примножуючи знання про Бога. Це надприродне знання не є накопиченням інформації в області теології, але дар Святого Духа, що очищає й просвіщає людину, надає їй можливість брати благодатну участь у божественному житті.

Висновки: По-перше, релігійна віра є безумовним явищем суб'єктивного життя людини. У віри може й не бути критеріїв її достовірності, але вона завжди виступає як позитивна впевненість у деякій реальній істині. Це стає можливим, оскільки всі явища зовнішнього й внутрішнього життя людини, сприймаються останньою як реальність, така ж безумовна, як і реальність її існування, що відкривається людині в самосвідомості. Це інтуїтивне, надчуттєве й до-розсудкове переживання людиною своєї самопричинності, тільки й може бути кінцевою основою будь-якого реального пізнання. У тому випадку, якщо ми виключимо одну із сторін нашого суб'єктивного життя як ілюзорну (наприклад, віру), ми ризикуємо поставити під сумнів реальність буття суб'єкта взагалі.

По-друге, якщо будь-який предмет пізнання, навіть явища нашого суб'єктивного життя й продукти нашого мислення, однаково є об'єктом пізнання, тобто є зовнішнім для мислення, то мислення не знає такого психологічного закону протилежності суб'єктивного і об'єктивного, який є логічно необґрунтованим, оскільки логічна структура процесу пізнання не вказує на спосіб за яким реальні предмети об'єктивної дійсності стають ідеальними предметами нашого мислення. Тому в пошуках реального пізнання, людина не може спиратися на символічні данні чуттєвого досвіду, а повинна шукати для себе такої кінцевої основи, де б взагалі зникло розщеплення на суб'єкт і об'єкт, де буття й

свідомість були б абсолютно тотожні. Такою основою і є наше реальне буття. А тому пізнавати й пояснювати світ необхідно не з теоретичного знання про природу, а з самої людини. Тобто, якщо самосприйняття нашої свідомості є первинністю простого констатування, то й первинний акт сприйняття буття повинен бути тільки «доведенням до відомого», вільним від будь-яких методів і доказів. Адже такі структурні форми мислення як «судження», «уявлення», «поняття» та ін., є абстракціями, що з'являються в результаті саморефлексії і не можуть бути первинними актами сприйняття дійсності. Отже таким безпосереднім способом, яким ми сприймаємо реальність свого існування, а також світ явищ, ми сприймаємо й трансцендентну дійсність, однаково реальну для нашої свідомості, як і будь-які явища суб'єктивного життя. А оскільки сфера трансцендентного буття є даною уму тільки в безпосередніх актах інтелектуального споглядання, то вона відноситься до області віри, яка так само має своєю основою безпосередню очевидність реального буття суб'єкта, що пізнає.

По-третє, релігійна віра – це інтуїція нашого духа, яка «фіксує» у світовому бутті існування незалежної від людини Всемогутньої Сили, що утримує світ і наглядає за буттям. Про це свідчить факт існування великої кількості людей, які не відносять себе до якоїсь релігійної конфесії, але допускають існування Бога, або якоїсь Сили, що керує всесвітом, посилаючись на відповідні суб'єктивні переживання. В цьому розумінні, «релігійна віра» відрізняється від «релігійних вірувань», які є логічно оформленими даними релігійного досвіду. Але якщо зупинитись на поясненні релігійної віри тільки як на переживанні Божої присутності в світі – то це не пояснить ні природи релігійної віри, ні її багатогранного характеру.

По-четверте, під поняттям «ум» – «νοῦς», ми розумієм не логічну функцію розсудку з його індуктивною послідовністю думки, але більш важливу здатність охоплювати релігійну істину через пряму інтуїцію, тобто через безпосереднє споглядання. Це не значить, що логічне мислення втрачає свої права, адже людина, з точки зору християнської теології, існує тільки в своїй цілісності: коли всі складові частини людської сутності виконують свою функцію й взаємодіють одна з одною. А тому розсудок знаходить в умі своє смислове обґрунтування.

По-п'яте, істина є інтуїція-дискурсія. Тобто істина дається як факт, який можна довести. Істина стає доступною свідомості завдяки уму, що інтуїтивно інтегрує весь безмежний ряд дискурсивних обґрунтувань до ступеня Єдності. Істина пізнається сама через себе. В єдиний момент вона відкриває себе й миттєво дає всю повноту ведення. Адже Істина – це самоказовий Суб'єкт, або, іншими словами, Бог. Тому в православній богословській традиції існує поняття «зустрічі» з Богом. «Навіть якщо дитина народилась у християнській родині, вона повинна пережити якість «навернення», відкрити для себе Бога, зустріти Його на своєму власному шляху» – говорив в одному із своїх виступів священник Олександр Мень.

По-шосте, віра є живим пізнанням, яке охоплює сутність людини в усій її цілісності, з усіма її пізнавальними здібностями. Ум, розсудок, чуття, воля, совість – беруть участь у пізнанні. Це відбувається на тому етапі віри, коли остання стає співпрацею Бога і людини, вільною синергією, в процесі якої людина примножує знання про Бога. Але надприродне знання не є накопиченням інформації в області теології – це дар Святого Духа, що очищає й просвіщає людину, надає їй можливість брати благодатну участь у божественному житті. Отже віра-інтуїція не є просто передумовою й початком Богопізнання, а екзистенційним і гносеологічним процесом, під час якого людина зростає в Богопізнанні.

Список використаних джерел

1. Аверинцев С. С. Собрание сочинений / под ред. Н. П. Аверинцевой и К. Б. Сигова. София-Логос. Словарь. – К.: Дух і літера, 2006. – 912 с.
2. Асмус В. Ф. Проблема интуиции в философии и математике. (Очерк истории: XVII – начало XX в.). Второе издание. – М.: «Мысль», 1965. – 312 с.
3. Гаман И. Г., Якоби Ф. Г. Философия чувства и веры / Сост. вступ. ст., пер. с нем., прилож., коммент., примеч.: С. В. Волжин. – СПб.: 2006. – 487 с.
4. Голубинский Ф. А. Лекции философии. – М.: тип. Снегиревой, 1884. – 490 с.
5. Джеймс У. Воля к вере. Пер. с англ. / Сост. Л. В. Блишников, А. П. Поляков. – М.: Республика, 1997. – 431 с. – (Мыслители XX века).
6. Зеньковский В. В. История русской философии. – Харьков: Фолио; М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 896 с. (Серия «Антология мысли»).
7. Керкегор С. Философские крохи / Пер. Д.А. Лунгиной под ред. В.Л. Махлина. Предисловие и комментарии Д.А. Лунгиной. – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2009. – 192 с.
8. Киреевский И. В. Критика и эстетика / Сост., вступ. Статья и примеч. Ю. В. Манна; Редкол.: М. Ф. Овсянников (пред.) и др. – М.: Искусство, 1979. – 439 с. – (История эстетики в памятниках и документах).
9. Лопатин Л. М. Положительные задачи философии. Ч. I. Область умозрительных вопросов. – М.: типолитограф. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1911. – 435 с.
10. Лосев А. Ф. На рубеже эпох. Работы 1910-х – начала 1920-х годов / Общая ред. А.А. Тахо-Годи, Е.А. Тахо-Годи, В.П. Троицкий. – М.: Прогресс-Традиция, 2015. – 1086 с.
11. Лосский Н. О. История русской философии. – М.: Академический Проект; Трикста, 2011. – 551 с. – (Концепции).
12. Несмелов В. И. Вера и знание с точки зрения гносеологии. – СПб.: Общество памяти игуменнии Таисии, 2015. – 120 с.
13. Полани М. Личностное знание. – М.: Прогресс, 1985. – 344 с.
14. Соловьев В. С. Вера, разум и опыт. Вопросы философии. – 1994. – № 1. – С. 111-129.
15. Соловьев В. С. Духовные основы жизни / Россия и вселенская церковь. – Минск, 1999. – 208-335 с.
16. Трубецкой С. Н. Сочинения / Сост., ред. и вступ. статья П. П. Гайдено; Примеч. П. П. Гайдено, Д. Е. Афиногенова. – М.: Мысль, 1994. – 816 с. – (Философское наследие).
17. Флоренский П. Столп и утверждение Истины: Опыт православной теодицеи в двенадцати письмах. – Москва: Лепта, 2002. – 814 с. – Репринт: Москва: Путь, 1914.
18. Aristoteles graece ex recensione Immanuelis Bekkeri, Volume 1. Front Cover. Aristotle, Immanuel Bekker. – Berolini: apud Georgium Reimerum, 1831. – 674 p.
19. Clementis Alexandrini. Stromatum // Migne J.-P. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca. 1-161 vol. Vol. 8. – Paris, 1857. – Col. 685-1383.
20. SS. Macarii ambo, Aegyptius et Alexandrinus. Homiliae. // Migne J.-P. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca. 1-161 vol. Vol.34. – Paris, 1903. – Col.449-821.
21. Μητροπούλου Ευθ. Θέματα ορθοδόξου δογματικής θεολογίας, Πανεπιστημιακά παραδόσεις δογματικής. – Αθήνα: Σ. Αθανασόπουλος – Σ. Παπαδάμης & Σια Ε. Ε., 2001. – 423 σ.

References

1. Averintsev S. (2006). Sobraniye sochineniy [Collected Works]. Kyiv: Duh i litera. [in Russian].
2. Asmus V. F. (1965). Problema intuicii v filosofii i matematike [The problem of intuition in philosophy and mathematics]. Ed. 2nd. Moscow: Mysl'. [in Russian].
3. Hamann J. G., Jacobi F. H. (2006). Filosofiya chustva i very [Philosophy of Feeling and Faith] (ed., tr., intr., suppl., comment., notes by S. V. Volzhin). St. Petersburg: RTP LGU. [in Russian].
4. Golubinskij F. A. (1884). Lekcii filosofii [Lectures philosophy]. Moscow: tipografiya Snegiriiovoy. [in Russian].
5. James W. (1997). Volia k vere [The Will to Believe]. Moscow: Respublika. [in Russian].
6. Zen'kovskiy V. V. (2001). Istoriya russkoj filosofii [History of Russian Philosophy]. Harkov: EXMO-Press. [in Russian].
7. Kierkegaard S. (2009). Filosofskii krohi [Philosophical crumbs], (Translation by D. A. Lungina). Moscow: Institute of Philosophy, Theology and History of St. Thomas. [in Russian].
8. Kireevskiy I. V. (1979). Kritika i estetika [Criticism and aesthetics]. Moscow: Iskusstvo. [in Russian].
9. Lopatin L. M. (1911). Polojitel'nye zadachi filosofii. Oblast' umozritel'nih voprosov [The positive objectives of philosophy. Area of speculative questions], (Part 1). Moscow: tipografiya tovarishestva I. N. Kushnerev i K°. [in Russian].
10. Losev A. F. (2015). Na rubeje epoch. Raboty 1910 – nachala 1920 godov [At the turn of the eras. Works of the 1910 – 1920], (Ed. by A. A. Taho-Godi, E. A. Taho-Godi, V. P. Troickiy) Moscow: Progress Tradition. [in Russian].
11. Losskij N. O. (2011). Istoriya russkoj filosofii [History of Russian Philosophy]. Moscow: Academic Project; Trikssta. [in Russian].
12. Nesmelov V. I. (2015). Vera i znanie s tochki zreniya gnoseologii [Faith and Knowledge in Terms of Gnoseology]. St. Petersburg: Society in Memory of Abbess Taisia Publ. [in Russian].
13. Polanyi M. (1998). Lichnostnoye znaniye [Personal Knowledge]. Moscow: Progress. [in Russian].
14. Solov'ev V. S. (1994). Vera, razum i opyt. Voprosi filosofii [Faith, mind and experience. Questions of philosophy], (№ 1, pp. 111-129). [in Russian]
15. Solov'ev V. S. (1998). Dukhovniye osnovy zhizni/ Rossiya i vselenskaya cerkov' [Spiritual foundations of life / Russia and the Ecumenical Church]. Minsk. [in Russian].
16. Trubetskoy E. (1994). Sochineniya [Collected Works]. Moscow: Mysl'. [in Russian].
17. Florensky P. (2002). Stolp i utverjdeniye Istini: Opit pravoslavnoy teodicey v dvenadcati pis'mah [The Pillar and Ground of the Truth: An Essay in Orthodox Theodicy in Twelve Letters]. Moscow: Lepta. [in Russian].
18. Aristotle (1831). Aristoteles graece ex recensione Immanuelis Bekkeri, Volume 1. Front Cover. Berolini: apud Georgium Reimerum.
19. Clementis Alexandrini (1857). Stromatum. In J.-P. Migne (Ed.), Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca. (Vol. 8, col. 685-1383). Paris: Migne.
20. SS. Macarii ambo, Aegyptius et Alexandrinus (1903). Homiliae. In J.-P. Migne (Ed.), Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca. (Vol.34, col. 449-821). Paris: Migne.
21. Μητροπούλου Ευθ. (2001). Θέματα ορθοδόξου δογματικής θεολογίας, Πανεπιστημιακά παραδόσεις δογματικής. Αθήνα: Σ. Αθανασόπουλος – Σ. Παπαδάμης & Σια Ε. Ε.

УДК 322

**ВІДКРИТЕ ПРАВОСЛАВ'Я
ЯК ОСНОВА ІДЕНТИЧНОСТІ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ**
**OPEN ORTHODOXY AS THE BASIS
OF IDENTITY OF THE ORTHODOX CHURCH
OF UKRAINE**

Висоцька Т. М.,
асистент кафедри богослов'я
та релігієзнавства,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна),
e-mail: toma290973@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-9778-0004

Vysotsky T. M.,
assistant of theology and religious studies
department, National Pedagogical
Dragomanov University (Ukraine, Kyiv),
e-mail: toma290973@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-9778-0004

У статті аналізуються особливості представлення ідей відкритого православ'я у риторичній офіційній презентації Православної Церкви України. Доводиться, що Православна Церква України розвиває відкрите православ'я як власну ідентичність, яка дозволяє активно служити суспільству, ефективно проповідувати християнські цінності, захищати права різних категорій потребуючих. Здійснюється порівняльний аналіз ідей відкритого православ'я із стратегією УГКЦ «Жива парафія».

Ключові слова: відкрите православ'я, активізація парафіяльного життя, церковна освіта і просвітництво, соціальне служіння церкви, екуменізм.

The article analyzes the features of the presentation of the ideas of open Orthodoxy in the rhetoric of official representatives of the Orthodox Church of Ukraine. It is proved that the Orthodox Church of Ukraine develops open Orthodoxy as its own identity, which allows it to actively serve society, effectively preach Christian values, protect the rights of various categories of needy. A comparative analysis of the ideas of open Orthodoxy is carried out with the strategy of the UGCC "Living Paraphia".

Keywords: open Orthodoxy, activation of parish life, church education and enlightenment, social ministry of the church, ecumenism.

Актуальність теми дослідження. Після отримання Томосу про автокефалію Православної Церкви України в релігійному середовищі розгорнулися дискусії щодо бажаного змістовного наповнення тієї форми, яку надала визнана вселенським православ'ям помісність. Одне з традиційних побоювань аналітиків та самих віруючих було пов'язане з можливістю відтворення в межах об'єднаного українського православ'я того типу закритої релігійності, який характерний для Росії. Відразу після отримання Томосу ПЦУ розпочала розвиток бачення власної ідентичності як прояву «відкритого православ'я». Судячи з усього цей феномен буде носити характер довготривалого явища, що на довгі роки визначатиме характер релігійно-церковного життя в Україні і позначатиметься на суспільно-політичному і духовно-культурному розвитку українського суспільства.

Мета і завдання статі. Метою статті є аналіз ключових ідей «відкритого православ'я» у риторичній презентації Православної Церкви України.

Стан розробки проблеми. Відразу після власного конституювання, у відповідь на документ «10

тез для ПЦУ», сформований ініціативною групою священства та мирян ПЦУ і оприлюднений як документ з пропозиціями порядку денного для новоствореної автокефальної Церкви напередодні інтронізації її Глави Блаженнішого митрополита Київського і всієї України Епіфанія [1], ПЦУ розпочала формування власної версії «відкритого православ'я», зробивши відповідні ідеї наріжним каменем власної риторичної та орієнтиром для практичної діяльності. Не дивлячись на гостру актуальність тематики, особливості українського варіанту сучасного відкритого православ'я богословами і релігієзнавцями ще не аналізувалися.

Основний виклад матеріалу. Прийняттю ідей «відкритого православ'я» в якості офіційної риторичної стратегії ПЦУ передував етап проповіді цих ідей у межах діяльності Відкритого православного університету на чолі з протоієреєм Георгієм Коваленко, бувшим головою синодального інформаційно-просвітницького відділу УПЦ МП. Після своєї відставки з офіційних посад в УПЦ МП, протоієрей Г. Коваленко зосередився на своїй діяльності в якості ректора Відкритого православного університету, який став не лише лекторієм та дискусійним майданчиком, а й певною лабораторією практичного екуменізму. Останнє сталося через те, що крім ліберального відкритого православ'я активно просувалися ідеї «відкритого протестантизму» та «відкритого католицизму». А це практично означало, що «відкрите православ'я» намагалося віднайти власні інструменти впливу на суспільство, беручи приклад з протестантів та греко-католиків, які провадять активну соціальну діяльність та продукують перспективні ідеї щодо розвитку політичної теології та соціальної етики в добу постмодерну. Отже, слід визнати, що теорія і практика соціальної доктрини українського греко-католицизму та протестантська політична теологія як рефлексія над активною соціальною діяльністю українських протестантів стали своєрідним каталізатором для формування «відкритого православ'я». Особливо це проявилось після конституювання «теології майдану» як спільної ідейної позиції та спільного дискусійного поля, що об'єднували усі різновиди українського «відкритого християнства». Значно відстаючи у теорії та практиці політичної теології та соціальної етики, українське православ'я зуміло випередити своїх діалогічних партнерів саме у межах «теології майдану». Причиною цього стала значна теоретична підготовка деяких представників середовища православних богословів, серед яких особливо необхідно відзначити Кирила Говоруна. Головна ідея останнього – в необхідності переорієнтації церкви із «симфонії з державою» на «сінергію з громадянським суспільством». Обґрунтовується така позиція не лише очевидними негативними наслідками залежності церков від політичних сил, а й тим, що суспільство – під час таких подій як Євромайдан або розвиток волонтерського руху через кризу на Сході України – виявляється місцем більшої втіленості християнських ідеалів та цінностей, ніж церковне середовище. Остання теза є дискусійною, особливо якщо мати на увазі

постійну гуманітарно-соціальну активність протестантів усі часи незалежності. Також важливим напрямком церковної діяльності після євромайдану стала підтримка української державності на усіх можливих напрямках. Не випадково, у кінці 2019 року, о. Кирило Говорун запропонував дещо збалансованішу модель бачення відносин «церква-суспільство-держава», визнавши необхідність партнерства церкви, суспільства і держави. При чому, на його думку, така модель вже практично виникла на Євромайдані та закріпилася в процесі отримання ПЦУ Томосу про визнану автокефалію. «На Майдані як церква розгледіла суспільство, так і суспільство розгледіло церкву. Зазвичай під час революцій, схожих на українську Революцію Гідності, церква і суспільство роздивляються одне одного з протилежних боків барикади. В Україні вони опинилися по один бік. Церква визнала суб'єктність українського суспільства, а українське суспільство — суб'єктність церкви. Тому з таким незвичним, як для європейської країни, ентузіазмом досить секулярне громадянське суспільство України підтримало, здавалося б, внутрішньоцерковну історію з Томосом і автокефалією. Воно старанно вчило ці нові слова і досі намагається навчитися читати між рядками візантійської риторики, якою, як пташиною мовою, послуговуються православні церкви в тривалому марафоні визнання Православної церкви України. Це добре, тому що дозволяє в найближчому майбутньому уникнути конфлікту між церквою та українським громадянським суспільством, який у секулярну добу часто виникав у західних суспільствах у процесі становлення там демократії. Ці суспільства наразі намагаються впоратися з наслідками тих конфліктів, пристаючи до таких концепцій як пост-секуляризм, а Україні сам Майдан допоміг уникнути негативних наслідків тотальної секуляризації» [4]. Для нас є очевидним деяке перебільшення позитивного сприйняття церкви громадянським суспільством. Значна кількість громадських активістів вважає за необхідне всіляко підкреслювати секулярність суспільного середовища в Україні, а держава часто нехтує вимогами церков протистояти торжеству різних видів ліберальної ідеології, які значно розширюють уявлення про те, що є змістом прав людини або предметом соціального конструювання. Відповідно, офіційна позиція ПЦУ, яка підкреслює необхідність ефективного захисту прав віруючих на свободу світогляду перед новими викликами секуляризму, що постають через діяльність державних чинників та суспільних активістів, більш відповідає реаліям, ніж оптимістичні оцінки К. Говоруна.

Конкретні риси офіційного «відкритого православ'я», конституювані у риториці митрополита Епіфанія та інших лідерів ПЦУ, перш за все розвивають діалектику, закладену в самому визначенні церкви із Символу віри як «святої» та «соборної». Те, що Церква є Святою означає, що вона — над реальністю світу цього, бо на мові біблійного і патристичного богослов'я бути «святим» — це бути відділеним від світу, бути «церквою» означає бути «вібраним» від цієї земної дійсності для ви-

щих покликань, «зібраним у «іншу реальність». Але також важливо, що Церква є Святою не заради самої себе, а для освячення світу, для того, щоб приводити до святості людство. Відповідно і кожен християнин покликаний відійти від справ світу до висот духовності, але потім має обов'язок повертатися у світ для справ добра. Також у визначенні Церкви як «соборної» прихована певна діалектика. «Соборний» грецькою звучить як «кафолічний», тобто — вселенський. Соборна Церква — це духовна реальність, яка покликана охопити все існуюче, яка об'єднує усіх вірних не дивлячись на їх розділення у часі та просторі. Соборною Церква буває перш за все під час євхаристії, якій причащаються всі, незалежно від соціального становища, расової, етнічної та культурної належності. Також соборність Церкви проявляється у тому, що усі важливі для неї рішення ухвалюються на соборах — від місцевих до вселенських. Церковний народ має відчуття істини, і захищає істине віровчення навіть якщо якийсь окремий собор прийме якісь помилкові рішення. Опора не на клір і у максимумі — єпископат, а на церковний народ — важлива для самого існування Церкви в історії, оскільки дозволяє забезпечувати харизматичне спадкоємство традиції у найрізноматніших обставинах. Вся діалектика щодо атрибуту «соборності» перш за все означає, що церква покликана проповідувати як загальнолюдська, церква всього оновленого людства. Але також представлені рефлексії щодо соборності вказують, що і окремий народ є носієм універсальної харизми знання чи відчуття істини. Тому не дивно, що православна церква реалізує себе як універсальна за власним змістом, але національна за формою свого існування у конкретних історичних обставинах. Православна Церква України намагається позиціонувати себе як спільноту, що перебуває у діалозі з усім соціумом, при чому метою цього діалогу є світоглядний і практичний вплив на весь соціум. Але разом із тим, ця Церква позиціонує себе як спільноту, що покликана бути незалежною від соціуму, трансцендентною щодо конкретних форм політичної влади, соціальної кон'юнктури. Така діалектика цілком виправдана метафізично. Можна сказати, що ПЦУ тлумачить християнство аналогічно до того, як філософія розуміє цінності: вони завжди мають впливати на реальність, але самі по собі незалежні від цієї реальності. Якщо ж церква підпадає під вплив політичної влади чи соціальної кон'юнктури, то вона втрачає власний статус ідеальної цінності, зраджує власну ідентичність. Саме таку зраду власній тожсамості переживає російське православ'я, занадто пов'язане із владою РФ відносинами фактичного підкорення. Приклад російської кризи церковності спонукає ПЦУ дотримуватися орієнтації на збереження власної незалежності від держави, а також незалежності від ментальності народу. Адже захисником істини народ є тоді, коли він піднімається над національною обмеженістю та власними пристрастями. І у цьому відношенні помісна церква є вихователем народного духу, що після просвітлення може ставати охоронцем істини.

Важливою властивістю «відкритого православ'я» ПЦУ також є його соборовість як вияв того, що у світському дискурсі є демократичністю. Предстоятель не володіє абсолютною владою, але управляє разом з усіма єпископами. Згідно з новим статутом ПЦУ всі єпископи по черзі мають на рік виконати обов'язки членів Синоду. Постійними членами Синоду є лише Предстоятель митрополит Епіфаній, генеральний секретар Синоду, митрополит Симеон, митрополит Макарій, почесний патріарх Філарет. Крім формальних підстав для розширення прав звичайних єпископів, у ПЦУ в цілому склалася ситуація, коли митрополит Епіфаній спирається не лише на партію більшості, що обрала його як лідера молодого покоління єпископату бувшого УПЦ КП. Його політика полягає у досягненні консенсусу абсолютної більшості членів Синоду та єпископів ПЦУ при прийнятті усіх важливих рішень. У конфлікті з патріархом Філаретом, який претендував на повернення своєї влади, виходом із кризи стало торжество соборності (церковної демократичності).

Співпраця з державою та суспільством для ПЦУ є пріоритетними напрямками роботи як аспекти реалізації місіонерського покликання помісної церкви [5]. Метою проповіді та практичної діяльності є преображення суспільства і держави як інституцій, що слугують суспільству. З богословської точки зору ці трансформації повинні наблизити суспільство до ідеалу, яким є Царство Боже. Останнє в уяві богословів є простором повного торжества альтруїзму. Сам характер ідеалу підштовхує ПЦУ до того, щоб докладати значних зусиль для преображення суспільства шляхом поступового реформізму «знизу». Разом із тим, як виразник інтересів та цінностей значної кількості активних та номінальних віруючих, ПЦУ висловлює власну позицію щодо численних соціальних питань [5]. Наприклад, митрополит Епіфаній виступив за вакцинацію, коли остання стала предметом соціального обговорення [6]. Цікаво, що позиція ПЦУ формується обережно, і коли мова йде про теми, які маловивчені, то відповіді на проблемні питання переносяться на майбутню перспективу, а не звучать відразу. Так, наприклад, було із використанням медичного канабісу. На пряме запитання журналістки «Яке ставлення ПЦУ до питання легалізації медичної марихуани?» митрополит Епіфаній наступним чином описав позицію ПЦУ: «Загалом ми поки що не вникали у це питання. Ми, звичайно, робили певні заяви щодо вакцинації, тих актуальних питань, які зараз турбують загалом наше суспільство. І ми підтримуємо ті речі, які є корисними для збереження здоров'я людини. Зараз поки що ще держава не розробила певного чіткого бачення чи певного законопроекту, чи певних норм уряду, якими це питання унормували б. Коли ми будемо бачити, що це питання унормоване вже на виході, то, відповідно, ми також будемо робити певні заяви, чи підтримуємо, чи не підтримуємо» [7]. Митрополит Епіфаній не почав, як деякі російські та проросійські єпископи закликати відмовлятися від засобів полегшення страждань [8],

а відповів, що питання не вивчалось, бо до ПЦУ представники суспільства чи влади з такою проблематикою не зверталися.

Традиційно ПЦУ захищає право на релігійну свободу, право на життя, права дитини, права хворих, в тому числі – хворих на СНІД. Поза увагою ПЦУ не опиняються ситуації припинення державного фінансування програм боротьби з різними хворобами: ПЦУ піднімає власний голос на захист прав хворих усіма доступними для церкви способами. Ініціатором конкретних заходів підтримки соціально вразливих громадян у таких випадках є місія «Елеос-Україна» [9]. Особливу увагу ПЦУ приділяє захисту прав дітей та осіб похилого віку. Маємо сказати, що і практично допомога надається саме цим вразливим соціальним групам. Також ПЦУ систематично турбується про захисників України, які перебувають на фронті. Близько 600 капеланів від ПЦУ перебувають на фронті, близько 100 з них служать капеланами за контрактом [5]. У капеланському служінні ПЦУ тісно співпрацює з УГКЦ і протестантськими церквами. Сьогодні ПЦУ активно лобіює прийняття спеціального закону про капеланське служіння [5].

Важливим напрямком лобістських зусиль ПЦУ є гармонійна реалізація норм законодавства від 2014 та наступних років, що стосуються реабілітації релігійної освіти. Поки що ПЦУ не може засновувати власні конфесійні школи для дітей, задовольняючись активним розвитком системи недільних шкіл. Важливим напрямком діяльності є розвиток системи богословської освіти, яка здійснюється переважно у десяти вищих духовних навчальних закладах, в яких на кінець 2018 року навчався 1101 студент. Найбільшою у цій системі богословської освіти є Київська православна богословська академія. Перевагами цього навчального закладу є не лише кваліфікований викладацький склад, покровительство найвищого керівництва ПЦУ, а й те, що студенти перебувають на повному забезпеченні. До цієї переваги над іншими вищими духовними навчальними закладами слід додати також намагання керівництва КПБА монополізувати підготовку аспірантів та докторантів ПЦУ. До визнання державою богослов'я у 2014 році багато студентів духовних навчальних закладів паралельно здобували світську освіту – істориків, релігієзнавців, філологів, тощо – в університетах. У Острозькій академії та Чернівецькому національному університеті паралельна підготовка за спеціальностями «богослов'я» та «релігієзнавство» була узвичайною практикою. Керівництво УПЦ КП багато років підтримувало ці два університети. На базі першого відбувалася підготовка вчителів християнської етики і програм предметів духовно-морального спрямування для шкіл. В результаті систематичної роботи якісними підручниками були охоплені усі класи школи, крім старшої. Підготовка богословів у Чернівецькому національному університеті була даниною традиції. Два десятиліття випускники отримували від ЧНУ дипломи релігієзнавців, а від УПЦ КП мали дипломи богословського відділення, яке функціонувало у співробітництві з КПБА.

При об'єднанні у ПЦУ місцеві духовні навчальні заклади УАПЦ приєдналися до відповідних академій та семінарій УПЦ КП, а їх ректори стали першими проректорами в об'єднаних навчальних закладах. В цілому, у результаті багаторічних зусиль система богословської освіти забезпечує підготовку кадрів кліру. Проблемним залишається розвиток богослов'я, оскільки викладачі усіх академій та семінарій практично не видають власних монографій. На сьогодні достатнім є рівень досліджень з історії Церкви. Саме тому від лобювання визнання богослов'я ПЦУ переходить до розвитку богословських досліджень у межах Інституту історії Церкви. Цей інститут ставить за мету перехід від реконструкції дійсної історії українського православ'я до широких світоглядних рецепцій щодо київської християнської традиції.

Світською релігією сьогодення українського суспільства стала масова культура в її пострадянських проявах. ПЦУ намагається творити культурно-релігійний проект, який би надав нові цінності для цього простору та підняв би його головну спрямованість від гедоністичних установок до більш відповідальних стратегій. Можна сказати, що мова йде про те, що може об'єднувати українське суспільство після того, як вплив масової пострадянської культури буде вичерпано.

Ідеї «відкритого православ'я» ПЦУ мають цілий ряд рис, які є суголосними з положеннями стратегії УГКЦ «Жива парафія». Але остання має більш інструментальний характер. УГКЦ вважає, що ідентичність помісної церкви цілком задана традицією, як вона реконструйована у діяльності керівників церкви від митрополита Андрія Шептицького до кардинала Любомира Гузара. Відповідно, конструктивізм у розумінні того, чим є УГКЦ заперечується: стратегія «Жива парафія» покликана лише виявити те, що закладене у самій ідентичності церкви як провідної спадкоємиці «київського християнства». Інструментальний характер стратегії ми бачимо у тому, що в центрі її уваги знаходиться розвиток окремої парафії, яка має «ожити», перетворитися на неформальну спільноту свідомих християн. Останні повинні стати такими, якими їх бачить церква у своїх нормах, фіксованих у богослужбових гімнах, канонах, творах біблійної та патристичної літератури. «Жива парафія» повинна бути христоцентричною. Національний елемент може гармонійно розвиватися лише з урахуванням умов глобалізаційного суспільства. І, відповідно, не можна мати надії на реконструкції традиційного суспільства, особливо якщо мова йде про вірних у діаспорі. Але в цілому гомогенне суспільство неможливе навіть в Україні. За цих умов націоцентричність церкви була б утопією, а христоцентричність задає такі ідеали прийняття всіх, які зумовлюють і прийнятність для церкви кожного українського культурного народного елемента. Ідеї відкритого православ'я ще не враховують глобалізований контекст і все ще перебувають під впливом значних надій на можливість загальноцерковної діяльності. Розкриття потенціалу громад багато у чому залишено на долю

самих громад. Разом із тим, ПЦУ відрізняється тим, що найрізноманітніші ініціативи кліриків та вірних підтримуються керівництвом церкви. Для систематичної роботи з формування та практичної реалізації загальноцерковних проектів в 2019 році було ініційовано створення Митрополичого фонду ПЦУ. Цей фонд замислюється як такий, що буде діяти згідно з умовами повної прозорості. Останнє необхідне для формування цілковитої довіри суспільства до діяльності фонду та зростання його підтримки з боку усіх зацікавлених спонсорів. Відповідно, реалізація ідей «відкритого православ'я» здійснюється як діяльність церковного громадянського суспільства, яке об'єднує усіх – від мирян до Предстоятеля. Це відрізняється від бажаної реалізації стратегії УГКЦ «Жива парафія» через бюрократичне детальне планування усіх кроків. Разом із тим, значна кількість ініціатив, які здійснюються завдяки цій стратегії має неформальний характер діяльності спільнот. Це відповідає загальній меті стратегії актуалізувати помісну УГКЦ як спільноту спільнот. ПЦУ відразу запроваджує «відкрите православ'я» як спільну справу, яка повинна мати мінімальне бюрократичне регулювання. Також відмітимо, що в УПЦ МП різного роду ініціативи з активізації активності всієї церкви були приурочені до певних ювілеїв, візитів тощо. Аналогічно є практика евангелізаційних кампаній протестантів, характерним прикладом якої стало святкування 500-річчя Реформації. Греко-католицький і протестантський досвід показують, що кампанії з оживлення спільнотності та місіонерської активності громад у суспільстві вже не мають бажаного ефекту. Разом із тим ініціативи ПЦУ, особливо пов'язані з соціальною діяльністю, вочевидь орієнтуються на позитивний досвід роботи католицьких та греко-католицьких відділень «Карітас-спес». Більше того, діяльність ПЦУ в соціальній сфері відбувається у співпраці з іншими церквами, і є виявом практичного екуменізму. Спеціальну доктрину реалізації соціальної активності, спрямованої на максимальний захист всіх уразливих верст населення, ПЦУ розробляє та планує прийняти.

Висновки. В цілому сучасне українське відкрите православ'я стало сформованою доктриною, яка змстовно є мета-парадигмою, що може вбирати у себе значне різноманіття конкретних ідей. Діалогічність та відкритість самої цієї парадигми створюють умови для її популярності та активного розвитку. Пропонована парадигма відкритого православ'я є конкурентно спроможною на українському ринку релігійних ідей та здатна справляти значний вплив на соціально-політичний контекст України сьогодні.

Список використаних джерел

1. 10 тез для ПЦУ – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу в Інтерн.: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/74547/.
2. Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви. – К.: Дух і Літера, 2016. – 112 с.
3. Горбик С. Кілька актуальних пропозицій щодо «розмоскалення» Православної Церкви України – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу в Інтерн.: [Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»](http://kyiv-</div><div data-bbox=)

pravosl.info/2019/05/26/kilka-aktualnyh-propozytsi/?fbclid=IwAR2CSIJySTGY0PBq1tly0V1cs_3UWrcya1xayv1m1JS7y0GSg8D6V1FHc-8

4. Говорун К. Трикутник рівноваги. – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу в Інтерн.: https://dt.ua/zepovit/trikutnik-rivnovagi-334121_.html

5. Доповідь Предстоятеля на Архієрейському Соборі 14 грудня 2019 р. – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу в Інтерн.: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/dopovid-predstoyatelya-na-arhiyerejskomu-sobori-14-grudnya-2019-r/>

6. Православна Церква України підтримує вакцинацію – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу в Інтерн.: <https://moz.gov.ua/article/news/pravoslavna-cerkva-ukraini-pidtrimue-vakcinaciju>.

7. «Росія активно використовує Церкву як інструмент на зовнішньому напрямку» Глава ПЦУ Епіфаній – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу в Інтерн.: <https://www.radiosvoboda.org/a/tserkva-pravoslavna/30358786.html?withmediaplayer=1>.

8. Митрополит УПЦ рассказал, какие последствия могут быть от легализации марихуаны в Украине – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу в Інтерн.: <https://for-ua.com/article/1185822>.

9. Eleos в Україні – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу в Інтерн.: <http://eleos.com.ua/pro-nas/eleos-v-ukraini/>.

References

1. 10 tez dlya PCU – [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu v Intern.: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/74547/.

2. Dokumenty Svyatoho i Velykoho Soboru Pravoslavnoyi Tserkvy. – K.: Dukh i Litera, 2016. – 112 s.

3. Horbyk S. Kil'ka aktual'nykh propozytsiy shchodo «rozmoskalennya» Pravoslavnoyi Tserkvy Ukrainy – [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu v Intern.: http://kyiv-pravosl.info/2019/05/26/kilka-aktualnyh-propozytsi/?fbclid=IwAR2CSIJySTGY0PBq1tly0V1cs_3UWrcya1xayv1m1JS7y0GSg8D6V1FHc-8

4. Hovorun K. Trykutnyk rivnovahy. – [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu v Intern.: https://dt.ua/zepovit/trikutnik-rivnovagi-334121_.html

5. Dopovid' Predstoyatelya na Arkhiyereys'komu Sobori 14 hrudnya 2019 r. – [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu v Intern.: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/dopovid-predstoyatelya-na-arhiyerejskomu-sobori-14-grudnya-2019-r/>

6. Pravoslavna Tserkva Ukrainy pidtrymuje vaktsynatsiyu – [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu v Intern.: <https://moz.gov.ua/article/news/pravoslavna-cerkva-ukraini-pidtrimue-vakcinaciju>.

7. «Rosiya aktyvno vykorystovuye Tserkvu yak instrument na zovnishn'omu napryamku» Hlava PCU Epifaniy – [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu v Intern.: <https://www.radiosvoboda.org/a/tserkva-pravoslavna/30358786.html?withmediaplayer=1>.

8. Mytropolyt UPTS rasskazal, kakye posledstvyaya mohut byt' ot lehalyzatsyy marykhuany v Ukrayne – [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu v Intern.: <https://for-ua.com/article/1185822>. 9. Eleos v Ukraini – [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu v Intern.: <http://eleos.com.ua/pro-nas/eleos-v-ukraini/>.

9. Eleos v Ukraini – [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu v Intern.: <http://eleos.com.ua/pro-nas/eleos-v-ukraini/>.

УДК 7203.01

THE PARADIGM OF MULTICULTURALISM IS THE BASIC PHILOSOPHICAL CONCEPT OF SOCIO-CULTURAL DEVELOPMENT OF MODERN SOCIETY

ПАРАДИГМА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ - ОСНОВНА ФІЛОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Gasimova Narmina Vagif gizi,
Senior Lecturer, Department of Social Sciences,
Azerbaijan State University of Oil and Industry,
PhD student, Department, Social Sciences,
Azerbaijan University (Azerbaijan, Baku),
e-mail: narmin_aa@mail.ru

Гасимова Нармина Вагіф гизи,
старший викладач кафедри суспільних наук,
Азербайджанський державний університет
нафти і промисловості, докторант кафедри
суспільних наук, Азербайджанський університет
(Баку, Азербайджан),
e-mail: narmin_aa@mail.ru

The article is devoted to the socio-philosophical analysis of cultural and political problems that arise in modern societies in the context of globalization. **The aim of the article** is to clarify the paradigms of multiculturalism in terms of actual need for time. It is noted that respect for other cultural identities, not the actualization of radicalism, terrorism, extremism, religious fundamentalism and racism, which can lead to disruption of the system of ethnic and political relations of multi-ethnic societies in the era of globalization.

The methodological basis of the study is dialectical, logical, comparative philosophical, social, historical and political methods.

The scientific novelty of the article is the definition of the criterion of cultural and political rights of nations and nationalities in the era of globalization in the framework of international norms and rights.

From the philosophical point of view, the concept of "multiculturalism" was analyzed and explained as a synthesis of the ideals of communism and liberalism. It was emphasized that multiculturalism as a humanistic ideology reflects the equality propagated by communism and respect for the individual, other cultures and religions that the liberals talk about.

The article emphasizes the cultural analysis of multiculturalism in the work of S.S. Huntington's "Conflict of Civilizations and the Reconstruction of the World Order." It emphasizes the fact that culture is essentially a stable, indispensable and conservative social phenomenon, emphasizing the role of culture in social development in this area.

Summing up, in the conclusion of the article, the author emphasizes that the transformation of the paradigm of multiculturalism into the main philosophical and political concept of modern societies in the context of globalization and the organization of political doctrine is an important world-creating aspect for many countries.

Given the positive qualities of this process, multiculturalism has been declared a priority of state policy in the Republic of Azerbaijan. The policy of multiculturalism is a policy aimed at preserving, developing the cultural diversity of people of different nationalities and religions, as well as the integration of national cultures of minorities and states.

Keywords: multiculturalism, democratic society, culture, national relations, ethnic diversity, political doctrine, dialogue of civilizations, tolerance, pluralism.

Стаття присвячена соціально-філософському аналізу культурних і політичних проблем, що виникають в сучасних суспільствах в умовах глобалізації. **Мета статті** принести ясність парадигм мультикультуралізму з точки зору фактичної потреби в часі. Відзначається, що повага до інших культурних ідентичностей, які не актуалізація радикалізму, тероризму, екстремізму, релігійного фундаменталізму і расизму, які можуть привести до порушення системи етнічних і політичних відносин поліетнічних суспільств в епоху глобалізації.

Методологічною основою дослідження є діалектичні, логічні, порівняльно-філософський, соціальний, історичний і політичні методи.

Наукової новизни статті становить визначення критеріїв культурних і політичних прав націй і народностей в епоху глобалізації в рамках міжнародних норм і прав.

У статті з філософської точки зору поняття «мультикультуралізму» було проаналізовано і пояснено як синтез ідеалів комунізму і лібералізму. Особливо підкреслювалося, що мультикультуралізм як гуманістична ідеологія відображає рівність, пропагується комунізмом, і повагу особистості, інших культур і релігій, про які говорять ліберали.

У статті підкреслюється культурний аналіз мультикультуралізму в роботі С.С. Хантінгтона «Конфлікт цивілізацій і реконструкція світового порядку». Підкреслюється той факт, що культура по суті є стабільним, незмінним і консервативним соціальним явищем, підкреслюючи роль культури в соціальному розвитку в цій галузі.

Підводячи підсумки, в вивідній частині статті, автор підкреслює, що трансформація парадигми мультикультуралізму в основну філософсько-політичну концепцію сучасних суспільств в контексті глобалізації та організацію політичної доктрини є важливим міросозідаючим аспектом для багатьох країн.

З огляду на позитивні якості цього процесу, мультикультуралізм був оголошений пріоритетом державної політики в Азербайджанській Республіці. Політика мультикультуралізму - це політика, спрямована на збереження, розвиток культурного розмаїття людей різних національностей і віросповідань, а також інтеграцію національних культур меншин і держав.

Ключові слова: мультикультуралізм, демократичне суспільство, культура, національні відносини, етнічне розмаїття, політична доктрина, діалог цивілізацій, толерантність, плюралізм.

(стаття друкується мовою оригіналу)

1. Introduction

Global problems covering different fields of society make the issue of conflict of civilizations based on differences among cultures, one of the actual problems of modern philosophy. In the philosophical context, the preservation of different cultures of human civilization, the transmission to future generations and the formation of interfaith and intercultural dialogue are essential. In general, the modern man does not just exist in the world together with other objects, he also creates a cultural and social environment around him.

All processes that can occur in the socio-cultural sphere of society is the basic investigation subject of philosophy. The problem of national identity posed as a severe problem in philosophy covers the ethnocultural origin and national identity of each member of the society since the twentieth century. Identity as a philosophical concept is the way of expression of man origin and national values, dignity, and identity of the person. A person's belonging to any culture, its socialization and religious choice according to that environment, the peculiarities acquired by the individual in his personality formation form the stages of the national identification process.

In modern civil society, the issues of multiculturalism and tolerance are being developed alongside identity. In this regard, the purposeful activities of the Republic of Azerbaijan, which are not excluded from the socio-cultural and democratic processes in the world, are successfully implemented in the form of public policy. Successful state policies to continuously transform multiculturalism and tolerance into a functioning platform in society once again confirm the relevance of the chosen topic.

2. The text of the article and investigating methods of problem

Dialectical, logical, comparative-philosophical, social, historical and political methods are used as the methodological basis of the investigating of the text of the article and the problem of multiculturalism in modern philosophy. Being the research object of philosophy, the problem of multiculturalism is also based

on the provisions of such sciences as sociology, culture, law, and political science. Methods of observation, comparison, analysis and synthesis, abstracting, generalization, classification and analogy are used in the article

3. Review of recent publications on the subject

The concept of multiculturalism and identity has been the subject of research and analysis by many philosophers and politicians as a pressing problem of modern philosophy. The intersection of philosophy and culture is the reason for the emergence of multiculturalism philosophical theory. In the philosophical perspective, the term multiculturalism is a general expression of cultures that social entities belong to, with a broad understanding of the various values. Currently, the protection of cultures, their transfer to future generations, and the emergence of interfaith and intercultural dialogue are of great importance. In the context of globalization processes in the modern world, multiculturalism, which has become an important aspect of tolerance serves to bring the cultures closer and develop at a high level.

The concept of multiculturalism is a cornerstone of the theory of singularity by being part of a postmodern program that envisages the creation of a multicultural global community. At present, multiculturalism, which coincides with the values of postmodernism, has been evaluated as a philosophy of interaction based on cultural dialogue. What makes multiculturalism closer to the postmodern is that postmodernism, which characterizes mentality, coincides with pluralistic encounters. Multiculturalism is a humanistic outlook aimed at social tolerance in a pluralistic society. In the globalized world, multiculturalism, manifested as a new form of social and cultural behavior, is becoming more and more political.

The scientific and theoretical aspects of multiculturalism and tolerance in both Western and Eastern philosophies, as well as in Azerbaijan's socio-philosophical thought, contribute to the development of intercultural and civilizational relations and the further development of peace in the world.

Multiculturalism and integration are phenomenon that require new approaches, explanations and understandings, perceptions and refinements, because there is no longer a coherence between their previous and present meaning. Therefore, scholars are looking for the ethical fundamentals and principles of the new multiculturalism policy.

It has great importance to emphasize outstanding foreign philosophers investigating various aspects of multiculturalism and national identity as J. Rolz, K. O. Apel, R. Bernstajn, E. Tiggens, R. Kastel, E. Moren, Ch. Teylor, Y. A. Habermas, V. Malakhov, O. Spengler, S. S. Binhabib, A. Fukuyama, M. Haydegger, M. S. Kaqana, V. A. Tishkov, S. S. Huntington, A. V. Sagadeyev, M. V. Tolstonova.

American sociologist and political scientist S.F. Huntington first attempted to analyze the national identity in a philosophical aspect in his work "Who Are We?". The author has analyzed the issue of identity in a philosophical context and has also provided an ethnic comparison of peoples belong to different

nationalities in this scientific work. According to the author, national identity is, as a rule, a system of values related to historical, socio-economic development, political affiliation, ethnic culture, and citizenship; and it has a direct impact on the integrity of the society and the sovereignty of the state. Thus, the integrity of society depends on people's perceptions of common territory, common ancestors, common history and common laws. These ideas eventually lead to the creation and consolidation of common and important symbols of society, state and nation. The mere fact is that the influx of migrants and the transnational interests of business people, in terms of the protection of American national values, influence national identity [24, p. 558].

One of the prominent philosophers exploring different aspects of multiculturalism and national identity, R. N. Zhangoja philosophically has examined the Ukrainian scenario in a comparative analysis of multicultural and tolerant worldviews in a European area in his work called "Multiculturalism: proetcontra". The author argues that, besides the Russians and Tatars in Ukraine, there are Hungarians in the Carpathian region, Romanians and Moldavians in Chernovtsi, and cultural cohesion and confessional pluralism prevail in Ukraine today. As a unitary state, the minorities in Ukraine are insistent on ensuring all rights other than territorial autonomy. The peculiarity of the Ukrainian experience of multiculturalism is that the ethnic and national conflicts in the polyethnic country are being resolved on the background of positivity [8, p. 179].

M. V. Tolstonova distinguished multiculturalism and cultural diversity as the current state of many cultural figures in the history of multiculturalism. According to the researcher, multiculturalism is a condition for updating the horizontal, rhizomatic manifestations that characterize the development of postmodern world culture [18, p. 88].

In his article "Globalization and Dialogue of Cultures," V. S. Stepin identifies two dimensions of cultural dialogue in addressing global crises in the modern world. The first is a dialogue and mutual understanding of cultures, with the preservation of basic principles that the presence of universal components that serve humanity within cultures contributes to the cultural exchange, at this time. According to the second approach, cultures can change historically, while traditions also obtain new content during this period. The analysis of the tendency to change traditions has focused on their discovery. The gained values should create conditions to cope with global crises. New values should be based on a common outlook shared by all cultures while maintaining mental identity [17, p. 10].

A. I. Yakovlev has explored the issue of multiculturalism in his work "Eastern countries in the era of globalization: the synthesis of tradition and modernity" from the point of various cultures and systems of values, and has concluded that the synthesis of cultures in the modern world is a pressing problem [25, p. 45].

In her scientific article "European Multiculturalism - Comparative Politics", V. A. Veretenskaya has attempted to reveal the essence of multiculturalism by using the comparative method, and to some extent has achieved this [21, p. 149].

In the work "Theory and Practice of Multiculturalism," I. L. Babich and O. V. Rodionov have analyzed the views of V. Kimilka, a political theorist with a liberal approach to multiculturalism. According to authors, V. Kimilka considers that chaos arises in public life when individuals cross the boundaries of society. But asking people to enjoy their individual freedoms does not fully meet the needs. It is the liberal democratic way of looking at diversity within universal human rights and freedoms [3, p. 205].

Turkish researcher Gulden Uchan, in her article «Building National Identity ...» argues that the main issue directly related to multiculturalism is that the wrong way of developing national identity can lead to ethnic terrorism, and she tries to prove her point with scientific facts [22, p. 19].

The issues of multiculturalism, tolerance and identity in the Republic of Azerbaijan, their importance in domestic and foreign policy, state-religious relations, as well as the purposeful activities of the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev; the preservation and promotion of our national cultural heritage by Baku International Multiculturalism Center and Heydar Aliyev Foundation have been investigated by modern prominent philosopher and political figure R. Mehdiyev, in his work "National Idea of Azerbaijan in the Global Transformation" [12].

I. Mammadzadeh, in the work "The concept of national identity and its main signs", has investigated tolerance from the aspect of identity. The author concludes that ethnic identity is an essential component of the social identity of a person and is regarded as a psychological category as the perception of people belonging to a particular ethnic group. The more well-thought-out form of ethnic identity is the "national identity". National identity or national self-identity expresses its sense of belonging to a particular ethnicity or nation as a key element of human identity. Although elements such as nationality and citizenship have a significant impact on the phenomenon of national identity, they are not necessarily identical [11, p.153].

In general, many prominent philosophers have given a socio-psychological assessment of the issue within their scientific explanations by examining the tolerance, cultural diversity, national identity and multicultural relations in the context of philosophy.

4. Presentation of main material

The leading leitmotif of the theory and practice of multiculturalism, which has become one of the main philosophical concepts of the global community, is the mutual understanding, co-operation and equal dialogue of parallel cultures. Approach to the issue from the actual need of time, in turn, requires a syndrome of respect for other cultural identities. Non-actuality of acts of radicalism, terrorism, extremism, religious fundamentalism and racism, which can lead to disturbances in the system of ethno-political relations of polyethnic societies, requires the adoption of comprehensive measures for a secure future in relation to ethnic and political subjects. In general, the main reasons for separatism, hatred, and discrimination in the religious, racial, ethnic and cultural contexts are not only not to accept anyone but also not to respect other cultures.

Multiculturalism is not only a specific element of a modern democratic society but also it is a political program. If we approach the issue from the philosophical aspect, multiculturalism is a humanistic ideology that serves humanity. When multiculturalism is implemented from theory to practice, it becomes politicized and converts into a priority and an integral part of any domestic policy.

In the philosophical aspect, the term multiculturalism is a generalized expression of cultures that social entities belong to, with a broad understanding of the various values. The history of culture and spirituality is a system of philosophical views. At each stage of historical development, culture and spirituality are changed and renewed, depending on the form of social organization. People from different cultures form a collective society. Collective rights are, in principle, a collection of the rights of individuals. For this reason, collective rights and freedoms must recognize the rights of small cultural groups. Multiculturalism is a form of tolerance that representatives of different ethnic cultures live together through equal rights and a self-affirmative atmosphere within the same country [15].

According to the American researcher of multiculturalism S. Binhabib, multiculturalism is one of the directions of practical policy, such as political doctrine, and is based on the absorption of different cultures with no relation. Cultures exist within clear boundaries that are not subject to internal transformation. Identity is the belonging of individuals to national or any other ethnic community. In the cultural aspect, conflicts and the violation of human rights, liberal principles, cultural groups and the freedom and equality of all citizens of the country are the results of the "network multiculturalism". Multiculturalism transcends the autonomy of identity and generally places the responsibility on the culture [6, p. 103].

As we know, there is a liberalist and communist approach to multiculturalism. A prominent representative of the liberal approach to multiculturalism, political scientist Vil Kimlika offers the concept of "Multicultural Citizenship." In general, modern humanism as a socio-philosophical trend emerged in Western Europe in the middle of the nineteenth century. The organization of this process continued from the 1930s to the 1980s. Professor Chandran Kukathas of the London School of Economics described classical and modern liberal versions of multiculturalism, accordingly, as "weak multiculturalism" and "strong multiculturalism". He supports "weak multiculturalism" and considers Kimlika's theory "strong multiculturalism". The difference between these two approaches is that the role and intervention of the state in weak multiculturalism is low. This concept was expressed in his book "Tolerating the Intolerable" [17, p. 39].

I. L. Babich and O. V. Rodionov, in their work "Theory and Practice of Multiculturalism", have analyzed the views of the political theorist V. Kimlika who is a representative of the liberal approach to multiculturalism. From the authors' point of view, according to V. Kimlika, chaos arises in public life when individuals cross the boundaries of society. But asking people

to enjoy their individual freedoms does not fully meet their needs. But the liberal democratic way of looking looks at diversity in the context of universal human rights and freedoms [5, p. 205].

Charles Taylor, a prominent representative of multiculturalism and author of "The Politics of Recognition", emphasizes the recognition and equitable acceptance of different cultures by "The Politics of Recognition". In his opinion, the policy of multiculturalism means "respecting the fact that everyone has one identity" by "recognizing what is specific to everyone" [9, p. 46].

Cultural analysis of multiculturalism has been presented in the work of S.S. Huntington "Clash of Civilizations and Reconstruction of World Order". He emphasizes that culture is essentially a stable, invariable, and conservative social event by recognizing the role of culture in social development, and offers the hypothesis of the "Clash of Civilizations". From this point of view, the researcher believes that multiculturalism in the philosophical and cultural context is a theoretical category and, in principle, as opposed to intercultural hierarchy. Multiculturalism is an idea that respects the different cultures, religions, races, and ethnic groups that exist in our environments. The development of multiculturalism and tolerance, in turn, prevents national, ethnic, religious, racial, sexual or other discrimination. This policy creates the most suitable conditions for the avoidance of social explosions. In a multicultural or cultural pluralistic society, above all, there is not a dominant culture, and the concept of "culture" is not associated with the concept of "ethnos". Concepts such as "own" and "other" culture disappear in such an environment. At the same time, more than ethnic and cultural diversity, the basic idea of lifestyles and cultural pluralism is not the parallel existence of different identical cultures; it is interdependence, interaction, and transformation. By analyzing the philosophical basis of multiculturalism, he has reiterated that identity has been considered as the fundamental category of the hierarchy of existence since the time of the formation of Aristotle's metaphysical philosophical thoughts. Absolute identity, according to Spinoza, is not the cause of universalization, it is universalization". This problem, along with the problem of philosophy, cultural anthropology, sociology, and social psychology, acts as the main category of social philosophy [20, p. 248].

A prominent researcher of multiculturalism V. A. Tishkov in his work "Theory and Practice of Multiculturalism" shows that multiculturalism is a very complex and dynamic conception and it is vital to explore this phenomenon in the form of different models in the modern world. According to the researcher, it is possible to adapt the models to a particular country, but they cannot be applied in any other context, because any model is based on a certain value base that has been established for centuries [4, p. 68].

Multiculturalism is an essential aspect of tolerance by being a necessary tool for dialogue of cultures and civilizations. The ideology of multiculturalism is mainly characteristic for countries with a high level of development and is the main paradigm of modern society. Without learning the essence, characteristics, and

history of different cultures, it is impossible to tolerate other cultures and establish a dialogue of cultures and civilizations without respect for their carriers. Ethnic, religious, and politically tolerant behavior concerning other cultures, as one of the fundamental principles of democracy, is the main target that liberal society wants to achieve. In the modern era, where multiculturalism and tolerance have become one of the attributes of existence, everyone finally realizes that humanism, cultural understanding and humanity are the only way to develop. The history of multiculturalism and tolerance for global societies has not only become a necessity but also approaches various existences from the context of universal values. Well-known Russian sociologist Y. G. Volkov has analyzed national identity relationships in a social context and concludes that if each individual defines his or her identity in any culture, collective identity is formed in the context of the interaction between the state and the individual and society. Individual and collective identity should be developed based on traditions. For example, in Russia, which is the federation state type, is inhabited by various minorities and the national identity of nations has a specific nature in the Russian reality [19, p. 7].

The existence and value of cultural diversity and their political organization should be encouraged by the state in the form of multiculturalist policies. Canada, Switzerland, Australia, and Azerbaijan are considered multicultural countries in this regard. From this point of view, we can conclude that multiculturalism is a political program, not a feature of any society.

If the globalized modern world can create a model of the multicultural state, this policy will play an important role in solving many complex issues. Cultural pluralism and cultural diversity define the philosophical aspects of multiculturalism. The main focus of the multicultural society is to take on national identity, to adopt different cultures based on self-determination.

In societies where multiculturalism manifests itself as cultural policy, with high expected outcomes, such a legitimate view of ethnic and political relations arises:

1. The "dominant culture" that exists in a multicultural society and glorifies a specific image of the titular nation does not insist on its independence.
2. In such and similar societies, the concept of 'culture' does not mean 'ethnos'.
3. In such societies, individuals are given the freedom to choose the cultural pattern they want.
4. In such and similar societies, the strategy of multiculturalism does not only penetrate interethnic relations, it also seeks to regulate different life styles, ethnic and cultural behaviors and worldviews.
5. In such societies, a nation-state or a titular nation does not prioritize its historical duties and services over the historical services of other peoples and ethnic groups, and national history is considered as the common achievement of all nations that create it [6, p. 14].

Multiculturalism became increasingly popular in Canada and the United States in the 1970s as a demand for sociocultural society. People with modern and positive thinking which is typical for postmodern society realized that civilized attitude to nations and peoples is a prerequisite for ensuring and protecting

the sustainable development of humanity, the balance of society. Multiculturalism, embodied in tolerance based on democracy and cultural pluralism, is a political theory that encompasses complex measures for a secure future. Multiculturalism is a real social movement. Multiculturalism is a way of life, ideology. This concept is an important model for solving complex problems. The role of multicultural relations is particularly important in a society or state where ethnic, racial, cultural and religious diversity is involved.

In the context of globalization, developing modern society is emerging as the summit of the unified activity of various cultures. It is known that civilization, the highest form of culture, has been created as a result of the combination of local cultures. In the cultural context, multiculturalism is a compromise option in the process of intercultural dialogue. If we approach the model of the historical development of society from the point of view of the phenomenon of multiculturalism, the cultural consensus is the best practice for the comprehensive development of the modern world and the positive solution of political problems, in the context of globalization. Only through the harmonious existence of multicultural and tolerant ideologies is possible the coexistence of nations, ethnicities, cultural and ethnic groups.

The philosophical theory of multiculturalism and tolerance also serves to promote the cultural rapprochement of different societies. Solidarity and co-development of carriers of different cultures within a single space, within the context of concrete cultural pluralism, may be possible thanks to the high humanistic values of that society. Multiculturalism and tolerance, in turn, are philosophical teachings that contradict eco-nationalism, ethnocentrism and cultural imperialism. The philosophical and cultural aspects of multiculturalism and national identity include the activation of the search for developmental vectors of modern society, as well as the identification of national, cultural, and political models that respond to contemporary interactions. This, in turn, in the context of multiculturalism and tolerance in a globalized world, emphasizes the relevance of philosophical discourses of multiculturalism.

Multiculturalism as a humanistic and democratic philosophical theory is also an incarnation of tolerance. Tolerance is the harmony of cultural diversity. This term has moral, ethical, political and legal significance. In the context of statehood, tolerance is also a defense of the principles of lawfulness, administration, and fairness in judicial activity. In countries adopting multiculturalism as a state policy, every member of society should be treated as equal rights and provided with social and economic guarantees. A society where multicultural, tolerant principles are represented is a state-of-the-art model. The strategy of multiculturalism based on the tolerance of ethnic groups in polytechnic states can create a favorable environment for the rebirth of constructive cultural dialogue in the heterogeneous society and the adaptation of the cultural minorities to which they belong.

In civilized societies, multiculturalism as a co-operation of different ethnos in a peaceful environment

within the boundaries of any state is conducive to the understanding and tolerance of ethnic groups, rather than the integration of ethnic groups. Multiculturalism is a model of the current integration process that meets democratic values. Multiculturalism is a policy that accepts cultural pluralism and promotes its development. This is due to respect for the rights and freedoms of the people of any country, regardless of their ethnic, racial or religious differences. In a multicultural society, every citizen has an equal right to develop their own culture, language, traditions, ethnic and religious values, open a school in their mother tongue, publish newspapers and magazines. This concept, which leads society from assimilation to integration, is welcomed by both national and religious minorities along with various sections of the population. As a result of the absence and implementation of a comprehensive concept of cultural integration policy, "non-adaptive strategies pose a threat to social and political stability" [10, p. 38].

The concept of multiculturalism demands a deeply philosophical approach to modern and actual issues of society. An analysis of the socio-philosophical aspect of multiculturalism provides the basis for the conclusion that there is no any alternative strategy to the policy implemented in this context that ensures peace, tranquility, cultural, political, and economic development in the world, and the formation of social consciousness within the principles of humanism. The modern world is not only a whole system but also a pluralistic one. The relationship between these groups and the relationship between the subject and the object in the process of identification is an important part of this strategy. In the multicultural society, the state is the main subject of the formation of identification relations. An important accent of the state in a multiculturalist culture is to ensure that individuals act as subjects of identity, as well as to choose a way of interacting with the world.

S. Komissarenko in his work "Humanitarian Foundations of Cultural Dialogue in the Age of Globalization" has scientifically justified the problems caused by cultural diversity in multicultural societies stemming from the political and economic innovations that globalization brings. According to his scientific considerations, in a society based on mutual understanding and mutual trust, there is created a solid foundation and favorable conditions for innovation, modern projects in scientific, social, religious, medical, cultural and other fields. Under these conditions, the correct orientation of the society increases the desire for peace, political and cultural dialogue, and tolerance, and the basic principles of modern humanism are qualities such as human, its freedom, self-esteem, ideological organization, its relationship between other people or groups, and so on. Outstanding Russian philosophers, N. A. Berdyaev, J. A. Ilyin, S. Bilganov, P. Florensky and others have commented on philosophical thoughts and considerations about the importance of the traditions of humanity in the history of mankind [9, p. 302].

In his article "Comparative Multiculturalism," Canadian researcher Paul Dumouchell has described the political importance of multiculturalism as a priority of public policy [5].

As a model of multiculturalism policy, protection of ethnic, racial, religious and cultural diversity in society is one of the most important sources of social development. In this regard, in the first article of the UNESCO "Universal Declaration on Cultural Diversity", "Cultural diversity, the common heritage of mankind" dated On November 2, 2001, states: "Cultural diversity which is the source of exchange, innovation, and creativity is essential to nature. Therefore, cultural diversity is a common heritage of humankind and must be recognized and approved for the welfare of present and future generations" [14, p. 19].

According to the goals and objectives of the international political and cultural organizations, dominant nations within a particular country may fully utilize their cultural rights to indigenous peoples and representatives of ethnic minorities to gain and develop their national and social identity at the state level.

Given the positive qualities of multiculturalism and the fundamental principles of democracy, today multiculturalism in the Republic of Azerbaijan has been declared a priority of state policy. The equal development of multiculturalism and national identity serve to promote our national and moral values in the context of universal values. Multiculturalism is the state policy of the Azerbaijan Republic.

"The policy of multiculturalism is a policy aimed at the preservation, development, and harmonization of the cultural diversity of peoples and sects, the integration of minorities and nations into the national culture" [1, p. 242].

Globalization and modern technologies have added a new quality or seriousness to the problem of tolerance. The culture of tolerance is developed in conjunction with the "call for pluralism", and the modern development of the society not only increases but also deepens the differentiation of individual interests. It is becoming increasingly difficult to find their common denominator [15].

Different states have already introduced a new security component into the national security doctrine (economic security, energy security, information security, environmental security, man-made safety, food security, etc.) that affirms and protects their existence. It can be called multicultural security and has a broad moral range. It can be said that Azerbaijan is also turning its multicultural security into a system today, and it is experiencing a critical and important period [2].

5. Scientific novelty of the article

How national minorities have their own culture and development in polyethnic space; socio-philosophical and political analysis of multiculturalism and national identity, which has become an important indicator of the globalized world; granting to ethnic groups all privileges under international law, taking into account the territorial integrity and national interests of States; the conceptual philosophical aspects of discovering various possible and new experiences have been analyzed.

The scientific novelty of the article "The paradigm of multiculturalism is the basic philosophical concept of socio-cultural development of modern society" is that a philosophical look at the polyethnic evolution

of ethnic groups and national minorities in developed countries of the modern world and its multicultural and tolerant traditions; subjective interpretation of all forms of national, racial, ethnic, religious affiliation within international law have been presented. In the article, dangerous consequences of the violation of cultural rights of peoples and national minorities in the context of possible future conflicts in the society, the development of the scientific and philosophical theory of its realization in the context of modern political realities and its forms of social and political thought have been revealed. According to the objectives of the international political and cultural organizations, dominant nations within a particular country may fully utilize their cultural rights to native peoples and representatives of ethnic minorities to gain and develop their national and social identity at the state level. It is scientifically and philosophically based on the fact that ethnic-national diversity and inter-ethnic relations are the priority directions in multi-vector state policies of polyethnic countries. Regulation of interethnic relations is a guarantee of the future progress of the state by being an essential condition of political stability in society.

Multiculturalism and equal development of national identity promote the development of national and spiritual values in the context of universal values.

6. Conclusion

The article "The paradigm of multiculturalism is the basic philosophical concept of socio-cultural development of modern society" is devoted to the actual problems of modern philosophy. The importance of multiculturalism and cultural dialogue in addressing global crises in the modern world has been indicated in the article.

The issue posed in the article is treated both in the global and the Azerbaijani context. Independence and sovereignty provide the Republic of Azerbaijan with the integration into the world community, and the policy of multiculturalism gives our country the opportunity to build mutually beneficial relations with all countries on equal terms.

In the article, it has been proven by the fact that multiculturalism has great importance in the establishment of peace in the world, in the regulation of ethnic and national relations, the convergence of cultures and civilizations, the dialogue of various confessions by being a priority of state policy. The article reviews the studies of local and foreign authors dealing with this philosophical problem, summarized the findings, and made generalizations, taking into account theoretical practical suggestions and recommendations.

References

1. Aliyev İ. "Azərbaycan tolerantlıq örnəyidir. (çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər)", Bakı 2015, s. 242.
2. Abdullayev K., AzərTac. 08. 04. 2015.
3. Бабич И. Л., Родионова О. В. «Теория и практика мультикультурализма» Исследования по прикладной и неотложной этнологии, РАН, 2009, Москва 2009, с.205.
4. Бенхабиб С. С. «Притязание культур», «Равенство и разнообразия в глобальной эре», Москва 2003, с.103.
5. Dumouchel P. Comparative multiculturalism//Journal New Left Review, London, 2001.

6. Hacıyev A. Multikulturalizmə giriş dərslisi, "Multikulturalizm və mədəni siyasət", Bakı 2018, s.14.
7. İlyasov R. "Multikulturalizmə giriş" dərslisi, Bakı 2019, s.46.
8. Жангожа Р. Н. «Мультикультурализм: proetcontra», НАУ, Львов-Киев 2016, с.179.
9. Комиссаренко С. С. Гуманизм как основа диалога культур в эпоху глобализации. <https://www.lihachev.ru/2014-sec/2014-sec-302>.
10. Михайлов С. В. «Этническая миграционные волны и проблемы социально-политической стабильности», Москва 1995, с.38.
11. Məmmədov İ "Milli kimlik məfhumu və onun əsas əlamətləri", "Multikulturalizmə giriş" dərslisi, s.153, Bakı 2018.
12. Mehdiyev R. "Global transformasiyalar dövründə Azərbaycan milli ideyası". AzərTac.az Bakı, 7.04.2017.
13. Некрасов С.Н., Некрасова Н.А., Платошина В. Американский ультимативизм. <https://www.monographies.ru/view>
14. Nəcəfov E.Ə., "Multikulturalizmə giriş", Bakı 2019, s.19.
15. Глобализация и культура толерантности-эл. Библиотека социологии, https://www.gumerinfo/bibliotek_Buks/Socioloq/11.php
16. Rəhimov R. "Multikulturalizmə giriş", Bakı 20019, s.39.
17. Стёпин В. С. Глобализация и диалог культур: проблема ценностей // Век глобализации. №2, 2011, с. 8–17, Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/5938>
18. Толстанова М. В. От философии мультикультурализма к философии транскulturации (учебное пособие). Москва 2008, 52 с.
19. Тишков В. А. Теория и практика мультикультурализма // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под ред. В. С. Малахова, В. А. Тишкова. Москва 2002, 68 с.
20. Волков О. Т. «Идеология гуманизма в становлении Русской идентичной», Социально-гуманитарные знания, № 2, Москва 2006, с.7.
21. Веретенская А. В. Проблемы европейского мультикультурализма: сравнительная политика, Comprotive politics, Москва 2011, №3, с.149.
22. Uçan G. Milli kimliğin inşası: bir terrör olayı örneği/ Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi. 2012, № 1(3), s.19-39.
23. Хантингтон С. Ф. «Столкновение цивилизаций», Москва 2003, с. 248.
24. Хантингтон С. Ф. «Кто мы?», Москва 2004, с. 558.
25. Яковлев А. И. «Страны Востока в эпоху глобализации: синтез традиционного и современного», Москва 2015, с. 45-47.
11. Məmmədov İ "Milli kimlik məfhumu və onun əsas əlamətləri", "Multikulturalizmə giriş" dərslisi, p.153, Bakı 2018.
12. Mehdiyev R. "Qlobal transformasiyalar dövründə Azərbaycan milli ideyası". AzərTac.az Bakı, 7/04/2017.
13. Hekpasov, C.N., Nekrasov, N.A., Platoshina, V.V.American Ulticulturalism. <https://www.monographies.ru/view>
14. Nəcəfov E.Ə., "Multiculturalism giriş", Bakı 2019, p.19.
15. Globalization and culture of tolerance-el. Sociology Library, https://www.gumerinfo/bibliotek_Buks/Socioloq/11.php
16. Rəhimov R. "Multiculturalism giriş", Bakı 20019, p.39.
17. VS Stepin, Globalization and the Dialogue of Cultures: The Problem of Values // The Age of Globalization. № 2, 2011, p. 8–17, Electronic publication: Center for Humanitarian Technologies: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/5938>
18. Tolstanova MV From the philosophy of multiculturalism to the philosophy of transculturation (textbook). Moscow 2008, 52 p.
19. Tishkov VA The theory and practice of multiculturalism // Multiculturalism and transformation of post-Soviet societies / Ed. V. S. Malakhova, V. A. Tishkova. Moscow 2002, 68 pp.
20. Volkov OT "The Ideology of Humanism in Becoming a Russian Identity", Socio-Humanitarian Knowledge, № 2, Moscow 2006, p.7.
21. A. Veretenskaya, Problems of European Multiculturalism: Comparative Politics, Comprotive Politics, Moscow, 2011, No.3, p.149.
22. Uçan G. Milli kimliğin inşası: bir terrör olayı örneği / Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi. 2012, No. 1 (3), pp.19-39.
23. Huntington SF, "The Collision of Civilizations", Mockva 2003, p. 248.
24. Huntington SF, "Who Are We?", Moscow 2004, p. 558.
25. AI Yakovlev, "Countries of the East in the Age of Globalization: A Synthesis of Traditional and Modern," Moscow 2015, p. 45-47.

References

1. Aliyev İ. "Azərbaycan tolerantlıq örnəyidir. (çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər)", Bakı 2015, p. 242.
2. Abdullayev K., AzərTac. 08 Apr 2015.
3. Babich İL, Rodionova OV "The theory and practice of multiculturalism" Studies in Appropriate and Urgent Ethnology, RAS, 2009, Moscow 2009, p.205.
4. Benhabib C. C. "Claiming Cultures", "Equality and Diversity in the Global Era", Moscow 2003, p.103.
5. Dumouchel P. Comparative multiculturalism // Journal of the New Left Review, London, 2001.
6. Hacıyev A. Multiculturalism giriş dərslisi, "Multiculturalism in the Si sias", Bakı 2018, p.14.
7. İlyasov R. "Multiculturalism giriş" dərslisi, Bakı 2019, p.46.
8. Zhongozha R.H. "Multiculturalism: proetcontra", НАУ, Lviv-Kyiv 2016, p.179.
9. Komissarenko SS Humanism as the basis of dialogue of cultures in the age of globalization. <https://www.lihachev.ru/2014-sec/2014-sec-302>
10. C. Miksaylov "Ethnic migration waves and problems of socio-political stability", Moscow 1995, p.38.

УДК 87

**ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНІ ТУРИСТИЧНІ
РЕСУРСИ І ЇХ ВАЖЛИВІСТЬ ДЛЯ
МІЖНАРОДНОГО ТУРИЗМУ**

**NATURAL AND CLIMATIC TOURIST
RESOURCES AND THEIR IMPORTANCE FOR
INTERNATIONAL TOURISM**

Грех В. І.,

доктор богословських наук, доктор філософії
в галузі богослов'я, кандидат географічних наук,
викладач кафедри туризму, професор,
Львівський державний університет фізичної
культури (Україна, Львів),
e-mail V.Hrehk@i.ua

Hrehk V. I.,

Doctor of Theological Sciences, Doctor of
Philosophy in Theology, Candidate of Geographical
Sciences, Lecturer at the Department of Tourism,
professor, Lviv State University of Physical Culture
(Ukraine, Lviv),
e-mail V.Hrehk@i.ua

*Стаття присвячена природно-кліматичним туристичним ресур-
сам, оскільки саме від різновиду клімату залежить можливість чи не-
можливість, а також доцільність розвитку різних видів туристичної
діяльності, особливо рекреаційно-оздоровчого туризму.*

*Проаналізовано міжнародний та український досвід з цього
питання та показано перспективи експлуатації потенціалу природних
рекреаційних ресурсів в Україні, з яких найменш освоєні спелеоресурси,
залежно від клімату.*

*Окрема увага приділена причинам руйнування навколишнього
середовища, пов'язаних із туристичною діяльністю, і боротьбі за
його збереження, оскільки за сприятливих кліматичних умов важливо
зробити цю експлуатацію нешкідливою для екосистеми регіону та
довготривалою, для економічної доцільності інвестицій.*

Ключові слова: міжнародний туризм, турист, природні ресурси,
кліматичні туристичні ресурси, бальнеологічні ресурси, курорти,
туристична діяльність, міжнародні організації розвитку туризму,
мінеральні води, пляжні ресурси, печери, рекреаційні ресурси.

*The articles is devoted to natural and climatic tourism resources, as that
is the climate peculiarity that enables or disables and also provides expediency
of various types of tourist activity development, especially recreational and
health tourism.*

*The international and Ukrainian experience on this matter has been
analyzed and there has been shown the prospects of exploitation of the
potential of natural recreational resources in Ukraine, the least developed of
which are speleological resources, depending on climate.*

*Particular attention has been given to the cases of environmental
degradation that is caused by tourism activity, and the struggle for its
conservation, since in favorable climatic conditions it is important to make
this exploitation harmless for the ecosystem of its region and long-termed for
the economic viability of investments.*

Keywords: International tourism, tourist, natural resources, climate
tourist resources, balneological resources, resorts, tourism activities,
international organizations of tourism development, mineral waters, coast
line resources, caves, recreational resources.

Природні ресурси є важливою основою розви-
тку будь-якого туризму, у тому числі і міжнарод-
ного. Однією з найважливіших численних функцій
природних ресурсів є використання їх як засобу
відновлення фізичних і духовних сил людини, збе-
реження та підтримки здоров'я індивідуума. Сюди
відносимо як окремі компоненти природи, так і
весь природний комплекс [3, с. 8].

Природні ресурси оцінюють залежно від їх ре-
креаційного чи туристичного потенціалу, і ступінь
використання їх є різний, і залежить у більшості
від спеціалізації регіону. Класифікуючи природні

ресурси, враховують їх природне походження та
економічне значення для туризму [3, с. 8].

При вивченні і дослідженні даної теми доціль-
но виділити такі групи природних ресурсів (табли-
ця 1) [5, с. 6].

У міжнародному туризмі розрізняють природні
ресурси за характером залучення в туристичну ді-
яльність (таблиця 2) [5].

Міжнародні організації розвитку туризму вво-
дять найкращі варіанти цієї важливої роботи, і ще
1982 р. UNWTO і Програмою ООН з навколиш-
нього середовища (ЮНЕП) була ухвалена Спільна
декларація, яка підкреслювала необхідність збере-
ження рівноваги між туризмом і навколишнім се-
редовищем, оскільки її порушення через негатив-
ний вплив туризму на навколишнє середовище, що
виявляється не відразу, а поступово, іноді непоміт-
но, у підсумку призводить до руйнування природ-
них туристичних ресурсів. Це відбувається з таких
причин (таблиця 3) [6, с. 11]:

У багатьох країнах ведеться активна боротьба
за збереження навколишнього середовища, і тому
узбережна частина поблизу Валенсії в Іспанії одер-
жала “голубий” прапор, за найчистіші пляжі в цьо-
му регіоні. Водночас нерідко окремі регіони туриз-
му через загрозу екологічної катастрофи доводиться
закривати. Характеризуючи природні ресурси
пропускою спроможністю, помічаємо небезпеку
досягнення її межі, так як у Середземномор'ї. Із
природних рекреаційних ресурсів виокремлюємо
такі (таблиця 4):

Бальнеологічні курорти – це екологічно най-
чистіші природні екосистеми, гармонізовані із со-
ціальними потребами людини на основі викорис-
тання досягнень науки і техніки. Така гармонія і її
використання надає лікувальний ефект цих тери-
торій та їх збалансований розвиток у майбутньому.

До бальнеологічних ресурсів належать ліку-
вальні мінеральні води та пелоїди (грязі), тобто
питні та купальні води, лікувальні грязі та озокер-
ит. До них належать також лікувальний клімат,
різноманітні природні водойми та мальовничі
ландшафти, які сприяють оздоровленню та гарту-
ванню тих, хто одужує після хвороби.

Природні мінеральні води ділять на вісім осно-
вних бальнеологічних груп:

- мінеральні води без специфічних компонентів
і властивостей;
- вуглекислі;
- сірководневі;
- залізисті й миш'якові;
- йодобромні;
- радонові;
- борвмісні;
- слабо мінералізовані з високим вмістом орга-
нічних речовин.

Найперший туристичний центр із використання
бальнеологічних ресурсів був створений у Європі,
в Угорщині, де в околицях Будапешта в 14 місцях
із надр пробиваються 523 життєдайні потоки. Саме
тут розташована найбільша в Європі купальня “Се-
чені”. Другий – розташований на Близькому Сході
– Мертве море, у якому концентрація солей і мі-

Таблиця 1

Групи природних ресурсів і види туризму

№ п/п	За походженням; а) види туризму; б) лікувальні ресурси	За видами рекреаційного використання	За швидкістю вичерпання ресурсів	За можливістю самовідновлення і культивування
1	Фізичні: геологічні, кліматичні, гідрологічні, термальні ресурси	Мінеральні води	Відновлювальні: чистий відпочинок, прісна вода, родючий ґрунт, рослинність, тваринний світ	Відновлювані ресурси: ліс
2	Біологічні: ґрунтові ресурси, флора, фауна	Грязі	Невідновлювальні (мінеральні): грязі, мінеральні води	Невідновлювані ресурси: незворотні кліматичні зміни
3	Енергоінформаційні: місцевість, ландшафт	Ванни	Невичерпні природні ресурси: сонячна енергія, вітер, морські припливи	
4а	Культурний, сенситивний і релігійний	Солярії		
5б	Лікування, відпочинок	Ліси		

Таблиця 2

Природні ресурси за характером залучення в туристичну діяльність

№ п/п	Назва природні ресурси	Опис природних ресурсів
1	Природні ресурси, що сприймаються зором	Пейзажі, захід чи схід сонця, мальовничий ландшафт. Тут мова йде про екологічний туризм
2	Природні ресурси, які використовуються без їх прямого споживання	Лісові масиви деградують від постійного відвідування туристами та від тісняви на традиційних приморських курортах. В Італії погіршується склад води і забруднюється узбережжя. Розвиток автотуризму в Німеччині спричинив будівництво автомобільних доріг, що призвело до скорочення лісових площ. Безконтрольний наплив туристів порушує екологічний баланс країни. На острові Таїті, кількість відвідувачів якого зросла з 10 тис. осіб на рік на початку 60-х років ХХ ст. до 18 тис. осіб на рік у даний час
3	Природні ресурси, що безпосередньо використовуються у туристичній діяльності	Нераціональне використання їх може призвести до практично повного їх виснаження і навіть зникнення, бо вони здебільшого не відновлюються в міру споживання. Проводячи останніми роками дослідження впливу туризму на природні екосистеми, спостерігаємо їх опис в термінах ризику і безпеки: при нових дорогах розвивається автомобільний туризм, але зменшується площа лісів, а необдумане будівництво готелів спричиняє порушення складу ґрунтів

Таблиця 3

Причини руйнування навколишнього середовища

№ п/п	Назва причин	Наслідки причин
1	Значні масштаби будівництва готелів на узбережжі	Зменшується узбережна піщана смуга
2	Велике скупчення автотуристів	Призводить до забруднення повітря і втоптування ґрунту
3	Рух туристських суден	Викликає забруднення навколишніх вод

Природні рекреаційні ресурси [5]

№ п/п	Назва ПРР і їх знаходження	Характеристика ПРР	Значення ПРР
1	Бальнеологічні ¹	Природні лікувальні речовини, що використовуються для немедикаментозного лікування на курортах і в позакурортних умовах	Відтворюють фізичні сили і розумові здібності людини, психічного тону, відновлює та підвищує кваліфікації фахівців
2	Фітолікувальні ²	Ліси та їхні водоохоронні, захисними властивостями	Цілющий вплив на організм людини і сприятливий санітарно-гігієнічний фон для лікування, відпочинку, туризму
3	Ландшафтні ³	Серед ландшафтних рекреаційних ресурсів особливе місце посідають гори	Розмаїття природних ландшафтів, наявність екстремальних, сприятливих і комфортних умов створюють передумови для розвитку різних видів рекреаційної діяльності — від спортивних до санаторно-лікувальних
4	Кліматичні ⁴	Важлива складова розвитку рекреаційного господарства, вони визначають загальну комфортність території для лікування та відпочинку	Кліматичні умови певних регіонів протипоказані для відвідування рекреантами з деякими захворюваннями, наприклад бронхіальною астмою, зате в інших кліматичних умовах такі хворі почуватимуться добре
5	Пляжні ресурси ⁵	Пляжні ресурси становлять вагому частку всіх рекреаційних ресурсів	Понад 55% рекреантів світу пов'язують свій відпочинок з оздоровлення із перебуванням біля води (приквально курорти, будинки відпочинку, круїзи тощо), де на людський організм діє комплекс оздоровлювальних чинників, пов'язаних зі стихією моря
6	Спелеоресурси ⁶	Печери – підземні порожнини, іноді дуже великих розмірів, що утворюються в легкорозчинних осадових породах (вапняку, кам'яній солі, гіпсі) в результаті діяльності підземних вод (карстові печери)	Стіни багатьох галерей і залів вкриті білосніжними та різнокольоровими, нерідко стрічкоподібною текстурою, кристалами вторинного гіпсу, що надає печері казкової краси. Головні галереї печери електрифіковані

нералів становить 33%, і місцевість навколо багата на гарячі мінеральні джерела. Найбільше з них розташоване на південному сході від узбережжя, у Хамей Зоар, поряд з оазою Ейн Теді, де температура води у джерелі сягає +31°C. Оздоровчими чинниками Мертвого моря ще є повітря, оскільки це найнижча місцевина світу з найвищим атмосферним тиском на планеті, а також особлива чистота, підвищений вміст кисню, цілющі мінеральні грязі, які насичені корисними органічними речовинами, мінералами та солями і мають рідкісні лікувальні властивості. Важливе значення мають бальнеологічні курорти Таїланду, Єгипту, Греції, Австрії та інші [4].

В Україні найбільшою бальнеологічною областю є Карпатський регіон – Передкарпаття, де освоєно понад 200 джерел і свердловин мінеральних вод, першість з яких належить трускавецькій “Нафтусі”. У Закарпатті зосереджено близько 600 джерел і свердловин мінеральних вод, з яких цінними для лікування є вуглекислі води, а також є джерела сірководневих вод, а на базі цінних питних лікувальних і лікуваль-

но-столових залізистих вод діє Шаянський санаторний комплекс. У Закарпатті є рідкісні миш'яко-вмісні підземні води і борвмісні, що використовуються для ванн і для внутрішнього вживання.

Наступним важливим бальнеологічним регіоном є Поділля, у якому розташовано 10 родовищ і 16 ділянок мінеральних вод, де функціонують такі курорти: Заліщики (Тернопільська область), Хмільник (Вінницька область) та ін.

Мінеральні води, зокрема хлоридні, виявлено у Дніпропетровській, Полтавській, Київській та інших областях, що мають чималі запаси.

Україна, яка здавна славиться лікувальними грязями, відомими в багатьох місцях світу, застосовує їх для грязевих ванн у поєднанні з електропроцедурами. В Україні використовується сім торф'яних і десять сульфідних родовищ. Львівська область також славиться значними покладами лікувальних торф'яних грязей, такими як Немирівське і Великолюбінське родовища.

Не повністю вивченим і унікальним є такий лікувальний засіб, як озокерит (земляний, або

гірський віск), Бориславського родовища, який за якістю не має аналогів.

Цінні і відомі, і такі українські грязеві курорти, як Бердянськ, Євпаторія, Хаджибейський та ін.

²Фітолікувальні ресурси фіксуються межами рекреаційного використання лісів, що володіють водоохоронно-захисними властивостями, цілющим впливом на організм людини і сприятливим санітарно-гігієнічним фоном, який використовується при лікуванні, відпочинку, туризмі.

Ліс вважається найдавнішою окрасою Землі і є невичерпним джерелом радості для людини. У поняття лісу вкладена вся сукупність географічних, геологічних та біологічних компонентів: смарагдове багатство різнотрав'я, озера і джерела з кришталево чистою водою, п'янке своєю чистотою повітря. Ліс всотав у себе голос самої природи, і його тиша благодатно впливає на психіку людини, стимулює її творчі можливості, активно впливає на емоційну сферу, поповнює і підтримує рівновагу між людиною та довкіллям. Найпривабливіший і найкорисніший для відпочинку ліс, який має невеличкі галявини, струмки, озера. Рекреаційні ліси повинні бути цікавими, різноманітними, декоративними, і мати добрі та сприятливі умови для нормальної життєдіяльності лісових рослин і тваринного світу, і вони становлять близько 10% усіх лісів державного лісового фонду [9; 10].

Фітолікувальні ресурси обчислюються параметрами рекреаційного використання лісу, їхніми водоохоронно-захисними властивостями, а також цілющим впливом на організм людини і сприятливим санітарно-гігієнічним фоном для лікування, відпочинку, туризму [7, с. 9].

На земній кулі ліси зосереджені у двох поясах: північному, де представлені хвойні і мішані ліси Євразії і Північної Америки, та південному, з лісами екваторіального та тропічного поясів.

Найбільші запаси фітолікувальних ресурсів (вологі екваторіальні ліси) мають Бразилія, Індонезія, Венесуела, Конго. Особливо цінним елементом для лікування є ліси помірного поясу, багаті на хвойні породи, особливо тайга. США, Канада, Росія, Скандинавські країни та на північ Китаю мають найбільші площі лісів помірного поясу, коли Західна Європа володіє невеликою кількістю цінних фітолікувальних ресурсів.

Площа українських лісів державного значення становить 6,9 млн га, а тих, що задіяні в рекреаційній діяльності, – чотири млн га. Рекреаційні ліси, за іншими даними, становлять 10% усіх лісів державного лісового фонду.

³Серед ландшафтних рекреаційних ресурсів особливе місце посідають гори. Різноманітність природних ландшафтів і присутність у них екстремальних, сприятливих і комфортних умов, створюють передумови для розвитку у них широкого спектру видів рекреаційної діяльності, від спортивних до санаторно-лікувальних.

Найпривабливішими для туристів гірськими регіонами світу, що володіють мальовничими ландшафтами, чистим повітрям і неосвоєними господарюванням людини просторами, є Альпій-

ські території Швейцарії, Австрії, Франції, Італії, американські Кордильєри, гірські райони Скандинавських країн, Карпати. Альпійський макрорегіон щорічно відвідує близько 150 млн осіб.

При розвитку зимових видів туризму (гірськолижний, санный) використовуються гірські райони Іспанії – Піреней; Греції – гірськолижний центр Парнас Вермійон, Піліон, Олімп; США, Канади – Кордильєри.

Для розвитку гірських видів туризму перспективним є і азійський регіон із найвищими горами світу – Гімалаями.

В Україні гірські рекреаційні ресурси зосереджені в Карпатах і Кримських горах. Карпати – середньовисокі гори, представлені вологим помірним кліматом та значною лісистістю (40%), а також сприятливими перепадами висот, що служать для організації гірськолижних спусків, лижних полів. Гірські долини, котрі захищені верховинськими хребтами, мають мікроклімат, сприятливий для розвитку кліматичних курортів: Яремча, Ворохта, Космач, Вишняця, Рахів. Карпати, що містять унікальні рекреаційні ресурси, оцінюються як найперспективніший регіон для відпочинку та лікування людей упродовж року.

Кримські гори за екзотичністю не поступаються Карпатам, проте в них менш сприятливі для відпочинку умови. Цінними є круті оголені схили (лісистість 10%), що придатні для вправлення скелелазів і любителів гострих відчуттів.

⁴Кліматичні ресурси вважаються важливою складовою розвитку рекреаційного господарства, що визначають загальну комфортність території для лікування та відпочинку людей. Кліматичні умови певних регіонів, що протипоказані для відвідування рекреантами з деякими захворюваннями, наприклад бронхіальною астмою, можуть в інших кліматичних умовах почувати себе добре.

Україна належить до держав зі сприятливими погодними умовами для літніх і зимових видів рекреації. Сприятливий період для розвитку літніх видів рекреації в середньому змінюється від 105 днів на півночі до 180 – на південному узбережжі Криму. Отже, комфортні умови для розвитку літніх видів відпочинку, туризму, кліматолікування тривають не лише влітку, а й на початку осені та в другій половині весни. Купальний сезон на більшості території триває 80 днів, а у Причорномор'ї, особливо на Південному березі Криму, він триває 120 і більше днів.

Тривалість сприятливого періоду для зимових видів рекреації (лижні, санны, ковзанярські заняття), змінюється від 20-26 днів на півдні до 40 і більше днів на півночі та північному сході. Зимові види відпочинку найсприятливіше проводити у гірських масивах Полонинського, Верховинського та Чорногорського хребтів Українських Карпат, з періодом тривання занять гірськолижними видами відпочинку та спорту 90-100 днів.

Ці всі дані про кліматичні умови України свідчать про досить сприятливий розвиток рекреаційної діяльності.

⁵Пляжні ресурси також є вагомою часткою всіх рекреаційних ресурсів. Понад 55% рекреантів світу пов'язують свій відпочинок та оздоровлення з перебуванням біля води, де розміщені приаквальні курорти, будинки відпочинку, круїзи тощо, і де на людський організм діє комплекс оздоровлювальних чинників, що пов'язані зі стихією моря.

Надзвичайно привабливими та популярними світовими пляжними місцевостями вважаються Лазурне узбережжя Франції – від Тулона до Монако, протяжністю – 230 км, і шириною – близько 20 км. В останні десятиріччя все популярнішими стають прибережні території Півдня Італії, Півдня і Сходу Іспанії, Сардинія, Балеарські й Канарські острови, Мальта, узбережжя Адріатики (Хорватія). І далі дуже привабливі причорноморські береги Болгарії (Золоті Піски), Румунії, Південного берега Криму, а серед інших регіонів світу найбільш привабливими зонами відпочинку є узбережжя морів і океанів, що омивають береги США, Мексики, Гавайські, Багамські, Бермудські острови, курортні місцевості Марокко, Тунісу, Єгипту, Ізраїлю, Туреччини, Таїланду, Індії, Китаю, Японії, Бразилії [1, с. 6].

В Україні пляжні ресурси зосереджені на приморських територіях Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької і Донецької областей та в Криму. Поєднання сприятливих кліматичних умов бальнеологічних і ландшафтних ресурсів визначає рекреаційну цінність морського узбережжя, якого можна використовувати майже 1500 км, і що найвищу рекреаційну цінність має невелика територія Південного берега Криму, де панує субтропічний середземноморський клімат, а з півночі все захищене Кримськими горами.

Рекреаційна діяльність у приаквальних зонах спрямована на одержання вагомих соціальних результатів, поєднуючи потреби у лікуванні, відпочинку, і в естетичному сприйнятті, спілкуючись з природою.

⁶Печери – підземні порожнини, різних розмірів, утворені в легкорозчинних осадових породах (вапняку, кам'яній солі, гіпсі) при діяльності підземних вод (карстові печери). На землі найбільшою вважається Мамонтова печера (Mammoth Cave) у США. Загальна довжина її ходів перевищує 530 км, складається з низки сталактитових залів і коридорів. Найглибші карстові печери світу є П'єр-Сен-Мартен (глибина 1171 м) і Берже (1141 м) у Франції [1, с. 2]. Багато печер світу є найвідомішими об'єктами туризму, що охороняються державою, і разом із підземними ріками та озерами мають своєрідні фауну та флору: риби, земноводні й комахи, що перебувають у повній темряві, позбавлені зору, а замість очей у них розвиваються шупальця, подовжуються вусики і ноги. Деякі печери містять докази стоянки доісторичної людини, рідкісні наскельні малюнки. Україна має кілька найбільших печер у світу, які при відповідному обладнанні можна перетворити на рекреаційно-туристичні об'єкти міжнародного значення, в організації міжнародного туризму. Зосереджені печери у трьох регіонах: Подільсько-Буковинському (Терно-

пільська, Хмельницька, Чернівецька, Львівська та Івано-Франківська області), у Криму та Карпатах (таблиця 5).

Однією з найбільш вивчених серед перелічених печер Подільсько-Буковинського району є Кришталева, котра має складну розгалужену систему лабіринтів, де стіни багатьох галерей і залів вкриті білосніжними та різнокольоровими, нерідко стрічкоподібною текстурою, кристалами вторинного гіпсу, і це все надає печері казкової краси. Головні галереї цієї печери електрифіковані й обладнані для доступного і безпечного відвідування туристами.

Висновки. Природні ресурси – одні з найважливіших основ при розвитку міжнародного туризму, оскільки виконують найважливіші численні функції, відновлюючи фізичні і духовні сили людини, тим самим зберігаючи та підтримуючи здоров'я індивідуума. До них відносимо як окремі компоненти природи, так і весь природний комплекс.

Природні ресурси оцінюють залежно від їхнього рекреаційного, або туристичного потенціалу, і ступінь використання їх є різний і залежить у більшості від спеціалізації регіону. Класифікуючи природні ресурси враховують їх природне походження та економічне значення для туризму.

У статті подані такі таблиці, що розкривають її зміст і якнайширше характеризують природно-кліматичні туристичні ресурси і їх важливість для міжнародного туризму: групи природних ресурсів і види туризму; природні ресурси за характером залучення в туристичну діяльність; причини руйнування навколишнього середовища; природні рекреаційні ресурси; зосередження, кількість, протяжність, глибина печер та карстових порожнин.

Розглянуто питання і про міжнародні організації розвитку туризму, котрі вводять найкращі варіанти цієї важливої роботи, і ними ухвалена Спільна декларація, яка підкреслює необхідність збереження рівноваги між туризмом і навколишнім середовищем, бо порушення її робить негативний вплив туризму на навколишнє середовище та руйнування природних туристичних ресурсів.

Подана характеристика багатьох країн та окремих туристичних регіонів, у яких ведеться активна боротьба за збереження навколишнього середовища, де крайньою мірою є їх вимушене закриття перед загрозою екологічної катастрофи.

Докладно описані природні рекреаційні ресурси: бальнеологічні, фітолікувальні, ландшафтні, кліматичні, пляжні, спелеоресурси та показано їх роль для міжнародного туризму.

Список використаних джерел

1. Аріон О. В., Уліганець С. І. Географія туризму: навч.-метод. посіб. / О. В. Аріон, С. І. Уліганець. – К.: ВГЛ "Обрій", 2009. – 172 с.
2. Відкриття. Пошуки. Знахідки: Альманах. Для серед. і ст. шк. Віку / Упоряд. С. Т. Кургузов; Худож. В. О. Посохов, Л. О. Сергеева. – К.: Веселка, 1985. – 216 с., іл.
3. Кузик Степан. Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід: монографія / Степан Кузик. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 254 с.

Таблиця 5

Зосередження, кількість, протяжність, глибина печер та карстових порожнин [5]

№ п/п	Назва району, областей, печер та карстових порожнин	Кількість	Протяжність	Глибина	Кількість карстових порожнин	Протяжність
1	Подільсько-Буковинський район	130	412 км			
1.1	Тернопільська область	70				
1.2	Чернівецька область	35				
1.3	Хмельницька, Львівська та Івано-Франківська області	25				
1.4	Оптимістична печера		200 км			
1.5	Печера Попелюшка		60 км			
1.6	Печера Кришталева		22 км			
2	Крим	40			857	
2.1	Солдатська карстова порожнина					500 м
2.2	Каскадна карстова порожнина					400 м
2.3	Мармурова карстова порожнина					1,6 км
3	Карпати					
3.1	Закарпатська область в басейні річок Великої та Малої Угольки					
3.1.1	Печера Дружба		270 м	46 м		

4. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) / О. О. Любіцева. – К.: Альтерпрес, 2002. – 436 с.

5. Мальська М. П., Антонюк Н. В., Ганич Н. М. Міжнародний туризм і сфера послуг: Підручник / М. П. Мальська, Н. В. Антонюк, Н. М. Ганич. – К., 2008. – 292 с.

6. Мальська М. П., Гамкало М. З., Бордун О. Ю. Туристичне країнознавство: Європа: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / М. П. Мальська, М. З. Гамкало, О. Ю. Бордун. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 224 с.

7. Петлін В. М. Гармонія організованості природних територіальних систем [Текст]: монографія / В. М. Петлін. – Луцьк: Вид. центр СНУ ім. Лесі Українки, Простір-М, 2019. – 516 с.

8. Природно-кліматичні туристичні ресурси – Міжнародний... https://pidruchniki.com/turizm/prirodnoklimatichni_turistichni_resursi (Дата звертання 27 грудня 2019 року).

9. Проблеми та перспективи розвитку рекреаційного туризму www.economy.nayka.com.ua › ... (Дата звертання 3 січня 2020 року).

10. Уварова Г. Рекреаційно-туристичний потенціал України / Г. Уварова // Географія та основи екології в школі. – 2008. – С. 29.

11. Штойко П. І. Концепції природознавства: навч. посібник / П. І. Штойко. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. – 2011. – 456 с.

References

1. Arion O. V., Uliganets S. I. Geography of tourism: a teaching method. tool. / O. V. Arion, S. I. Uliganets. - K. : VGL "Horizons", 2009. - 172 p.

2. Opening. Search. Findings: Almanac. For mediums. and Art. shk. Age / Order. S. T. Kurguzov; Art. V. O. Posokhov, L. O. Sergeyev. - K.: Rainbow, 1985. - 216 pp., Ill.

3. The Stepan Cousin. Theoretical problems of tourism: socio-geographical approach: monograph / Stepan Kuzik. - Lviv: LNU Publishing Center. Ivan Franko, 2010. - 254 p.

4. Lyubitseva O. O. The market of tourist services (geospatial aspects) / O. O. Lyubitseva. - K. : Alterpress, 2002. - 436 p.

5. Malska M. P., Antonyuk N. V., Ganych N. M. International tourism and services. Textbook / M. P. Malska, N. V. Antonyuk, N. M. Ganych. - K., 2008. - 292 p.

6. Malska M. P., Gamkalo M. Z., Bordun O. Yu. study guide. higher. teach. closed / M. P. Malskaya, M. Z. Gamkalo, O. Yu. Bordun. - K.: Center for Educational Literature, 2009. - 224 p.

7. Petlin V. M. Harmony of the organization of natural territorial systems [Text]: monograph / V. M. Petlin. - Lutsk: View. Center of SNU them. Lesya Ukrainka, Space-M, 2019. - 516 p.

8. Natural and climatic tourism resources - International ... https://pidruchniki.com/tourizm/prirodnoklimatichni_turistichni_resursi (accessed December 27, 2019).

9. Problems and Prospects for the Development of Recreational Tourism www.economy.nayka.com.ua ›... (Accessed 3 January 2020).

10. Uvarova G. Recreational and tourism potential of Ukraine / G. Uvarova // Geography and basics of ecology in school. - 2008. - P. 29.

11. Stoyko P. I. Concepts of natural science: textbook. manual / P. I. Stoyko. - Lviv: Ivan Franko National University. - 2011. - 456 p.

УДК 291.11:316.723

ЩОДО ВПЛИВУ ІДЕОЛОГІЇ ТА ПРАКТИКИ САТАНІЗМУ НА ФОРМУВАННЯ МОЛОДІЖНОЇ СУБКУЛЬТУРИ

REGARDING THE IMPACT OF THE IDEOLOGY AND THE PRACTICES OF SATANISM ON THE YOUTH SUBCULTURES DEVELOPMENT

Гринько О. А.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Київський національний університет будівництва та архітектури (Київ, Україна),
e-mail: grinkoalena2017@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2748-7325>

Grinko O. A.,

PhD, Assistant Professor of philosophy, Kyiv National University of building and architecture (Kyiv, Ukraine),
e-mail: grinkoalena2017@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2748-7325>

На пострадянському просторі поширення сатанізму збіглося у часі з так званою "неорелігійною революцією". Стосовно ж власне сатанізму, ми маємо справу не лише з релігійним феноменом, але й з субкультурою, якій властиві певні ідеологічні та етико-моральні норми, а також особлива модель поведінки.

Загалом, "сатанізм", як загальноовживаний вислів, є поняттям збиральним та досить неточним. Різні молодіжні угруповання, які себе вважають сатаністами, принципово розрізняються за ідеологією і, навіть, тлумаченням самого слова "Сатана".

Ідейні сатаністи, серед яких багато людей з вищою освітою, аж ніяк не бажать мати імідж бездумних руйнівників і категорично відмежовуються від своїх стихійних братів, вважаючи своїм стратегічним завданням руйнацію ідеологічних та моральних засад сучасного суспільства.

Звертає на себе увагу процес взаємодії прихильників сатанізму з представниками неоязичницьких та радикальних громадсько-політичних об'єднань на ґрунті ворожого ставлення до традиційних релігій, насамперед до християнства. До того ж, сатаністи нерідко прикриваються язичництвом для легалізації своїх груп.

Не слід вважати, що проблема сатанізму може бути вирішена лише у площині застосування норм Кримінального кодексу. Вона буде існувати до того часу, поки не будуть усунені передумови виникнення та поширення цього явища. Серед них головним є не лише соціально-економічна нестабільність, але й відсутність у молоді чітких духовних орієнтирів.

Ключові слова: новітні релігійні рухи, релігії "Нового віку", сатанізм, неоязичництво.

Satanism in the ex-USSR has started spreading along with the so-called new time religions. Speaking of Satanism in particular, we are dealing not with just a religious phenomena, but also a subculture possessing its own fully-fledged ideology, moral and ethical norms as well as a specific behavioral model.

Satanism as a whole is really hard to define. There are many groups, consisting of young people, calling themselves Satanists, that are yet very different ideologically. The gap between them is so significant that it shows up even in such basic thing as the definition of the word 'Satan'.

There are a lot of ideological Satanists with academic degrees in different fields who's main goal is not to be perceived as ignorant people or barbarians but to destroy the system of modern ideological and moral norms. This causes the people from the 'educated group' to distance themselves from other Satanists.

It is significant to note that Satanists and the followers of many neopagan, radical political and public movements tend to cooperate on the basis of their common hatred towards traditional religions and, in particular, Christianity. Oftentimes Satanist groups even use Neopaganism as a cover-up to get officially registered.

Though, it is reckless to think that fighting Satanism with the sword of justice and law is going be successful. This problem will be present in our society until the preconditions, which caused it to appear are eliminated. Among such preconditions, besides the socioeconomic instability, a very significant one remains to be the lack of spiritual guidance in youth.

Keywords: newest religious movements, New-time religions, Satanism, Neo-paganism.

Девальвація традиційних вірувань, духовний вакуум та ерозія традиційних інститутів моралі – все це стало необхідною складовою того ідейного хаосу, який є сприятливим підґрунтям для виникнення та чисельного зростання нетрадиційних релігійних рухів, зокрема організацій прихильників культу Сатани, у постіндустріальному суспільстві. На цей час угруповання сатаністів функціонують в багатьох країнах світу і налічують сотні тисяч прихильників.

На пострадянському просторі поширення сатанізму збіглося у часі з так званою "неорелігійною революцією", коли стрімкого поширення та значного суспільного резонансу набула діяльність релігії "Нового віку": Великого Білого Братства, Церкви Останнього Завіту, АУМ-Сінрікьо тощо. Однією з характерних рис їхніх віровчень стало поєднання (як правило, еклектичне) елементів не лише окремих релігійно-філософських, але й містико-окультних вчень [1; 2].

Слід зазначити, що окремі аспекти віровчення сучасних течій сатанізму в релігієзнавчому контексті досліджувалися низкою науковців. Зокрема, А.Баркер у відомій науковій праці «Новітні релігійні рухи. Практичне введення», І.Кантеровим в роботі «Нові релігійні рухи в Росії. Релігієзнавчий аналіз», Мірошніковою «Держава і нетрадиційні релігійні рухи в ФРН: Характер взаємовідносин і тенденції розвитку в останнє десятиріччя», а також в дисертації О.Саввіна «Сучасний сатанізм». В даній статті феномен сатанізму (на підставі аналізу його культової та позакультової практики) розглядається як своєрідна молодіжна субкультура, якій властиві певні ідеологічні та етико-моральні норми, а також особлива модель поведінки.

Нижче ми проаналізуємо напрямки, групи та течії сатанізму, які об'єднує чітка антихристиянська спрямованість, різка критика догматів, культової та позакультової практики всіх без винятку християнських церков.

Загалом, "сатанізм", як загальноовживаний вислів, є поняттям збиральним та досить неточним. Різні молодіжні угруповання, які себе вважають сатаністами, принципово розрізняються за ідеологією і, навіть, тлумаченням самого слова "Сатана". Типовий приклад – протиріччя між дияволопоклонниками та "справжніми" сатаністами.

Перші дійсно поклоняються Дияволу (Сатані, Люциферу), як антагоністу Бога (давньоєврейською "Сатана" означає "супротивник"), іноді антропоморфному, іноді ні, але завжди налаштованому на "лихі" справи. У свою чергу, класичні ("ідейні") сатаністи, як це не парадоксально, вважають нижче своєї гідності поклонятися будь-кому. В основу ідеології цієї течії сатанізму покладено вчення американця Ентоні ЛаВея, згідно з яким Сатана – узагальнене найменування сил природи. Серед членів даного об'єднання культивується індивідуалізм, тоді як адепти дияволопоклонства, навпаки, схильні гуртуватися в організаційні структури з чіткою ієрархічною побудовою.

Сатанізм набув особливого поширення в США та країнах Західної Європи у 50-60-і рр. XX століт-

тя на тлі кризи засад традиційної моралі, що супроводжувалася популяризацією містико-окульних вчень, масовим входженням молоді в рухи хіпі, панків та рокерів. “Товариство Асмодея”, “Церква останнього суду”, “Діти Сатани”, “Діти вогню”, “Арійський орден”, “Сестри Вельзевула”, “Друзі Люцифера” та інші легально діють в багатьох країнах Європи. Зокрема, в Німеччині нараховується 100 000, а у Франції – до 300 000 сатаністів [3, с. 106].

На цей час спостерігається значне уповільнення темпів зростання лав сатаністських організацій і переважна більшість людей відвідують “чорні” меси лише з цікавості, щоб отримати порцію гострих відчуттів.

У пострадянських країнах підґрунтя для поширення ідей сатанізму не менш сприятливе, аніж в Європі та Північній Америці. Основними рушійними силами цього процесу є економічні кризи, низький життєвий рівень населення, невпевненість у завтрашньому дні, корупція на всіх рівнях влади. Не менш суттєву роль відіграє своєрідний духовний вакуум, який так і не змогли заповнити традиційні релігійні течії після демонтажу підвалин марксистсько-ленінської ідеології в усіх сферах функціонування суспільства.

Поширенню сатанізму, значною мірою, сприяє наявність у вільному доступі відповідної літератури. До того ж, кожен користувач електронної мережі Інтернет може ознайомитися з програмними документами різних течій прихильників культу Сатани.

Наслідком популяризації цих ідей у 90-і роки минулого століття стали численні прояви бездумної, на перший погляд, жорстокості. Зокрема, вбивця трьох монахів Оптиної пустині назвав свій жахливий злочин “духовним подвигом”, а у портфелі школяра, який накинувся з ножом на вчительку, було знайдено записку з признанням, що він “продав душу Сатані”.

За підрахунками фахівців, в Російській Федерації нараховується від п'ятидесяти до ста тисяч прихильників сатанізму різних напрямків, а загалом у пострадянських країнах – удвічі більше [4].

Ще у 1989 році було створено “Посвячений Сатані Лицарський Орден “Чорна Меса” на чолі з “магістром сером Філаретом” (основна професія - лікар-кардіолог). Більшість членів організації – люди з вищою освітою, віком від 20 до 40 років. “Люциферити” (самоназва adeptів “ордену”) певний час випускали власний самвидавчеський “Вісник”, де містилася інформація про віровчення “ордену” та розміщувалися практичні рекомендації з магії. Крім того, вони підготували до видання власний опус під характерною назвою “Основи Антихристиянства”. За визнанням “люциферитів”, головною метою їх діяльності є ідеологічна боротьба з християнством. У 1990 році керівники “Чорної Меси” намагалися, щоправда безрезультатно, офіційно зареєструвати статут своєї організації у Міністерстві юстиції РФ. Кілька років потім філію “ордену” було відкрито у Харкові.

Випадково чи ні, але активізація московських “люциферитів” співпала з розгортанням діяльності очолюваного Ю.Кривоноговим київського “Інституту Атма”, який в 1990-1991 рр. склав основу сумновідомого “Великого білого братства”. Зокрема, про певні паралелі, синхронізовані у часі, свідчать спроби вплинути на широкі верстви населення через власні друковані видання, а також намагання отримати юридично підтверджений статус [5, с. 8-9].

Серед російських регіонів першість з поширення сатанізму належить Москві, де сформувалися кілька організованих груп прихильників культу Сатани, які мають чітку ієрархічну структуру.

Наприклад, члени організації “Чорний Ангел” поділяються на дві категорії: “учні” та “слуги” (останні проводять культові відправи та ведуть господарчі справи). Зі “слуг” обирається “верховна жриця”, а “учні” створюють необхідне тло для “чорної меси”: вживають спиртні напої, займаються груповим сексом, п'ють кров “в ім'я Диявола”.

Проте найбільш відомим на пострадянському просторі об'єднанням дияволопоклонників стало московське “Товариство Сатани”. На піку своєї популярності воно нараховувало майже 1000 adeptів і мало осередки в багатьох російських регіонах [3, с. 110]. Переважно його членами є люди творчих професій, учні та студенти, вік – від 17 до 40 років. “Товариство” очолює “головний жрець” та 15 його наближених. Їхні ритуали запозичені з книги заклинань “Карактора” та іншої окульної літератури. Отримати статус повноправного члена можливо лише після проходження численних ритуалів: попереднє знайомство та перевірка, посвята та випробування сили. Тричі на рік (у Вальпургієву ніч, у ніч на Івана Купала та ніч Мертвих - Хеловін) влаштовуються свята для посвячених та прихильників. На міжнародному рівні “Товариство Сатани” підтримує контакти з американським “Братством Чорного Хреста” [5].

Приклад іншої відомої московської організації сатаністів – “Чорного братства” (Blec Brotherhood) наочно демонструє процес взаємодії сучасних течій сатанізму та неоязичництва на ґрунті ворожого ставлення до християнства. Зокрема, його лідери свого часу навіть мали намір “об'єднати всіх сатаністів і язичників СНД”. Члени “Братства”, переважно студенти, заперечують свою відповідальність перед суспільством, проповідують, поряд з традиційною ворожістю щодо християнства, культ сили та крайні форми індивідуалізму. Разом з тим, об'єднання з іншими угрупованнями сатаністів гальмується несприйняттям лідерами “Чорного братства” практикування дияволопоклонниками оргій та вживання наркотиків, що, на їхню думку, відволікає від “майбутніх великих битв” [5].

Громади сатаністів, переважно дияволопоклонників, діють в багатьох регіонах України, про що свідчать кримінальна хроніка та численні публікації в періодичних виданнях про акти вандалізму, прояви насилля та знущання над тваринами.

Такі антигромадські прояви частково пояснюються елементами віровчення дияволопо-

клонників, які відносяться до Диявола (Сатани, Люцифера) як до об'єкта культового поклоніння. Це, у свою чергу, потребує практикування тих чи інших магичних ритуалів. Бога сприймають як безпосереднього ворога Диявола і вірять у те, що під час вирішальної битви (Армагеддона) Диявол отримає верх над Богом [4].

Зокрема, ще на початку 90-х рр. минулого століття члени запорізької організації "Некрономікон Синдикат" свідомо вчиняли хуліганські дії у православних храмах, провокуючи конфлікти з представниками традиційних конфесій [6].

У 1995 році на кладовищах у містах Бурштин, Чернівці, Калуш та Івано-Франківськ прихильники культу Сатани пошкодили надгробки та перевернули хрести на десятках могил, а також нанесли фарбою сатаністську символіку. У 1999 році в м.Ірпінь Київської області працівники правоохоронних органів затримали на місці злочину трьох сатаністів після наруги над могилами на місцевому цвинтарі [6].

У 2013 році жертвою сатаністів став 18-річний Владислав Михайлюк у місті Рахів на Закарпатті. Його знайшли убитим на руїнах недобудованого будинку. Помер хлопець від 18 ножових поранень, які нанесли йому "служителі Сатани" [7].

Нерідко у молодих киян можна побачити сатаністські амулети – перевернутий хрест, хрест з розіп'ятим змієм, пентаграму тощо. На Подолі жваво торгують масками диявола з пап'є-маше та металеві фігурки Асмодея. Користуються попитом різноманітні книги з магії та чаклунства. В окремих районах Києва (Оболонь, Троєщина, Печерськ) іноді можна знайти оголошення про набір нових учнів до того чи іншого "ордену".

То ж не дивно, що в столиці України діють кілька угруповань дияволопоклонників. Переважно це своєрідні "клуби дозвілля", молодіжні "тусовки". Найбільш відомими серед них стали "Орден Чорного Хреста", "Зірки пекла", "Легіон темряви" та "Чорна благодать". Їх шабаші свого часу періодично відбувалися на місцевих кладовищах, поблизу християнських храмів та на знаменитій Лисій горі (так званий Лисогірський форт).

"Чорні меси" місцевих сатаністів копіюють свідчення про аналогічні дії середньовічних церковних авторів: чорні свічки, перевернутий хрест (бажано взятий з могили), декламування християнських текстів у зворотному порядку, оголена дівчина у ролі "вівтаря", причащення кров'ю, ритуальне принесення в жертву тварини.

Так, у ніч з 6 на 7 липня 1993 року (свято Івана Купала) на Лисій горі правоохоронцями були затримані кілька осіб, які мали намір провести культовий обряд на честь Сатани із жертвоприношенням тварини та сексуальною оргією. Кілька років потому під час святкування Вальпургієвої ночі на Замковій горі (практично у центрі Києва) співробітники МВС затримали та склали адміністративні протоколи стосовно 25 прихильників культу Сатани, які мали намір налякати черниць православного жіночого монастиря, розташованого поблизу місця проведення шабашу [8].

Втім, релігійність здійснюваних дияволопоклонниками ритуалів викликає сумнів. За великим рахунком, характер цих дійств (не зважаючи на те, як себе позиціонують їх організатори та учасники) є складовою молодіжної субкультури.

Зокрема, як свідчить зведення МВС, 31 жовтня 1998 року під час шабашу, що відбувався в Києві у недобудованому приміщенні лікарні, члени "Ордену Чорного хреста" у стані сильного наркотичного та алкогольного сп'яніння викликали духів та "сексуально розкріпачувались". З метою відповідного психологічного налаштування лунала музика рок-гуртів "Скорпіонз", "Металіка", "Енігма", "Канібали" а також проводилася гра "Дракула", під час якої ведучий кусав першого гравця, той - наступного і так далі по колу. Співробітники МВС, які здійснювали рейд по "злочиним" місцям, були вражені не лише картиною спотворених трупів тварин, але й складом учасників шабашу. Серед затриманих виявилися представники політичних організацій: анархісти, радикал-комуністи та неонацисти, які пояснили свою присутність виключно наміром залучити сатаністів до "політичної боротьби" [9].

Контингент груп дияволопоклонників - переважно підлітки та молодь віком від 14 до 25 років з невисоким інтелектуальним рівнем. Керує ними, як правило, старша за віком особа, яка відзначається соціопатичними схильностями та певною харизмою. Кількісний склад цих груп (чисельність рідко перевищує 20 чоловік) постійно коливається. Саме тому ідейних дияволопоклонників поважного віку залишається досить мало.

До лав adeptів сатанізму потрапляють різними шляхами: захоплення "важкою" музикою, захоплення магією та окультизмом, колективний перегляд фільмів відповідної тематики тощо. Далі у справу вступає природне для молоді заперечення традиційних суспільних цінностей, пошук чогось таємничого, бажання самоствердитися, для соціопатів – можливість реалізувати свої нахили.

Досить характерний в даному контексті психологічний портрет активних членів "Ордену Чорного хреста".

Зокрема, "Красунчик" відзначається психічною неврівноваженістю, схильний до насилля. Виконував обов'язки "ката-екзекутора": власноруч вбивав тварин, виконував вироки лідерів групи щодо тілесних покарань сатаністів -порушників кодексу організації. Повертаючись з чергового шабашу, пограбував та жорстоко побив іншого підлітка, а згодом, вже перебуваючи під слідством, важко поранив представника конкуруючої молодіжної "тусовки".

Його приятель "Псих", який виконував функції "верховного жерця", полюблив називати себе "екстремістом прямої дії". Безробітний, схильний до вживання наркотиків, перебуває на обліку в психдиспансері, а тому вважає, що може безкарно вчинити будь-який злочин [10].

"Орден Чорного хреста" припинив своє існування після засудження за кримінальні злочини його лідерів, після чого його adeptи перекочува-

ли до інших груп сатаністів та язичників. Згодом окремі з них продовжували брати участь у вчинення актів вандалізму на території цвинтарів та приміщень християнських храмів.

Характерно, що представники лавеєвської “Церкви Сатани” ображаються, коли їх, “справжніх сатаністів”, ставлять на один щабель з дияволопоклонниками. На їхню думку, останні використовують атрибутику сатанізму для ідеологічного обґрунтування всіляких асоціальних вчинків: хуліганства, сексуальних оргій, споживання наркотиків тощо.

“Ідейні” сатаністи, серед яких багато людей з вищою освітою, аж ніяк не бажають отримати імідж бездумних руйнівників і категорично відмежовують від своїх стихійних братів. Вони не визнають існування абсолютного зла, як і абсолютного добра. Їх світогляд багато в чому ґрунтується на працях Ніцше. Основне моральне кредо – крайній індивідуалізм. Будь-які суспільні норми та закони не сприймаються як обов’язкові до виконання, але й порушувати їх вони не мають наміру. Послідовники ЛаВея вважають відверто асоціальною поведінку глупотою, яка, у свою чергу, є головним гріхом [3, с. 114].

Цікаво, що “справжні” сатаністи (переважно це представники технічної інтелігенції) вважають своїм стратегічним завданням руйнацію ідеологічних та моральних засад сучасного суспільства. Як альтернативу останньому, керівники віртуального клубу “Чорне Світло” запропонували проєкт устрою сатаністської держави, громадяни якої мають право сповідувати будь-яку з релігій, окрім заснованих на Біблії. За злочин проти особи, що сповідує аврамічну релігію, сатаністами передбачена суто символічна відповідальність – штраф або умовний термін покарання. З метою реалізації даної програми пропонується створити політичну партію сатаністів (з тактичних міркувань вона матиме іншу назву).

Популяризація ідейних засад сатанізму здійснюється через мережу Інтернет, що дає можливість ознайомити з ними величезну аудиторію. Водночас, великими тиражами в Росії надруковано книги ЛаВея “Сатанинська біблія”, “Сатанинський ритуал” та “Керівництво для відьом”, частину яких поширено в Україні. Разом з тим, у 1996 році київське видавництво “Пандора” вирішило самостійно задовольнити попит місцевих прихильників культу Сатани, віддрукувавши понад 1000 примірників “Сатанинської біблії” [11].

Цікавим є процес взаємодії прихильників сатанізму з представниками неоязичницьких та радикальних громадсько-політичних об’єднань на ґрунті ворожого ставлення до традиційних релігій, насамперед до християнства. Зокрема, 14 листопада 1998 року в оскверненні греко-католицького храму на Аскольдовій могилі (м. Київ), поряд з сатаністами, брали участь місцеві анархісти та прихильники язичницьких культів. Незабаром сатаністи і толкіністи, об’єднавши зусилля, намагалися спровокувати бійку з представниками угруповання «скін-хедів» на Майдані Незалежності. У затриманих правоохоронцями учасників інциденту (пере-

важно підлітків) були вилучена холодна зброя та пневматичні пістолети. У свою чергу, лідер однієї з місцевих груп “чорного металу” на прізвисько “Борман” мав намір створити організацію, ідеологічним базисом якої мало стати об’єднання язичників і сатаністів для “протидії неслов’янських етносів [12].

До того ж, сатаністи нерідко прикриваються язичництвом для легалізації своїх груп. Зокрема, у 2014 році в с. Пастирське Черкаської обл. функціонувала релігійна громада “Божичі” (zareєстрована органами державної влади), культова атрибутика (перевернутий хрест, зображення Сатани тощо) якої та пости в мережі Інтернет свідчать про її належність до течії дияволопоклонників [13].

Та, попри заяви окремих церковних та громадських діячів, представники сатанізму суттєво не впливають на релігійну ситуацію в Україні. Їх частка не перевищує кількох відсотків від чисельності всіх неорелігійних структур.

Разом з тим, задамося іншим питанням: чи існує загроза політизації організацій сатаністів? Безумовно, жодна з політичних сил не буде відкрито пов’язувати себе з сатаністами чи язичниками, адже це загрожує іміджевими та електоральними втратами. Проте ідеологічно вмотивовані бойовики, виховані на засадах ксенофобії, можуть використовуватись для залякування політичних опонентів та вчинення провокацій, які можуть дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію як в окремому регіоні, так і в державі загалом.

Не слід вважати, що проблема сатанізму може бути вирішена лише у площині застосування норм Кримінального кодексу. Вона буде існувати до того часу, поки не будуть усунені передумови виникнення та поширення цього явища. Серед них головним є не лише соціально-економічна нестабільність, але й відсутність у молоді чітких духовних орієнтирів. У зв’язку з цим, існує нагальна потреба розробки відповідної державної програми, із залученням засобів масової інформації, громадських організацій та діячів культур, яка має визначити конкретні заходи щодо захисту молодого покоління від ідеологічного впливу деструктивних культів.

Список використаних джерел

1. Карагодіна О. «Новий вік»: ознака занепаду чи початок сходження? // Людина і світ. - 1996. - №8. - С.35-38.
2. Кантеров И. Я. Новые религиозные движения в России. Религиоведческий анализ. – М., 2006. - 472 с.
3. Петрик В. М., Ліхтенштейн Є. В., Гринько В. В., Левченко С. М. Нетрадиційні релігійні та містичні об’єднання України. Курс лекцій з релігієзнавства. – К., 2000. - 225 с.
4. Сатана и его друзья: Из достоверных источников [Электроний ресурс] /Агентство федеральных расследований «FreeLance Bureau». - Режим доступу: www.flb.ru
5. Гринько В. В. Велике біле братство як нерелігійний феномен. – Київ: Українська асоціація релігієзнавців, 1998 – 86 с.
6. Пятница 13-го // Факты и комментарии. – 1998. – 17 ноября.
7. Сатанізм в Україні і його наслідки. [Електроний ресурс] /Надзвичайні новини - Режим доступу: - https://nnovosti.info/articles/satanizm_v_ukrajini_i_jogo_naslidki_video-222.html.

8. Гулянка сатанистов// Киевские ведомости. -1996. – 7 августа.

9. Сатанизм [Электроний ресурс] Украина криминальная/ Режим доступу: <http://cripo.com.ua/processes/?p=1672/>

10. Прошлую ночь в “павловке” отмечали убийством собак// Факты и комментарии. – 1998. – 4 февраля.

11. Ла Вей А. Ш. Сатанинская библия. – К.: Пандора, 1996. - 225 с.

12. Журавлёв В. Неоязычество: религия или завуалированная форма политического радикализма? //Человек и закон, - №5.- 2001.- С.38-42.

13. В Украине зарегистрировали церковь сатанистов, которые обрядами шокировали священников и людей [Электроний ресурс] / ТСН Україна - Режим доступу: <https://tsn.ua/ru/ukrayina/v-ukraine-zaregistririvali-cerkov-satanistov-kotorye-obryadami-shokirovali-svyaschennikov-i-lyudey-387804.html>

References

1. Karahodina O., 1996. ‘«Novyi vik»: oznaka zanepadu chy pochatok skhodzhennia?» [“New Age”: Sign of decline or the ascension] *Liudyna i svit*, N8, pp. 35-38.

2. Kanterov I. Y., 2006. ‘Novyye religioznye dvizheniya v Rossii. Religiovedcheskiy analiz [New religious movements in Russia. Religious analysis]’, М., 472 p.

3. Petryk V. M., Likhtenshtein Y. V, Hryenko V. V., Levchenko S. M. 2000. ‘Netradytsiini relihiini ta mistychni obiednannia Ukrainy. Kurs lektsii z relihiieznavstva [Non-traditional religious and mystical associations of Ukraine. Course of lectures on religious studies]’, К., 225 p.

4. Satana i ego druzya: Iz dostoverniyh istochnikov [Satan and His Friends. From Reliable Sources]’ [Electronic resource]/ Agentstvo federalnyih rassledovaniy «FreeLance Bureau» - Mode of access URL: www.flb.ru

5. Hryenko V. V. 1998. ‘Velyke bile bratstvo yak neorelihiiniy fenomen [The Great White Brotherhood as a Neoreligious Phenomenon]’, Kyiv, Ukrainska asotsiatsiia relihiieznavtsiv, 86 p.

6. ‘Piatnytsa 13-ho [Friday the 13th]’ Fakty i kommentarii. – 1998. – November 17.

7. ‘Satanizm v Ukrayini i jogo naslidki [Satanism in Ukraine and its consequences]’ [Electronic resource] / Nadzvichajni novini - Mode of access URL: [https://nnovosti.info/articles/satanizm v Ukrayini i jogo naslidki video-222.html](https://nnovosti.info/articles/satanizm-v-Ukrayini-i-jogo-naslidki-video-222.html).

8. ‘Gulyanka satanistov [Partying Satanists]’ Kievskie vedomosti. -1996. – August 7.

9. ‘Satanyzm [Satanism]’ [Electronic resource] /Ukrayna krymynalnaia - Mode of access URL: <http://cripo.com.ua/processes/?p=1672/>

10. ‘Proshluyu noch v “pavlovke” otmechali ubijstvom sobak [The dog massacre: crazy night in the Pavlov Mental Hospital]’ Fakty i kommentarii. – 1998. – February 4.

11. La Vey A. S. 1996. ‘The Satanic Bible’, К., 225 p.

12. Zhuravlyov V. 2001. ‘Neoyazyichestvo: religiya ili zavualirovannaya forma politicheskogo radikalizma? [Neo-Paganism: Religion or a Veiled Form of Political Radicalism?]’ *Chelovek i zakon*, №5, pp.38-42.

13. ‘V Ukraine zaregistririvali tserkov satanistov, kotorye obryadami shokirovali svyaschennikov i lyudey [The Satanistic church was registered in Ukraine. Their rituals shocked priests and usual people]’ [Electronic resource] / TSN Ukraina - Mode of access URL: <https://tsn.ua/ru/ukrayina/v-ukraine-zaregistririvali-cerkov-satanistov-kotorye-obryadami-shokirovali-svyaschennikov-i-lyudey-387804.html>

УДК 130.2

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ
ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА**
**PHILOSOPHICAL AND LEGAL ASPECTS
OF THE INFORMATION SOCIETY**

Данілія В. О.,

кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри філософії і соціології, Український
державний університет залізничного транспорту
(Харків, Україна),
e-mail: DanilyanVadim@kart.edu.ua,
ORCID: 0000-0002-1951-7830

Крутько І. М.,

старший викладач кафедри економічної теорії
та права, Український державний університет
залізничного транспорту (Харків, Україна),
e-mail: krutko@kart.edu.ua,
e-mail: etip12@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-3236-6387

Колісников А. В.,

старший викладач кафедри економічної
теорії та права, Український державний
університет залізничного транспорту (Харків,
Україна), e-mail: kolisnykov@kart.edu.ua;
e-mail: avk.lawyer@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-8359-0381

Danilian V. O.,

Candidate of Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor, Department of Philosophy and
Sociology, Ukrainian State University of Railway
Transport (Kharkiv, Ukraine),
e-mail: DanilyanVadim@ukr.net,
e-mail: DanilyanVadim@kart.edu.ua,
ORCID: 0000-0002-1951-7830

Krutko I. M.,

Senior Lecturer in the Department of Economic
Theory and Law, Ukrainian State University of Railway
Transport (Kharkiv, Ukraine),
e-mail: krutko@kart.edu.ua,
e-mail: etip12@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-3236-6387

Kolisnykov A. V.,

Senior Lecturer in the Department of Economic
Theory and Law, Ukrainian State University of Railway
Transport (Kharkiv, Ukraine),
e-mail: kolisnykov@kart.edu.ua;
e-mail: avk.lawyer@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-8359-0381

Розвиток різноманітних інформаційних технологій призводить до взаємодії інформаційного суспільства з традиційними соціальними і правовими структурами, в тому числі з бюрократією, що викликає нагальну необхідність теоретичного філософського осмислення «цифрової» держави в Україні. **Методи** – аналітичний метод, моделювання, класифікація, теорії глобалістики та інформаційного суспільства, культурна антропологія, соціально-філософський аналіз. **Мета** – дослідити різні моделі і філософсько-правові аспекти інформаційного суспільства в Україні. **Висновки.** Уточнено поняття «інформаційного суспільства», запропонована нова типологія, що включає дві моделі інформаційного суспільства – фінську та американську, де головними критеріями виокремлення є ставлення до приватної ініціативи, прав людини, інформаційного захисту громадян. Визначені основні філософсько-правові аспекти становлення інформаційного суспільства в Україні. Проаналізована концепція «мережевої» держави М. Кастельса та рівні розвитку інформаційного суспільства.

Ключові слова: інформаційне суспільство, соціальна філософія, право, філософія права, цифрова держава, інформаційні технології, філософія культури.

The development of various information technologies leads to the interaction of the information society with traditional social and legal structures, including the bureaucracy, which calls for the urgent need for a theoretical philosophical understanding of the «digital» state in Ukraine. **Methods** – analytical method, modeling, classification, theories of the globalist and information society, cultural anthropology, socio-philosophical analysis. **The aim** is to explore different models and philosophical and legal aspects of the information society in Ukraine. **Conclusions.** The concept of «information society» has been clarified, a new typology has been proposed, which includes two models of the information society – Finnish and American, where the main criteria for separation are the attitude to private initiative, human rights, information protection of citizens. The main philosophical and legal aspects of the formation of the information society in Ukraine are identified. The concept of «network» state of M. Castels and levels of development of the information society are analyzed.

Keywords: information society, social philosophy, law, philosophy of law, digital state, information technology, philosophy of culture.

Постановка проблеми. Розвиток соціально-культурних та правових віношень у сучасному світі тісно пов'язаний з розвитком різноманітних інформаційних технологій, саме бурхливий розвиток українського інформаційного та комунікативного простору дозволяє нам говорити про функціонування «інформаційного суспільства» в нових культурних реаліях. Взаємодія інформаційного суспільства з традиційними структурами, в тому числі з бюрократією, вироблення нових структур та суспільних ієрархій на основі розвитку інформаційних технологій, а також питання «цифровізації» суспільних та правових послуг, ціннісне навантаження інформації та знання у добу інформаційного суспільства, а також питання зв'язку інформації, інтернету та соціального інституту демократії залишається ще недостатньо розкритим у сучасній гуманітарній думці України.

Ступінь дослідження, аналіз останніх публікацій. Основні концепції становлення інформаційного суспільства розглянуті Д. Беллом, І. Масуді, М. Кастельсом [6]. Взаємодію інформаційного суспільства та процесів глобалізації, створення «планетарної цивілізації» вивчали У. Бек [1], В. Горський [3], Ф. Джеймісон, А. Негрі, М. Хардт [7]. Вплив інформаційного суспільства на гуманітарну складову культури та природу людини було окреслено у працях Ж. Бодріяра, С. Жижека [4; 5], М. Кастельса [6]. Деякі правові аспекти інформаційного суспільства як суспільства демократії накреслені у працях Е. Бюкенфьорде [2], М. Кастельса [6], Ф. Фукуями, водночас філософське осмислення інформаційного суспільства потребує подальших глибоких міждисциплінарних філософських досліджень.

Формулювання цілей статті. Мета – дослідити різні моделі інформаційного суспільства, а також філософсько-правові аспекти становлення інформаційного суспільства в Україні.

Виклад основного матеріалу та отриманих наукових результатів дослідження. Інформаційне суспільство характеризується не тільки поширеністю та якістю переробки інформації, але й формування нових видів комунікацій та соціокультурних ієрархій, де основним стає доступ до інформації та здатність нею скористатись. Для

інформаційного суспільства характерно наявність постіндустріальної економіки, масової культури, розвиток транснаціональних корпорацій та розгалуженого світового ринку, своєрідна розвинена демократія, зараз часто говорять про «електронну демократію» та «цифровий уряд», де доступність медіаресурсів та інтернет комунікації повинна забезпечувати не бувалий ступінь прямого демократичного виявлення своїх рішень справжньої більшості населення щодо всіх важливих суспільних та економічних питань, а також забезпечити новий правовий статус громадян, доступність використання та захисту громадянських прав і свобод.

Також інформаційне суспільство пов'язано з процесами глобалізації, коли інформаційна культура та комунікації набувають світового масштабу.

У науковій спільноті поширена думка, що сам термін «глобалізація» з'явився завдяки опублікованій у 1983 році в Harvard Business Review статті Теда Левіта «The Globalisation of Markets», тобто «глобалізація ринків». Пропонувалось визначення «глобального ринку», а також формування глобального бізнесу. Ця ідея щодо формування глобальної економіки та спільної споживацької культури була підтримана американськими вченими, що висувують, в свою чергу, ряд теоретичних концепцій щодо не тільки формування глобального ринку, а й зростання глобальної інтеграції та взаємозалежності у світі, формування наднаціональних світових форм влади, функціонування світової культурної інфраструктури, в тому числі й інформаційної, ознак занепаду старої національної форми влади та обґрунтування переходу до наднаціональних структур у глобальному масштабі.

Одним з відомих дослідників питань глобалізації, творення світової глобальної культури, перехід її до інформаційного функціонування, та пояснення механізмів уникнення світових глобальних ризиків через культурні та ментальні запобіжники є Ульріх Бек. Глобалізація, на точну думку У. Бека, до якої ми також приєднуємось у своєму дослідженні, це насамперед «ерозія старих відомих культурних процесів», серед яких і національна держава та національна ідентичність, що поступово замінюється глобальною ідентичністю, що повторює часто помилки формування національних ідентичностей, водночас світові інформаційні потоки сприяють формування принципово нових глобальних відношень. У. Бек цілком слушно зазначає: «бо глобалізація, як вже наголошувалось, означає насамперед денационалізацію – ерозію, але й можливу трансформацію національної держави у державу транснаціональну» [1, с.31-34].

Також можна використати метафору, що характеризує вплив глобалізації на світову систему культурних та світових цінностей, коли саме буття стає дизайном, тобто набором взаємодовнювальних засобів прикрашення дійсності в залежності від тих чи інших життєвих та суспільних потреб, згідно нашої концепції, вже не влада, в офіційному чи бюрократичному значенні цього слова, а інформаційна культура задіює весь цей інструментарій дизайну, стає ключовим засобом соціокультурної

динаміки, в цьому, на нашу думку, принципова відмінність інформаційного суспільства від постіндустріального.

Тим самим глобалізація формує нові цінності, де відкритість означає насамперед руйнування старих бюрократичних установ та кордонів, інформаційна обізнаність та освіта стає одним з найефективніших засобів здійснення такої культурної політики: «Глобалізація означає пізнане на досвіді руйнування кордонів повсякденної діяльності в різних сферах господарювання, інформації, екології, техніки, транс культурних конфліктів і громадянського суспільства, означаючи, таким чином, дещо в принципі давно знайоме і одночасно незрозуміле, що з трудом розуміється, дещо таке, що з нездоланною силою змінює наше повсякденне життя і змушує усіх прилагоджуватись і відповідати на ці зміни» [1, с. 86-88].

Так трансформації можуть мати й руйнівну складову, але У. Бек, а ми разом з ним, займає позицію поміркованого оптимізму, соціокультурні спільноти та їх культурна ідентичність переживають певні загрози у добу глобалізації, але зберігають своє культурне осердя та трансформаційний потенціал, тому, услід за Х. Балла, У. Бек новітню добу глобалізації визначає як «нове середньовіччя», час створення дієвих, перехресних ідентичностей, набуття нового політичного та правового досвіду, відповідно вже на осиної світового ринку можуть створюватись транснаціональні суспільства і нові культурні зв'язки – «соціальні і політичні зв'язки й ідентичності повинні мислитись як перехрещені у поняттях глобальних, регіональних, національних і локальних відправних точок і концепцій дій» [1, с. 198].

Загалом, окреслюючи поняття «глобалізації» на підставі основних поширених теоретичних концепцій, ми можемо констатувати, що однозначного визначення глобалізації не тільки не можливо, але й не потрібно, оскільки використовується для опису досить різних світових тенденцій, становлення світового інформаційного простору. Глобалізація залишається важко визначити концептуально через масштабність природи світових соціальних процесів та бурхливість та несподіваність змін, що ускладнюють емпіричну складову досліджень глобалізації.

Глобалізація загалом фокусує у собі всі суперечності і конфлікти сучасного світу, водночас одним з найсуперечливіших її параметрів залишається інформаційна та медійна культура, іноді такі бурхливі зміни стають для сучасників стають неочікуваними і можуть викликати нерозуміння чи навіть культурний шок.

Ми ж вважаємо, що глобалізація – це взаємодіючі процеси, які спільно використовують характеризуючі їх змінні, і виконання одного процесу впливає на результат іншого. «Змінні» в цьому контексті вимагають більш широкої інтерпретації. Взаємодіяти можуть або конкуруючі процеси, або процеси, які виконують спільну працю разом. Вплив, який виявляють один на одного взаємодіючі процеси, не завжди передбачуваний і відтворений

науково. Ле побудова моделі цього процесу дозволяє вирішувати безліч прихованих проблем. Зміна базових парадигм життєдіяльності особистості та суспільства, поширена де-структуризація й делегітимізація соціальних інституцій та ефемерність культурних проявів призводять до того, що, як зазначає М. Кастельс, «ідентичність стає головним, а іноді й єдиним джерелом смислів. Люди все частіше організовують свої смисли не навколо того, що вони роблять, а на основі того, ким вони є, або на основі своїх уявлень про те, ким вони є» [3, с. 27]. Тим самим інформаційна та освітня складова суспільних процесів набуває більшого значення, ніж політична та економічна складові.

Спільнота, з якою могла би ідентифікувати себе людина і яка відповідала б філософському, правовому чи соціологічному розумінню, все менше стає представленою в реальному житті, оскільки все рухається і переміщується, інформаційне суспільство характеризується мобільністю та плінністю, і ніщо не є надійним. Суспільству, що глобалізується, притаманні якісно нова динамічність, мобільність і ротаційність сучасного суспільного життя, його відкритість глобальній інформаційній комунікативній експансії, відтак повсякчасна перформативність, постійне творенні нових суспільних стандартів та орієнтирів, в тому числі і правових, швидкі і повсякденні зміни у масовій культурі, і як підсумок – релятивізм, перформативність і неусталеність суспільного життя.

Відомий філософ сучасності Славој Жижек у зв'язку з процесами глобалізації та трансформації традиційних культур під впливом інформаційних технологій звертається до концепту «уявлених спільнот» Бенедикта Андерсона, розглядаючи їх у контексті феномену культурного капіталізму. На основі поширення цього концепту С. Жижек стверджує, що сама нація і національна держава стають товаром для переживання, залучення до уявної гіпербалізованої більшості, наприклад, купуючи будь-які речі, споживач стає представником національної спільноти, людині надається відчуття співпричетності, «участі у загальнонаціональній справі» [4, с. 158-159].

«Культурний капіталізм» визначається С. Жижеком як доведений до свого логічного завершення віртуальний капіталізм, вирощений інформаційним суспільством, що ставить нас перед «пустим» Панським Означальником, що заповнений культурним досвідом, пов'язаним з певним «стилем життя» і споживання образів. Культурний капіталізм характеризується тим, що відношення між предметом та його символом-образом обертаються, коли символ образ та його інформаційне наповнення репрезентують продукт, а не навпаки, як було в індустріальному та постіндустріальному суспільстві. Також С. Жижек слушно зазначає, що відбувається нестача мови, нестача означуваного, оскільки у нас немає мови, завдяки якій ми могли описувати нову інформаційну реальність, не звертаючись до конотацій «стилю життя», модності образу та дизайну життя [5, с. 155-157]. Інформаційне суспільство диктує нам капіталізацію

суспільних відношень, водночас проголошуючи їх подальшу демократизацію для усіх суспільних прошарків.

У своїй відомій роботі «Імперія» Майкл Хардт і Антоніо Негрі сучасний тип культури і світопорядку позначають як Імперія, що означає новий вид суверенітету, для якого характерні наявність глобального ринку, в тому числі й інформаційного, глобального виробництва і як наслідок – глобального порядку. В цьому глобальному порядку гроші, інформація, технології, самі люди легше долають національні кордони, а імперія перетворюється на детеріорізований владний апарат, що старі владні відношення замінює на інформаційні, інформаційні технології включають глобальний простір у розширені відкриті екстериторіальні межі, тим самим імперія створює свій світ, регулюючи соціальні відносини між людьми і прагнучи до влади над людською природою [7, с. 9-14].

Інформаційно-правові аспекти розгляду глобалізації з необхідністю будуть включати зміни у самій природі людини та захисту гуманістичного змісту цивілізаційного розвитку, відображені у розвитку правової інформаційної культури.

Прийнято виділяти дві основні моделі відкритого інформаційного суспільства, де найкраще реалізуються загальні настанови соціальної ефективності, демократичності та захисту прав громадян, в тому числі й інформаційної безпеки та інтелектуальних прав. Це американська та фінська модель інформаційного суспільства.

Завдяки інформаційним та електронним змінам, в тому числі формуванню електронних урядів та інформаційного суспільства, «цифровізації» суспільних відношень, можна констатувати, що державні і територіальні кордони більше не перешкоджають суспільному та мультикультурному діалогу, функціонуванню ряду культурних універсалій, в тому числі демократії, соціальному захисту та громадянському суспільству.

Фінська (скандинавська) модель інформаційного суспільства відзначається існуванням механізмів соціального контролю і будується на основі держави добробуту та освітньої компетентності. Інформаційний розвиток розуміється як один з найкращих способів соціального розвитку, технологічне та інформаційне зростання розуміється як спосіб громадянського росту та задоволення соціокультурних потреб. Фінська модель передбачає високий рівень соціальних стандартів – безкоштовна державна освіта, медичне і соціальне страхування, також говориться про скорочення трудового тижня до чотирьох днів та 24-27 робочих годин на тиждень. Інформаційне суспільство виступає в такій моделі як соціально орієнтоване суспільство, де інформаційні технології забезпечують доступність державних благ для всіх прошарків і є способом гарантування рівних можливостей для усіх громадян, тим самим інформаційне суспільство розуміється як ефективно в соціальному і правовому плані та спрямоване на відсутність конфліктів і соціальної несправедливості, виступає як головний гарант прав і свобод громадян.

Американська (ринкова) модель передбачає розвиток інформаційного суспільства на основі приватної ініціативи та її захисту, коли держава мінімально втручається у розвиток інформаційних технологій і гарантує лише мінімум прав громадян, інформаційне суспільство цього типу формується на ринкових засадах. Лише інтелектуальна еліта, що має доступ до новітніх розробок та технологій, має повний комплекс забезпечених громадянських та інтелектуальних прав, американська модель занована на дисбалансі у правовому, економічному та особливо освітньому плані, інформаційні технології розглядаються як ексклюзивні послуги, доступ до яких відбувається за законами ринку та комерційного успіху.

Фінська модель сприяє кращому розвитку соціально-культурної динаміки, стабілізує суспільство, спрямоване на уникнення конфліктогенних чинників, поєднує бізнес, суспільство та державні гарантії, отже більша увага приділяється правовому захисту громадян та правовій легітимності усіх громадських процесів. У цьому відношенні саме з точки зору права та всебічного розвитку громадян Україні слід насамперед орієнтуватись на цю модель розвитку інформаційного суспільства, що стане основою консолідації та трансформації сучасної української держави. Оскільки основними виробничими ресурсами в сучасних суспільствах стають знання та інформація, відсуваючи значення праці, землі та капіталу на другий план, то розвиток інформаційних технологій в Україні має забезпечити її успішне входження до світового економічного та комунікативного простору, змінюючи конфігурації політичної та економічної влади. М. Кастельс [6], наприклад, говорить про інформаційну культуру та мережеве суспільство, що на основі нових інформаційних змін призведе до перебудови структури соціальних відношень та ієрархій, в тому числі до віртуалізації політичних та правових стосунків. Основою нового інформаційного суспільства має стати робоча сила, «що самостійно програмується» (М. Кастельс) [6], здатна до самоосвіти та прийняття владних рішень. Зокрема нова «мережева» держава [6] передбачає політику інформаційної участі усіх громадян у політичному та правовому житті, це так звана «цифрова демократія», або «демократія доби інформаційних технологій».

Оскільки будь-яка демократія повна обґрунтовуватись правами людини, то зі створенням різних форм «мережових» держав та різних форм інформаційного суспільства, спрямованість на правовий захист громадян буде тільки посилюватись [2, с. 169-170].

Висновки. В результаті нашого дослідження уточнено поняття «інформаційного суспільства», запропонована типологія, що включає дві моделі інформаційного суспільства, де головним чинником розрізнення є ставлення до приватної ініціативи та прав людини, а також інформаційний захист громадян, визначені основні філософсько-правові аспекти становлення інформаційного суспільства в Україні, перспективи взаємодії громадянського суспільства з «цифровими» технологіями. Окре-

мо виділяється концепція «мережевої» держави М. Кастельса, різні хвилі розвитку інформаційного суспільства (становлення інформаційних технологій, ціннісно-правові засади розвитку інформаційного суспільства, власне інформаційне суспільство, інформаційне суспільство, цифрова демократія). Також окреслені позитивні та негативні сторони впливу на інформаційне суспільство глобалізації, явище мобільності у соціально-культурному та правовому відношенні, нове розуміння суверенітету у правовому та філософському смислі, а також взаємодію різних ціннісних універсумів в українському інформаційному просторі, розвитку нових типів спілкування та правового захисту на основі нових інформаційних технологій.

Список використаних джерел

1. Бек У. 2001. *Что такое глобализация?: Ошибки глобализма – ответы на глобализацию*, пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника. Прогресс-Традиция, Москва, 303 с.
2. Бьокенфьорде Е. В. 2012. Чи є демократія необхідною вимогою прав людини? *Філософія прав людини*, за ред. Ш. Госепата&Г. Ломанна. Ніка-Центр, Київ, с.169-175.
3. Горський В. 2001. Україна на порозі планетарної цивілізації, *Практична філософія*, №2, с. 214-220.
4. Жижек С. 2003. *Тринадцять опытов о Ленине*. Ad Marginem, Москва, 255 с.
5. Жижек С. 2014. *Шекотливый субъект: отсутствующий центр политической онтологии*, пер. с англ. С. Шкуиной. Изд. дом «Дело» РАНХиГС, Москва, 528 с.
6. Кастельс М. 2004. *Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе*, пер. с англ. А. Матвеева. У-Фактория (при участии Гуманитарного ун-та), Екатеринбург, 328 с.
7. Хардт М., Негри А. 2004. *Империя*, пер. с англ., под. ред. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова. Праксис, Москва, 440 с.

Reference

1. Bek U. 2001. *Что такое globalizaciya?: Oshibki globalizma – otvety na globalizaciyu*, per. s nem. A. Grigoreva&V. Sedelnika [What is Globalization ? : The Errors of Globalization - Responses to Globalization, trans. with Gm. A. Grigoryev & V. Sedelnik]. Progress-Tradiciya, Moskva, 303 s.
2. Bokenforde E. V. 2012. *Chi ye demokratiya neobhidnoyu vimogoyu prav lyudini?* [Is democracy a necessary human rights claim?]. *Filosofiya prav lyudini*, za red. Sh. Gosepata&G. Lomanna [Philosophy of Human Rights, ed. S. Gosepata & G. Lohmann]. Nika-Centr, Kiyiv, s.169-175.
3. Gorskij V. 2001. *Ukrayina na porozi planetarnoyi civilizaciyi* [Ukraine on the threshold of planetary civilization], *Praktichna filosofiya* [Practical Philosophy], №2, s. 214-220.
4. Zhizhek S. 2003. *Trinadcat opytov o Lenine* [Thirteen experiments on Lenin]. Ad Marginem, Moskva, 255 s.
5. Zhizhek S. 2014. *Shekotlivyj subekt: otсутstvyuyushij centr politicheskoy ontologii*, per. s angl. S. Shukinoj [The Shuttle Subject: The Missing Center of Political Ontology, trans. with English. S. Shchukina]. Izd.dom «Delo» RAN-HiGS, Moskva, 528 s.
6. Kastels M. 2004. *Galaktika Internet: Razmyshleniya ob Internetе, biznese i obshestve*, per. s angl. A. Matveeva [Galaxy Internet: Reflections on the Internet, Business, and Society, trans. with English. A. Matveeva]. U-Faktoriya (pri uchastii Gumanitarnogo un-ta), Ekaterinburg, 328 s.
7. Hardt M., Negri A. 2004. *Imperiya*, per. s angl., pod. red. G. V. Kamenskoy, M. S. Fetisova [Empire, trans. ed. G.V. Kamenskaya, M. S. Fetisova]. Praksis, Moskva, 440 s.

УДК 162. 12

**ВІД МЕТАФІЗИЧНОГО СУБ'ЄКТА ДО
ПОСТМЕТАФІЗИЧНОЇ СУБ'ЄКТИВАЦІЇ:
ІСТОРІЯ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ
МЕТАФОРИ СВІТУ**

**FROM METAPHYSICAL SUBJECT
TO POST-METAPHYSICAL SUBJECTIVATION:
THE HISTORY OF THE QUESTION IN THE
CONTEXT OF THE METAPHOR OF THE WORLD**

Дольська О. О.,
доктор філософських наук, професор
кафедри філософії, Національний технічний
університет «Харківський політехнічний інститут»
Україна (Харків, Україна),
e-mail: dolska2016@gmail.com,
ID 0000-0002-9577-8282

Dolska O.,
Doctor of Philosophy, Professor, Professor
at the Department of Philosophy, National
Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"
(Kharkiv, Ukraine),
e-mail: dolska2016@gmail.com,
ID 0000-0002-9577-8282

Автор зосереджується на зсувах морфологічного характеру у розумінні когнітивно-вітального суб'єкта, що, перш за все, дає можливість усвідомити траєкторії його трансформації. Починати такий аналіз необхідно із метафоричного сприйняття світу, бо саме метафора дає можливість зануритись у його морфологію. Сучасні обговорення теми суб'єкта не можна уявити в повному обсязі без розуміння трансформації історії становлення суб'єкта та її змістовного наповнення. Формування суб'єкта метафізичного зразка та його остаточне розуміння в метафізичній традиції мислення було сформовано за рахунок сферичної метафори світу. Велику роль в остаточному пануванні цієї метафори мала раціональність Просвітництва. Але криза останньої сприяє руйнації метафори світу-кулі та свідчить про становлення нової морфології його сприйняття. Постметафізичний дискурс розгорнув нові ракурси розуміння суб'єкта: з'являється тема суб'єктивації, яка обговорюється в контексті нового світовідчуття і нової метафори світу. Такий ракурс аналізу розкриває цілий пласт проблем прямо і побічно пов'язаних між собою, а саме: проблеми розуму та раціональності, інтелектуальних та когнітивних зрушень, екзистенційних та взагалі вітальних ознак людини.

Ключові слова: метафора світу, світ-сфера, світ-стіляники, суб'єктивація, криза раціональності, трансверсальний розум.

The author focuses on morphological shifts in the understanding of the cognitively vital subject, which, above all, makes it possible to understand the trajectories of its transformations. It is necessary to begin such an analysis from the metaphorical perception of the world, because it is the metaphor that makes it possible to dive into its morphology. Contemporary discussions of the subject of the subject cannot be fully understood without understanding the transformation of the subject's history of formation and its substantive content. The formation of the subject of the metaphysical model and its final understanding in the metaphysical tradition of thinking was formed at the expense of the spherical metaphor of the world. Enlightenment rationality played a major role in the final domination of this metaphor. But the crisis of the latter contributes to the destruction of the metaphor of the globe and testifies to the formation of a new morphology of perception. The author tries to analyze what happened to the subject during the period of shaking up the traditional style of thinking, which was formed by the rationality of the Enlightenment. The post-metaphysical discourse has opened up new perspectives on the subject's understanding: the subject of subjectivation emerges, which is discussed in the context of a new worldview and a new world metaphor.

This kind of analysis unfolds a whole layer of problems directly and indirectly related to each other, namely: problems of mind and rationality, intellectual and cognitive shifts, existential and generally vital signs of the person. The author's task is to show that modern intellectual processes are coherently connected with the process of subjectivation, they are formed at the expense of a new type of reason and rationality - the transversal. The Enlightenment rationality crisis, therefore, raises the question of the rationality of the new Enlightenment with the question of becoming subjectivation, which intensifies a number of cognitive-intellectual issues.

The idea of linking the metaphorical perception of the world with changes in intellectual nature is desirable to take into account the researchers of all the latest technologies, both humanitarian and technological. The question of improving human and its functionality (improving human performance) in the context of understanding its expansion (human enhancement) must be solved with the morphological and ideological contexts

Keywords: metaphor of the world, world-sphere, world-honeycombs, subjectivation, crisis of rationality, transversal mind.

Актуальність. Руйнація метафізичного стилю мислення ґрунтується морфологічними, онтологічними, гносеологічними, тобто вітально-когнітивними змінами. Свідченням цього стала тема суб'єкта. Сучасні обговорення останньої не можна уявити в повному обсязі без розуміння трансформації історії становлення суб'єкта та її змістовного наповнення. Формування суб'єкта метафізичного зразка та його остаточне розуміння в метафізичній традиції мислення було сформовано за рахунок панування раціональності Просвітництва та сферичної метафори світу. Але руйнація останньої стає підтвердженням того, що розгортаються умови для нового підходу в обговоренні теми суб'єкта. Постметафізичний дискурс розгорнув нові ракурси розуміння суб'єкта: з'являється тема становлення суб'єкта (його суб'єктивація), яка обговорюється в контексті нового світовідчуття і нової метафори світу. Такий ракурс аналізу розкриває цілий пласт проблем прямо і побічно пов'язаних між собою, а саме: проблеми розуму та раціональності, інтелектуальних та когнітивних зрушень, тощо.

Мета. Проаналізувати, що стало відбуватися із суб'єктом в період розхитування традиційного для класичної філософії стилю мислення, який формувався за рахунок раціональності Просвітництва. Показати, що сучасні інтелектуальні процеси знаходяться у когерентному зв'язку із процесом суб'єктивації, вони формуються за рахунок нового типу розуму і раціональності.

Методологія. Щоб зрозуміти трансформацію уявлень про суб'єкта і умови формування суб'єктивності постметафізичного дискурсу (його особливостях в умовах метафоризації простору), необхідно спиратися на методологію відомих дослідників становлення мислення Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі. Вони вважають, що «думка здійснюється завдяки співвідношенню території та землі», тим самим задаючи геометрізм її сприйняття [1, с. 110]. У І. Канта думка прямо співвідноситься із землею, Е. Гуссерль вимагає, щоб у думки був ґрунт, який щось на кшталт землі не рухався б і не знаходився б у покої. Між тим Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі стверджують, що земля постійно здійснює на місці рух детериторизації, тим самим переступаючи кордони будь-якої території: вона і сама детериторизує, і її можуть детериторизувати. Так починають французькі філософи розмову про суб'єктивність і про становлення філософії. Ми ж, спираючись на таку методологічну лінію, яка прив'язує розуміння суб'єкта пізнання і його мислення до характеру сприйняття світу та його геометрію, проводимо паралель і кажемо: становлення мислення (і формування когнітивних можливостей) здійснюється за рахунок сприйняття світу та його метафоризації. Доречною також є методологія сферичної антро-

пології П. Слотердайка, за якою досвід – складна структура, в якій вітальний простір формується завдяки геометрії, бо людина має облаштувати як своє фізичне середовище, так і його духовний і пізнавальний контексти.

Основна частина. В античній філософії поняття суб'єкт використовувалося для позначення матеріальної субстанції. М. Гайдеггер аналізував латинське слово *суб'єкт* і прийшов до висновку, що воно є перекладом грецького терміну «підлежить», тобто того, «що в якості підстави збирає все на себе. Це метафізичне значення суб'єкта не має найближчим чином ніякого підкресленого ставлення до людини і тим більше до Я» [2, с. 48]. Треба підкреслити, що ніякого звернення до окремої людини, до «мого Я», до «колективного Ми», до емпіричної дійсності тут не було. Якщо ж говорити про час Середньовіччя, то схоластика в основному спиралася на античне трактування суб'єкта і розгортала свої розвідки в контексті, перш за все, онтологічного наголосу з джерелом Одкровення. Але вже з Нового часу здійснюється трансформація розуміння суб'єкта. Можна сказати, що мова йде про його своєрідну гносеологізацію. Традиційне метафізичне уявлення про суб'єкта пізнання як носія діяльнісного початку, пізнавального початку складається в період формування європейської науки Нового часу. Особливу роль відіграв в цьому процесі Р. Декарт. Виступаючи проти скептиків Середньовіччя та Відродження, він протиставив суб'єкта як мислячої речі об'єкту, частині матеріального світу. З постулатів Декарта, *cogito* проголошується як безумовний і достовірний початок буття, а раціональне мислення – як достовірне. Тобто гарантом дійсності виступав розум. У Декарта суб'єкт протистоїть об'єкту – тій частині світу, з якою він вступає в пізнавальні відносини. Однак виникало ряд проблем, обумовлених розумінням суб'єкта як конкретного емпіричного початку. Якщо розум є субстанціальний по відношенню до емпіричної дійсності, а людина – її окремий елемент, то що в такому випадку виступало критерієм істинності? Якщо ж людина як і розум є похідними із досвіду, то як можна обумовлений його загальний характер, а також тотожність особистості, яка пізнає, прив'язати до єдності суб'єкта та об'єкта в самосвідомості?

Цю проблему вирішив І. Кант. Але спочатку був Д. Юм, який висловив скептичну позицію проти ідеї суб'єктивності. На його думку, прихильності зривають покрив з ідеї суб'єктивності. Він задавав питанням: а що робить суб'єкта суб'єктом? Відповідь така: «Вірити і винаходити – ось що робить суб'єкта суб'єктом... В цих сенсах суб'єкт нормативний, він творить норми, або загальні правила» [3, с. 86-87]. І. Кант дав відповідь Юму, яка центрувалася на позадосвідних формах (чистих формах) пізнання, і сформував вчення про трансцендентального суб'єкта. Це означало наступне: він розрізняв в суб'єкті емпіричний рівень і трансцендентальний. Емпіричний відбивав індивідуальні здібності і особливості людини, трансцендентальний був надіндивідуальною структурою,

тобто загальною для всіх. Значення вчення І. Канта полягало в тому, що пізнавалось якесь стійке ядро, яке присутнє в кожному індивіді, який пізнає. Саме воно і забезпечувало загальну значимість і об'єктивність наукового знання. А ось сам об'єкт був результатом констатуючої діяльності з боку суб'єкта. Так теоретично оформилася так звана метафізична концепція суб'єкта. Вона звучувала саме уявлення про суб'єкта, бо останній виступав виключно як тільки суб'єкт, що пізнає. Інші його якості (екзистенційні, наприклад) не бралися до уваги. Точніше їх просто не помічали.

І все ж таки відносно обох полюсів залишалася невизначеність: об'єкт – це явище або річ сама по собі, суб'єкт – трансцендентальний чи реальний суб'єкт, «душа»? Щоб цю подвійність нівелювати послідовники Канта пішли шляхом узагальнених висновків, а саме: Фіхте запропонував «абсолютне «Я», Шеллінг – «абсолютну тотожність», Гегель – «Абсолютний Дух». «В Новітній час підкреслювали, що необхідно подолати подвійність суб'єкта і об'єкта, щоб зняти також протилежність духу і матерії. Загострену в Новий час протилежність слід подолати. При цьому протиставлення «мене» (суб'єкта) і мого іншого (об'єкта) цілком зберігається, але має бути зрозумілим опосередковано, тобто із загальної, але аналогічної дійсності буття» (Корет с. 69-70). Ось за такої способі стало можливим подолати питання невирішеності пізнавального загального та індивідуального, особливого. Але способи мислення (мова йде про відхід від метафізичного стилю мислення) вже почали зазнавати трансформацій, починаючи вже з Г. Гегеля. Свідченням цього є те, що він вже шкодував про занепад метафізики [5, с. 75-76].

Отже, метафізична настанова у розумінні суб'єкт-об'єктних відносин або так зване суб'єкт-об'єктне мислення сформувалося в рамках європейської традиції Нового часу з його основоположною ідеєю про жорстку детермінованість процесів, що мають місце у світі. Ця форма детермінізму зростала на ґрунті панування ідеї «світу-сфери» та особливого сприйняття світу в площині його геометрії. Чому мова йде про геометрію, і що вона давала людині? І чому нормативності розуміння суб'єкта, яка формувалася природним шляхом за рахунок, перш за все, світовідчуття, а вже потім світорозуміння, сприяла метафора світу-сфери. Морфологія сфери орієнтувалася на ідеальну форму (коло) і унаочнювала спочатку ментальний концепт, який зростав на ґрунті світовідчуття, потім світорозуміння як однозначне одно єдине, потім це знайшло своє відлуння в пізнанні, в моралі, і нарешті – перед людиною вже створений імператив кулі став фіксувати свою присутність в будь-якій сфері життя людини [6, с. 41-44]. Як слідство, моносферне уявлення світу отримало силу мислення: воно формувалося поступово, але так ґрунтовно, так впевнено, що ні одна із форм когнітивного процесу не могла бути зрозумілою без цього феноменологічного за своєю сутністю явища. Питання про взаємовідносини буття і мислення, яке так бентежило давніх греків і знайшло прояв у філосо-

фії Парменіда, зростало саме у межах сферичного мислення. Інтелект тлумачився також за рахунок сферичної антропології: за зразок береться геометрія кулі як символ внутрішнього зв'язку між буттям і мисленням. Інтелектуальні роздуми та участь у сферичних резонансах привело до створення метафізичної суб'єктивності, а розум і раціональність стали розцінюватися як прояв когнітивно-інтелектуального в людині. При такій геометрії світу сама «раціональність мислиться як матеріальна сила, що впорядковує змісти світу і в них прочитує себе» [7, с. 89].

Але в сучасному світі сферична онтологія світу приходить в занепад, і вже з середини ХХ століття такий начебто стійкий світ почав руйнуватися. Втрата коренів сферичного характеру торкається, а потім розхитує вже більш широкий пласт суб'єктивних якостей: він широко захоплює психічну, культурну, соціальну, економічну, тощо сфери людини. І, як наслідок, такий врівноважений за рахунок сферичної онтології внутрішній простір людини руйнується. Формування або творення внутрішнього простору суб'єкта йде за рахунок деструктивної гостроти випадковостей та безглуздя. Неушкоджені сфери таять в собі самих своє руйнування: сфери турбують нестабільності, які роблять реальними будь-які ризики, а вітальна сферична геометрія стає нежиттєздатною. Нестабільність вітальної онтології свідчить про те, що вона потребує нового розуміння світу та його геометрії. Так почався процес активізації руху виходу із метафізичного дискурсу. Його розхитування тягне за собою також й відхід від метафізичного стилю мислення вже наприкінці ХІХ ст. Підтверджується це, перш за все, бажанням обговорювати тему суб'єкта в різних контекстах. У Ф. Ніцше розрив із звичним людським поясненням відкриває доступ в сферу пізнання екзистенції. У Х. Плеснера людина – це вічний потік самоудосконалень, вона повинна вивчатися як об'єкт і суб'єкт свого життя. У Г. Тарда у формуванні суб'єктивності значну роль грає ілюзія. А К. Ясперс йде далі: починає аналізувати тему розуму, суб'єкта та екзистенції в контексті часу і прямо пише про простір із плодоносним ґрунтом, який є можливим при наступному: «Нам належить розвивати всяку кам'яну в остаточному вигляді форму, опанувати усі мислимі точки зору в їх відносності, і належить також бути присутнім із живою свідомістю в кожному із способів буття» [8, с. 141].

Потужний приклад руйнації схем мислення – зацікавленість феноменологічним методом, в якому починається шліфування смислового значення категорії «світ». Феноменологія повертає свідомості її змістовні характеристики. Тож не дивно, що Е. Гуссерль в категорії *swit* і в репрезентації її культури бачить центральний змістоутворюючий елемент і смислові початки всього людського буття. М. Мерло-Понті, продовжуючи традицію феноменологічного підходу і, враховуючи концепцію сприйняття, спирається також на геометрію світу. Він починає свої розвідки із розуміння об'єкта і вважає, що кожен об'єкт має свій верхній і нижній

параметр значення, а якщо ж мова йде про перетворення об'єкта, то це означає позбавлення його власного значення. Тому кожен об'єкт хоче дати відповідну «природну» позицію. Мерло-Понті вважає, що кожен несвідомо визначає глибину і ширину об'єкту, і ця ідентифікація стала частиною само очевидності суб'єктивного світу. Він вважає, що ширина здатна передавати зв'язок між самими речами, в яку суб'єкт не залучений, а ось глибина, що відкриває речі суб'єкту, вказує на нерозривний зв'язок між речами і самістю людини. Отже, ми бачимо, що М. Мерло-Понті, залишаючись в дискурсі метафізичної традиції, починає описувати світ з точки зору руйнування старого космосу та його сферичної геометрії [9].

В цей же час з'являються такі великі філософські постаті, як М. Вебер, О. Шпенглер і К. Ясперс. Треба нагадати й про диференціювання гуманітарних та природничих наук з боку В. Дільтея, який постійно відсилав до гуманітарного знання і критикував метафізичне уявлення про суб'єкта. Основну ідею їхньої творчості можна узагальнити так: область внутрішнього переживання (*psyche*) стає більш вагомим для обговорення. Став зрозумілим пошук ціннісно-смислового виміру раціональності [10].

Цікавим фактом є те, що на початку ХХ ст. з'явилося нове відчуття раціонального. Почалися відкриті обговорення іноді зовсім не зрозумілого характеру про нахили сексуального, і не обов'язково із протиставленням моралі. Наприклад, розвідки французької інтелектуальної еліти торкалися іноді зовсім несподіваних тем, які не вписувалися в загальний колорит розвитку французької еліти [11]. Але це була реалізація першого поштовху недовіри до раціональності просвітницького характеру з її вказівками на характер суб'єкта, що задає нормативність смислів і унаочнюється законодавчим розумом. Представники Франкфуртської школи надали розуму статус інструментального. Метафора «смерть суб'єкта» як породження постметафізичного дискурсу стала визначати мислення, інтелектуальні зрушення, стала свого роду прапором-символом нового Просвітництва. І вже наприкінці ХХ ст. піднімається тема радикальних інтелектуальних змін у вигляді третьої інтелектуальної революції, яка не просто формується на ґрунті руйнації метафізичної парадигми: вона окреслює нові інтелектуально-когнітивні траєкторії людини [12].

Якщо спиратися на нове світовідчуття, то воно орієнтує на збирання граней суб'єкта із метою бачити світ під різними кутами, що не може не вплинути на характер самого суб'єкта: пристосування формує особливі імунні системи вже для нового світу. На нашу думку, сучасний світ розгортається навкруги метафори стільників та складки. Свого часу поняття *складка* стали використовувати М. Мерло-Понті в «Феноменології сприйняття», М. Гайдеггер описував *Dasein*, спираючись на нього, а Ж. Дерріда посилався на метафору «складки» в есе про Малларме. Цікавими були роздуми К. Відаль про світ крізь метафору складки, який «влаштований подібно бджолиному вулику, з неправильними

проходами, в яких процес згортання-загортання вже більше не означає просто стиснення-розтиснення, скорочення-розширення, а скоріше деградацію-розвиток» [13]. Особливу увагу приділив складці Ж. Дельоз в книзі «Складка: Лейбніц і бароко» (Deleuze: 1988.), де концепт *складка* – це «зона суб'єктивації», хоча і не суб'єктивності індивіда в традиційному сенсі цього слова. З точки зору Дельоза, немає суб'єкта, а лише породження суб'єктивності, і для цього є особливі «складчасті зони». «Немає ніякого повернення до «суб'єкту», тобто до інстанції, наділеною обов'язками, владою і знанням» [14, с. 136-137].

Виходячи з цього аналізу, можна стверджувати: раціональність Просвітництва старого світо-відчуття не може задавати норми життя за нових умов. Сьогодні наука має справи із складними системами, серед яких велике місце займають людинорозмірні системи. В складних об'єктах починають грати велику роль несилові взаємодії, які ґрунтуються на кооперативних ефектах, бо, актуалізується не тільки раціональність методу, все частіше мова йде про раціональність тілесного. Отже знання набуває особливого характеру, і виникає новий тип інтеграції істини і моралі, раціональності та ціннісно-раціональної дії. Можна сказати, що ця ситуація виникає як продовження розхитування сферичної заданості онтологічного та гносеологічного. Пізнання трактується як проживання і спільна діяльність. А такий тип пізнання можливий за умов геометрії стільників, бо саме вона ставить наголос на «спільному проживанні», що сприяє розбудові постметафізичного стилю мислення. Трансцендентальний суб'єкт пізнання, який задає нормативність і конститутивність світу, в умовах метафори світу-сотів зникає. Але з'являється питання про створення суб'єктивації. Відповідь на це запитання треба починати із розуміння тієї ж геометрії світу постметафізичного характеру.

Для опису простору стільників доречною стає трансверсальна лінія – це діагональний перетин решітки горизонтальних і вертикальних координат, зигзаг, що перериває ланцюг монотонних змін, лінія прогинання горизонтальних порід. До неї вперше звернувся Ж. П. Сартр, потім Ф. Гваттарі, а в своїх спільних роботах із Ж. Дельозом він став використовувати його як філософське поняття. Сучасний глобальний світ формується за рахунок гетерогенного простору, він є простором комунікацій, який спрямований на подолання різного роду кордонів: мовних, політичних, наукових, культурних, релігійних, тощо. Так наголошує сучасний фахівець філософії трансверсального розуму – В. Вельш. Онтологічний вимір трансверсальності реалізується як перетин і накладання різних полів суб'єктивності, розмірковує він в роботі «Reason: traditional and contemporary or Why should we still speak of reason after all?». На його думку трансверсальний розум «руйнує» як горизонтальні, так і вертикальні структури, породжуючи перехідні об'єкти. Це перетин в онтологічному значенні, бо він формує різні поля суб'єктивності. Він пропо-

нує й своє бачення зв'язку між суб'єктивністю, множинністю і трансверсальністю. Він вважає, що зовнішня множинність різних орієнтацій в суспільстві сьогодні вимагає внутрішньої плюралізації як умови для множинної компетентності. «В той час як традиційний «сильний» суб'єкт намагався подолати множинність, новий «слабкий» постійно шукає способи жити плюралістично, розбудовуючи свою особисту суб'єктивацію. Для цього необхідна нова форма узгодженості та ідентичності, яка повинна бути знайдена в трансверсальності. Трансверсальне дає форму суб'єктивності, яка відповідає сучасним потребам» [15].

На думку Вельша, теорія множинності типів раціональності може виступити проти ідеї єдиного розуму з принципами розбудови самої раціональності. Але звернення до розуму залишається актуальним і в сучасних науці, моралі, естетиці, праві, тощо (він ні в якому разі не суперечить тезі Ю. Габермаса про три типи раціональності, навпаки, він розвиває ідею останнього), бо «основна традиційна інтуїція про розум розуміється як здатність до надання перших принципів і як здатність замислюватися над собою і досліджувати нашу здатність до рефлексії» [15]. Саме тому теза про різні типи раціональності вимагає поновленого розуміння розуму, бо рефлексивна ємність останнього змінюється на фоні множинності культур (у старому розумінні національних культур), на фоні «розбіжних форм життя в одному суспільстві та пов'язані із цим відмінності світогляду, від безлічі життєвих дизайнів, політичних варіантів чи ідей щодо гарного життя у повсякденному житті» [15]. Всі ці факти і прогнози свідчать про формування фундаменту для нових інтелектуальних зрушень. Більш того стає зрозумілим, що раціональність просвітницького характеру, яка й задавала параметри і змістовне наповнення суб'єкта Модерну, вже не відповідає викликам і вимогам часу. Трансверсальний розум, який відходить від орієнтації тільки на моно-вертикальну причину на користь поперечним причинам, відповідає вимогам множинності і здатен впоратись із постмодерною ситуацією плюрального бачення світу.

Щоб посилити ідею зв'язку метафоричного сприйняття світу (нагадаємо, що цей процес має глибші корені, ніж онтологічні, а саме – морфологічні) із змінами інтелектуального характеру бажано звернутися ще й до сучасних когнітивно-епістемологічних знахідок науковців. Відомий дослідник когнітивної науки Р. Джекендорфф намагається проаналізувати найскладніші проблеми, пов'язані із роботою мозку та мислення (цікавими є його роздуми відносно філософського та психологічного розуміння роботи мозку на ґрунті ідей Піаже та Хомського). Джекендорфф висунув ідею про конструювання світу мовою (де сам світ виступає як така інформація, яка вже була репрезентована ментально) і про співвідношення концептуальної структури мови із розумінням фізичного простору [16].

Сьогодні вчені інтенсивно обговорюють роль і значення конвергентних технологій, які стали

основою започаткування майбутніх досліджень в контексті становлення третьої інтелектуальної революції [12]. Цей процес необхідно розглядати в контексті «посткастальського прочитання» і розуміння поняття конвергентних технологій. Фахівці виділяють в цій ініціативі два зовні різних, але пов'язаних між собою фокуси. Перший акцентує увагу на синергійності інтеграції визначених областей дослідження (нанотехнологія, біотехнологія та генна інженерія, інформаційні та комунікативні технології та когнітивні науки, які відіграють істотну роль у вирішенні проблем «технічного вдосконалення людини») і розробок в нанометричному масштабі. Другий акцентує увагу на проблемі «поліпшення людини», на «людській функціональності» (improving human performance), або на проблемі «розширення людини» (human enhancement). В англійських експертних текстах термін «human enhancement» часто трактується як конкретизація improving human performance з додатковими поясненнями, що мова йде про технологічне посилення, модифікацію людської тілесності та інтелекту [17].

Суб'єкт метафізичного зразка не може знаходитися в постійному когерентному розвитку із способами мислення (а разом із ними із техніками мислення, інтелектуальними зрушеннями), він відходить у бік, бо більш цікавим в сучасному когнітивно-онтологічному вимірі є суб'єктивізація. Остання характеризується процесуальністю, постійними рухами, переміщеннями по непередбачених траєкторіях. Суб'єктивізація визначається діями самого суб'єкта, його досвідом і його контактом із світом, бо світ (світ об'єктів) не може існувати без суб'єктів. Взаємозалежність визначається не стільки з позиції пізнання світу, але й з позиції проживання в ньому. Саме інтеграція суб'єкта та об'єкта як основних «створювачів» світу й визначає його вітальний характер.

Висновки. У ХХ ст. стало зрозумілим, що раціональність Просвітництва, яка так активно впливала на формування суб'єкта метафізичного мислення, зазнала краху. Як слідство, постметафізичний дискурс розгорнув уявлення про суб'єкта на нових підставах. Особливого значення набуває в цей період розуміння останнього в контексті метафори сприйняття світу. Суб'єкт (епістемологічний, моральний, онтологічний, трансцендентальний) моносферного мислення розвивався від розуміння його автономності як первинної даності, який ще й конституював світ-сферу. Але для сучасного дискурсу все більш цікавим стає розуміння умов формування суб'єктивізації, для якої метафора світу-сфери вже не актуальна. Їй на зміну прийшла метафора світу-стільників, де задана суб'єктивність втратила свою первинність і стала поставати як функція форм життя, мовних систем, епістемологічного зростання та зіставлення, тощо. Новий світ із геометрією переходів та перетинів дає підґрунтя для формування суб'єктивізації, а трансверсальний розум виступає тією раціональною основою, що руйнує старі й водночас формує нові онтологічно-вітальні профілі людини. Отже

криза раціональності Просвітництва ставить питання про раціональність нового Просвітництва із питанням про становлення суб'єктивізації, що активізує цілий ряд питань когнітивно-інтелектуального характеру. Ідея зв'язку метафоричного сприйняття світу із змінами інтелектуального характеру бажано брати до уваги дослідникам усіх новітніх технологій, як гуманітарного, так й техніко-технологічного напрямку. Питання ж поліпшення людини та її функціональності (improving human performance) в контексті розуміння її розширення (human enhancement) необхідно вирішувати саме з урахуванням морфологічних і світоглядних контекстів

Список використаних джерел

1. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Ж. Делез, Ф. Гваттари. – Санкт-Петербург, Москва: Институт экспериментальной социологии, Алетея, 1998. – 261 с.
2. Хайдеггер М. Время картины мира / М. Хайдеггер // Время и бытие: Статьи и выступления; [пер. с нем.]. – М.: Республика, 1993. – С. 41–62.
3. Юм Д. Трактат о человеческой природе. О познании / Д. Юм; [пер. с англ. С. И. Церетели]. – М.: Канон, 1995. – Т.1 – 400 с.
4. Корет Э. Основы метафизики: пер. с нем. / Э. Корет. – Киев: Тандем – 248 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Наука логики. / Г.В.Ф. Гегель. – В 3-х тт. – Т.1. – М.: Мысль, 1970. – 501 с.
6. Слотердаjk П. Сферы. Макросферология. – Т.2. Глобусы / П. Слотердаjk. – Санкт-Петербург: Наука, 2007. – 1017 с.
7. Хабермас Ю. Постметафізичне мислення. Розділ 1. Повернення до метафізики? / Ю. Хабермас // Філософія освіти: науковий часопис, 2010. - №1-2 (9). – С.67-102.
8. Ясперс К. Разум и экзистенция / К. Ясперс. – Москва: «Канон +» РООИ «Реабилитация», 2013. – 336 с.
9. Мерло-Понти М. Феноменология сприйняття / М. Мерло-Понти. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – 552 с.
10. Дольская О. А. Трансформации рациональности в современном образовании / О. А. Дольская. – Харьков, НТУ «ХПИ», 2013. – 386с.
11. Foucault M. Dits et Ecrits, 1954-1975 (sous la direction de D.Defert et F. Ewald). / M. Foucault. – Т. 1. – Paris: Gallimard, 1994. – p.1700.
12. Дольская О. А. Человек в современном мире: на пути к новой парадигме образования: монография / О. А. Дольская, А. В. Голозубов, О. Н. Городьская. – Харьков: НТУ «ХПИ», 2016. – 216 с.
13. Vidal M. Carmen Africa. The Death of Politics and Sex in the Eighties Show (pp. 171-194) / M. Vidal // New Literary History. Vol. 24, No. 1, Winter, 1993. Culture and Everyday Life // Електрон. ресурс. [Режим доступу] <https://www.jstor.org/stable/469277>
14. Делез Ж. Складка. Лейбниц и барокко / Общая редакция и послесл. В. А. Подороги. Пер. с франц. Б. М. Скуратова. / Жиль Делез. – М.: «Логос», 1997. – 264 с.
15. Welsch V. Reason: traditional and contemporary or Why should we still speak of reason after all? / V. Welsch // Електрон. ресурс. [Режим доступу] <https://ecommons.cornell.edu/handle/1813/56>
16. Jackendoff Ray S. Languages of the Mind. Essays on Mental Representation / Ray S. Jackendoff. – Cambridge, MA: MIT Press, 1995. – 216 p.
17. Bainbridge William S., Roco M. Managing Nano-Bio-Infocogno Innovations: Converging technologies in Society, Complete Report in PDF format, World Technology Evaluation Center / William S. Bainbridge, M. Roco // Електрон. ресурс. [Режим доступу] http://www.wtec.org/ConvergingTechnologies/3/NBIC3_report.pdf

References

1. Delez Zh., Hvatary F. Chto takoe fylosofyia? / Zh. Delez, F. Hvatary. – Sankt-Peterburh, Moskva: Ynstytut eksperymentalnoi sotsyolohyy, Aleteiia, 1998. – 261 s.
2. Khaidehher M. Vremia kartyny myra / M. Khaidehher // Vremia y butye: Staty y vystuplenyia; [per. s nem.]. – M.: Respublyka, 1993. – S. 41–62.
3. Ium D. Traktat o chelovecheskoi pryrode. O poznanyy / D. Yum; [per. s anh. S. Y. Tseretely]. – M.: Kanon, 1995. – T.1 – 400 s.
4. Koret Э. Osnovy metafizyky: per. s nem. / Э. Koret. – Kyev: Tandem – 248 s.
5. Hehel H.V.F. Nauka lohyky. / H.V.F. Hehel. – V 3-kh tt. – T.1. – M.: Mysl, 1970. – 501 s.
6. Sloterdaik P. Sfery. Makrosferolohyia. – T.2. Hlobusy / P. Sloterdaik. – Sankt-Peterburh: Nauka, 2007. – 1017 s.
7. Khaibermas Yu. Postmetafizychni myslennia. Rozdil 1. Povernennia do metafizyky? / Yu. Khaibermas // Filosofiia osvity: naukovyi chasopys, 2010. - №1-2 (9). – S.67-102.
8. Iaspers K. Razum y akzystentsyia / K. Yaspers. – Moskva: «Kanon +» ROOY «Reabyltatsyia», 2013. – 336 s.
9. Merlo-Ponti M. Fenomenolohiia spryniattia / M. Merlo-Ponti. – K.: Ukrainskyi Tsentri dukhovnoi kultury, 2001. – 552 s.
10. Dolskaya O. A. Transformatsyy ratsyonalnosti v sovremennom obrazovanii / O. A. Dolskaya. – Kharkov, NTU «KhPY», 2013. – 386s.
11. Foucault M. Dits et Ecrits, 1954-1975 (sous la direction de D.Defert et F. Ewald). / M. Foucault. – T. 1. – Paris: Gallimard, 1994. – p.1700.
12. Dolskaya O. A. Chelovek v sovremennom myre: na puty k novoi paradyhme obrazovaniia: monohrafiia / O. A. Dolskaya, A. V. Holozubov, O. N. Horodyskaya. – Kharkov: NTU «KhPY», 2016. – 216 s.
13. Vidal M. Carmen Africa. The Death of Politics and Sex in the Eighties Show (pp. 171-194) / M. Vidal // New Literary History. Vol. 24, No. 1, Winter, 1993. Culture and Everyday Life // Elektron. resurs. [Rezhym dostupu] <https://www.jstor.org/stable/469277>
14. Delez Zh. Skladka. Leibnyts y barokko / Obshchaia redaktsyia y poslesl. V.A. Podorohy. Per. s frants. B.M. Skuratova. / Zhyl Delez. – M.: «Lohos», 1997. - 264 s.
15. Welsch V. Reason: traditional and contemporary or Why should we still speak of reason after all? / V.Welsch // Elektron. resurs. [Rezhym dostupu] <https://ecommons.cornell.edu/handle/1813/56>
16. Jackendoff Ray S. Languages of the Mind. Essays on Mental Representation / Ray S. Jackendoff. – Cambridg, MA: MIT Press, 1995. – 216 p.
17. Bainbridge William S., Roco M. Managing Nano-Bio-Infocogno Innovations: Converging technologies in Society, Complete Report in PDF format, World Technology Evaluation Center / William S. Bainbridge, M. Roco // Elektron. resurs. [Rezhym dostupu] http://www.wtec.org/ConvergingTechnologies/3/NBIC3_report.pdf

УДК 7.072.2

ВПЛИВ ПОГЛЯДІВ А. РІГЛЯ НА ФОРМУВАННЯ МИСТЕЦТВОЗНАВЧИХ КОНЦЕПЦІЙ (ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)

THE INFLUENCE OF A. RIGL'S VIEWS ON THE FORMATION OF ARTISTIC CONCEPTS (HISTORICAL-PHILOSOPHICAL ANALYSIS)

Заруцька О. А.,

кандидат філософських наук, асистент
кафедри української філософії та культури,
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка (Київ, Україна),
e-mail: o.a.zarutsk@ukr.net

Zarutsky O. A.,

Ph.D.; Asistent of the Department of Ukraine,
that's a body of culture, Ki's National Unification
of Taras Shevchenka (Ukraine, Kyiv),
e-mail: o.a.zarutsk@ukr.net

У статті розглядається проблема впливу поглядів А. Рігеля на формування мистецтвознавчих концепцій ХХ ст. Надається порівняльний аналіз теоретико-методологічних підходів, які застосовувалися у творчості А. Рігеля, та низки співвідносних напрямів мистецтвознавства ХХ ст. із їх філософськими засадами. Констатується, що визначний представник Віденської культурно-історичної школи Алоїз Рігель є основоположником мистецтвознавчих методів та теорій. Значною мірою, розроблені А. Рігелем і його однодумцями теорії були покладені в основу концептуальних підходів, які визначали науково-історичне мистецтвознавство протягом ХХ ст. Характерним для ідей А. Рігеля було прагнення до пошуку аналітичних підстав дослідження культурних феноменів та позбавлення суб'єктивних суджень і оцінок, що базувалися на особистісних смаках і поглядах, а не на стійких і чітких концептуальних засадах мистецтвознавчого аналізу. Автор доходить висновку, що формування філософських засад мистецтвознавчої концепції А. Рігеля відбувалося у рамках загального інтелектуального процесу, який був характерним для Відня кінця ХІХ – початку ХХ ст. Для нього були притаманні інноваційність та активні пошуки у галузі людської свідомості та філософських аспектів сприйняття і відтворення реальності. Переважно вони здійснювалися у напрямках суб'єктивізму та суб'єктивного ідеалізму на засадах філософської ідеології. Такий вплив відображується, як факторами академічної біографії А. Рігеля (зв'язок із школами Ф. Brentano та А. Майнонга), так і змістовністю його мистецтвознавчої концепції, яка зосереджувалася на суб'єктивно-особистісних аспектах мистецької творчості. Протягом ХХ ст. мистецтвознавчі концепції А. Рігеля зазнають розвитку у напрямі формування формалізму, як мистецтвознавчого підходу із цілісними та послідовними методологічними засадами. Надалі методологія А. Рігеля набуває певного поширення в англомовному науковому середовищі, тому сприяє її використанню у наукових роботах, зокрема П. Якобстала, що порушує послідовно "континентальний" характер, тобто належність до європейського мистецтвознавства і філософії, із їх акцентами на кантїанську філософську традицію. Творчість А. Рігеля також суттєво вплинула на ідейне оформлення нового європейського мистецтва, зокрема експресіонізму та абстрактного мистецтва. В. Воррінгер надав йому трактування, спираючись на мистецьку теорію А. Рігеля. У другій половині ХХ ст., у добу розвитку мистецтва і філософії постмодернізму, мистецькі концепції А. Рігеля виявилися такими, що певним чином співвідносяться із ідеями філософії феноменології, структуралізму і деконструкції, через аналіз аспектів "споглядання", "іншого" та сприйняття художньої творчості.

Ключові слова: А. Рігель, мистецтвознавство, мистецтво ХХ ст.

The article deals with the problem of influencing the views of A. Riegl on the formation of art concepts of the twentieth century. A comparative analysis of the theoretical and methodological approaches used in the work of A. Riegl is given, with a number of correlative areas of twentieth-century art criticism, as well as with their philosophical foundations. Alois Riegl, a prominent representative of the Vienna Cultural and Historical School of Art Studies, has a prominent role in creating her foundational methods for the analysis of artistic development. To a large extent, the theoretical foundations developed by A. Riegl and his colleagues formed the basis of the conceptual approaches that defined scientific historical art criticism during the twentieth century. A characteristic feature of A. Riegl's views was the

desire to seek analytical grounds for the study of cultural phenomena, and to deprive them of judgments of subjectivism in judgments, which was based on personal tastes and inclinations, rather than on the sound and consistent conceptual foundations of art analysis. The author concludes that the formation of the philosophical foundations of the artistic concept of A. Riegl took place within the framework of the general intellectual process that was characteristic of Vienna in the late nineteenth and early twentieth centuries. He was characterized by innovation and active pursuit in the field of human consciousness and philosophical aspects of perception and reproduction of reality. Mostly, they were carried out in the fields of subjectivism and subjective idealism in the principles of philosophical ideology. This influence is reflected both by the factors of A. Riegl's academic biography (in connection with the F. Brentano and A. Maynong schools) and the content of his artistic concept, which focused on the subjective and personal aspects of artistic creativity. During the twentieth century, A. Riegl's art concepts undergo development in the direction of formalism, as an artistic approach with holistic and consistent methodological foundations. In the future, A. Riegl's methodology becomes widespread in the English-language scientific environment, which contributes to its use in scientific works, in particular, to P. Jakobstäl, which violates its consistently "continental" character, that is, belonging to European art criticism and philosophy with their accent. philosophical tradition. A. Riegl's creativity also had a significant influence, through W. Warringer, on the ideological design of new European art, in particular expressionism, and abstract art in general, which W. Warringer gave an interpretation based on A. Riegl's artistic theory. In the second half of the twentieth century, in the era of the development of art and philosophy of the postmodern, A. Riegl's artistic concepts proved to be in some way in line with the ideas of the philosophy of phenomenology, structuralism and deconstruction, through the analysis of aspects of "contemplation", "other" and the perception of artistic creativity. .

Keywords: A. Riegl, Art Studies, Art of the XX Century.

Постановка проблеми. Визначний представник Віденської культурно-історичної школи мистецтвознавства, Алоїз Рігель посідає визначне місце у творчості її основоположних методів щодо аналізу мистецького розвитку. Значною мірою, розроблені А. Рігелем і його колегами теоретичні засади були покладені у основу концептуальних підходів, які визначали наукове історичне мистецтвознавство протягом ХХ ст. Характерною рисою поглядів А. Рігеля було прагнення до пошуку аналітичних підстав дослідження культурних феноменів, та до позбавлення суджень про них суб'єктивізму у оцінках, який засновувався на особистісних смаках і нахилах, а не на стійких і чітких концептуальних засадах мистецтвознавчого аналізу. Звичайно, творчість А. Рігеля не могла бути сторонньою від того потужного інтелектуального процесу, яким відзначався Відень кінця ХІХ – початку ХХ ст. та став місцем формування цілої низки напрямів у гуманітарних науках і філософії. Цінність доробків А. Рігеля надавав і той факт, що він, подібно до інших представників Віденської культурно-історичної школи у мистецтвознавстві, засновував свої теоретичні побудови на ґрунтовному дослідженні найширшого емпіричного матеріалу, доступ до якого йому надавала систематична праця із музейними колекціями. Із ім'ям А. Рігеля пов'язано саме становлення сучасної історії мистецтва, як академічної і наукової дисципліни, яка засновувалася на принципах формалізму, що визначався вимогами ґрунтового аналізу форми та стилю, як фундаментальних категорій щодо розуміння витвору мистецтва. У даному випадку робився наголос на внутрішніх аспектах розвитку художнього твору, порівняно із зовнішніми, щодо процесу творіння обставинами історичного, особистісного та іншого контексту, що ставило формалізм у опозицію до альтернативних напрямів мистецтвознавства, зокрема до іконографії. Мистецтвознавчий напрям до якого належав А. Рігель, і його особистий тео-

ретичний доробок, залишалися впливовим феноменом, який формував мистецтвознавчі концепції і більш пізнього періоду, хоча, на поширенні його ідей тривалий час відбивався брак перекладів його праць із німецької, що до середини ХХ ст. надавало концепціям А. Рігля надто «континентального» характеру. Втім, зростаючий інтерес до творчого спадку А. Рігля призводив до проникнення його ідей, і пов'язаних із ними філософських засад, у мистецтвознавчі концепції минулого століття. Отже, дослідження поглядів А. Рігля на мистецтвознавчий процес ХХ ст. збагачує розуміння характеру його ідей і концепцій, а також динаміки розвитку сучасного мистецтва і його ідейних та філософських підвалів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постає та ідейний зміст концепцій А. Рігля притягував увагу багатьох дослідників. Втім, хоча згадки про вплив А. Рігля на формування тих чи інших мистецтвознавчих концепцій є досить поширеними, спеціальних праць, присвячених ролі дослідника у процесі творення мистецтвознавства ХХ ст. є порівняно небагато. Сама творчість А. Рігля розглядається у академічних роботах із історії та філософії мистецтва, зокрема, а роботах М. Губсера, М. Іверсена, М. Подро, М. Рамплі, М. Бараша [1], О. Пьотча [6] та ін. Систематичний огляд впливу мистецтвознавчих концепцій А. Рігля на мистецтво модернізму ХХ ст. надано у ґрунтовній розвідці М. Олін [5]. Низку праць присвячено впливові А. Рігля на мистецтвознавчі концепції окремих представників мистецтвознавства та філософії мистецтва. Зокрема, вплив А. Рігля на концепції В. Воррінгера висвітлено у роботі С. С. Ванеяна. Використання методології А. Рігля у сучасних дослідницьких стратегіях аналізу художніх творів досліджено, наприклад, у праці Б. Бінстока [2].

Метою статті є дослідження впливу поглядів Алоїза Рігля (1858-1905) на формування мистецтвознавчих концепцій ХХ ст. та визначення історико-філософських засад даного процесу.

Виклад основного матеріалу. А. Рігль народився у родині чиновника, у малому галицькому містечку Заболотіві, яке належало до Австро-Угорщини. Незважаючи на смерть батька, йому вдалося поступити до Віденського університету, де він вивчав філософію і історію під керівництвом Ф. Brentano та А. Майнонга. Навчаючись у Ф. Brentano він потрапив до того інтелектуального кола, до якого належали Е. Гуссерль, З. Фрейд, Р. Штайнер, та ін. У центрі уваги Ф. Brentano були проблеми сприйняття, щодо якого він увів у обіг термін інтенціональності, як іманентної предметності, вираження відносин між ментальним актом сприйняття та зовнішнім світом. А. Майнонгом концепція інтенціональності була розвинута як можливість сприйняття неіснуючих об'єктів, де розділяються поняття буття та існування речі. Надалі А. Рігль отримав посаду куратора у Австрійському музеї мистецтв та промисловості у Відні, де тривалий час працював директором текстильного департаменту. У 1894 р. він отримав посаду викладача у Віденському університеті, де вів ґрунтовні

курси про мистецтво бароко. Великого авторитету А. Ріглю принесли праці із історії та теорії мистецтва, де викладалися його новаторські концепції. Зокрема, ним була викладена концепція волі до мистецтва (Kunstwollen). А. Рігль помер у 1905 р., але підготовлені до видання праці продовжувалися видаватися і тому, справляючи довготривалий вплив на мистецьку думку.

Безпосереднього розвитку теоретико-методологічні підходи А. Рігля отримали у працях його учнів, які формували так звану Другу віденську школу мистецтвознавства (М. Дворжак та ін.). У центрі їх досліджень був розвиток та застосування мистецько-історичного методу до аналізу динаміки мистецького процесу. У ньому вони розглядають художню форму, як власне естетичний фактор в мистецтві, як метод бачення і спосіб створення свого роду «ідеальної дійсності». Відомий, персоніфікований в фігурі А. Рігля прагматичний поворот в історії мистецтва означав звернення від художнього творіння до творчої особистості і надалі, до творчого процесу як такого [11, с. 128]. Формування комплексного мистецько-історичного методу призводило до встроювання концепції А. Рігля до так званого «проекту формалізму», метою якого було виокремити поняття форми із системи соціальних категорій. Форма таким чином, стає подібною до категорії техніки. За визначенням О. В. Рикова, ««безглузде» і «німе» стає предметом міфологізації і поклоніння в рамках формалістичного пізньоромантичного культу чистого мистецтва... формалізм слідував модерністській логіці «шокової терапії» з її сакральними коннотаціями» [13, с. 155].

Аналіз теоретико-концептуальних засад творчості А. Рігля було надано у роботах Г. Зельдмайра, який у 1929 р. здійснив перевидання творів А. Рігля із власним аналітичним коментарем до них. За Г. Зельдмайром, термінологія Рігля була сумнівною, а його психологічні уявлення неадекватними та застарілими. Втім, основний зміст його історичних та естетичних концепцій, Г. Зельдмайр вважав актуальним, вказуючи, що цінність представляє підхід А. Рігля, що був життєво важливим для історії мистецтва [6, с. 188]. Г. Зельдмайр відстоював концепцію А. Рігля у власну періодизацію історії мистецтва, як наукової дисципліни, яка включала чотири етапи. До першого належав так званий етап стилістичної критики, змістом якого було накопичення знань про предмет дослідження, а також каталогізація та публікація мистецьких пам'яток. До другого відносилось створення абстрактної теорії стилю, яка спиралася на створені основного поняття історії мистецтва (до цього етапу автор відносив творчість А. Рігля). Зрештою, слідували етапи структурного аналізу художніх творів та ревізії традиційної лінійної історії мистецтва [12, с. 48]. Твори представників абстрактної теорії стилю мали методологічне значення, не лише утворюючи понятійний апарат дослідження, але й надаючи загальний концептуальний порядок, на основі якого відтворювалися подальші мистецтвознавчі дослідження.

Такими ж були прояви інтересу до творів А. Рігля із боку інших впливових дослідників мистецтва. До них безумовно належить робота П. Якобстала, присвячена аналізу кельтського мистецтва, зокрема, кельтських орнаментів. П. Якобсталь захопився дослідженням кельтського мистецтва під час перебування у Англії напередодні Другої світової війни. Тема аналізу історичної динаміки розвитку мистецтва орнаменту була вкрай характерною для А. Рігля. П. Якобсталь плідно використав її, застосувавши характерні для А. Рігля терміни, поняття і концепції. Відповідно до концепції А. Рігля увага зосереджувалася на внутрішній логіці естетичного розвитку людини [3]. Робота П. Якобстала мала вагоме значення, адже вона заповнювала брак інформації про «континентальні» німецькомовні видання у англійському науковому товаристві. Резонанс роботи П. Якобстала призвів до повернення інтересу концепціями А. Рігля у англо-американському науковому середовищі, де вона ініціювала широку дискусію та інтеграцію методів А. Рігля до цілої низки праць із історії мистецтвознавства.

Так, на концепції А. Рігля звернув увагу дослідник історії мистецтва Е. Гомбріх, австрійський та англійський історик і теоретик мистецтва, який теж вдався до аналізу розвитку орнаментів. На думку Е. Гомбріха, художник порівнює те, що намалював, з тим, що намагається намалювати, і такою «петлею зворотного зв'язку» послідовно виправляє малюнок, досягаючи найбільшої подібності до того, що він сам бачить. Цей процес не починається з нічого, кожен художник успадковує певні «схеми» щодо позначення реальності силою умовності. Ці схеми, у поєднанні із технікою і роботами попередніх майстрів, є вихідними пунктами, з яких художник починає свій власний процес спроб та помилок [8].

На початку двадцятого століття праці А. Рігля становлять значний вплив на роботи історика мистецтва і психоаналітика Отто Ранка «Мистецтво та художник», який надає психологічну і психоаналітичну версію розвитку мистецької концепції А. Рігля [7]. О. Ранк визнав волю до мистецтва як паралельну ідею, яку він розвивав щодо творчого потягу та розвитку особистості. Роботи А. Рігля дозволили О. Ранку застосувати загальну проблему волі до художньої виразності між культурами, де О. Ранк виявив послідовність волі індивіда в соціальній ідеології. Наприклад, примітивне, «орнаментальне» мистецтво, однозначно представляє соціальну віру в абстрактну душу, і не представляє брак натуралізму; це точна презентація в конкретному вигляді. О. Ранк слідує за розвитком мистецтва, яке, на його думку, сприяє більше ніж релігії, у гуманізації та конкретизації віри душі, як класично відображеної в природі, а потім самої людини, як бога. Саме акцент А. Рігля на історичному контексті надихає О. Ранка рівномірно розглядати всі форми вираження, як волю до мистецтва.

Класик мистецької теорії експресіонізму, поряд із А. Бергсоном, В. Воррінгер є ще одним дослідником, який прямо апелює до робіт А. Рігля, формуючи концепцію мистецтва, згуртовану навколо

поняття «потягу до абстракції». Історія мистецтва виступає не сходами прогресу від естетичного примітивізму, викликаного нестачею, або недостатнім розвитком майстерності, а відповідно А. Ріглю, історією волі. Прогрес і втілення волі творити, надають естетичних ознак розвитку мистецтва від його початкових кроків. Це зближує його із експресіонізмом, як намаганням виразити цю волю у її чистому вигляді. Примітивна абстракція, таким чином, виступає сходами до класичної інтуїції та сучасного мистецтва модернізму. Отже, концепція А. Рігля стала прямим дороговказом до теоретичного усвідомлення абстракціонізму та експресіонізму. В. Воррінгер здійснює поділ мистецтва на два типи – мистецтво абстракції, яке має в основі порівняно-примітивний світогляд, та мистецтво співчуття, асоційоване із панівним, від Ренесансу реалізмом у мистецтві Європи. Спираючись на концепції А. Рігля, В. Воррінгер доводив думку щодо самоцінності абстрактного мистецтва, яке виступає як наслідок реалізації психологічної потреби митців у відтворенні художніх образів у більш одухотвореній манері [9, с. 36]. Ця концепція набула поширення у теоретичному обґрунтуванні абстракціоністських експериментів у мистецтві початку ХХ ст. Звідти виходила відома формула В. Воррінгера щодо того, що «естетичне відчуття» є об'єктивованим відчуттям власного «я» митця.

В. Воррінгер активно використовує концепцію «воління творити» (Kunstwollen), якою пов'язує не лише форму та волю, але й відчуття та абстракцію, що виступають двома аспектами художнього процесу. Людина роз'єднується із природою, і акт творчості набуває рис не наслідування природи, а виразом світовідчуття митця [11, с. 131]. Внутрішню природу естетичного відчуття, яке спирається на естетику форми, В. Воррінгер засновує на вченні про естетичні категорії, які є безпосереднім аналогом апріорних форм свідомості І. Канта. Вплив теорій І. Канта, через А. Рігля відчувається у трактуванні воління творити через відмову людини-митця від сприйняття художнього зразка у його конкретній індивідуальності, та прагнення до його відтворення через сприйняття, де репродукування виступає як заміна незбагненої внутрішньої сутності індивідуальної «речі у собі» [11, с. 136-137]. Це положення є виразом абстрагування речі, яка сприймається, та створення її абстрактного образу.

А. Рігля часто порівнюють із структуралістами на основі його спроби виявити об'єктивні категорії зорового сприйняття в межах певної структури протилежностей, таких як гаптична та оптична, і його акценту на розташуванні художніх творів по відношенню один до одного, віддаляючись від зосередження уваги на окремому художнику чи живопису [4]. У ході дискусії про співвідношенні історичних форм мистецтва була актуалізована робота А. Рігля «Сучасний культ монументів: його природа та походження», яка була у 1982 р. перевидана у перекладі К. Форстера і Д. Гілардо у провідному теоретичному журналі із архітектури. Предметом аналізу А. Рігля були різні типи цінностей, які він пов'язує із монументальною твор-

чістю. До таких дослідників відносив цінності віку, давнини, історії, комеморативну цінність, цінність використання, художню цінність, зрештою, оцінку відповідно до «воління творити» сучасної пам'яті історичної епохи. Акцент на конкретні цінності визначав ставлення до монументу сучасників та підходи, які застосовувалися ними щодо відновлення або підтримання монументу у бажаному стані [10, с. 134]. Так, цінність монументу для людини ХХ ст. визначалася цінністю історії, цінністю віку та прагненням бачити природний цикл буття споруди. Для сучасної людини на потребу у насолоді від сприйняття архітектурного об'єкту впливала ступінь освіченості, яка була потрібною для впізнання і вирізнення художніх стилів різних епох, та формування особистісного ставлення до них.

Активні паралелі у поглядах А. Рігеля були простежені із філософією феноменології Е. Гуссерля, а також із поглядами М. Бахтіна, М. Бубера та Г. Гадамера, де вони стосуються питань гносеології. Теорії «іншого» у спогляданні світу передбачає характерне для А. Рігеля прагнення включити спостерігача у систему відносин сприйняття, що викликає потребу у створенні сильно гіпотезованої мови, яка посилається на зовнішній світ. Тут заснований на ідеях А. Рігеля формалізм початку ХХ ст. виступає певним аналогом деконструкції Ж. Дерріда, що створює теоретичні загрози для віри у референцію [5, с. 295]. В мистецтві ХХ ст. поширення набули й інші мистецькі інсайти А. Рігеля щодо споглядання, зокрема, проблема звернення до глядача із полотен. П. Пікассо свідомо використовував цей стильовий прийом для створення ситуації конфронтації, як моделі людських відносин [5, с. 297]. Феноменологічні акценти у теорії волі до мистецтва А. Рігеля є проявом загальних підвалин мистецького та філософського процесу, яким вони були інспіровані у даний історичний період.

Висновок. Отже, розгляд впливу поглядів А. Рігеля на формування мистецтвознавчих концепцій ХХ ст. дозволяє дійти низки висновків. Формування філософських засад мистецтвознавчої концепції А. Рігеля відбувалося у рамках загального інтелектуального процесу, який був характерним для Відня кінця ХІХ – початку ХХ ст. Для нього були характерними інноваційність та активні пошуки у галузі людської свідомості та філософських аспектів сприйняття і відтворення реальності. Переважно, вони здійснювалися у напрямках суб'єктивізму та суб'єктивного ідеалізму у засадах філософської ідеології. Такий вплив відображується, як факторами академічної біографії А. Рігеля (зв'язок із школами Ф. Брентано та А. Майнонга), так і зі змістом його мистецтвознавчої концепції, яка зосереджувалася на суб'єктивно-особистісних аспектах мистецької творчості. Протягом ХХ ст. мистецтвознавчі концепції А. Рігеля зазнають розвитку у напрямі формування формалізму, як мистецтвознавчого підходу із цілісними та послідовними методологічними засадами. Надалі, методологія А. Рігеля набуває певного поширення у англословянському науковому середовищі, чому сприяє її використання у наукових роботах, зокрема, П. Якобсталя, що порушує

її послідовно «континентальний» характер, тобто, належність до європейського мистецтвознавства і філософії із їх акцентами на кантіанській філософській традиції. Творчість А. Рігеля також справила суттєвого впливу, через В. Воррінгера, на ідейне оформлення нового європейського мистецтва, зокрема, експресіонізму та абстрактного мистецтва у цілому, якому В. Воррінгер надав трактування, спираючись на мистецьку теорію А. Рігеля. У другій половині ХХ ст., у добу розвитку мистецтва і філософії постмодерну, мистецькі концепції А. Рігеля виявилися такими, що певним чином співвідносяться із ідеями філософії феноменології, структуралізму і деконструкції, через аналіз аспектів «споглядання», «іншого» та сприйняття художньої творчості.

Список використаних джерел

1. Barasch M. *Modern Theories of Art 2: From Impressionism to Kandinsky* / Barasch M. - New York: New York University Press, 1998. - IX, 390 p.
2. Binstock B. *Postscript: Alois Riegl in the Presence of "The Nightwatch"* / Full publication date: Autumn, 1995// October. - 1995. - P. 36-44.
3. Crawford S., Ulmschneider K. *Paul Jacobsthal's Early Celtic Art, his anonymous co-author, and National Socialism: new evidence from the archives* *Antiquity*. - 2015. - 85. - № 327. - P. 129-141.
4. Nodelman S. *Structuralist Analysis in Art and Anthropology* *Yale French Studies*. - 1966. - vol. 36. - № 37. - P. 89-103.
5. Olin M. *Forms of Respect: Alois Riegl's Concept of Attentiveness* / Full publication date: Jun., 1989// *The Art Bulletin*. - 1989. - 71. - № 2. - P. 285-299.
6. Pächt O. *Art Historians and Art Critics - vi: Alois Riegl* / Full publication date: May, 1963// *The Burlington Magazine*. - 1963. - 105. - № 722. - P. 188-193.
7. Spitz E. H. *Conflict and Creativity: Reflections on Otto Rank's Psychology of Art* / Full publication date: Autumn, 1989// *Journal of Aesthetic Education*. - 1989. - 23. - № 3. - P. 97-109.
8. Wood C. S. E.H. Gombrich's 'Art and Illusion: A Study in the Psychology of Pictorial Representation', 1960 / Full publication date: December 2009// *The Burlington Magazine*. - 2009. - 151. - № 1281. - P. 836-839.
9. Worringer W. *Abstraction and empathy : a contribution to the psychology of style* / Worringer W. - Chicago: Ivan R. Dee, 1997. - XXIII, 144 p.
10. Басс В. Г. *Монумент: who controls the past? Об одном механизме архитектурной коммеморации. Социология власти*. - 2017. - vol. 29. - № 1. - С. 122-155.
11. Ванеян С. С. *Вильгельм Воррінгер: чувствуя абстракцию*. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 5: Вопросы истории и теории христианского искусства*. - 2016. - № 1 (21). - С. 123-164.
12. Власов В. Г. *Теория формообразования в изобразительном искусстве. Учебник для вузов*. / Власов В. Г. - СПб.: Изд-во С-Петербур. ун-та, 2017. - 302 с.
13. Рыков А. В. *Формализм, авангард, классика. Генрих Вельфлин как теоретик искусства*. *Труды исторического факультета Санкт-Петербургского университета*. - 2015. - №22. - С. 155-160.

References

1. Barasch M. *Modern Theories of Art 2: From Impressionism to Kandinsky* / Barasch M. - New York: New York University Press, 1998. - IX, 390 p.
2. Binstock B. *Postscript: Alois Riegl in the Presence of "The Nightwatch"* / Full publication date: Autumn, 1995// October. - 1995. - P. 36-44.

3. Crawford S., Ulmschneider K. Paul Jacobsthal's Early Celtic Art, his anonymous co-author, and National Socialism: new evidence from the archives *Antiquity*. - 2015. - 85. - № 327. - P. 129-141.
4. Nodelman S. Structuralist Analysis in Art and Anthropology *Yale French Studies*. - 1966. - vol. 36. - № no. 37. - P. 89-103.
5. Olin M. Forms of Respect: Alois Riegl's Concept of Attentiveness / Full publication date: Jun., 1989// *The Art Bulletin*. - 1989. - 71. - № 2. - P. 285-299.
6. Pächt O. Art Historians and Art Critics - vi: Alois Riegl / Full publication date: May, 1963// *The Burlington Magazine*. - 1963. - 105. - № 722. - P. 188-193.
7. Spitz E. H. Conflict and Creativity: Reflections on Otto Rank's Psychology of Art / Full publication date: Autumn, 1989// *Journal of Aesthetic Education*. - 1989. - 23. - № 3. - P. 97-109.
8. Wood C. S. E.H. Gombrich's 'Art and Illusion: A Study in the Psychology of Pictorial Representation', 1960 / Full publication date: December 2009// *The Burlington Magazine*. - 2009. - 151. - № 1281. - P. 836-839.
9. Worringer W. Abstraction and empathy : a contribution to the psychology of style / Worringer W. - Chicago: Ivan R. Dee, 1997. - XXIII, 144 p.
10. Bass V. G. Monument: who controls the past? Ob odnom mehanizme arhitekturnoj kommemoracii *Sociologiya vlasti*. - 2017. - vol. 29. - № no. 1. - S. 122-155.
11. Vaneyan S. S. Vilgelm Vorringer: chuvstvuya abstrakciyu. *Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta. Seriya 5: Voprosy istorii i teorii hristianskogo iskusstva*. - 2016. - № 1 (21). - S. 123-164.
12. Vlasov V. G. Teoriya formoobrazovaniya v izobrazitelnom iskusstve. *Uchebnik dlya vuzov. / Vlasov V. G.* - SPb.: Izd-vo S-Peterb. un-ta, 2017. - 302 s.
13. Rykov A. V. Formalizm, avangard, klassika. Genrih Velflin kak teoretik iskusstva. *Trudy Istoricheskogo fakulteta Sankt-Peterburgskogo universiteta*. - 2015. - no. 22. - S.155-160.

УДК 007:215

РЕЛІГІЙНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ**RELIGIOUS COMMUNICATION AS AN INVISIBLE COMPONENT OF SOCIAL COMMUNICATION****Зацепіна Н. О.,**

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу, НУ «Запорізька політехніка» (Україна, Запоріжжя),
e-mail: Nat020375@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-1866-449X>

Zatsepina N. O.,

Ph.D., Associate Professor of Tourism, hotel and restaurant business, Zaporizhzhia Polytechnic National University (Ukraine, Zaporizhzhia),
e-mail: Nat020375@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-1866-449X>

У статті розглянуто релігійну комунікацію, як невід'ємну складову соціальної комунікації. Проаналізовано процес становлення інформаційного суспільства, в основі якого лежить обмін інформацією, яка переходить у розряд культурних та духовних цінностей. Розкриваються особливості використання релігійної комунікації нових медіа (соціальних мереж, блогів, суспільного Інтернет-телебачення), а також робиться детальний аналіз відповідності діяльності нових медіа ритуальній моделі масової комунікації.

Ключові слова: Релігійна комунікація, соціальна комунікація, інформаційне суспільство, інформація, комунікаційні технології, нові медіа, соціальні мережі, ритуальна модель.

The article deals with religious communication as an integral part of social communication. The process of becoming an information society is analyzed, based on the exchange of information that goes into the category of cultural and spiritual values. The peculiarities of the use of new media (social networks, blogs, public Internet television) in mass religious communication are revealed, as well as a detailed analysis of the correspondence of the activities of the new media ritual model of mass communication.

Keywords: Religious communication, social communication, information society, information, communication technologies, new media, social networks, ritual model.

Актуальність теми обумовлюється все більшим зростанням ролі релігії у розвитку світу. Ще недавно більшість дослідників поділяла висновки французьких просвітителів XVIII сторіччя про те, що релігія є виключно наслідком невігластва народних мас і зникне з поступом освіти та технічного прогресу. Проте, починаючи з 70-х років ХХ сторіччя, науковці заговорили про релігійний ренесанс. На межі ХХ-ХХІ століть стає зрозумілим, що «релігізація» суспільства є досить сталим чинником, який певною мірою охопив майже усі країни світу. Взаємодія між суспільством та релігією здійснюється за рахунок зміни (корекції) якоїсь зі сторін взаємних відносин, зміни індивідуальної орієнтації з метою встановлення комунікації, або на основі урозуміння загальних інтересів та основ функціонування для досягнення інтегрованої мети суспільного розвитку.

Релігійна комунікація, яка постає невід'ємною складовою соціальної комунікації, хоча і використовує переважно традиційні засоби комунікаційного впливу, водночас, є значно дієвішою, адже

діє на підсвідоме, максимально знижуючи рівень критичного сприйняття. Комунікативна функція релігії полягає в підтримуванні зв'язків між віруючими шляхом створення почуття віросповідної єдності під час релігійних дій, в особистому житті, сімейно-побутових відносинах, а також стосунках у межах різноманітних суспільних організацій. Водночас, релігійна комунікація знаходиться у зоні сакрального, містичного, що робить її одним з найбільш ефективних чинників розвитку суспільства.

Інтенсивний розвиток новітніх технологій у сфері комунікацій, глобальні інтеграційні процеси становлення інформаційного суспільства зумовили посилення наукової уваги до можливостей впливу на індивідуальну і масову свідомість. В основі інформаційного суспільства лежить обмін інформацією, яка переходить у розряд культурних та духовних цінностей. Жодна продукція у сучасному світі не користується таким попитом, як інформація. Такі тенденції перевели релігійні організації та церкви у площину світської комунікації. Розвиток інформаційного суспільства більш деструктивно впливає на усталені, ієрархічні системи (такі як традиційна церковна організація та традиційні способи релігійної комунікації), у той час як новітні феномени без інформаційних технологій не можуть активно розвиватися (наприклад, неорелігії, які неопітнів залучають переважно за допомогою мас-медіа).

Таким чином, сучасна соціокультурна ситуація характеризується переходом до високотехнологічного інформаційного суспільства з інтенсивними інформаційними потоками (ЗМК, кіно, телебачення, відео, Інтернет), які впливають на людину, її життєві стратегії, цінності та віросповідання. Водночас, на думку О. Матвієнко, відбувається зміщення акцентів у побудові постіндустріального суспільства з технократичної парадигми до гуманітарної. У новій світовій інформаційній політиці основною стає не технологія, а уміння людини ефективно розпоряджатися наявною інформацією, у тому числі й релігійною [4, с. 144].

Сам термін «інформаційне суспільство» застосовується для позначення особливого виду суспільної інформації постіндустріального суспільства, нової ери розвитку людської цивілізації. Найбільш яскравими іноземними представниками, що тонко відчувають тенденції розвитку інформаційної сфери, пропонують системний підхід до аналізу сучасного суспільства, та ролі інформації й інформаційних технологій, є французькі дослідники А. Турен, П. Серван-Шнайбер, М. Полятовський, британські дослідники Е. Гіденс, П. Голдінг, Г. Мердок, Н. Гарнем, німецькі дослідники М. Хоркхаймер, Ю. Хабермас, Н. Луман, канадський філософ та культуролог М. Маклюєн, американські науковці М. Кастельс, Г. Шиллер, Д. Белл, А. Тофлер, японський науковець Д. Масунда.

Загалом, у науковому дискурсі розвивається теорія інформаційного суспільства – це футурологічний різновид доктрини постіндустріального суспільства, авторами якої визнаються Д. Белл, О. Тофлер, С. Маслоу та ін. В основі цієї теорії

лежить уявлення, що сучасний науково-технічний переворот у продуктивних силах суспільства і в матеріальних основах життя суспільства приведе до глобальної інформатизації та комп'ютеризації суспільного життя у національному, міжнародному та наднаціональному плані, викличе необхідність створення планетарних інформаційно-технологічних систем.

Сучасними науковцями у якості однієї із основних умов формування інформаційного суспільства розглядається високотехнологічна інформаційна павутина, що діє у глобальних масштабах. Формування такого суспільства пов'язане з інформаційною комп'ютерною революцією (електронізація, комп'ютеризація, медіатизація і, нарешті, інформатизація усього суспільства). Дослідники все більше говорять про інформацію як про головну ознаку сучасного світу. У цьому світі превалюють нові способи інформації, віртуальна економіка, рушійною силою якої стала інформація. Інформація як загальна генеративна основа природи і суспільства перетворилася на безальтернативне джерело розвитку і добробуту багатьох народів; інформаційні ресурси і технології підняли науку і технічний прогрес на безпрецедентний рівень, порівняно з тим, що забезпечували в минулому фізика, механіка, хімія й електродинаміка разом. Як зазначає О. Головлева у найзагальнішому вигляді інформація – це передача повідомлення між передаючою та приймаючою системами, яка призводить до зміни стану приймаючої системи.

Інформація з'являється тоді, коли відбуваються якісь зміни. В залежності від області знання інформація має багато визначень. Інформація – поняття яке використовується у філософії із найдавніших часів, одночасно зараз воно отримало нове, ширше значення завдяки розвитку кібернетики, де воно постає як одна із центральних категорій поряд із поняттями зв'язку та управління. Інформаційний підхід, що включає у себе сукупність ідей та комплекс матеріальних засобів, перетворився у загальнонауковий засіб досліджень [2, с. 18].

У рамках суто філософського визначення інформація – це одна із трьох фундаментальних субстанцій (поряд із матерією та енергією), що складає сутність світобудови і охоплює усі продукти мисленнєвої діяльності, передовсім знання, образи. За визначенням К. Шеннона, інформація – це комунікація і зв'язок, у процесі яких знімається невизначеність. У даному контексті інформація розуміється як комплекс знань, необхідних для успішного функціонування комунікативної системи, тому можна вважати, що інформація – є складовою процесу комунікації. Інформація – це зміст, який передається у процесі комунікації, тому є одним із її елементів. Норберт Вінер аналізує інформацію як визначення змісту, отриманого із зовнішнього світу у процесі пристосування до нього наших відчуттів.

Стан сучасного наукового розуміння інформації значною мірою залежить від так званої інформаційної революції, яка радикально змінила інструментальні засади, способи та технології передачі,

збереження інформації, кардинально збільшила обсяги інформації, доступні активній частині населення планети. Жодна продукція у сучасному світі не користується таким попитом, який є на інформацію, що передається засобами мас-медіа, вважає російський дослідник І. Елінер [3, с. 13]. Одночасно Вальтер Бенямін вважає, що майже нічого із того що відбувається не перетворюється у розповідь, майже все стає інформацією (наприклад, релігійний наратив стає релігійною інформацією) [1, с. 10].

І тут доречно звернутися до ситуації, коли всевітній потік інформації руйнує старі структури панування (зокрема і інституційовані церковні структури). Говорячи формально, раніше авторитет був джерелом інформації, тепер інформація – джерело авторитету. Така ситуація надзвичайно небезпечна для продуктивного поширення духовних ідей традиційних релігій, одночасно вона благоприємна для багатьох неорелігій, які можуть активно діяти лише в інформаційному суспільстві. Поряд з тим інформація не є мірою цінності повідомлення, як вважає Н. Больц [1, с. 21].

І до сьогодні, на думку німецького філософа, участь у комунікації для людей важливіша ніж інформація. Досить часто інформація стає просто не настільки важливою: комунікація комунікує комунікацію. Ми розмовляємо. Цього достатньо. Відношення комунікації, абсолютно очевидно, не потребують пояснення та обґрунтування [1, с. 95]. Отже, сучасне розуміння домінуючої ролі інформації зовсім не нівелює іманентної необхідності у спілкуванні.

Сьогодні в Україні формується динамічне суспільство, де комунікація посідає чільне місце, будучи важливим чинником громадського життя. Дедалі більшу роль комунікація відіграє в процесах державотворення та діалогу владних інститутів із громадянським суспільством і третім сектором. До питання місця та ролі релігії як суспільного інституту в сучасному українському суспільстві доволі активно звертаються соціологи, філософи та релігієзнавці, проте зміст та глибина змін у взаємодії релігії та українського суспільства залишаються недостатньо дослідженими з погляду на потенціальних можливостей інституційного впливу релігії на всю систему функціонування суспільства та його окремих соціальних інститутів. Форми та способи суспільно-релігійних відносин мають досить значну варіативність в різних суспільствах, натомість в теоретизуванні щодо характеру та майбутнього цих відносин переважають широкі узагальнення, які не завжди дозволяють зрозуміти перебіг подій на рівні окремих держав. Наслідком цього може стати суттєва переоцінка або недооцінка релігійного чинника суспільних процесів (що призводитиме до помилок в соціальній політиці), тому системний аналіз потенціалу релігійного впливу є вельми нагальним.

Соціальні мережі це, мабуть, один з найпростіших та швидких засобів донесення інформації до потенційного споживача. Їх використання робить роботу маркетологів легше, адже вся багатоміль-

йонна аудиторія розбивається на спільноти за інтересами, де простежується сегментація. Для донесення певної інформації маркетологу необхідно зробити добірку конкретних спільнот і працювати з ними. Сьогодні багатомільйонна армія споживачів отримують інформацію в Social Media. Заходячи на який-небудь сайт і бачучи значок Facebook, Twitter, Вконтакте, інтернет-користувачі переходять на сторінку цієї організації в соціальній мережі. Це дуже зручно, адже користувач, перебуваючи на одному сайті знаходить все, що його цікавить, може залишати коментарі, обмінюватися думкою та інформацією, робити «перепост» інформації на свою сторінку, де її можуть бачити інші користувачі та т.д. по ланцюжку. Тому залежність передачі інформації сьогодні виглядає так: цільова аудиторія–Social Media сайт–Social Media–компанія.

Саме тому вважається за необхідне подальше розкриття особливостей використання в масовій релігійній комунікації нових медіа (соціальних мереж, блогів, суспільного Інтернет-телебачення), а також детальний аналіз відповідності діяльності нових медіа ритуальній моделі масової комунікації, розробленої Джеймсом Кері, в якій комунікативний зв'язок пов'язаний з такими поняттями, як «обмін», «участь», «асоціація», «спілкування» та «володіння спільною вірою». Комунікаційна теорія, запропонована Джеймсом Кері, розглядає комунікацію як ритуал, де комунікація як відтворення символічної реальності представляє, зберігає, адаптує і поширює переконання, властиві суспільству на певному етапі його розвитку. В межах даної теорії комунікація розглядається як процес, що забезпечує і зумовлює соціальні зміни [1]. Ця комунікація спрямована не на розширення повідомлень у просторі, а на підтримку суспільства в часі; не на акт передачі інформації, а на презентацію спільних вірувань. Американський науковець Джеймс Кері описав дві принципово різних моделі комунікації – ритуальну, коли комунікація розуміється як поділ загального досвіду і спільне творення смислів; та трансмісійну, коли комунікація розуміється як транспортування смислів та маніпуляція [7, с. 10]. Ритуальну модель він розробив як альтернативну і графічно зобразив у вигляді ялинки як спільного символу для комунікаторів. Для розробки ритуальної моделі комунікації Дж. Кері використовує ідеї М. Вебера, Е. Дюркгейма, Й. Хейзінги, а також сучасників, таких як Кеннет Берк, Адольф Портман, Томас Кун, Пітер Бергер і Кліффорд Гірц. Проте, найбільш життєздатною традицією суспільної думки щодо комунікації Дж. Кері вважає нащадків Дж. Дьюї в Чиказькій школі: від Маргарет Мід і Чарльза Кулі до Роберта Парка та Ервінга Гофмана [8, р. 18].

Особливості і значення ритуальної моделі для релігійної комунікації виявляються, найперше, під час співставлення її із трансмісійною моделлю. Базовою метафорою у трансмісійній моделі є транспортування, у ритуальній – церемонія. Учасники трансмісійної моделі найперше є адресатами і адресантами, а в ритуальній просто учасниками, які фактично можуть самі не брати активної участі

у комунікації. У трансмісійній моделі смисл відправляється та отримується, тобто транспортується, а в ритуальній – створюється та переосмислюється. Тому саме ритуальна модель є органічною для розуміння релігійної комунікації. Ознакою успішності комунікації у трансмісійній моделі є точність трансмісії, тобто до адресата повідомлення дійшло, а в ритуальній – розподіл досвіду та відчуття спільності. У зв'язку із цим доречно нагадати, що у своєму посланні «Соціальні мережі: портали істини та віри, нові простори для евангелізації» Папа Бенедикт XVI зазначає, що нові медіа можуть єднати християн з різних куточків світу, особливо там, де вони почуваються в ізоляції, а тому виробити систему контактів, духовної спільності [5].

Однею із характерних рис нових медіа є те, що їх користувачі, хоча і є учасниками опосередкованої комунікації, можуть самостійно відбирати із ким взаємодіяти. Нові медіа пропонують спілкування із однопідприємцями, тими хто відчуває і мислить однаково, і така можливість безперечно є комфортною для релігійної тематики [1, с. 95]. Проте, гармонізація комунікації у локальному масштабі проявляється зовсім по іншому на глобальному рівні, оскільки підтримує значну поляризацію [2, с. 26]. Дж. Кері вважає, що релігійний погляд на комунікацію, хоча і у все більш секуляризованій та науковій формі, все ще домінує над нашою думкою та культурою. Більш того, навіть у дискусіях про нові комунікаційні технології, історичний релігійний підтекст ніколи не зникав із дискурсу. Від телеграфу до комп'ютера присутнє глибоке почуття, пов'язане із можливістю морального вдосконалення [8, р. 14]. Не є винятком тут соціальні мережі. Багато рис соціальної мережевої комунікації відповідають ритуальній комунікації. Тому нові медіа можуть бути хорошим майданчиком для поширення релігійної комунікації і просування релігійних ідей. Одночасно популярність релігійної тематики у нових медіа свідчить про не спадаючу зацікавленість релігією у масової аудиторії. У них зникає посередництво мас-медіа, тому з цієї позиції нові медіа є більш адекватним сучасним замінником класичній релігійній комунікації. Але, з іншого боку, вони становлять небезпеку для релігійної комунікації, бо є симулятивними. Тому розуміння комунікації в полі дії нових медіа набуває певної специфічності. Дж. Кері констатує, що комунікація є символічним процесом, за допомогою якого реальність виробляється, підтримується, відновлюється та трансформується [8, р. 18]. Це фактично підкреслює символічне виробництво реальності.

Комунікація, через мову та інші символічні форми, складається з атмосфери людського буття. В основі комунікації, зокрема і в нових медіа, лежить думка. Діяльність, яку ми колективно називаємо комунікацією – розмови, вказівки, передача знань, обмін важливими ідеями, пошук інформації, розваги – настільки звичайна і мирська, що їй важко утримувати нашу увагу. Більше того, коли ми осмислюємо цей процес, то часто фокусуємося на тривіальному та непроблемному, тому ми звикли

до таємничого та дивовижного у спілкуванні» [8, р. 19]. Повсякденність комунікації у нових медіа, особливо соціальних мережах, на перший погляд, знецінює її зміст та силу впливу. Але саме із простих тверджень та ідей творяться найсильніші способи впливу та маніпуляції. Релігійний дискурс тут найчастіше відбувається на вітальному рівні, який фактично є непохитним. Думка є публічною, тому що вона залежить від загальнодоступного поля символів. І це надає їй більшого сенсу [8, р. 22]. Нові медіа, особливо соціальні мережі, активно заохочують до висловлення ніби то власних думок, які, насправді, часто є повторенням того, що було почуто раніше. У соціальних мережах, зокрема групах сформованих за інтересами, наприклад релігійними, є лідери думок – авторитети, – які своїми приватними повідомленнями творять комунікативний настрій усієї групи. Такий спосіб комунікації є своєрідним викликом для інституційної релігійної думки, оскільки слабо піддається контролю, а також рідко коли верифікується учасниками соціальних мереж.

Нові медіа активно сприяють підтвердженню ідентичності, у тому числі і релігійної групової; вони мають яскраво виражений гуманістичний аспект: релігійні діячі, священники, що у традиційній культурі завжди були дистанційовані від пастви (наставники, носії мудрості, фактично, голос Бога) постають як звичайні люди відкриті до комунікації та готові допомогти, знімається своєрідний комунікативний страх у такій взаємодії. На основі нових медіа виникають нові ієрархії у релігійних спільнотах (на відміну від традиційного орієнтування на статус) лідерами та авторитетами стають ті, хто вміє комунікувати та маніпулювати, комунікативна активність у соціальних мережах стає однією із умов впливовості та популярності. Нові медіа мають потужні мобілізуючі можливості – це результат не стільки технічних характеристик, скільки групування людей за вузькими інтересами; найстійкіші групи утворюються на ґрунті спільного світогляду, релігійних переконань, фактично відбувається фрагментація аудиторії. Таким чином, релігійна комунікація у нових медіа набуває масово-приватного характеру та має певні трансформаційні комунікативно-транслюючі функції релігії, серед яких можна перелічити деякі, на наш погляд, найбільш суттєві: розширення комунікативного простору релігії, а відтак і якісні зміни її функціональності; адаптація релігійного дискурсу до сучасних темпів передачі і сприйняття інформації (попри характерні для неї сталість, традиційність, консервативність); формалізація цілої низки актів релігійної комунікації; усереднення та деіндивідуалізація медіа-комунікації, яка здійснюється переважно через ЗМК і слабо враховує ціннісні орієнтації реципієнтів інформації, локально-часові умови, рівень культурно-мовної компетенції аудиторії; інституалізація зовнішніх релігійних комунікацій за трьома основними напрямками – міжрелігійний/міжконфесійний діалог, Public Relations (PR), державно-конфесійні відносини (Government Relations, GR); зміна способів і форм соціорелігійної інтеграції, падіння значущості релі-

гійної парафії, громади, групи й тенденція до перетворення останніх на несталі, добровільні асоціації, які поволі втрачають значення референтних для індивіда груп; витіснення безпосередньо-міжособистого спілкування віртуальномережовим, де роль комунікативних центрів переходить до соціальних мереж, Інтернет-форумів, блогів, чатів групового спілкування; набуття маніпулятивного характеру (запускаються в дію принципово нові технології психологічного впливу, нові механізми й засоби масовізації індивідуальної психіки); формування медіарелігійності як особливого типу світобачення і світовідчуття, і водночас специфічного релігійного медіа-середовища; перетворення масової релігійної аудиторії з пасивного споживача і об'єкта впливу ЗМІ (яким вона була в епоху аналогових медіа), на активного учасника комунікації (у добу цифрових медіа); формування ринку релігійних і квазірелігійних послуг, комерціалізація інтересу до надприродного і потойбічного та ін.

Висновки. Діяльність релігійних організацій, церков та релігії загалом в інформаційному суспільстві та масовій культурі має свою специфіку. Релігійна комунікація конструється під впливом масової культури, має всі характеристики світських мас-медіа (маніпулятивний характер, стереотипи, масову свідомість, бажання сконструювати власний світ та ін.) та органічно вписується в систему масової комунікації. Механізми функціонування релігійної комунікації в масовому суспільстві досить складні й неоднозначні, тому змоделювати процес такої комунікації досить важко, а серед існуючих моделей не можна визначити домінуючу чи таку, що відповідає на всі питання масової комунікації. У теперішній ситуації ритуальна модель Дж. Кері є надактуальною, особливо щодо діяльності нових медіа (соціальних мереж, суспільного Інтернет-телебачення, блогів та ін.) та їх зв'язку із релігійною комунікацією. У цій моделі спілкування зорієнтоване на вибудовування спільного світогляду, можливість приватної та групової релігійної ідентифікації, підтримання спільноти у часі, публічну демонстрацію своїх переконань. Орієнтування релігійної комунікації у нових медіа на спільноту та її культурна зумовленість, можливість приватної та групової релігійної комунікації, публічну демонстрацію релігійних переконань, незважаючи на догматичність та обов'язкові стандарти релігійної комунікації, сприяють варіативності сприйняття. Тому релігійна комунікація у нових медіа набуває особливого діалогічно-масового характеру, а релігії отримують ще один спосіб ефективної комунікації зі світом.

Список використаних джерел

1. Больц Н. Азбука медіа / Норберт Больц. – М.: Издат. «Европа», 2011. – 136 с. Больц Н. Азбука медіа / Норберт Больц. – М.: Издат. «Европа», 2011. – 136 с.
2. Головлева Е. А. Массовые коммуникации и медиапланирование: Учебное пособие / Е. А. Головлева. – М.: Академический проект; Деловая книга, 2009. – 352 с.
3. Елинер И. Г. Мультимедийная система и современное общество / Илья Григорьевич Елинер. – СПб.: НППЛ «Родные просторы», 2008. – 529 с.

4. Матвієнко О. В. Вплив засобів масової комунікації на формування особистості / Самоорганізація і динаміка культури та їх особливості в Україні: Випуск перший: Збірник наукових праць / наук. ред. Ю. П. Богуцький, відпов. за випуск С. М. Волков / Олена Володимирівна Матвієнко. – К.: Інститут культурології Академії мистецтв України, 2010. – С. 144 – 147.

5. Папа Бенедикт XVI, Священик і душпастирство у цифровому світі: нові засоби масової інформації на служінні слова, Credo. [online] Доступно: <http://credo.pro/2010/01/13059>

6. Петрушкевич М. Ритуальна модель масової релігійної комунікації та нові медіа // Гілея: науковий вісник. – К.: «Видавництво «Гілея», 2019. – Вип. 140 (1). Ч. 2. Філософські науки. – С. 78 – 82.

7. Goban-Klas Tomasz. Media i komunikowanie masowe / Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i internetu. – Warszawa-Krakow: Wydawnictwo naukowe PWN, 2006. – 340 s.

8. James W. Carey - Communication as Culture Essays. Routledge, 2009 – Language Arts & Disciplines – 205 pages. [online] Доступно: https://www.academia.edu/7446970/James_W_Carey_-_Communication_as_Culture_Essays

9. Больц Н. Азбука медіа / Норберт Больц. – М.: Издат. «Европа», 2011. – 136 с.

10. Головлева Е. А. Массовые коммуникации и медо-апланирование: Учебное пособие / Е. А. Головлева. – М.: Академический проект; Деловая книга, 2009. – 352 с.

11. Елинер И. Г. Мультимедийная система и современное общество / Илья Григорьевич Елинер. – СПб.: НППЛ «Родные просторы», 2008. – 529 с.

12. Матвієнко О. В. Вплив засобів масової комунікації на формування особистості / Самоорганізація і динаміка культури та їх особливості в Україні: Випуск перший: Збірник наукових праць / наук. ред. Ю. П. Богуцький, відпов. за випуск С. М. Волков / Олена Володимирівна Матвієнко. – К.: Інститут культурології Академії мистецтв України, 2010. – С. 144 – 147.

13. Папа Бенедикт XVI, Священик і душпастирство у цифровому світі: нові засоби масової інформації на служінні слова, Credo. [online] Доступно: <http://credo.pro/2010/01/13059>

14. Петрушкевич М. Ритуальна модель масової релігійної комунікації та нові медіа // Гілея: науковий вісник. – К.: «Видавництво «Гілея», 2019. – Вип. 140 (1). Ч. 2. Філософські науки. – С. 78 – 82.

15. Goban-Klas Tomasz. Media i komunikowanie masowe / Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i internetu. – Warszawa-Krakow: Wydawnictwo naukowe PWN, 2006. – 340 s.

16. James W. Carey - Communication as Culture Essays. Routledge, 2009 – Language Arts & Disciplines – 205 pages. [online] Доступно: https://www.academia.edu/7446970/James_W_Carey_-_Communication_as_Culture_Essays

17. Головлева Е. А. Массовые коммуникации и медо-апланирование: Учебное пособие / Е. А. Головлева. – М.: Академический проект; Деловая книга, 2009. – 352 с.

18. Елинер И. Г. Мультимедийная система и современное общество / Илья Григорьевич Елинер. – СПб.: НППЛ «Родные просторы», 2008. – 529 с.

19. Матвієнко О. В. Вплив засобів масової комунікації на формування особистості / Самоорганізація і динаміка культури та їх особливості в Україні: Випуск перший: Збірник наукових праць / наук. ред. Ю. П. Богуцький, відпов. за випуск С. М. Волков / Олена Володимирівна Матвієнко. – К.: Інститут культурології Академії мистецтв України, 2010. – С. 144 – 147.

20. Папа Бенедикт XVI, Священик і душпастирство у цифровому світі: нові засоби масової інформації на служінні слова, Credo. [online] Доступно: <http://credo.pro/2010/01/13059>

21. Петрушкевич М. Ритуальна модель масової релігійної комунікації та нові медіа // Гілея: науковий вісник. – К.: «Видавництво «Гілея», 2019. – Вип. 140 (1). Ч. 2. Філософські науки. – С. 78 – 82.

22. Goban-Klas Tomasz. Media i komunikowanie masowe / Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i internetu. – Warszawa-Krakow: Wydawnictwo naukowe PWN, 2006. – 340 s.

23. James W. Carey - Communication as Culture Essays. Routledge, 2009 – Language Arts & Disciplines – 205 pages. [online] Доступно: https://www.academia.edu/7446970/James_W_Carey_-_Communication_as_Culture_Essays

References

1. Boltz N. The ABC of Media / Norbert Boltz. - M.: Ed. Europe, 2011. - 136 p. Boltz N. ABC Media / Norbert Boltz. - M.: Ed. Europe, 2011. - 136 p.

2. EA Golovleva Mass Communications and Planning: A Study Guide / EA Golovleva. - M.: Academic project; Business Book, 2009. - 352 p.

3. Eliner IG Multimedia System and Modern Society / Ilya Grigorievich Eliner. - SPb.: NPPL "Native Spaces", 2008. - 529 p.

4. Matvienko OV Influence of mass communication on personality formation / Self-organization and dynamics of culture and their peculiarities in Ukraine: Issue one: Collection of scientific works / sciences. ed. Yu. P. Bogutsky, answered. for the issue of SM Volkov / Elena Matvienko. - K.: Institute of Cultural Studies of the Academy of Arts of Ukraine, 2010. - P. 144 - 147.

5. Pope Benedict XVI, The Priest and the Pastor in the Digital World: New Media in the Service of the Word, Credo. [online] Available at: <http://credo.pro/2010/01/13059>

6. Petrushkevich M. Ritual model of mass religious communication and new media // Gilea: scientific bulletin. - K.: Gilea Publishing House, 2019. - Issue. 140 (1). Part 2. Philosophical Sciences. - P. 78 - 82.

7. Goban-Klas Tomasz. Media and Communication masowe / Theory and Analysis of Hair, Radio, Television and the Internet. - Warszawa-Krakow: Wydawnictwo naukowe PWN, 2006. - 340 s.

8. James W. Carey - Communication as Culture Essays. Routledge, 2009 - Language Arts & Disciplines - 205 pages. [online] Available: https://www.academia.edu/7446970/James_W_Carey_-_Communication_as_Culture_Essays

9. Boltz N. The ABC of Media / Norbert Boltz. - M.: Ed. Europe, 2011. - 136 p.

10. EA Golovleva Mass Communications and Planning: A Study Guide / EA Golovleva. - M.: Academic project; Business Book, 2009. - 352 p.

11. Eliner IG Multimedia System and Modern Society / Ilya Eliner. - SPb.: NPPL "Native Spaces", 2008. - 529 p.

12. Matvienko OV Influence of mass communication on personality formation / Self-organization and dynamics of culture and their peculiarities in Ukraine: Issue one: Collection of scientific works / sciences. ed. Yu. P. Bogutsky, answered. for the issue of SM Volkov / Elena Matvienko. - K.: Institute of Cultural Studies of the Academy of Arts of Ukraine, 2010. - P. 144 - 147.

13. Pope Benedict XVI, The Priest and the Pastor in the Digital World: New Media in the Service of the Word, Credo. [online] Available at: <http://credo.pro/2010/01/13059>

14. Petrushkevich M. Ritual model of mass religious communication and new media // Gilea: scientific bulletin. - K.: Gilea Publishing House, 2019. - Issue. 140 (1). Part 2. Philosophical Sciences. - P. 78 - 82.

15. Goban-Klas Tomasz. Media and Communication masowe / Theory and Analysis of Hair, Radio, Television and the Internet. - Warszawa-Krakow: Wydawnictwo naukowe PWN, 2006. - 340 s.

16. James W. Carey - Communication as Culture Essays. Routledge, 2009 - Language Arts & Disciplines - 205 pages. [online] Available: https://www.academia.edu/7446970/James_W_Carey_-_Communication_as_Culture_Essays

17. EA Golovleva, Mass Communication and Medo-Planning: A Textbook / EA Golovleva. - M.: Academic project; Business Book, 2009. - 352 p.

18. Eliner IG Multimedia System and Modern Society / Ilya Eliner. - SPb.: NPPL "Native Spaces", 2008. - 529 p.

19. Matvienko OV Influence of mass communication on personality formation / Self-organization and dynamics of culture and their peculiarities in Ukraine: Issue one: Col-

lection of scientific works / sciences. ed. Yu. P. Bogutsky, answered. for the issue of SM Volkov / Elena Matvienko. - K.: Institute of Cultural Studies of the Academy of Arts of Ukraine, 2010. - P. 144 - 147.

20. Pope Benedict XVI, The Priest and the Pastor in the Digital World: New Media in the Service of the Word. Credo. [online] Available at: <http://credo.pro/2010/01/13059>

21. Petrushkevich M. Ritual model of mass religious communication and new media // Gilea: scientific bulletin. - K.: Gilea Publishing House, 2019. - Issue. 140 (1). Part 2. Philosophical Sciences. - P. 78 - 82.

22. Goban-Klas Tomasz. Media and Communication masowe / Theory and Analysis of Hair, Radio, Television and the Internet. - Warszawa-Krakow: Wydawnictwo naukowe PWN, 2006. - 340 s.

23. James W. Carey - Communication as Culture Essays. Routledge, 2009 - Language Arts & Disciplines - 205 pages. [online] Available: https://www.academia.edu/7446970/James_W._Carey_-_Communication_as_Culture_Essays

УДК 283: 266.3: 272.5

ІНІЦІАТИВИ АНГЛІКАНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У ДОПОМОЗІ ХРИСТИЯНАМ БЛИЗЬКОГО СХОДУ

INITIATIVES OF THE ANGLICAN CHURCH IN HELP OF CHRISTIANS OF THE MIDDLE EAST

Керстюк З. В.,
аспірант кафедри богослов'я
та релігієзнавства,

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
e-mail: zakhariy.kerstyuk@ukr.net

Kerstyuk Z. V.,
post-graduate student of the Department of
Theology and Religious Studies, National
Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine),
e-mail: zakhariy.kerstyuk@ukr.net

Здійснено аналіз допомоги Англiканською спiльнотою переслiдуваним християнам Близького Сходу, що опинилися у вкрай скрутному соціально-фiнансовому положеннi внаслiдок вiйськових дiй та кризи державностi. Представлено, що англiканські церкви організують рiзного рiвня конференції та симпозиуми щодо ситуації на Близькому Сходi. Репрезентовано, що очільники Церкви, передусiм архiєпископ Кентерберійський Джастiн Велбі, виступають у провідних засобах масової iнформації з метою пояснення трагедії християн найдавніших спiльнот учiв Христових та поширення вiдомостей про стан переслiдуваних громад. Наведено приклади окремих гуманiтарних проектiв щодо допомоги християнам Близького Сходу. Доведено, що iнiцiативи англiканських церков у допомозі християнам Близького Сходу є свiдченням автентичного розумiння евангельського покликання Церкви в служiнні людям.

Ключові слова: християнство Близького Сходу, Англiканська спiльнота, архiєпископ Кентерберійський Джастiн Велбі, християнське благодiйництво, переслiдування християн.

An analysis of the Anglican community's assistance for persecuted Middle Eastern Christians who were in a very difficult socio-financial situation as a result of hostilities and the crisis of statehood was analyzed. It is presented that Anglican churches organize different levels of conferences and symposia on the situation in the Middle East. It is reported that Church leaders, most notably Canterbury Archbishop Justin Welby, appear in leading media to explain the tragedy of Christians in the most ancient communities of Christ's disciples and to disseminate information about the state of persecuted communities. Examples of some humanitarian projects to help Christians in the Middle East are provided. The Anglican Church's initiatives to help Christians in the Middle East have been proven to be an authentic understanding of the Church's gospel calling in service to the people.

Keywords: Christianity in the Middle East, Anglican Communion, Archbishop of Canterbury Justin Welby, Christian Charity, persecution of Christians.

Сьогоднішня ситуація християн Близького Сходу вкрай драматична, а в окремих регіонах навіть трагічна, оскільки на межі виживання опинилися цілі християнські спільноти виключно через конфесійну ідентичність – приналежність до Церкви, яка тут існувала ще до історичного виникнення ісламу як релігії. Політичні події та соціальні рухи т. зв. «Арабської весни», на жаль, також активізували діяльність радикального ісламу, одним із основних завдань якого є витіснення християн із землі їхнього багатостолітнього проживання і творення самобутньої культури разом із мирними мусульманами та представниками інших релігій. Без допомоги світової громадськості цю багатопланову соціально-гуманітарну проблему місцевим християнським спільнотам неможливо самостійно вирішити. Серед голосів підтримки християн Близького

Сходу виразним є заклик про допомогу, а також дієві гуманітарні ініціативи церков Англiканської спiльноти (англ. The Anglican Communion), зокрема Церкви Англії – як «материнської Церкви» локальних національних єпископальних церков – та її глави примаса архiєпископа Кентерберійського Джастiна Велбі (з 2013 р.) – primus inter pares серед єпископів.

Актуальність нашої статті полягає в тому, що події в країнах Близького доволі динамічно розвиваються не тільки в аспекті долі релігійних спільнот, але й загальної політики та демографічної ситуації регіону, із виразним впливом і на глобальний рівень (скажімо, на прикладі вимушеної міграції через вiйськові дiї та вiдсутнiсть можливостi мирного проживання, а також загрози життю в рiдних країнах).

Щодо аналізу ступеня наукової розробленості заявленої наукової проблеми відзначимо, що вона окремо не розглядалася, що і становить наукову новизну нашої розвідки. Причиною цього є, зокрема, і те, що означені процеси на Близькому Сході відбуваються в сьогоденні, як й ініціативи духовної, політичної та гуманітарної допомоги їм.

За відсутності аналітичних та узагальнюючих наукових праць щодо підтримки англiканським церквами християн Близького Сходу будемо користуватися як джерелами iнформації офіційними iнтернет-ресурсами та публікаціями в авторитетних світових засобах масової iнформації.

Допомогу переслiдуваним християнам зi сторони Заходу паралізує і стримує, як це не парадоксально, політична гра партій, урядів на угоду заспокоєння виборців, щоб ті не сприйняли заклики про рішучість дій як потенційну небезпеку для спокою західних країн. Один із британських журналістів цю ситуацію добре сформулював у 2014 р.: «Мабуть, жоден житель Заходу не хоче повертатися до теми Іраку, а політики бояться, що навіть обговорення цієї країни підштовхне виборців побоюватися ще одного вторгнення та ще однієї кривавої окупації. Або ж, можливо, ми дивуємося самою ідеєю християн як переслiдуваної меншини <...> Західна людина привчена сприймати християн як «агентів агресії, а не її жертв», тому ми такі глухі до волення про допомогу. Рабин Джонатан Сакс порівняв страждання християн Близького Сходу з єврейськими погромами в Європі та пригадав слова Мартіна Лютера Кінга: «Зрештою, ми пам'ятатимемо не слова наших ворогів, а мовчання наших друзів». Справді, було б жахливо думати, що Захід може мовчати через те, що насильство розростається виключно через невпевненість визнати християн жертвами, або через небажання засудити певні напрями ісламу. Це був би перший в історії геноцид, допущений через соціальну незручність» [9].

Англiканська спiльнота, зокрема Церква Англії, є однією з найвпливовіших у християнському світі, об'єднуючи численні національні церкви, що активно виступають і на арені світових гуманітарних ініціатив, а також дипломатичних перемовин у тих регіонах світу, де страждають місцеві мешканці від

соціальної несправедливості, військових дій, між-етнічних конфліктів. Виразним свідченням цього є дієві ініціативи єпископальних церков у справі допомоги християнам Близького Сходу, що страждають внаслідок складної ситуації після подій «Арабської весни».

На запитання журналіста (у червні 2015 р.), що потребують близькосхідні церкви найбільше і найнагальніше від світової церковної спільноти, маронітський священник впевнено відповів, що передусім прохають і очікують миру, а також продовжив: «Без безпеки ми не можемо досягти миру, і без виживання ми не можемо досягти справедливості. Гуманітарні потреби продовжують зростати, переміщення населення продовжується, і ціле покоління дітей страждає від війни та насильства, все більше вони позбавлені основних потреб, освіти та захисту» [12]. На сьогодні ситуація не надто змінилася. Основні соціальні та побутові потреби населення Близького Сходу в країнах, що постраждали від військових конфліктів, досі не є відновлені, люди перебувають у постійному страхі перед ескалацією нової фази конфлікту.

Звісно, що підтримка близькосхідних християн повинна враховувати також і перспективи подальшого розвитку цього регіону. Скажімо, Міжнародна екуменічна організація Всесвітня студентська християнська федерація (World Student Christian Federation (WSCF)), в якій активну роль виконують представники англіканської спільноти, при підтримці Всесвітньої ради церков протягом багатьох років організовує Екуменічний інститут для Близького Сходу, основним завданням якого є формація християнської молоді цього регіону, набуття юридичних знань, здобуття компетентностей толерантності й поваги до інакомислячих, сприяння розвитку екуменізму та активної дієвої міжцерковної співпраці в арабському світі, а також будівництва братерських мостів із людьми інших конфесій, передусім мусульманами [8].

Організація Англіканський альянс (Anglican Alliance), що об'єднує окремі англіканські церкви, в пріоритетних напрямках своєї діяльності займається роботою з молоддю із бідних та проблемних сімей, забезпечує правовий захист жертвам насильства, а також допомагає біженцям і мігрантам, зокрема виступає посередником із профільними міністерствами щодо справ мігрантів у тих країнах, які приймають біженців зі своїх держав, проводить серед місцевого населення роз'яснювальну роботу з метою уникнення жорсткого неприйняття чужих у тих чи інших регіонах європейського континенту [1].

Англікансько-православна міжнародна комісія (Anglican-Orthodox International Commission (AOIC)) регулярно проводить засідання та здійснює різні види діяльності щодо проблем внутрішньо переміщених осіб, а також біженців із країн Близького Сходу. Скажімо, у Лівані англіканські громади забезпечують перебування біженців із Сирії у сім'ях чи окремих церковних центрах. Представники цієї міжконфесійної організації засвідчують, що вимушені мігранти опиняються в ситуації «подвійної дискримінації» – у країні сво-

го проживання від мусульманських радикальних груп та на Заході від байдужості політиків та небажання урядів активно допомагати цим людям. Англіканський єпископ Грегорі Кемерон із Вельсу риторично задав питання собі та людям західного суспільства: «Чи будемо ми, настільки заможні в порівнянні, далі продовжувати робити так мало у цих умовах великих потреб» [3]. Таку ж думку щодо байдужості Заходу в трагедії християн Близького Сходу висловив і англіканський священник із Багдаду, звертаючи увагу на те, що ті ж релігійні діячі воліють дискутувати на доволі віддалені від реального життя християн проблеми: «Більшість політичних і релігійних лідерів досі не говорять про це. Релігійні лідери, здається, більше турбуються тим, хто займатиметься квітковими декораціями у неділю і чи буде висвячений гей на священника чи ні. Більшість людей не мають поняття, що відбувається насправді, не мають навіть загального уявлення» [11]. Складно не погодитися із цим пастором, адже в Україні також ця проблема не надто відома, хоча наша країна на Сході також зустрілася із величезною соціально-гуманітарною драмою.

Церква Англії, за ініціативи її примаса архієпископа Кентерберійського Джастіна Велбі, намагається вплинути і на політиків у проблемі переслідування християн Близького Сходу. Відомо, що від політиків значною мірою залежить доля цілих народів. На будемо у цій розвідці пробувати аналізувати фактор західної політики у ситуації, яка склалася після подій «Арабської весни», але відомо, що без впливових країн нічого не обходиться у глобальних процесах, зокрема і на Близькому Сході впродовж останніх років. Британська королівська родина, попри свою символічно-представницьку владу, все-таки наділена відповідною вагою у британській політиці. Тому заяви наступного монарха принца Уельського Чарльза завжди викликають інтерес засобів масової інформації та політичних сил однієї з впливових держав Європи. Відомо, що престолонаступник регулярно відвідує ірацько-халкедонську, мелкітську, сирійську, коптську парафії у Лондоні, до яких належить чимало вимушених мігрантів. У грудні 2018 р. на спеціальному молитовному зібранні, присвяченому переслідуваним християнам Близького Сходу, принц Уельський сказав: «Я ще раз був глибоко вражений і зворушений надзвичайною благодаттю та здатністю до прощення, яку бачу в тих, хто так сильно постраждав. Прощення, як багато хто з Вас краще за мене знає, – це не пасивний вчинок чи приниження. Швидше, це акт вищої мужності; відмова від гріха, вчиненого проти Вас; рішучості, що любов перемагає ненависть. Одна справа вірити в Бога, Який прощає; а зовсім інше – взяти цей приклад до серця і насправді пробачити всім серцем так зятим “винуватцям нашим”. Отже, зібравшись сьогодні разом, ми можемо лише подякувати за справді надзвичайну силу Віри (*виділено великою літерою у тексті промови* – З. К.) багатьох християн перед лицем переслідувань, що дає їм мужність та рішучість терпіти і встояти. Вони є натхненням для всієї церкви» [14].

Як бачимо із цього фрагменту промови, принц Чарльз використав богословський стиль (цитує, зокрема, алюзію з вірша з Матвія 6,12 – «І прости нам довги наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим») у висловлюванні власного враження від спілкування з численними представниками церковних громад орієнтальних церков, які вимушено опинилися на чужині.

Принц Чарльз запевнив мігрантів та християн Близького Сходу в підтримці: «У цей період Адвенту, коли ми святкуватимемо народження Господа нашого Ісуса Христа, Який сам зазнав вигнання, несправедливості і страждання, я можу лише запевнити Вас у нашій непохитній підтримці й найсердечніших молитвах, коли Ви працюєте над відбудовою, відновлюєте справедливість, щоб воля Бога могла здійснитися на Землі, як на Небі» [14]. Адже на тих історичних землях «християни намагалися жити і проповідувати любов Богу, яка виявилася на хресті» [14]. Ще на початку загрозливого військового конфлікту у 2014 р. принц Чарльз написав листа солідарності до глави Халдейської католицької церкви, патріарха Луїса Рафаеля I Сако: «Прагну, щоб Ви знали про те, що моє серце розділене з усіма тими, чиє життя було розбите цим жакливим конфліктом. Хоча слова видаються надмірно недостатніми у такий немислимий час страждань, я хочу через Вас передати мої особливі молитви та глибоке співчуття всім членам Халдейської католицької церкви в Іраці. Моя палка надія та молитва спрямовані на те, щоб керівництво та дії людей доброї волі, як Ви і Ваші брати й сестри, допомогли подолати диявольське зло, що спричинило це жакливе страждання» [7]. Саме спільнота Халдейської католицької церкви об'єднує значну кількість християн [15].

Архієпископ Кентерберійський Джастін Велбі у своїй промові акцентував на еклезіологічному розумінні єдності Церкви Христової, незалежно від географічної віддаленості чи національно-культурної ідентичності. У цьому і полягає особливий обов'язок усіх християн, звісно, окрім суто природного прагнення допомогти усім несправедливо пригнобленим і страждаючим через переслідування: «Коли будь-яка частина Церкви страждає, ми також страждаємо, проте відстань і незнання притуплюють біль, який ми повинні відчувати. Сьогодні ми повинні знову відкрити себе перед болем тих, хто перебуває в регіоні страждань <...> Ми так часто бачимо насилля лише через щілину» [14]. На основі біблійного розуміння символізму світла архієпископ Джастін Велбі відзначив про необхідність християн бути тим світлом, яке може розсіяти морок темряви байдужості на Заході й страждання на Близькому Сході: «Мета світла – привертнути увагу, а мета наміру – знайти надію й напрямок» [14]. Мужність християн переслідуваної Церкви на Близькому Сході, аж до проливання крові та віддання свого життя, і є тим світлом Христовим, яке пломеніє серед зла й індиферентності. Архієпископ Кентерберійський відзначив важливість цих жертв і зречень, вони не були марними ні для сучасного світу, ні для наступних поколінь. З історії Церкви,

зокрема на українських землях, добре знаємо, що насіння християн мучеників приносить свої щедри плоди у світлі спасенної надії: «Ваше світло справді світило. Можемо пригадати мучеників на пляжі в Лівії, про незліченну кількість вбитих в Іраці та Сирії, про вірність християн у захищених і стабільних частинах регіону, які дотримувалися свого служіння, вітали й приймали своїх братів і сестер Христі – біженців, наприклад, у Йорданії та Лівані, і таким чином засіяло світло у всьому світі» [14]. Така постава мужності у вірі християн Близького Сходу є великим уроком для християн Заходу, що живуть у відносній безпеці та комфорті: «Як ми повинні реагувати на це світло? Ми повинні зробити все, щоб, повернувшись до нього, стояти з тими, хто його світить, пам'ятати про нього та засвоювати урок, який випливає з нього. Бо це світло покірності. Це послух християн усього регіону, у місцях гірших і кращих, які через свій послух є дітьми Бога» [14].

Архієпископ Джастін Велбі з християнського розуміння покірності, яке нічого не має спільного зі звичайною слабкістю чи бездіяльністю, виводить євангельське завдання людей західного світу: «Покірність – це належна відповідь на одкровення Бога, яке діє таким чином, щоб слідувати за цінностями і цілями наближення Царства Божого. Покірність християн поза межами Близького Сходу та поза межами регіону переслідувань полягає в тому, щоб уряди, місцеві жителі та громади приймали страждаючих, молилися за страждаючих, перебували з ними у випробуваннях і раділи визволенню» [14].

Ще 2013 архієпископ Джастін Велбі після своєї подорожі країнами Близького Сходу як глава Церкви заявив: «Як Церква в Англії, ми повинні дуже уважно слухати голоси болу та діяти як слуги, не вдаючись до якихось грандіозних ідей рішення» [10]. Так, допомога ближньому не потребує кожного разу мільйонних витрат чи якихось глобальних рішень, часто світло у темряві страждань і випробувань може пробитися завдяки простим вчинкам милосердя звичайних людей або навіть тихої молитви.

Отже, Англійська спільнота, що об'єднує низку національних єпископальних церков, є однією з найбільш активних у допомозі переслідуваним християнам Близького Сходу, що опинилися у вкрай скрутному соціально-фінансовому положенні внаслідок військових дій та кризи державності. Англійські церкви організують різного рівня конференції та симпозіуми щодо ситуації на Близькому Сході, очільники Церкви, передусім архієпископ Кентерберійський Джастін Велбі, виступають у провідних засобах масової інформації з метою пояснення трагедії християн найдавніших спільнот учнів Христових та поширення відомостей про стан переслідуваних громад. Важливою є організація для збирання коштів, необхідних для організації гуманітарної допомоги в різних сферах життєдіяльності. На нашу думку, різноманітні ініціативи англійських церков у допомозі християнам Близького Сходу є свідченням автентичного розуміння євангельського покликання Церкви в служінні людям, а передусім

страждаючим і переслідуваним, уполіудженем і непомітним для світових політиків та фінансових транснаціональних корпорацій.

Список використаних джерел

1. *Anglican Alliance consultation builds relationship in Middle East*. Available at <https://www.anglicannews.org/news/2016/10/anglican-alliance-consultation-builds-relationship-in-middle-east.aspx> (Accessed: 29.12.2019).

2. *Anglicans, Episcopalians standing in solidarity with persecuted minorities*. Available at <https://www.anglicannews.org/news/2015/04/anglicans-episcopalians-standing-in-solidarity-with-persecuted-minorities.aspx> (Accessed: 29.12.2019).

3. *Anglicans hear of Middle East Church's work with Syrian IDPs and refugees*. Available at <https://www.anglicannews.org/news/2016/10/anglicans-hear-of-middle-east-churchs-work-with-syrian-idps-and-refugees.aspx> (Accessed: 29.12.2019).

4. *Archbishop Justin Welby preaches at service for Christians in the Middle East*. Available at <https://www.archbishopofcanterbury.org/speaking-and-writing/sermons/archbishop-justin-welby-preaches-service-christians-middle-east> (Accessed: 29.12.2019).

5. *Bishops witness "persecuted and beleaguered" Middle East Christians*. Available at <https://www.anglicannews.org/news/2016/01/bishops-witness-persecuted-and-beleaguered-middle-east-christians.aspx> (Accessed: 29.12.2019).

6. *Bishop Whalon calls for regular prayer for Middle East troubles*. Available at <https://www.anglicannews.org/news/2014/07/bishop-whalon-calls-for-regular-prayer-for-middle-east-troubles.aspx> (Accessed: 29.12.2019).

7. *Dawies, Madeleine. Welby invokes Holocaust at vigil for Middle East minorities*. Available at <https://www.churchtimes.co.uk/articles/2014/5-september/news/uk/welby-invokes-holocaust-at-vigil-for-middle-east-minorities> (Accessed: 29.12.2019).

8. *Ecumenical Institute for the Middle East will train young Christians*. Available at <https://www.anglicannews.org/news/2015/07/ecumenical-institute-for-the-middle-east-will-train-young-christians.aspx> (Accessed: 29.12.2019).

9. *Gillan, Scott. Even through the suffering of Christians in the Middle East, God is still at work*. Available at <https://www.anglicannews.org/blogs/2014/07/even-through-the-suffering-of-christians-in-the-middle-east-god-is-still-at-work.aspx> (Accessed: 29.12.2019).

10. *Listen to their voices of pain*. Available at <https://www.churchtimes.co.uk/articles/2013/5-july/comment/opinion/listen-to-their-voices-of-pain> (Accessed: 29.12.2019).

11. *Malnick, Edward. The 'almost unremarked' tragedy of Christians persecuted in the Middle East*. Available at <https://www.telegraph.co.uk/news/religion/10264499/The-almost-unremarked-tragedy-of-Christians-persecuted-in-the-Middle-East.html> (Accessed: 29.12.2019).

12. *Middle East Christians seek aid for survival and security*. Available at <https://www.anglicannews.org/news/2015/06/middle-east-christians-seek-aid-for-survival-and-security.aspx> (Accessed: 29.12.2019).

13. *Middle East primate: "Egypt fights terror"*. Available at <https://www.anglicannews.org/news/2014/10/middle-east-primate-egypt-fights-terror.aspx> (Accessed: 29.12.2019).

14. *Prince of Wales extols power of forgiveness as he pleads for Christians in the Middle East*. Available at <https://www.anglicannews.org/features/2018/12/prince-of-wales-extols-power-of-forgiveness-as-he-pleads-for-christians-in-the-middle-east.aspx> (Accessed: 29.12.2019).

15. *The Eastern Catholic Churches 2017*. Available at <http://www.cnewa.org/source-images/Roberson-eastcatholic-statistics/eastcatholic-stat17.pdf> (Accessed: 29.12.2019).

16. *We must not forget Christians in the Middle East*. Available at <https://www.archbishopofcanterbury.org/speaking-and-writing/articles/we-must-not-forget-christians-middle-east> (Accessed: 29.12.2019).

УДК 004.9:316.77 (477)

**ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЦИФРОВОЇ
КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА
ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ****PROBLEMS OF DIGITAL CULTURE FORMATION
IN UKRAINE: THEORETICAL AND PRACTICAL
ASPECTS****Кобижча Н. І.,**

кандидат культурології, старший викладач
кафедри інформаційних технологій, Київський
національний університет культури і мистецтв
(Київ, Україна), e-mail: shtefanka@ukr.net,
ORCID: 0000-0003-1683-3325

Kobyzhcha N. I.,

PhD in Culturology, senior lecturer, Information
Technology Department, Kyiv National
University of Culture and Arts (Kyiv, Ukraine),
e-mail: shtefanka@ukr.net,
ORCID: 0000-0003-1683-3325

Мета статті - проаналізувати особливості цифровізації як глобального тренду сучасного цивілізаційного розвитку, виявити специфіку реалізації стратегії цифрової трансформації в Україні. **Методологія** ґрунтується на поєднанні міждисциплінарного підходу із загальнонауковими методами дослідження: системний, структурний, функціональний та контент-аналіз, аналітико-синтетичний, індукції і дедукції, порівняння, узагальнення, формалізації. **Наукова новизна** дослідження полягає у розгляді цифрової культури як знаково-символічної системи Digital Age, що представляє різноманіття моделей, сформованих інтеграцією цифрових технологій з іншими формами знань і діяльності. **Висновки.** Україна перебуває на початковому етапі цифровізації. Динаміка технологічного прогресу, мінливість пріоритетів при цьому утруднюють розробку ефективних стратегій реалізації цифрової трансформації. Разом з тим, формування цифрової культури у громадян, продуктивне використання в соціумі досягнень цифрових технологій буде підвищувати якість життя суспільства і сприяти інтеграції країни у європейський простір.

Ключові слова: цифровізація, цифрова культура, Digital humanities, цифрові компетенції, Smart-стратегії.

The purpose of the article is to analyze the features of digitalization as a global trend of modern civilizational development, to identify the specifics of implementation of digital transformation strategy in Ukraine. **The methodology** is based on the combination of an interdisciplinary approach with general scientific methods of research: systemic, structural, functional and content analysis, analytical and synthetic, induction and deduction, comparison, generalization, formalization. **The scientific novelty** of the study is to consider digital culture as a iconic and symbolic system of the Digital Age, representing a variety of models formed by the integration of digital technologies with other forms of knowledge and activity. **Conclusions.** Ukraine is in the initial stages of digitalization. The dynamics of technological progress, the variability of priorities, make it difficult to develop effective strategies for implementing digital transformation. At the same time, the formation of digital culture among citizens, productive use in the society of achievements of digital technologies will improve the quality of life of society and promote the integration of the country into the European space.

Keywords: digitalization, digital culture, Digital humanities, digital competencies, Smart-strategies.

Актуальність теми дослідження. Сучасний світ переживає фундаментальну цифрову трансформацію, результатом якої стане побудова нового мережевого суспільства, керованого за допомогою використання інформаційно-комунікаційних технологій, локальних і глобальних комп'ютерних мереж, які збирають, обробляють, генерують і розподіляють інформацію через системи глобальних телекомунікаційних мереж. При цьому цифра в контексті становлення Digital Age поступово стає організуючим, смисловим і буттєвим началом світу.

Цифрове середовище, тотально пронизуючи соціальне буття, перетворюється на основну його субстанцію й стирає межі між публічним і приватним, цифровим і реальним, фізичним і віртуальним, а також між людьми, соціальними групами й інститутами. Тим самим ідея цифрового існування, набуваючи вирішального екзистенціального значення, формує асоціативні мережеві структури, організаційні форми і процеси, породжує нові форми суб'єктивації, сприяє утворенню одних стилів і практик життя й маргіналізує інші.

Моніторинг наукових розвідок засвідчує не лише про великий інтерес як зарубіжних так і українських вчених до аналізу проблем експансії інформаційно-комунікативних технологій, дослідження ролі цифровізації в докорінній зміні соціальної реальності, в фундаментальних зрушеннях у суспільній свідомості, духовно-моральній сфері й системі цінностей, а й виокремлення останньої, зокрема цифрової гуманітаристики, в міждисциплінарну галузь досліджень з матричною системою методик і практик гуманітарних, соціальних та інформаційних наук. Становлення цифрової реальності спонукає науковців до осмислення її ролі як основного тренду суспільного розвитку в умовах глобальної трансформації сучасного світу. Пріоритет комунікаційних аспектів у становленні цифрового суспільства відображено в працях Д. Белла, П. Дракера, Ел. Тоффлера, Ч. Гіра, Б. Стіглера, Г. Чернова та ін.

До концептуально-методологічних питань вивчення цифрової культури звертається Д. Галкін, підкреслюючи при цьому важливість врахування технологічного і культурного детермінізму, а також постструктуралізму як основних підходів. Як ключові принципи для розуміння цифрової культури обговорюються технологічна імперативність, влада автоматів, технологічний антроподефіцит та «синдром Преображенського». Висувається теза про культурну динаміку, в якій «культура цифрових автоматів трансформується в культуру штучного життя» [3, с. 12].

Прояви феномену цифрової культури в усіх сферах життєдіяльності суспільства: економіці, політиці, науці, освіті, культурі характеризуються «матричною системою» концептуальних моделей і практик. Специфіку її основних сегментів, тенденції розвитку як практичну реалізацію її концептуальних моделей у суспільній ідеології, університетській освіті, соціогуманітарному дискурсі, мистецтві аналізує О. Єлькіна [4; 5].

Цю ж думку підтверджує Н. Соколова: досліджувати цифрову культуру — значить «не стільки аналізувати її феномени та артефакти самі по собі, скільки вивчати широкі трансформації, що відбуваються у зв'язку з розповсюдженням цифрових технологій в культурі в цілому» [13, с. 6].

Л. Яковлев, вивчаючи вплив цифрових технологій на культуру шляхом зміни механізмів соціальних взаємодій, стверджує що діалог «людина – комп'ютер» змінює природу фундаментальних відносин «я – інші». «Віртуальний простір набуває самостійного значення, в нього переноситься

все більший набір взаємодій, що складала раніше тканину соціальної реальності. Лінійна організація наративів замінюється гіпертекстовою... У сукупності зміни, що вносяться у світ культури цифровими технологіями, інтерпретуються як «антропологічна революція» [18, с. 52]. У контексті становлення цифрової реальності досліджує ціннісні установки західної цивілізації І. Штефан. Грунтуючись на вивченні моделі комунікативної раціональності Ю. Габермаса, автор виокремлює її онтологічну складову як інтенцію до збереження і відновлення консенсусу як одного з основних шляхів досягнення солідарності і стабільності суспільства [17].

Ряд наукових досліджень присвячено цифровій гуманітаристиці - новому міждисциплінарному напрямку, що почав своє становлення на рубежі XX і XXI ст. на стику сучасних інформаційних технологій, цифровізації і гуманітарних наук (М. Таллер [16], Д. Кузьміна, Я. Пруденко [7], Т. Ярошенко, С. Чуканова [19]. Науковці Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова Д. Кузьміна, Я. Пруденко фундаментальну статтю «Гуманитарные науки в цифровой век или Неотвратимость дисциплинарной гибридизации» присвячують Digital Humanities, її дисциплінарному статусу, науковий і педагогічний інституціоналізації, еволюції предмету аналізу; досліджуються межі компетенції вченого/викладача нового типу, що використовує цифрові технології для аналізу культурних феноменів.

Виклад основного матеріалу. Термін «цифровізація» (англ.: Digitalization) запозичений із західної наукової традиції і означає «приведення у цифрову форму». «Загальна оцифровка, що почалася в 1992 році, - пише відомий французький філософ Бернар Стіглер, - викликала справжню ланцюгову реакцію, що перевернула як соціальне життя у всіх його публічних проявах, так і психічне, аж до самих інтимних глибин» [14].

Суть цифровізації охарактеризувала у 2004 р. генеральний директор компанії Hewlett Packard К. Фіоріна, виокремивши три ключові її характеристики: всі види контенту трансформуються з фізичних, аналогових і статичних у цифрові, мобільні, віртуальні і, в кінцевому рахунку, персональні (тобто контрольовані людиною - споживачем інформації) формати; здійснюється перехід від складних технологій до простих і керованих, так як технології - це всього лише інструмент для здійснення міжкультурної комунікації; здійснюється перехід від вертикальної, ієрархічної організації комунікації до горизонтальної, мережевої структури і гетерогенної світової спільноти [22].

І тому цифрова трансформація соціуму - це не просто оцифровка, переведення інформації у цифрову форму, поява нового цифрового простору, що радикально трансформує традиційну інфраструктуру життєдіяльності, а гігантська швидкість змін, викликаних проривним розвитком інфокомунікаційних технологій, якісні зміни в способах комунікації, отриманні та передачі даних, технологіях і організації людської діяльності.

Однак наслідки глобалізаційного процесу й цифровізації залишаються невідомими і непередбачуваними, оскільки старі структури руйнуються або демонтуються, але альтернативні форми й структури, здатні зайняти їх місце, ще не склалися. Б. Стіглер стверджує, що головна особливість XXI ст. - це висока швидкість появи нових інновацій, що спричиняє розрив між еволюцією техніки й існуючими соціальними інститутами. Цей розрив означає, що соціальні інститути, відносини між людьми і знання більше не встигають за логікою еволюції технологій. В результаті технології розвиваються за відсутності необхідних знань про них і критичної здатності вирішувати, робити вибір [15]. Цифрові зміни пов'язані не тільки з технологічними нововведеннями і організаційними перетвореннями, а й активно впливають на людину, суспільство і культуру, докорінно трансформуючи цінності останньої. При цьому стрімка технологізація соціального простору супроводжується небезпеками і ризиками дегуманізації суспільних відносин і тому вчені повинні сконцентрувати увагу не тільки на блискучих перспективах «цифрового світу», а й всебічно розглянути його можливі виклики і ризики, одним із яких є загроза дегуманізації.

Цифровізація свідчить про становлення принципово іншої інтегрованої культурної моделі й тим самим загострює потребу в рефлексії нового стану культури. Г. Кіссінджер з приводу новітніх тенденцій сучасного розвитку зазначає: «У цифровому світі пріоритетна швидкість, що перешкоджає рефлексії, радикали отримують переваги перед вдумливими людьми, цінності формуються консенсусом субгруп, а не в процесі роздумів. Незважаючи на всі досягнення, цифровий світ ризикує сам себе знищити, тому що недоліків більше, ніж зручностей» [6].

Запозичений із англійських публікацій Р. Гіра термін «цифрова культура» (digital culture) стосовно сфери використання інформаційних і медіа технологій, на думку О. Єлькіної, не викликає заперечень, але ж коли до нього апелюють «не в якості метафори, а суті культури, чи використовують як маркер сучасної епохи, це викликає серйозні заперечення, світоглядні і концептуальні. Технократичне мислення, позбавлене рефлексії, веде до посилення Технології і послаблення Людини. Назва епохи, суспільства, культури повинна відображати мету досягнення (як «суспільство знань», наприклад), а не засіб, яким є технологія. Для визначення мети — вектора суспільного розвитку — на сучасному етапі необхідне поглиблення соціогуманітарних досліджень, бо ж природа реальності... залишається для співтовариства за сімома печатками, як і природа людської свідомості, як і характер взаємообумовленості культури станами мови — мислення — технології» [5, с. 195].

В контексті глобалізації й експансії інформаційно-комунікативних технологій як модераторів становлення Digital Age і появи чисельних небезпек і ризиків, тематизація такого нового й унікального феномена як цифрова культура починає виходити на перший план. Це цілком виправдано, оскільки

соціальне життя, як стверджує Дж. Александер, неможливо зрозуміти без культури [1]. Цифрова ж культура при цьому здатна кардинальним чином вплинути на смисли і цінності життя людини, змінити співвідношення між спеціалізованим і повсякденним рівнями культури соціуму.

Проблеми, пов'язані із її формуванням, стають останнім часом предметом осмислення різних наук (культурології, філософії, педагогіки, психології, економіки та ін.) не лише на теоретичному, а й практично-прикладному рівнях. Варто зауважити, що відсутність однозначного підходу до розуміння цього явища спричиняє дискусії, в першу чергу, стосовного її сутності. Серед чисельних методологічних підходів до аналізу цифрової культури виокремлюють гуманітарний та технократичний. При дослідженні цифрової культури з позицій гуманітарного підходу особлива увага приділяється її структурі, яка включає наступні типи: науково-технічну цифрову культуру і комунікації, політичну цифрову культуру, художню цифрову культуру, правову цифрову культуру, цифрову культуру в сфері освіти. Осмислюється її вплив на спілкування користувачів в Інтернеті та значення у загальній культурі особистості. Піднімаються питання «hate speech» як «мови ненависті» й поширення мовної агресії й доводиться необхідність формування своєрідного «вербального етикету» у взаємовідносинах людей у цифровому просторі.

Технократичний підхід представлений у філософському дискурсі трансгуманізму, футурологічних проєктах і в сфері проєктування NBICS-технологій. Галкін Д.В. знову ж таки розуміє під цифровою культурою «...артефакти і символічні структури, засновані на цифровому кодуванні і його універсальній технічній реалізації, що тотально включені в інституційну систему й сприяють підтримці певних цінностей, які закріплені ментально і створюють форми автодетермінації». Вчений відзначає, що цифрова культура формується на декількох рівнях: матеріальному (речі, гаджети, технологічні системи), символічному (знаки, мови, форми комунікації), соціальному (інститути, функції, об'єднання), ментальному (когнітивні схеми, ідентичність, стереотипи) і ціннісному [3, с. 15].

Гейміфікація, віртуалізація й інтер-суб'єктивність, трансформуючи систему цінностей, світоглядні установки, включаючи й установку на інтеграцію природного і штучного інтелекту, утворюють простір цифрової культури як знаково-символічної системи, насиченої новими цінностями і смислами.

Цифрова трансформація є одним із ключових пріоритетів державної політики України і *від успішної реалізації стратегії цифровізації залежить конкурентоспроможність країни, перспективи її входження до Євросоюзу*. Цифровізація формує «цифрову державу» з розгорнутою системою електронних послуг. І тому головним напрямком у реформі державного управління стає побудова «держави як платформи», інтегрованої єдиною цифровою системою управління, принципово новою моделлю надання інформаційних та комуніка-

ційних послуг. А розвиток індустрії 4.0. на вітчизняних теренах і перехід до нового технологічного укладу буде визначати й рівень цифрової культури наших громадян.

Варто відзначити впровадження систем ProZorro та eHealth, мобільного покриття 4G та запуск електронних послуг у державному та приватному секторах. Зокрема, орієнтована на децентралізацію адміністративного управління програма «Розумні міста - розумні регіони» включає реалізацію програми електронних навичок eSkills, електронної системи охорони здоров'я eHealth та електронної торгівлі eTrade в регіонах України. Подібні регіональні проєкти забезпечують широке впровадження цифрових технологій у культурний простір регіону й тим самим сприяють формуванню цифрової культури у місцевого населення.

Так, у «Цифровій адженді України» й «Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України» сформульовано основні принципи цифровізації, дотримання яких є визначальним для створення й реалізації переваг, що їх надають цифрові технології та користування цими перевагами. Крім того, Уряд України із 2020-го по 2025 рік ініціював перетворення державних інституцій на ключових споживачів і користувачів цифрових інновацій, популяризатора освіти в секторі hi-tech й ініціатора формування моди на цифрову культуру [2; 9].

22 травня 2019 року Європейський Союз офіційно запустив в Україні нову регіональну програму для країн Східного партнерства «EU4Digital: підтримка цифрової економіки та суспільства у Східному партнерстві», яка триватиме з січня 2019 року до грудня 2021 року. Програма надає допомогу урядам країн, регуляторним органам та агенціям, які активно задіяні у розвитку цифрового сектору, а також підтримує суб'єктів економічної діяльності та інші зацікавлені сторони в інноваціях, навчанні та розвитку навичок. Кінцевою метою є те, щоб бізнес-спільнота та громадяни загалом отримали переваги від розвитку ефективних, безпечних та регульованих електронних мереж через доступ до кращих сервісів та посиленого потенціалу росту. Програма націлена на розширення переваг Єдиного цифрового ринку Європейського Союзу для України та інших держав Східного партнерства з метою розвитку цифрового порядку денного, стимулювання економічного росту, створення робочих місць, покращення життя людей та допомоги бізнесу [12].

Однак, керівники далеко не всіх бізнес-структур, як і державних інституцій, орієнтовані на цифрову трансформацію, що обумовлене не лише технологічним і інфраструктурним відставанням від розвинених країн світу, страхом перед інноваціями, а й значним дефіцитом фахівців в області цифрової культури. Це свідчить, що держава й бізнес-лідери повинні створити культуру цифрових змін, що заохочує прийняття ризиків. І тому необхідно сформувати суспільну думку про цифровізацію як невідворотне майбутнє, де кожен матиме змогу для самореалізації.

Цифровізація відкриває широкі можливості для розвитку соціально-гуманітарних наук. Поява таких нових напрямів як обчислювальна історія, гуманітарна інформатика, комп'ютерна лінгвістика, кіберпсихологія та ін., свідчить про переведення у цифровий формат тих областей гуманітарного знання, в яких застосовуються обчислювальні технології. У цьому дискурсі на рубежі ХХ і ХХІ ст. й на стикі сучасних інформаційних технологій і гуманітарних наук відбувається становлення нового міждисциплінарного напрямку Digital humanities (DH), *цифрової гуманітаристики*. На думку дослідників Т. Ярошенко, С. Чуканової підґрунтя DH в певній мірі було закладене «бібліотечною наукою: «...у 1940-х роках єзуїт-науковець Роберто Буса разом із колегами спільно з IBM створює комп'ютерно згенерований показник робіт Томи Аквінського Index Thomisticus», який став одним із перших бібліотечних проєктів у цифровій гуманітаристиці [19, с. 11]. Цей напрям сьогодні найбільш динамічно розвивається, й, попри неоднозначність ставлення серед наукової спільноти, його вплив в останні роки зростає, а позиції – посилюються [16]. В межах DH досліджуються особливості нової епохи, соціокультурні наслідки цифрових технологій, здійснюється критична рефлексія на предмет як позитивних, так і негативних наслідків їх впровадження.

Сучасний стан цифрової гуманітаристики характеризується кількісним зростанням дослідних центрів і лабораторій, виданням наукових журналів, проведенням чисельних наукових конференцій, розробкою магістерських програм. Аналіз організаційних форм, інфраструктури основних світових центрів Digital Humanities, яких нараховується 430 та основних напрямків їхніх наукових досліджень і практичних розробок, здійснений рядом науковців, дозволив зробити висновок, що цифрова культура і цифрове мистецтво серед вісімнадцяти найбільш поширених в структурах DH займають восьму позицію (14% від загального числа центрів DH) [10, с. 29-30].

Розвиток Digital Humanities як один з перспективних міждисциплінарних напрямів свідчить про те, що цифрові методи досліджень впливають на отримання, інтерпретацію і зміну знань (контекстна епістемологія та ін.). Як технологія дослідження ці методи здійснюють амбівалентний вплив на розвиток гуманітаристики, що є предметом окремого наукового аналізу.

Цифровізація вимагає принципово нових компетенцій (скилів), що обумовлює необхідність підготовки цифрових гуманітаріїв, які будуть володіти важливим і дуже затребуваним поєднанням знань, навичок, розуміння, «скилів», серед яких і вміння адаптуватися до нових умов і вибудовувати свою власну траєкторію розвитку, постійно вибираючи з безлічі варіантів. І саме освітній формат DH й різноманітні практики цифрової гуманітаристики дозволяють здійснювати підготовку за різними магістерськими програмами в області цифрової культури, створюють можливість побудови кар'єри у таких напрямках як ком'юніті-менеджмент у сфері комп'ютерних ігор, блогів, цифрового курування, культурних і креативних індустрій тощо [10, с. 99].

Важливою складовою цифрової культури є цифрова грамотність, оскільки шокуюча швидкість розвитку цифрової цивілізації спричиняє докорінну трансформацію технологічної інфраструктури, як і змін у життєдіяльності соціуму й окремої людини, багато разів впродовж життя одного покоління. А культ швидкості, зростання темпу життя, колосальний об'єм інформації, оперування великими інформаційними потоками і семантичними й міфологічними системами обумовлює необхідність інтерпретувати, оцінювати і визначати достовірність інформації, потребує при цьому кардинальної трансформації парадигми освіти, базових комунікативних навичок і нових компетенцій у цифровому суспільстві.

Існують різні підходи до осмислення цифрової грамотності. Автори цих концепцій суголосні в тому, що розуміння матриці цифрової реальності може навчити людину контролювати «інформаційний шум» і зробити взаємодію з цифровими технологіями джерелом розвитку, а не стресу. Так, американський філософ і культуролог, блогер, спеціаліст у галузі комунікацій Г. Дженкінс вважає, що *цифрова грамотність включає декілька типів*: комп'ютерну як вміння працювати з комп'ютером, тобто розуміти взаємодію людини і цифрової техніки; інформаційну як взаємодію з програмним забезпеченням, що дозволяє працювати з контентом і розуміти механізми поширення цифрової інформації; і власне комунікативну як розуміння організації мережевої спільноти і соціальних медіа [23].

Д. Белшоу, хоч і вважає, що єдиної цифрової грамотності не існує, розробляє власну її модель як набір компетенцій суб'єкта цифрової епохи, що приходять на зміну попередній системі знань. Вона включає вісім ключових принципів: розуміння культурного контексту інтернет-середовища; навички використання цифрових технологій з метою саморозвитку; вміння створювати й поширювати контент; здатність правильно розпоряджатися приватною інформацією в мережі задля захисту приватного життя; цифрове громадянство як здатність використовувати цифрові технології і медіа безпечно, відповідально й ефективно; цифрова креативність як здатність перетворення ідей в реальність з допомогою цифрових інструментів; критичність як здатність розрізняти достовірну й недостовірну інформацію, корисний і шкідливий контент, надійні й сумнівні он-лайн контакти; вміння комунікувати в онлайн-спільнотах [20].

Цифрова грамотність (або «цифрова» компетентність) визнана ЄС однією з 8 ключових компетенцій для повноцінного життя та діяльності. У 2016 році ЄС на основі доробок провідних науковців й особливо моделі Д. Белшоу представив оновлений фреймворк Digital Competence (DigComp2.0), що складається з основних 5 блоків компетенцій та усього 21 компетенції [21].

Для України дуже важливим є формування нових компетенцій, особливо у сфері управління, оскільки у масштабах країни відчутний кадровий дефіцит цифрових фахівців. У зв'язку з цим зростає потреба у створенні в масштабах країни ма-

тричного освітнього середовища, де університети (як державні, так і приватні) повинні стати експериментальною платформою для різних форм навчання з використанням передових технологій і з урахуванням специфіки цифрової культури.

В українських містах розпочався процес розробки власних Смарт-стратегій розбудови розумних міст. Особливу активність виявляють Київ, Львів, Харків, Вінниця та Дніпро, а ще близько п'ятнадцяти міст впроваджують розумні рішення, використовуючи цю концепцію. Але академічна наука, на що звертає вітчизняна дослідниця Позднякова А. М., ще не стала одним із провідних учасників процесу. Науковець звертає увагу на відсутність ґрунтового аналізу й систематизації закордонного досвіду пропозицій для українських міст, вироблених з урахуванням національних особливостей [11, с. 54].

При розробці і реалізації Смарт-стратегій вітчизняних міст необхідно враховувати відмінність концепції «розумного міста 1.0 і 2.0» від концепції «розумного міста 3.0», що полягає в антропоцентричному векторі розвитку міста і ґрунтуватися саме на останньому. Успішна реалізація стратегії потребує акумуляції таких ресурсів як креативний, соціальний та інтелектуальний капітал. Консолідований капітал при цьому є головною конкурентною перевагою: у сучасній концепції «розумного міста» поняття «розумний» означає не ступінь розвитку технологій, а те, наскільки суспільство здатне використовувати технології для вирішення своїх проблем і відповідей на виклики часу. Київ як потужний інтелектуальний центр України може стати справжнім креативним містом, де «рішення всіх міських проблем відбувається в процесі творчого діалогу городян і міської влади з метою досягнення загального блага» [8, с. 39].

Висновки. Україна перебуває на початковому етапі цифровізації і тому перед нею постає багато питань, що потребують відповіді. Стрімкість технологічного прогресу, мінливість пріоритетів при цьому утруднюють розробку ефективних стратегій реалізації цифрової трансформації. Разом з тим, формування цифрової культури у громадян, продуктивне використання в соціумі досягнень цифрових технологій буде підвищувати якість життя населення й сприяти інтеграції країни у європейський простір. Держава й бізнес-лідери повинні **створити культуру цифрових змін**, що заохочує прийняття ризиків. Необхідно сформувати суспільну думку про цифровізацію як невідворотне майбутнє, де кожен матиме змогу для самореалізації.

Список використаних джерел

1. Александер Дж., 2013. Смыслы социальной жизни: культуросоциология. Пер. с англ. Г. К. Ольховикова. Москва: *Прагмис*.
2. Амелін А., Фішук В., Лаврик Я., Юрчак О., Чернев С. та Матюшко В., 2019. Україна 2030Е – країна з розвинутою цифровою економікою. [online] Доступно: <<https://hvylyya.net/analytics/economics/ukraine-2030e-kraina-z-rozvinutoju-cifrovoju-ekonomikoju.html>> [Дата звернення 8 грудня 2019].
3. Галкин Д. В., 2012. Digital Culture: методологические вопросы исследования культурной динамики от цифровых автоматов до техно-био-тварей, *Международ-*

ный журнал исследователей культуры, [online] 3(8), с. 11-16. Доступно: <https://culturalresearch.ru/ru/archives/86-digital> [Дата обращения 9 декабря 2019].

4. Елькина Е. Е., 2018. Цифровая культура как область междисциплинарных исследований: методологические подходы и тенденции развития. *International Journal of Open Information Technologies*, [online] 12(6), с. 67-78. Доступно: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-kultura-kak-oblast-mezhdistsiplinarnykh-issledovaniy-metodologicheskie-podhody-i-tendentsii-razvitiya> [Дата обращения 18 декабря 2019].

5. Елькина Е. Е., 2018. Цифровая культура: понятие, модели и практики. *Информационное общество: образование, наука, культура и технологии будущего*, [online] 2, с. 195-203. Доступно: <http://ojs.itmo.ru/index.php/ISESCTF/article/view/799> [Дата обращения 18 декабря 2019].

6. Киссинджер Г., 2018. Как завершается эпоха Просвещения. *Россия в глобальной политике*, [online] 4(16), с. 46-53. Доступно: <https://global-affairs.ru/number/Kak-zavershaetsya-epokha-Prosvescheniya-19658> [Дата обращения 9 декабря 2019].

7. Кузьмина Д. Ю. и Пруденко Я. Д., 2012. Гуманитарные науки в цифровой век или Неотвратимость дисциплинарной гибридизации. *Международный журнал исследований культуры*, [online] 3(8), с. 17-23. Доступно: <https://culturalresearch.ru/ru/archives/86-digital> [Дата обращения 18 декабря 2019].

8. Лэндри Ч., 2011. Креативный город. Пер. с англ. В. Гнедовского и М. Хрусталева. Москва: *Классика-XXI*.

9. Міністерство економічного розвитку та торгівлі України, 2016. Цифрова адженда України – 2020 (Цифровий порядок денний – 2020): Першочергові сфери, ініціативи, проекти «цифровізації» України до 2020 року. [online] Доступно: <<https://ucc.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf>> [Дата звернення 18 грудня 2019].

10. Можаява Г. В. ред., 2016. Digital Humanities: гуманитарные науки в цифровую эпоху. Томск: *Изд-во Томского ун-та*.

11. Позднякова А. М., 2019. Впровадження концепції розумних сталих міст в Україні: особливості та рекомендації. *Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка*, 2(70), с. 49-57.

12. Представництво Європейського Союзу в Україні, 2019. ЕС запускає в Україні нову програму EU4Digital для покращення онлайн-сервісів. [online] Доступно: <<https://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/62915>> [Дата звернення 18 грудня 2019].

13. Соколова Н. Л., 2012. Цифровая культура или культура в цифровую эпоху? *Международный журнал исследований культуры*, [online] 3(8), с. 6-10. Доступно: <<https://culturalresearch.ru/ru/archives/86-digital>> [Дата обращения 18 декабря 2019].

14. Стиглер Б., 2018. Дух просвещения в эпоху философской инженерии. *Художественный журнал*, 106. [online] Доступно: <<http://moscowartmagazine.com/issue/81/article/1775>> [Дата обращения 18 декабря 2019].

15. Стиглер Б., 2019. Искусственный интеллект — это искусственная глупость. [online] Доступно: <https://www.colta.ru/articles/society/21731-bernar-stigler-iskusstvennyu-intellekt-eto-iskusstvennaya-glupost> [Дата обращения 18 декабря 2019].

16. Таллер М., 2012. Дискусии вокруг Digital Humanities. *Историческая информатика. Информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании*, 1(1), с. 5-13.

17. Штефан І. П., 2019. Комунікативна раціональність в контексті становлення Digital Age. *Гілея: Науковий вісник*, 146 (7), ч. 2, с.135-140.

18. Яковлев Л. С., 2012. Цифровые технологии в контексте антропологической революции. *Международный журнал исследований культуры*, 3(8), с. 52-61. [online] Доступно: <<https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovyye-tehnologii-v-kontekste-antropologicheskoy-revolutsii>> [Дата обращения 18 декабря 2019].

19. Ярошенко Т. та Чуканова С., 2018. Роль цифрової гуманітаристики у модернізації сучасного бібліотекознавства. *Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук*, 1, с. 10-17.

20. Belshaw D., 2017. The Essential Elements of Digital Literacies [online]. Available at: <<https://www.slideshare.net/dajbelshaw/the-essential-elements-of-digital-literacies-74940735>> [Accessed 18 December 2019].

21. European Commission, 2015. A Digital Single Market Strategy for Europe – COM. [online] Available at: <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/digital-single-market-strategy-europe-com2015-192-final>> [Accessed 18 December 2019].

22. Fiorina C., 2004. 18th Annual Government Technology Conference. California: Sacramento Convention Center. [online] Available at: <<http://www.hp.com/hpinfo/executeam/speeches/fiorina/gtc04.html>> [Accessed 9 December 2019].

23. Jenkins H., 2006. *Convergence Culture: Where Old and new Media Collide*. New York: *New York University Press*.

References

1. Aleksander J., 2013. Smyislyi sotsialnoy zhizni: kulturnotsiologiya (The meanings of social life: cultural sociology). Translated from English by G. K. Olkhovikov. Moscow: *Praksis*.

2. Amelin A., Fishchuk V., Lavryk Ya., Yurchak O., Cherniev Ye. and Matiushko V., 2019. Ukraine 2030E – kraina z rozvynutoiu tsyfrovou ekonomikoju (Ukraine 2030E – a country with a digital economy). [online] Available at: <<https://hvylya.net/analytics/economics/ukraina-2030e-kraina-z-rozvinutoju-cifrovouju-ekonomikoju.html>> [Accessed 8 December 2019].

3. Galkin D. V., 2012. Digital Culture: metodologicheskie voprosy issledovaniya kulturnoy dinamiki ot tsyfrovih avtomatov do tehnobio-tvarey (Digital Culture: methodological issues of studying cultural dynamics from digital machines to techno-bio-creatures). *Mezhdunarodnyy zhurnal issledovateley kulturyi*, [online] 3(8), pp. 11-16. Available at: <<https://culturalresearch.ru/ru/archives/86-digital>> [Accessed 9 December 2019].

4. Elkina E.E., 2018. Tsifrovaya kultura kak oblast mezhdistsiplinarnykh issledovaniy: metodologicheskie podhody i tendentsii razvitiya (Digital culture as an area of interdisciplinary research: methodological approaches and development trends). *International Journal of Open Information Technologies*, [online] 12 (6), pp. 67-78. Available at: <<https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-kultura-kak-oblast-mezhdistsiplinarnykh-issledovaniy-metodologicheskie-podhody-i-tendentsii-razvitiya>> [Accessed 18 December 2019].

5. Elkina E. E., 2018. Tsifrovaya kultura: ponyatie, modeli i praktiki (Digital Culture: Concept, Models and Practices). *Informatsionnoe obschestvo: obrazovanie, nauka, kultura i tehnologii budushego*, [online] 2, pp. 195-203. Available at: <<http://ojs.itmo.ru/index.php/ISESCTF/article/view/799>> [Accessed 18 December 2019].

6. Kissindzher G., 2018. Kak zavershaetsya epoha Prosveshcheniya (How the Enlightenment Ends). *Rossiya v globalnoy politike*, [online] 4(16), pp. 46-53. Available at: <<https://global-affairs.ru/number/Kak-zavershaetsya-epokha-Prosveshcheniya-19658>> [Accessed 9 December 2019].

7. Kuzmina D. Yu. and Prudenko Ya. D., 2012. Gumanitarnye nauki v tsifrovoy vek ili Neotvratimost distsiplinarnoy gibridizatsii (The Humanities in the Digital Age or The Inevitability of Disciplinary Hybridization). *Mezhdunarodnyy zhurnal issledovaniy kulturyi*, [online] 3(8), pp. 17-23. Available at: <<https://culturalresearch.ru/ru/archives/86-digital>> [Accessed 18 December 2019].

8. Lendri Ch., 2011. *Kreativnyi gorod* (Creative City). Translated from English by V. Gnedovskii and M. Khrustal'eva. Moscow: *Klassika-XXI*.

9. Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine, 2016. *Tsyfrova adzhenda Ukrainy – 2020* (Tsy-

frovy poriadok denniy – 2020): Pershocherhovi sfery, initsiatyvy, proekty «tsyfrovizatsii» Ukrainy do 2020 roku (Digital Adjenda Ukraine – 2020 (Digital Day Order – 2020): Pershocherhov spheres, initiation, design of digitalization of Ukraine until 2020). [online] Available at: <<https://ucci.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf>> [Accessed 18 December 2019].

10. Mozhaeva H. V. ed., 2016. *Digital Humanities: humanitarnye nauki v tsifrovuyu epohu* (Digital Humanities: The Humanities in the Digital Age). Tomsk: *Izdatelstvo Tomskogo universiteta*.

11. Pozdniakova A. M., 2019. Vprovadzhennia kontseptsii rozumnykh stalykh mist v Ukraini: osoblyvosti ta rekomendatsii (Implementation of the Smart Sustainable Cities Concept in Ukraine: Features and Recommendations). *Rozvytok produktyvnykh syl i rehionalna ekonomika*, 2(70), pp. 49-57.

12. Delegation of the European Union to Ukraine, 2019. YeS zapuskaie v Ukraini novu prohramu EU4Digital dlia pokrashchennia onlain-servisiv (EU launches new EU4Digital programme in Ukraine targeting better online services). [online] Available at: <<https://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/62915>> [Accessed 9 December 2019].

13. Sokolova N. L., 2012. Tsifrovaya kultura ili kultura v tsifrovuyu epohu? (Digital culture or culture in the digital age?). *Mezhdunarodnyy zhurnal issledovaniy kulturyi*, [online] 3(8), pp. 6-10. Available at: <<https://culturalresearch.ru/ru/archives/86-digital>> [Accessed 18 December 2019].

14. Stigler B., 2018. Duh prosveshcheniya v epohu filosofskoy inzhenerii (The spirit of enlightenment in the era of philosophical engineering). *Hudozhestvennyy zhurnal*, [online] 106. Available at: <<http://moscowartmagazine.com/issue/81/article/1775>> [Accessed 18 December 2019].

15. Stigler B., 2019. Iskusstvennyy intellekt — eto iskusstvennaya glupost (Artificial intelligence is artificial stupidity). [online] Available at: <<https://www.colta.ru/articles/society/21731-bernar-stigler-iskusstvenny-intellekt-eto-iskusstvennaya-glupost>> [Accessed 18 December 2019].

16. Taller M., 2012. Diskussii vokrug Digital Humanities (Discussions around Digital Humanities). *Istoricheskaya informatika. Informatsionnye tehnologii i matematicheskie metody v istoricheskikh issledovaniyah i obrazovanii*, 1(1), pp. 5-13.

17. Shtefan I. P., 2019. Komunikatyvna ratsionalnist v konteksti stanovlennia Digital Age (Community in the context of becoming Digital Age). *Hileya: Scientific Bulletin*, 146(7), ch. 2, pp.135-140.

18. Yakovlev L. S., 2012. Tsifrovyye tehnologii v kontekste antropologicheskoy revolyutsii (“Digital technology in the context of the anthropological revolution”). *Mezhdunarodnyy zhurnal issledovaniy kulturyi*, 3(8), pp. 52-61. [online] Available at: <<https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovyye-tehnologii-v-kontekste-antropologicheskoy-revolyutsii>> [Accessed 18 December 2019].

19. Yaroshenko T. and Chukanova S., 2018. Rol tsyfrovoy humanitarystyky u modernizatsii suchasnoho bibliotekoznavstva (The role of digital humanities in the modernization of modern Library Science). *Ukrainskyi zhurnal z bibliotekoznavstva ta informatsiynykh nauk*, 1, pp. 10-17.

20. Belshaw D., 2017. The Essential Elements of Digital Literacies. [online] <<https://www.slideshare.net/dajbelshaw/the-essential-elements-of-digital-literacies-74940735>> [Accessed 18 December 2019].

21. European Commission, 2015. A Digital Single Market Strategy for Europe – COM. [online] Available at: <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/digital-single-market-strategy-europe-com2015-192-final>> [Accessed 18 December 2019].

22. Fiorina C., 2004. 18th Annual Government Technology Conference. California: Sacramento Convention Center. [online] Available at: <<http://www.hp.com/hpinfo/executeam/speeches/fiorina/gtc04.html>> [Accessed 9 December 2019].

23. Jenkins H., 2006. *Convergence Culture: Where Old and new Media Collide*. New York: *New York University Press*.

УДК 130.2

**ПОСТКОЛОНІАЛЬНА ФІЛОСОФСЬКА
ВІЗІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ:
ДЕКОНСТРУКЦІЯ РЕАЛЬНОГО
ІМПЕРСЬКОГО VS ПОШУК УЯВНОЇ
ІДЕАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В ТВОРЧОСТІ ЮРІЯ
АНДРУХОВИЧА**

**POSTCOLONIAL PHILOSOPHICAL
VISION OF UKRAINIAN LITERATURE:
THE DECONSTRUCTION OF REAL IMPERIAL
VERSUS THE SEARCH FOR AN IMAGINARY
IDEAL STATE IN THE YURI ANDRUKHOVICH'S
CREATIVITY**

Костенко Г. К.,

аспірант кафедри теорії культури і філософії науки філософського факультету, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна), e-mail: yesm_az@ukr.net, ORCID: 0000-0002-2731-5251

Костенко Н. К.,

Postgraduate, Theory of Culture and Philosophy Science Department, Faculty of Philosophy, V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine), e-mail: yesm_az@ukr.net, ORCID: 0000-0002-2731-5251

Статтю присвячено проблемі постколоніальності в сучасній українській літературі на матеріалі творчості Юрія Андруховича. В статті представлений аналіз репрезентації стану постколоніальності в творах даного автора, а також міркування щодо проблеми феномена універсальності у сфері відносин колонії-імперії, досліджено намагання постколоніального автора перемогти імперський тоталітаризм гумором, карнавалізацією імперського нарративу та побудовою альтернативної містичної імперії, яка може слугувати прихистком колонізованій нації та джерелом нової універсальності на зміну імперському тоталітаризму. Методи: крос-культурний, соціокультурний аналіз, семіотико-символічний метод, а також власне постколоніальна методологія. З'ясовано певні риси авторської позиції, які не є конструктивними щодо націєбудування та звільнення від дискурсивної влади імперії. Також робиться висновок щодо необхідності подальших досліджень української постколоніальності з метою звільнення культури нації від імперського тиску та подолання наслідків колонізації.

Ключові слова: філософія культури, філософія літератури, постколоніалізм, антиколоніалізм, сучасна українська культура, Юрій Андрухович, стосунки Імперія – Колонія.

The research deals with a representation of the phenomenon of postcoloniality in contemporary Ukrainian culture. The article containing considerations about the problem of the phenomenon of universality in the field of colony-empire relations, about post-colonial author's attempt to overcome imperial totalitarianism by means of humor, through carnivalizing of the imperial narrative, and constructing an alternative mystical empire in the creative space of the author, which will be friendly to a colonized nation. The scientific methods cross-cultural, socio-cultural analysis, semiotic-symbolic method, in particular, post-colonial methodology have been used in in this article. It is concluded that the postcolonial authorial position as a deconstructor of an existing empire and a dreamer about an alternative empire is to some extent vulnerable to the purpose of building the national cultural space of a decolonized nation. The conclusion is made also that further intellectual labor was needed to truly free the nation's culture from imperial pressure and to overcome the effects of colonization.

Keywords: philosophy of culture, philosophy of literature, post-colonialism, anti-colonialism, contemporary Ukrainian culture, Yuri Andrukhovych, relations Empire – Colony.

Постановка проблеми. Постколоніалізм як окремий дискурс зароджується в середині ХХ століття, водночас руйнування колоніальної системи, розвиток етнічних та культурологічних студій різних напрямків, постструктуралізм, розвиток по-

стмодерністських теорій нації, етносу, влади робить постколоніальні дискурси надзвичайно актуальними та вагомими як у соціокультурних реаліях, так і на теоретичному рівні розвитку гуманітарних наук початку ХХІ століття. Оскільки питання постколоніальних дискурсів актуалізовано у зв'язку з боротьбою України за незалежність протягом ХХ-ХХІ століть, то такий аспект дослідження вимагає розгляду української літератури сучасного періоду у зв'язках з загальними громадськими та соціокультурними змінами, відповідно можна констатувати, що таких досліджень у сучасній українській філософії недостатньо, а перспективи такого дослідження будуть зростати.

Ступінь дослідження, аналіз останніх публікацій. Центральні роботи, присвячені розробці антиколоніального та постколоніального дискурсу, належать Е. Саїду, Ф. Фанону, Е. Томсон, М. Павлішину, Г. Грабовичу, М. Рябчуку. Також деякі питання постколоніального дискурсу та глобалізації висвітлювали у своїх працях Т. Гундорова [4; 5], О. Забужко, О. Титар [8].

Мета: проаналізувати репрезентацію феномену постколоніалізму у сучасній українській культурі (на прикладі творчої спадщини Ю. Андруховича).

Виклад основного матеріалу та отриманих результатів дослідження. Стан постколоніалізму ставить на новому етапі питання універсальності, оскільки метрополії вважали себе втіленням універсальним цінностей та космополітичної культури. Це питання по-новому освітлюється у працях Г. Співак, Д. Батлер, Х. Бхабха, С. Жижєка, що використовують для аналізу постколоніалізму неомарксистську та психоаналітичну методологію, в тому числі лаканівський психоаналіз.

Постколоніальний автор залишається у підваженій позиції, позиції уникнення колоніальних небезпек – звеличення та реабілітації імперії, але у новому вигляді, наприклад, української імперії чи міфологічної Київської Русі чи інших варіантів (Олександр Ірванець «Харків-1938» (2017)), або взагалі деконструкції усіх значущих наративів як імперських. Одним з кращих випадків є повторення радикального активізму християнства, в тому числі універсального активізму апостола Павла, чим створюється універсальність неімперського характеру, а отже відбувається нова легітимація дискурсів не тільки як тих, що руйнують колоніальний світ, а тих що стверджують світ без колоніальних відносин чи принаймні замінюють антагонізм колонізатор-підкорений більш м'якою контроверзою зовнішня-внутрішня імперія. Цим самим колишнє імперське критикується з метою створення більш універсальної імперії. Радикальна універсальність – тут, наприклад, С. Жижєк посиляється на Жака Рансьєра і Ернесто Лаклао – охоплює усе часткове значення саме тому, що воно «пов'язане із Залишком», його логіка це логіка тих «виняткових», у кого «немає внутрішньосвітового порядку, хто безпосередньо уособлює справжню універсальність, хто представляє Ціле на відміну від усіх інших, це повинно включити як метрополію, так і колонію, це універсальність, що бореться, «акту-

альне існування якої є поділом, що пронизує увесь її частковий зміст» [6, с. 193-194].

«Навіть найвищий суддя має ознаки Пана: він завжди маніпулює законом творчо його переосмислюючи» [6, с. 196], милосердя це той «єдиний спосіб за допомогою якого Пан демонструє свою владу, яка перевершує закон», якби він лише гарантував повне виконання закону, правове регулювання, він би позбувся своєї влади та перетворився «просто у фігуру знання, агента універсального дискурсу»; за думкою С. Жижека у конкретно-історичному плані все це є справедливим «навіть і для Сталіна» [6, с. 195-196].

Суперечачи колоніальній владі, постколониальним дискурсом постійно опиняється у небезпеці боротьби з імперським милосердям, а отже крім того, що він повинен продемонструвати таку саму, а можливо більшу універсальність, ніж колоніальний дискурс, одночасно він має продемонструвати свою гуманістичну сутність, що, по-перше, перевершує просвітницьке знання, по-друге, перевершує милосердя імперії, а саме милосердя Пана імперії, що вище милосердя Закону. Тут, можливо, ми можемо побачити коріння по суті своїй досить маніпулятивного твердження, мовляв, для того щоби перемогти Імперію, нація, яка бажає вирватися з лещат колоніалізму, має перевершити Імперію, зокрема, саме в гуманізмі, при чому, звернутий той гуманізм має бути перш за все не на різні складові самої нації, а саме на її імперського ворога – відомо, наскільки нещадні зокрема українці до своєї національної влади, і наскільки слухняно-поблажливі до влади чужинської, окупаційної. Можна сприймати цей виверт свідомості як наслідки тривалої бездержавності, які призводять до несприйняття будь-якої влади, але внаоч бачимо, що за авторитарної проімперської державної влади критичний анти-владний шал українських ЗМІ та публічних експертів значно знижується, натомість за появи державної національної влади (яку формально можна відрізнити від проімперської перш за все культурницькими ініціативами – встановлення державного вшанування Голодомору як національної трагедії, підтримка української культури і книгодрукування, квотування української мови, тощо) критичний тиск антивладний тиск значно посилюється.

З цим постулатом «конкуруючих гуманізмів» Імперії та Колонії принципово не згоден такий відомий дослідник колоніальних травм, як Франц Фанон, який фахово опрацював колоніальні психічні розлади в середовищі колонізованих, і вивів з своєї лікарської практики однозначний висновок – «колонізована людина визволяється в насильстві та через його посередництво» [9]. «Аргумент, вибраний колонізованим, був підказаний йому колонізатором, і за іронією долі саме колонізований тепер стверджує, що колонізатор розуміє тільки силу. Легітимність колоніального режиму походить із сили, і цього порядку речей він ніколи не приховував» [9].

Таким чином, в постколониальній реальності є певний розбіг думок щодо подолання колоніальної травми і створення нової універсальності, яка не

буде належати виключно імперському нарративу, і яка у висліді однозначно позбавляє Імперію монополії на гуманізм та/або на насильство. Структурна опозиція гуманізм – насильство є важко подоланою як з етичної, так і з прагматичної точки зору, тому окремо цікава спроба медіації, яка виникає в такому полі напруження. Одним з варіантів культурницького посередництва в такий ситуації є нарратив гумору, спроба карнавалізації Імперії, яку реалізує в своїй письменницькій творчості зокрема Юрій Андрухович.

Тамара Гундорова розглядає Ю. Андруховича у межах колоніального і постколониального ресентименту та створення стратегії ревізії [4, с. 80].

В творчості Андруховича присутнє намагання, разом з осудом радянської колоніальної політики ідеалізувати іншу, омріяну, хоч би австро-угорську імперію, або колоніальну політику якогось фантазійного короля – Омелька Другого Довгорукого-Рюриковича [2], або побудувати приватну опозицію колоніального теперішнього через світи мрій і показ нібито безглуздості структур колоніальної влади [3]. Один колоніальний міф заміщує іншим, своєрідним ідеальним утопійним світом для Ю. Андруховича стає «Галичина» і ідеалізовані Габсбурги. Ця ідеальна країна розшукується ним у минулому, вона приступна у снідах та голосах минулого, присутня у постанях її старих свідків, що зустрічались Ю. Андруховичу у дитинстві і «знали на пам'ять гімназійні латинські вирази і за часів Хрущова і The Beatles одягались так, нібито вийшли привітати ерцгерцога Франца Фердинанда» [7, с. 72].

Іншим компонентом творчості Ю. Андруховича стає ревізія та переміщення, що є одним з способів психологічного дистанціювання від імперського. В «Московіаді» (1992) Москва змальовується як омріяний центр усього існуючого життя, до нього мріють приїхати письменниці, оскільки там тільки життя і цивілізація: «Потрапити до Москви на цілих два роки! Потрапити до Москви, де, безсумнівно, нарешті помітять і вознесуть! Потрапити до Москви, аби лишитися в ній навіки! Бути в ній похованою (кремованою!). Потрапити до Москви, де генералів, секретарів, іноземців, патріотів, екстрасенсів – як гівна! А головне – повно бананів!» [2, с. 4].

Хоч відчувається криза цієї імперії самим героєм-наратором: «ти, Отто фон Ф., просто хребтом відчуваєш, як тріщать усі її шви, як розлазяться навсібіч країни й народи, кожен з яких має нині значення цілого космосу чи, щонайменше, континенту» [2, с. 11], «Тим часом імперія починала тріщати» [2, с. 51], але вона, як і колись, досі приваблює скромним імперським блиском та надією на поновлення. Криза є, але вона тільки гуртує імперію, говорить, що пора стати Великою Державою – «Бути Великою Державою чи не бути. Бути Великою Державою чи бути Великому Хаосу. Ієрархії чи анархії. Струнності наших ідей вороги протиставили свист і гулюкання» [2, с. 90]. Дійсно Радянська імперія може зникнути через внутрішню кризу та аморальність, як пародія на Римську імперію – «Свого часу

тебе навчали, що Римська імперія загинула під ударами рабів і колонів. Ця імперія загине під ударами пияків. Колись вони всі вийдуть на Красну площу і, вимагаючи пива, рушать на Кремль. По них стрілятимуть, але кулі відбиватимуться від їхніх проспиртованих непробивних грудей. Вони зметуть усе. Особливо жінки» [2, с. 18], але її підвалини претендують на всесвітність, високу духовність та космополітизм, іншими словами, знов-таки на глобальну універсальність.

У «Московіаді» констатується, що одним з найбільш упосліджених та пригноблених народів є українці і це відбувається у тому числі через їх провину – вони дали колонізаторам зламати своє сумління та своє достоїнство: «Мені тяжко уявити собі естонців, які принижено сплять по московських вокзалах. Мені легше уявити собі в цій ролі, наприклад, туркменів. Але в тому й нещастя імперії, що вона вирішила поєднати непоєднане – естонців з туркменами. А де на її мапі ми, українці? Десь посередині? Це мало втішає. Тепер будь-який тутешній шовініста має всі підстави казати: «Да ми єдиний народ! Ми ведь даже внешне нічем не отличаємся!». І слабкими будуть мої аргументи про Пилипа Орлика й козацьке бароко. Або про Веделя і завітаний барвінком меч. Бо він лише нещасно головою на оцих сплячих товстих людей, нещасних і вбогих, але навіть несвідомих того, що вони нещасні і вбогі. Лише кивне головою» [2, с. 27].

Хоча імперія лякається українського руху, будь-яких спроб свободи та того, що робить «пробандерівський діяч, близький до рухівсько-гетьманськомельниківських кіл, котрий зараз намагається зашнурвати в Москві підривну газетку» [2, с. 69].

Що може бути основою імперії та колоніальної політики – це всесвітнє рабство та поневолення людини: «Зібравши всі землі та всі народи, згуртувавши їх воедино, виконаємо волю великих отців наших! Бо перевертаються вони в самотині мавзолеїв своїх від того, що нині з їхнім спадком діється. Очима тисячоліть дивиться на нас космічна місія Держави. Тримаємо у своїх руках вирішальні карти для великої гри, – телефони, посади, агентів, комп'ютери, але головне – мільйони, мільярди людей, які хочуть і мріють бути рабами, які заради свого блаженного рабства вийдуть на площі та вулиці, бо немає вищої честі й вищої мрії для простого маленького чоловічка, ніж бути слухняним, саможертвним, гордим і приниженим рабом великої, надмогутньої, пірамідальної, підзоряної Імперії» [2, с. 95]. Головний герой-наратор «Московіади» усвідомлює, що навіть протест передбачений імперською системою і використовується нею: «– Проклинаю імперію, – вимовив ти з інтонаціями східного пророка. – Ти?! Що служив їй вірою та правдою? – І «Сашко» сардонично зареготався» [2, с. 70].

Способом долати цю колоніальну залежність і здобувати свободу для наратора більшості творів Ю. Андруховича стає переміщення, переміщення в історії надає ту вигоду, що стає своєрідною культурною компенсацією – відродженням «золотого часу».

Як вірно в цьому контексті відмічає Т. Гундорова, «наратор Андруховича налаштований на уявне переміщення себе, свого місця, свого часу кудись зовні, за межі колонії. Поштовхом до побудови контрцінування і контрїсторії, як показав ще Ніцше, слугують образа і злопам'ятство, котрі і надають негативну перспективу. Останнє відтворює повноту світу, хоча б у формі якогось ідеального бачення, в котрому могли би реалізуватися прагнення. Таке бачення може бути спрямовано і в минуле (до втраченого раю), і в майбутнє (до землі обітованої), але найголовніше, що воно надає уявлення про повнотність історії. Андрухович не без самоіронії зізнається у національній «зацикленості на минулому» [5].

Т. Гундорова розглядає Ю. Андруховича в межах постколоніальної ідентичності транзитної культури, де транзитна культура має залагодити найбільш крайні опозиції колоніальної – метропольної культури і одночасно заповнити пустоти колоніальної спадщини за рахунок перебування усередині: «перебування «всередині» завжди вище, більш вдячно і більш благородно, тому що воно означає твою включеність, долучення, присутність, – на відміну від окремого, відділеного, відкиненого перебування «між»» [7, с. 98].

У іншому романі автор і наратор намагаються уникнути імперії, як це зробити, однозначної відповіді в тексті не знаходиться – це лишається «Таємниця» для читача. Це один з постмодерних прийомів, роман «Таємниця» (2007) можна розглядати як повернення мистецького жанру роману, в тому числі автобіографічного роману, ми бачимо, що для автора насамперед важлива гра наративів, гра у наративі, життя розглядається як спроба жанрової пародії, в той же час можлива пародія на життя у жанрі.

Ю. Андрухович намагається розширити формальні пошуки сучасної української літератури і, якщо не зробити популярним, то хоча б познайомити читачів з таким жанром, як роман-репортаж, який, за словами письменника, є дуже актуальним у Польщі, що нагадує грецьку діатрібу чи бароковий наратив. В тексті присутній автобіографізм, він нагадує інтерв'ю про життя автора – від дитинства, юнацьких років, навчання у Львові, до подорожей світом, також зустрічаються історії з життя друзів, свідчення про перебіг подій з тієї чи іншої точки зору, взаємодія реальних та вигаданих персонажів, переоповідання якихось сюжетів, байок, приповідок тощо, зокрема про справжній культ футболу та шанування футболістів.

Виникнення Бу-Ба-Бу тлумачиться через античну міфологію та винаходи піфагорейців, оскільки священною є тріада митців: «Три – це довершене число. А чотири – так собі, нічого цікавого. Якщо від чотирьох відняти один, то вийде трикутник» [3, с. 274].

Ліричним героєм неодноразово перетинаються кордони «Франіка»-Станіслава, одного разу це дозволяє побачити оперу, але перетинаються також і кордони трансцендентного, де посмертне існування змальовується в образі пляжу з гіпсі, що розта-

шований у куточку за воротами з написом «Вхід на будову заборонений». І Франківськ, і Львів, і Берлін знаходяться десь на межі реальності та уяви, це стосується також часових переміщень та зсувів містами та країнами. Стосовно часових зсувів, це не лише біблійний та дитячий циклічний час, але й простір пам'яті, що вибудовується у процесі розмови. Отже, Берліном блукають два чоловіки, вони зустрічаються та ведуть довгі розмови, але ця горизонталь ускладнюється геть іншим часовим виміром – простором ностальгійного повернення до дитинства, зі своєю перспективою розвитку дитини, її дорослішання. Цей простір пам'яті частково є символічним і поступово трансформує пласку горизонталь оповіді на міфологічну вертикаль.

Але й абстрактні поняття, як, приміром, Європа, у письменника мандрують зі трансценденції у світ речей і конкретних явищ завдяки метафорам дому, а також по-борхесовськи великої бібліотеки, світу-як-бібліотеки. Отже, розвиваючи тему Європи як простору, Ю. Андрухович цілком логічно мусять вирішувати проблему – а де центр цього простору. Для Ю. Андруховича, що живе мандрівкою, центр стає кочовим, мінливим: частіше він перебуває усередині письменника, у його серці, думках, «там, де Європа думає, що вона закінчується, там її центр. Передуміс в Індії», «центри Європи мандрівні, вони пересуваються разом з людьми. Перепрощую за вживання цього слова – але це, як серце. Воно всередині» [3, с. 428-429].

Завдяки подорожі письменника і будується спочатку цей центр світу, потім його «вузли сполучень» і нарешті власний простір, що впорядковує та гармонізує оточуючий хаос. Щоб цей простір залишався структурованим та життєздатним, у ньому треба подорожувати, відчувати та дарувати свободу, основним транспортом залишається слово, що дарує життя і свободу, це потяг, що іде до самого себе, оскільки слово «першокласний транспортний засіб». Коли в «Московіаді» ця свобода є втраченою як ліричним героєм, так і нацією, то у «Темниці» нею володіють і герой, і нація загалом, але це нація, що перебуває у якомусь омріяному «золотому часі».

У багаточасових бесідах Егон Альт виступає або сповідником, або психоаналітиком, який намагається виявити найбільшу травму життя письменника – це травми невизнання, переслідування, втечі, національної меншовартості та пригнічення. Це колоніальна травма центральноєвропейської душі, яка перебуває в національній окупації, наратор оповідає так про себе: «Я вважаю себе мешканцем Центрально-Східної Європи, тобто справді європейцем, але інакшим, з досвідом, суттєво відмінним від того, що прийнято вважати європейським досвідом. Мій досвід є досвідом європейця окупованого, я маю на увазі не тільки ті танки у Празі 68-го, хоч і їх теж» [3, с. 400].

Діалогічність, багатошаровість, інтертекстуальність є найважливішими ознаками текстів Ю. Андруховича. У «Темниці» постає два образи колонізованої України. У першому художньому образі Україна постає як середньовічна європейська ка-

мінна руїна. У другому поетичному образі Україна перетворюється на великий потяг у майбутнє, тут використовується гра фантазії та карнавалізація культури – згадаймо, ще в «Московіаді» головний герой одягається рудим блазнем, щоб виконати свою історичну місію з підриву імперії та її цінностей – «ти вибрав стару, мов цирк, космополітичну й чимось безлику маску рудого блазня» [2, с. 88].

Ю. Андрухович, який виступає в сучасній українській культурі не тільки як автор, але і як публіцист та дослідник, часто згадує карнавальність як провідну характеристику української культури в цілому. Автор зосереджується на деконструкції, але не варт забувати, що, на думку дослідників, «вибір молодого постколоніального науковця перед відразливим обличчям новітнього колоніалізму максимально конкретизується. Він може вибрати літературознавство як постмодерну (неоімперську) гру, байдужу чи відверто ворожу національній культурі, або... літературознавство як інтелектуальну боротьбу за відродження та утвердження національно-культурної ідентичності рідного народу» [10]. Узагальнюючи цю останню думку, зазначимо, що подібні вибори стосуються не тільки молодих, не тільки науковців, і не тільки – і не стільки – літературознавців, а й усього усвідомленого культурницького загалу.

У «Лексиконі інтимних міст» (2011) Ю. Андрухович згадує Харків 1995 та 1997 років як втілення своєрідної автентики української культури, колоніалізованої, вбитої, розстріляної, але не скореної: «Харків – це автентика. Це такий трагічний музей, де все можна помацати руками. Тільки на них щось обов'язково поналипає. Другого разу нас провадив Володимир Гаряїв (йому тоді вже перевалило за вісімдесят, ще того ж року він помер), останній з живих футуристів, учень того ж таки Семенка, свідок харківської міфології, цього бурхливого (і в патетиці, і у величчі, і в комізмі) злету двадцятих років, цих божевільних і безжальних проектів переоблаштування світу з неминучим ошасливленням людства, раси, кляси, нації – проектів, до фанатичного творення яких дивним чином причетна ціла зграя рухливих, наче ртуть, антиподів, серед яких і Марінетті, і Фернан Леже, і Брехт, і Маяковський (харків'янин Гро Вакар завжди вигравав у нього на більярді, єдиний, хто завжди вигравав у нього на більярді), і невизнаний віденський художник, батько якого звався Шикльгубер, а також увесь цей Харків, Харків у дійових особах – котру не візьми, за кожною легенда, краса і відчай жестів, неврастенія, постріл Хвильового, смерть... поруч із несподіваними сецесійними фасадами Василя Кричевського, ми збилися в тісніше коло – було вітряно і пронизливо. Так буває, коли знягла відчуєш доторк чогось значно більшого, ніж ти міг собі уявити» [1].

Ці особливості творчості Ю. Андруховича свідчать про те, що він переживає колоніальний досвід, але не відкидає його остаточно. Ревізія стосується тільки того, що пов'язано зі страхітливими втіленнями імперії, одночасно Імперія для нього існує і як певна утопія з її особливим фантастичним, фан-

тасмагоричним світом, поетизуючи який, Ю. Андрухович все одне вважає його загадкою, «таємницею». Герой Ю. Андруховича – герой подвійної «центральноєвропейської» душі, що пережив травми тоталітаризму, але не зміг збагнути, на чому засновується механіка їх негуманістичної, нищівної для людини діяльності.

Висновки. Постколоніальне письмо виділяється в окремих літературних дискурсах у 1970-1980-х, це, з одного боку, намагання відрефлексувати методи і способи, через які західні країни-колонізатори та їхні культури здійснювали владний вплив на культурницький простір колонії, з іншого боку, постколоніальна література зосереджується на відтворенні гнобленого національного, супутно прояснюючи, як саме колонії чинили опір імперському домінуванню.

Одним з виходів постколоніального автора з безкомпромисного бінарності Імперія-Колонія стає гумор – пародіювання дискурсивного словника самої імперії, вихід в блазнювання, як герой «Московіади» Ю. Андруховича. Також виходом є певна маргіналізація, і подальша апеляція маргіналізованого і травмованого героя-наратора до самого Бога – або вихід як ствердження нової універсальної та забутої культури еліти, повернення напівфантастичної Австро-Угорщини як прихистку колонізованої нації.

Завдяки топосу подорожі у Ю. Андруховича будується спочатку центр світу, потім його «вузли сполучень» і нарешті власний простір, що впорядковує та гармонізує оточуючий хаос. Щоб цей простір залишався структурованим та життєздатним, у ньому треба подорожувати, відчувати та даруючи свободу, основним транспортом залишається слово, це потяг, що їде до самого себе, оскільки слово «першокласний транспортний засіб». Коли в «Московіаді» ця свобода є втраченою як ліричним героєм, так і нацією, то у «Таємниці» нею володіють і герой, і нація загалом, але нація, що перебуває у якомусь омріяному «золотому часі». Замилування автора іншою, напівмістичною, нерадянською імперією, хоч і сприяє, через зіткнення двох імперських культур, руйнуванню універсальності радянського імперського, але залишає власне його, як постколоніального автора, в лещатах імперсько-колоніалістського фрейму. Постколоніалізм цих творів Андруховича неухильно тягнеться до неокolonізації, поки що марно намагаючись вловити пульс деколонізованої нації.

Список використаних джерел

1. Андрухович Ю. *Лексикон інтимних міст*. URL:<https://www.e-reading.club/bookreader.php/1006561/Andruhovich_-_Leksikon_intimnih_mist.html> Accessed 2019 December 16.
2. Андрухович Ю. *Московіада. Роман жахів*. URL:<https://www.e-reading.club/bookreader.php/1000032/Andruhovich_Yuriy_-_Moskoviada.html> Accessed 2019 December 16.
3. Андрухович Ю. 2007. *Таємниця. Замість роману*. Фоліо, Харків, 478 с.
4. Гундорова Т. 1993. Постмодерністська фікція Андруховича з постколоніальним знаком питання, *Сучасність*, № 9, с. 79–83.

5. Гундорова Т. 2017. *Транзитная культура и постколониальный ресентимент*, *НЛО*, №2 (144). URL:<<http://www.nlobooks.ru/node/8406>> Accessed 2019 December 16.

6. Жижек, С. 2009. *Кукла и карлик: христианство между ересью и бунтом, пер. с англ. С. Кастальский*, Европа, Москва, 336 с.

7. Стасюк А., Андрухович Ю. 2001. *Моя Європа: Два есеї про найдивнішу частину світу*, Кальварія, Львів, 130 с.

8. Титар О. В. 2015. *Українські національні і культурні ідентичності у глобалізованому світі (на прикладі культури Слобожанщини): монографія*, ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків, 349 с.

9. Фанон Ф. 2016. *Гнані і голодні* URL:<<https://vpered.wordpress.com/2010/11/22/fanon-de-la-violence/#more-3534>> Accessed 2019 December 17.

10. Іванішин П. *Іван Франко і національне буття: герменевтичні акценти* URL:<<http://donto-sonic.com.ua/wp-content/uploads/2016/06/IFr-pdf>> Accessed 2019 December 16.

References

1. Andrukhovych Ju. *Leksikon intymnykh mist* [Lexicon of intimate cities] URL:<https://www.e-reading.club/bookreader.php/1006561/Andruhovich_-_Leksikon_intimnih_mist.html> Accessed 2019 December 16.
2. Andrukhovych Ju. *Moskoviada. Roman zhakhiv* [Moskoviada. Horror novel] URL:<https://www.e-reading.club/bookreader.php/1000032/Andruhovich_Yuriy_-_Moskoviada.html> Accessed 2019 December 16.
3. Andrukhovych Ju. 2007. *Tajemnyca. Zamistj romanu* [Secrecy. Instead of the novel]. Folio, Kharkiv, 478 s.
4. Ghundorova T. 1993. *Postmodernistsjka fikcija Andrukhovycha z postkolonialnym znakom pytannja* [Postmodern fiction of Andrukhovich with the postcolonial question mark], *Suchasnistj* [Modernity], №9, s. 79–83.
5. Ghundorova T. 2017. *Tranzytnejka kuljtura y postkolonyalnjnyj resentyment* [Transit Culture and Postcolonial Resentment], *NLO* [NLR], #2 (144) URL:<<http://www.nlobooks.ru/node/8406>> Accessed 2019 December 16.
6. Zhyzhek S. 2009. *Kukla y karlyk: khrystyjanstvo mezhdzhu eresju y buntom* [The Doll and the Dwarf: Christianity between Heresy and Rebellion], per. s angh. S. Kastaljskyj. Evropa, Moskva, 336 s.
7. Stasjuk A., Andrukhovych Ju. *Moja Jevropa: Dva eseji pro najdyvnishu chastynu svitu* [My Europe: Two essays on the most amazing part of the world]. Kaljvarija, Ljviv, 130 s.
8. Tytar O. V. 2015. *Ukrajinsjki nacionaljni i kuljturni identychnosti u globalizovanomu sviti* (na prykladi kuljturny Slobozhanshhyny): monoghrafija [Ukrainian national and cultural identities in a globalized world (on the example of Slobozhanschina culture): monograph]. KhNU imeni V. N. Karazina, Kharkiv, 349 s.
9. Fanon F. *Ghnani i gholodni* [The persecuted and the hungry] URL:<<https://vpered.wordpress.com/2010/11/22/fanon-de-la-violence/#more-3534>> Accessed 2019 December 17.
10. Ivanishyn P. *Ivan Franko i nacionaljne buttja : ghermenevtychni akcenty* [Ivan Franko and the national being: hermeneutic accents] URL:<<http://donto-sonic.com.ua/wp-content/uploads/2016/06/IFr-pdf>> Accessed 2019 December 16.

УДК 87

**ВЛИЯНИЕ ИБН ТАЙМИИ НА
ФОРМИРОВАНИЕ МИРОВОЗЗРЕНИЯ
МУХАММАДА ИБН АБД АЛЬ-ВАХХАБА
И СТОРОННИКОВ СОВРЕМЕННЫХ
ЭКСТРЕМИСТСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ**

**ВПЛИВ ИБН ТАЙМІЇ НА ФОРМУВАННЯ
СВІТОГЛЯДУ МУХАММАДА ИБН АБД
АЛЬ-ВАХХАБА ТА ПРИХИЛЬНИКІВ
СУЧАСНИХ ЕКСТРЕМІСТСЬКИХ ОРГАНИЗАЦІЙ**

**THE INFLUENCE OF IBN TAYMIYAH ON
THE FORMATION OF THE WORLDVIEW OF
MUHAMMAD IBN ABD AL-WANHAB AND
SUPPORTERS OF MODERN EXTREMIST
ORGANIZATIONS**

Маевская Л. Б.,
кандидат исторических наук (Украина, Киев),
e-mail: maevskayalyuda@gmail.com,
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3431-9074>

Маєвська Л. Б.,
кандидат історичних наук (Україна, Київ),
e-mail: maevskayalyuda@gmail.com,
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3431-9074>

Mayevskaya L. B.,
Candidate of Historical Sciences (Ukraine, Kiev),
e-mail: maevskayalyuda@gmail.com,
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3431-9074>

Актуальность нашего исследования связана с активизацией деятельности террористических организаций идеология, которых была сформирована базе учения религиозного деятеля рубежа XIII-XIV вв. – Ибн Тайми. Он был известен своими радикальными взглядами на джихад и на то с кем, по его мнению, необходимо вести вооруженную борьбу. Он также отличался оригинальностью в вопросах вероучения и совершения ритуалов. В Новое время его взгляды были возрождены основателем ваххабизма Мухаммадом ибн Абд аль-Ваххабом и подхвачены представителями современных экстремистских группировок.

Основная цель статьи показать какое влияние оказал Ибн Тайми, на формирование мировоззрения основателя ваххабизма Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба, а также идеологов некоторых других групп. Для изучения данного вопроса мы сформулировали следующие исследовательские задачи:

- изучить влияние идей Ибн Тайми, на одного из наставников Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба - Мухаммада Хаята ас-Синди;
- проанализировать является ли популяризация учения этого религиозного деятеля единственным случаем, либо отражает тенденции, которые происходили в жизни Аравийского полуострова в тот период;
- установить причины, которые привели к возможности возрождения взглядов Ибн Тайми;
- рассмотреть какие из убеждений Ибн Тайми, получили свое воплощение в ваххабизме, а какие были отвергнуты;
- указать насколько сильное влияние оказывают идеи Ибн Тайми на современных идеологов ваххабизма;
- изучить парадокс влияния Ибн Тайми на взгляды исламских модернистов конца XIX в, а именно Мухаммада Абдо;
- показать влияние концепции джихада, которая была разработана в средние века на труды идеологов современных экстремистских группировок и, в частности Мухаммада Абдуссалама Фараджа и Усама бен Ладена.

В связи с тем, что изучаемый вопрос относится на стыке гуманитарных дисциплин, мы использовали теологические, философские, религиозоведческие, а также исторические методы изучения данной проблематики.

В конце XVII века на Аравийском полуострове, который в то время частично являлся одной из периферийных территорий Османской империи, возникли тенденции по возрождению и популяризации взглядов Ибн Тайми. Это было связано с некоторым упадком в развитии ханбалитского мазхаба в данный исторический период и с тем, что исламские ученые региона перестали посещать другие страны,

например, Ирак и Египет, где велось доскональное обучение знаниям согласно этой религиозно-правовой школы. В результате появились люди, кто начал обращаться к наследию Ибн Тайми, которое во времена расцвета ханбалитской школы, было подзабыто в связи со своей маргинальностью.

К взглядам Ибн Тайми основатель ваххабизма начал склоняться под влиянием своего наставника из Медине – Мухаммада Хаята Ас-Синди, но исследователи продолжают спорить насколько сильное влияние он оказал на Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба. Некоторые считают, что он был сторонником идей Ибн Тайми еще до знакомства с Ас-Синди. Также отмечено, что его учение он позаимствовал выборочно, приняв одни положения существенно радикализировав их, и отвергнув другие. Идеи Ибн Тайми получили популярность и у современных ваххабитов, которые интерпретируют их в своем ключе.

Кроме этого, идеи Ибн Тайми оказали влияние как на исламских модернистов конца XIX столетия, так и на представителей различных экстремистских (джихадистских) группировок XX века. Особенно следует отметить Мухаммада Абдуссалама Фараджа, автора манифеста «Аль-Фарида аль-гайба» («Забытый долг»). Под забытым долгом он подразумевает ведение джихада и фактически на каждой странице своей работы ссылается на труды Ибн Тайми, посвященные данной тематике, особенно часто он использует седьмой том его работы «Аль-Фатава аль-кубра», посвященный концепции джихада и указанию на то с кем необходимо сражаться.

Из этого следует, что учение о джихаде разработанное Ибн Тайми в средние века нашло активное применение в ваххабизме и у представителей экстремистских группировок XX-XXI вв.

Ключевые слова: Ибн Тайми, Мухаммад ибн Абд аль-Ваххаб, Мухаммад Хаят Ас-Синди, Мухаммад Абдо, Мухаммад Абдуссалам Фарадж (г), ислам, ханбалитский мазхаб, суннизм, ваххабизм, терроризм, джихад, джихадизм, экстремизм.

Актуальность нашего исследования пов'язана з активізацією діяльності терористичних організацій ідеологія, яких була сформована бази вчення релігійного діяча рубежу XIII-XIV ст. – Ібн Таймії. Він був відомий своїми радикальними поглядами на джихад і на те з ким, на його думку, необхідно вести збройну боротьбу. Він також відрізнявся оригінальністю в питаннях віровчення і здійснення ритуалів. У Новий час його погляди були відроджені засновником ваххабізму Мухаммадом ібн Абд аль-Ваххабом і підхоплені представниками сучасних екстремістських угруповань.

Основна мета статті показати який вплив зробив Ібн Таймія, на формування світогляду засновника ваххабізму Мухаммада ібн Абд аль-Ваххаба, а також ідеологів деяких інших груп. Для вивчення даного питання ми сформулювали наступні дослідницькі завдання:

- вивчити вплив ідей Ібн Таймії, на одного з наставників Мухаммада ібн Абд аль-Ваххаба - Мухаммада Хаята ас-Синді;
- проаналізувати чи є популяризація вчення цього релігійного діяча одним випадком, або відображає тенденції, які відбувалися в в житті Аравійського півострова в той період;
- встановити причини, які призвели до можливості відродження поглядів Ібн Таймії;
- розглянути які з переконань Ібн Таймії, отримали своє втілення в ваххабізмі, а які були знехтувані;
- вказати наскільки сильно впливають ідеї Ібн Таймії на сучасних ідеологів ваххабізму;
- вивчити парадокс впливу Ібн Таймії на погляди ісламських модерністів кінця XIX в, а саме Мухаммада Абдо;
- показати вплив концепції джихаду, яка була розроблена в середні століття на праці ідеологів сучасних екстремістських угруповань і, зокрема Мухаммада Абдуссалама Фараджа і Усама бен Ладена.

У зв'язку з тим, що досліджуване питання пов'язане на гуманітарні дисципліни, ми використовували теологічні, філософські, релігієзнавчі, а також історичні методи вивчення даної проблематики.

Наприкінці XVII століття на Аравійському півострові, який в цей час часто був однією з периферійних територій Османської імперії, виникли тенденції щодо популяризації поглядів Ібн Таймії. Це було пов'язано з деяким занепадом у розвитку ханбалітського мазхаба в даний історичний період і з тим, що ісламські вчені регіону перестали відвідувати інші країни, наприклад, Ірак і Єгипет, де велось досконале навчання знанням згідно цієї релігійно-правової школи. В результаті з'явилися люди, хто почав звертатися до спадщини Ібн Таймії, яке за часів розквіту ханбалітської школи, було призабуто у зв'язку зі своєю маргінальністю.

До поглядів Ібн Таймії засновник ваххабізму почав схилитися під впливом свого наставника з Медини – Мухаммада Хаята Ас-Синді, але дослідники продовжують сперечатися наскільки сильний вплив він справив на Мухаммада ібн Абд аль-Ваххаба. Деякі вважають, що він був прихильником ідей Ібн Таймії ще до знайомства з Ас-Синді. Також зазначено, що його вчення він запозичив вибірково, прийнявши одні положення істотно радикалізував їх, і відкинувши інші. Ідеї Ібн Таймії отримали популярність і у сучасних ваххабітів, які інтерпретують їх у своєму ключі.

Крім цього, ідеї Ібн Таймії вплинули як на ісламських модерністів кінця XIX століття, так і на представників різних екстремістських (джихадистських) угруповань XX століття. Особливо слід зазначити Мухаммада Абдуссалама Фараджа, автора маніфесту «Аль-Фарида аль-гаїба» («забутий борг»). Під забутиим боргом він передбачає ведення джихаду і фактично на кожній сторінці своєї роботи посилається на праці Ібн Таймії, присвячені даній тематиці, особливо часто він використовує сьомий том його роботи «Аль-Фатава аль-кубра», присвячений концепції джихаду і вказівкою на те з ким потрібно боротися

З цього випливає, що вчення про джихад розроблене Ібн Таймією у середньовіччі століття знайшло активне застосування у ваххабізмі і у представників екстремістських угруповань XX-XXI ст

Ключові слова: Ібн Таймія, Мухаммад ібн Абд аль-Вахаб, Мухаммад Хаят Ас-Сінді, Мухаммад Абдо, Мухаммад Абдусалам Фарадж (з), іслам, ханбалітський мазхаб, сунізм, отяхабізм, тероризм, джихад, джихадизм, екстремізм.

The relevance of our study is associated with the activation of terrorist organizations ideology, formed on the basis of the teachings of Ibn Taymiyah, a religious figure of the turn of the XIII-XIV centuries. He was known for his radical views on Jihad and who he believed should be fought. He was also original in matters of doctrine and rituals. In Modern times his views were revived by the founder of Wahhabism Muhammad Ibn Abd al-Wahhab and picked up by representatives of the modern extremist groups.

The main purpose of the article is to show the influence of Ibn Taymiyah on the formation of the worldview of the founder of Wahhabism Muhammad Ibn Abd al-Wahhab, as well as the ideologists of some other groups. To study the issue we have formulated the following research tasks:

- to study the influence of Ibn Taymiyah ideas on Muhammad Hayat al-Sindi, one of the mentors of Muhammad Ibn Abd al-Wahhab;

- to analyze, whether the popularization of this religious figure is an isolated case or reflects the trends that took place in the life of the Arabian Peninsula in that period;

- to establish the reasons that led to the possibility of reviving the views of Ibn Taymiyah;

- to consider which of Ibn Taymiyah's beliefs were embodied in Wahhabism and which one were rejected

- to indicate the influence of Ibn Taymiyah ideas on the modern ideologists of Wahhabism;

- to study the paradox of Ibn Taymiyah's influence on the views of Islamic modernists of the late XIX century, namely of Muhammad Abdo;

- to show the influence of the concept of Jihad, developed in the middle ages, on the works of the ideologists of modern extremist groups and, in particular, Muhammad Abdussalam Faraj and Osama bin Laden.

Due to the fact that the studied issue is at the intersection of humanitarian disciplines, we have used theological, philosophical, religious, and historical methods while studying the problem.

At the end of the XVII century, when the Arabian Peninsula was partly one of the peripheral territories of the Ottoman Empire, there appeared tendencies to revive and popularize the views of Ibn Taymiyah. It took place due to some decline in the development of the Hanbali madhhab at that time and due to the fact that the Islamic scholars of the region ceased to visit other countries, such as Iraq and Egypt, where thorough training in knowledge was conducted according to this religious and legal school. As a result, some people began to turn to the heritage of Ibn Taymiyah, which was forgotten due to its marginality in the heyday of the Hanbali school.

The founder of Wahhabism began to lean towards the views of Ibn Taymiyah under the influence of his mentor from Medina Muhammad Hayat Al-Sindi, but researchers continue to argue how much influence he had on Muhammad Ibn Abd al-Wahhab. Some of them believe that he supported the ideas of Ibn Taymiyah before he met As-Sindi. It is also noted that he borrowed his teachings selectively, adopting some provisions, radicalizing them and rejecting the others. The ideas of Ibn Taymiyah have gained popularity among modern Wahhabis, who interpret them in their own way.

In addition, the ideas of Ibn Taymiyah influenced both the Islamic modernists of the late XIX century and representatives of various extremist (jihadist) groups of the twentieth century. The author of the Manifesto "al-Farida al-gaiba" ("Forgotten duty") Muhammad Abdussalam Faraj is of particular note. Under the "forgotten duty" he means the conduct of Jihad, and in fact he refers to the works of Ibn Taymiyah, dedicated to this topic, on every page of his work, especially often using the seventh volume of his work "al-fatawa al-Kubra", dedicated to the concept of Jihad and the indication of whom to fight.

It follows that the doctrine of Jihad, developed by Ibn Taymiyah in the middle ages, has found the active application among supporters of Wahhabism and representatives of extremist groups of the XX-XXI centuries.

Keywords: Ibn Taymiyah, Muhammad Ibn Abd al-KHB, Muhammad Hayat As-Sindi, Muhammad Abdo, Muhammad Faraj Abdussalam (g), Islam, Hanbali mazhab, sunnism, otherism, terrorism, Jihad, jihadism, extremism.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Сразу отметим, что касается влияния воззрений средневекового религиозного деятеля из Сирии - Ибн Таймии на ваххабизм, то исследователи, очень часто, отмечают его ключевую роль в формировании учения этой экстремистской секты и, прежде всего, характера и мировоззрения - Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба.

Шейх Сулейман ибн Абд аль-Ваххаб аль-Ханбали (ум. 1793), брат основателя ваххабизма Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба, который не разделял его убеждений вначале книги «Ас-Саваик аль-ильяхият фи ар-радд аля аль-ваххабия», перечислил условия, необходимые для подлинного исламского ученого и довольно неслестно отзывается об уровне образования своего брата. Далее он пишет, что людям выпало тяжелое испытание, потому что они последовали за человеком, который утверждает, что его учение связано с Кораном и Сунной, но в действительности оно полностью противоречит им. Это человек, опасаясь разоблачения своих идей, никогда, не будет спорить с исламскими учеными, но он активно проповедует среди несведущих в религии простолудинов. (Отметим, что подобной тактики придерживались ранние антропоморфисты, которые жили до Ибн Таймии: которые избегали общения с теологами, но любили вводить в заблуждение простолудинов). Он навязывает простым людям свои идеи, а тех, кто с ним не согласен, обвиняет в неверии. Этот человек не обладает даже десятой долей знаний, необходимых для иджитхада, но, при этом позволяет себе выступать перед людьми и выносить решения в теологических вопросах [1, с. 38].

Далее историки сообщают, что Брат Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба – Сулейман, категорически не согласился с его учением. Он написал ряд работ, посвященных опровержению ваххабизма: где привел большое количество аятов и хадисов пророка. Это было связано с тем, что основатель ваххабизма не считал авторитетными для себя, слова ученых, кроме мнения шейха Ибн Таймии и его ученика Ибн Кайма.

Трактат, посвященный опровержению ваххабизма, Сулейман назвал «Фаслул хитаб фи ррадди ‘ала Мухаммадин бин Абдуль-Ваххаб» («Решающая речь в опровержении Мухаммада ибн Абдуль-Ваххаба») [2]. При этом, несмотря на то, что была опасность, которая устрасала не только родственников, Сулейман был сохранен от его зла и коварства [3]. Летописцы сообщают, что в 1751 году, ему, удалось в оазисе Хураймала, спровоцировать восстание местных жителей, против Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба [4, с. 101].

Другой исламский ученый, муфтий ханбалитов Мекки, шейх Мухаммад ибн Абдуллах ан-Наджи (ум. 1878) в книге «Ас-Сухуб аль-вабиля аля дараих аль-ханабиля» с. 275 [5, с. 275], поведал об отношении к сыну отца Мухаммада ибн Абдуль-Ваххаба. писал, что ученые-ханбалиты предыдущих поколений сообщали, что Абд аль-Ваххаб был, очень сердит на своего сына за то, что он отказывался изучать фикх, как это, обычно, практиковалось в его время, в его окружении. Далее, он

подчеркнул, что призыв его сына несет зло людям. И как оказалось, его видение, сложившейся ситуации, спрогнозировало развитие данного течения на несколько столетий вперед и апогеем, которого в XXI в., стало, появление группировки ИГИЛ.

Насчет влияния учения Ибн Таймии на Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба, то отмечено, что книги Ибн Таймии, а также Ибн аль-Кайима, стали настольными книгами ваххабитов буквально с первых дней существования данной секты. Он неоднократно цитировал их в своих работах [6, с. 80] Есть даже упоминания о том, что сохранились некоторые работы Ибн Таймии, переписанные его рукой. По сведениям российского историка А. Васильева, Абдаллах, сын М. ибн Абд аль-Ваххаба, сообщает, что книги этих вероучителей, считаются у ваххабитов самыми авторитетными, а изречения довольно часто цитируются [6, с. 81]. На мнение этих авторов, также ссылается известный ваххабитский летописец Хусейн ибн Ганнам.

Также о ключевом влиянии Ибн Таймии на формирование мировоззрения Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба свидетельствует то, что он получил широкую известность среди современников благодаря знанию тонкостей его учения. Поэтому, к нему постоянно обращались с целью получить разъяснение тех или иных положений доктрины, разработанной этим религиозным деятелем рубежа XIII-XIV вв. Основатель ваххабизма, абсолютно безосновательно считал, что этот человек возродил наследие сподвижников пророка Мухаммада [7, с. 95]. Однако, в ходе изучения данной проблематики было установлено, что Ибн Таймия, преимущественно, позаимствовал свои идеи у сект ранних антропоморфов, которые базировали свое учение, не на основе, высказываний сподвижников, а на основе источников, которые являются заимствованием у иудеев и христиан. Эти заимствования, большая часть, которых противоречит исламу, со временем получили название икрайлат.

Любопытным фактом, является, что исследователи смогли определить авторство некоторых безымянных трактатов Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба, по частоте ссылок на мнение Ибн Таймии.

Как мы уже упомянули, основатель ваххабизма, был известен тем, что игнорировал мнение исламских ученых, со времен жизни Ибн Таймии, которые раскрывали и опровергали его заблуждения. Для Ибн Абд аль-Ваххаба также имели большой авторитет ученики Ибн Таймии, Ибн Кайим [7], Ибн Касир и Ибн Раджаб [7].

Что касается его биографии, то Мухаммад ибн Абд аль-Ваххаб, подобно Ибн Таймие, родился в семье известных ханбалитских законоведов [3, с. 95]. Принято считать, что своим традиционным взглядам он начал изменять под влиянием Мухаммада Хаята ас-Синди (ум. 1750) из города Медины, который считался самым выдающимся хадисоведом первой половины XVIII в., следовал концепциям Ибн Таймии и отрицал необходимость придерживаться какого-либо мазхаба, считая это нововведением. Также есть мнение, что он пренебрегал

знаниями в области исламского правоведения [8]. В тоже время считается, что он был приверженцем накшабандийского тариката в суфизме. Свое прозвище Ас-Синди получил потому, что родился в Индии на территории современного Пакистана в последние десятилетия XVII века, и только потом эмигрировал в Медину. В это время данный регион входил в состав империи великих Моголов, которой правил Аврангзеб (Аламгир I) (1658-1707), придерживавшийся довольно строгих взглядов. Возможно, это обстоятельство оказало влияние на Ас-Синди. В это время также укрепились связи региона с Хиджазом и Мединой.

Известно, что Ас-Синди получал религиозное образование на арабском языке в городе Татта, расположенном в Синде. Он, в частности, изучал ханафитское правоведение, теологию и калам в интерпретации имамов Аль-Ашари и Матуриди. Существует мнение, что он мог обучаться у знаменитого индийского хадисоведа Валиюллаха Ад-Дехляви (1703-1762), но согласно общепринятому мнению, это маловероятно, так как в то время Ас-Синди был еще мал, и еще до 1702 года, то есть до рождения Дехляви, оказался в Медине. Именно в этом году умер его старший учитель Хасан ибн Али Уджайми (1639-1702). В Медине он также обучался у Мухаммада ибн Абд аль-Хади Ас-Синди (ум. 1726-27), который был из числа его соплеменников. Со временем он стал главой ученых в мечети Пророка, привлекая к себе учеников из разных стран. В тоже время он также считается ученым ханбалитского мазхаба. С Мухаммадом ибн Абд аль-Ваххабом его познакомил Абдуллах ибн Ибрахим ибн Сайф, еще один наставник основателя ваххабизма.

Однако, следует отметить, что до нашего времени остается спорным моментом, насколько сильное влияние он оказал на формирование мировоззрения Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба. Исследователь Ахмад Далал считает, что Мухаммад Хаят Ас-Синди не оказал критичного воздействия на взгляды основателя ваххабизма, так как его наиболее известная работа «Книга Единобожия», была написана им в Басре (Ирак), за некоторое время до знакомства с этим наставником. Однако среди исследователей его жизни бытует мнение, что данная книга появилась несколько позже, уже после возвращения из поездки Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба в Басру. Кроме этого Ахмад Далал утверждает, что ученики могут совершенно по-разному интерпретировать и использовать знания, полученные от одного и того же учителя, в некоторых случаях даже отмечают случаи не согласия с его мнением [9].

В целом исследователь Загар отмечает, что в Медине, интерес к учению Ахмада ибн Ханбаля, а также к полузабытым идеям Ибн Таймии, начал возрождаться с середины XVII века [4, с. 96]. В какой-то мере, это было связано с тем, что идеи Ибн Таймии, формировались и приобрели вид целостной концепции в период раздробленности мусульманского сообщества, религиозно-правовых споров и внешних угроз. Они, оказались востребованными в этот исторический период в Аравии, для

объединения многоплеменного и многокланового арабийского сообщества в единое государство.

В тоже время необходимо, более подробно изучить являлись ли взгляды Ас-Синди реформистскими или отражали общие тенденции, которые преобладали в этом регионе в начале XVIII века. Некоторые отмечают, что источником формирования убеждений Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба послужила сформировавшаяся к этому времени культурная среда и тенденции развития интеллектуальной мысли. Данные процессы, были связаны с критическим пересмотром наследия, которое было сформировано теологами разных мазхабов на протяжении нескольких столетий, а также отношения к ашаритской школе калама. Любопытно, что все эти реформистские группы были связаны с накшабандийским тарикатом и в частности с наследием Ахмада Сирхинди (1564-1624), который относился к ответвлению тариката под названием накшабандия-муджадия. Кроме этого, подвергалось нещадной критике учение Ибн Араби известное под названием (вахдат аль-вуджуд). Мухаммад Хайят Ас-Синди был связан с накшабандийским тарикатом через Абд ар-Рахмана Сакафа (ум.1712), который в начале XVIII века, стремился упрочить влияние своего учения в данном регионе.

Перечень работ Мухаммада Хайята Ас-Синди насчитывает не один десяток произведений по разным религиозным наукам и указывает на то, что автор все-таки придерживался реформистских идей, которые, со временем, он передал Мухаммаду ибн Абд аль-Ваххабу. В следующем столетии реформистские идеи нашли почву для развития в Египте в лице Джамаля ад-дина аль-Афгани, Мухаммада Абдо и Мухаммада Риды, которые передали эстафету партии «Братья-мусульмане», основанной в 1928 году.

Упоминается, что наставник основателя ваххабизма - Аль-Синди, подобно Ибн Таймии, выступал против совершения зиярата и возведения гробниц над могилами известных религиозных авторитетов, считая подобную практику, заимствованием у исмаилитской династии Фатимидов, которая правила в Египте с 909 по 1171 год.

Один из религиозных деятелей раннего ваххабизма Усман ибн Бишр (ум. 1871) рассказывал, что, однажды, Мухаммад ибн Абд аль-Ваххаб встретился со своим учителем Ас-Синди у могилы пророка Мухаммада. Кроме них там было еще много людей, которые читали разные мольбы. Будущий основатель ваххабизма спросил у своего наставника, что он скажет о них? Он ответил, что их деяния не будут приняты Богом. Этот случай произвел сильное впечатление на Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба, и оказал решающее влияние на формирование непримиримой концепции ваххабизма в этом вопросе. Аль-Синди смог внушить ему мысль, что его народ впал в состояние идолопоклонничества, которое было у арабов до прихода пророка Мухаммада. Основатель ваххабизма, выступал против этого обычая, активно привлекая высказывания Ибн Таймии.

У Ибн Таймии, основатель ваххабизма, также позаимствовал запрет на совершение тавассуля

(обращения к Богу ради пророков и святых). Муса ибн Ахмад аль-Хаджави писал, что по его мнению, человек, который обращается к Богу через Али ибн Абу Талиба является неверующим, также неверующий и тот, кто сомневается, является ли такой человек неверующим [3, с. 97-98]. Он, считал, что является неверием намерение посетить праведников поэтому, запрещал навещать их. Своим мнением он выступает против учения известных теологов-ханбалитов, например, Ибн Кудамы.

Кроме этого, Мухаммад ибн Абд аль-Ваххаб выступал против традиционного чтения Корана у могил умерших мусульман и подобно Ибн Таймии, категорически отвергал любые неподобающие нововведения (бид'а). Различные методы и правила выведения религиозных решений в ханбалитской школе рассматривались основателем ваххабизма как новшества. Основоположник ваххабизма утверждал, что при решении подобного рода вопросов всегда обращался для обоснования своего мнения к его высказываниям.

М.и.бн Абд аль-Ваххаб имеет с Ибн Таймией общую позицию в вопросе отношения к таклиду, то есть следованию авторитетному мнению ученых в том или ином мазхабе. Известно, что эти религиозные деятели подверглись серьезной критике со стороны теологов за неприятие работ своих предшественников. Основатель ваххабизма постоянно выступал против системы правления сформированной Османской империей. Он считал, что ислам, который поддерживает султан, не является истинным исламом, вследствие чего султан не является истинным лидером мусульманской общины. Здесь мы можем наблюдать отголоски антимоногонгольских фетв, вынесенных Ибн Таймией, где он не считал монгол истинным мусульманами, выносил им обвинение в неверии и позволял сражаться с ними. А также процессов, которые происходили в период формирования учения ранних антропоморфистов, когда возникновение религиозных сект носило преимущественно политический характер. Следует подчеркнуть, что в целом в области вероучения ваххабиты, полностью переняли идеи Ибн Таймийи.

Следует отметить, что кроме Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба, у Ас-Синди, были и другие ученики, среди которых был знаменитый мединский хадисовед, конца XVIII столетия, Абу аль-Хасан Ас-Синди младший (1713-1773). Он также настаивал на приоритете следованию Корану и Сунне над следованием мазхабам.

Подытоживая вышесказанное, отметим, что возрождение и распространение подобных, противоречащих исламскому вероучению идей стало возможным из-за того, что ученые Аравии, преимущественно Неджда, в XVIII веке утратили связи с исламскими теологами своего мазхаба из других регионов и, например, перестали посещать известные религиозные центры Египта и Сирии для обучения знаниям. Подобные процессы были связаны с некоторым упадком в развитии мазхаба и отсутствием в тот исторический период выдающихся ученых. Сообщается, что последние извест-

ные ученые в ханбалитской религиозно-правовой школе были только в XVII веке. Эти обстоятельства, стали одним из решающих факторов популяризации ваххабизма среди населения полуострова потому, что не соответствующие учению мазхаба высказывания Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба просто некому было достойно опровергнуть.

В тоже время, распространение идей ваххабизма в этот исторический период ограничивалось лишь местностью Неджд, и не оказывало сильного влияния на Медину и Хиджаз. Известно, что свои взгляды основатель ваххабизма обнародовал за 10 лет до смерти Ас-Синди, но о его реакции на это событие историки не сообщают.

Если рассматривать общие тенденции, то, несколько позднее в Йемене, пропагандировал свое учение проповедник аш-Шаукани (ум. в 1834), который также симпатизировал идеям Ибн Таймии. В комментариях к его сочинениям, и в собственных работах он отвергал паломничество к могилам, считая это многобожием. Возможно, он имел какие-то связи с Мухаммадом ибн Абд аль-Ваххабом.

В настоящее время отмечена некоторая радикализация сторонниками ваххабитами учения Ибн Таймии, которое является базовым в их идеологии. Например, один из современных идеологов ваххабизма шейх Мухаммад ибн Ибрахим аль-Шейх говорил, комментируя наличие суфийских тариقات, что они не приносят ничего хорошего, а только являются источником новшеств в религии и, в итоге, неверно ей следуют. Также он утверждает, что их книги полны лжи и проповедают поклонение могилам и совершение действий относящихся к многобожию, и что он не может молчать, когда дело касается таких вопросов [10]. В тоже время, он вообще не упоминает, о том, что Ибн Таймия, по мнению некоторых источников, был членом суфийского тариката Кадирия.

Как мы выяснили ранее, взгляды Ибн Таймии и М. ибн Абд аль-Ваххаба тесно связаны, однако у них между собой все-таки, существует ряд идеологических противоречий [11]. Об этом неоднократно свидетельствует в своих работах его брат – Сулейман [3, с. 101], который постоянно критиковал основателя ваххабизма, за то, что он отклонился от следованию ханбалитскому мазхабу, и неверно трактовал высказывания Ибн Таймии и Ибн Кайима. Исследователь Камерон Загар полагал, что Сулейман ибн Абд аль-Ваххаб знал о запрете Ибн Таймией совершать путешествия с целью посещения могил, но не верил в то, что тот выносил обвинение в неверии, совершающим подобные действия [3, с. 103].

Отметим, что М. ибн Абд аль-Ваххаб категорически отрицал суфизм и тавассуль, к которым Ибн Таймия относился избирательно. Также при изучении работ основателя ваххабизма нам не довелось встретить убеждений о вечности мира и не вечности ада, которые имелись в ряде книг Ибн Таймии. Как мы увидели, в основном, была заимствована концепция джихада, такфира и антропоморфистские представления о Боге.

Довольно интересным фактом является то, что некоторые из воззрений Ибн Таймии, критиковал идеолог ваххабизма XX в. – Н. Аль-Албани (1914-1999), например, он не был согласен с его негативным отношением к имаму Али. Известно, что он проверял книги Ибн Таймии на достоверность ваххабитскому учению. По поводу самого Аль-Албани, Вехбе Зухейли сказал, что шейх Н. Албани обладал своим особым характером и придерживался своих редких мнений, и его слова о других ученых часто сомнительны и отвергаемы. Благочестивым ученым является тот, кто не ругает, и не порочит своих братьев мусульман. Об этом неоднократно говорил в своих изречениях пророк Мухаммад. Современные мусульмане сильно страдают от его идей, которые привели к отклонениям. Далее он резюмирует, хадисом, что мясо ученых отравлено, и поэтому надлежит отстраняться от книг и мнений Н. аль-Албани [12].

Несмотря на некоторые разногласия, исследователи, в том числе и Маточкина А. И. считают, что М. ибн Абд ал- Ваххабу успешнее всех, удалось осуществить идеи Ибн Таймии на практике [11].

Что касается влияния взглядов Ибн Таймии на современный ваххабизм, то, ныне, некоторые из его приверженцев, иногда превозносят его до уровня пророка. Например, Абд аль-Азиз ибн Мухаммад ас-Судхан передал, что следующее заявление было представлено людям знания, к которому они выказали крайнее неприятие: „Если бы мы не знали о печати пророчества [Мухаммада], то сказали бы, что, поистине, Ибн Таймия – пророк!“. Это заявление было представлено шейху Ибн Базу. Он улыбнулся и сказал, что этому в религии есть основа. Затем он привел хадис в котором сказано, что если бы после него был пророк, то им бы стал Умар ибн аль-Хаттаб» («Аль-Имам Ибн Баз», 33) [13].

Ваххабиты также считают Ибн Таймию очистителем ханбалитского мазхаба и говорят, что он является величайшим имамом среди поздних – обновителей веры, и умело объясняет проблемные в понимании тексты. Кроме этого, ваххабиты считают его очистителем и спасителем ханбалитского мазхаба от того, что внесли туда нововведения и запутавшиеся [14].

Также к Ибн Таймии положительно относились идеологи современного ваххабизма, как: Ибн Баз, Ибн Усеймин, Фаузан аль-Фаузан.

Н. Аль-Албани, как уже упоминалось, относился к воззрениям Ибн Таймии с некоторыми оговорками и критиковал его за теорию существования мира без начала (тасальсуль) и негативное отношение к четвертому халифу – имаму Али. Он опровергает убеждения ибн Таймии о бесконечной цепи творения, и утверждает, что это влияние калаама и философии. Хотя следует отметить, что приверженцы ашаритского и матуридитского калаама отвергают подобные концепции, как противоречащие исламскому вероучению.

Кроме ваххабитов в XX веке, Ибн Таймия оказал влияние на формирование идеологии некоторых экстремистских организаций, которые отпоч-

ковались от известной партии «Братья-мусульмане». В 1981 г. четыре представителя группировки «Египетский исламский джихад» совершили покушение на египетского президента Анвара Садата (1918-1981). В результате, они провозгласили небольшой манифест, который был составлен инженером Мухаммадом Абд ас-Саламом Фарраджем (ум. 1982) под названием «Аль-Фарида аль-гайба» («Забытый долг») [15]. Из текста это брошюры видно, что Ибн Таймийа оказал ключевое влияние на формирование мировоззрения Фараджа, и долг, о котором идет речь в этом памфлете, - это война против правителей государств, отошедших от истинного ислама. В ней неоднократно были приведены ссылки на призыв Ибн Таймийи к борьбе с монголами и фактически на каждой странице, приводятся ссылки на его книгу «Аль-Фатава Кубра» т. 7 раздел Джихад [16]. Для того, что бы была ясна концепция джихада, которую он позаимствовал у этого средневекового религиозного деятеля, приведем смысл некоторых высказываний. Ссылаясь на 281 и 293 страницы работы Ибн Таймийи, в книге «Аль-Фарида аль-гайба» [15, с. 6] он утверждает, что вероотступников необходимо наказывать сильнее, чем не мусульман, а также необходимо сражаться с теми, кто хоть в чем-то не соблюдает Шариат, даже если при этом он произносит исламские свидетельства. Он считает, что мусульмане, которые не соблюдают что-либо из Шариата, находятся в худшем положении, чем те, которые вообще не приняли ислам [15, с. 10].

Подобно Ибн Таймийе, Абдуссалам Фарадж, считал ведение джихада обязанностью каждого мусульманина и под влиянием его взглядов объявил джихад шестым столпом ислама. На восьмой странице, он используя концепции Ибн Таймийи, он разделяет государства три категории стран: даруль ислам (территория где действуют законы Шариата), даруль куфр (территория неверия) и даруль муракаба (смешанная территория).

Заканчивая анализ идеологии А.Фараджа, следует подчеркнуть, что согласно его мнению, исламское право, повеления Бога и божественная воля являются совершенно идентичными, и последняя, обязательно должна быть воплощена в жизнь.

С середины XX в., власти Египта стали выражать серьёзную обеспокоенность ростом влияния идеологии Ибн Таймийи [11]. В 2015 году Министерство по делам вакфов начало проводить кампанию по изъятию в мечетях информационных материалов, которые призывают к экстремистским действиям. Среди книг, которые попали под запрет также были работы Ибн Таймийи и его идеологического последователя М. ибн Абд аль-Ваххаба [17].

Не обошел своим вниманием наследие Ибн Таймийи и печально известный Усама бен Ладен, который возглавлял сеть группировок под названием «Международный исламский фронт борьбы против евреев и крестоносцев». В 1998 г. несколькими исламскими лидерами была издана фетва, призывающая всех мусульман убивать американцев. Для аргументации своего мнения они обратились к высказываниям Ибн Таймийи. Кроме этого, Бен Ла-

ден считал работы Ибн Таймийи актуальными для современной ситуации в исламе и часто приводил цитаты из них в своих высказываниях [11]. Поэтому исследователи считают, что его учение сыграло решающую роль в формировании идеологического базиса многих «исламских» радикально-экстремистских группировок современности. Однако, они несколько расходятся во мнениях относительно того насколько не искаженным было заимствование идей Ибн Таймийи. В результате одна часть проводит чёткие параллели между его идеями и идеологией радикального ислама в XX веке и полагает, что он предоставил почву для возникновения подобных организаций, другие же, в свою очередь, убеждены, что «Аль-Каида» и ИГИЛ исказили идеи Ибн Таймийи, используя их для поддержки проектов, которые бы он никогда бы не одобрил. Отметим, что среди них наибольшей популярностью пользуется концепция джихада, разработанная им на рубеже XIII-XIV вв., во время вторжения в Сирию монгол.

На сегодняшний день, существует большое число радикальных движений и более мелких группировок, которые обращаются к наследию Ибн Таймийи. Исследователи отмечают особенно сильное влияние его идеи оказывают на молодёжь, исламских стран, а также регионов, где проживает большая мусульманская диаспора. Это связано с тем, что современные радикалы постоянно цитируют этого автора. Однако, при этом, следует обратить внимание на то, что они акцентируют внимание на одних положениях учения шейха и полностью замалчивают другие.

Кроме этого, отметим парадоксальный факт влияние довольно консервативного Ибн Таймийи, на формирование мировоззрения исламских либералов и модернистов конца XIX века в Египте. Одним из них был муфтий Египта Мухаммад Абдо (Абдух) (1849-1905). Во взглядах религиозного деятеля рубежа XIII-XIV вв., ему, прежде всего, импонировало отрицание таклида, слепого следования какому-либо мазхабу. Считается, что при вынесении религиозных заключений, отдавал предпочтение Корану и хадисам пророка Мухаммада, и при этом фактически не руководствовался другими источниками исламского права. Однако известно, что он признавал иджихад, полагая, что для каждого исторического периода необходима своя особая трактовка Корана. Последний тезис не принимается многими мусульманами, однако, по мнению исследовательницы учения Ибн Таймийи, А. И. Маточкиной, поддерживался этим религиозным деятелем [11]. Известно, что Ибн Таймийа любыми путями стремится ослабить связь ислама с авторитетом средневековых школ мусульманского права, в том числе и ханбалитской. Он предлагал свое, довольно оригинальное, осмысление и толкование Корана и хадисов, которое, по его мнению, соответствовало представлениям ранних мусульман.

Отметим, что фетвы Мухаммада Абдо, вызвали удивление его современников и породили ожесточенные дискуссии среди мусульман. Одним из его тезисов является мнение о величии челове-

ского разума [18]. Эта концепция была заимствована у западных философов. Также известно, что к некоторым мнениям греческих философов обращался в своих трудах - Ибн Таймия. Также с ним, М. Абдо роднит категорическое неприятие взглядов известного суфия Ибн Араби. Пребывая на должности директора Департамента печати Египта он запрещает распространение в стране, работы Ибн аль-Араби, «Мекканские откровения», почитая его вредным для широкой публики. В тоже время отметим, что в ранний период жизни он относился к суфизму положительно и даже, в 1874 году, написал книгу «Трактат о мистическом вдохновении». Но в отличие от ваххабитов, отношение Мухаммада Абдо к суфизму на протяжении всей жизни больше походило на отношение к суфизму Ибн Таймии, оно оставалось избирательным, и он признавал одни положения суфизма и отрицал другие. В тоже время его отличало от Ибн Таймии следование некоторым мутазилитским концепциям, и поэтому, некоторые считают его взгляды неомутазилитскими. Ибн Таймия был противником взглядов мутазилитов и называл их в своих работах разными бранными словами. Также М. Абдо позаимствовал у Ибн Таймии концепцию государства и утверждал, что халифат может представлять собой конфедерацию исламских государств, но во главе с османским султаном [18].

Любопытным фактом является то, что в наше время существуют мечети и религиозные центры наименованные в честь Ибн Таймии. Например, в честь него, названа одна из мечетей, которая находится в городе Коллур. Один из сотрудников ФБР утверждает, что саудовские власти используют эту мечеть как средство для отмывания денег, и она имеет прямое отношение к деятельности ряда террористических организаций [19]. Кроме этого, именем Ибн Таймии назвал свой центр основатель террористической группировки «Боко Харам».

Выводы. В результате проведенного исследования мы пришли к выводу, что идеи Ибн Таймии в наше время пользуются особой популярностью у представителей ваххабитской секты, которая с самого начала получила свое развитие именно на его учении. В основном были позаимствованы его воззрения, которые относятся к вопросам вероучения, атрибутам Бога, к исламской ритуальной практике, например, отрицание зиярата и тавасуля. Что касается отношения к суфизму в целом, то приверженцы Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба радикализировали его позицию, и стали полностью и категорически отрицать наличие суфизма в Исламе. В тоже время они замалчивают сведения о том, что этот религиозный деятель в свое время был членом и даже руководителем кадирийского тариката. Кроме этого, они позаимствовали его отношение к джихаду и в некоторой степени концепция государственной власти.

Однако сторонниками ваххабизма не были заимствованы его концепции о безначальном существовании мира, о временном пребывании всех в аду и крайне негативное отношение к имаму Али. Кроме ваххабитов в новое и новейшее время не-

которые из его идей позаимствовали либералы, неомутазилиты в лице Мухаммада Абдо. Подобные процессы заимствования в какой-то мере связаны с особенностями арабо-мусульманской культуры, а именно с преемственностью идей и мыслей. Именно таким способом дожили до наших дней, идеи сект ранних антропоморфистов, которые начали появляться еще в VII-VIII вв. и в наше время воплотились в учении Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба и его современных приверженцев. В связи с подобной преемственностью некоторые считают Ибн Таймию основоположником исламского фундаментализма, но мы пришли к выводу, что подобный тезис не является верным в связи с тем, что его взгляды противоречат исламскому вероучению.

Список использованных источников

1. Сулейман ибн Абдул-Ваххаб, «ас-Саваик аль-иляхият фи ар-радд аля аль-ваххабия»: Дар Зуль Факар, Бейрут, 1998. قع اوصلنا ، يلب بن نحلنا ناميلس باهول دبع نبا 1998 ، توريب ، راققلا و ذراد ، في باهول اىلع درلا يف في طالا ، 1998
2. Сулейман ибн Абдул-Ваххаб, Фаслул хитаб фи рради 'ала Мухаммадин бин Абдуль-Ваххаб. 'اباهول دبع ، باهول اىلع درلا يف باطخلا لصف ، باهول دبع ، 1979 ، يبتك قش يا قبتك
3. Можно ли доверять Мухаммаду ибн Абдул-Ваххабу? [Электронный ресурс] – Режим доступа к ресурсу: <http://taalib.ru/biografi/546-lyar>.
4. Zargar C. Origins of Wahhabism from Hanbali Fiqh / Cameron Zargar. // Journal of Islamic and Near Eastern Law. – 2017. – №16. – С. 65–114.
5. Мухаммад ибн Абдуллах ан-Наджи, Ас-Сухуб аль-вабиля аля дараих аль-ханабиля, Мусият рисалат, Бейрут, 1996. اىلع قلباوالا بحسلا ، طالا دبع نب دمحم يدجنلا 1996 ، توريب ، قلسرلا قسؤم ، قلبان حلا حىارض
6. Васильев А. История Саудовской Аравии. – М.: Классика плюс, 1999 – 670 с.
7. Ат-Тамими Мухаммад ибн Сулейман. Книга Единобокия. – Баку: Гейтюрк, 1997. – 148 с.
8. Nafi B. A teacher of Ibn Abd Al-Wahhab: Muhammad Hayat Al-Sindi and the revival of Ashab al-hadis methodology [Электронный ресурс] / Basheer Nafi – Режим доступа к ресурсу: <https://www.researchgate.net/publication/331025207>
9. Cook M. (1992). On the Origins of Wahnābism. Journal of the Royal Asiatic Society, 2(2), 191-202. doi:10.1017/S1356186300002376.
10. Движение Джамаат-ат-Таблиг: поддержка терроризма [Электронный ресурс] – Режим доступа к ресурсу: <http://ru.assakina.com/?p=123>
11. Маточкина А. И. Обращение к идеям Ибн Таймии в новое и новейшее время / А. И. Маточкина. // Ученые записки Казанского университета. – 2013. – С. 111–119/
12. Насирудин аль-Албани Что говорят о нем ученые? [Электронный ресурс] – Режим доступа к ресурсу: <http://al-fatava.com/forums/index.php?showtopic=2739>.
13. Шахада ваххабитов: «Нет бога, кроме Аллаха, Ибн Таймийя – Его „посланник“» [Электронный ресурс] – Режим доступа к ресурсу: <https://shia.world/shahada-vahhabitov-net-boga-krone-allaha-ibn-tajmijya-ego-poslannik/>
14. Ар-Руси А. Фетвы шейх уль Ислама Ибн Теймийя про таклид и мазхабы [Электронный ресурс] / Абу Муса Ар-Руси – Режим доступа к ресурсу: <http://www.sunnaonline.com/manhadj/1490-2016-02-01-21-07-08>.
15. Мухаммад Абдус-Салам Фарадж, Аль-Фарида аль-гаиба, (самиздат) 32 с. صاخ عبط ، قباغلا قضيرفلا ، جارف مالسلا دبع دمحم ، ص 32

16. Ибн Таймия Аль-фатава кубра т. 7, Саудия, визарат шуун аль исламийя ва давва валь иршад, 2004, 712 с.

، فيدوعسلا، 7 دلچلما، یربكلل یواثفلما، یمیت نبا، 2004، 712، داشرالال وقوعلاو یمالسالا نووشللا ترازو

17. Abu Hudhayfah. Egypt to remove books of Ibn Taymiyyah, Ibn Baz and Ibn Uthaymeen from all mosques [Электронный ресурс] / Abu Hudhayfah - Режим доступа к ресурсу: <https://www.doamuslims.org/egypt-to-remove-the-books-of-ibn-taymiyyah-ibn-baz-and-ibn-uthaymeen-from-all-mosques/>.

18. Ислам: Энциклопедически словарь.- М.; Наука: Главная редакция восточной литературы, 1991. 315 с.

19. Связь Саудовской Аравии с террором не обусловлена лишь дружбой с Вашингтоном [Электронный ресурс] – Режим доступа к ресурсу: <http://realnienovosti.com/goryachiye-novosti/1471751835.html>.

References

1. Sulejman ibn Abdul-Vahhab, «as-Savaik al'-iljahijat fi ar-radd alja al'-vahhabija»; Dar Zul' Fakar, Beirut, 1998. فيف یتیلال قواوصلما، یتیلبنحلا نامیللس باهولما دبع نبا، 1998 (Sulayman Ibn Abdul-Wahhab, "al-Sawaiq al-ilahiyah Fi ar-radd Ala al-wahhabiya"; the Gift of Dhul Fakar, Beirut, 1998).

2. Sulejman ibn Abdul-Vahhab, Fasulul hitab fi raddi 'ala Muhammadin bin Abdul'-Vahhab. دبع نب نامیللس، باهولما دبع نب دمحم یلع درلا یف باطخل لصف، باهولما، 1979 (Sulayman Ibn Abdul-Wahhab, Fazlul Kitab Fi raddi 'Ala Muhammadin bin Abdul-Wahhab. 1979).

3. Mozhno li doverjat' Muhammadu ibn Abdul-Vahhabu? [Jelektronnyj resurs] – Rezhim dostupa k resursu: <http://taalib.ru/biografi/546-lyap> (Can Muhammad Ibn Abdul Wahhab be trusted? [Electronic resource] - mode of access to the resource: <http://taalib.ru/biografi/546-lyap>).

4. Zargar C. Origins of Wahhabism from Hanbali Fiqh / Cameron Zargar. // Journal of Islamic and Near Eastern Law. – 2017. – №16. – S. 65–114. (Zargar C. Origins of Wahhabism from Hanbali Fiqh / Cameron Zargar. // Journal of Islamic and Near Eastern Law. - 2017. - No. 16. – Pp. 65-114).

5. Muhammad ibn Abdullah an-Nadzhdi, As-Suhub al'-vabilja alja daraih al'-hanabilja, Musijat risaljat, Beirut, 1996. یلع قلاباولا بحسلا، طلا دبع نب دمحم یدجنلا، 1996 (Muhammad Ibn Abdullah an-Najdi, As-Suhub al-mobile Ala daraa al-hanabilah, Mosaic will Risalat, Beirut, 1996).

6. Vasil'ev A. Istorija Saudovskoj Aravii. – M.: Klassika pljus, 1999 – 670 s. (Vasiliev A. History Of Saudi Arabia. – M.: Klassika PLYUS, 1999 – 670 p).

7. At-Tamimi Muhammad ibn Sulejman. Kniga Edinobozhija. – Baku: Gejtjurk, 1997. – 148 c. (At-Tamimi Muhammad Ibn Suleiman. The Book Of Monotheism. – Baku: Gatur, 1997. - 148 p).

8. Nafi B. A teacher of Ibn Abd Al-Wahhab: Muhammad Hayat Al-Sindi and the revival of Ashab al-hadis methodology [Jelektronnyj resurs] / Basheer Nafi – Rezhim dostupa k resursu: <https://www.researchgate.net/publication/331025207> (Nafi B. a teacher of Ibn Abd Al-Wahhab: Muhammad Hayat Al-Sindi and the revival of Ashab al-hadis methodology [Electronic resource] / Basheer Nafi-access Mode to the resource: <https://www.researchgate.net/publication/331025207>).

9. Cook M. (1992). On the Origins of Wahhabism. Journal of the Royal Asiatic Society, 2(2), 191-202. doi:10.1017/S1356186300002376. (Cook M. (1992). On the Origins of Wahhabism. Journal of the Royal Asiatic Society, 2(2), 191-202. doi:10.1017/S1356186300002376).

10. Dvizhenie Dzhamaat-at-Tablig: podderzhka terrorizma [Jelektronnyj resurs] – Rezhim dostupa k resursu: <http://ru.assakina.com/?p=123> (Jamaat-at-Tabligh movement: support of terrorism [Electronic resource] - access mode to the resource: <http://ru.assakina.com/?p=123>).

11. Matochkina A. I. Obrashhenie k idejam Ibn Tajmii v novoe i novejshee vremja / A. I. Matochkina. // Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. – 2013. – S. 111–119. (Matochkina A. I. Appeal to the ideas of Ibn Taymiyah in the new and modern times / A. I. Matochkina. // Scientific notes of Kazan University. - 2013. - Pp. 111-119).

12. Nasiruddin al'-Albani Chto govornjat o nem uchenye? [Jelektronnyj resurs] – Rezhim dostupa k resursu: <http://al-fatava.com/forums/index.php?showtopic=2739> (Nasiruddin al-Albani what do scientists say about him? [Electronic resource] - mode of access to the resource: <http://al-fatava.com/forums/index.php?showtopic=2739>).

13. Shahada vahhabitov: «Net boga, krome Allaha, Ibn Tajmijja – Ego „poslannik“» [Jelektronnyj resurs] – Rezhim dostupa k resursu: <https://shia.world/shahada-vahhabitov-net-boga-krome-allaha-ibn-tajmijja-ego-poslannik/> (Shahada Wahhabis: “There is no God but Allah, Ibn Taymiyya - his “messenger”” [Electronic resource] - mode of access to the resource: <https://shia.world/shahada-vahhabitov-net-boga-krome-allaha-ibn-tajmijja-ego-poslannik/>).

14. Ar-Rusi A. Fetvy shejh ul' Islama Ibn Tejmii pro taklid i mazhaby [Jelektronnyj resurs] / Abu Musa Ar-Rusi – Rezhim dostupa k resursu: <http://www.sunnaonline.com/manhadj/1490-2016-02-01-21-07-08>. (Al-Rusi A. Fatwas Sheikh ul Islam Ibn Teimii about taklid and mazhaba [Electronic resource] / Abu Musa Al-Rusi-Mode of access to the resource: <http://www.sunnaonline.com/manhadj/1490-2016-02-01-21-07-08>).

15. Muhammad Abdus-Saljam Faradzh, Al'-Farida al'-gaiba, (samizdat) 32 s. جاراف مالسالا دبع دمحم، 32 قضی رفلما، صاخ عبط، قبی اغلا (Muhammad Abdus-Salam Faraj, al-Farida al-gaiba, (samizdat) 32 p.).

16. Ibn Tajmijja Al'-fatawa kubra t. 7, Saudiya, vizarat shuun al' islamijja va davva val' irshad, 2004, 712 s.

، فيدوعسلا، 7 دلچلما، یربكلل یواثفلما، یمیت نبا، 2004، 712، داشرالال وقوعلاو یمالسالا نووشللا ترازو (Ibn Taymiyah al-fatawa Kubra T. 7, Saudi Arabia, vizarat shuun al-Islamiyah WA dawwa Wal Irshad, 2004, 712s)

17. Abu Hudhayfah. Egypt to remove books of Ibn Taymiyyah, Ibn Baz and Ibn Uthaymeen from all mosques [Jelektronnyj resurs] / Abu Hudhayfah - Rezhim dostupa k resursu: <https://www.doamuslims.org/egypt-to-remove-the-books-of-ibn-taymiyyah-ibn-baz-and-ibn-uthaymeen-from-all-mosques/>. (Abu Hudhayfah. Egypt to remove books of Ibn Taymiyyah, Ibn Baz and Ibn Uthaymeen from all mosques [Electronic resource] / Abu Hudhayfah - access mode to the resource: <https://www.doamuslims.org/egypt-to-remove-the-books-of-ibn-taymiyyah-ibn-baz-and-ibn-uthaymeen-from-all-mosques/>).

18. Islam: Jenciklopedicheski slovar'.- M.; Nauka. 187 Glavnaja redakcija vostochnoj literatury, 1991. 315 s. (Islam: an Encyclopedic dictionary.- M.; Science. And, the Main edition of Oriental literature, 1991. 315 s).

19. Svjaz' Saudovskoj Aravii s terrorom ne obuslovljena lish' družboj s Vashingtonom [Jelektronnyj resurs] – Rezhim dostupa k resursu: <http://realnienovosti.com/goryachiye-novosti/1471751835.html>. (Saudi Arabia's connection with terror is not due only to friendship with Washington [Electronic resource] - access mode to the resource: <http://realnienovosti.com/goryachiye-novosti/1471751835.html>)

УДК 159.9.019.4

**АРХЕТИП ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕНЬ
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ
ГУМАНІТАРИСТИЦІ****THE ARCHETYPE AS A SUBJECT TO RESEARCH
IN MODERN UKRAINIAN HUMANITIES****Макарова А. О.,**

кандидат філософських наук, доцент,
докторантка кафедри філософії та політології,
Житомирський державного педагогічного
університету імені Івана Франка
(Житомир, Україна),
e-mail: Makarova_AO@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0001-7270-0135>

Makarova A. O.,

Ph.D., associate professor, doctoral candidate of
philosophy and political science, Zhytomyr State
Pedagogical University named after Ivan Franko
(Zhytomyr, Ukraine),
e-mail: Makarova_AO@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0001-7270-0135>

У статті здійснено огляд джерельної бази з тематики архетипу, що стала особливо популярною як предмет наукового аналізу у сфері українських гуманітарних досліджень протягом останніх десятиліть. Серед таких - дослідження з філософії, культурології, філології, психології, державного управління, екології, політології, мистецтвознавства, українознавства тощо. Очевидно, що даний концепт дозволяє дослідникам інтегрувати знання про особистість та культурні, соціальні, суспільні явища; здійснювати аналіз різноманітних процесів буття. За результатами дослідницької роботи у цих галузях за останнє десятиліття видано численні статті, монографії, дисертації, проводяться науково-практичні заходи. Огляд та бібліографічний опис деяких з них пропонується у статті як допомога досліднику теми архетипів у завданні пошуку інформації. Тематично стаття розділена на блоки, в яких праці систематизовано за окремим принципом: огляд дефініцій архетипу; зв'язок дефініцій архетипу із дефініціями понять близького логічного кола; етнонаціональні аспекти; різновекторні дослідження; інформація про деякі наукові заходи з даної тематики. Зріз джерельної бази, проведений у статті, дозволяє стверджувати, що методологічний аналіз української культури крізь призму архетипового підходу є одним з найперспективніших напрямків сучасних гуманітарних досліджень в Україні.

Ключові слова: архетип, сучасна українська гуманітаристика, джерельна база, монографії, дисертації, статті.

The article provides an overview of the source base on archetype topics, which has become especially popular as a subject of scientific analysis in the field of Ukrainian humanitarian research over the last decades. These include studies in philosophy, cultural studies, philology, psychology, public administration, ecology, political science, art, Ukrainian studies and more. Obviously, this concept allows researchers to integrate knowledge about personality and cultural, social, social phenomena; to analyze the various processes of being. According to the results of the research work in these fields, numerous articles, monographs, theses have been published in the last decade, scientific and practical measures are being held. An overview and bibliographic description of some of them is offered in the article to assist the archetypal topic researcher in finding information. Thematically, the article is divided into blocks, in which the works are organized according to a separate principle: overview of archetype definitions; connection of definitions of archetype with definitions of concepts of close logical circle; ethno-national aspects; multi-vector studies; information about some of the scientific activities on the subject. The article shows that the methodological analysis of Ukrainian culture through the prism of the archetypal approach is one of the most promising areas of modern humanitarian research in Ukraine.

Keywords: archetype, modern Ukrainian humanities, source base, monographs, dissertations, articles.

Постановка проблеми. Людська свідомість здійснює самопізнання методом відшукання оптимальних мовних кодів, концептів, в яких зашифровано ключі до механізмів організації буття, а не

просто понять, в яких перелічено ознаки предметів. Чим глобальніший і глибинніший концепт, тим універсальніше коло охоплення ним змістів, тим зручніше будувати на його основі методологію пізнання світу. Така методологія володітиме ознаками міждисциплінарності, буде насичена різноманітними, проте спільнокореновими культурологічними акцентами, створюватиме директорію смислів, певну стійку логічну конструкцію. Одним з таких вдалих дослідницьких конструктів є концепт архетипу, який є універсальним засобом передачі смислів в багатьох гуманітарних галузях – психології, філософії, культурології, лінгвістиці, політології, теорії організації систем, менеджменті, суспільствознавстві в цілому. «Методологія базисного архетипового моделювання в науці (що у якості «фундаменту» уможливого наукового моделювання передбачає формування наукового образу) та у мистецтві (що в якості «фундаменту» уможливого художнього моделювання передбачає формування художнього образу) слугує одним з найбільш прогресивних на сучасному етапі методологічних підходів до вирішення нагальних завдань наукової та художньої діяльності, орієнтованої на конструювання нових наукових та художніх ідеалів, з одного боку, і принципово нових уможливлених наукових (наукового образу) та виражальних (художнього образу) моделей шляхом виявлення вихідних архетипів та їх подальшої інтерпретації і синтезу із врахуванням нових соціальних умов та досвіду – з іншої» - стверджує російська дослідниця І. Г. Михайлова у захищеній 2005 року дисертації на здобуття наукового ступеню доктора наук за спеціальністю 24.00.01 – теорія та історія культури [1]. Сучасні українські дослідники в повній мірі оцінили всі науковотворчі можливості даного підходу. Протягом останніх десятиліть кількість досліджень, здійснених ними в різних галузях гуманітарного знання, базованих на концепті архетипу, зросла не лише кількісно, але і комплексно, що явно свідчить про актуальність подальших розробок в даній галузі. Особливо символічно, що 2019 року можна, умовно кажучи, відзначати столітній ювілей **юнгіанського концепту архетипу**, адже сам цей термін був актуалізований К. Г. Юнгом у 1919 році.

Аналіз наукових досліджень та публікацій.

Один з перших, якщо не перший огляд таких здобутків вітчизняних дослідників було здійснено доктором філософських наук, професором, завідувачем кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія» **Вадимом Менжуліним** у статті «Нові пригоди архетипів: спадщина Карла-Густава Юнга в інтерпретаціях українських дисертантів-філософів» [2]. Праця носить характер не просто бібліографічного, а критичного огляду і дає цінну інформацію не лише про сам зміст дисертацій, а й про можливі критичні зауваги, що виникають при їх обговоренні. Позиція автора з приводу активізації використання терміну «архетип» в різних контекстах схвальна: «чи варто взагалі розглядати, як інтерпретували Юнга дослідники, основною метою яких було не стільки автентичне та всебічне відтво-

рення його думок, скільки формування на ґрунті останніх своїх власних естетичних, філософсько-антропологічних, релігійно-наукових або соціально-філософських концепцій? Чи має сенс розглядати подібні факти використання як значущі приклади інтерпретації? На нашу думку, цілком можливо і навіть потрібно» [2, с. 145]. З цим продовжимо аналіз подальших подібних розробок, про які дають нам інформацію інші автори. Так, у 2011 році вийшла стаття тоді аспіранта Запорізького національного університету Ірини Процик «Архетип і символ: проблеми визначення та взаємодії», в якій вона по-перше, здійснює, огляд філософських уявлень про архетип, починаючи не від К. Г. Юнга, а від Платона, згадуючи далі представників різних гуманітарних дисциплін і парадигм як інтерпретаторів поняття «архетип», називаючи багато прізвищ і даючи посилання на праці дослідників (всього 41 джерело), що дозволяє нам віднести дану статтю до публікацій профілю нашої статті; по-друге, розкриває особливості архетипу, такі як невизначеність, багаточисельність, амбівалентність, поєднання універсально-міфологічного та специфічно-національного, конкретного, особистісного та глобально-культурного смислів [3, с. 371-373]. Серед авторів вказаних у списку літератури І. В. Процик – А. Амбіцька, І. Бетко, Г. Бійчук, Л. Богданова, О. Демчук, К. Дронь, М. Ільницький, С. Коршунова, М. Лановик, Ю. Писаренко, Т. Плахтій, О. Пономаренко, Н. Слухай, Т. Шестопалова [3, с. 376].

Присвячуючи свою статтю виключно розглядові дисертаційних досліджень і вказуючи, що ширший огляд теми досліджень українськими вченими теми архетипів було проведено раніше [2, с. 143], В. Менжулін надає нам наступний фактичний матеріал: «У період 1990-2004 рр. в Україні з'явилося якнайменше сім нових кандидатів філософських наук, у дисертаціях яких важливу роль грали залучення та тлумачення тих чи інших елементів вчення К. Г. Юнга... Безпосередньо юнгівському вченню присвячено три дисертації... у двох дисертаціях спадщина Юнга була одним з провідних джерел... Тематика ще двох дисертацій перегукується з юнгівською лише епізодично» [2, с. 144]. Пр'ять з цих дисертацій було захищено на базі Інституту філософії НАНУ ім. Г. Сковороди, одна – у Національному університеті ім. Т. Г. Шевченка та одна – у Таврійському національному університеті імені В. І. Вернадського. Безперечно, списки літератури, на якій базувалися дані дослідження, самі являються джерельними базами, вартими уваги в контексті завдання аналізу наукових досліджень та публікацій.

Метою статті є огляд джерельної бази дослідження архетипу в сучасній українській гуманітаристиці. Для орієнтування в можливостях і актуальних здобутках архетипового моделювання суспільних процесів в сучасній українській гуманітарній науці на даному етапі вже цілком можна систематизувати джерельну базу таких доробків, що допоможе дослідникам творчо опрацювати дану тематику і надалі. Ми наразі не беремося підраховувати, скільки ж саме дисертацій, моно-

графій чи статей з тематики архетипу вийшло до і після вказаного В. Менжуліним часу – нам здається актуальним і необхідним надати дані про саме їх існування, щоб, по-перше, показати, що українська гуманітаристика не лише існує, а й плідно й активно розвивається у руслі сучасних тенденцій; по-друге, показати розмаїтість і перспективність філософського аналізу суспільних явищ, здійсненого на основі базового методологічного орієнтиру «архетипу» як визнаного і усталеного в українській гуманітаристиці; і, по-третє, показати унікальність і оригінальність розробок тематики власне української культурної спадщини інструментами архетипового аналізу, що якісно відрізняє сучасну вітчизняну гуманітаристику від якісної зарубіжної, в тому числі російської джерельної бази дослідження архетипу.

Виклад основного матеріалу. У 2002 році, будучи одним з авторів Українського Філософського енциклопедичного словника, головний науковий співробітник Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України доктор філософських наук, професор Сергій Кримський визначає архетип як «наскрізні – символічні структури історії культури, асоціюють певний тематичний матеріал свідомого та підсвідомого функціонування людських цінностей» [4, с. 39], закріплюючи тим самим можливість поліфункціональності тлумачення архетипу, виводячи його з кола власне психологічної юрисдикції, запрошуючи його у авторитети світу гуманітарних досліджень людської свідомості. Легітимізація поняття «архетип» як «універсального», про що свідчать багато дослідників (К. Г. Юнг, В. Бачинін, О. Гуцуляк, Н. Ковтун, Н. Медведєва [5], М. Попович, Н. Хамітов...) дозволяє відійти від вузького тлумачення архетипів як таких, що «у індивіда з'являються у сновидіннях і мареннях» [5, с. 4], конкретизувати і розкрити тезу про те, що «архетипи – типові думки, які виникають у суб'єкта під впливом успадкованого колективного несвідомого» [5, с. 5] чи «архетипи – вроджені ідеї чи спогоди, які певною мірою сприяють сприйманню, спонукають до переживань та реагувань на події» [5, с. 6], і ствердити – цінність архетипу полягає в тому, що він «як структура, відповідна самості, повинен мати об'єднуючу силу для деякої кількості індивідів, яким притаманний сталий та цілісний світогляд» [5, с. 5]. «В широкому інформаційному дискурсі архетипами тепер називають універсальні способи організації індивідуального людського досвіду» – зазначає у статті «Архетипи – спільне в нашому житті (розпізнавання архетипів як шлях до унікальності» [6, с. 170] психолог і соціолог, доктор соціологічних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України Олена Донченко, яка є автором монографій «Архетипи соціального життя і політика: Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення / О. А. Донченко, Ю. В. Романенко. — К.: Либідь, 2001. — 334 с.»; «Фрактальная психология. До глубинные основания индивидуальной и социальной жизни / Е. А. Донченко. — К.: Знамя, 2005. — 326 с.»; «Архетиповий менеджмент:

монографія / О. А. Донченко. — Кіровоград: ПВЦ ТОВ «Імекс ЛТД», 2012. — 261 с.».

Сучасні українські гуманітарні дослідження справді залучають дану категорію для розгляду і розв'язання проблем різних галузей – від філології (порівняльного мовознавства, лінгвістики) до сфери державного управління. «Ставлення вітчизняних вчених до концепції архетипів коливається в широкому діапазоні – від жорстко обумовленої позитивістською ідеологією та відповідним «вихованням» негоції або ж підозри-недовіри до безумовного і захопленого сприйняття в ролі останнього слова істини», - констатує у статті «Поняття архетипу в народній культурі» [7, с. 263] фонолог, фольклорист, літературознавець, редактор, перекладач, кандидат філологічних наук, доцент Наталя Лисюк, яка є між іншим автором двох монографій, що безпосередньо торкаються теми архетипу в його міфологічному аспекті («Сутність міфу та його функції» (2003), «Міфологічний хронотоп» (2006).

В сучасній українській гуманітаристиці є наразі достатньо статей, на які можна спертися у завданні дефініції поняття «архетип». До даної категорії праць належать передусім статті професора кафедри філософії Житомирського державного педагогічного університету імені І.Франка, доктора філософських наук Н. М. Ковтун «Архетип як історико-філософський феномен» [8] та «Архетип як інваріантна форма духовного життя», перу якої також належать багато інших статей та монографія «Структурно-функціональний аналіз архетипу культурного героя» [9]; І. В. Процик з Запорізького національного університету є автором ряду статей, зокрема, статті «Поняття архетипу в науковій літературі: генетико-теоретичний аспект» [Електронний ресурс; режим доступу: // http://web.znu.edu.ua/herald/issues/2009/fil_2009_2/056-67.pdf]; Т. В. Пуларія, кандидат культурології, доцент кафедри митної ідентифікації культурних цінностей та гуманітарної підготовки Академії митної служби України (м. Дніпропетровськ) є автором багатьох цінних статей з тематики архетипу, зокрема, «Архетип: к проблеме дефиниции в культурологии» // *Культура народов Причерноморья: Научный журнал.* – 2009. – № 176. – С. 215–219; статті «Сучасне осмислення поняття «архетип» у культурфілософському дискурсі» [10], що вийшла в 2016 році і в якій проаналізовано сучасні підходи до тлумачення поняття «архетип», оцінено доцільність розповсюдженого розширювального семантичного наповнення цього терміна у вітчизняній культурологічній практиці; В. О. Агеєва з Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова ставить у своїй статті «Архетип та його витлумачення від К. Г. Юнга-психоаналітика до лінгвокогнітивної сучасності» завдання «розкрити лінгвокогнітивну природу архетипу» [11, с.18]; аналогічне завдання вирішує Ю. М. Нідзельська з Житомирського державного університету імені Івана Франка у розвідках «Базові особливості в дослідженні архетипів і символів через призму сучасного мовознавства та лінгвокультурології» [12] та «До проблеми тракту-

вання сутностей архетипу та символу в світлі сучасної лінгвістичної науки». С. В. Бичатін назвав свою статтю «Символи та міфи. Культурологічна концепція К.Юнга (// *Людина і світ.* – 2002. – № 1. – С. 60-652); архетип і ментальність через призму історії досліджують Михайло Юрій та Леся Алексієвець (Електронний ресурс; режим доступу // http://shron1.chtyvo.org.ua/Yurii_Mykhailo/Arkhetyp_i_mentalnist_cherez_pryzmu_istorii.pdf).

Одним з напрямків роботи українських дослідників є також розмежування поняття «архетип» та інших понять, які в ході аналітичних міркувань пов'язуються із ним. Так, промовистими є назви статті «Співвідношення поняття «Символ» із суміжними поняттями «архетип» та «концепт»: точки зору та відмінності» К. О. Панасенко з Херсонського державного університету, написаної під керівництвом доктора філологічних наук, професора В. В. Демецької (Панасенко К. О. (2015) *Співвідношення поняття «символ» із суміжними поняттями «архетип» та «концепт»: точки дотику та відмінності.* Сучасні філологічні дослідження та навчання іноземної мови в контексті міжкультурної комунікації., Електронний ресурс; режим доступу // <http://eprints.zu.edu.ua/19037/>); одна з численних вагомих праць доктора психологічних наук, професора кафедри психології МНУ ім. В. О. Сухомлинського М. Л. Дідуха називається «Категоризація поняття етнічного архетипу та проблема його відмежування від етнічного стереотипу» [13]; кандидат культурології, доцент кафедри культурології та культурно-мистецьких проєктів Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв Л. С. Гоц називає свою статтю «Архетип і архетипний образ: проблеми термінології у дослідженнях культури» [14], Т. В. Пуларія розглядає «Архетип, міф, символ: до співвідношення понять»; Л. І. Белехова розмежовує «Архетип, архетипний смисл, архетипний образ у лінгвокогнітивному висвітленні» [15] тощо. Існує і зворотна практика конструювання нових методологічних концептів на основі бази «архетип». Промовистим прикладом дослідницької жаги до творення нових понять на базі поняття «архетипу» є кандидатська дисертація зі спеціальності 09.00.03. – соціальна філософія та філософія історії (Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. — О., 2002.) В. Е. Закревського «Архетип досконалої людини як феномен суспільної свідомості», в якій він так пояснює дане понятійне утворення: «При подальшій розробці понятійного визначення інваріантного духовно-морального ментального конструкту, який трансформується під час рефлексування філософами та вченими, була використана методика семантичного синтезу категорій. Для позначення поняття “образ досконалої людини” був застосований термін “архетип” з необхідною заміною тут першого кореня «архе» - на корінь «арте», який був запозичений з терміну “артефакт”, де корінь «арт» - лат. *ars* – ремесло, мистецтво, майстерність. У результаті запозичений з назви першого розділу даної роботи термін “образ” ми змінили на “артетип” [16].

Власне суспільствознавчою та соціологічною орієнтованістю відзначаються доробки, в яких розглядаються етнонаціональні аспекти – архетип береться вже не як цілком абстрактний, універсальний чи «загальнолюдський», кроскультурний «зразок» (М. Л. Дідух [13, с. 23]), а як показник унікальності, особливості, істотної різниці соціальних процесів у певних сегментах глобальної культури, зокрема, етнічних. Так, О. А. Вовченко, аспірант Національного інституту стратегічних досліджень, м. Київ у 2016 році публікує у журналі *Virtus*, що виходить в м. Торонто, Канада, статтю «Автентичні етнонаціональні архетипи як фактор забезпечення гуманітарної безпеки держави», в якій виявлено та описано особливості, специфіку впливу архетипів на самоідентифікацію етносу та безпеку нації; охарактеризовано стан національної безпеки в контексті дослідження архетиповості українського суспільства та його суперечливої взаємодії з модернізаційними процесами в умовах глобалізації. Можемо в цьому контексті назвати такі роботи як «Ідентифікатори повсякденної активності особистості як прояви архетипової етнічної поведінки» (О. Жорнова. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Niz/20078/gornova.htm); «Архетип як чинник національної єдності народу» (С. Софійчук // Політичний вісник. – 2012. – №4. – С. 16-23) тощо. М. Ю. Северинова, кандидат мистецтвознавства, доцент Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського є автором статті «Значення та роль архетипів у етнонаціональній культурі», де досліджується «архетип» як універсальна базисна константа етнонаціональної культури з погляду загальнолюдських соціокультурних цінностей та підкреслюється певна розбіжність між національними архетипами як універсальними національної культури та універсальними архетипами культури з погляду їх співіснування [17]. Інтегральною є праця професора кафедри філософії Сумського державного педагогічного інституту ім. А. С. Макаренка О. П. Бойко «Соціетальність та архетип як умови цілісності цивілізації» (Світлогляд – Філософія – Релігія: зб. наук. праць. – Вип. 9. – Суми: «Світ друку», 2015. – С. 141–152.).

Дуже цікавими є розробки, в яких соціологічний аспект представлено проєкціями політичного плану, наприклад, стаття доктора філософських наук, професора В. Ребкала та доктора державного управління В. Козакова «Архетип як ключовий елемент становлення та розвитку національної свідомості державного службовця» [18], стаття доцента кафедри політології Національного Університету Києво-Могилянська Академія Л. Й. Зубрицької «Активізація міфу у період кризи: особливості міфологем «війни» та «героя» / Л. Й. Зубрицька // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. - 2016. - Т. 186. - С. 72-76. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAp_2016_186_14. А. А. Кравченко, доктор філософських наук, професор Київського національного торговельно-економічного університету, сферою наукових інтересів якої є дослідження у сфері філософії освіти, історії Украї-

ни, історії української культури, предметом свого дослідження, здійсненого на засадах соціально-філософського аналізу, обирає Архетип Вчителя, продовживши освітні студії Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [19]. Зближення освітньої і філософської проблематики з проблематикою архетипу ілюструє матеріал Наталії Семергей, що вийшов у 2019 році. Іншим напрямом трансформації дослідницького інтересу до концепту «архетип» є екологічний вектор – зокрема, у філософському альманасі Інституту філософії НАН України ім. Г. Сковороди «Мультиверсум» у 2006 році було представлено статтю здобувача Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова В. Г. Хілько [20]. В. В. Лучанська, кандидат педагогічних наук, докторант Київського національного Університету культури і мистецтв є автором статті «Архетипи єдності людини і природи – основа екології культури в інформаційному суспільстві» (Електронний ресурс <http://www.stattionline.org.ua/obraz/33/2046-archetipi-yednosti-lyudini-i-prirodi-osnova-ekologii%D1%97-kulturi-v-informacijnomu-suspilstvi.html>). Цікавим є поєднання дослідження архетипу та архітектури (Шубович С. О. Архітектурна композиція в світлі міфопоетики: Автореф. дис... д-ра архіт.: 18.00.01 / С. О. Шубович; Харк. держ. техн. ун-т буд-ва та архіт. — Х., 1999. — 34 с.) та архетипу і музики (Рочняк О. В. Міф та музика як структуротвірний компонент культури: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.04 / О. В. Рочняк; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. — Сімф., 2008. — 20 с.). У сфері маркетингу та менеджменту, дослідження сучасних комунікативних практик поняття архетипу також знайшло застосування. Так, Т. Нечипорук є автором статті «Використання архетипів в сучасній телевізійній рекламі» / Т. Нечипорук // Наук. зап. Сер. Культура і соціальні комунікації / Нац. ун-т «Острозька академія». – Острог, 2009. – Вип.1. – С. 120-128).

За браком обсягу ми не називатимемо наукові події та фундації, присвячені розглядові архетипу, хоча вони існують, і маємо надію, існуватимуть надалі. Згадаємо лише про теоретико-методологічний семінар за міжнародною участю «Архетипіка і державне управління: громадська самоорганізація, соціальна мобільність, суспільна інтеграція», за результатами якого видається з 2013 р. збірник праць [21] – його організаторами є Національна академія державного управління при Президентові України, Центральний європейський університет та Українська школа архетипіки (сайт кафедри державної служби та кадрової політики [http://academy.gov.ua/personnel/?lang=ukr&filtername=&filterautor=&filtertipvid=\(13\)&tip=dop&page=78&tipn=library](http://academy.gov.ua/personnel/?lang=ukr&filtername=&filterautor=&filtertipvid=(13)&tip=dop&page=78&tipn=library)). 29 листопада 2018 року в Національній бібліотеці України імені Ярослава Мудрого відбувся творчий вечір Української школи архетипіки «Юнгіанський квест» за ініціативи Української школи архетипіки Національної академії державного управління при Президентові України та Відділу університетського і наукового співробітництва Посольства Франції в Україні. Вечір був присвячений 10- річчю Україн-

ської школи архетипіки, 100-річчю розповсюдження ідей Карла Юнга, 70-річчю засновника УША, професора Едуарда Афоніна (сайт Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого, <http://nlu.org.ua/event.php?id=1091>). У 2019 році кафедра публічної політики та політичної аналітики Національної академії державного управління при Президентові України і кафедра адміністративного та фінансового менеджменту Національного університету «Львівська політехніка» запросили науковців до участі у щорічних наукових заходах Української школи архетипіки – X Міжнародному теоретико-методологічному семінарі та VII Міжнародному конкурсі молодих науковців за темою: «Архетипіка і публічне управління: стратегії сталого розвитку в умовах цивілізаційних зрушень» (сайт Львівська політехніка Портал можливостей <http://lp.edu.ua/opportunities/2019/mizhnarodnyy-teoretyko-metodologichnyy-seminar-ta-vii-mizhnarodnyy-konkurs>). Багато доповідей виголошуються на конференціях, такі як, наприклад, доповідь «Архетипи української нації та розвиток цілісної освіти» [22] кандидата медичних наук, доцента Української медичної стоматологічної академії (м. Полтава) Наталії Семергей. 20 листопада 2019 року нею на засіданні студентської наукової групи кафедри філософії і суспільних наук було проведено міні-лекцію про «Роль архетипів у витку національної ідентичності українців в імперську добу», де аналізувались в тому числі і «дослідження новітньої українознавчої науки про місце та роль архетипів української ментальності в генезі національно-культурного відродження» [23]. Наразі тема архетипів є важливою на сьогоднішній день темою наукових досліджень кафедр і підрозділів інститутів та університетів. Так, архетипи традиційних аграрних суспільств — один із напрямків дослідження, яке проводиться під керівництвом завідувачки кафедри історико-філософських дисциплін О. В. Борисової в Луганському національному аграрному університеті. (сайт Луганського національного аграрного університету, наукової роботи кафедри філософії Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка. А публікацію «Український національний архетип» на порталі Texty.org.ua переглянула на момент підготовки цього матеріалу 32 241 людина [24].

Висновки. Отже, дослідження теми архетипу у поєднанні із дослідженнями соціального плану і особливо, дослідженнями етнокультури українського народу, є трендом сучасної української гуманітаристики, її актуальним теперішнім і перспективним майбутнім. Як зазначає М.Ю.Северінова, «продовжуючи роздуми С.Кримського, потрібно зазначити, що саме у наш суперечний час, коли нав'язуються певні догми, посилюється інтерес до розуміння національного менталітету та його складових (національного характеру, ідеї, ідентичності) через глибинні архетипи, які посідають у колективному позасвідомому. Адже тоді «архетип» виступає не просто як абстрактна величина та предмет певного теоретизування, а як втілення «колективного досвіду народу» [17].

Список використаних джерел

1. Михайлова Ирина Геннадьевна. Значение взаимодействия идеалов и архетипов в конституировании новых художественных стилей в переходные эпохи социокультурной эволюции. Специальность 24.00.01 – теория и история культуры. Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора философских наук. – Санкт-Петербург, 2005. –
2. Менжулін В. Нові пригоди архетипів: спадщина Карла Юнга в інтерпретаціях українських дисертантів-філософів // Актуальні проблеми духовності. Збірка наукових праць. – Кривий Ріг, 2005. – С.111-128.
3. Процик І. В. Архетип і символ: проблеми визначення та взаємодії // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2011. – Випуск XXIV. – Частина 2. – С.368-377.
4. Кримський С. Архетип // Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. – Київ: Абрис, 2002. – VI, 742 с. – С.39.
5. Медведева Н. В. Теорія архетипів К. Г. Юнга та дослідження творчого сприймання / Н. В. Медведева // Symbolican archetypes in culture and social relations: material of the IV international scientific conference on March 5-6, 2014. – Prague: Vedeckovy davatelске centrum «Sociosfera-CZ». – С. 21-30. [Електронний ресурс]: режим доступу: // <http://lib.iitta.gov.ua/7567/1/K-03.05.14-Medvedeva%20N.V.%D0%AE%D0%BD%D0%B3.pdf>
6. Олена Донченко. Архетипи – спільне в нашому житті (розпізнавання архетипів як шлях до унікальності) // Психологія особистості. 2011. № 1 (2). – С.170-181.
7. Наталя Лисюк. Поняття архетипу в народній культурі // Дух і літера. - № 7-8. – С.262-276. [Електронний ресурс]: режим доступу: // http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5540/Lysyuk_ponyattya_arkhetypu.pdf?sequence=1&isAllowed=y
8. Ковтун Н. М. Архетип як історико-філософський феномен // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2007. - № 32. - Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. – С.8-12.
9. Ковтун Н. М. Структурно-функціональний аналіз архетипу культурного героя / Наталя Ковтун. — Житомир: Видавель Євенок О. О., 2018. — 182 с.
10. Пуларія Т. Сучасне осмислення поняття «архетип» у культур філософському дискурсі // Філософія. Культура. Життя; 2016 / 43. – С.158-166.
11. Агеева В. О. Архетип та його витлумачення від К. Г. Юнга – психоаналітика до лінгвокогнітивної сучасності / В. О. Агеева // Сучасні дослідження з іноземної філології. - 2013. - Вип. 11. - С. 18-26.
12. Нідзельська Ю. М. Базові особливості в дослідженні архетипів і символів через призму сучасного мовознавства та лінгвокультуроології / Ю. М. Нідзельська // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. - 2018. - Т. 29(68), № 1. - С. 25-29.
13. Дідух М. Л. Категоризація поняття етнічного архетипу та проблема його відмежування від етнічного стереотипу / М. Л. Дідух. // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. - 2011. - Вип. 4. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadsps_2011_4_32
14. Гоц Л. С. Архетип і архетипний образ: проблем термінології у дослідженнях культури // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв № 4'2017 - С.52-57.
15. Белехова Л. І. Архетип, архетипний смисл, архетипний образ у лінгвокогнітивному висвітленні (на матеріалі віршованих текстів американської поезії) / Л. І. Белехова // Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Сер.: Філологічні науки (мовознавство). - 2015. - № 3. - С. 6-16.
16. Закревський В. Е. Архетип досконалої людини як феномен суспільної свідомості: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / В. Е. Закревський; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. — О., 2002. — 19 с.

17. Северинова М. Ю. Значення та роль архетипів у етнонаціональній культурі // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, 2013. – № 2, Том 1. – С.124-128.

18. Ребкало В. Архетип як ключовий елемент становлення та розвитку національної свідомості державного службовця / В. Ребкало, В. Козаков // Публічне управління: теорія та практика. – 2013. – Спец. вип. – С. 245-251.

19. Кравченко А. А. Архетип учителя: ідея, образ, відповідальність: монографія / А. А. Кравченко; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Мін-во освіти і науки України. – Львів: Вид-во “Ліга-Прес”, 2013. – 421 с.

20. Хілько В. Г. Екологічна культура – новий архетип сприйняття людиною природного середовища // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2006. – № 58.

21. «Архетипіка і державне управління: громадська самоорганізація, соціальна мобільність, суспільна інтеграція Текст: зб. наук. праць переможців і кращих авторів Третього міжнародного конкурсу молодих учених; 30 квітня 2015 р., Ужгород – Скалиця / за наук. ред. Е. А. Афоніна, Г. Л. Рябцева. – К.: Психея, 2015. – 84 с.

22. Семергей Наталія. Архетипи української нації та розвиток цілісної освіти // Київські філософські студії-2019. Матеріали наукової конференції (м. Київ, 16-17 травня 2019 р.): тези доповідей / за заг. ред. проф. Р. О. Додонова. – Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. – 422 - с. С.323-325.

23. Роль архетипів української ментальності. Матеріал з сайту Української медичної стоматологічної академії [Електронний ресурс] / режим доступу: // <http://www.umsa.edu.ua/news/rol-arhetipiv-ukrayinskoyi-mentalnosti>

24. Портал Тексти.org.ua [Електронний ресурс] / режим доступу: // http://texty.org.ua/pg/blog/pberest/read/54522/Ukrajinskij_nacionalnyj_arkhetyp

References

1. Mychailova Irina Gennadiivna. Znachenije vzaimodejstvija idealov I archetypov v konstruirovani novych hudozhestvennyh stilej v perechodnyje epochi sociokulturnoj evolutcii. Spetsialnost 24.00.01 – teoria i istorija kultury. Avtorferat dissertacii na sojiskanije uchjenoj učenoj stepeni doktora filosofskih nauk. – Sankt-Peterburg, 2005.

2. Menshulin V. Novi prigodi archetypiv: spadschina Karla Yunga v interpretacijax ukrainckih dicertantiv-filosofiv // Aktualni problemi duhovnosti. Zbirka naukovih prac.—Krivij Righ, 2005. – S.111-128.

3. Proscik I. V. Archetype i simvol: problemi viznachenna ta bzaemodii // Aktualni problemi slovanskoj filologii. – 2011. – Vipusk XXIV. – Chastina 2. – S.368-377.

4. S.Krimskij. Archetype // Filosofskij enciclopedichnij slovník / NAN Ukraini, In-t filosofii imeni G. S. Skovorodi; [redkol.: V. I. Shikarnuk (golova) ta in.]. – Kiiv: Abris, 2002. – VI, 742 s. – S.39.

5. Medvedeva N. V. Teoria archetypiv K. G. Junga ta doclidshenna tvorchoho sprijnjatta / N. V. Medvedeva // Symbolic archetypes in culture and social relations: material softhe IV international scientific conference on March 5-6, 2014. – Prague: Vedeckovy davatelske centrum «SociosferacZ». – С. 21-30. [Electronnij resurs]; reshim dostup: // <http://lib.iitta.gov.ua/7567/1/K-03.05.14-Medvedeva%20N.V.%D0%AE%D0%BD%D0%B3.pdf>

6. Olena Donchenko. Archetypy i spilne u nashomu zhitti (rozpiznavannja arhetipiv yak sclyah do unikalnosti) // Psihologhija osobivosti. 2011. № 1 (2). – S.170-181.

7. Natalja Lisyk. Ponyattja archetypu v narodnij kulturi // Duh i litera. – № 7-8. – S.262-276. [Electronnij resurs]; reshim dostup: // http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5540/Lysyuk_ponyattja_arkhetypu.pdf?sequence=1&isAllowed=y

8. Kovtun N. M. Archetype yak istoriko-filosofskij fenomen // Visnik Shitomirskogo dershavnogho universitetu imeni Ivana Franka, 2007. – № 32. – Vid-vo SHDU im. I. Franka – S.8-12.

9. Kovtun N. M. Strukturno-funkcionalnij analiz archeypu kulturnogho heroja / Natalia Kovtun. — Shitomir: Vidavetc Evenok O. O., 2018. — 182 s.

10. Pularia T. Suchasne osmyslennja ponyattja «archetipe» u kulturfilosofskomu diskursi // Filosofija. Kultura. Shittja; 2016 / 43. – S.158-166.

11. Agheeva V. O. Archetipe ta jogo vitlunachennja vid K. G. Yunga – psihoanalika do lingvokognitivnoi suchasnosti / V. O. Agheeva // Suchasni doslidshennja z inozemnoi filologii. – 2013. – Vip. 11. – S. 18-26.

12. Nidzel'ska Y. M. Bazovi osoblivosty v doslidjenny archetypiv I symvoliv cherez prizmu suchasnogo movoznavstva ta kulturologii / Y. M. Nidzel'ska // Vcheni zapiski Tavrijskogo natsionalnogo universitetu imeni V. I. Vernadskogo. Serija: Filologia. Sotcial'ny kommunikacii. – 2018. – T. 29(68), № 1. – S. 25-29.

13. Diduch M. L. Cathegorizacija ponyattja ethnichnogo archetypu ta problema jogo vidmezhuвання vid ethnichnogo stereotypu / M. L. Diduch // Visnyck Natsionalnoji akademiji Derzhavnoji prykordonnoji sluzhby Ukrainy. – 2011. – Vip. 4. – Rezhym dostup: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnads_2011_4_32

14. Gotc L. S. Archetype i archetypnyj obraz: problemy terminologii u doslidjennyach kultury // Visnyck Natsionalnoji akademiji kerivnyh kadriv kultury I mystectv № 4'2017 - S.52-57.

15. Beljechova L. I. Archetype, archetypnyj smysl, archetypnyj obraz u lingvokognitivnomu vysvitleni (na materialih virshovanyh tekstiv amerykans'koji pojezii) / L. I. Beljechova // Naukovij visnyck Drohobyc'kogo derzhavnogoptdagogichnogo universitetu imeni Ivana Franka. Ser.: Filologichni nauki (movoznavstvo). – 2015. – № 3. – S. 6-16.

16. Zakrevsky V. E. Artetype doskonaloji ljudyny jak fenomen suspil'noji svidomosti: Avtores. diss... kand. filosof. nauk: 09.00.03 / V. E. Zakrevsky; Pivdenoukr. derzh. ped. un-t im. K. D. Ushynskogo. — O., 2002. — 19 s.

17. Severynova M. Y. Znachennja ta rol' archetypov u ethnonatsionalnij kulturi / Severynova M. Y. // Visnyck Natsionalnoji akademiji kerivnyh kadriv kultury I mystectv, 2013. – № 2, Tome 1. – S.124-128.

18. Rhebkalo V. Artetype jak kl'uchovyj element stanovlennja ta rozvytku natsional'noji svidomosti derzhavnogho sluzhbovtsya eolement / V. Rhebkalo, V. Kozakov // Publische upravlinnja: teoriija ta practica. – 2013. – Spec. vip. – S. 245-251.

19. Kravchenko A. A. Archetype uchytelja: ideja, obraz, vidpovydal'nist': monographia /; A. A. Kravchenko Nac. ped. un-t M. P. Dragomanova, Min-vo osvity i nauki Ukrainy. – L'vyv Vyd-vo “Liga-Pres”, 2013. – 421 s.

20. Hilko V.G. Ekologichna kultura – novyj archetyp spryjnyattja lyudynuju prirodnoho sredovyscha // Mul'tiversum. Filosofskyj almanach. – K.: Centr duchovnoji kultury, 2006. – № 58.

21. Archetypica i derzhavne upravlinnja: gromads'ka asamoorganizatcia, sotcial'na, modilnys't, suspil'na integracia. Tekst: zb. nauk. prac' peremozhcev i kraschchyh avtoriv Tret'ogo mizhnarodnogo konkursu molodych uchenych; 30 kvitnya 2015 r., Uzhgorod – Skalica / za nauk. red. E. A. Afonina, G. L. Ryabceva. – K.: Psycheja, 2015. – 84 s.

22. Semergey Natalija. Archetypy ukrajins'koji naccii ta rozvytock cilisnoji osvity // Kyjivsky filosofskyj studij-2019. Materialy naukoj konerenciji (m. Kyiv, 16-17 travnya 2019 r.): tezy dopovidej / za zag. red. prof. R. O. Dodoнова. – Kyiv: Kyivskij universitet imeni Borysa Grinchenka, 2019. – 422 - s. - S.323-325.

23. Rol' archetypiv ukrajins'koji mental'nosti. Material z sajtu Ukrajins'koji medychnoji stomatologichnoji akademiji [Electronnij resurs] / rezhym dostup: // <https://www.umsa.edu.ua/news/rol-arhetipiv-ukrayinskoyi-mentalnosti>

24. Portal Teksty.org.ua [Electronnij resurs] / rezhym dostup: http://texty.org.ua/pg/blog/pberest/read/54522/Ukrajinskij_nacionalnyj_arkhetyp

УДК 123.1

**КЛАСИЧНА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ
ТА СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ****CLASSICAL RATIONALITY
AND SOCIAL PHILOSOPHY**

Павлова Т. С.,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії, Дніпровський
національний університет імені Олеся Гончара
(Дніпро, Україна),
e-mail: pavlova_tatyana@ukr.net,
ORCID: 0000-0001-7178-3573

Кисленко А. Г.,
аналітик з фінансової діяльності,
ТОВ «Протехнолджі»,
(Дніпро, Україна),
e-mail: kislenkoa@gmail.com

Pavlova T.,
Doctor of science (in philosophy), associate
professor, professor (department of philosophy),
Oles Honchar Dnipro National University
(Dnipro, Ukraine),
e-mail: pavlova_tatyana@ukr.net,
ORCID: 0000-0001-7178-3573

Kyslenko A.,
financial analyst, LLC «Protechnology»
(Dnipro, Ukraine),
e-mail: kislenkoa@gmail.com

Тема раціональності не є новою, але є надзвичайно актуальною. На початку 21 століття змінюються ідеали і принципи філософських та наукових досліджень. Наука тепер не стільки відштовхується від емпіричних фактів, а оперує тими даними і фактами, які не доступні емпіричному досвіду, безпосередньо не спостерігаються. До таких теорій можна віднести теорії суперструн і теорію супергравітації. Теоретичні дослідження розвиваються значно швидше за практичні ті, що доступні досвіду. Таким чином формується нова раціональність в філософії і науці. Досвід тепер не розуміється широко і універсально, а більш характеризується як локальний, що має значення для якоїсь певної ситуації чи обумовленого об'єкту. Такі погляди потребують свого нового розуміння, дослідження, вони повертають нас до класичних уявлень про раціональність, точніше до того, як її слід інтерпретувати сьогодні у контексті соціального буття і знання, що постійно змінюється. Нове повернення до класичної філософської предметності: істини, добра, краси потребує свого пояснення в межах класичної раціональності. Метою роботи є дослідження раціональності на її класичному етапі розвитку, а також її вплив на соціальну філософію Нового часу. Уможливість сучасної науки тепер виражається у тому, що Всесвіт розуміється як дещо єдине, а теоретична діяльність розуму стає основним методом пізнання. Всесвіт існує не за механічними законами Нового часу, а за більш складними і багаторівневими принципами. Але звичайно поворот сучасної науки до античних принципів у пізнанні є лише умовним. Цей перехід чи повернення більш нагадує гегелівський рух духу від суб'єктивного через об'єктивний до абсолютного, де людське знання пройшовши певні етапи свого розвитку знов повертається до себе, але збагачене новим знанням і новим досвідом.

Ключові слова: раціональність, ірраціональність, розум, метод, мислення, парадигма, достовірність.

The topic of rationality is not new, but it is still very relevant. At the beginning of the 21st century, ideals and principles of philosophical and scientific research are changing. Science is now not so much repelled by empirical facts, as it operates with data and facts that are not available to empirical experience, are not directly observable. These theories include superstring theory and supergravity theory. Theoretical studies are developing much faster than practical ones that are available to experience. Thus, a new rationality is formed in philosophy and science. Experience is no longer understood broadly and universally, but is characterized as more local, which is important for any particular situation or conditional object. Such views require their own new understanding, research, they return us to the classical ideas of rationality, more precisely, how it should be interpreted today in the

context of social being and knowledge, which is constantly changing. A new return to classical philosophical objectivity: truth, good, beauty requires its explanation within the limits of classical rationality. The aim of the work is to research rationality at its classical stage of development, as well as its influence on the social philosophy of the New Age. The speculative nature of modern science is expressed in the fact that The Universe is understood as one thing, and the theoretical activity of the mind becomes the main method of knowledge. The Universe does not exist according to the mechanical laws of the New Age, but in accordance with more complex and multilevel principles. However, it is natural that the turn of modern science to the ancient principles in knowledge is only conditional. This transition or return is more reminiscent of the Hegelian movement of the spirit from the subjective through the objective to the absolute, where human knowledge having gone through certain stages of its development returns to itself, but enriched with new knowledge and new experience.

Keywords: rationality, irrationality, mind, method, thinking, paradigm, reliability.

Філософській підхід у відповідності до якого визнається історичність розуму розвивався у Г. Гегеля та неогегельянців, в марксизмі, неокантіанстві, філософія життя, Р. Коллінгвудом та ін. Т. Кун у роботі «Структура наукових революцій» розглядав раціональність як наявність багатьох її видів, що змінюють один одного у результаті наукових революцій [8].

Раціональність можна усвідомлювати як дещо єдине, як певний властивий людині спосіб засвоєння світу, що здатний накопичувати в собі дослідницький досвід і збагачуватися ним. Якщо так розглядати раціональність, то тоді вона потрапляє до нового контексту де змінюється мова раціональності. Якщо за Т. Куном, раціональність змінюється кожен раз коли змінюється парадигма, то чи є раціональність чимось з'ясованим, постійним, сформованим? Чи може вона мати відношення до істини? Виходить так, що єдиної універсальної раціональності немає. Скоріше раціональне можна віднести до прагматичного, що характеризується діяльністю та спрямуванням до мети. Але таке віднесення не спрощує визначення раціональності, оскільки не всяка прагматика, що ефективна і вивірена, в результаті виявляється раціональною і не всяка поведінка, що відповідає меті є раціональною.

Якщо говорити про раціональність сьогодні, то ми знов повертаємося до кантівського та гегелівського розуміння раціональності як відповідності цінностям. Але як же розуміти такий розворот сьогодні? Можливо просто не слід шукати якихось критеріїв раціональності поза культурно-історичним контекстом того періоду про раціональність якого йде мова, оскільки абсолютизація раціональності це те ж саме, що абсолютизація раціональної природи людини. Чи завжди раціональність усвідомлюється як раціональність, а ірраціональність як ірраціональність, чи не підмінюються вони одне одним навмисне? Раціональність може бути в середині заданої системи, структури, нормативності, всередині чогось прийнятого хоча і умовно за правило, тому важливо звернутися до філософської спадщини розуміння раціональності у відповідності до історичних, культурних, соціальних умов.

В. Стьопін виділяє три типи раціональності: класична, некласична та постнекласична. На його думку, критерієм, за яким можна розділяти ці типи раціональності є тип системної організації

об'єктів, що досліджуються. Якщо мова йде про прості системи, то тут достатньо класичної раціональності. Також важливу роль відіграє тип картини світу, особливості засобів діяльності, ціннісні та цільові орієнтації суб'єкта пізнання [6, с. 349-358].

Цікавими є й інші класифікації. В. Швирьов виділяє два типи раціональності: відкрита і закрита. Він зазначає, що необхідним моментом відкритої раціональності, який відрізняє її від закритої є установка на критичний рефлексивний аналіз вихідних передумов концептуальних систем, що лежать в основі даної пізнавальної позиції, її визначальної парадигми. Ця установка дозволяє більш глибоко занурюватися в реальність не обмежуючись якимись згаданими апіорними структурами, через радикальну критичну рефлексію всяких парадигм [1, с. 14-15]. Саме критичність розкриває межі відкритої раціональності і дозволяє не занурюватися у суб'єктивізм і власне бачення, а йти пізнавальним шляхом свободи і спілкування. Є. Нікітін говорить про спецраціональність, під якою розуміє особливий різновид раціональності, що є властивою тій чи іншій спеціалізованій формі духовної діяльності [1, с. 49].

Виходячи з зазначених типологізацій, раціональність постає в гносеологічному та онтологічному планах як дещо по-перше систематизоване, логічно побудоване та усвідомлене, по-друге, як впорядковане, правильне, нормативне. Саме ці характеристики є властивими класичному раціоналізму, дослідження якого дозволить більш повно прояснити природу такого складного феномену як раціональність. Раціональне може розумітися разом з ірраціональним, а може й протиставлятися йому. Раціональне залежить від епохи, властивої їй культурі, для класичної раціональності є характерним розділення раціонального та ірраціонального.

З часів античності існує точка зору, що розумний погляд на річ передбачає пасивне споглядання, зосередженість на істині, ідеальному, ідеї, суті речі. А для розсудку є характерним споглядання форми у якій ця річ постає. На думку античних філософів, не можна ототожнювати раціональне зі знанням, оскільки знання теж може бути ірраціональним або мати його ознаки. Так Платон у своїх діалогах показав раціональність як відсутність суперечностей. У роботі «Держава» він показав державу не лише як певний суспільний ідеал, а й як раціонально побудовану систему, звісно у межах античного контексту розуміння раціональності. В роботах Платона відчувається впевненість автора у тому, що раціональність як метод пізнання є достовірною і необхідною. Дуалістичність онтології Платона, аксіологічні орієнтації є результатом як раціонального так і ірраціонального погляду на світ. Але все ж такі є підстави говорити про те, що раціональне було в пріоритеті у Платона. Ідеї можуть бути досягнуті лише раціонально, хоча вони і є вищими за розум. Розкриття світу речей як такого, що містить у собі розум, душа людини, одна частина якої є розумною і безсмертною дозволяють говорити про раціональні підстави філософії Платона. Раціоналізм Аристотеля проявлявся перш за

все у його роздумах про розумність і розсудливість, пізнавальні здібності людської душі, яка містить у собі логос, розділення розуму на практичний і теоретичний. Розум у Аристотеля тісно пов'язаний з благом суть якого у пізнанні цільових причин.

Подальшого свого розвитку класичний раціоналізм набув у період Нового часу. У Новий час розум фактично прирівнюється до розсудку і не є вже лише споглядальним, а безпосередньо конструює те, що потім пізнає. У цей період формуються характерні для західної Європи риси: деперсоналізація знання, раціоналізація науки і пізнавального процесу. До кінця 18 століття розум традиційно сприймався як такий, що пізнає буття світу і буття людини. Фактично воно поставало таким, що може бути пізнаним, підлягає осягненню розумом. Розум є позачасовим і обов'язковим у процесі наукового пізнання.

Найбільш видатним представником класичного раціоналізму виступає Р. Декарт. Він висунув щодо знання низку вимог, якими є несуперчливість, достовірність, запропонував принцип абсолютного сумніву, а логіку, математику, фізику вважав науковим взірцем. Він запропонував класичний раціональний метод пізнання, в основі якого була впевненість у тому, що світ може бути пізнаним тому, що по-перше людський розум має здатність пізнавати, а по-друге, мислення є адекватними реальному світові. Принцип методичного сумніву, інтелектуальна інтуїція, дедукція, аналіз, синтез, вчення про субстанцію, раціональний порядок охарактеризували класичну раціональність мислителя. Р. Декарт впевнено заявив, що світ принципово є пізнаним, важливо лише віднайти правильний метод і таким методом на його думку є раціоналізм. По суті філософія Р. Декарта є тріумфом раціонального мислення в його суто науковому розумінні. Г. Лейбніц продовжує раціоналістичну традицію Р. Декарта і зазначає, що основи світу - монади можуть бути пізнані лише розумом і усвідомлені як істина розуму. Повернення до аристотелівської логіки, формально-аналітичний метод, математичне мислення філософа теж говорять про раціоналістичне розуміння ним світу.

Соціальна філософія Нового часу зазнала вплив класичної раціональності, оскільки її предметність пов'язана з соціальним буттям і пізнанням. Суспільство, що переживає свою трансформацію, зміни в економічних, політичних відносинах, гносеологічна орієнтація на наукові методи пізнання, це все складає проблематику соціальної філософії цього періоду. Цікавими є погляди Т. Гоббса і Дж. Локка на суспільні процеси у зв'язку зі становленням класичної раціональності. Т. Гоббс переносить механіцизм на пізнання суспільства. У його поглядах суспільство постає як механізм, а люди, що його складають як елементи цього механізму. Проблема у тому, що природа людини є егоїстичною і у своїх соціальних діях вона завжди прагне лише власного інтересу. У процесі його досягнення людина усвідомлює, що її власний інтерес суперечить інтересам інших людей, ці інтереси протистоять один одному. Природний стан боротьби людських

інтересів є небезпечним для людини, оскільки в ньому перемагає, виживає лише сильніший. Дж. Локка теж цікавив механіцизм, якій він намагався застосувати до людського розуму. На його думку розум механічно обробляє відчуття прямуючи до найбільш абстрактного знання. Наукове пояснення повинне будуватися на тому, що розум здатний більш складні питання розділяти на більш прості і аналізувати їх, відповідаючи на питання науки.

В якості висновків можна зазначити, що класична раціональність спрямована на пошук істини, концентрує увагу на об'єкті у більшій мірі ніж на суб'єкті, її характеризує впевненість в можливості створення єдиного методу завдяки якому можна пізнати увесь світ, віра в розум та розумність як єдино вірний критерій істинності знання, уникнення випадковості і невизначеності як помилковості у дослідженні, істина розуміється як фундаментальна, розділення форми і змісту, впевненість, що форма часто не відповідає змісту, визнання лінійного розвитку науки. Щодо соціальної філософії цікавою є така особливість класичного раціоналізму як залежність від соціально-культурного розвитку та механіцизму. Якщо говорити про класичну раціональність у соціально-гуманістичному плані, то механіцизм як підхід не задовольняє вимогам суспільства, людини, оскільки існує за іншими правилами і принципами, що є набагато складнішими за механіку. Механістична несуперечливість щодо суспільного буття виглядає як надмірний логіцизм, що суперечить здоровому глузду. Класичний раціоналізм, який штучно віддалений від ірраціоналізму не відповідає складному характеру соціального буття та пізнання, значно його спрощує і намагається втиснути в достатньо жорсткі пізнавальні межі.

Список використаних джерел

1. Исторические типы рациональности / Отв. ред. В. А. Лекторский. - Т.1. -М. ИФРАН, 1995. – 350 с.
2. Кулик А. В. Идеи философов Нового времени о способах взаимодействия с хаосом // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Выпуск 5, 2014, с. 113-116.
3. Павлов Р. А. Банківський сектор національної економіки: стан, тенденції розвитку та проблеми антикризового регулювання / Р. А. Павлов // Держава і регіони. – (Серія економіка та підприємництво). – 2007. – № 2 – С. 177-184.
4. Павлов Р. А. Організаційно-економічний механізм антикризового регулювання банківського сектору національної економіки: теоретичні аспекти та вдосконалення / Р. А. Павлов. – Схід. – 2007. – №2. – С. 39-41.
5. Павлова Т. С. Філософсько-правове вчення Гегеля: Монографія. К.: Вища освіта, 2011. – 256 с.
6. Степин В. С. Интервью журнала «Вопросы философии» По «гамбургскому счету» // Философия, наука, цивилизация. М., 1999. С. 349-358.
7. Khmarskyi V. Ranking system for Ukrainian banks based on financial standing / V. Khmarskyi, R. Pavlov // Actual Problems of Economics. – № 184 (10). –P. 348-360.
8. Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago, 1962; 2ed. Chicago, 1970.
9. Pavlova T. S. The phenomenon of negative emotions in the social existence of human / T.S. Pavlova, V.V. Bobyl // Anthropological Measurements of Philosophical Research. – № 14. – P. 84-93.

10. Pavlova T. Ethics and law in Kant's views: the principle of complementarity / T. Pavlova, E. Zarutska, R. Pavlov, O. Kolomoichenko // International Journal of Ethics and Systems. – № 35 (4). – P. 651-664.

11. Zarutska E. Structural-functional analysis as innovation in public governance (case of banking supervision) / E. Zarutska, T. Pavlova, A. Sinyuk // Marketing and Management of Innovations. – 4. – P. 349-360.

References

1. Lektorskiy V. A. (eds.), 1995. *Istoricheskie tipy ratsionalnosti*. Vol. 1. Moscow: IFRAN.
2. Kulik A. V., 2014. Idei filosofov Novogo vremeni o sposobakh vzaimodeystviya s khaosom. Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie. *Voprosy teorii i praktiki*, 5, pp. 113-116.
3. Pavlov R. A., 2007. Bankivskiy sektor natsionalnoi ekonomiki: stan, tendentsii rozvitku ta problemi antikrizovogo reguluyuvannya. *Derzhava i regioni*, 2, pp. 177-184.
4. Pavlov R. A., 2007. Orhanizatsiino-ekonomichnyi mekhanizm antykryzovoho rehuliuвання bankivskoho sektoru natsionalnoi ekonomiky: teoretychni aspekty ta vdoskonalennia. *Skhid*, 2, pp. 39-41.
5. Pavlova T. S. 2011. *Filosofsko-pravove vchennia Hehelia: Monohrafiia*. Kyiv: Vyshcha osvita.
6. Stepin V. S., 1999. Intervyu zhurnalnu «Voprosy filosofii» po «gamburgskomu schetu». *Filosofiya, nauka, tsivilizatsiya*. pp. 349-358.
7. Khmarskyi V., Pavlov R. (2016). Detection of the relationship between marketing strategy and financial position of commercial banks in Ukraine. *Actual Problems of Economics*, 10(184), 248-360.
8. Kuhn T. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, 1962; 2ed. Chicago, 1970.
9. Pavlova T. S., Bobyl V. V. (2018). The phenomenon of negative emotions in the social existence of human. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 14, 84-93. DOI: 10.15802/AMPR.V0114.115314
10. Pavlova T., Zarutska E., Pavlov R., Kolomoichenko O. (2019). Ethics and law in Kant's views: the principle of complementarity. *International Journal of Ethics and Systems*, 35(4), 651–664. DOI: 10.1108/IJOES-04-2019-0080
11. Zarutska E., Pavlova T., Sinyuk A. (2018). Structural-functional analysis as innovation in public governance (case of banking supervision). *Marketing and Management of Innovations*, 4, 349-360. DOI: 10.21272/MMI.2018.4-30

УДК 101.1+130.2

**ОБРАЗ И ИЗОБРАЖЕНИЕ:
ПО МОТИВАМ «ИСТОРИИ (ИИ) КИНО»
ЖАН-ЛЮКА ГОДАРА**

**ОБРАЗ І ЗОБРАЖЕННЯ:
ЗА МОТИВАМИ «ІСТОРІЇ (ІІ) КІНО
ЖАН-ЛЮКА ГОДАРА»**

**IMAGE AND COPY:
BASED ON THE «HISTORY (S) OF THE
CINEMA» BY JEAN-LUC GODARD**

Предеина М. Ю.,

кандидат философских наук, доцент кафедры философии и истории, Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского (Киев, Украина), e-mail: m.y.predeina@gmail.com

Предеїна М. Ю.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та історії, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського (Київ, Україна), e-mail: m.y.predeina@gmail.com

Predeina M.,

candidate of philosophy, associate professor of the Department of Philosophy and History, Taurida National V. I. Vernadsky University (Kyiv, Ukraine), e-mail: m.y.predeina@gmail.com

До недавнього часу мистецтво оправдовувало своє існування тим, що створювало образ. Образ, з формальної точки зору, був ложню, м'ягкою ілюзією. Але це була така ілюзія, яка значила не менше, ніж правда: завдяки їй відбувалося опанування реальністю, внесення образу в реальність. Нова ситуація, за визначенням Жана Бодрийяра ситуація «гіперреальності», характеризується тим, що мистецтво вже не створює образ, а продукує «клони» реальності, щось більш реальне, ніж реальність. Мистець втрапив сцену та ім'я автора, а глядачі заблукали в хаосі.

Нову ситуацію в мистецтві автор статті досліджує на матеріалі творчості відомого французького кінорежисера Жан-Люка Годара, роботи якого відзначає критичний підхід до сучасності та напружена рефлексія на тему «образ і зображення». – «Может ли существовать искусство без образа? Что я могу сделать, чтобы возродить образ?» – такі питання є предметом статті.

Ключевые слова: образ и изображение, реальность безобразная и преобразованная, мышление и сопротивление, история, кино.

Ще недавно мистецтво виправдовувало себе тим, що створювало образ. Образ, з формальної точки зору, був оманною, інакше – ілюзією. Але це була така ілюзія, яка значила не менше, ніж правда: завдяки їй відбувалося опанування реальністю, внесення образу в реальність. Нова ситуація, за визначенням Жана Бодрийяра ситуація «гіперреальності», характеризується тим, що мистецтво вже не створює образ, а продукує «клони» реальності, щось більш реальне, ніж реальність. Мистець втрапив сцену та ім'я автора, а глядачі заблукали в хаосі.

Нову ситуацію в мистецтві автор статті досліджує на матеріалі творчості відомого французького кінорежисера Жан-Люка Годара. Роботи Годара характеризуються «філософським» підходом та постійною рефлексією за темою «образ та зображення». – «Чи може існувати мистецтво без образу? Що я можу зробити, щоб відтворити образ?» – ось питання даної статті.

Ключові слова: образ та зображення, потворне та прекрасне, мислення та спротив, історія, кіно.

Recently, art has justified its existence by creating an image. The image was formally a lie, or an illusion. But it was such an illusion that was worth the truth – it allowed you to master reality, transform it, to bring an image into reality. Jean Baudrillard called the new situation a "situation of hyper reality": art does not create an image, but produces a "clone" of reality, something more real than reality. The artist lost the stage and the name of the author, and the audience got lost in chaos.

The author explores a new situation in art based on the work of the famous French film director Jean-Luc Godard. Godard's works are distinguished by a "philosophical" approach and a refined reflection on the theme of "image and copy". – Can art exist without an image? What can I do to revive the image? These are questions from this article.

Keywords: image and copy, ugly and transformed reality, thinking and opposition, history, cinema.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Жан-Люк Годар умеет уместить историю человечества в пару минут экранного времени; это удаётся ему через каскад образов, бешено сменяющих друг друга образов, создающих *один, общий* образ – *историю*. Кадры кинохроник войн и революций XX-го столетия и наскальный рисунок из пещеры Ласко – охотник, убитый бизоном. Кадры Эйзенштейна и живопись Возрождения. Всё это составляет ткань «Истории(ий) кино» (1998) и создаёт *один образ* – историю, как борьбу, *борющуюся* историю. – Образ для Годара – то, через что нам дана борющаяся история и через что мы приобщаемся к ней.

Но... История закончилась, и образу больше нет места. – Годар снимает «Историю(ий) кино» в 1998-м, через тридцать лет после 1968-го, после кризиса левого активизма, марксизма, маоизма. Его образ революционен и антибуржуазен, мир вокруг реформистский и буржуазный. *Образу нет места*. – Но это не прощание с 1968-ым, хотя уже многие попрощались. Напр., Жан-Франсуа Лиотар, ознаменовавший прощание скандальной «Либициальной экономикой» (1974) и термином «постмодерн» (1979). По настроению «История(ий) кино» близка(и) к работе Жюлья Делёза и Феликса Гваттари «Что такое философия?» (1991), в которой авторы так же, как и Годар, разделяют Гегелевское ощущение философии *в сумерках*, философии *ближе к полуночи*, но не разделяют Гегелевского вывода: ни чему не дано омолодить мир. Этому выводу и даже разуму (если он подкрепляет вывод) они противопоставляют *сопротивление*: в тексте – Делёз и Гваттари, в кино – Годар.

Сопротивление сегодняшнему дню, которое, вероятно, лучше всего можно выразить через *Рыцаря Печального Образа*.

Зачем *нужно* это бессмысленное сопротивление? Зачем *нужен* образ? – Задачей этой статьи является проследить вместе с Годаром ту логику, которая вопреки очевидности заставляет снова и снова выбирать образ, ту логику, которая определяет оппозиционность образа реальности.

I. – Чемодан «Карабинеров», или Изображение

Одна из частей «Истории(ий) кино» [3, ч. 4: с 12-ой мин.] почти целиком построена на чтении «Плаванья» Шарля Бодлера, я ещё не раз вернусь к этому, а пока процитирую пару строк, воспользовавшись переводом Марины Цветаевой:

«...Для вас мы привезли с морей

Вот этот фас дворца, вот этот профиль мыса, –
Всем вам, которым вещь чем дальше – тем милей!» [4, с. 147]

Имеет ли Бодлер в виду подлинный фас, кусок мрамора, отпиленный расторопным путешественником? В фильме «Карабинеры», снятом Годаром

в 63-м, двое бравых вояк привозят с очередной мировой войны чемодан фотографий, для них каждая фотография – *титул собственности*, подлежащий обмену на реальную вещь после победы. Эти изображения, конечно, не будут обменены на вещи так же, как современные банкноты – на золото. Но речь о другом – о способе *присвоения* реальности. Отпиленный от Парфенона кусок мрамора – самое *вещество* реальности, фотография Парфенона («*щёлк-щёлк Кодак*») – *копия* реальности. Путешественник, отпиливающий, как лорд Элгин, и (или) фотографирующий, как мы, вступает *во владение* реальностью, но то, чем он овладевает, – ничто, вернее, ничто, как он сам.

«Бесплодна и горька наука дальних странствий.

Сегодня, как вчера, до гробовой доски –

Всё наше же лицо встречает нас в пространстве:
Оазис ужаса в песчаности тоски» [4, с. 148].

Не тот ли это ужас, что испытал Антуан Рокантен (Жан-Поль Сартр «Тошнота»), разглядывая в зеркало *реальность* своего лица? Отправляясь в путь, чтобы найти своё лицо, мы и находим *своё* лицо. – Двое вояк, пройдя мир, везде отпечатывают гримасу своего лица и *находят* эту гримасу. Мир не обогащает их, и они не обогащают его. Две реальности не оплодотворяют друг друга, оставаясь, в сущности, безразличными одна к другой. – Чтобы оплодотворить реальность, нужно что-то внешнее по отношению к ней, но *изображение* пребывает в её границах.

Мы замкнуты в реальности – реальность лица, реальность зданий, реальность изображений.

II. – Тридцать лет спустя, или Задача для «режиссёра-активиста»

«История(и) кино» снята(ы) Годаром через тридцать лет после значимого для него 68-го, это – рефлексия о прошедшем, возможно, поэтому история, и – размышление о будущем. – В 68-м Годар сражается на одной стороне со временем, сегодня – *против* времени, и тогда и сейчас это означает *быть* «режиссёром-активистом»; он не изменяет тому, за что сражался, изменяет – время, оно забывает, теряет себя – время потерялось и забыло себя, заблудилось, заплутало в безвременье. «Я, – говорит Годар, – *сбежавший враг нашего времени*» [3, ч. 7: 31-ая мин.]. Того времени, которое, наконец-то, научилось производить пресловутый «тоталитаризм» вещей безальтернативным способом; прежде силе, власти противостоял *образ*, и время определяло себя через *образ* (а не силу и власть) – сегодня образ вытеснен изображением, и реальность не имеет другой альтернативы, кроме самой себя, она безальтернативна. «Наше время» не то, чтобы враждебно, оно попросту не замечает истории: сейчас нет нужды сжигать книги, их и без того не читают, а если читают, не понимают читаемого. Поэтические строки или кадры кино, которыми Годар наполняет свою (свои) «Историю(и)», бесконечно устарели, очевидно «не ко времени», больше не относятся к нам, «друзьям нашего времени». Все эти строки, кадры – из истории борьбы. – Вернись однако к Бодлеру:

«Борец, осиленный в борьбе,
Бросающий Творцу сквозь преисподни пламя:
– Мой равный! Мой Господь! Проклятие тебе!»
[4, с. 148]

О, мой бог, какого рожна ему надо?

Через образ борец включён в делящуюся историю, образы не остаются постоянными, но сохраняют «кровную» связь, через которую образы прошлого вызывают волнение у человека настоящего, человека исторического. *История борьбы*, которую одни поэты ведут от Прометея, другие, как Бодлер, – от «мудрейшего из Ангелов». – Годар хочет сохранить образы, от этого его «История(и)» и не только она (они) буквально наштапована(ы) ими; это – не то непосредственное действие, к которому режиссёр звал нас раньше, но это – то, что сохраняет *способность* к действию, по-прежнему, понимаемого им – как *сопротивление*. – «Когда распадается речь, будучи больше неспособной передать что-либо, распадается человеческая дружба» [3, ч. 8: 5-ая мин.], – говорит Годар, выстраивая тем самым ряд «действие – сопротивление – дружба». – *Сохранить речь – значит сохранить образы*, речь ведь нечто большее, чем сумма «протокольных предложений», в ней есть ещё и метафоры, и *сохранить образы значит – сохранить способность к общению и сопротивлению*.

В этом посильная задача «режиссёра-активиста».

III. – Облака и Бодлер

Возможно, Годар выбрал «Плаваньё» Бодлера благодаря строкам:

«Умчите нас вперёд – без паруса и пара!

Явите нам (на льне натянутых холстин

Так некогда рука очам являла чары) –

Видения свои, обрамленные в синь» [4, с. 147].

Усмотрев в них, особенно: «*на льне натянутых холстин...*», предчувствие кино. – Кино, как *облака*, сквозной образ «Плаваньё» и не только его, создаёт формы, – Бодлер смотрел своё кино, глядя в небо, – и созданные им(ими) формы, не будучи копией (изображением) жизни, посрамляли самую жизнь:

«Стройнейшие мосты, славнейшие строенья, –

Увы! хотя бы раз сравнились с градом – тем,

Что из небесных туч возводит Случай-Гений...

– И тупились глаза, узревшие Эдем» [4, с. 147].

Облака – отрицание изображений.

Изображения, копии вещей (мостов, строений) – то, что есть. Они могут быть присвоены, они разжигают жадность банкира, об этом тоже в «Плаваньё». В изображениях выражено отношение собственника к миру, способ присвоения мира собственником, напомним, что «присвоение» у Маркса понято и в другом, небуржуазном смысле, поэтому нужно уточнение. – Дело не в том, обменяют ли вояки из «Карабинеров» изображения на вещи, а в том, что они уже (через изображения) присвоили мир специфически капиталистическим способом, мир уже лишён ими своей жизни, своей тайны и превращён в пачки фотографий из чемодана. Эти изображения – деньги (банкноты), титулы собственности. – Облака, чтобы ожить нуждаются в

нашей фантазии (также, как кино?), облака являются нами (также, как кино?). – Для Бодлера, облака – единственное, что можно любить потому, что это – единственное, что не превращается в товар. Везде и всюду торгуют жёнами, отечеством, богом, но не облаками. В «Чужестранце», одном из стихов в прозе, – не тот ли это чужестранец, что совершает плаванье (?) – загадочный чужак отвергает всё, жену, друзей, отечество, бога и, наконец, то, на что всё это обменивают, – золото, ради облаков. «Что же, однако, любишь ты, необычайный чужестранец?» – «Я люблю облака... облака, проплывающие мимо... там... чудесные облака!» [6, с. 186]

Облака (образы) – ради них совершается плаванье. «На облако взгляни: вот облик их желаний!

Как отроку – любовь, как рекруту – картечь, – Так край желанен им, которому названья

Доселе не нашла ещё людская речь» [4, с. 146].

IV. – Образ и изображение, или Россия

Годар различает изображение и образ в фильме «Дети играют в Россию», и это различие для него открывается через русский язык, имеющий два слова – одно для реальности, «*изображение*» («*ицёлк-ицёлк Кодак*»), другое – для фантазии, воображения («во - образить»), «образ» («более широкое, более глубокое, более далёкое, более близкое» [2, 31-ая мин.]). – Россия входит в творчество Годара как родина образа. – Прежде, напр., в «Ветре с Востока», снятом в 69-м, Годар обидно смеялся над Брежневым с его «миром во всём мире», теперь, в 93-м, годе съёмки «Детей играющих...», Россия обретает исходное звучание – страна, производящая революции и образы. – Русские производят революции и образы и, может быть, с тех пор, как перешагнули через 91-ый год, являются самым «современным» народом в том смысле, что более всех прочих заблудились во времени, заблудились и заплутали даже между образом и изображением, разрушили образы ради изображений, остались одинокими и потерянными.

«Хоть убей, следа не видно;

Сбились мы. Что делать нам!

В поле бес нас водит, видно,

Да кружит по сторонам» [9, с. 306].

Россия крепко входит в творчество Годара как родина образов, бесконечного поиска, стремления.

Одни из самых сильных строк «Плаванья» Годар сопровождает кадрами «Земли» Александра Довженко [3, ч. 4: 17-ая мин.], наряду с Эйзенштейном его любимого советского режиссёра, если судить по частоте цитирования, – «Конец кулацким межам» у Довженко обретает у Годара всемирно-исторический смысл: исчезновение границ и рождение из него человеческой неприкаянности, обречённости человека на бег и поиск.

«О, странная игра с подвижною мишенью!

Не будучи нигде, цель может быть – везде!

Игра, где человек охотится за тенью,

За призраком ладьи на призрачной воде...» [4, с. 146]

Но именно в неприкаянности мы производим образы, будучи потерянными, – ищем новую родину, более подлинную, чем земля.

V. – Леди Годива, или Сопrotивление и Мандельштам

Образы – это сопротивление.

«Поэзия – это сопротивление. Осип Мандельштам знал это», – говорит Годар и добавляет: «Но сейчас никто не интересуется русскими» [3, ч. 6: 20-ая мин.]. – Как всегда у Годара, в этом эпизоде наложение звуковых и зрительных рядов: сквозь звучащий *сейчас* голос Годара пробиваются голоса «безумного Пьеро» и Марианны, одна из первых их сцен вместе: «*так грустно, что жизнь совсем не похожа на роман*» [1, 13-ая мин.]. – Сопrotивлению мы учимся в романах и, может быть, несколько постыдная мысль: не жизнь переносим в роман, а роман – в жизнь. Но это и требует мужества. Чтобы уйти от всепоглощающей прозы своего лица, реальности лица, изображения, мы создаём роман, образ, и видим не своё лицо (в его телесности), что напугало Рокантена, а нечто другое – лучшее, облагороженное, одухотворённое. – *Что наши лица без образа?* – «Разночинцу не нужна память, ему достаточно рассказать о книгах, которые он прочёл, – и биография готова» [8, с. 99], – пишет Мандельштам. Эту историю он противопоставляет истории дворянской, истории рода – тела и крови, истории так или иначе закреплённой в реальности, датах и фактах. История разночинца не привязана к земле, крови, она, скорее, принадлежит облакам, плывущим, выстраивающим причудливые фигуры образам. – В решительный момент образ *становится* жизнью. Возможно, Мандельштам – наш последний поэт, подчинивший свой последний и решительный шаг в жизни образу, сознательно, принёсший себя в жертву образу. – Какому? – *Образы – всегда революционны*. То, что связывает Мандельштама с ушедшим миром, – не устрицы, а ещё пребывающий, пребывавший в чистоте образ, – образ леди Годивы, равно не лишённый ни романтической жертвенности, ни «социальности» – жертвы во имя народа.

«С миром державным я был лишь ребячески связан,

Устриц боялся и на гвардейцев смотрел исподлобья –

И ни крупницей души я ему не обязан,

Как я ни мучил себя по чужому подобию» [7, с. 159].

Пишет он, проясняя для себя странное чувство: в том мире я был чужим, и в этом – не свой. – Что движет мной? Во имя чего я критикую этот «новый» мир? Не ради *того*, тогда – *почему?*

«Не потому ль, что я видел на детской картинке Леди Годиву с распущенной рыжею гривой,

Я повторяю ещё про себя под сурдинку:

Леди Годива, прощай... Я не помню, Годива...» [7, с. 159-160]

Забвение, «*Леди Годива, прощай...*», и невозможность забвения. – Сила образа – в невозможности его забвения, образ владеет нами, не оставляя другого выбора, кроме сопротивления.

VI. – Незабвение, или «... плыви к своей Электре!»

Этих строк «Плавания» нет в «Истории(ях) кино», но я пишу *по мотивам* и считаю их важными. – Бодлер устал, он хочет покоя, *изведать лотосового плода*, того плода, что отвратил спутников Одиссея от дома и *плавания*, через плавание лежал их путь домой, дом Бодлера не обозначен на карте, это – неуловимое облако, в погоню за которым его толкает неизбывная тоска, он хочет избыть тоску и слышит голоса, обещающие желанное забвение.

«О, эти голоса, так вкрадчиво из мрака

Взывающие: К нам! – О каждый, кто взалкал
Лотосова плода!...»

Покой. Сон. Хорошо спит тот, кто хочет возможного.

Друг, вкушивший плода, тянет руки, зовёт.

«О, вкрадчивая речь! Нездешней речи нектар!..
К нам руки тянет друг – чрез чёрный водоём.

«Чтоб сердце освежить – плыви к своей Электре!»

Нам некая поёт – нас жёгшая огнём» [4, с. 149].

Вторгающаяся речь отвращает от плода, не позволяет его вкусить. – Почему *Электра*? Если *Электра* – перед нами: Орест. – Орест может забыть, уклониться от Аргоса, этот мотив намёком дан у Эсхила и развит в «Мухах» Сартра, в Орестовой истории есть момент, когда Орест может не откликнуться на зов *Электры*. – *Электра* зовёт не так, как Пенелопа, – её зов *безумие*. *Электра* зовёт в «Жертве у гроба», где примиряющего и, как по мне, пошлого суда Афины ещё ни что не предвещает, поэтому «здравый смысл» Ореста убеждает его не слушать зова, но Орест ему, «здравому смыслу», уже не в силах повиноваться. – Не услышать зова *Электры* – значит *забыть*, забыть всю ту безумную, дикуню историю, *продолжить* которую зовёт *Электра*. Зов *Электры* – это зов *истории*. – Сартр не без анахронизма, но очень верно изображает будущее Ореста, не откликнувшегося на зов, возможное будущее – как будущее беспечного буржуазного юноши. – *Что-то* заставляет Ореста откликнуться. – Не откликнувшийся Орест, беспечный буржуазный юноша, встретит своё лицо, реальность своего лица, то, что взглянуло из зеркала на Рокантена, лицо, столь же реальное и бессмысленное, как стол или стул, вещь среди вещей, изображение среди изображений, – безнадежность.

«В тот миг, когда злодей настигнет нас – вся вера

Вернётся нам, и вновь воскликнем мы: – Вперёд!

Как на заре веков мы отплываем в Перу,

Авророю лица приветствуя восход» [4, с. 149].

Не откликнуться для Ореста – хуже. Не знай Орест истории, он не боялся бы лица без образа, всего того безумия, что я накрутила вокруг «не откликнуться», для него не было бы, но его положение – *не незнающего, а забывшего*: *Электра* уже огляла его. Орест вынужден вспоминать.

И в унисон с Мандельштамом, снова и снова возвращаясь к плаванью, облакам, безумию, Бодлер повторяет: «*Да, колыбель моя была в библиотеке*» [5, с. 164]. – Там он услышал голос, на который ответил: «*Иду!*».

Он закричал: «Плыви в бездонных сказках
Над тем, что мыслимо, над тем, что мерит метр».

«Я отвечал: «Иду!» И это я тогда

Вдруг ощутил ту боль и ту судьбу, что всюду

Ношу теперь с собой, ношу всегда, всегда...»

[5, с. 164]

VII. – Преображённая реальность: зачем нужен образ?

Мы узнали, говорит Годар, что «*образ искупает реальность*» [3, ч. 5: 19-ая мин.]. – Образ отрицает реальность и этим искупает её: самое простое сказать, что реальность, в которой может родиться образ, – не так плоха, леди Годива искупает устриц и гвардейцев, это – точка зрения созерцания; сложнее – совершить переход от образа к реальности, образ делает реальность *для нас* интересной, превращает её в предмет *наших* усилий, преобразований. – Есть ли в том парадокс, что реальность превращают в предмет своих преобразований те, чья «колыбель была в библиотеке»? – Реальность, увиденная *через образ*, преобразённая реальность. – Здесь неизбежны ошибки, мы нетерпеливы, чтобы жить мы готовы преобразить первое, что «подвернется под руку»:

«Малейший островок, завиденный дозорным,

Нам чудится землёй с плодами янтаря,

Лазоревой водой и изумрудным дёрном.

– Базальтовый утёс являет нам заря» [4, с. 146].

Ошибки неизбежны и бесполезны.

Если настоящая, подлинная реальность – та, что преобразована нами, то настоящие, подлинные мы – те, что преобразованы образом и те, что преобразуют образ. «*Там, где я творю, там я – настоящий*», – говорит Рильке и его цитирует Годар [3, ч. 8: 7-ая мин.]. – Может быть, Мандельштам *стал* Поэтом, образцом для поэтов, когда – обратился к реальности? Не в смысле её описания, а в смысле – преобразования. Не для настоящего, а – для будущего. «*За гремучую доблесть грядущих веков*». Образ *стал* действием: ему удалось превратить мысль в опасность для мыслящего, придать мысли силу, делающую её опасной – опасной *для безобразной реальности*, способной эту реальность преобразовать. Опасность для мыслящего, угроза ему со стороны реальности есть не что иное, как признание со стороны безобразной реальности заслуг мыслящего и его самого в качестве её врага.

Поэтому Годар говорит: «Мысль должна стать тем, чем она и является – опасностью для мыслящего и способом преобразования действительно-сти» [3, ч. 8: 7-ая мин.].

И сам Годар, напоминая нам об образах, играет роль *Электры*.

Фильмография

1. Безумный Пьеро (Pierrot le fou, реж. Жан-Люк Годар, 1965)

2. Дети играют в Россию (Les enfants jouent à la Russie, реж. Жан-Люк Годар, 1993)

3. История(и) кино: в 8-ми частях (Histoire(s) du cinéma, реж. Жан-Люк Годар, 1998)

Список используемых источников

4. Бодлер Ш. Плаванье // Ш. Бодлер. Цветы зла. Стихотворения в прозе. М.: Высшая школа, 1993, с. 145-149.
5. Бодлер Ш. Голос // Ш. Бодлер. Цветы зла. Стихотворения в прозе. М.: Высшая школа, с. 164-165.
6. Бодлер Ш. Чужестранец // Ш. Бодлер. Цветы зла. Стихотворения в прозе. М.: Высшая школа, с. 186.
7. Мандельштам О. Э. «С миром державным я был лишь ребячески связан...» // О. Э. Мандельштам. Собр. соч. в 4-х т. М.: «ТЕРРА» – «TERRA», 1991, т. 1, с. 159-160.
8. Мандельштам О. Э. Шум времени // Собр. соч. в 4-х тт. М.: «ТЕРРА» – «TERRA», 1991, т. 2, с. 45-108.
9. Пушкин А. С. Бесы // А. С. Пушкин. Стихотворения. Поэмы. Сказки. М.: Художественная литература, 1977, с. 306-307.

References

1. Pierrot le fou [Crazy Pierrot], Jean-Luc Godard, 1965.
2. Les enfants jouent à la Russie [Children play in Russia], Jean-Luc Godard, 1993.
3. Histoire(s) du cinéma [History(s) cinema], Jean-Luc Godard, 1998.
4. Bodler Sh. Plavan'e // Sh. Bodler. Cvety zla. Stihotvoreniya v proze. M.: Vysshaya shkola, 1993, s. 145-149 [Baudelaire Ch. Swimming].
5. Bodler Sh. Golos // Sh. Bodler. Cvety zla. Stihotvoreniya v proze. M.: Vysshaya shkola, s. 164-165 [Baudelaire Ch. Vote].
6. Bodler Sh. Chuzhestranec // Sh. Bodler. Cvety zla. Stihotvoreniya v proze. M.: Vysshaya shkola, s. 186 [Baudelaire Ch. Alien].
7. Mandel'shtam O. E. «S mirom derzhavnym ja byl lish' rebjacheski svjazan...» // O. E. Mandel'shtam. Sobr. soch. v 4-h t. M.: «TERRA» – «TERRA», 1991, t. 1, s. 159-160 [Mandelstam O. E. "With the sovereign world I was only childishly connected ..."].
8. Mandel'shtam O. E. Shum vremeni // Sobr. soch. v 4-h tt. M.: «TERRA» – «TERRA», 1991, t. 2, s. 45-108 [Mandelstam O. E. The noise of time].
9. Pushkin A. S. Besy // A. S. Pushkin. Stihotvoreniya. Pojemy. Skazki. M.: Hudozhestvennaja literatura, 1977, s. 306-307 [Pushkin A. S. Demons].

УДК 179

**ЦІННОСТІ: РОЛЬ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ
І СУСПІЛЬСТВА****VALUES: A ROLE IN HUMAN LIFE
AND SOCIETY**

Культенко В. П.,
кандидат філософських наук, доцент,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України (Україна, Київ),
e-mail: kultenko@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0002-4313-8494>

Остапенко А. О.,
студентка магістратури
Національний університет біоресурсів і
природокористування України (Україна, Київ),
e-mail: kultenko@ukr.net

Kultenko V. P.,
candidate of Philosophical
sciences, associate professor, National University
of Life and Environmental Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), e-mail: kultenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4313-8494>

Ostapenko A. O.,
student of the Magistracy National University
of Life and Environmental Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), e-mail: kultenko@ukr.net

Досліджується такий феномен людського життя як цінності: процес їхньої появи, формування, утвердження, види та форми цінностей. Аналіз цінностей здійснений в контексті проблематики аксіології – вчення про цінності. Наголос зроблений авторами на тому, що цінності є виключно феноменом людського, суспільного існування. В процесі життєдіяльності людина освоює природу, визначається з метою власної діяльності та завданнями для її досягнення. Діючи так, людина оцінює світ, визначаючи значимі, потрібні, корисні для неї речі, події, явища. Саме людський оціночний підхід до життя, до навколишньої дійсності і уможливив появу феномену «цінності». Адже світ без людини є ціннісно нейтральним. Оцінюючи його для себе, людина створює ієрархію цінностей. Критерії для такої ієрархії можуть бути найрізноманітніші: за предметом оцінювання, за характером дії, за спрямованістю, за складністю, за часом виникнення і т. ін.

Ключові слова: аксіологія, психологізм, онтологізм, функція, феномен, цінності, оцінка.

The phenomenon of human life as values is investigated. In particular: the process of their appearance, formation, assertion, types and forms of values. The analysis of values is made in the context of axiology - the doctrine of values. The authors emphasize, that values are exclusively a phenomenon of human, social existence. In the process of life, man mastered nature, determined for the purpose of their own activities and tasks to achieve it. In this way, a person evaluates the world, identifying significant, necessary, useful things, events, phenomena. It is the human appraisal approach to life, to the surrounding reality, that made the phenomenon of "value" possible. After all, the world without human is value neutral. Appraising it for oneself, human is create a hierarchy of values. The criteria for such a hierarchy can be varied: by subject of evaluation, by nature of action, by orientation, by complexity, by time of occurrence, etc.

Keywords: axiology, psychology, relativism, function, phenomenon, values, evaluation.

Актуальність проблеми. Цінності займають найважливіше місце в житті людини і суспільства, так як саме вони характеризують власне людський спосіб життя, рівень виділення людини з тваринного світу. Особливу значущість проблема цінностей набуває в перехідні періоди суспільного розвитку, коли кардинальні соціальні перетворення ведуть до різкої зміни існуючих в суспільстві систем цін-

ностей, тим самим ставлячи людей перед дилемою: або зберігати усталені, звичні цінності, або пристосовуватися до нових, які широко пропонуються, навіть нав'язуються представниками різних партій, громадських і релігійних організацій, рухів. Тому питання, що таке цінності, яке співвідношення цінності і оцінки, які цінності для людини головні, які другорядні, є життєво важливими. Дослідження цінностей в контексті аксіологічної проблематики і складає мету даної роботи.

Аналіз останніх наукових досліджень. Одним з перших мислителів-філософів, хто поставив питання про сутність і цінності блага, був Сократ. Це співпало з кризою афінської демократії, зміною культурних зразків організації буття людини і суспільства, втратою орієнтирів в духовному житті людей. Наприклад, для Сократа і Платона такі цінності, як благо і справедливість, виступали головними критеріями істинного буття. В античній філософії робилася спроба класифікувати цінності. Зокрема, Аристотель виділяв самодостатні цінності, або «самоцінності», в які він включив людину, щастя, справедливість, а також цінності, що мають відносний характер, осягнення яких залежить від мудрості людини.

В подальшому в різні філософські епохи та в різних філософських школах формувалось своє розуміння цінностей, яке пов'язувалось з культурними особливостями доби. В середні віки, наприклад, цінності набули релігійного характеру і були пов'язані з божественною сутністю. В епоху Відродження на перший план виступили цінності гуманізму, свободи. У Новий час розуміння цінностей визначалось з позицій раціоналізму, розвитку науки й формування нових, капіталістичних суспільних відносин. У цей період проблема цінностей та їхніх критеріїв знайшла своє відображення в працях Р. Декарта, Б. Спінози, К. Гельвеція, П. Гольбаха та ін.

Поворотним моментом у розвитку вчення про цінності стала філософія І. Канта, який першим розмежував поняття сущого і належного, реальності й ідеалу, буття і блага, протиставив проблему моральності як свободи – сфері природи, що знаходиться під диктатом необхідності. В кінці XIX ст. проблема цінностей широко обговорювалася й розроблялася в роботах видатних представників філософії: С. Булгакова, М. Бердяєва, В. Соловйова, М. Федорова, С. Франка та інших.

Надалі в філософії розвивалося вчення про природу цінностей, закономірності їх виникнення, становлення й функціонування, їхнє місце і роль у житті людини і суспільства, про зв'язок цінностей з іншими феноменами життя людей, класифікацію цінностей і їхній розвиток. Воно отримало назву аксіологія (від грецьк. *axia* - цінність та *logos* - слово, вчення). Вперше поняття було застосовано французьким мислителем П. Лапі в 1902 р, а згодом – німецьким філософом Е. Гартманом в 1908 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цінності важливі та значимі для всіх сфер життєдіяльності людини. Для юридичних наук та юридичної практики феномен «цінність» має велике значення,

адже в контексті цінностей, значимих для країни, суспільства, приймаються й нормативні акти, характеризуються діяння суб'єктів в судових процесах. У діяльності судів феномен цінності присутній завжди і у всьому. Не можна також виключати цінності з процесу пошуку сенсу життя, формулювання концепцій майбутнього, з відносин між людьми і країнами, з процесів спадковості традицій, звичаїв, укладів, культур в житті етносів, народів і націй.

Предмет аксіології – цінності всіх типів, їхня природа, зв'язок цінностей між собою, з соціальними і культурними факторами та структурою особистості. Цінності, згідно аксіології – це нормативна категорія, якою охоплене все, що може бути метою, ідеалом, предметом прагнення, інтересу. Основними поняттями і категоріями аксіології є благо, гідність, значення, оцінка, користь, перемога, сенс життя, щастя, повага тощо. Існує ряд підходів до розуміння природи і суті цінностей, які сформувалися після виділення аксіології в самостійну область філософських досліджень. Розглянемо деякі з них.

Натуралістичний психологізм (А. Мейнонг, Р. Перрі, Дж. Дьюї, К. Льюїс) розглядає цінності як об'єктивні чинники, джерело яких полягає в біологічних і психологічних потребах людини. Такий підхід дозволяє віднести до цінностей будь-які предмети і дії, за допомогою яких людина задовольняє свої будь-які потреби.

Персоналістичний онтологізм. Найбільш відомий представник цього напрямку – Макс Шелер також обґрунтовував об'єктивний характер цінностей. Проте цінність предметів або явищ не можна ототожнювати з їхньою емпіричною природою. Як колір може існувати незалежно від предметів, яким він належить, так і цінності (гарне, добре, трагічне) можуть сприйматися незалежно від тих речей, властивостями яких вони є.

Світ цінностей, за М. Шелером, має певну ієрархію. Нижню сходинку займають цінності, пов'язані із задоволенням чуттєвих бажань, матеріальними благами; вищі цінності – це цінності прекрасного, пізнавальні цінності; найвищою цінністю є цінність «святого» і ідея Бога. Реальність ціннісного світу ґрунтується на абсолютній цінності божественної особистості. Онтологічну основу існування людини визначає її ієрархія цінностей.

Аксіологічний трансценденталізм (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) розуміє цінності не як об'єктивну реальність, а як ідеальне буття, що не залежить від людських потреб і бажань. До цінностей відносяться істина, добро, справедливість, краса, які мають самодостатнє значення та існують у вигляді ідеальних норм. Цінність в даній концепції – не реальність, а ідеал, носієм якого є щось трансцендентальне, потойбічне.

Культурно-історичний релятивізм. Засновником цього напрямку був В. Дільтей, який поклав в основу ідею аксіологічного плюралізму, розуміючи під цим множинність рівноправних ціннісних систем, які аналізуються за допомогою історичного методу. Даний підхід означав критику спроб створення абсолютної, єдино правильної концепції

цінностей, яка була б абстрагована від реального культурно-історичного контексту.

Соціологічна концепція цінностей. Родоначальником концепції є Макс Вебер, що ввів поняття цінностей в поле соціології та застосував його для інтерпретації соціальної дії й соціального знання. На думку М. Вебера, цінність – це норма, яка має значимість для соціального суб'єкта.

У матеріалістичній філософії цінності трактуються з позицій їхньої соціально-історичної, економічної, духовної та діалектичної зумовленості. Справжні цінності для людини або спільноти конкретні, історичні. Вони обумовлені характером діяльності людей, рівнем розвитку суспільства, носять конкретно-історичний характер. Для виявлення їхньої природи і сутності слід використовувати діалектико-матеріалістичний підхід і такий критерій, як міра, що характеризує перехід кількісних показників у якісні.

Цінність – це сукупність соціальних і природних предметів (речей, явищ, процесів, ідей, знань, зразків, моделей, стандартів тощо), які утримують життєдіяльність людини, суспільства в межах паритету об'єктивних законів розвитку та очікуваних (планованих) цілей, результатів. Цінність з'являється в результаті порівняння, вираженого за допомогою умовиводу в певному судженні, предметів реального світу (ідеальних образів), які можуть і зумовлюють розвиток (прогресивне або регресивне) людини і спільноти, з тими, які не можуть, не здатні або суперечать даному процесу. Це часто відбувається на рівні почуттів, а не на рівні пізнаних законів розвитку. Цінності закріплюються в різних формах, які відображають їхній зміст: як моральна діяльність, поведінка, як естетична свідомість, як релігійні норми, як нормативні державні акти тощо.

Проблематика загальної теорії цінностей розгортається навколо основного її поняття – категорії «цінність». Етимологічний зміст його досить простий: цінність – те, що цінують люди. Це можуть бути і предмети або речі, і явища природи, і суспільні явища, і людські вчинки, і явища культури. Однак зміст поняття «цінність», його природа дещо складніша.

Основні характеристики цінностей можна звести до наступних:

1. Цінність за своєю сутністю є соціальною і має об'єктно-суб'єктний характер. Там, де немає суспільства, немає і підстав для існування цінностей. Речі або події без зв'язку з людиною, з життям соціуму не мають цінності. Цінності завжди є суто людськими та мають соціальну природу. Це стосується не лише окультуреної природи, але і власне природних об'єктів. Наприклад, атмосфера, яка містить кисень, існувала на Землі задовго до появи людини, проте тільки щодо людини можливо говорити про її цінність для життя людей.

2. Цінність виникає в ході практичної діяльності. Будь-яка діяльність людини починається з визначення мети, пов'язаної з уявленнями про кінцевий результат діяльності, досягнення якої задовольняло б якісь потреби людини. Таким чином, індивід, передбачаючи результати своєї діяльнос-

ті, ставиться до них як до цінностей. Тому і сам процес діяльності, спрямований на досягнення результату, розглядається як значущий, ціннісний для людини.

3. Поняття «цінність» слід відрізнити від поняття «значимість». Вони співвідносні, проте не тождісні. Значимість характеризує ступінь інтенсивності, напруженість ціннісного ставлення. Щось нас зворушує більше, щось менше, щось залишає байдужими. Більш того, значимість може мати характер не тільки цінності, але і «анти цінності», шкоди. Зло, соціальна несправедливість, війни, злочини, хвороби мають велику значимість для суспільства і особистості, проте ці явища не називають цінностями.

4. Будь-яка цінність характеризується двома властивостями: функціональним значенням і особистісним змістом. Функціональне значення – це сукупність суспільно значимих властивостей, функцій предмета чи ідеї, які роблять їх цінними в даному суспільстві. Адже для будь-якої ідеї характерні інформаційний зміст і ступінь його достовірності.

Особистісний сенс цінності – це її співвіднесеність з потребами людини. Осягаючи сенс речі, людина виходить з потреб, сформованих в ній суспільством, з родової суспільної потреби. Вона ніби дивиться на річ очима інших людей, суспільства і бачить в ній те, що значиме для її життя в рамках суспільства. Людина шукає в речах їхню ідею, яка і є для неї сенсом.

5. Цінності за своєю природою є об'єктивними. Це положення може викликати заперечення. Адже раніше зазначалося, що там, де немає суб'єкта, безглуздо говорити про цінності. Вони залежить від людини, її почуттів, бажань, емоцій, тобто розглядається як щось суб'єктивне. Для індивіда річ втрачає цінність, коли вона перестає його цікавити. Іншими словами, поза суб'єктом, поза зв'язком з його потребами, бажаннями, інтересами цінності немає. Ціннісна значимість різноманітних компонентів дійсності визначається потребами та інтересами суб'єктів.

Оскільки всі наші відносини відображені в формах суспільної свідомості, форми прояву цінностей теж можна класифікувати за формами суспільної свідомості. Такий підхід дозволяє виділити наступні форми цінностей: конфесійні (релігійні); моральні; правові; політичні; естетичні; економічні; екологічні та інші. Види цінностей безпосередньо пов'язані з людиною і спільнотами людей та обумовлені такими показниками як: рівень впливу цінностей на особистість і на суспільство в цілому; характер впливу цінностей на соціум. За рівнем впливу на процес розвитку цінності можуть бути класифіковані за такими показниками: революційні, еволюційні, контрреволюційні. За характером впливу цінності можуть бути класифіковані на ті, що викликають позитивний розвиток та ті, що викликають негативний розвиток. Викликають позитивний розвиток такі цінності, які за характером впливу на соціум або особистість надають їм потрібну, відповідно до законів розвитку, обумовленість і детермінацію. Їх перелік

досить великий і включає в себе інтелектуальність, мотивацію, щастя, талановитість, геніальність, обдарованість тощо. Негативні, або соціально не схвалені цінності – це цінності, які за характером впливу надають непотрібну, часто навіть прямо протилежну, відповідно до законів розвитку, обумовленість і детермінацію.

Висновки та перспективи подальших наукових розробок у цьому напрямку. Навколишній світ багатолікий та різноманітний. Ми живемо в період складних соціальних змін, коли становлення кожного наступного покоління відбувається в ситуації ціннісно-нормативної невизначеності. Проте не дивлячись на всі життєві труднощі, кожна людина прагне знайти в світі своє місце, відкрити себе, реалізувати свої можливості. Кожна людина – це мікрокосмос, унікальний в своєму прояві. Однак великою є лише така особистість, яка володіє духовною культурою й готова нести відповідальність за свою поведінку і вчинки, той, хто здатен будувати свої відносини з іншими на основі загальнолюдських цінностей. При цьому у кожній людині можуть бути свої власні цінності, які впливають на його поведінку.

По суті, все різноманіття предметів людської діяльності, суспільних відносин і включених в соціальну сферу природних явищ може виступати в ролі цінностей (як об'єкти ціннісних відносин), може оцінюватися через дихотомію добра і зла, істини та помилки, краси та потворного, припустимого та забороненого, справедливого і несправедливого.

Ціннісний підхід до світу вимагає ставлення до об'єктивної реальності як до результату людського самоствердження. Світ при такому підході, перш за все, є реальністю, освоєною людиною, змістовно перетвореною нею на рівні свідомості, особистісної або соціальної культури.

Список використаних джерел

1. Глобальні проблеми та загальнолюдські цінності. – К., 2012.
2. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / А. Г. Здравомыслов. – К.: 1999. – 237 с.
3. Золотухина-Аболина Е. В. О специфике высших духовных ценностей // Філософські науки. – 2007. – № 1.
4. Кузнецов В. Г. Філософія / В. Г. Кузнецов, И. Д. Кузнецова, В. В. Миронов. – К: ИНФРА-М, 2003. – 518 с.
5. Ручка А. А. Социальные нормы и ценности. – К., 2014.
6. Чекаль Л. А. та ін. Особливості формування соціокультурних цінностей молоді аграрних регіонів: Монографія / Л. А. Чекаль, В. П. Кульченко, С. М. Гейко, Н. М. Гудіна – К., 2013.

References

1. Hlobalni problemy ta zahalholiudski tsinnosti. – K., 2012.
2. Zdravomyslov A. H. Potrebnosti. Ynteresy. Tsennosty / A. H. Zdravomyslov. – K.: 1999. – 237 s.
3. Zolotukhyna-Abolyna E.V. O spetsyfyke vysshkykh dukhovnykh tsennosteï // Filosofske nauky. – 2007. – № 1.
4. Kuznetsov V. H. Filosofii / V. H. Kuznetsov, Y. D. Kuznetsova, V. V. Myronov. – K: INFRA-M, 2003. – 518 s.
5. Ruchka A. A. Sotsyalnye normy i tsennosti. – K., 2014.
6. Chekal L. A. ta in. Osoblyvosti formuvannia sotsiokulturnykh tsinnosteï molodi ahrarnykh rehioniv: Monohrafiia / L. A. Chekal, V. P. Kultenko, S. M. Heiko, N. M. Hudina – K., 2013.

УДК 167

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЇ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ**FEATURES OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE METHODOLOGY****Культенко В. П.,**кандидат філософських наук,
доцент, Національний університет
біоресурсів і природокористування України
(Київ, Україна), e-mail: kultenko@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0002-4313-8494>**Радівильська О. О.,**студентка магістратури, Національний
університет біоресурсів і природокористування
України (Київ, Україна),
e-mail: sasharadomi@gmail.com**Kulenko V. P.,**Candidate of Philosophy, Associate Professor
e-mail: kultenko@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0002-4313-8494>**Radovil'skaya O. O.,**Master's student National University
bioresources and nature management of Ukraine
e-mail: sasharadomi@gmail.com

У статті розглядається система методів та форм, засобів та видів наукового пізнання та особливості застосування наукової методології. Під методологією розуміють вчення, науку про методи наукового пізнання та перетворення дійсності; один з розділів гносеології, в якому досліджується, зокрема, різноманітні питання логіки здійснення наукового дослідження, складові елементи та особливості застосування наукової методології, актуальність та генеза методів наукового пізнання в контексті суспільно-історичного розвитку науки тощо. В статті особлива увага приділяється особливостям третього – метатеоретичного рівня наукового пізнання та його важливості для сучасної науки. Необхідними складовими елементами цього рівня є «наукова картина світ» у таї архетипи наукового мислення».

Ключові слова: наукове пізнання, методологія, гіпотеза, теорія, емпіричні методи, теоретичні методи.

The article deals with the system of methods and forms, means and types of scientific knowledge. Also deals with the peculiarities of application of scientific methodology. The methodology is means the doctrine, the science of the methods of scientific knowledge and the transformation of reality. It is one of the sections of epistemology, which explores, in particular, the various questions of the logic of scientific research, the constituent elements and features of the application of scientific methodology, the relevance and genesis of methods of scientific knowledge in the context of socio-historical development of science, etc. The article focuses on the features of the third – the metatheoretical level of scientific knowledge and its importance for modern science. Necessary constituents of this level are the “scientific picture of the world” in and the “archetypes of scientific thinking”.

Keywords: scientific knowledge, methodology, hypothesis, theory, empirical methods, theoretical methods.

Актуальність проблеми. Наукове пізнання – це особливий вид пізнання, головною функцією якого є вироблення й теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність. Передусім у структурі наукового пізнання виокремлюються емпіричний і теоретичний рівні. У найбільш загальному розумінні емпіричне дослідження є знанням про явище, а теоретичне – про його сутність. На емпіричному рівні знання головним чином отримується з досвіду, з безпосередньої взаємодії людини з об'єктивною дійсністю. На цьому рівні здійснюється спостереження за об'єктами, фіксу-

ються факти, проводяться експерименти, встановлюються емпіричні співвідношення та закономірні зв'язки між окремими явищами.

Мета даної роботи полягає в дослідженні однієї з найбільш актуальних проблем сучасного етапу розвитку логіки та методології науки – питання про необхідність виділення поряд з емпіричним та теоретичним рівнями наукового пізнання ще одного відносно самостійного рівня – метатеоретичного, який є передумовою власне теоретичної діяльності в науці.

Аналіз останніх наукових досліджень. У сучасній філософії такі спроби зустрічаються в методологічних концепціях Т. Куна та І. Лакатоса. Т. Кун ввівши поняття «парадигма», зафіксував існування особливого типу знання, що не виконує безпосередньої пояснювальної функції, а є умовою певного виду теоретичної діяльності з пояснення та систематизації емпіричного матеріалу. Аналогічний смисл має також поняття «дослідницька програма», яке вводить у методологію науки І. Лакатос. Воно є своєрідним метатеоретичним утворенням, що містить набір вихідних ідей для методологічних установок.

Виклад основного матеріалу дослідження. Великою значення для розуміння метатеоретичного рівня науково-дослідницької діяльності набуло поняття «стиль мислення», яке за змістом близьке до поняття «парадигма». Під стилем мислення розуміють певний історично-конкретний тип мислення, що будучи спільним для певної епохи, стійко проявляється у розвиткові основних наукових напрямків. Стиль мислення обумовлює ряд стандартних уявлень в метамовних контекстах усіх фундаментальних теорій свого часу.

Теоретичний рівень наукового пізнання є більш високим ступенем дослідження дійсності, де об'єкт постає з боку тих його зв'язків і відносин, які недоступні безпосередньому чуттєвому вивченню. На цьому рівні створюються системи знань, теорій, в яких розкриваються загальні та необхідні зв'язки, формулюються закони в їхній системній єдності та цілісності.

Наукове пізнання виконує функції опису, пояснення, розуміння, передбачення.

Опис – функція наукового пізнання й етап наукового дослідження, що складається у фіксації даних експерименту за допомогою визначеної системи позначень. (Види опису: емпіричний опис, теоретичний опис)

Пояснення – виявляється в розкритті сутності об'єкта, який досліджується; воно здійснюється шляхом показу того, що об'єкт, який пояснюється, діє за визначеним законом.

Розуміння – властива свідомості форма освоєння дійсності, що означає розкриття і відтворення змісту предмета. У науці розуміння припускає використання спеціальних методологічних правил і постає як інтерпретація.

Передбачення – обґрунтоване припущення про майбутній стан явищ природи і суспільства або про явища, невідомі у даний час, але підлягають виявленню, заснованому на відкритих наукою законах розвитку природи і суспільства.

Основним елементом, метою теоретичного знання є закон, в якому відображаються необхідні та суттєві зв'язки між явищами. Метатеоретичне знання формується у вигляді принципів, у яких стверджується дещо власне про саму теорію і практику теоретичної діяльності.

Для позначення метатеоретичного рівня наукового пізнання пропонується введення в методологію пізнання порівняння нового поняття – «архетип наукового мислення», в яке поняття «стиль мислення» та «картина світу» входять як складові елементи. Під картиною світу тут розуміють сукупність загальних уявлень про структуру того чи іншого фрагмента об'єктивної реальності, що вивчається наукою і лежить в основі теоретичної діяльності в даній науці. В понятті «стиль мислення» фіксується сукупність уявлень про саму структуру пізнавальної діяльності, про способи описування та пояснення явищ.

Під поняттям «архетип теоретичного мислення» розуміють сукупність принципів, які на конкретному історичному етапі розвитку науки задають певний спосіб теоретичної діяльності для пояснення явищ, визначають вибір засобів цієї діяльності, відбір та прийняття її кінцевих результатів, а також задають певне бачення світу, спосіб його відображення в науковому пізнанні, що в єдності визначає і певний тип теоретичного мислення, і сукупність допустимих заходів теоретичної діяльності. Проте він не детермінує теоретичну діяльність однозначно, а залишає місце і для творчої свободи теоретичного мислення.

Між принципами, що складають певний архетип теоретичного мислення, існує органічний взаємозв'язок. Так, прийняття певної картини світу, яка спрямовує загальний погляд на структуру досліджуваної реальності, визначає значною мірою також і специфічний підхід до способу теоретичного опису цієї дійсності. Крім того сукупність ustalених в архетипі гносеологічних установок разом з картиною світу обумовлюють відбір змістовних принципів тієї чи іншої науки, впливають на прийняття загальних методологічних принципів та лежать в основі їхнього обґрунтування.

Принципи архетипу теоретичного мислення у кожному конкретному акті пізнавальної діяльності є її вихідним моментом, її передумовою, а в розвитку системи наукового пізнання в цілому є його кінцевим результатом. В них фіксуються знання про найсуттєвіші риси буття та його базисні закономірності. Емпіричний базис архетипного знання значно ширший за емпіричний базис тієї чи іншої теорії. Саме цим фактом і зумовлена регулятивна сила метатеоретичних принципів по відношенню до теоретичного дослідження.

За змістом принципи архетипного знання поділяються на дві великі групи:

- Принципи, що лежать в основі наукової картини світу, а також змістовні принципи будь-якої конкретної науки. В них фіксуються певні уявлення про структуру реальності.

- Гносеологічні та методологічні принципи, в яких безпосередньо не відображається реальність,

а фіксуються особливості самої пізнавальної діяльності.

Принципи першої групи спрямовують теоретичне мислення на пошук найбільш глибоких суттєвих основ досліджуваних явищ, а другої - визначають правила науково-теоретичної діяльності для пошуку сутності цих явищ. Об'єктивною підставою для прийняття цих принципів є фіксація в них в узгальненій формі самої практики наукового дослідження, суттєвих рис функціонування та розвитку наукового пізнання, безвідносно до його предметного змісту.

Формування, існування, функціонування архетипного знання тісно пов'язане з філософськими поглядами певної історичної епохи. Саме в філософії зароджуються вихідні ідеї, визначальні риси конкретної наукової картини світу та система гносеологічних методологічних установок науки.

Методи і форми емпіричного рівня наукового пізнання.

На емпіричному рівні використовуються такі методи як:

- Спостереження – це планомірне і цілеспрямоване сприйняття предметів і явищ, їх властивостей і зв'язків в природних умовах з метою пізнання об'єкта, що досліджується.

- Експеримент – це дослідження будь-яких явищ шляхом активного впливу на них за допомогою створення нових умов, відповідних меті дослідження, або шляхом зміни проходження процесу в певному напрямку. На відміну від простого спостереження, експеримент - це активне вторгнення дослідника в природні явища, в хід процесів, що вивчаються.

- Опис – це зазначення ознак предмета(явища) як суттєвих, так і несуттєвих. Опис, як правило, застосовується відносно одиничних об'єктів для більш повного ознайомлення з ними.

- Вимірювання – це певна система фіксації кількісних характеристик досліджуваного об'єкта за допомогою різноманітних вимірювальних приладів. За допомогою вимірювання визначається відношення однієї кількісної характеристики об'єкта до іншої, однорідної з нею, прийнятої за одиницю вимірювання.

- Моделювання – це вивчення об'єкта шляхом створення та дослідження його копії (моделі), яка за своїми властивостями відтворює властивості об'єкта, що досліджується. Моделювання використовується тоді, коли безпосереднє вивчення об'єктів з деяких причин неможливе. На сучасному етапі розвитку пізнання особливо велика роль відводиться комп'ютерному моделюванню.

Щодо форм емпіричного рівня наукового пізнання, то вони збігаються з формами теоретичного рівня, чіткої межі між ними не існує.

До числа форм наукового пізнання відносяться проблема, гіпотеза і теорія.

Проблема – це запитання чи їх комплекс, які виникають у процесі розвитку пізнання і вирішення яких має суттєвий практичний або теоретичний інтерес.

Гіпотеза – це різновид здогадки, припущення більш або менш обґрунтоване, але ще не підтверджене, не доведене повністю

Теорія – це система узагальненого знання, основних наукових ідей, законів і принципів, які відображають певну частину навколишнього світу, а також матеріальну і духовну діяльність людей. Теорія на відміну від гіпотези є знанням достовірним.

Висновки та перспективи подальших наукових розробок у цьому напрямку. Філософія не може втручатися в конкретний процес діяльності вченого на емпіричному та теоретичному рівнях наукового пізнання, проте вона значною мірою впливає на вибір та інтерпретацію базисних принципів архетипного рівня знання. Адже вони залежать від панівних у конкретну історичну епоху філософських установок. В той же час архетип наукового мислення є фокусом зворотного впливу конкретно-наукового пізнання на філософію, що сприяє розвитку змісту категорій самої філософії, оскільки в структурних елементах архетипного знання фіксуються узагальнені уявлення щодо структури буття та наукового пізнання.

Провідною рисою і тенденцією сучасного етапу розвитку наукового пізнання є його гуманізація. Йдеться не лише про гуманістичну переорієнтацію використання наукових досягнень, але насамперед про перебудову методологічних основ науки, стилю мислення, архетипу наукового пізнання. Одним з головних завдань гуманізації наукового пізнання є формування нового гуманістичного стилю мислення. Саме він є сполучною ланкою між основними методологічними принципами наукового пізнання та загальними ідеями, які відображають зміст певного світогляду, того, що є в ньому найважливішим та найціннішим.

Серед найважливіших ідей, що визначають методологічні основи гуманістичної орієнтації сучасного наукового пізнання, виділяють два основних положення: по-перше, ідею культури як міри розвитку людини; по-друге, ідею єдиної холистичної науки про людину і світ. Функціонально-ціннісна переорієнтація наукового пошуку в дусі єдиної науки про людину і світ передбачає такі якісні зміни в науці, коли її предметний зміст буде прямо зорієнтованим на гуманістичні цінності. Наука робить лише перші кроки в цьому напрямку.

Але вже тепер намічаються глибинні інтегративні зміни, зумовлені взаємними устремліннями між природознавством та суспільно-гуманітарними науками на шляху їхньої взаємної гуманізації, концентрації уваги навколо проблеми людини як вищої цінності. Гуманістичний стиль мислення передбачає відродження на новому рівні діалектичної спіралі розвитку класичної ідеї єдності Істини, Добра та Краси як основи та квінтесенції духовної культури в цілому і наукового пізнання як її складової частини зокрема.

Список використаних джерел

1. Добронравова І. С. Наукове бачення місця людини у світі // Філософія: Курс лекцій/ За ред. І. В. Бичка. 2-ге вид., К., 1994.

2. Загороднюк В. П. Філософія науки. – К.: Либідь, 1997.

3. Культенко В. П., Климанський О., Дружинін Д. Соціальна цінність філософії науки // Гілея: науковий вісник. – 2017. – Випуск 116. – С. 178-180.

4. Руткевич М. И., Лоцман И. Я. Діалектика и наукове пізнання. – М.: Мисль, 1994.

References

1. Dobronravova I. S. Naukove bachenня mistsia liudynu u sviti // Filosofiia: Kurs lektzii/ Za red. I. V. Bychka. 2-he vyd, K., 2004.

2. Zahorodniuk V. P. Filosofiia nauky. – K.: Lybid, 2007.

3. Kulutenko V. P., Klymanskyi O., Druzhyinin D. Sotsialna tsinnist filosoffi nauky // Hileia: naukovyi visnyk. – 2017. – Vypusk 116. – S. 178-180

4. Rutkevych M. Y., Lotsman Y. Ya. Dialektyka y naukovye piznannia. – M.: Mysl, 2014.

УДК 32. 327. (438+437)

**ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ
В ОБ'ЄДНАНІЙ ЄВРОПІ XXI СТОЛІТТЯ**
**FUNDAMENTAL FUNCTIONS OF DEMOCRACY
IN A UNITED EUROPE IN THE XXI CENTURY**

Рябека Є. О.,
здобувач, Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова
(Київ, Україна),
e-mail: riabeka20@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-9812-0574

Ryabek Ye. O.,
Applicant, National Pedagogical University
named after M.P. Drahomanov (Kyiv, Ukraine),
e-mail: riabeka20@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-9812-0574

Аналізується сутність та основні функції демократії в сучасній Європі; автор стверджує, що демократичний політичний режим у об'єднаній Європі став каркасом для реалізації достатньо гнучкої та ефективною системи управління (при всіх її недоліках). У цьому контексті можна вести мову про управлінсько-репрезентативну функцію демократії як механізму забезпечення та узгодження інтересів багатьох суб'єктів соціально-політичної й економічної взаємодії у рамках ЄС. Демократія уособлює справедливий розподіл ресурсів та благ, що базується на відповідному державному управлінні та місцевому самоврядуванні. У Європейському Союзі демократія стала інструментом забезпечення прав людини, високого рівня добробуту громадян, свободи самовираження та плюралізму у різних сферах суспільного життя. Дієвість та функціональність європейської демократії потребує особливої уваги.

Ключові слова: людина, культура, демократія, держава, політичне управління, свобода.

The essence and main functions of democracy in modern Europe are analyzed; the author argues that the democratic political regime in the united Europe has become a framework for implementing a sufficiently flexible and effective governance system (with all its shortcomings). In this context, it is possible to speak of a managerial-representative function of democracy as a mechanism for securing and reconciling the interests of many actors of socio-political and economic interaction within the EU. Democracy embodies a fair distribution of resources and goods, based on appropriate government and local government. In the European Union, democracy has become a tool for ensuring human rights, high levels of well-being of citizens, freedom of expression and pluralism in various spheres of public life. The effectiveness and functionality of European democracy needs special attention.

Keywords: man, culture, democracy, state, political management, freedom.

Європейська політична історія є історією зародження й багатогранного функціонування демократії. Базові принципи та цінності державного управління та місцевого самоврядування почали формуватися в демократичних країнах Європи задовго до появи Європейського Союзу, але вони визначилися як спільні європейські принципи державного управління, коли у Європі почався процес об'єднання держав у Європейській Союз. Основою розвитку управління у ЄС стали ключові для західної правової доктрини принципи демократії та верховенства права, на яких базується концепція «належного врядування» (“good governance”). Концепція належного врядування складається з формування системи цінностей, політик та інституцій, завдяки яким ефективно управління суспільством здійснюється шляхом взаємодії держави, громадянського суспільства та бізнесу. Залучення всіх зацікавлених сторін у процес прийняття рішень

сприяє: більшій легітимності рішень; рішення будуть досконалішими, оскільки буде використовуватися інтелектуальний потенціал неінституційних учасників; громадськість буде більш інформованою щодо інституцій та процедур прийняття рішень; громадяни та інші неінституційні учасники, отримавши досвід, стануть ініціативнішими та самостійнішими [1, с. 1-2].

Наступними важливими функціями демократії, що логічно доповнюють попередню є комунікативно-інформативна та консолідуюча. У сучасній об'єднаній Європі, особливо після хвиль її розширення, виникла проблема формування загальноєвропейської ідентичності, необхідності консолідувати громадян різних держав на основі спільних цінностей, які мають демократичний характер. В той же час, демократичні механізми не можуть ефективно працювати без належного рівня взаємодії всіх зацікавлених суб'єктів, їх конструктивній комунікації. Для реалізації вищезначених завдань функціональні параметри демократії виявились найбільш оптимальними.

В цьому сенсі фахівці констатують, що Європейська комісія розгорнула на початку 2000 року реформу європейського управління, зробивши її одним зі своїх стратегічних завдань. Нова реформа була спрямована на усвідомлення того, що демократичні інститути європейського і національного рівня повинні докласти всіх зусиль, аби «відновити зв'язок» зі своїми громадянами, і тим самим підвищити ефективність державного управління. У Білій книзі «Про європейське управління» зазначається, що демократія залежить від можливості людей брати участь у публічних дебатах. Для ведення дебатів вони повинні мати доступ до надійної інформації щодо Європейських справ та мати змогу живіть оцінювати процес творення політики на кожному етапі її формування. Великого прогресу у цьому напрямку було досягнуто у 2001 році після прийняття нових норм, що дають громадянам кращий доступ до ку ментів Комісії. Не дивлячись на це, Інституції та держави-члени ЄС повинні у більшому обсязі спілкуватися із широким загалом стосовно проблем ЄС. Політика інформування Комісії та інших Інституцій сприятиме передачі інформації на національному та місцевому рівнях, використовуючи, де це можливо, мережі, місцеві громадські організації, а також національні, регіональні та місцеві уряди. Інформація має бути представлена у вигляді, адаптованому до місцевих потреб та бути доступною усіма офіційними мовами, для того щоб не виключити з процесу творення політики велику частину населення [2, с. 13].

Вочевидь, демократія у ЄС через низку інститутів та процедур виконує не тільки комунікативно-інформативну й консолідуючу функції, а також і контролюючу функцію. Контроль за діяльністю органів державної влади полягає у звітності органів державної влади, збалансуванні відносин між владою та громадськістю. Збалансування в цьому контексті необхідно розглядати крізь призму стримування та противаг, принцип поділу влади за такої функції характерний не лише для державних

органів, а й суспільства загалом. Це пояснюється демократичною складовою врядування, якому саме й притаманна участь населення в управлінні та адмініструванні (безпосередньо або через представників). Відтак і громадський контроль може здійснюватися у двох формах: безпосередній та представницькій. Для першої форми контролю характерним є здійснення громадської експертизи діяльності органів державної влади, звернення громадян до державних органів за відповідною інформацією й участь у звітуванні цих органів за певний період діяльності. Представницька функція контролю наділяє об'єднання громадян (громадські організації), спеціально створені органи контролюючими повноваженнями. В переліку функціональних обов'язків органів такої сфери діяльності зазначається який вид контролю і за якою сферою здійснюватиметься [3, с. 134].

Підтвердженням вищезначеного є те, що Європейська комісія взяла на себе зобов'язання: надавати в режимі онлайн актуальну інформацію про підготовку програмних заходів на всіх етапах прийняття рішень; установити та опублікувати мінімальні стандарти проведення консультацій; посилити спілкування з широкою громадськістю щодо питань загальноєвропейського значення, тим самим даючи людям змогу контролювати процес прийняття рішень на всіх його етапах; в окремих сферах діяльності установлювати партнерські відносини, які виходять за рамки мінімальних стандартів і зобов'язують Комісію проводити додаткові консультації взамін за більші гарантії відкритості та представництва тих організацій, з якими проводяться подібні консультації. Комісія сформулювала п'ять базових принципів, які лежать в основі демократії та належного управління:

- Відкритість. Державні інституції повинні працювати більш відкрито. Спільно з Державами-членами вони повинні активно спілкуватися з громадськістю, інформуючи її про те, що робить ЄС, і які рішення він приймає. Вони повинні користуватися доступною й зрозумілою для широкого загалу мовою. Це має особливе значення для посилення довіри до державних інституцій;

- Участь. Якість, актуальність і ефективність програмних заходів ЄС залежить від забезпечення широкої громадської участі по всій довжині політичного ланцюжка – від початкового задуму до реалізації. Громадська участь у величезній мірі залежить від інклюзивного підходу центральних органів влади при розробці та реалізації програмних заходів ЄС;

- Підзвітність. Необхідно більш чітко визначити ролі різних сторін у законодавчому та виконавчому процесах. Кожна інституція ЄС повинна роз'яснювати й брати на себе відповідальність за те, що вона робить у Європі. Проте існує також потреба в більшій ясності та відповідальності з боку Держав-членів і всіх причетних до розробки та проведення політичного курсу ЄС на будь-якому рівні; – Ефективність. Програмні заходи мають бути ефективними, своєчасними і приносити необхідні результати на основі чітко поставлених

завдань, оцінки майбутнього ефекту і, по можливості, минулого досвіду. Ефективність у рівній мірі залежить від пропорційного способу реалізації політичного курсу ЄС і прийняття рішень на найбільш доцільному рівні;

- Послідовність. Програмні заходи і дії мають бути послідовними і добре зрозумілими. Необхідність взаємної узгодженості в рамках Союзу незмінно зростає: спектр завдань стає ширшим; розширення самого Союзу збільшує внутрішнє розмаїття; а такі глобальні проблеми, як кліматичні та демографічні зміни виходять за межі конкретного політичного фундаменту, на якому був побудований Союз; регіональні та місцеві органи влади дедалі більше втягуються в реалізацію політики ЄС. Узгодженість вимагає сильного політичного керівництва і почуття відповідальності з боку державних інституцій. Це дасть змогу забезпечити послідовний підхід у рамках великої та складної системи [4, с. 16-17].

Реалізація контролюючої функції демократії передбачає активну участь громадян у публічній політиці, їхню обізнаність щодо суспільних справ, їх бажання, знання та навички щодо вирішення соціальних проблем. У цьому контексті варто зазначити, що у об'єднаній Європі за допомогою різних методів відтворюються мобілізуюча та стимулююча функції демократії. Логіка демократичного процесу є простою й ефективною одночасно – якщо бажаєш кращого життя, то не будь байдужим, приймай участь у суспільних справах.

З точки зору Т. Сегеди, участь населення у формуванні публічної політики як вимога глобального суспільного розвитку сприяє мінімізації негативних наслідків глобалізації, налагодженню комунікації та взаємодії між суб'єктами публічного управління та адміністрування, створенню механізмів визначення суспільних потреб й інтересів, їх узгодженню та забезпеченню, вирішенню суспільнозначущих завдань і досягненню суспільнозначливих цілей. За умови взаємодії влади і суспільства виконуються основні функції публічної політики: артикуляція суспільних інтересів; публічний контроль за діяльністю влади та станом справ у суспільстві, державі, економіці та в соціальній сфері; вплив на формування державної політики, політична проєкція громадян» [5, с. 203].

Варто зауважити, що деякі країни ЄС, стимулюючи активність власних громадян щодо участі у суспільно-політичному житті, у виборах зокрема, започаткували чіткі вимоги у цій царині та навіть покарання за не виконання громадянського обов'язку.

Так, у Бельгії перша неявка на вибори без поважної причини карається штрафом в 50 євро. У разі повторного порушення сума штрафу збільшується до 125 євро. Після четвертого «прогулу» громадянин позбавляється виборчих прав на десять років, а також можливості отримати посаду на держслужбі. У Греції відсутність виборця у країні на момент виборів не є поважною причиною для неучасті у голосуванні. Громадяни, які на момент виборів будуть знаходитись за кордоном

зобов'язані проголосувати задалегідь. Крім штрафів за неявку, можуть послідувати більш серйозні санкції аж до арешту і тюремного ув'язнення на термін від одного місяця до одного року, а також позбавлення звань і посад [6].

Такі заходи мають не ліберальний характер, при цьому є дієвими у відтворенні мобілізуючої та виховної функцій у межах демократичного політичного режиму. У цілому для оптимізації участі громадян у демократичних процедурах європейські країни створили різноманітні можливості для волевиявлення. Основна мета полягає не у примушуванні до демократії, а у вихованні демократичної політико-правової культури переважно не репресивними методами.

Зокрема, досвід країн-членів ЄС, як загальносвітовий досвід в цілому, показує, що механізми реалізації права голосу на виборах не за місцем, включення до списків виборців можуть бути різноманітними. До них належать, наприклад, голосування за відкріпними посвідченнями на спеціально визначених дільницях (Австрія), голосування на території дипломатичних і консульських представництв (Естонія, Іспанія, Латвія тощо), голосування поштою (Австрія, Бельгія, Великобританія, Греція та низка інших країн), голосування за довіреністю (Бельгія, Великобританія, Нідерланди, Франція), голосування за місцем перебування – вдома, в лікарнях тощо (Греція, Латвія, Литва). До новітніх технологій голосування можна віднести голосування через Інтернет: кожен виборець за бажанням отримує на електронну пошту ім'я та пароль доступу і може реалізувати своє активне виборче право у будь-якому місці, де є зв'язок з мережею Інтернет. У той же час обрання одного з цих механізмів має враховувати й інші принципи виборчого права – принцип рівності, за яким кожен виборець повинен мати ту ж кількість голосів, що і будь-який інший, а також принцип таємності голосування. Тому в процесі визначення технології голосування держава повинна обов'язково врахувати, чи не призведе створення механізмів забезпечення одного принципу виборчого права до порушення інших, не менш важливих принципів. Саме цим і пояснюється той факт, що на рівні ЄС відсутні будь-які однозначні рекомендації щодо застосування/незастосування тих чи інших технологій голосування [7, с. 24].

Отже, демократія як політичний режим, що базується на свідомій участі громадян у житті країни, виконує виховну та просвітницьку функції. Під впливом демократичних процесів, що відбуваються у сучасній об'єднаній Європі трансформується політико-правова культура та свідомість громадян. Важливими ознаками демократичної політичної культури є розуміння того, як улаштована політична система, знання основ законодавства, процедур і регламентів суспільної взаємодії, співвідношення і позиції політичних сил і партій. В умовах демократизації суспільства політична культура виступає як культурні відносини між правителями і тими, ким правлять; як культура дотримання прав і обов'язків кожним громадянином; як правова культура, як

культура міжнаціональних відносин та культура політичної влади. Вирішальну роль у цьому процесі має відігравати громадянське суспільство, в якому головною діючою особою є людина зі своєю системою запитів та інтересів, відповідною системою цінностей [8, с. 6].

Вочевидь, демократія спонукає громадян до отримання знань, здобуття освіти, що знайшло своє підтвердження у державах ЄС. Експерти переконують, що між освіченістю й демократичними цінностями існує прямий зв'язок: у демократичному суспільстві зміст і практика освіти підтримують навички й традиції демократичного врядування.

Як відомо на рівні керівних органів ЄС було прийнято низку документів, що сприяють розвитку демократичної, громадянської, правової, політичної освіти населення. Тобто демократична влада об'єднаної Європи демонструє свою чітку спрямованість на реалізацію виховної та просвітницької функцій за допомогою системи освіти, громадських та волонтерських організацій.

В якості ілюстрації попередньої тези зауважимо, що у 1999 р. Радою Європи була прийнята «Декларация та програма освіти для демократичного громадянства, заснованого на правах і обов'язках громадян» в якій зазначалося, що навчання демократії повинно стати значущим компонентом всієї освітньої, виховної, культурної та молодіжної політики і практики. З метою подальшого розвитку громадянського суспільства і громадянської освіти у 2000 р. міністри освіти європейських країн прийняли «Краківську резолюцію і проект керівних принципів навчання демократії». У резолюції зазначалося, що громадянська освіта ґрунтується на: фундаментальних принципах поваги до прав людини, плюралізму та демократії й верховенства права; зосереджує увагу на правах і обов'язках громадян, озброєнні їх компетенціями, необхідними для участі у житті суспільства, виховує повагу до різноманітності; відіграє важливу роль у боротьбі проти насильства, ксенофобії, расизму, агресії, націоналізму та нетерпимості; сприяє збереженню соціальної однорідності, дотриманню соціальної справедливості й загального блага; зміцнює громадянське суспільство шляхом підвищення рівня освіченості громадян й формування в них демократичних умінь, тобто має на меті підготувати молодь і доросле населення до активної участі у житті демократичного суспільства. Відповідно до Краківської резолюції, громадянська освіта ґрунтується на багатовимірному підході до громадянства, що включає:

- 1) політичний вимір – участь у процесі прийняття рішень та використання політичної влади;
- 2) правовий вимір – знання та використання прав громадянина, дотримання його обов'язків;
- 3) культурний вимір – повага до історії і культури інших народів, внесок у розбудову мирних міжнаціональних відносин;
- 4) соціальний та економічний вимір – боротьба з бідністю та відчуженням, пошук нових форм праці і зміцнення громади, виявлення економічних чинників розвитку демократичного суспільства;

5) європейський вимір – усвідомлення єдності та багатоманітності європейської культури, навчання жити в європейському контексті;

6) глобальний вимір – усвідомлення та сприйняття глобальної солідарності [9, с. 60-61].

Отже, до основних функцій демократії у об'єднаній Європі варто віднести управлінсько-репрезентативну, контролюючу, комунікативно-інформативну, консолідуючу, регулюючу, просвітницьку, виховну та ін. Єдиний комплекс функцій здійснюваних, демократичними політичними режимами у ЄС забезпечує перманентне відтворення народовладдя у різних формах.

Як відомо європейська демократія пройшла довготривалу еволюцію в якій класичні ліберальні ідеї, були доповнені соціалістичними та консервативними. У зв'язку з цим особливу зацікавленість дослідників викликає **ідеологія «демократичного соціалізму» та її роль у реформуванні сучасної Європи.**

Насамперед зазначимо, що «демократичний соціалізм» як соціально-економічна і політична концепція, проголошуючи можливість перетворення капіталізму в соціалізм за допомогою реформ, демократичних інститутів і використання буржуазної парламентської системи, виник наприкінці XIX століття. Поняття «демократичний соціалізм» було використано 1888 року Д. Б. Шоу для позначення соціал-демократичного реформізму. Теоретики демократичного соціалізму – Е. Бернштейн, Б. Каутський, Г. Гейтекелл, Дж. Коул, А. Кросленд, Г. Ласкі, Г. Морртсон, Дж. Стейгі, М. Філліпс, М. Томас, Ф. Штенберг, тлумачать соціалізм як соціально-моральний ідеал, що складається як результат реформістських заходів, покликаних забезпечити класову гармонію, загальне благоденство і справедливий розподіл доходів у рамках капіталістичного виробництва і буржуазного ладу. Замість суспільної державної власності базових галузей промисловості як загального надбання народу, що становить матеріальну базу соціалізму, прихильники демократичного соціалізму пропонують як таку базу державний контроль, який полягає у частковому і непрямому регулюванні економічного розвитку шляхом програмування, оподаткування, участі в прибутках, залучення працівників до управління виробництвом та ін. [10].

Звертаючись до історії зазначимо, що ідеологи соціал-демократичного напрямку Е. Берштейн, Ф. Лассаль та К. Каутський, незважаючи на нещадну критику лівих радикалів на чолі з В. Ульяновим (Леніним) розробили доктрину “демократичного соціалізму” згідно з якою:

- визнавалась доцільність і можливість переходу до соціалізму в результаті послідовного реформування основних інститутів буржуазного суспільства, зокрема, державного регулювання економічної діяльності на принципах змішаної економіки, яка полягає у збереженні приватної власності і функціонування інших форм власності;

- заперечувалась необхідність диктатури пролетаріату як революційного засобу утвердження майбутнього соціалістичного ладу. Соціалізм ви-

значався як суспільно-економічна формація, яка будуватиметься не в результаті класової боротьби і революційної ліквідації капіталізму, а шляхом реформ;

- проголошувалася політичною основою майбутнього ладу демократія в її ліберальному тлумаченні, складовими якої у соціально-економічній сфері визначалися: самоврядність робочих колективів і фермерів; участь профспілок у розробці національної економічної політики; участь у прийнятті рішень трудящих на рівні компаній і підприємств; розробка й підтримка соціальних програм, направлених на забезпечення зростання середнього класу, досягнення вищого рівня політичної, соціальної, економічної свободи, соціальної рівності й справедливості, особливо у сфері освіти, охорони здоров'я, культури й інформації;

- у міжнародному плані – розробка і підтримка програм, що забезпечують стабільність у світі [11, с. 134].

Фактично ідеологія «демократичного соціалізму» у XX ст. була покладена в основу «європейської ідеї держави всезагального добробуту», яка послабила доктрину соціальної нерівності та сповідувала ідею забезпечення добробуту громадян шляхом реалізації соціальної справедливості, досягнути якої, на думку теоретиків, можна лише в межах відповідного міждержавного союзу. Такий міждержавний союз має відповідати інтересам держав, які входять до нього, долати егоїзм політично та економічно сильних держав, захищати слабких, впроваджувати ефективні паритетні засади суспільного розвитку. Основним принципом утворення такого міждержавного союзу мають виступати рівність та свобода громадян. Загальною, формальною ознакою реалізації такого принципу, який слугує основою об'єднання, є рівність людей перед законом, що є основним атрибутом правової держави. Таким чином, європейська ідея кінця XX ст. спрямовується на забезпечення блага народу шляхом гарантування: 1) фізичної безпеки громадян (індивідуальна свобода); 2) соціальної безпеки (матеріальні умови, свободи, подолання соціальних відмінностей). Це вказує на принципову відмінність європейської держави від євразійської, яка не втручається в питання розподілу суспільного блага, забезпечення матеріального та культурного добробуту громадян. Це вказує на те, що у XX ст. формується нова модель європейської держави, яка приводить до утвердження у сучасній практиці таких понять, як «соціальна держава», «правова держава» та «держава загального добробуту» [12, с. 62].

Можна стверджувати, що ідеологія «демократичного соціалізму» органічно поєднали переваги лібералізму щодо пріоритетності прав й свобод людини, відсутності насильницьких методів соціальних змін, утвердження верховенства права та інше, з соціалістичними ідеями – захист людини праці, відсутність різкого соціального розшарування, впливова позиція держави щодо підтримання соціальної стабільності тощо. Саме на цих ідеях почалося створення й подальше реформування сучасного “Європейського дому”.

Носіями ідеології “демократичного соціалізму” (повністю або частково) стали не тільки різноманітні соціал-демократичні партії, організації та рухи, які є достатньо впливовими у Європі, а й політичні сили, які сповідують “синтетичну ідеологію” – поєднання у одній політичній платформі ліберальних, неоліберальних, соціалістичних, християнських та інших ідей.

На думку науковців, у контексті раціонально-критичної парадигми соціал-демократизм означає цивілізований рівень розвитку соціуму. Це концептуальне визначення відкритого демократичного суспільства, спрямоване на відтворення гуманістичної системи цінностей, культури влади і політики, відповідальності владних інституцій, легітимації відповідних структур, політиків тощо. Саме цінності соціальної демократії відтворюють специфіку цивілізованого суспільства, втілюють ідеали свободи особистості, духу, цінності правової соціальної держави. Соціал-демократія основу свободи вбачає не у приватній власності, а в рівності прав і можливостей, в політичній і соціальній захищеності. Відповідно до соціал-демократичної ідеології, її базовими цінностями є свобода, рівноправність, соціальна справедливість і солідарність. У політичній сфері це означає утвердження здобутків парламентської демократії, що дозволяє більшості реалізовувати свої політичні інтереси, враховуючи при цьому права меншості. В економічній галузі – оптимальне співвідношення державного регулювання і ринкового саморегулювання, що засновується на частковому плануванні і розширеній компетенції держави в керівництві господарством, з одного боку, та гнучким, ринком, – з другого, тобто класичними прийомами європейської соціал-демократії у цій сфері, які вирішують проблеми економічного зростання та зайнятості. У соціальній сфері – надання всім громадянам рівних шансів для досягнення життєвого успіху, створення умов для гідного життя кожного, відродження духу співпраці й солідарності, зміцнення партнерства між державою, профспілками і суспільними групами [13, с. 121-122].

Загалом, на переконання фахівців, найважливішим у теоретичних розробках європейської соціал-демократії залишається концепція “демократичного соціалізму”. Як офіційна доктрина, вона існує вже понад сто років. Основний її принцип – парламентська боротьба в межах чинного законодавства. При цьому завжди підкреслюється, що “демократичний соціалізм” – явище не статичне, це процес, у якому мають брати участь широкі маси, і не тільки однієї країни. Соціал-демократи порівнюють “демократичний соціалізм” з новим ступенем людської цивілізації, аргументуючи це тим, що в його основу покладено загальнолюдські, а не класові цінності [14, с. 64].

Спираючись на ідеологію “демократичного соціалізму”, після Другої Світової війни у Західній Європі почали активно розбудовувати модель “держави загального добробуту”, яка у національній інтепретації мала свою специфіку у різних європейських країнах.

В. Яценко зауважує, що “державу загального добробуту” називають також соціальною державою, підкреслюючи ту важливу роль, яку має виконувати держава для вирішення й регулювання соціальних проблем. Це держава, найважливішим напрямом діяльності якої є забезпечення добробуту і розвитку усіх своїх громадян. Під досить абстрактним поняттям “загальний добробут” розуміють конкретні напрями діяльності держави щодо організації системи освіти, охорони здоров’я та забезпечення житлом (соціальні служби), боротьби проти бідності і соціального відторгнення, ліквідації будь-яких форм дискримінації тощо. Розвиток демократичних принципів у європейських країнах відбувався за рахунок поступового розширення соціальної бази демократії та розширення прав громадян. Прийнято виділяти три групи прав – громадянські, політичні та соціальні і, відповідно, говорити про три види або ступені громадянства, де соціальне громадянство відображає найвищий ступінь гарантій прав людини. Соціальні права стали реальністю відносно недавно в порівнянні з двома іншими групами прав – у XX столітті. Ці права мають свою специфіку, вони не так чітко окреслені, як громадянські й політичні. У різних країнах соціальні гарантії значно відрізняються за змістом та обсягом. Соціальні права належать до сфери перерозподілу доходів на підставі існуючих у суспільстві уявлень про справедливість. Розвиток соціальних прав підвищує матеріальну цінність приналежності до соціальної держави і, таким чином, закріплює легітимність національного уряду і державну лояльність [15, с. 128-129].

Втілення ідей “демократичного соціалізму”, зокрема “держави загального добробуту”, на теренах Європи відобразилось у національних системах соціального захисту населення. Зокрема, експерти виокремлюють чотири моделі організації соціального захисту: корпоративну, або консервативну (Німеччина, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург), соціал-демократичну, скандинавську (Швеція, Данія, а також Фінляндія), англосаксонську, або бевіриджіанську (Велика Британія, Ірландія) та південно-європейську, або латинську (Греція, Португалія, Іспанія, Південь Італії) [16].

Серед сучасних європейських держав можна виокремити щонайменше два типи країн із принципово різним співвідношенням відсотків участі держави, працівника і роботодавця у фінансуванні соціальних програм:

1. Країни соціально зорієнтованої ринкової економіки (Німеччина, Франція), де бюджетні відрахування і страхові внески працівника й роботодавця на соціальні заходи приблизно однакові; основними каналами перерозподілу виступають державні та приватні (але такі, що контролюються державою) соціально-страхові фонди;

2. Країни так званого ринкового соціалізму (Швеція, Данія), де значний відсоток соціальних витрат несе держава, а основним каналом перерозподілу виступає бюджет [17, с. 266].

Разом з тим, ідеологічні постулати “демократичного соціалізму” не знайшли свого належного

втілення у окремих країнах Центральної та Східної Європи.

Порівнюючи ситуацію з демократичними та соціальними трансформаціями у різних регіонах Європи, фахівці констатують, що наприкінці ХХ ст. у країнах Західної Європи основними напрямками нового соціально-економічного розвитку були проголошені: індустріалізація та інформатизація суспільства, запровадження заходів щодо збереження довкілля, демократизація, підвищення соціального добробуту населення, забезпечення доступної якісної освіти й охорони здоров'я, розширення сфери свободи людини тощо. Водночас на прикладі східноєвропейських країн була доведена неефективність сліпого копіювання моделей модернізації країн Заходу та необхідність пошуку нових рішень. Власне, шлях економічної лібералізації та політичної демократизації, який орієнтувався на запозичення моделей західних демократій, виявив низку негативних наслідків, серед яких: а) стихійне соціальне розшарування та поляризація суспільства за рівнем прибутків; б) стрімке зменшення відсотка середнього класу; в) наявність національної та конфесійної неоднорідності населення, що стало однією з причин конфліктів; г) розвиток негативних традицій політичної культури, спрямованих на "сильну владу" та патерналістську державу; д) зростання апатії та відчуженості громадянського суспільства [18, с. 64].

Таким чином, реалізація ідеології "демократичного соціалізму" на теренах сучасної Європи є спробою знайти компроміс між інтересами держави, людини, суспільства, приватного капіталу тощо. Пропорційне узгодження різноманітних інтересів соціальних суб'єктів у європейських країнах сприяло послабленню (зняттю) окремих соціальних конфліктів та протиріч.

У підсумку зауважимо, що особливості становлення та розвитку європейської демократії обумовлені глибокими історичними витоками та причинами, політико-правовою спадщиною стародавніх греків та римлян, інтелектуальною міццю мислителів різних епох. Розвиток демократії являє собою відображення прагнення народів Європи до свободи та справедливих соціальних стандартів. Генеза народотворення на Європейському континенті виявилась різновекторною та непослідовною – в процесі розповсюдження демократичної форми правління у Європі ми можемо спостерігати періодичні авторитарні та тоталітарні реверси. Однак, поширення демократії на теренах Європи стало невідворотним процесом, яке охопило значну кількість держав.

Вочевидь, сутність та основні параметри європейської демократії мають яскраво виражений антропоцентричний та аксіологічний характер. Демократичні норми та процедури спрямовані, перш за все, на захист прав та свобод людини як найвищої цінності соціального розвитку. У сучасній Європі відбувається постійний пошук нових форм участі громадян у демократичних процесах з одночасним збереженням традиційності та спадковості демократичного врядування.

На сьогоднішній день можна стверджувати, що основними функціями демократії в об'єднаній Європі ХХІ століття є: управлінсько-репрезентативна, контролююча, комунікативно-інформативна, консолідуюча, регулююча, просвітницька, виховна тощо. Вищезначені функції становлять єдиний комплекс технологій, процедур, алгоритмів демократичного способу існування соціальних систем на теренах Європи. Вони реалізуються виходячи з принципів взаємодовнювання та взаємообумовленості.

Сучасна європейська демократія базується на постулатах різноманітних ідеологій, зокрема лібералізму, неолібералізму, консерватизму, "демократичного соціалізму" тощо. Зокрема, ідеологія "демократичного соціалізму" стала квінтесенцією лібералізму та соціалізму, акцентувавши увагу на правах людини, соціальному захисті населення, рівноправному існуванні різних форм власності, визнанні координуючої та стратегічної ролі держави у соціальних процесах. Спираючись на наведені вище постулати європейські країни спромоглися розбудувати дієві системи соціального захисту населення, зменшити соціальне розшарування та послабити соціальні протиріччя.

Список використаних джерел

1. Шевчук Б. М. Європейські принципи належного врядування та реформа системи виконавчої влади України / Б. М. Шевчук. // Демократичне врядування. — 2012. — Вип. 9. — С. 1-9. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2012_9_8
2. Європейське врядування. Біла книга / Комісія європейських співтовариств Брюссель, 25.7.2001 com (2001) остаточна редакція [Електронний ресурс]. — 40 с. — Режим доступу: http://pravo.org.ua/files/konstutyc/WHITE_BOOK_UKR_REV.pdf
3. Зозуля В. О. Функції демократичного врядування в умовах глобалізації / В. О. Зозуля // Інвестиції: практика та досвід. — 2017. — № 17. — С. 132-136
4. Міжнародна практика заходів, спрямованих на зміцнення довіри між державою та організаціями громадянського суспільства Проект на замовлення Координатора проектів ОБСЄ в Україні Альбена Куюмджиева, Короткостроковий експерт ОБСЄ. — 2010. — 136 с. — Режим доступу: <https://www.osce.org/uk/ukraine/75885?download=true>
5. Сегеда Т. Зарубіжний досвід формування механізмів публічної політики / Т. Сегеда // Державне управління та місце самоврядування. — 2014. — Вип. 2(21). — С. 201-213.
6. Белоус Н. Нужно ли наказывать украинцев за неявку на выборы? [Електронний ресурс] / Н. Белоус. — 2017. — Режим доступу: <https://112.ua/mnenie/nuzhno-lipakazyvat-ukraincev-za-neyavku-na-vybory-416820.html>
7. Выборы в Европейском Союзе / За ред. Ковриженка Д.С.; Лабораторія законодавчих ініціатив. — К.: ФАДА, ЛТД, 2006. — 156 с.
8. Рудич Ф. М. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: політологічний контекст: Метод. розроб. для магістрів юридичного факультету КУТЕПу / Ф. Рудич. — К., 2002. — 25 с.
9. Василенко О. В. Становлення і розвиток громадянської освіти в європейських країнах [Електронний ресурс] / О. В. Василенко. — 2014. — С. 59-64. — Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/>
10. Сіренко В. Лібералізм і демократичний соціалізм — чи є різниця? [Електронний ресурс] / В. Сіренко // Голос України. — 23 травня 2006 р. — Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/217689>

11. Бутенко С. С. Основні характеристики ліберального, соціалістичного, марксистського та консервативного філософсько-правових трактувань власності, які сформувалися за нових часів / С. С. Бутенко // Держава та регіони. Сер. Право. — 2017. — Вип. 2. — С. 130-140.
12. Войтович Р. В. Філософсько-методологічний аналіз становлення ідеї європейської інтеграції / Р. В. Войтович // Інвестиції: практика та досвід. — 2011. — № 3. — С. 60-63.
13. Прутуляк С. І. Український вимір світової соціал-демократії періоду постбіполярності: пошук оптимальної моделі взаємодії / С. І. Прутуляк // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. — 2013. — № 3. — С. 119-128.
14. Рябіка В. Сучасна європейська соціал-демократія: досвід і проблеми / В. Рябіка // Політичний менеджмент. — 2005. — № 6. — С. 58-65.
15. Ященко В. Гендер і “державна загального добробуту” в країнах Західної Європи / В. Ященко // Політичний менеджмент. — 2008. — № 3(30). — С. 128-140.
16. Дериглазова Л. В. Закат социальной Европы? / Л. В. Дериглазова // Международный альманах “Европа”. Вып. 3. Тюмень: Изд-во Тюменского государственного университета, 2003. — Режим доступа: http://www.tempus.isu.ru/learn_mat.html
17. Скворонський Д. М. Сучасні моделі соціальної держави / Д. М. Скворонський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки : збірник наукових праць. — 2016. — № 850. — С. 264-271.
18. Масленников А. А. Социальные аспекты глобализации и вызовы завтрашнего дня / А. А. Масленников // Социальное государство: концепция и сущность : докл. Ин-та Европы. — М. : Огни, 2004. — № 138. — С. 60-65.
11. Butenko SS Basic characteristics of liberal, socialist, Marxist and conservative philosophical and legal interpretations of property, which were formed in modern times / SS Butenko // State and Regions. Avg. Right. - 2017. - Vip. 2, pp. 130-140.
12. Voitovich RV Philosophical and methodological analysis of the formation of the idea of European integration / RV Voitovich // Investments: practice and experience. - 2011. - № 3. - P. 60-63.
13. SI Prytulyak, Ukrainian Dimension of World Social Democracy in the Post-Bipolarity Period: Searching for the Optimal Model of Interaction / SI Prytulyak, // Precarpathian Bulletin of the NTSh. Opinion. - 2013. - № 3. - P. 119-128.
14. Ryabika V. Modern European Social Democracy: experience and problems / V. Ryabika // Political Management. - 2005. - № 6. - P. 58-65.
15. Yashchenko V. Gender and the “welfare state” in Western Europe / V. Yashchenko // Political management. - 2008. - No. 3 (30). - P. 128-140.
16. Deriglazova LV The sunset of social Europe? / LV Deriglazov // International almanac “Europe”. Issue 3. Tyumen: Publishing House of Tyumen State University, 2003. - Access Mode: http://www.tempus.isu.ru/learn_mat.html
17. Skovronsky DM Modern models of the social state / DM Skovronsky // Bulletin of the National university “Lviv Polytechnic”. Series: Law: Collection of scientific works. - 2016. - № 850. - P. 264-271.
18. Maslennikov AA Social Aspects of Globalization and the Challenges of Tomorrow / AA Maslennikov // The Social State: Concept and Essence: Dokl. In-that Europe. - M.: Ogn, 2004. - № 138. - P. 60-65.

References

1. B. Shevchuk, European Principles of Good Governance and the Reform of the Executive System of Ukraine / BM Shevchuk. // Democratic governance. - 2012. - Vip. 9. - P. 1-9. - Access mode: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2012_9_8
2. European governance. White Paper / Commission of the European Communities Brussels, 25.7.2001 com (2001) final [electronic resource]. - 40 sec. - Access mode: http://prav.org.ua/files/konstatyvc/WHITE_BOOK_UKR_REV.pdf
3. Zozulya VA Functions of democratic governance in the conditions of globalization / VO Zozulya // Investments: practice and experience. - 2017. - № 17. - P. 132-136
4. International practice of confidence-building measures between the state and civil society organizations Project commissioned by the OSCE Project Coordinator in Ukraine Albena Kuyumdzhieva, OSCE Short-Term Expert. - 2010. - 136 p. - Access mode: <https://www.osce.org/uk/ukraine/75885?download=true>
5. Szeged T. Foreign experience in the formation of public policy mechanisms / T. Szeged // Public administration and local self-government. - 2014. - Vip. 2 (21). - P. 201-213.
6. Belous N. Should the Ukrainians be punished for failing to vote? [Electronic resource] / N. Belous. - 2017. - Access mode: <https://112.ua/mnenie/nuzhno-li-nakazyvat-ukraincev-za-neyavku-na-vybory-416820.html>
7. Elections in the European Union / Ed. D. Kovryzhenko Laboratory of Legislative Initiatives. - K. : FADA, LTD, 2006. - 156 p.
8. FM Rudich Political system and institutions of civil society in modern Ukraine: political context: Method. development for masters of law faculty of KUTEP / F. Rudich. - K., 2002. - 25 p.
9. Vasilenko OV Formation and development of civic education in European countries [Electronic resource] / OV Vasilenko. - 2014. - P. 59-64. - Access mode: <http://lib.iitta.gov.ua/>
10. Sirenko V. Liberalism and democratic socialism - is there a difference? [Electronic resource] / V. Sirenko // Voice of Ukraine. - May 23, 2006 - Access Mode: <http://www.golos.com.ua/article/217689>

УДК141:572:1+101/378

**АНТРОПОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ТВОРЧОСТІ
ЯК ФЕНОМЕНУ ДУХОВНО-СОЦІАЛЬНОГО
БУТТЯ****ANTHROPOLOGICAL
DIMENSIONS CREATIVITY
AS A PHENOMENON SPIRITUAL-SOCIAL BEING****Руденко Т. П.,**кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії,
Національний технічний університет України
«КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна, Київ),
e-mail: tamararud@ukr.net,
ORCID (<https://orcid.org/0000-0003-2430-2225>)**Потіщук О. О.,**кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії,
Національний технічний університет України
«КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна, Київ),
e-mail: potya@ukr.net,
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9767-237X>**Rudenko T. P.,**Candidate of Philosophy, Associate Professor,
Department of Philosophy, National Technical
University of Ukraine «KPI them. Igor Sikorsky»
(Ukraine, Kiev), e-mail: tamararud@ukr.net,
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2430-2225>**Potishchuk O. O.,**Candidate of Philosophy, Associate Professor,
Department of Philosophy, National Technical
University of Ukraine «KPI them. Igor Sikorsky»
(Ukraine, Kiev), e-mail: potya@ukr.net,
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9767-237X>

У статті досліджено явище творчості в історичній ретроспективі. Так, можна визначити, що творчість відіграє важливу роль у структурі людської діяльності, її роль буде продовжувати зростати. Слід мати на увазі, що створення нового культурного та соціального простору та соціально-економічної сфери залежатиме від обставин, за яких стратегія творчої та синтезуючої діяльності повинна стати її основою, а також від того, як ідеї справжнього гуманізму, моральної відповідальності та свободи. Провідна роль держави повинна бути спрямована на розвиток освіти, науки, творчих здібностей особистості. Метою наукового дослідження є обґрунтування антропологічних вимірів творчості як феномену духовно-соціального буття. Застосовані методи: у дослідженні використовуються загальнонаукові методи, і системний підхід. Основні одержані висновки: 1) розглянуто проблему творчості в історичній ретроспективі; 2) отримані результати дослідження можуть стати певною методологічною базою для подальшої розробки проблем, що пов'язані з розумінням сутності людини, розкритті її творчих потенцій, синтезу різних форм діяльності; 3) результати дослідження стануть підґрунтям для розробки проблем форми творчого синтезу, ефективного застосування творчих здібностей людини у підтримці стабільності та культурного розвитку українського суспільства.

Ключові слова: творчість, антропологічні виміри, творча діяльність, форми творчого синтезу, творчий потенціал особистості, соціальне буття.

The article explores the phenomenon of creativity in historical retrospect. Yes, it can be determined that creativity plays an important role in the structure of human activity, its role will continue to grow. It should be borne in mind that the creation of a new cultural and social space and socio-economic sphere will depend on the circumstances under which the strategy of creative and synthesizing activity should become its basis, as well as how the ideas of true humanism, moral responsibility and of freedom. The leading role of the state should be directed to the development of education, science, creative abilities of the individual. The purpose of the scientific research is to substantiate the anthropological dimensions of creativity as a phenomenon of

spiritual-social being. Used methods: of the research are general scientific methods and system approach. Basic got results: 1) the problem of creativity in the historical retrospective is considered; 2) the results of the research can become a definite methodological basis for the further development of problems related to the understanding of the essence of man, the disclosure of its creative potential, the synthesis of various forms of activity; 3) the results of the research will become the basis for the development of problems of forms of creative synthesis, effective use of creative abilities of a person in maintaining stability and development of Ukrainian society.

Keywords: creativity, anthropological dimensions, creative activity, forms of creative synthesis, creative potential of the personality, social being.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Однією з головних цінностей людського буття виступає творчість. У сучасному соціально-культурному просторі спостерігається перехід від вивчення об'єктивної сутності буття людини, суспільства до однієї з найважливіших якостей людини – творчості, що передбачає розвиток духовного потенціалу особистості та є продуктивною людською діяльністю.

Осмислення творчості як феномену духовно-соціального буття дасть можливість визначити шляхи вдосконалення творчих здібностей людини, виховати гармонійну особистість, яка б змогла протистояти тим негативним явищам, які ми спостерігаємо у сучасному суспільстві.

Реалії сьогодення свідчать, що у всіх сферах суспільного життя відбуваються перетворення, змінюється значимість старих цінностей, на їх місце висуваються нові, тому суспільство повинно разом з діяльністю державних інституцій сприяти формуванню особистості, властивості якої відповідали б моральним нормам, принципам гуманізму, соціальній справедливості. У формуванні нової соціально-культурної реальності провідне місце повинно належати творчості.

Людина створює культуру, а культурне буття індивіда визначається тільки в соціальній системі, яка функціонує як надіндивідуальне утворення, яке має свої закони існування та розвитку. Індивід може себе реалізувати як особистість лише тоді, коли він взаємодіє з іншими. Соціально-культурний розвиток неможливий без формування творчої особистості.

В реалізації цього завдання провідну роль повинна виконувати держава, а різні соціальні інститути повинні приймати активну участь у вирішенні цієї проблеми. Ефективне застосування творчих здібностей людини буде сприяти стабільності та культурному розвитку України.

Метою наукового дослідження є обґрунтування антропологічних вимірів творчості як феномену духовно-соціального буття. Реалізація мети полягає у вирішенні дослідницьких завдань: узагальнити та проаналізувати сучасні знання про творчість та основні форми творчої діяльності людини; обґрунтувати концепцію творчості як феномену духовно-соціального буття; охарактеризувати специфіку творчості в історичному контексті; визначити основні тенденції розвитку форм творчого синтезу; розкрити особливості реалізації творчих потенцій особистості в умовах соціально-культурних змін сучасного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на яку спираються автори. Проблематика дослідження зумовила здійснити аналіз робіт сучасних західних дослідників, що стосуються загальної характеристики творчості. Ці дослідження представлені працями Х. Андерсона, Ф. Баррона, З. Гетзеля, У. Денніса, Е. Кестлера, Дж. Роберта, Р. Стернберга та інших. Вивченням творчої активності людини займалися Дж. Гілфорд, С. Колел, Е. Морен, Г. Олпорт, К. Піковер, Х. Уалберг та інші дослідники. Досягнення вказаних авторів ґрунтуються переважно на емпіричному матеріалі, при цьому є недостатність теоретичних висновків та узагальнень.

В обґрунтуванні антропологічних вимірів творчості у дослідженні використані головні ідеї сучасних дослідників, які розглядали творчість у її загальному вигляді, творчу сутність людини (С. Аверінцев, В. Баранівський, М. Бахтін, В. Біблер, В. Гордон, В. Губін, О. Клепиков, Г. Костюк, П. Крамар, Г. Лозанов, О. Матюшкін, М. Мамардашвілі, В. Муляр, І. Надольний, Б. Новіков, А. Ручка, В. Стрелков, А. Шумілін та інші), розвиток і саморозвиток людини (А. Альгін, М. Гончаренко, Н. Козлова, І. Кон та інші).

Дослідження М. Бердяєва, С. Грузенберга, В. Енгельмейера, Т. Райнова, Л. Ферсмана зробили значний внесок у розробку проблеми творчих процесів мислення.

Соціально-філософський вимір дослідження обумовив звернення до праць, які присвячені питанням соціально-культурного розвитку людини: В. Андрущенко, І. Бойченко, О. Бурова, Л. Губерський, Н. Михальченко, В. Табачковський та інші. Проведений аналіз досліджень і публікацій дав можливість прийти до висновку щодо наявності потреби в осмисленні антропологічних вимірів творчості як феномену духовно-соціального буття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з головних цінностей людського буття є творчість. Творчість є процесом створення нового, невідомого, того чого ще не існувало, а також є діяльністю, яка спрямована на вдосконалення, поглиблення, нову інтерпретацію вже відомого, освоєного, винайденого. Постійно відбувається розширення меж творчої діяльності, але і цим творчість не обмежується, бо зведення її лише до продукування матеріальних і духовних цінностей приводить до однобічного погляду на творчість.

У процесі життєдіяльності людина усвідомлено сприймає і перетворює навколишній світ, і пізнаючи, освоюючи його, вона бачить його недосконалість (чим виправдовує людське призначення) і намагається змінити його, творить світ та виявляє тим самим свою сутність. І чим більше в людині можливостей змінювати світ, тим в більшій мірі вона може виразити себе, пізнавати і самовдосконалюватись, а творчість у цьому контексті – більш адекватний спосіб самовираження особистості [6, с. 1].

Багатомірність проявів духовного світу людини визначає багатомірність форм творчої діяльності. Серед великої кількості трактувань феномену твор-

чості переважає діяльнісний підхід, де творчість розглядається як діяльність зі створення культурних цінностей, а також активність людської свідомості, пізнання, психіка це все, що формує внутрішнє підґрунтя творчості.

Пізнання об'єктивного світу виступає необхідною передумовою будь-якого творчого процесу або дії. Пізнання і є творчістю, оскільки свідомість людини є творчою за своєю природою, визначається різноманітністю і універсальністю ставлень людини до світу. Творчість як притаманна людині здатність створювати нові цінності виступає засобом самовираження людини, як прояв активності її свідомості.

Творчість обумовлює сутність суспільно-історичної діяльності людини. Творчість розглядається як продуктивна людська діяльність, яка спрямована на створення нових матеріальних та духовних цінностей. Суб'єктом творчості виступає людина, суспільство. Творчість, як діяльність є формуютьворюючим процесом: процесом створення неприродних форм самої природи (звісно, мова йде і про «природну першу», і «природну другу» – соціальну) – культурних форм. Однак, на відміну від діяльності (з якою у творчості дуже багато спільного), творчість у формі практичної всезагальності є створення, освоєння, розпредметнення, використання форм культури, передбачає існування (у формі практичної всезагальності) «дійсного гуманізму», є перманентно здійснюваним діалектичним процесом, двоєдиними моментами якого виступають творчість свободи та свобода творчості. «Кажучи про творчість як про корисне здійснення блага через істину у красі, як про найбільш розвинену форму розвитку, як про спосіб здійснення гуманізму і єдину умову буття дійсного гуманізму у формі практичної всезагальності, ми не повинні забувати, що творчість у формі практичної всезагальності можлива лише як всезагальність одиничного, опосередкована загальністю» [8, с. 10].

У творчості соціальне підпорядковане духовному, а духовне розуміється як якісна характеристика внутрішнього, суб'єктивного світу людини.

У «Філософії серця» П. Юркевича визначена багато вимірність ставлення живої людської особистості до світу. Слід зазначити, що І. Франко зосереджував увагу на виявленні ролі несвідомого і свідомого у творчому русі.

Варто взяти також до уваги, що Г. Сковорода наголошував на нескінченних можливостях людського самопізнання та пізнання в цілому. Філософ вважав, що від природи в людині закладені великі творчі можливості, які необхідно розвинути.

Так наприклад, Г. Сковорода зазначав, що серце є основою духовного життя людини, наголошуючи на тому, що потрібно дослухатися до свого серця тому, що воно визначає сутність людини, індивіду, поєднуючи раціональне та чуттєве в людині. На думку філософа серце є осередком, що гармонізує мудрість та релігійність, виступаючи опорою людині у світі.

Перші спроби осягнути феномен творчості можна знайти в філософії Стародавньої Греції.

Творчість, пов'язана з креативними процесами космогенезу, розглядається Платоном. Як зазначив Платон: «Все, що викликає перехід з небуття в буття, – це творчість» [9, с. 115]. Тут Небуття розглядається як безмежна потенція до всього, буття у можливості, енергія якого прагне до свого втілення у різноманіття як матеріальних, так і духовних форм. Таким чином, Платон визначав, що основою творчості виступає світова Душа.

Когнітивні процеси, тобто процеси, які відбуваються у сфері розуму, можна знайти у Аристотеля. Мислення у нього спрямоване або на діяльність, або на творчість. Так, у «Метафізиці» він висловив думку, що мислення, яке пов'язане з діяльністю є «емпейрія», тобто досвід; діяльність – це «праксіс», а розсудливість – це «фронезис»; «техне», або майстерність, мистецтво у нього спрямоване на творчість. Творчість в античності виступає як предметно-практична діяльність [1, с. 63-94].

У добу Середньовіччя творчість визначали за допомогою двох підходів: логіко-гносеологічного та теологічного. Звертаючись до першого підходу творчість у контексті християнського світогляду розглядалась як креативний потенціал Бога, Бога який творить світ із нічого – креаціонізм. Так наприклад, Аврелій Августин тлумачив творіння Бога, як «вічну волю творця». Фома Аквінський визначав творчу дієвість буття: *ipsum esse* [14, с. 67]. Логіко-гносеологічний підхід поділяли А. Кентерберійський, П. Абеляр, Р. Бекон.

Гуманісти Відродження ставили людську індивідуальність, особистість як творця власного життя і долі у центр свого світогляду. Ідея людини як «славнішого майстра і скульптора» самої себе додає новий елемент до базової ідеї християнської антропології – ідеї богоподібності. Пізнання в добу Відродження є «актом індивідуальної творчості» [4, с. 71]. Таким чином, основне завдання яке була покликана вирішити філософія Відродження, полягало у розкритті гармонійної єдності природного і божественного, земного і небесного в особистості.

Нову сторінку в осягненні творчості відкрила німецька класична філософія. І. Кант розглядає творчість як продуктивну здібність уяви та трансцендентальну аперцепцію, потреба у творчій діяльності у Ф. Шеллінга як потяг людини до осягнення зовнішнього та внутрішнього світу. «Буття є творчість, є гра життя» за Ф. Шлегелем [3, с. 45].

Дослідженням творчості займався Г. Гегель. Філософ обґрунтовує історично-культурні основи творчої рефлексії. Будь-який наступний рівень утворення нового знання – це новий етап. Г. Гегель аналізує рівні утворення духовної культури, визначає індивідуальну та суспільну свідомість, форми абстрактної свідомості. Отже, на думку Г. Гегеля, у сфері абстрактного, позасвідомого, «Абсолютного духу», знаходиться творча здатність.

Таким чином, Абсолютною ідеєю у Г. Гегеля виступає «вічна творчість, вічна життєвість». На думку Г. Гегеля, творчість людини залежить від творення, що виступає діяльністю Абсолютної ідеї.

Характеризуючи творчість, Г. Гегель наголошує на перевазі ідеального над матеріальним у

культурно-творчій діяльності людини. Культура є способом існування людини, а вірніше індивіда у світі. Спосіб, який дозволяє особистості індивідуально жити й творити у світі, вибірково ставитися до надіндивідуального: природного та соціального буття.

Важливим є розуміння того, що «світ становить собою складну динамічну систему» розмаїтих суміжних підсистем, які одна одну заперечують чи доповнюють, є сумішшю різних складників, які всі переплетені в єдності цілого буття [5, с. 60].

Культура як підсистема людського існування, і виникає, і розвивається як продукт людської взаємодії. Вона є формою подолання особистісного у тому розумінні, що вона продовжує існувати і після смерті індивіда. Крім того, культура завжди більша за обсягом, різноманітністю проявів, ніж культурний зміст життя окремих індивідів, які її створюють. Абсолютна ідея завдяки діяльності створює світ культури, формує мораль, право, створює види мистецтва, філософські традиції тощо.

По-новому аналізує проблему творчості Л. Фохербах. Дослідник розглядає творчість з точки зору поєднання духовних – відчуття, мислення, розум, душа та життєвих явищ – воля, самореалізація, потяг та інші. Слід зазначити, що саме через єдність матеріального світу та чуттєвого і здійснюється творчість. Дослідник відстоював ідею про взаємозв'язок чуттєво-предметного буття індивіду та комунікаційного процесу. Продовженням німецької класичної філософії є марксизм, в якому феномен творчості розглядається як сутність суспільної практики.

Не варто залишати поза увагою й те, що такі відомі представники релігійної філософії як: М. Бердяєв, В. Соловйов, С. Франк, стверджували, що становлення сутності людини відбувається у творчому процесі. У філософії В. Соловйова творчість утверджується як ідея «всеедності», як гармонійна єдність Добра, Краси, Істини [13, с. 361]. Без цих умов не існує «гідного буття» [13, с. 362]. На думку С. Франка в любові «виразно виявлена справжня конкретна всеедність» [15, с. 372].

Цивілізаційно-культурний дискурс усвідомлення сутності людини репрезентує пошук міри індивідуально-особистісного й соціокультурного початків у людині.

Традиція підходу до вивчення людини як бінарної, природно-духовної істоти представлена в роботах М. Бердяєва, С. Франка, М. Бахтіна, Б.Вишеславцева, С. Рубінштейна та інших авторів. Наповненням творчого потенціалу особистості за Б. Вишеславцевим є «дух людини покликаний до живої творчості» [7, с. 311]. М. Бердяєв характеризує людину як «точку перетинання двох світів», природа якої двоїться та у свідомості якої перемагає то одна, то інша природа [1, с. 296].

Творчість М. Бердяєв розглядає як фундаментальну характеристику людини, суть якої полягає у прирості, збільшенні, створенні нового, якого ще не було в світі. Він виділив три основні елементи творчості: перший – свобода, що існувала до Бога і виступає як потенціал новизни, другий – талант,

хист, геній. Хист свій творець одержує від Бога і тому є «знаряддям божественної справи у світі». Третім елементом творчості, за Бердяєвим, виступає вже створений Світ, в якому творчість відбувається і з якого творчість черпає матеріал. Творчість є «просвітлення буття» [11, с. 42]. Як зазначав М. Бердяєв: творчість є «особливою напруженістю цілісного духу людини» [2, с. 393].

У сучасній філософській традиції відбувся своєрідний «антропологічний переворот», коли змінилося розуміння співвідношення тілесного й духовного, біологічного й соціального в людині, коли людина розглядається не належною двом світам – світу природи й світу культури, а цілісною людиною, чия душа й тіло взаємозалежні найтіснішим чином.

В українській філософії існує багато досліджень з проблем творчості. Українська філософсько-літературна спадщина: праці Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Куліша, І. Франка. Так, Г. Сковорода розглядає умови для всебічного розвитку людських здібностей, через принцип «спорідненості», здійснення творчої самореалізації у праці. При цьому самопізнання у нього є шляхом до «істини». Як визначив мислитель: «Пізнання можливе тільки через людину. Людина у своєму серці повинна знайти основу пізнання і життя. Єдине істинне життя – людське серце – є інструмент цього пізнання» [12, с. 312].

Пізнаючи свій внутрішній світ індивід зможе також осягнути найзагадковіші таємниці Всесвіту. Згідно до праць філософа, головним для людини повинен стати розвиток закладеного в ній творчого потенціалу, самопізнання в процесі діалогу з іншими та розмови з собою про «душевний світ».

Провідне місце в роботах І. Франка належить проблемі національного ідеалу. Він привертає увагу до ролі інтуїції, складових психіки у процесі творчості. Так, по-новому дослідник розв'язує питання творчості у своїй праці «Із секретів поетичної творчості».

Творчість є діяльною формою буття свободи людини, людей, суспільства. За рахунок фізичного, психологічного, інтелектуального, мотиваційного потенціалів людини відбувається інформаційно-енергетичний обмін, який виступає джерелом творчої активності людини.

Визначають різні види творчої діяльності: повсякденно-побутову творчість, що опрідметнена в продуктах праці; наукову творчість як мислену діяльність; технічну як єдність мисленої і предметної діяльності; художню як чуттєву діяльність. Слід виділити такі форми творчого синтезу, як практико-емпіричну творчість, духовно-космологічну творчість (є характерною для культурної традиції Сходу: П. Реріх, індійська та китайська філософія), раціонально-інтуїтивістську, догматичну творчість (стосується суспільного життя), науково-технічну творчість (задоволення людських потреб за допомогою поєднання виробництва та науки), продуктивно-наукову творчість, соціальну творчість (невід'ємною умовою є здобуття свободи), художню творчість (як створення естетичних цінностей). Ефективність творчої діяльності визнача-

ється співвідношенням продукування ідеї – оцінка ідеї. Данні відношення ідея – оцінка є оптимальними для творчого розв'язання проблем у різних сферах діяльності.

Одним із важливих різновидів творчої діяльності є вміння розкривати, удосконалювати особисті якості, творити самого себе та своє життя, залишатися при цьому самим собою незважаючи на обставини життя. Реалізація власного творчого потенціалу особистості відбувається на основі ціннісних установок.

Особистість визначається ціннісними орієнтаціями. Як зазначив Е. Морен «як тільки індивід здійснює певну дію, вона починає ухилитися від його намірів» [17, р. 47]. Ціннісні орієнтації повинні включати моральний обов'язок, відповідальність, свободу, творчий розвиток. Самоконструювання, самореферентність у Н. Лумана постає як єдність того, що «елемент, система існують для самих себе» [16, р. 59]. Не можна не відзначити того, що долучившись до системи соціальних відносин людина змінює себе в процесі соціально-культурної діяльності, вона отримує нові якості, успадковує культурно-історичні надбання попередників, стає суспільним суб'єктом.

Постійно відбувається процес культурної соціалізації людини, вона адаптується до суспільного життя, визначає своє місце і обирає свій шлях у житті, розкриває себе як особистість, при цьому набуває нових якостей, які визначають її індивідуальність. «Людина є унікальною істотою, що володіє креативним потенціалом, за посередництвом якого здатна змінювати світ навколо себе або творити власний світ, вдаючись до сфери культури» [10, с. 28]. Творчі здібності особистості реалізуються в процесі суспільно-позитивної діяльності.

Таким чином, поділ форм творчості обумовлює синтез різновидів опанування реальності (виділяють духовно-практичну, предметно-практичну, духовно-теоретичну творчість). Різноманітність форм синтезу діяльності у творчому процесі визначається суб'єктами творчості, методологією, наслідками тощо. Слід зазначити, що поєднання духовної і теоретичної складової являється пізнім явищем. Діяльність являється основним критерієм у визначенні видів творчості. Творчість є духовно-соціальним феноменом. Вона займає важливе місце та роль в діяльності людини та її розвитку.

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Обгрунтовано соціально-філософський підхід до аналізу творчості, згідно з яким творчість розглядається як духовно-соціальний феномен. Системний підхід до проблеми творчості дозволив розглянути її як найвищу сходинку самореалізації людини.

Розглянуто соціально-історичні умови, що сприяють розвитку і реалізації творчого потенціалу особистості. І сьогодні, актуальною залишається проблема активного творчого розвитку, розвитку інтелектуального потенціалу кожної людини.

Визначено, що реалізація творчого потенціалу особистості відбувається на основі її ціннісних установок, тому постає питання формування

українським суспільством нового стану взаємовідносин між людьми, де провідне місце належало б творчості як засобу розвитку духовної культури.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Метафизика: переизд./ Аристотель. – М.: изд-во Эксмо, 2006. – 608 с.
2. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества. Опыт оправдания человека./ Н. А. Бердяев. – М.: Академический проект, 2015. – 528 с.
3. Берковский Н. Я. Романтизм в Германии / Н. Я. Берковский. – М. СПб.: Азбука-классика, 2001. – 512 с.
4. Бицилли П. М. Место Ренессанса в истории культуры / П. М. Бицилли. – Москва / Берлин: Директ-Медиа, 2017. – 174 с.
5. Вільчинська С. В. Українська філософська антропологія: метаморфози сучасної соціокультурної рефлексії / С. В. Вільчинська // Totallogy-XXI. Постнекласичні дослідження. – 2014. – № 31. – С. 59–99.
6. Власенко Ф. П. Творчість як умова розвитку особистості в інформаційному суспільстві / Ф. П. Власенко // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2013. – № 2. – С. 4–7.
7. Вышеславцев Б. П. Вечное в русской философии / Б. П. Вышеславцев // Этика преображённого Эроса. – М.: Республика. - 1994.- С. 153-324.
8. Новіков Б. В. Про основний принцип дійсного гуманізму / Б.В. Новіков // Творчість у філософських вимірах. К.: ВК «Політехніка». – 2015. – 187 с.
9. Платон. Собрание сочинений: в 4-х т. / Платон. – М.: Мысль, 1993. – Т. 2 – 528 с.
10. Поліщук Я. Антропологічна перспектива в літературознавстві / Я. Поліщук // Філологічні семінари. – 2013. – Вип. 16. – С. 26–31.
11. Савицька І. М. Творчість як можливість самореалізації особистості та спосіб здобуття свободи / І. М. Савицька, Я. О. Матвієнко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Гуманітарні студії. – 2016. – Вип. 246. – С. 39–46.
12. Сковорода Григорій. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. / Григорій Сковорода. – К.: Наукова думка, 1983. – 345с.
13. Соловьев В.С. Сочинения : в 2 т./ В. С. Соловьев. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – 822 с.
14. Соколов В. В. Средневековая философия/ В. В. Соколов. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 352 с.
15. Франк С. Л. Реальность и человек / С. Л. Франк. – М.: Республика, 2006. – 384 с.
16. Luhmann N. Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie. – Frankfurt a.m.: Surkamp, 1994. – 166 p.
17. Morin E. Les Sept Savoirsnécessaires à l'éducation du futur / E. Morin. – P.: UNESCO, 2000. – 171 p.
7. Vysheslavtsev B. P. (1994). Vechnoe v ruskoj filosofii. B. V. Vysheslavtsev. Etika preobrazhonogo erosa (pp. 153-324). Moscow. Respublika. (In Russian)
8. Novikov B. V. (2013). Pro osnovnyj printsip diynsnoho gumanizmu. Tvorchist u filosofskikh vymirakh. 187. (In Ukrainian)
9. Platon. (1993). Sbranie sochinenij. T. 4, 528. Moscow: Mysl. (In Russian)
10. Polischuk. (2013). Antropologichna perspektiva v literaturoznavstvi. Filologichni seminary. 16, 26-31. (In Ukrainian)
11. Savytska. (2016). Tvorchist yak mozhlyvist samorealizatsii osobystosti ta sposib zdobutya svobody. Naukovyi visnyk Natsionalnogo universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvanya Ukrainy. Seriya: Gumanitarny studii. 246, 39-46. (In Ukrainian)
12. Skovoroda Grygoryi. Virshi. Pisni. Bayky. Dialogy. Traktaty. Pryttsi. Prozovi perekłady. Lysty. (1983). Kyiv. Naukova dumka. 345. (In Ukrainian)
13. Solovyov. V. S. (1990). Sotsineniya: v 2 t. T 2, 822. Moscow. Mysl. (In Russian)
14. Sokolov V. V. (2001). Srednevekovaya filosofiya. 287. Moscow. Mysl. (In Russian)
15. Frank S. L. (2006). Realnost i chelovek. 480. Moscow. Respublika. (In Russian)
16. Luhmann N. (1994). Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie. – Frankfurt a. m.: Surkamp. 59. 166. (In English)
17. Morin E. (2000). Les Sept Savoirsnécessaires à l'éducation du futur. UNESCO. 47. 171. (In French)

References

1. Aristotel. (2006). Metafizika. p. 608. Moscow. Eksmo. (In Russian)
2. Berdyaev N. A. (2015). Filosofiya svobody. Smysl tvorchestva. Opyt opravdaniya cheloveka. p. 528. Moscow. Academicheakiy proekt. (In Russian)
3. Berkovskiy N. Ya. (2001). Romantizm v Germanii.p.512.Moscow.Azbuka klasika. (In Russian)
4. Bitsilli P. M. (2017). Mesto Renesansa v istorii kultury. p. 174. Berlin. Direkt-media. (In Russian)
5. Vilchinska S. V. (2014). Ukrainska filosofska antropologiya: metamorfozy suchasnoy modern sociocultural refleksii. Totallogy-XXI. Postneklasichny doslidzhenya, 31, 59-99. (In Ukrainian)
6. Vlasenko F. P. (2013). Tvorchist yak umova rozvytku osobystosti v invormatsiynomu suspilstvi. Osvita ta rozvytok obdarovanoj osobystosti. 2, 4-7. (In Ukrainian)

УДК 123

**АНТРОПОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ
ГЛОБАЛЬНОЇ ДУХОВНОЇ КРИЗИ
ANTHROPOLOGICAL FOUNDATIONS
OF GLOBAL SPIRITUAL CRISIS**

Сайтгарєєва О. Г.,
кандидат філософських наук, викладач
соціально-гуманітарних дисциплін,
Криворізький коледж Національного
авіаційного університету (Україна, Кривий Ріг),
e-mail: olesya.saitgareeva@gmail.com

Saitgareieva O. G.,
Philosopher, n, teacher of social and humanitarian
disciplines, Kryvyi Rih National College
Aviation University (Ukraine, Kryvyi Rih),
e-mail: olesya.saitgareeva@gmail.com

*В статті обґрунтовується теза про те, що найглибші
истоки глобальної духовної кризи в умовах загострення глобальних
проблем містяться у домінуванні «економічної людини» над іншими
соціокультурними людськими типами за межами епохи її соціетальної
ефективності.*

*В статті обґрунтовується тезис про то, что самые глубокие
истоки глобального духовного кризиса в условиях обострения глобальных
проблем содержатся в доминировании «экономического человека» над
другими социокультурными человеческими типами за пределами эпохи
ее социетальной эффективности.*

Ключові слова: Духовна криза, антропокультурний розвиток,
соціетальна конкуренція, економічне суспільство, «економічна людина»,
«соціетальна людина».

*In the article the thesis about that the deepest sources of the global
spiritual crisis in the connection with aggravation of global problems are
contained in the domination of "economic man" over other sociocultural
human types beyond the boundaries of the era of its social efficiency are
substantiated.*

Keywords: spiritual crisis, anthropocultural development, societal
competition, economic society, economic man, societal man.

Постановка проблеми. Основною причиною того, що суспільство перестає задовольнятися домінуванням (пануванням) у ньому певного соціально-історичного типу людини і що воно з часом у процесі соціетальної конкуренції через механізми природноісторичного добору делегує цю місію іншому людському типу є неспроможність пануючого соціально-історичного типу людини в процесі задоволення своєї домінуючої потреби забезпечувати максимально досяжні для наявного рівня розвитку даної культурної спільноти темпи її подальшого антропокультурного розвитку, дослідження чого може з'ясувати корінні причини глобальної духовної кризи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфіка духовної культури «економічної людини» як соціально-історичного типу в контексті антропологічних підвалин глобальної духовної кризи розкрито в наступних наукових публікаціях автора:

1. Сайтгарєєва О. Г. «Економічна людина» в постеконічному суспільстві / О. Г. Сайтгарєєва // Ноосфера і цивілізація: філософський журнал ДонНТУ. – Донецьк: ДонНТУ, 2008. – Вип. 6 (9). – С. 191–198.

2. Сайтгарєєва О. Г. «Економічна людина» як домінуючий тип і наслідки її домінування / О. Г. Сайтгарєєва // Науковий вісник Чернівецького уні-

верситету: зб. наук. праць. – Чернівці: ЧНУ, 2009. – Вип. 462–463: Філософія. – С. 52–58.

В першій статті наводяться глобальні проблеми суспільства, зумовлені пануванням «економічної людини» як соціально-історичного людського типу за межами природноісторичної визначеності такого домінування. В другій публікації досліджується природа соціетальної конкуренції як механізму зміни домінуючих типів та орієнтація соціокультурного типу, що прийде на зміну «економічній людині» як домінуючого типу.

Мета дослідження. З'ясувати природу глобальної духовної кризи у її зумовленості пануванням «економічної людини» за межами її соціетальної ефективності шляхом пошуку антропологічних коренів кризи духовності з необхідністю перерозподілу вільного часу на цілі антропокультурного розвитку і визнання необхідності заміни на «соціетальну людину».

Методи. В статті для інструменталізації евристичних ресурсів та реалізації евристичного потенціалу *антропосоціокультурного підходу* використані наступні методи: *концептуальний та методологічний аналіз, структурно-функціональне та аутопоетичне моделювання.*

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі процеси глобалізації все меншою мірою розглядаються як взаємоскоординоване об'єднання зусиль її суб'єктів з метою зняття територіальних бар'єрів на шляху інтеграції національних економік, поглиблення міжнародного поділу праці і утворення глобального інформаційного простору та сприяння у такий спосіб вирішенню проблем, що вийшли за межі національних і стали загальнолюдськими. Все частіше глобалізаційні процеси неоднозначно характеризуються не лише щодо джерел виникнення, а й щодо характеру і природи, а саме - визнання пріоритету їх *культурної* чи *економічної* складової.

В умовах глобалізації, домінування та тотального панування «економічної людини» як соціально-історичного людського типу, спостерігається деградація *духовної* сфери суспільства. В той час, коли сам Ісус Христос заповідав (Євангеліє від Матфея 5:3): «Щасливі, що усвідомлюють свої духовні потреби» [1].

Назрілу духовно-гуманітарну кризу М. К. Мармашвілі назвав проявом «антропологічної катастрофи», В. А. Кутирьов описав у вигляді «трагедії духу у світі розуму» [2, с. 36], з дослідження Саракун Л. П. ми дізнаємося про причини та прояви ідентичної кризи [3], О. А. Стасєвська окреслила переплетіння «кризи соціокультурної ідентичності» та «ціннісної кризи» [4, с. 117-119]. Ми більше схиляємося до думки, як зазначив С. Хоружий, що «глибинний і породжувальний горизонт кризи – людина» [5, с. 64].

Криза духовності, криза ідеалів, криза духовних орієнтирів, яка є фундаментом економічної, соціальної, політичної кризи, виявляється у дезорієнтуванні в життєвому просторі, ціннісному хаосі, зневажанні вагомим досвідом та суспільними нормами, що набуває глобальних масштабів не-

ймовірно швидкими темпами та ускладнюється через руйнування старих і дискредитацію «нових» цінностей [6, с. 161]. Найбільш важким наслідком духовної кризи є поява у значній кількості людей відчуття безглуздості та втрата сенсу життя.

Причини духовного занепаду більшості людей в сучасному соціумі мають різне коріння: пропаганда сильної особистості, що відкидає моральність та совість як вияви слабкості, укорінення жорсткості як зміцнення влади сильних над слабкими, гіпертрофований технічний розвиток людства, безконтрольне та хаотичне зростання інформації в сучасному суспільстві.

Не дивлячись на багатогранність поглядів передумов виникнення антропологічних підвалин глобальної духовної кризи, переважаючим фактором кризових тенденцій, на нашу думку, виступає панування *егоїзму*, підкріплене масовим домінуванням *грошей*, що «стали атрибутом мислення і буття, утворивши «монетарний світогляд» як *нову духовність*» [7, с. 8], що є результатом злочинно-романтичного уявлення про шляхи досягнення легкого і вільного життя.

Продуктивним у пошуках виходу з кризи є звернення до праць представників Франкфуртської філософської школи (Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Е. Фромм). Процес масовізації соціуму з перетворенням споживання на масову життєву стратегію розглядали в своїх працях Х. Ортега-і-Гассет та Ж. Бодрійяр. Наслідки трансформації сучасного соціуму у «фінансову цивілізацію», ризики панування монетарної ідеології, шляхи виходу з кризових станів через одухотворення «суспільства ризиків» досліджують вітчизняні й російські мислителі Ю. Осипов, В. Ільїн, З. Скринник, А. Гриценко, Н. Корабльова, В. Бодров, О. Шморгун, С. Пролєєв та багато інших [8, с. 46].

Людська безпритульність, на яку свого часу вказував М. Бубер, тільки підсилилась. Ця тема широко представлена в працях західноєвропейських мислителів, але найбільшій акцентуації набула у представників філософії життя (Ф. Ніцше, А. Бергсон, О. Шпенглер, Г. Зіммель) та екзистенціалізму (М. Гайдеггер, А. Камю, Ж.-П. Сартр, Х. Ортега-і-Гассет, Г. Марсель тощо), де людина та стани її свідомості постають головним предметом розгляду [5, с. 59].

Детальний аналіз деструктивного процесу економічного суспільства здійснив Г. Маркузе, який піддавши критиці вихолощення глибинних смислів культури внаслідок їх перетворення на продукт споживання, розробив концепцію симуляції соціальної реальності шляхом перетворення її на «порожній знак» – симулякр. Спираючись на філософські пошуки К. Маркса, М. Гайдеггера та З. Фрейда, в контексті даної філософсько-антропологічної проблеми та гострої критики нестримної споживацької природи західної цивілізації Г. Маркузе розробляє концепт утилітарно-споживчої «одномірної людини» – раба суспільства споживання, відчуженого від глибоких гуманістичних смислів культури («сублімований раб») [8, с. 46-48].

Культ споживання, «притаманний сучасному суспільству, протистоїть природній сутності людини» [9, с. 42]. А саме суспільство споживання є «суспільством самообману, в якому можливість існування культури ставиться під сумнів» [10, с. 144-145]. Але загрозу становить саме *надмірне* споживання як природних, так і людських ресурсів та їхнє *виснаження*. Таким чином, процес споживання в сучасних умовах вийшов за контрольовані межі та перетворився на всеохоплюючу поведінкову настанову, завойовуючи в свою орбіту всі сфери життя людини, її свідомість та почуття, нівелюючи багатство духовного світу до примітивного імпульсу – «Споживай!» [8, с. 47].

Тому сучасне суспільство цілком виправдано називають суспільством споживання [10]. Виникає класичне споживацьке суспільство, відоме нам під назвою «економічного суспільства», у якому все більшою мірою задовольняються штучні «матеріальні» потреби його членів і нехтуються їхні «духовні потреби» як потреби у вільному розвитку, спрямованому на вільний розвиток Людини в людині.

Пануючий капіталізм вимагає «моральних настанов, котрі економіка сама по собі виробляти не може» [11, с. 105]. Ринок пропонує масову культуру як «крайнє вираження духовної несвободи, соціальний механізм відчуження і пригноблення людської свідомості (Ф. Ніцше, З. Фрейд, К. Юнг та ін.)» [9, с. 42]. Не дивно, що масова культура виступає як «прибуткова галузь економіки» (Х. Ортега-і-Гассет) [9, с. 42], що носить *комерційний* характер, адже вона досягнута шляхом спрощення й звертання до базових інстинктів, до потреб відпочинку, релаксації та розваги, що зачіпає примітивні людські почуття, а тому відповідає посередницьким смакам масової публіки і супроводжується атрофією високих моральних цінностей.

Таким чином, культура, підпорядкована законам ринку, не сприяє духовному зростанню та збагаченню. Як зазначив А. Швейцер, «культура, яка розвивається як матеріальна сторона без відповідного духовного прогресу, нагадує корабель, який позбавлений управління, який нестримно мчить назустріч катастрофі» [9, с. 42]. Лібералізація відкрила «ящик Пандори з жадібністю», результатом чого стало посилення економічних позицій світової еліти, яка провокує при реалізації своїх меркантильних намірів повсюдне широке поширення жадібності та падіння моралі. Найжахливіше те, що нове тисячоліття продемонструвало «непідготовленість суспільства до врегулювання кризових явищ» [11, с. 216].

Катастрофічна криза духовності в умовах глобалізації спричинена тим, що на сучасному етапі в умовах нестримного зростання *егоїзму* і тотальної комерціалізації усіх сфер діяльності «економічна людина» як пануючий тип завжди підпорядковує усю свою діяльність виключно цілям *максимізації особистого економічного зиску*, незалежно від того, чи має вона безпосереднє відношення до власних сфер економіки як процесу виробництва матеріальних засобів існування. Відбувається за-

значеній процес через *комерціалізацію* сфери культури, освіти та науки, – зокрема *гуманітарних наук*, що і робить економічні суспільства *інтелектуально* безпорадними перед необхідністю вирішення викликаних до життя цивілізаційним типом суспільного розвитку проблем сучасної цивілізації як глобальної економічної людської спільноти. Для сучасної «економічної людини» химерним і непотрібним є інтелектуальні трансценденції та пошук іманентних смислів, а основними дійовими особами здебільшого виступають фінансисти, банкіри, фабриканти, біржові маклери, власники акцій, орендарі тощо.

Ці процеси торкнулися й України: «...внутрішні політичні та соціально-економічні фактори, пов'язані з процесом становлення державності, формуванням ринкових відносин, нездатністю православної релігії заповнити «екзистенційний вакуум», спровокували глибоку соціокультурну кризу» [12, с. 27], духовну кризу, яка, «охопивши різні галузі суспільного буття, спричинила невідомість ідеалів, ціннісних орієнтирів особистості й нестабільність ідентичності соціального суб'єкта» [13, с. 5].

Спроби вийти із назрілої духовної кризи були ще 2000-х рр.. У рекомендаціях парламентських слухань в Україні «Духовна криза суспільства і шляхи її подолання», що відбулися 5 листопада 2003 р., зазначено, що «...для подолання глибокої системної кризи у всіх сферах життєдіяльності та формування гуманістично орієнтованого суспільства, в якому визначальними будуть свобода, соціальна справедливість, духовний розвиток, вільна праця, необхідно забезпечити інтенсифікацію духовно-інтелектуального потенціалу суспільства, пріоритетність розвитку культури, мови, науки, освіти. Ядром гуманітарного розвитку, духовною і морально-етичною квінтесенцією національної самосвідомості Українського народу повинна стати єдина всеукраїнська ідея побудови та розвитку держави» [14, с. 397]. Проминуло достатньо часу, але зазначені рекомендації парламентських слухань ніякої юридичної сили не отримали і залишилися політичною фікцією, а загрозлива духовна криза набрала ще більших обертів.

З одного боку, українці живуть «у настільки криміналізованому середовищі, що чергова інформація про вбивства, суїциди, знущання тощо вже не бентежить душі», «а сучасна історія моральності українського суспільства наповнена безліччю фактів нелюдських вчинків, жорстокої боротьби між людьми, насильства, пригноблення, корупції, брутальності тощо, яких ще не знала країна» (с. 372), тим самим «культивуються найнижчі природні потреби й люди душевно черствішають, знижується межа жалю, співпереживання» [15, с. 371-372]. З іншого боку, перебіг глобалізаційних процесів, невиконання національних реформ для підвищення соціальної ефективності української економіки, пріоритет серед представників влади цінностей розкоші та надкомфорту здатні викликати і час від часу викликають сплеск протестних настроїв, локальних та регіональних збурень.

Духовна криза в Україні перетворилася в обмеження прав людини та основних свобод, нехтування основами громадянського суспільства. В той час як, «наше суспільство засвоює установки споживацької поведінки, то більше духовна проблематика набуває в науковому дискурсі нові – «іміджеві» конотації» [12, с. 28]. Такі моральні трансформації, безумовно, не викликають оптимістичних прогнозів, настроїв, планів. За оцінками видатних науковців – соціологів, філософів, соціальних експертів – «на цей період у сучасного суспільства немає достатніх підстав сподіватися на швидкий вихід з моральної кризи». Та ситуація, що склалася і в якій «знаходиться країна останні десятиліття, виявилася певним соціальним потрясінням, що спричинило руйнацію сталих моральних засад і викликало трансформації моральних ціннісних орієнтирів». Вчені, що досліджують та аналізують стан моралі та духовної зрілості населення в нашому суспільстві, характеризують його як такий, що «загрожує національній безпеці країни» [15, с. 372].

Такий кризовий стан, на думку М. Бердяєва, має привести до необхідності духовного відродження, прагнення людства до об'єднання, до всесвітності, до формування колективної релігійної епохи, до соборності [16, с. 85].

Процес реформування життя українського суспільства з метою виходу з духовної прірви вийшов на державний рівень впровадженням ряду державних законодавчих актів, які відображають виховну стратегію розвитку духовності: у проекті Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 р., у програмі «Основні орієнтири виховання учнів 1–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів України» тощо [13, с. 5].

На сучасному етапі ситуацію ускладнює і посилює загрозу поєднання духовної кризи в нашій країні з глобальною, що створює таку загрозливу картину, коли під питанням постає цілий суверенітет та безпека держави. Моральна деградація суспільства стала всеохоплюючою та тотальною, набираючи все більших обертів і, що найгірше, торкається найвищих форм влади, на які покладаються надії та сподівання українського населення.

Як в Україні, так і на світовій арені вихід з духовної кризи допоможе вийти з кризи економічної та ряду інших кризових станів, про що свідчать історичні факти. Красномовним є відповідь на найбільш жахливу епоху в історії Європи XIV ст., коли чорна смерть (чума) знищила близько половини населення внаслідок жахливої продовольчої кризи (повної відсутності хліба), небаченим підйомом культури в епоху Ренесансу. Зокрема, в Україні виходом з Руїн після війн Богдана Хмельницького стала організація Києво-Могилянської академії, перехід, навіть в сільських школах, на латину тощо [17, с. 5].

Тому представники Римського клубу Д. Меддоуз, А. Печчеї, Д. Форрестер, М. Месарович, Р. Вайцеккер та інші вперше поставили питання про необхідність визнання понад усе пріоритетів духовних цінностей та ідеалів, які допоможуть су-

часній цивілізації запобігти нових глобальних проблем та розбудувати майбутнє.

Стає очевидним, що на межі виживання постає питання розвиватися *максимально досяжними темпами*, де кожна людино-секунда вільного часу повинна бути спрямована на розвиток, спрямований не лише на самовдосконалення та духовне виховання, а й творчий процес, спрямований на піднесення людини на наступний щабель у її сходженні до *людяності*. А оскільки вільний час може бути спрямований як на розвиток, так і на засоби насолоди, то й боротьба за вільний час має бути справедливо окреслена як *боротьба за сферу розвитку*.

Перед загрозою самознищення людського роду під пануванням «економічної людини» необхідна переоцінка людських цінностей з урахуванням практичної гуманізації відносин, що стане пріоритетним у порівнянні зі значенням технологічної сфери сучасної цивілізації і призведе до якісної зміни людини, котра під впливом наукових, технологічних, інформаційних, економічних та фінансових чинників проходить еволюцію.

Тому «економічна людина» втрачає свою *соцієтальну ефективність* та всесвітньо-історичну суб'єктність на сучасному етапі історії людського роду. Соціокультурний тип, який прийде на зміну «економічній людині» як домінуючий, має бути органічно зорієнтований на таку економічну та фінансову поведінку, яка б забезпечувала не *максимізацію*, а саме *оптимізацію* його прибутків і статків. Дякуючи своїй спроможності до максимізації соцієтальних наслідків господарської діяльності такий людський тип може бути визначений поняттям «*соцієтальна людина*».

Таким чином, в умовах трансформації в постцивілізаційну епоху суспільство відчуває гостру потребу в домінуванні «*соцієтальної людини*», що має бути органічно зорієнтована на таку соціальну поведінку, яка б *оптимізувала* її прибутки і статки за рахунок *максимізації соцієтальних наслідків* господарської діяльності, раціонально використовує свій вільний час на активний розвиток, проявляє гуманність, відчуваючи свою універсальність по відношенню до Всесвіту. Тому важливим завданням загальнопланетного масштабу повинно стати ефективно використання кожної людино-секунди на *соцієтально значимий всебічний розвиток особистості*, виходячи з потреби розвиватися максимально досяжними темпами на межі виживання людства.

Висновок і перспективи подальших досліджень. Сучасні загальносвітові тенденції, відомі здебільшого як процеси глобалізації, характеризуються складністю і багатоаспектністю, неоднорідністю і суперечливістю протікання. Нові підходи до розуміння соціоантропних витоків глобальних тенденцій та їхніх наслідків, породжених безроздільним упродовж усієї економічної епохи пануванням «економічної людини», дозволяють зрозуміти, що в умовах загострення сучасних глобальних проблем неабиякого значення набуває проблема глобальної духовної кризи. Аналіз антропологічних підвалин даної кризи показав, що її витoki містяться у домінуванні «економічної людини» над іншими соціо-

культурними людськими типами за межами епохи її соцієтальної ефективності. Антропологічна природа глобальної духовної кризи полягає в тому, що «економічна людина» завжди максимізує особистий економічний зиск, незалежно від того, чи має вона безпосереднє відношення до власне сфери економіки як процесу виробництва матеріальних засобів існування шляхом тотальної комерціалізації усіх сфер діяльності. Без подолання духовної кризи неможлива інституціалізація соцієтальної конкуренції як передумови утвердження нового історичного типу максимізатора обсягів актуальних для виживання глобальної людської спільноти видів людського розвитку, що змінить у якості домінуючого людського типу «економічну людину», найбільш імовірним наступником яким і стане «соцієтальна людина».

Список використаних джерел

1. Біблія. – К., 2009.
2. Середня В. Г. Постнекласичне розуміння духовності у філософії освіти / В. Г. Середня // Грані. Філософія. – 2016 - № 4 (132) – С. 34 – 38.
3. Саракун Л. П. Криза національної ідентичності: причини та прояви / Л. П. Саракун // Гуманітарний часопис. – 2012. - № 4. – С. 70 - 74.
4. Стасевська О. А. Духовні цінності і соціокультурна ідентичність: проблема взаємообумовленості / О. А. Стасевська // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» – 2016. – № 4 (31). – С. 113-122.
5. Галушак М. Філософсько-культурологічний аналіз поняття «криза» / Мар'яна Галушак // Проблеми гуманітарних наук. Серія «Філософія». - 2018. - Випуск 39. – С. 58-76.
6. Богданова Н. Г. Проблема формування духовної культури студентської молоді сучасної України / Н. Г. Богданова // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2016. – Випуск 3 – 4. – С. 158-166.
7. Ільїн В. В. Фінансова цивілізація / В. В. Ільїн. – М.: Книга, 2007. – 528 с.
8. Чистіліна Т. О. Споживацтво в умовах соціально-економічної кризи: філософське осмислення / Т. О. Чистіліна // Гуманітарний часопис. - 2013. - № 1. — С. 45-53.
9. Костишин Е. Духовна криза суспільства як проблема освітнього простору / Е. Костишин // Молодь і ринок. – 2014. - № 10 (117). – С. 40-44.
10. Дрожак М. Дискурс політичного консюмеризму у віртуальному середовищі / Марія Дрожак // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. – 2019 - Випуск 23. – С. 143-149.
11. Філософія грошей в епоху фінансової цивілізації : монографія / кол. авторів; за ред. д-ра екон. н., проф. Т. С. Смовженко, д-ра філос. наук, проф. З. Е. Скринник. – К.: УБС НБУ, 2010. – 463 с.
12. Глебова Л. І. Криза духовності та культурні цінності / Л. І. Глебова // Здоров'я сучасної людини у духовно-соціальному та фізичному вимірі: матеріали науково-практичної конференції студентів, молодих вчених та викладачів з міжнародною участю, Харків, 11 квітня 2013 р. – Х.: ХНМУ, 2013. – С. 27-28.
13. Марко В. Ю. Духовне виховання дітей молодшого шкільного віку в катехитичних і католицьких школах : Монографія / Вікторія Марко. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2015. – 272 с.
14. Постанова Верховної Ради України Про Рекомендації парламентських слухань «Духовна криза суспільства і шляхи її подолання» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. – № 32. – С. 397.

15. Ценко М. Б. Моральні трансформації у сучасному суспільстві / М. Б. Ценко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» - 2017. - № 2 (33). - С. 370-373.
16. Можливості прогнозування соціальних трансформацій / Т. М. Біляєва // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: філософія. Філософські перипетії. - 2010. - № 917. - С. 82 - 88.
17. Кримський С. Нації виходять з кризи завдяки культурі, релігії, ідеї державності / Сергій Кримський // Українська культура - 2018. - №2 - С. 5-7.

References

1. The Bible. - K., 2009.
2. VG Srednya Post-Classical Understanding of Spirituality in the Philosophy of Education / VG Srednya // Facets. Philosophy. - 2016 - No. 4 (132) - P. 34 - 38.
3. Sarakun LP The crisis of national identity: causes and manifestations / LP Sarakun // Humanitarian journal. - 2012. - № 4. - P. 70 - 74.
4. Stasevskaya OA Spiritual values and sociocultural identity: the problem of interdependence / O. // Bulletin of the National University "Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine" - 2016 - No. 4 (31). - P. 113-122.
5. Galushchak M. Philosophical and cultural analysis of the concept of "crisis" / Maryana Galushchak // Problems of the humanities. The Philosophy Series. - 2018. - Issue 39. - P. 58-76.
6. Bogdanova NG The Problem of Forming the Spiritual Culture of Student Youth of Modern Ukraine / NG Bogdanova // Multiverse. Philosophical almanac. - 2015. - Issue 3 - 4. - P. 158-166.
7. Ilyin VV Financial civilization / VV Ilyin. - M.: Book, 2007. - 528 p.
8. Chistilina TO Consumerism in the conditions of socio-economic crisis: philosophical understanding / TO Chistilina // Humanitarian journal. - 2013. - № 1. — P. 45-53.
9. Kostyshyn E. The spiritual crisis of society as a problem of educational space / E. Kostyshyn // Youth and the market. - 2014. - No. 10 (117). - P. 40-44.
10. Drozhak M. The discourse of political consumerism in a virtual environment / Maria Drozhak // Visnyk of Lviv National University. A series of philosopher-political scientist. studio. - 2019 - Issue 23. - P. 143-149.
11. The philosophy of money in the era of financial civilization: monograph / qty. authors; in a row. Doctor of Economics. Prof. TS Smovzhenko, Ph.D. of sciences, prof. ZE Skrinnik. - K. : UBS NBU, 2010. - 463 p.
12. Glebova LI The Crisis of Spirituality and Cultural Values / LI Glebova // Health of the modern man in the spiritual, social and physical dimension: materials of scientific-practical conference of students, young scientists and teachers with international participation, Kharkiv, April 11, 2013 - Kh. KhNMU, 2013. - P. 27-28.
13. Marco V. Yu. Spiritual upbringing of young school children in catechetical and Catholic schools: Monograph / Victoria Marco. - Lviv: Publisher of the Ukrainian Catholic University, 2015. - 272 p.
14. The Verkhovna Rada of Ukraine Resolution on the Recommendations of the Parliamentary Hearings "The Spiritual Crisis of Society and Ways to Overcome It" // Verkhovna Rada of Ukraine (BBR). - 2004. - № 32. - P. 397.
15. Tsenko MB Moral Transformations in Modern Society / MB Tsenko // Bulletin of the National University «Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise» - 2017. - № 2 (33). - P. 370-373.
16. Possibilities of forecasting social transformations / TM Bilyaev // Bulletin of the National University of VN Karazin. Series: Philosophy. Philosophical vicissitudes. - 2010. - № 917. - P. 82 - 88.
17. Krymsky S. Natyi out of crisis due to culture, religion, idea of statehood / Sergey Krymsky // Ukrainian Culture - 2018. - №2 - P. 5-7.

УДК 141.319.8

**ЕСТЕТИКА ГЕНДЕРУ ЯК ОБ'ЄКТУ ОЦІНКИ
СОЦІАЛЬНОЇ ДІЙСНОСТІ: ІСТОРИКО-
КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ (XIX – XX ст.)**

**AESTHETICS OF GENDER AS AN OBJECT
OF EVALUATION OF SOCIAL ACTIVITY:
A HISTORICAL AND CULTURAL ASPECT
(XIX-XX CC.)**

Солоділова О. В.,
кандидат філософських наук, доцент,
Університет митної справи та фінансів
(Дніпро, Україна),
e-mail: rveo82@gmail.com,
ORCID 0000-0003-3991-6721

Solodilova O. V.,
Candidate of Philosophy, Associate Professor,
University of Customs and Finance (Dnipro, Ukraine),
e-mail: rveo82@gmail.com,
ORCID 0000-0003-3991-6721

В умовах антропогенних змін в сучасному суспільстві – суспільстві інформації та знань і культури, відбуваються трансформації в сфері гендеру як соціального процесу, що в ньому задіяні сутнісні константи буття людського і суспільного. В історії культури – від стародавніх цивілізацій до сьогодення, сталися перетворення, що впливають на стан дихотомії «чоловіче-жіноче». Така бинарність як цілісність розглядається у міждисциплінарному контексті в системі гуманітарних наук; де най основний акцент робиться на естетиці. В добу Постмодерну, в XIX – XX стт., розгорнулися хвилі фемінізму. Актуальність гендерних досліджень в цьому потоці викликана зрушеннями в свідомості особистості другої половини XX ст., коли мистецтво і література поп-арту як фронтальної частини авангарду, зайняли вагомий нішу в всесвітньому культурному процесі. Молодіжні рухи в суспільстві Заходу, сексуальна революція, гендерні процеси в мистецтві і літературі інтенсифували взаємодію нашої дихотомії. У час віртуалізації і глобалізації культури такі напрями набувають особливого значення. Опрацьована вітчизняна і західна література дає змогу розвинути дослідницький інтерес в цій галузі. Особливо це стосується нашого жіноцтва, яке опинилося в колючих криз і викликів сучасності. Наданий матеріал розкриває простір подальших теоретичних і практичних досліджень гендеру як соціального і полікультурного явища.

Ключові слова: естетика, гендер, об'єкт, соціальна дійсність, історія культури, оцінка.

In the conditions of anthropogenic changes in modern society – the society of information and knowledge, culture, and the transformations in the sphere of gender as a social process that involves the essential constants of human existence and the public. In the history of culture – from ancient civilizations to the present, the recent transformations affecting the status of the dichotomy of “male-female”. Binary such as integrity are considered in an interdisciplinary context in the system of Humanities, where our main focus is on aesthetics. In the Postmodern era, in the XIX and XX centuries, turned wave of feminism. The relevance of gender studies in this stream caused by shifts in the consciousness of the personality of the second half of the twentieth century., when the art and literature of pop art as on the front of the avant-garde, has won a significant niche in the international cultural process. The youth movement in the society of the West, the sexual revolution, gender processes in art and literature intensively the interaction of our dichotomy. During the virtualization and globalization of culture such trends are of particular importance. Researched domestic and Western literature gives the opportunity to develop research interest in this area. This is especially true of our women, which was in a complex world crises and challenges. The material reveals a space for further theoretical and practical studies of gender as a social and multicultural phenomenon.

Keywords: aesthetics, gender, object, social reality, cultural history, evaluation.

Актуальність теми генерується сучасними проблемами у сфері гендеру як суспільно-соціальної системи. Суспільної, з точки зору взаємодії політики, культури, соціального життя; соціальної, з

точки зору системи соціальних відносин: в побуті, праці, сімейних стосунках, дозвіллі, акціяхвсїх рівнів: В даному контексті гендер розглядається як соціальний процес, що в ньому відбуваються загальносвіттові перетворення. Глобальна політика через кризи, революції, війни, інші виклики суспільного характеру новітнім чином структурує традиційну систему стосунків «чоловік-жінка». На жаль, доля обернула жіноче обличчя України у бік війни, суспільних і соціальних викликів. Як у Світлани Олексіївич: «У війни не жіноче обличчя...». В нашому випадку гендер слугує в якості суспільно-соціальної системи забезпечення рівними правами громадян; піднесення прав жінки у вирішенні найважливіших соціально-політичних питань. Сюди відносяться: боротьба з насильством, гендерними стереотипами; встановлення адекватних можливостей для жінок у всіх сферах. Феміністичні кампанії суспільного спрямування є рушійною силою сучасних соціальних змін. В умовах України жінка виконує функції захисниці Вітчизни; жінки захищають Батьківщину зі зброєю в руках, демонструють жіночість і відданість у волонтерстві, доброчинстві, взагалі, в житті і, зокрема, в соціальній роботі. Стосовно нашого дослідження зараз особливо вирізняється мілітарна естетика – одягу, конструкцій масових збірня, оформлення медіа простору, мистецтва і літератури. Ця тема потребує окремого дослідження. В соціальному житті гендерний підхід охоплює багатоманітність жіночого життя: в освіті, захисті материнства і дитинства, соціальні гарантії, послуги та ін. Гібридна війна зачіпає самі основи життєдіяльності соціуму України – від дитинства до зрілості; соціальні негаразди порядку підсилюють гендерний момент у соціальної політиці; насилля в суспільстві є результатом загальної напруженості соціальних стосунків. Духовна культура тут у позитивному спрямуванні виконує функцію заміщення, підвищуючи статус особистості, розвиваючи її світоглядні орієнтири.

Постановка проблеми. В культурній сфері гендерний підхід до об'єктів соціальної діяльності означає звернення до глибинних витоків духовного життя в умовах загальної кризи культури. Його трендами тут є: 1. Характеристика генези духовного (життя культури в цілому) часопростору через огляд його гендерних форм, зокрема в стилістиці Постмодерну: мистецтво і література у соціально-філософському контексті; 2. Абрисного аналізу основних тенденцій естетики гендеру, що знаходиться в перехідному стані – від традиційних форм до сучасних. Дискусія у світі наповнення контенту освіти, наукових досліджень, особливо гуманітарних, набуває стратегічного характеру в умовах гібридної війни. При цьому, на думку В. Гайденко, «...філософія гендеру в дослідженнях українських науковців абсолютно доказово пов'язується зі зміною загальної парадигми пізнання та зміною реальності;...інтерес до вивчення феміністської епістемології зумовлений...зміною глобального цивілізаційного імперативу; ...відношення людина-світ більше не можуть описуватися в термінах панування і підпорядкування...

соціокультурна дійсність як гетерогенна, мінлива, різноманітна, плюральна, викликає до життя... нетрадиційні, альтернативні... підходи, що дозволяють відійти від однозначного визначення реальності і людини, відмовитися від понять дійсності і редукціонізму на користь гармонії, цілісності, багатоманітності...» [3, с. 3]. Практичні висновки з цього матеріалу можуть бути використані як поле подальших напрацювань в річці співвіднесення традиційної класики і новацій, полікультурності і моно ідеології, що живиться ідеологемами різного характеру, в тому числі, антилюдського.

Мета дослідження: абрисно оцінити генезис духовної культури в гендерному контексті відносно оцінок соціальної реальності (XIX-XX ст.). **Завданнями дослідження є:** 1. охарактеризувати генезу підходів естетики як науки до феномену гендеру через абрисну оцінку явищ соціальної дійсності; 2. намітити можливі шляхи вирішення протиріч в цій сфері.

Аналіз розробок в досліджуваній галузі. Враховуючи міждисциплінарний характер дослідження, оглянемо основні його напрями: 1. Естетика. Засновником естетики як науки є А. Баумгартен. Класичними її розробками стали праці: І. Канта; Г. Гегеля, Ф. Шіллера. У XIX-му ст., з розвитком позитивізму, проблеми сутності творчості оминаються, і тепер центр естетики – образ (в усіх його проявах у свідомості), переміщується у царину емпіризму; продукується феноменологія – від соціологізму (Г. Спенсер, О.Конт) – до розвідок у галузі психології, філософії (Г. Фехнер, Т. Ліппс, З. Фройд, Н. Бердяєв, К. Юнг, О. Вейнінгер). Були інспіровані ідеї Е. Кассіра щодо символічної природи культури та мистецтва; в герменевтиці Х.-Г. Гадамера була розвинена ідея щодо принципів спорідненості естетичної і міфологічної свідомості; стверджувалися засади уявлення про всезагальність естетики як ціннісної експресивної форми, що є притаманною людській всезагальній культурі. Праці Е. Гартмана розкривають світ, в якому єдність волі і уявлення (ідеї) не тільки роз'єднуються, але й витлумачуються як чоловіче і жіноче начала. Від Т. Адорно стався розвиток критики репресивної тотальності й афірмативного мистецтва; вважає напрямом критичного пізнання мистецтво, звільнене від мислення поняттями; виникла концепція «трансестетики» Ж. Бодріяра. Доречно звернутися до тлумачення цих понять англійською: «... *Aesthetics*... 1. ...*branch of philosophy* (гілка філософії. – укр. Авт.) *dealing with such notions* (поняття. – Авт.) *as the beautiful, the ugly, the sublime, the comic... as applicable to the fine arts, with a view to establishing the meaning and validity of critical judgments concerning works of art, and the principles underlying or justifying such judgments; ... 2... the study of the mind and emotions in relation to the sense of beauty...*» [11, с. 24]. В цьому напрямі оцінюються витвори мистецтва і літератури (як мистецтва слова); наш предмет: «5. *a philological theory or idea of what is aesthetically valid* (цінність, оцінювання. – Авт.) *at a given time and place...*» [11, с. 24]. У фундаментальних роботах Г. Вельфліна,

Т. Манро, А. Хаузера, Г. Зедльмайера, Е. Гомбріха, визнано, що художній розвиток у своїх циклах не збігається з соціальним, має власну логіку. 2. Постмодерн. У ракурсі нашої розвідки непересічне значення має звернення до набутків Постмодерну. Саме це явище суспільної і філософської думки XIX-XX століть відкрило нові горизонти культури сучасності. На думку, В. Лук'янця, це є: «...особливий умонастрій, ...поширений у всіх сферах людської життєдіяльності: культурі, філософії...» [7, с. 501]. За ним, Ф. Ніцше, М. Гайдеггер, Л. Вігенштайн, М. Вебер, М. Фуко, Оретга-і-Гассет розгорнули новий філософський дискурс, акцентуючи на вадах Модерну. Автор відносить до розробників філософії Постмодерну філософів: Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар, Р. Рорті, Ф. Джеймсон, У. Еко, Ж. Дельоз, Е. Левінас, Ф. Гваттарі, Р. Гаше, М. Серр, Ж. Батай, М. Бланшо, Р. Барт, тощо. Постмодерн став ойкуменом для естетики гендеру. Англійське видання так визначає гендер: «1... *The most familiar sets* (ознаки, властивості. – Авт.) *of genders are three classes (as masculine, feminine, and neuter in Latin and German)... 2. sex...* (оцінка за статями. – Авт.)» [2, с. 824]. Теоретичне розмежування понять гендеру і статі здійснила антропологиня М. Мід (*Sex and Temperament: In Three Primitive Societies; by Margaret Mead, 1935 p.*). Стаття трактується як природний об'єкт і суб'єкт, а гендер є формою існування статі в соціумі. Другий етап (фемінізму.-Авт.) започатковується *Simone Lucie Ernestine Marie Bertrand de Beauvoir* [8]. На цьому етапі поняття «гендер» використовується для засудження соціальної дискримінації жінки (друга половина XX ст.). Розлогу картину Постмодерну в галузі естетики (у полі антропологізму як філософського осмислення феномену людини) як методологічної бази гендеру, розгортає Дарія Скальська [6]. Дослідниця розкриває напрям «естетичний антропологізм» через характеристику «філософії життя», герменевтики, феноменології (Е. Гуссерль; М. Мерло-Понті, М. Дюфренн, Г. Морпурго-Тальябуе), які ставили на меті побудову соціальної організації за логікою та принципами мистецтва; так виникає соціальний конструктивізм, що здійняв підвалини естетики гендеру; виникає «аргізована дійсність», в якій соціальні актори – чоловіки і жінки граються ролями – (в прямому і переносному смислах. – Авт.); неотомізму, персоналізму, що разом склали кумулятивний ефект розгортання людського в культурній діяльності. Розглядається творчість Р. Інгардена, який залучив до своїх логіко-гносеологічних експериментів літературу та види й жанри мистецтва. Потужним рухачем цих ідей виступив М. Шеллер та його школа: А. Гелен, Е. Ротхаккер, Е. Хенгстенберг. Екзистенціалістська естетика К. Ясперса, М. Гайдеггера, Ж. П. Сартра, Н. Аббаньяно прагнула досягнути буття як безпосередню, нерозчленовану цілісність об'єкта й суб'єкта. У 60-70-х рр. художні есе та філософські романи отримали раціонально-понятійний спосіб аргументації, ставши предметом академічної філософії. Авторка застосовує праці П. Гайденко, Т. Гуменюк, К. Долгова, Л. Левчук, Б. Маркова, Ю. Мельвиль. Для М.

Фуко стаття є таємницею, невлотним номенальним буттям, про яке відомо через гендер та тренди, які тяжіють до статі як до своєї субстанційності [9, с. 112]. Англійська мова була мовою культури Постмодернізму, гендеру і фронтальної його частини – фемінізму. На сьогоднішній день праці з гендеру зарубіжних дослідників з цих проблем класифікуються наступним чином: 1. *Conceptions of Sex; The Sex/Gender Distinction; Eliminativism about Sex; Social Conceptions of Sex; Conceptions of Sex, Misc.*; 2. *Conceptions of Gender; Eliminativism about Gender; Realism about Gender; Gender as Personality; Gender as Sexuality; Gender as Socialized; Gender as Socially Constructed; Conceptions of Gender, Misc.*; 3. *Conceptions of Womanhood; Womanhood as a Social Collective; Womanhood as a Political Kind*; 4. *Gender and Equality; Gender and Oppression; Science and Gender Equality; Sexism; Sexual Discrimination; Women's Rights; Gender and Equality, Misc.*; 5. *Affirmative Action*; 6. *Transgender Issues; Gender Identity Disorder; Intersexuality; Transgender Rights; Transgenderism and Postgenderism; Transsexuality*; 7. *Topics in the Philosophy of Gender; Gender and Race; Gender and Multiculturalism; Gender Identity; Maleness and Masculinity; Women in Philosophy* [10]. Ці праці розподілюються за жанрами: 1. Наукові праці (*science research papers*); (філософія Постмодерну, соціологія, політологія, культурологія); 2. Науково-популярні праці; 3. Есе. В Україні реалізація гендерних процесів сталася з часів обрання нею незалежного шляху розвитку. Складено словник гендерних термінів (З. Шевченко). В українській філософії активно розвиваються дослідження з гендеру на базі наукових, освітніх установ; громадських жіночих організацій, рухів. Вивчається та збирається світова статистика щодо гендерної нерівності та дискримінації за статтю (на ринку праці, в освіті, в питаннях здоров'я, шлюбу, в законодавстві, тощо); теоретизуються спрямовані на її подолання: гендерні акції: локальні, загальнодержавні (Л. Гриневич, І. Лазар, О. Яйко). Визначальними для наукового простору України в цьому аспекті є праці: І. Андропова, Г. Герасименко, Н. Ковалішина, І. Лазар, Т. Хавлін. Напрацювання українських вчених в галузі естетики характеризуються наступним чином: загальні праці з культурології, включаючи праці з мистецтвознавства, філології і лінгвістики в естетичному спрямуванні: Т. Андрущенко, В. Афонін, Л. Бабушка, О. Білий, М. Бровко, О. Бродецький, Л. Ф. Буланова-Дувалко, С. Бусел, О. Дудолодова, О. Сизова, Р. Вечірко, О. Горохова, О. Гринько, С. Гулевський, А. Данилюк, Н. Доній, К. Ірдиненко, В. Ісаєв, Н. Копилова, Д. Кучерюк, Л. Левчук, Л. Левченко, Ю. Легенький, В. Личковах, О. Лук'яненко, Л. Мізіна, В. Мовчан, П. Наконечна, О. Оніщенко, С. Пазиніч, Н. Пальм, В. Панченко, В. Петрушенко, Н. Поліщук, А. Пустовит, М. Розенфельд, Ю. Сабадаш, П. Соболь, В. Татаркевич, В. Терещенко, Г. Улюра, А. Федь, С. Холодинська, О. Шутов, М. Яковенко. Сучасними є праці в галузі педагогічних аспектів гендеру: Н. Байдук; В. Швірка; інших аспектів: Л. Дихнич, М. Карповець, О. Костюченко, Л. Олій-

ник. Філософсько-етичні і естетичні проблеми гендеру розглянуті в працях: О. Артем'єва, Б. Марченко, О. Власова, Т. Власова, О. Кісь, Д. Коновалов, К. Откович, О. Павлова, Е. Скиба, С. Сторожук, О. Стяжкіна. Особливо змістовним сегментом є творчість Н. Хамітова і С. Крилової [1]. Узагальнюючий характер має праця І. Грабовської, вказуючи на місце гендеру в житті Заходу, дослідниця стверджує: «...Європейські цивілізовані спільноти сьогодні... толерують гендерні дослідження, мають розвинену феміністичну філософію... викладають... курси з крос-гендерної проблематики, фемінізму; на рівні світових організацій задіюють... важливий маркер розвитку суспільства... - ІПР» [4, с. 38]. Авторка наводить дані з творчості С. Жерьобкіна, який аналізує гендерні досягнення сучасної україністики через тексти В. Агеєвої, Т. Гундорової, О. Забужко, Н. Зборовської, С. Павличко; акцентує на розробці О. Гомілко. У гендерному русі XIX-початку XX ст. нашими брендовими фігурами були: Л. Українка, О. Кобилянська, М. Вовчок, С. Русова. Л. Українка стала предтечею філософії культури, піддавши реверсії традиційні гендерні ролі активного («сильного») чоловіка і пасивної («слабкої») жінки («Камінний господар»). У цьому напрямі є цікаві роботи: Н. Кривда, Л. Осадча, О. Волосюк, О. Башкирова. Презентовані роботи, що оцінюють проблеми гендеру в медіа, віртуальному просторі: Т. Бурейчак, О. Горошко. Т. Марценюк, дослідниця гендеру – як соціальної проблематики; гендерної нерівності в сучасній Україні, зачіпає гострі питання, пов'язані з сучасністю. Проблеми міжстатевих стосунків розглянуті в гендерному ракурсі: О. Кісь, Л. Шкіль.

Виклад основного матеріалу. Естетика Гендеру в його соціальній спрямованості є загальним тлом процесів суспільно-політичного, культурного і соціального характеру; проектує методологічні і праксеологічні позиції його суб'єктів. Культура Постмодерну є цариною застосування естетичних ідеалів та цінностей. На нашу думку, доцільно розглядати наш предмет з точки зору авангардної культури та її історико-культурних етапів; ці етапи відображають часово-просторові характеристики гендеру як хвилі жіночого руху: а. перша хвиля: кінець 90-х рр. XIX ст. – до 1939 р.; друга – 50-60-70-і рр. XX ст.; третя (і 4-а) хвилі: 80-90-і рр. XX ст. – донині. Ключовою в даному напрямі стала праця: Fredric Jameson (1991) (*Postmodernism or; The Cultural Logic of Late Capitalism* Source: *Postmodernism, or; The Cultural Logic of Late Capitalism*). Саме в авангарді трапилися новаторські, революційні, бунтарські, епатажні, маніфестарні рухи, напрями в художній культурі, філософії, знанні та у сфері інформації. Ідеї А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, З. Фрейда, С. Кьєркегора, А. Бергсона стали мейнстрімом цієї культури. Основними його рисами у час першої хвилі гендеру в Європі стали: а. піонерний праксеологічний характер; б. пафос революційної руйнації щодо традиційного мистецтва та традиційних цінностей культури; в. різкий протест проти консервативного, буржуазного, академічного; у візуальних видах мистецтва

та літературі, має місце реалістично-натуралістичне зображення наочної дійсності; здійснюються декларативність, маніфестарність, скандальний епатаж презентації представниками авангарду як себе, так і своїх творів, напрямів, рухів і т.ін. Політичний фемінізм став річизмом реалізації авангарду в зазначений період: Консервативний фемінізм; Радикальний фемінізм: залежно від ступеня радикальності поглядів; розвиваються: а. фем-революція; б. феміністичний сепаратизм; в. заміначоловічої культури жіночу; Ліберальний фемінізм домагається рівності жінок та чоловіків через політичні і правові реформи без зміни структури суспільства; Матеріалістичні форми фемінізму вросли із Західної марксистської думки і спричинили політичні рухи жінок; Анархо-фемінізм. З точки зору естетики гендеру, авангардні рухи пов'язані з тенденцією соціального протесту. 25.11. увесь світ відзначає день усунення насильства проти жінок (*International Day for the Elimination of Violence against Women*). Відкритими суспільствами пропагується пафос протесту, заперечення, негативізму; генерація художників, письменників, драматургів, композиторів, кінематографістів, узаконює найбільш радикальні знахідки в сфері художньої мови. Для нас непересічне значення має загальний огляд феміністської літератури. Йдеться про англомовну літературу XIX-XX ст. На Заході, у Великобританії, Франції жінки-авторки мали значний вплив на громадськість – Джейн Остін, Шарлотта Бронте, Маргарет Фуллер, Натанієль Готорн, Сожурне Трус, Луїза Мей Елкотт, Жозефіна Батлер, С'юзен Ентоні, Кейт Шопен; в 90-і рр. XIX ст. підключилася Клара Цеткін – видатна діячка соціалістичного руху, з 0-х XX ст. письменницький рух активізується: Зофія Налковська, Емма Голдон і Сільвія Панкгерст стають фем-зірками початку XX ст. Їхні фотографічні зображення на масових акціях стали іконами стилю; Еммелін Панкгерст була найпомітнішою активісткою у Великобританії, у США серед визначних лідерок руху були Лукреція Мотт, Елізабет Кеді Стентон та Сюзен Ентоні; Лаура Джейн Адамс; Емма Голдман; в 20-і рр. прогресує Вірджинія Вульф; іконами стилю в кіно стали: *Méři Пикфордта Грета Габбо*.

Друга хвиля гендеру в Європі і США, спирається на здобутки екзистенціалізму та структуралізму. Тепер характерними ознаками мистецтва є: активність, динамізм, пристрась до руху, бажання діяти проти: зневага до традиційних цінностей, культурна революційність; оформлюються новітні принципи: а. естетична стратегія автономії мистецтва; б. відмова від миметичного принципу; в. акцентується художня форма, тотожна змісту твору; г. абсолютизація візуальної (аудіо) презентації твору. Авангард винайшов художні засоби: «потік свідомості», асоціативний монтаж, колаж, «вивільнення» кольору та ін. Модерністи розвинули поетику «відкритого твору» – програмного концептуалізму. Розроблюються: абстрактний експресіонізм (Джуді Чикаго), конкретне мистецтво, поп-арт, концептуалізм, мінімалізм, новітня архітектура та ін. У 60-70-і рр. іконами фем-стилю в літературі стають:

Глорія Стайнем, Сільвія Плат, Андреа Дворкін, Робін Морган, Ширлі Чісхолм, Майя Енджелу, Мардж Пірсі; твір «*The Feminization of Society*», Йоко Оно (1972) став маніфестом фемінізму; Еліс Вокер, Люс Ірігаре; Індіра Ганді виборювала постколоніальні та релігійні права жінок; Джоана Расс; Гейл Рубін; Сильвія Федерічі; Елен Сіксу; Мардж Пірсі; Анджела Картер. У 60-80-і чорний та пост-колоніальний фемінізм активно виступають.

Контркультура 60-80-х років на Заході стала викликом суспільству, в тому числі, і в гендерній сфері. Молодіжні контр культурні рухи активно вплинули на тодішню в США базову культуру: тут мають значення твори: Т. Роззака; Г. Маркузе; Е. Поттера, Д. Хіза, Д.У. О'Ніла, Д. Закревські. У мистецькому напрямі контркультурні рухи ототожнюються з музикою, перш за все, роком (з його радикальними різновидами): Дженіс Джоплін, Джоан Баез; Кріс Вільямсон, Мег Крістіан, Марджі Адам; афро-американські активістки: Берніс Джонсон Рігон; Голлі Нір. Жінки взяли участь у розробці глем-року; субкультури фанкерів. Комуни екзальтованої молоді мали стати зразком для нового типу людських взаємовідносин. Розвивається сексуальна революція Заходу (в тому числі, натуризм, боді-арт). В 1994 р. *Army of Lovers* видали пісню «*Sexual revolution*»; 2003 року Бернардо Бертолуччі зняв фільм «Мечтатели» (рос.), де зображуються події в Парижі кінця 1960-х. Пізнавальне значення мають праці І. Кона (рос.) [4]. У другій половині 70-х рр. в США розвивається панк-культура, з яскравим контркультурним, політичним «месиджем». Зелений (екологічний фемінізм) розпочався з організації «*Greenpeace Foundation*». Значний вплив ідеї хіпі мали на становлення феміністичного руху; останній змінив структуру американського суспільства; домігся рівноправності у відносинах між чоловіками та жінками; звів нанівець існуючу дискримінацію за статевими ознаками. Розвивається феміністичне кіно: Клер Джонстон, Лора Малві; Тереза де Лауретіс, Аннеке Смелік, Кая Сілверман; Саллі Поттер, Катрін Брейя, Клер Дені, Джейн Кемпін, Кетрін Бігелоу, Петті Дженкінс [2]. Мистецтво в контексті постіндустріальної культури переорієнтовується з художнього твору на процес його створення; з вербальності на невербальне спілкування; формується ігровий, альтернативний тип особистості; дедалі більшу роль відіграють комп'ютерні методи створення артефактів. Серед розробників постмодерністських стратегій в естетиці та художній критиці можна виділити Ж.Ф. Ліотара, Ж. Дерріда, Ч. Дженкса, Ж. Бодрійя, Ю. Кристеву, І. Хассана, У. Еко та ін. Акцент робиться на цілеспрямованій епатажності у пошуку нових форм; акцентуються маргінальні для класичної естетики універсальні поняття гри, іронії, потворного. Естетичним каноном тут є відсутність канону, антисистемність, неієрархічність. В центрі естетичної уваги опинилися маргінальні теми, пов'язані з тілесністю, сексуальністю, споживчою естетикою.

В мистецтві зародження третьої хвилі фемінізму прослідковують до появи Riot grrrls (феміністичної

панк-субкультури 1990-х.). Розвивається фемінізм сексуального гатунку: інтерсексуальний фемінізм: ЛГБТ з кольоровою естетикою; трансформуються феміністичні погляди на трансгендерність. Виступили Femem. Ключовим поняттям в транс-фемінізмі стають: трансмізогінія, ірраціональний страх, несприйняття, дискримінація транс-жінок; осіб з невідповідною жіночою статтю. Культурний фемінізм формує свободу від патріархату; розвивається «сестринство»; акцентується естетика добра, любові і мудрості. Культурними взірцями тут є: Бейонсе, семпл з лекцій TED Цімаманді Нгоз Адичи «*We should all be Feminists*»; акторка Емма Уотсон є засновницею трендового феміністського жіночого клубу; визначається Дженніфер Лоуренс; сюди можна віднести андрогінний гендер (Еді Сліман); формується фешн-гендер (Саскія де Брау, Кан'є Уест); стає актуальною культура флепперів; в 80-і був поширений стиль «бізнес-вумен»; стилі *Calvin Klein*; *Tommy Hilfiger*; *Raf Simons*; *Ent. Marras*; *Max Mara* – military style; movies в стилі *Wudi Allan*; (*10 movies about women*). У літературі в 80-і проявили себе: С'юзан Зонтаг, Джудіт Батлер, Маргарет Етвуд; 90-і відзначили Тасліму Насрін; «*Seneca Falls Anniversary Speech*», Гілларі Клінтон (1998) стала сенсацією; відзначилися фем-лідерки: Глорія Анзалдуа, Белл Гукс, Чела Сандоваль, Черрі Морага, Одрі Лорд, Максін Гонг Кінгстон, інші небілі феміністки; намагалися в межах феміністичної думки розглянути питання расових суб'єктивностей; у 2000-і «*The Color of Violence Against Women*», Анджела Девіс (2000), стала маніфестом постколоніального вивільнення жінок. Сьогодні прогресивний характер мають наступні напрями: феміністична наукова фантастика; феміністська поезія; як літературознавча категорія виділяється жіноче письмо (Елен Сіксу; Люс Ірігаре).

Четверта хвиля фемінізму визначається сучасними технологіями і характеризується, зокрема, використанням Facebook, Твіттеру, Instagram, You Tube, Tumblr, а також блогів, таких як Feministing, для протистояння мізогії та досягнення гендерної рівності. Ця тема потребує подальшого вивчення.

Висновки. Проблематика дослідження знаходиться в площині міждисциплінарного наукового простору. Основоположні засади підходу до розкриття теми знаходяться в річищі естетики – сегменту філософського знання; сучасних напрацювань в культурі Постмодерну – від позитивізму, засад філософської антропології і культурології до постнекласичної філософії. Особливістю даної роботи є розкриття специфіки естетики гендеру як процесу фокусування на вивченні об'єктів соціальної дійсності. Таким об'єктами є система взаємовідносин «чоловік-жінка». Гендер з історико-філософської, соціологічної точки зору виступає в якості комплексу часо-просторових характеристик такої системи. У XIX-XX ст. жінки Європи – у найбільш її передових країнах – Великобританії, Франції, пізніше в США, розпочали суфражистський і феміністський рух. Це було зумовлене суспільно-політичними, економічними, соціальними причинами. Ренесанс капіталізму в розвинених

країнах у післявоєнний час викликав активність жінок як розвинених країн, так і пост колоніальних, у 60-70-х рр. XX ст. проводяться масові акції, видається література наукового, науково-популярного, художнього характеру. У цей період на Заході розвивалася контркультура. В мистецтві гендерні форми були виражені в: поп-музиці (радикальний рок, соул), архітектурі, образотворчому мистецтві, кіномистецтві, дизайні, дозвіллі, моді (фешн-стилі) та ін. В 90-і роки – на початку XXI ст. ці проблеми зайняли важливе місце в медіа-просторі, а соціальні мережі поширюють нові тренди в цій галузі. В Україні проблеми гендеру набули значення з початку 90-их. Розпочався рух на відкриття України і її чудових жінок і дівчат для світової спільноти. Події з 2013 року трансформували формат гендеру в двох напрямках: мілітаризація як шлях забезпечення цілісності країни і максимально повне забезпечення людських економічних, соціальних платформ життя жінок і дівчат. Духовна культура України з її славетним минулим розповсюджує простір виявлення жіночості в найважливіших сферах соціального життя. Практичне застосування матеріалів дослідження дає змогу розширити поле подальших пошуків, піднести рівень розробок в актуальній площині гендеру XXI століття.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В., Хамітов В.. Філософія освіти і наука як каталізатор цивілізаційного прокту України / Вища освіта України. №2. – 2017. – С. 1-13.
2. Барчій І. М., Шафраньош О. І. Становлення контркультури США в 60 – 70-х рр. XXст. / І. Барчій // Науково-теоретичний альманах «Грані». Серія Соціологія. - №90 (10), 2012. – С. 77 – 81.
3. Гайденок В. О. Феміністська епістемологія як постнекласичний феномен / В. О. Гайденок. – Автореф. дис. на здоб. н. ст. канд. філос. н. – К., 2000. – 18 с.
4. Грабовська І. (Grabovska I.) (2015). Гендерна проблематика в сучасних філософських текстах українських дослідників (Gender Problems in Modern Philosophicstudies in the Texts of Ukrainian Scientists). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гендерні дослідження». Вип. 1. рр. 38-46.
5. Игорь Семёнович Кон. Феминизм - какой именно? www.pseudology.org. Дата звернення 24.03.2019.
6. Скальська Д. М. Естетичні виміри філософсько-антропологічних вчень XX століття / Д. М. Скальська. – Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, Факел, 2003. – 231 с.
7. Філософський енциклопедичний словник. Довідкове видання. НАН України. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. Ред. колегія: В. І. Шинкарук (голова редколегії), члени редколегії, Н. П. Поліщук (заст. гол. редколегії). Наукові редактори (Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук). Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди; Державний фонд фундаментальних досліджень. К.: Вид-во «Абрис», 2002. – 742 с.
8. Bergoffen, Debra, «Simone de Beauvoir», The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall2010 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL= <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2010/entries/beauvoir/>>; Beauvoir, The Second Sex, 267; Mikkola, Mari (3 January 2018). Zalta, Edward N. (ed.). The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Metaphysics Research Lab, Stanford University – via Stanford Encyclopedia of Philosophy.
9. Foucault M. Two Lectures // Foucault M. Power / Knowledge: selected interviews and other writings, 1972-77. N. Y.: Pantheon, 1980.

10. History/traditions: Philosophy of Gender; Hume: Philosophy of Gender obs. in this area: University of Groningen (Assistant Professor); Michigan Technological University (Assistant or Associate Professor in Ethics); New York University Arts and Science (Professor Of Native American Studies, Department Of Social & Cultural Analysis, New York University Arts and Science. 2017.

11. The Random House Dictionare of the English Language / Jess Stein, editor in Chief; Laurence Urdang, Managing editor // RANDOM HOUSE. – New York. – 1973. – 2058 pp.

References

1. V. Andrushchenko, V. Khamitov. *Filosofia osvity i nauka yak katalizator tsyvilizatsiinoho proktu Ukrainy / Vyshcha osvita Ukrainy. №2. – 2017. – S. 1-13.*

2. Barchii I. M., Shafranosh O. I. *Stanovlennia kontrkultury SShA v 60 – 70-kh rr. KhKhst./ I. Barchii // Naukovo-teoretychnyi almanakh «Hrani». Seriiia Sotsioloohiia. - №90 (10), 2012. – S. 77 – 81.*

3. Haidenko V. O. *Feministska epistemoloohiia yak postneklasychnyi fenomen / V. O. Haidenko. – Avtoref. dys. na zdob. n. st. kand. filos. n. – K., 2000. – 18 s.*

4. Hrabovska, I. (Grabovska I.) (2015). *Henderna problematyka v suchasnykh filosofskykh tekstakh ukrainskykh doslidnykiv (Gender Problems in Modern Philosophicstudies in the Texts of Ukrainian Scientists). Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Henderni doslidzhennia». Vyp. 1. pp. 38-46.*

5. Yhor Semënovych Kon. *Femynizm - kakoi ymenno?* www.pseudology.org. Data zvernennia 24.03.2019.

6. Skalska D. M. *Estetychni vymiry filosofsko-antropoloohichnykh vchen KhKh stolittia / D. M. Skalska. – Ivano-Frankivsk : IFNTUNH, Fabel, 2003. – 231 s.*

7. *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk. Dovidkove vydannia. NAN Ukrainy. Instytut filosofii im. H.S. Skovorody. Red. kolehiia: V.I. Shynkaruk (holova redkolehii), chleny redkolehii, N.P. Polishchuk (zast. hol. redkolehii). Naukovi redaktory (L.V. Ozadovska, N.P. Polishchuk). Instytut filosofii im. H.S. Skovorody; Derzhavnyi fond fundamentalnykh doslidzhen. K.: Vyd-vo «Abrys», 2002. – 742 s.*

8. Bergoffen, Debra, «Simone de Beauvoir», *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*(Fall2010 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL= <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2010/entries/beauvoir/>>; Beauvoir, *The Second Sex*, 267; Mikkola, Mari (3 January 2018). Zalta, Edward N. (ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Metaphysics Research Lab, Stanford University – via *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.

9. Foucault M. *Two Lectures // Foucault M. Power / Knowledge: selected interviews and other writings, 1972-77. N. Y.: Pantheon, 1980.*

10. History/traditions: Philosophy of Gender; Hume: Philosophy of Gender obs. in this area: University of Groningen (Assistant Professor); Michigan Technological University (Assistant or Associate Professor in Ethics); New York University Arts and Science (Professor Of Native American Studies, Department Of Social & Cultural Analysis, New York University Arts and Science. 2017.

11. The Random House Dictionare of the English Language / Jess Stein, editor in Chief; Laurence Urdang, Managing editor // RANDOM HOUSE. – New York. – 1973. – 2058 pp.

УДК 231.01

**БАЗОВА АКсіОМА ТРИНІТАРНОГО
БОГОСЛОВ'Я КАРЛА РАНЕРА**
**BASIC AXIOM OF TRINITARIAN THEOLOGY
OF KARL RAHNER**

Стрижачук Ф. В.,
кандидат філософських наук, доцент,
старший науковий співробітник,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна),
e-mail: tedandgalina@gmail.com,
ORCID 0000-0002-3644-938213

Strizhachuk F. V.,
Ph.D. in theology, associate professor, senior
researcher at the Center for Religion Studies,
National Pedagogical Dragomanov University
(Ukraine, Kyiv),
e-mail: tedandgalina@gmail.com,
ORCID 0000-0002-3644-9382

Видатний католицький богослов Карл Ранер є одним із ініціаторів тринітарного ренесансу в богослов'ї ХХ-го століття. Його унікальним внеском в розвиток тринітарного богослов'я є «базова аксіома» доктрини про Трійцю, яка отримала назву «правило Ранера»: «Ікономічна Трійця є іманентною Трійцею і vice versa». Тотожність іманентної та ікономічної Трійці за правилом Ранера означає, що Бог-у-Собі, у Своему внутрішньому тринітарному бутті є тим самим Богом, якого люди знають з історії спасіння. Правило Ранера стало вододілом в тринітарних дискусіях ХХ-го століття і викликало інтенсивні дискусії про відношення між ікономічною та іманентною Трійцею.

Ключові слова: тринітарне богослов'я, Карл Ранер, правило Ранера, іманентна Трійця, ікономічна Трійця.

The outstanding Catholic theologian Karl Rahner is one of the initiators of the Trinitarian Renaissance in 20th-century theology. His unique contribution to the development of Trinitarian theology is the "basic axiom" of the doctrine of the Trinity, which was called the "Rahner's rule": "The economic Trinity is the immanent Trinity and vice versa". The identity of the immanent and economic Trinity according to the Rahner's rule means that God-in-Himself, in His inner Trinitarian being, is the very God whom people know from the history of salvation. Rahner's rule became a watershed in the Trinitarian discussions of the 20th century and caused intense discussions about the relationship between the economic and immanent Trinity.

Keywords: Trinitarian theology, Karl Rahner, Rahner's rule, immanent Trinity, economic Trinity.

Карл Ранер називав себе «богословом аматором», проте це говорить лише про його скромність, а не про його богословські здобутки. Ранер був видатним римо-католицьким богословом та дослідником. Його роль в богословських дискусіях після другого Ватиканського собору була ключовою. Ранер не написав великої монографії по доктрині про Трійцю, проте, його вплив у царині тринітарного богослов'я був дуже помітним у подальшому відродженні доктрини про Трійцю. Протестантський богослов Карл Барт був ініціатором відродження доктрини про Трійцю, яке тривало протягом ХХ століття. Однак тринітарну термінологію та основні теми цієї дискусії про відношення між ікономічною та іманентною Трійцею були встановлені «Отцем католицької церкви ХХ століття» Карлом Ранером [8, с. 19].

К. Ранер написав декілька праць присвячених доктрині про Трійцю в стилі есе. В 1967 році він написав есе «Триєдиний Бог як трансцендентальна основа історії спасіння» у другий том збірки

«Історія спасіння до Христа» [23]. Двома роками пізніше він написав дві ґрунтовні статті німецькою мовою «Трійця» і «Тринітарне богослов'я» для богословської енциклопедії *Sacramentum Mundi*. Ці дві статті були об'єднані та опубліковані в англійському перекладі в 1970 році і складають окрему монографію під назвою «Трійця» [17]. Саме у цій монографії представлені ключові концепції тринітарного богослов'я Ранера.

Незважаючи на ці відмінності, тринітарні богослов'я Барта і Ранера мають вражаючу схожість. Обидва богослови були переконані, що богослов'я повинно служити місії церкви у проповіді. У богослов'ї обох богословів Ісус Христос займає ключове місце і христологія є центральною доктриною [21, с. 196]. Проте, понад усе Барт і Ранер ратували за відродження тринітарного богослов'я. Вони вважали, що доктрина про Трійцю відкриває нові перспективи для богослов'я у сучасному світі. Ранер не поставив доктрину про Трійцю у центр свого богослов'я, як це зробив Барт. Проте, доктрина про Трійцю відіграє ключову роль у богослов'ї Ранера. Харві Еган відмічає, що доктрина про Трійцю разом з ученнями про «втілення» і «благодать» складають «три таємниці» віри, в які «втиснуте все християнство» [8, с. 10]. Доктрина про Трійцю поєднує різні елементи богослов'я Ранера.

Йвес Конгар вважає, що «Ранер запропонував найбільш оригінальний внесок у сучасне богослов'я Трійці» [7, с. 11]. Проте, богословський внесок Ранера ставиться поряд з внеском Барта не за масштаб чи загальний вплив його тринітарного богослов'я, а за експліцитну критику сучасного йому богослов'я за «анти-тринітарну сором'язливість». Найвагомим та оригінальним вкладом Ранера в тринітарне богослов'я ХХ-го століття є методологічний принцип, який Тед Пітерс назвав *Правило Ранера* [14, с. 96]. Сам Ранер називає його «базовим принципом» або «базовою аксіомою» (нім. *Grundaxiom*). Цей «базовий принцип» у інших текстах Ранер також називав «керівним принципом» та «методологічним принципом» [16, с. 295–303]. Отже, словами Ранера – це базовий принцип, «який встановлює зв'язок між трактатами (про Трійцю і про спасіння) і представляє Трійцю як таємницю спасіння (у реальності, а не лише як доктрину)» [20, с. 21–22]. *Правило Ранера* має просту форму: «Ікономічна Трійця є іманентною Трійцею і іманентна Трійця є ікономічною Трійцею» [20, с. 22].

Правило Ранера вперше було представлено в есе написаному в 1967 році і опубліковане у розділі «Триєдиний Бог як трансцендентальна основа історії спасіння» у другому томі багатомної серії, присвяченій богослов'ю історії спасіння [10]. У 1970 р. есе було опубліковане англійською мовою у вигляді короткої програмної монографії під назвою «Трійця». Ранер визнає, що він не є автором базового принципу, який назвали його ім'ям і не впевнений, хто і коли його сформулював [19, с. 114]. Каспер припускає, що ідея *правила Ранера* вже була у Шлаермахера в імпліцитній формі, проте,

ясніше була висловлена Ф. А. Стауденмаєром (F. A. Staudenmaier), богословом з Тюбінгена в полеміці з Гегелем. Він говорив про «беззмістовності розрізнення між Трійцею буття і Трійцею одкровення» [11, с. 274]. Хоча тривають дискусії відносно міри впливу Барта на Ранера, Каспер переконаний, що Барт сформулював аналогічне *правилу Ранера* твердження і цитує Церковну догматику 1/1: «Реальність Бога у Його одкровенні не слід брати в дужки, наче десь поза одкровенням існує інша реальність Бога, тому що реальність Бога, з якою ми стикаємося у одкровенні є Його реальністю у всіх глибинах вічності» [3, с. 548]. Таким чином, *правило Ранера* якщо не запозичене у Барта, то сповна узгоджується з лінією його тринітарної думки. Проте, незважаючи на походження «базового принципу» Ранера, він стає «класикою» тринітарного богослов'я ХХ-го століття. Карл Браатен заявляє, що після Ранера кожен богослов, який пише про доктрину про Трійцю займає певну позицію щодо *правила Ранера* і пропонує свою інтерпретацію [5, с. 416]. *Правило Ранера* стає свого роду водорозділом у тринітарній думці ХХ-го століття.

Тут слід дати визначення термінам *ікономічна Трійця* та *іманентна Трійця*, які стали невід'ємними концепціями сучасного тринітарного богослов'я. *Ікономічна Трійця* вказує на Божу присутність і діяльність в історії спасіння (oikonomia, oikonomia), або на Бога-для-нас (*Deus ad nos*), тоді як *іманентна Трійця* вказує на таємниче вічне співіснування трьох божественних Осіб (theologia, θεολογία), або Бога-у-Собі (*Deus in se*) [4, с. 4]. *Ікономічна Трійця* є «Трійцею по відношенню до нас», тоді як *іманентна Трійця* є «реальністю Бога, яким Він є у Собі». *Ікономічна Трійця* є Трійцею «поза внутрішнім божественним життям», тоді як *іманентна Трійця* є Трійцею у внутрішньому божественному житті. *Ікономічна Трійця* – це життя Трійці *ad extra*, а *іманентна Трійця* – це життя Трійці *ad intra* [2, с. 304].

Ідентичність іманентної та ікономічної Трійці за *правилом Ранера* означає, що Бог-у-Собі є тим самим Богом, якого люди знають з історії спасіння. І хоча дослідники тринітарного богослов'я вважають, що *правило Ранера* може бути витлумачено по різному [22, с. 81-94], основна його інтенція є зрозумілою. Ранер виступає проти ідеї існування будь-якого Бога-за-Богом-одкровення. Він переконаний, що історія спасіння відкриває Бога таким, яким Він є у Собі насправді. «Базовий принцип» Ранера протиставляється тенденціям, які встановлюють певний епістемічний та онтологічний розрив між ікономічною та іманентною Трійцею. Давід Лінсікум вважає, що Ранер не відкидає існування іманентної Трійці і не стверджує, що Трійця конститується історією спасіння [13, с. 113]. Скоріше, «Одкровення іманентної Трійці слід розуміти як дію божественної благодаті через дію іманентною Трійці, яка стає ікономічною Трійцею» [16, с. 299]. Люди можуть довіряти тому, в який спосіб Бог являє Себе людям в Його комунікації з ними, тому що в такий самий спосіб Бог існує і в своєму внутрішньому тринітарному житті. Ранер однозначно

заявляє: «Не можна провести адекватне розрізнення між доктриною про Трійцю та доктриною про ікономію спасіння» [20, с. 24]. Люди не знають Бога в загальному. Вони пізнають Його в процесі спасіння і вони можуть довіряти цьому досвіду. У історії спасіння Бог передає Себе людям. Бог-у-Собі є тим самим Богом, якого люди пізнають у досвіді як Отця, Сина і Святого Духа. *Правило Ранера* означає, що тимчасові місії Сина і Святого Духа в історії спасіння ікономічної Трійці відповідають вічним способам походження (процесії) Сина і Духа в іманентній Трійці [6, с. 99].

Важливим моментом *правила Ранера* є те, що в ньому робиться наголос не на єдності Бога в Його відношенні до світу, а на відношенні трьох божественних Осіб до людства. Кожна божественна Особа передає Себе людству в особливий спосіб. Ранер говорить: «Бог вступає у відносини з нами у потрійний спосіб, і це потрійне, вільне та благодатне відношення до нас є не лише копією або аналогією буття Трійці, але сама Трійця, яка вільно та благодатно дарує себе нам» [20, с. 34–35]. Таким чином встановлюється ідентичність Бога-у-Собі і Бога у відношенні до іншого. Потрійний спосіб відношення Бога до нас не є лише копією чи аналогією іманентних Трійці відносин, це і є автентичні відносини божественних Осіб у Трійці. Ранер вважає, що іманентна Трійця вже дарована людям у релігійному досвіді благодаті.

Девід Коффей вважає, що *правило Ранера* створює підґрунтя для цілісності ікономії спасіння. Воно означає, що Ісус Христос є істинним втіленням Бога Сина і що християни дійсно наділені Богом Святим Духом [6, с. 99]. Ранер виражає це положення християнської віри концепцією «само-дарування Бога» (анг. self-communication of God; нім. Selbstmitteilung Gottes). Він вважає, що цей термін «коротко і просто підсумовує велику частину християнського вчення про спасіння» [24, с. 627]. Концепція *само-дарування Бога* означає, що Бог дарує Себе людям. *Само-дарування Бога* не є лише створеним ефектом божественної діяльності по спасінню людства. Бог дарує Себе таким, яким Він насправді є у своїй автентичній божественності. *Само-дарування Бога* здійснюється у двох відмінних формах або «модальностях»: у втіленні Божого Сина в Ісусі Христі та в оселенні Святого Духа у віруючих. Хоча модальності «втілення» і «оселення» є відмінними, вони є само-даруванням одного Бога, якого Ісус називав Своїм Отцем. Ці модальності є відмінними і в цей же час є модальностями одного Бога не лише в ікономії спасіння, але також і в іманентній Трійці [20, с. 22]. Інакше вони не могли б бути *само-даруванням Бога*. Таким чином, концепція *само-дарування Бога* веде до «базового принципу» ідентичності ікономічної та іманентної Трійці.

Таким чином, Ранер підходить до доктрини про Трійцю з перспективи *ікономічної Трійці*, тобто від потрійної діяльності Бога у здійсненні спасіння. Він говорить: «ми можемо впевнено шукати доступ до доктрини про Трійцю в Ісусі і Його Духові, як ми стикаємося з ними через віру в історії спасіння.

Тому що ці дві Особи іманентної Трійці вже даруються нам» [20, с. 39]. Шукаючи доступ до *іманентної Трійці* з перспективи *ікономічної Трійці*, Ранер свідомо ставить себе в опозицію до неосхоластичної традиції, в якій доктрина про Трійцю, за його переконанням, стала нерелевантною до християнської віри. Ранер вважає, що неосхоластичні трактати настільки розділили дослідження єдності божественної сутності від трьох божественних Осіб, що обидві концепції можуть досліджуватися окремо одна від одної. А доктрина про Трійцю може розглядатися без посилання на діяльність божественних Осіб в історії спасіння. Ранер також помітив тенденцію, яка була ініційована Августином, підсилена Томою Аквінським і розвинута неосхоластами, яка полягає у тому, що Божа тринітарна діяльність в історії спасіння (*ікономічна Трійця*) відокремлюється від триєдиного Бога у вічності (*іманентна Трійця*). В результаті, неосхоластичні спекуляції про внутрішньо-тринітарні відносини абсолютно не пов'язувалися з сотеріологічною діяльністю трьох божественних Осіб в історії [9, с. 54]. У відповідь на таку тенденцію Ранер у відповідності з «базовим принципом» доктрини про Трійцю категорично заявляє: «Не можна адекватно протиставляти доктрину про Трійцю і доктрину ікономії спасіння» [20, с. 24]. Ранер переконаний, що таємниця ікономічної Трійці є таємницею іманентної Трійці, тому що існує прямий зв'язок між Богом-для-нас і Богом-у-вічності. Він говорить: «Бог дарував Себе настільки сповна у своїй абсолютній передачі Себе творінню, що «іманентна» Трійця стає Трійцею «ікономії спасіння», і, отже, в свою чергу Трійця спасіння, з якою ми стикаємося у досвіді є іманентною Трійцею» [18, с. 69].

Ранер обгрунтовує взаємозв'язок між іманентною Трійцею та ікономічною Трійцею, апелюючи до християнського вчення про боговтілення і благодать. Розвиваючи цю думку він пише «Христологія і доктрина про благодать, власне кажучи, є доктриною про Трійцю» [20, с. 120]. Тут можна побачити повну відповідність між само-даруванням Бога-у-Собі і само-даруванням Бога створеному світові. На його думку, боговтілення є тією «точкою дотику» в історії спасіння, в якій єдність іманентної Трійці з ікономічною Трійцею є найбільш очевидною. В Ісусі Христі Логос, друга божественна Особа Трійці, стає людською особою, і в результаті, Логос в історії спасіння і вічний Логос є тотожними. Тотожність тут означає, що лише Логос міг стати і став втіленим в Ісусі. Ісус Христос як втілений Логос є другою божественною Особою Трійці. Він є «Логос-з-нами» і в цей же час Він тотожний з «Логосом-з-Богом». «Ікономічний Логос» є «іманентним Логосом» [20, с. 33]. Застосування правила Ранера приводить до категоричного твердження про те, що іманентний Логос та ікономічний Логос є тотожними. Християнська історія про боговтілення витісняє будь яку концепцію про втілення будь-якої іншої божественної Особи. Ранер вважає, що припущення про те, що будь-яка божественна Особа Трійці може бути втілена, зробило би богослов'я заплутаним.

Концептуалізація Ранером втілення Логосу йде паралельно з його розумінням сходження Святого Духу. Оскільки ікономічний Логос є іманентним Логосом, так само Дух Святий, якого ми знаємо в досвіді історії спасіння є Духом Святим в іманентній Трійці. Оскільки іпостасний союз природ в Особі Христа є основою на відношенні Сина до Отця, так само сходження Святого Духу є основою на характері відношення Духа до Отця і Сина [2, с. 306]. Як Син є народженим від Отця як Його образ і Син являє Отця через іпостасний союз, так само Дух Святий ісходить від Отця і Сина як любов між Отцем і Сином і в такий спосіб Дух Святий передає Божу благодать людям. Дух Святий діє не лише через створену дійсність при допомозі діючої причини, але в певний спосіб Він стає невід'ємним від особи людини і впливає на неї з середини, щоб вона була спроможна прийняти Христа. Гарі Бедкок говорить: «Ранер послідовно дає визначення благодаті, як само-дарування Бога вам та мені в пневматологічних, а не христологічних термінах» [1, с. 147]. Він вважає, що у Ранера можна говорити про свого роду «іпостасний союз» між Духом Святим і віруючим.

Подібним чином цей спосіб розуміння втілення Сина і походження Духа по суті йде паралельно з його способом розуміння Отця. Посилаючись на тексти Біблії та східних Отців Церкви, Ранер говорить, що Бог Отець є безначальним. Як безначальний Отець, від якого народжується Син і від якого походить Дух Святий так само як і від Сина, Отець відкриває Себе і передає Себе через Сина і Духа. Бог, з яким ми маємо справу у досвіді спасіння через Сина і Духа Святого є безначальним Богом Отцем, який народжує Сина і від якого ісходить Дух [15, с. 225].

Виходячи з базового принципу ідентичності ікономічної та іманентної Трійці, Ранер висловлює певні застереження відносно методологічної концепції «психологічної аналогії», яка була введена Августином і отримала розвиток у Томи Аквінського. Концепція «психологічної аналогії» визнає певну подібність між Богом, який є чистим духом і людиною, створеним духом. Процеси в іманентній Трійці – народження Сина і ісходження Духа – пояснюються через порівняння з процесами людської психіки – знанням і любов'ю відповідно. Ранер не відкидає повністю психологічні аналогії. Він визнає їх походження у біблійному богослов'ї Слова Божого і Духа Божого, проте, не вважає, що вони мають статус офіційного богослов'я або доктрини в строгому сенсі [20, с. 118]. Він вважає, що «психологічні аналогії» не можуть пояснити чому у божественній сутності функції знання і любові стають окремими іпостасями, тоді як у людській психіці цього не відбувається. Проте, його основне застереження стосується відсутності у «психологічних аналогій» зв'язку з ікономічною Трійцею, яка для нього є основним фундаментом нашого знання про іманентну Трійцю.

Хоча *правило Ранера* встановлює міцний зв'язок між іманентною та ікономічною Трійцею, Ранер також намагається проводити певну демар-

каційну лінію між ікономією і онтологією Трійці. Ч. Х. Байк проводить компаративне дослідження тринітарного богослов'я Барта і Ранера, і показує, що Барт відстоює взаємну кореляцію між ікономічною та іманентною Трійцею, яка означає певну онтологічну незалежність і пріоритет іманентної Трійці [2, с. 308]. Це в свою чергу породжує певну епістемічну дистанцію і напруженість. Щоб подолати цю дистанцію Барт вводить концепції «первинної об'єктивності Бога» і «вторинної об'єктивності Бога» і в решті решт приходять до концепції «таємниці» (ignotamus).

Правило Ранера категорично стверджує, що Бог, з яким люди зустрічаються в трансцендентальному досвіді є самим буттям Бога, тому що ікономічний Логос є іманентний Логос і Святий Дух в історії є Святим Духом у Богові. Проте, Ранер стверджує пріоритет іманентної Трійці як конститутивної трансцендентальної основи для ікономічної Трійці. Він вважає, що триєдиний Бог може дарувати істину і любов створеній небожественній реальності актом само-дарування, тому що Бог антецедентально конституційований відносинами істини і любові у вічній божественній реальності. Для того щоб посилити пріоритет іманентної Трійці, Ранер також встановлює відмінність між іманентним Логосом як «внутрішнім символом» та ікономічним Логосом як «зовнішнім символом» в онтологічному сенсі і розглядає Боже само-дарування як «абсолютну близькість» (absolute proximity) [2, с. 316]. Слід зауважити, що «абсолютна близькість» не є «абсолютною тотожністю». Таким чином, тринітарне богослов'я Ранера зберігає певну онтологічну дистанцію між іманентною та ікономічною Трійцею і утверджує свободу триєдиного Бога.

Як це очевидно з вище представленого дослідження, артикуляція Ранером «базового принципу» тринітарного богослов'я, який отримав назву *правило Ранера* був мотивований інтенцією повернути історію спасіння в центр богословських рефлексій. В часи коли католицькі богослови ігнорували тринітарну структуру діяльності Бога в історії спасіння і були зайняті спекуляціями про внутрішню динаміку Бога у відриві від творіння, Ранер зробив своїм відправним пунктом концепцію взаємодії Бога з людьми в ікономії спасіння.

Незважаючи на обережність висловлювань Ранера, після публікації монографії «Трійця» в 1970 р. англійською мовою, *правило Ранера* викликало багато дискусій про його автентичне значення та його богословські імплікації. Послідовник і учень Ранера Кетрін ЛаКугна безапеляційно заявляє: «Ідентичність ікономічної та іманентної Трійці означає, що Бог насправді, повністю та без залишку дарує Себе творінню, і те, що є даним в ікономії спасіння є Самим Богом» [12, с. XIV]. Вальтер Каспер не так однозначно сприймає правило Ранера і намагається подолати певні труднощі, які він вбачає в ньому. Він вважає, що іманентна Трійця має існувати до ікономічної Трійці і формує правило по-новому: «в ікономічному само-даруванні присутнє внутрішньо-тринітарне само-дарування Бога у світі під прикриттям історично

обумовлених слів, знаків, дій, та в найвищій мірі в образі Христа з Назарету» [11, с. 276]. Тед Пітерс іде у іншому напрямку інтерпретації *правила Ранера*, він говорить: «відносини, які Бог має через сотеріологічну діяльність Христа у світі є визначальними для іманентних тринітарних відносин. Відносини Бога *ad extra* стають відносинами Бога *ad intra*» [14, с. 96]. Як це помітно з приведених інтерпретацій, правило Ранера викликало інтенсивні дискусії про відношення між ікономічною та іманентною Трійцею.

Висновки. Карл Ранер поряд з Карлом Бартом є ініціатором відродження доктрини про Трійцю. Доктрина про Трійцю була ключовою в його богослов'ї. Його невелика монографія «Трійця» стала ключовим програмним дослідженням тринітарного богослов'я, і задала тон подальшим богословським дискусіям у ХХ-му столітті. Карл Ранер рішуче критикував «анти-тринітарну сором'язливість» в церковних і богословських колах його часу. Він констатує на маргінальне положення доктрини про Трійцю в сучасному йому богослов'ї і закликає поставити її в центр богословської системи. Вагомим вкладом у тринітарне богослов'я ХХ-го століття є *правило Ранера*, базовий принцип тринітарного богослов'я Ранера. Це базовий принцип має просту форму: «*Ікономічна Трійця є іманентною Трійцею і іманентна Трійця є ікономічною Трійцею*». Доктрина про Трійцю, сформульована Ранером і тринітарне богослов'я після Ранера знаходиться під визначальним впливом цієї базової аксіоми. Базовий принцип Ранера передає ідею того, що Бог-у-Собі є тим самим Богом, якого люди знають з історії спасіння. Віруючі можуть довіряти тому, в який спосіб Бог являє Себе людям в Його комунікації з ними, тому що в такий самий спосіб Бог існує і в своєму внутрішньому тринітарному житті. Незважаючи на свою просту форму правило Ранера викликало загальний інтерес, неоднозначні тлумачення і часто протилежні оцінки.

Список використаних джерел

1. Badcock G. Karl Rahner, the Trinity, and Religious Pluralism Grand Rapids: Eerdmans, 1997.
2. Baik C. H. A Matrix of Ontology, Epistemology, and Mystery in Karl Barth and Karl Rahner on the Immanent-Economic Trinity Relation // *Theology Today*. 2018. № 3 (75). С. 297–317.
3. Barth K. Church Dogmatics 1.1 ed. G.W. Bromiley and T. F. Torrance, trans. G. W. Bromiley, 2nd ed. / K. Barth, Edinburgh: T. & T. Clark, 1975.
4. Battaglia V. An Examination of Karl Rahner's Trinitarian Theology // *Australian eJournal of Theology*. 2007. № 9. С. 1–18.
5. Braaten C.E. The Triune God: The Source and Model of Christian Unity and Mission // *Practical Anthropology*. 1990. № 4 (18). С. 415–427.
6. Coffey D. Trinity Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
7. Congar Y. I believe in the Holy Spirit / Y. Congar, New York; London: Seabury Press ; G. Chapman, 1983.
8. Egan H. D. Karl Rahner: the mystic of everyday life / H. D. Egan, New York: Crossroad Pub. Co, 1998. 208 с.
9. Grenz S. J. Rediscovering the triune God: the Trinity in contemporary theology / S. J. Grenz, Minneapolis: Fortress Press, 2004. 289 с.

10. hrsg. Johannes Feiner und Magnus Löhrer *Mysterium Salutis. Grundriß heilsgeschichtlicher Dogmatik Band 2 Die Heilsgeschichte vor Christus* / hrsg. Johannes Feiner und Magnus Löhrer, Einsiedeln-Zürich-Köln: Benziger, 1967. 1196 с.
11. Kasper W. *The God of Jesus Christ* / W. Kasper, New York: Crossroad, 2005.
12. LaCugna K. M. *Introduction* New York: Crossroad, .
13. Lincicum D. *Economy and Immanence: Karl Rahner's Doctrine of the Trinity* // *European Journal of Theology*. 2005. № 2 (14). С. 111–118.
14. Peters T. *God as Trinity: relationality and temporality in divine life* / T. Peters, 1st ed-е изд., Louisville, Ky: Westminster/J. Knox Press, 1993. 239 с.
15. Rahner K. *The Theology of the Symbol* Baltimore: Helicon, 1966.
16. Rahner K. *Divine Trinity* New York: Herder & Herder, 1968. 295–303 с.
17. Rahner K. *The Trinity*, trans. Joseph Donceel / K. Rahner, New York: Herder & Herder, 1970. 120 с.
18. Rahner K. *Theological investigations* / K. Rahner, New York: Crossroad, 1974.
19. Rahner K. *Oness and Threefoldmness of God in Discussion with Islam* New York: Crossroad, 1983.
20. Rahner K. *The Trinity* / K. Rahner, New York: Crossroad Pub, 1997. 122 с.
21. Rahner K., Imhof P., Biallowons H., и др. *Karl Rahner in dialogue: conversations and interviews, 1965-1982* / K. Rahner, P. Imhof, H. Biallowons, H.D. Egan, New York: Crossroad, 1986. 376 с.
22. Rauser R. *Rahner's Rule: An Emperor without Clothes?* // *International Journal of Systematic Theology*. 2005. № 1 (7). С. 81–94.
23. *Die Heilsgeschichte vor Christus* под ред. H.U. von Balthasar, 3. unveränderte Aufl., 12. Tausend-e изд., Einsiedeln: Benziger, 1978. 1196 с.
24. *Lexikon für Theologie und Kirche*. 10 vols. Ed. K. Rahner and J. Hofer. (Freiburg: Herder, 2nd edn., 1957–65).

УДК 130.2

**НАРАТИВНІ ТА ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ
ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОДЕРНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ****NARRATIVE AND PRAGMATIC ASPECTS OF
THE STUDY OF UKRAINIAN MODERN IDENTITY****Титар О. В.,**

доктор філософських наук, професор кафедри теорії культури і філософії науки філософського факультету, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна),
e-mail: lena_tytar@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-1951-7830

Tytar O. V.,

Doctor of Science in Philosophy, Professor, Theory of Culture and Philosophy of Science Department, Faculty of Philosophy, V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine),
e-mail: lena_tytar@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-1951-7830

Проведено дослідження формування українських модерних ідентичностей як форм суб'єктивностей, що виражаються дискурсивно, нарративно і в вигляді культурних репрезентацій. Методи – культурна антропологія, герменевтика, аналіз нарративів, використання візуальних досліджень та перформативного повороту. Сучасні проблеми національної ідентичності пов'язані зі становленням глобалізованого світу, що має включити різні самобутні національні культури. Національні ідентичності залишаються перед викликом часу – універсалізуватись чи зберегти автентичність. Констатується, що у сучасній українській свідомості можна говорити про існування колоніальної і модерної, постколоніальної ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, нарратив, філософія культури, модерн, філософська антропологія, українська культура, суб'єктивність.

The formation of Ukrainian modern identities as forms of subjectivity expressed in a discursive, narrative and in the form of cultural representations is conducted. Research Methods – Cultural Anthropology, Hermeneutical Analysis, Narrative Analysis, Visual Studies, Performative Turn. Contemporary issues of national identity are linked to the emergence of a globalized world, involving different distinctive national cultures. National identities are left with the challenge of time – to universalize or preserve authenticity. In today's Ukrainian consciousness, one can speak of the existence of colonial and modern, post-colonial identity.

Keywords: identity, narrative, philosophy of culture, modernity, philosophical anthropology, Ukrainian culture, subjectivity.

Постановка проблеми. Дослідження ідентичностей залишається одним з головних пріоритетів розвитку гуманітарних наук в сучасній Україні, оскільки поняття ідентичності охоплює комплекс проблем як пов'язаних зі становленням та збереженням національної культури та автентичності, так і з відповіддю на глобальні виклики і небезпеки, пов'язані з гібридними війнами і входженням національних країн до світового культурного співтовариства. Основні параметри української національної ідентичності формуються в модерну епоху, в той же час оскільки таке формування відбувалося в умовах національного та колоніального тиску, то важливе значення мають не тільки дискурсивні фактори формування такої ідентичності, але й репрезентативні, візуальні та перформативні, що часто залишається поза полем уваги дослідників.

Ступінь дослідження, аналіз останніх публікацій. Етнічну та національну ідентичність вивчали Т. Воропай, П. Гнатенко, Я. Грицак, І. Загрійчук,

В. Павленко, С. Таглін, М. Шульга. Питаннями постколоніальної культури займалися такі дослідники як М. Баль, Г. Бхабха, Е. Саїд, Г. Ч. Співак. Українські контексти постколоніалізму досліджували О. Забужко, Г. Грабович, М. Шкандрій, М. Рябчук та Р. Шпорлюк. Проблема дослідження нарративних аспектів ідентичностей пов'язана з дослідженнями Д. Батлер [2], Р. Сеннета [8], М. Хардт, А. Негрі [10], на візуальні та перформативні аспекти ідентичностей звернули увагу М. Баль [1], Дж. Елкінс [11], Х. У. Гумбрехт [4], з точки зору нової філософсько-антропологічної методології дослідження функціонування українських модерних ідентичностей не здійснювалось.

Формулювання мети, завдань дослідження.

Мета – дослідження формування українських модерних ідентичностей як форм суб'єктивностей, що виражаються дискурсивно, нарративно і в вигляді культурних репрезентацій.

Виклад основного матеріалу та отриманих наукових результатів дослідження. З нашої точки зору, ідентичність виступає центральним елементом будь-якої культури, національна ідентичність фундаментує та структурує національну культуру. Модерний тип ідентичності намагається віднайти ідеальну людину, постмодерний тип ідентичності намагається віднайти досконалу мову, тим самим постає питання ідеальної комунікації, я – Іншого, здатного надати відповідь. Модерний дискурс ідентичності спрямований на те, щоб показати, «хто говорить», постмодерний дискурс ідентичності спрямований на те, «що говориться», тому можлива «смерть Автора» (Р. Барт), несуттєвість людини як наратора, існування нарації самої по собі. Питання «чому говориться», чому існує ідентичність – для того, щоб промовляти про себе – «я єсть народ, якого правди сила ніким зруйнована ще не була» (П. Тичина), тобто ідентичність зберігає себе і заявляє про себе, виголошуючи, що вона засновується на абсолютних цінностях – «правді», «справедливості», які самі по собі є непорушними. Телеологічне питання – «для чого говориться», чому ідентичність створює дискурси, на наше переконання, також пов'язана з вищими абсолютними цінностями – людиною, Богом, Любов'ю, кінцева мета ідентичності вибудовує вищу ієрархію цінностей, вписатись у цю ієрархію цінностей – в перспективі Божественної благодаті відкрити персональність і особистість людини.

Суб'єктивність реалізується через ряд ідентичностей, котрі культурно задаються. Зв'язок культурного досвіду й ідентичності є дуже важливим, з нашої точки зору, фундаментальним для становлення ідентичностей, масова і мас-медійна культура повинна враховувати цей досвід і обігравати його, а не пропонувати готові зразки, котрі не враховують суб'єктивності, що вже склалася. Культурний досвід пов'язаний з певними базовими формами культури. У свою чергу можна виокремити типологію форм культури, основні типи, представлені базовими типами культури. У запропонованій нами типології можна виділити два основні типи культури – номадичний і доместичний (доместифікація

– одомашнювання, в нашому розумінні введення цінності дому, землеробство і «домашній» спосіб життя, дослідження з питань глобалізації показують, що негативні явища глобалізації пов'язані з втратою метафори дому і відсутністю старих традиційних зв'язків), в первісному виді перший тип культури орієнтується на мисливський (пізніше скотарський) тип ведення господарства, мінливість культурного досвіду і передачу його безпосередньо – від учителя до учня, від батька синові, через сімейні зв'язки і тому подібне. Другий тип культури пов'язаний з землеробським типом ведення господарства, побудовою дому, домашнього простору, саду, садівництва і стабільності домашнього укладу, в цьому випадку культурний досвід присутній як в родині, так і в общині, передається як через родину, так і через навчання в общині, також велике значення в цьому типі культури має писемність, книга стає символом культурного досвіду, культурний досвід має тенденцію до інституалізації – це створення освітніх центрів, підтримка дому і освіти, врахування інтересів усієї общини; з модернізацією культури ця модель стає базовою, з руйнуванням модерних цінностей і різними етапами глобалізації ця модель руйнується, але стає моделлю базової соціально-культурної утопії [9].

В модернізованих спільнотах, заснованих в індустріальну і постіндустріальну добу відбувається відрив від старих способів господарювання, але старий культурний досвід номадичного і домашнього типів присутні, умовно можна ототожнити домашні культури з модерними, постмодерні з номадичними, оскільки у сучасному світі присутні не «чисті» типи, а культури, що суміщають ряд ознак і культурних форм, але найголовніші орієнтації тієї чи іншої культури протягом тривалого часу продовжують зберігатися, це відображується на системі цінностей номадичного чи домашнього характеру, а також на системі побудови, підтримки і передачі того чи іншого культурного досвіду.

Подібна класифікація знайшла своє відбиття у працях Д. Батлер [2], Р. Брайдогі, а також Ж. Дерріда, Ж. Делеза, Ф. Гваттарі [5; 6], коли вони говорять про науку компарсу і диспарсу, але наука є частиною культури того чи іншого суспільства, тому ми своєю типологією розширюємо і поглиблюємо схему Делеза-Гваттарі. Логіка європейської науки – компарс – засновується на ієрархічному міфологічному розумінні простору, логіка східної науки засновується на площинному розумінні простору, характерним для кочівницьких культур, її простір гетерогенний, децентрований; це простір контакту і шляху, котрий здійснюється крок за кроком. Логіка компарсу ґрунтується на виділенні інваріантів, пошуку постійної форми в мінливій матерії, використанні репродукції, індукції, дедукції як головних пізнавальних методів. Логіка диспарсу ґрунтується на приведенні змінних величин у стан безперервної варіації, при цьому вичленовуються індивідуальні моменти, особливості матерії; ця модель постійного руху, уявлення про сакральне, істинне належить усій площині, а не тільки інваріанту [6, с. 19].

Для нас виділення цих типів важливо з точки зору того, що в кожному з цих типів по-різному ставляться до культурного досвіду і побудовам ідентичностей: для домашніх культур важливо точне відтворення попереднього культурного досвіду, орієнтація на колективний досвід, вибудова відношень родини, для номадичних характерно ряд правил і притримування швидше певного способу дій, ніж сценарію, орієнтація на індивідуальний досвід і вибудова стосунків клану, міні-племені, «трайбалізм». При еволюції домашній тип культури спирається на відношення «розумного егоїзму», а номадичний на відношення товариства, товарищескості, у відношеннях товарищескості завжди характерно особисте відношення, відношення особи й особистості. Як точно відзначив значення товарищескості як індивідуальних відношень двох осіб для сучасних ідентичностей Р. Гвардині: «Колись розмова пішла про те, що могло би бути стати основою етичного виховання нинішньої молоді; відповідь була одна: товарищескість. (...) Коли в основі її лежить обличчя, – це найвеличезніше благо маси» [3, с. 147].

Розглянемо наративні форми і репрезентативні форми ідентичності, а також то, як ідентичність себе виявляє у часі, у повторюванні певної традиції, в повторенні ритуалу, поняття «сценарію ритуалізації» ми використовуємо, щоб підкреслити часовий, тривалий характер розгортання, функціонування ідентичності, її зв'язок з традицією і культурно закріпленими архетипами і стереотипами.

Наративні форми ідентичності реалізуються насамперед у тих чи інших дискурсах – оповідних, описових, журналістських і тому подібне (роман, оповідання, ліричний вірш, стаття у газеті).

Репрезентативні форми пов'язані зі зростанням візуальних образів і їх диктату у сучасній культурі (живописний образ, фотографія, кінообраз тощо).

Репрезентаціями в першу чергу займається естетика, філософія культури, культурна антропологія, візуальна антропологія і візуальна культура. У центрі сучасних дискусій про методологію культурної та візуальної антропології насамперед питання про її міждисциплінарність, наскільки вона є продовженням культурних досліджень, наскільки вона може бути вписана в історію мистецтв чи навпаки – візуальна антропологія, культурна антропологія і візуальна культура повинні працювати тільки з технологічними художніми образами (фотографія, кіно, відеоінсталяція і подібне). Істотним є зауваження Міке Баль про суперечності самого предмета візуальної культури, філософії візуальної культури в постмодерністських дослідженнях – «Будь-яка спроба артикулювати цілі і методи візуальних досліджень повинна серйозно взятися за обидві складові терміну в їх негативному визначенні: «візуальний» у смислі «змішаний» – синестетичний, дискурсивний і прагматичний – і «культура» як рухлива, диференційована, перебуваюча між «культурними зонами» і виражена у практиках влади і спротиву» [1, с. 246]. Інша методологічна позиція, представлена у дослідженнях останніх років відносно художнього образу і репрезентації

у культурній та візуальній антропології – позиція Дж. Елкінса, котрий наполягає, що міждисциплінарність не повинна елімінуватися із культурної та візуальної антропології, а художній образ, репрезентація, повинні розглядатись на межі методологій різних наук. Дж. Елкінс, вступаючи до полеміки з М. Баль, пропонує як мінімум дев'ять основних напрямків такої міждисциплінарності [11] – експертна фактографічна історія мистецтва, образна антропологія, психологія і теорія образу, філософія мистецтва, наука про образи, підхід Дерріда, котрий спеціально відмовляється від узагальнюючої дисципліни, використовуючи синтетичну методологію - «включаючи лінгвістику, феноменологію, класичну філологію, онтологію, історію мистецтва, охорону пам'яток, релігієзнавство і теорію літератури» [11, с. 255]. Нарешті ця сфера може бути розглянута як сфера неестетичного і не-дисциплінарного, поза границями певних методологічних підходів, у будь-якому випадку у дослідженні говорять про лабільність кордонів культурної і візуальної антропології і багатоманіття розумінь художнього і візуального образу в культурі. Крім візуального підходу у сучасній філософії культури важливе значення придбають «перформативний поворот». «Перформативний поворот передбачає, що традиція і ритуал – динамічні форми культури, можна говорити у сучасній гуманітаристиці не про ритуали як застигли форми, а про різні способи ритуалізації (звідси «перформативність», «культура присутності» у Г. У. Гумбрехта [4] і подібні концепції). «Перформативний поворот» продовжує постструктуралістські теорії культури. Модерний тип ідентичності пов'язаний з цілим рядом нарративів, які виробляють певну ідеологію: історичний міф вже не виводиться з минулого, а спрямовується у майбутнє.

Історичний міф працює для підтримки національного чи імперського самовизначення, при цьому національне та імперське самовизначення віддиференційоване – вони знаходяться або в конфліктних відношеннях (не співпадаючи типи національної та імперської ідентичності), або в наступі, експансії одного з цих видів самовизначення та ідентичності на інший. Для модерну характерно або поглинання імперською ідентичністю національних, або національне відмежування, опір імперській ідентичності. Створення за часів модерну надімперії та світової «імперії» (М. Хардт, А. Негрі) [10] переводить проблему у межі протистояння надімперської чи глобалізаційної світової ідентичності та окремих національних ідентичностей.

Модерне протиставлення нації та імперії створює особливу політику, де ідентичність в першу чергу стає політичною справою, що реалізується насамперед через освітні та дисциплінарні заходи. В демократичних модерних суспільствах при цьому посилюється освітній компонент тиску на ідентичності заради створення імперської гомогенної ідентичності. Тим самим для модерного суспільства питання ідентичності стає центральним. Модерне суспільство засновується на раціональності, на відміну від романтичного типу суспільства,

заснованому на міфі, що вимагає розвитку форм контролю, а звідси більш досконалих способів класифікації. Модерне суспільство оформляє як національні, так і імперські ідентичності. Модерна ідентичність пов'язана з національною державою, де громадянська і політична компоненти ототожнюються, отже це особливий тип держави – «нація-держава». Оскільки відбувається одночасне оформлення нації, національної ідеї та політичне оформлення нації, національної ідентичності та громадянства. Зі створенням національної держави відбувається переосмислення її складових, відбувається відмежування від етнічних меншин. Через усвідомлення іншості етнічних груп, їх особливої етнічності, що не співпадає з національною ідентичністю панівної нації формується загальне уявлення про права етнічних груп. При визначенні спільності стає питання універсальності людської природи, а отже універсальності прав. Модерн засновується як на первісній етнічності, що шукає свого політичного виходу, громадянства, так і на похідній етнічності – яка нам уявляється як щось додаткове, надлишкове, що існує поза політикою, державою, в наших термінах, культурно обумовлено як культурний надлишок, культурна універсальність, як абсолют Іншості, Інший, що промовляє до чужинців і стає усвідомленим після захисту цих чужинців: у них є «своє», значить, коли ми захищаємо їх «своє», то і у нас є це «своє» – етнічність, яку ми право захищати не тільки політичними засобами, навпаки, не-політичними засобами (громадянське суспільство, рухи за визнання громадянства чужинців).

Модерний тип ідентичності заснований на освіті, педагогіці як особливий техніці людини, та індивідуалістичних нарративах. Модерний тип ідентичності може констатувати вже втрату горизонтальних суспільних зв'язків – родинних, товариських, кланових і громадських. Модерний тип ідентичності – міський, державний, це окремий індивід, соціальний атом міського чи державного механізму. Модерний тип ідентичності пов'язаний з нацією-державою, яка намагається максимально розповсюдити свій вплив, модерний тип ідентичності виробляє колоніальний світ. У випадку з Україною, ми можемо бачити складне поєднання зовнішнього та внутрішнього колоніалізму, особлива небезпека внутрішнього колоніалізму полягає у тому, що до кінця залишається неясним, хто підкорювач, а хто підкорений. Модерний тип ідентичності плакає індивідуальність, що має вертикальні зв'язки, а не горизонтальні соціальні відносини – плакає кар'єру, а не родину, посаду, а не обов'язок, виражається у масовій культурі, масовому заклик до кожного – журналістиці, радіо, телебаченні, засобах масової інформації, романі як індивідуалістичному читанні, окремій нарації, що в своїй оповіді тяжіє до безперервності одної історії. Дизайн замінює живопис і скульптуру, зображувальне мистецтво повинно закликати (плакат, сатира, карикатура), театр та кінематограф стають пропагандистськими, дидактичними, роман замінює повість та оповідання, лірика замірюється поетичною технікою, форма

визначає зміст. Модерний тип ідентичності підтримується рекламою та пропагандою, практиками культурного унормування та підкорення, в тому числі і колоніального. Не останню роль відігравав і розвиток модерного роману як особливого нарративу. На це розуміння роману звертає увагу Е. Саїд у «Культурі й імперіалізмі»: «роман як культурний артефакт буржуазного суспільства й імперіалізм немислими один без одного. ... Імперіалізм і роман настільки підтримують один одного, що, на мою думку, неможливо читати один, не маючи в якийсь спосіб справи з іншим. Проте це ще не все. Роман є інтегральною, квазіенциклопедичною культурною формою. Він містить і дуже впорядковані сюжетні механізми, і цілу систему соціальної референції, що залежить від чинних інституцій буржуазного суспільства, їхнього авторитету та влади. Герой і героїня роману демонструють невгамовність і енергію, притаманні підприємливій буржуазії, а пригоди, які чекають на них, відкривають їм межі того, чого вони можуть прагнути, куди піти і ким стати. Отже романи завершуються або смертю героя чи героїні (Жульєн Сорель, Ема Боварі, Базаров, Джуд Непомітний), які через свою надмірну енергію не вписуються у звичний порядок речей, або угамуванням героя (зазвичай після шлюбу чи віднайдення своєї ідентичності, як у романах Остен, Дікенса, Теккеря)» [7, с. 122]. Роман підтримує та виробляє модерний колоніальний тип.

Особистісна ідентичність створюється в результаті виховання і соціокультурної адаптації. Але процес соціалізації створює загальні основи виховання, пробудження при цьому кожної особистості – унікальне. Ідентичність починається з ідентичності власного «Я». А власне «Я» виокремлюється, коли людина стикається з іншими, стикається з Іншим, і відчуває травму. Ідентичність встановлюється під час самоіменування і випробування, коли з'являється співбесідник, співучасник цієї ідентичності. Множинність сучасних ідентичностей – від множини співбесідників і співучасників кожного окремого життя, в то ж час їх змінюваність – через втрату здатності розрізняти, через недостатність со-вісті, спів-учасливості. Індивідуальна чуттєвість і здатність диференціювати замінюється суспільною – модою, «модна» ідентичність стає просто необхідною, вона зберігає ядро особистості, але робить усі особистості уніфікованими. Формується різний набір цінностей і самого розуміння ідентичності. У першому випадку ідентичність пов'язана з традиційним станом людини у суспільстві, родину, участю у традиційних політичних і громадянських об'єднаннях, заняттям одною професією, дотриманням традиційної моралі (як правило, належність до національних чи до однієї з трьох світових релігій), зацікавленість життям групи, свого роду, клану і подібне. У другому випадку відбувається одночасна деполітизація (людина не відчуває себе членом політичного угруповання, «полісу»), здатного істотно впливати на

політичне життя) і розвиток приватності (детально проаналізований англійським соціологом Р. Сеннетом у праці «Занепад людини публічної» [8]), а також «ліберальність» – мешканець міста знає свої права, шанує і права інших, загальна відчуженість, позаклановість поєднується з визнанням індивідуальних особливостей і пошаною особистості іншого. При розвитку ідентичності ми (третій тип) бачимо нівеляцію як першого, так і другого виду ідентичностей – нема стійкого пріоритету сімейних цінностей (синглізація), ні професійних груп (розвиток самозайнятості), ні міста-полісу в цілому; головними цінностями стають мобільність ідентичності, її гнучкість і безперервна оновлюваність («модність»).

Висновки. Питання аналізу ідентичності виникає у модерну епоху, коли відбувається посилення індивідуалізму та лібералізму, ідентичність індивіда стає не усталеною даністю, а конструюється з наявних культурних елементів та символів. Сучасні проблеми національної ідентичності пов'язані зі становленням глобальних реалій, глобалізованої культури, яка має включити різні національні культури, не нівелюючи їх самобутність. Національні ідентичності залишаються перед викликом часу – універсалізуватись, адаптуватись до нової глобалізованої культури чи йти шляхом традиціоналізації та збереження автентичності. У сучасній українській свідомості говорять про існування колоніальної і модерної, постколоніальної ідентичності. Під час ідентифікації відбувається приписування собі тих чи інших образів, набір таких норм, установок та образів закладається в результаті виховання в родині та національній державі, що формується в новочасній культурі. Для формування стійких ідентичностей необхідно досягнення певного балансу індивідуального та соціального рівнів.

В модернізованих спільнотах, заснованих в індустріальну і постіндустріальну добу, відбувається відрив від старих способів господарювання, але старий культурний досвід номадичного і домашнього типів присутні, умовно можна ототожити домашні культури з модерними, постмодерні з номадичними, оскільки у сучасному світі присутні не «чисті» типи, а культури, що суміщають ряд ознак і культурних форм, але найголовніші орієнтації тієї чи іншої культури протягом тривалого часу продовжують зберігатися, це відображується на системі цінностей номадичного чи домашнього характеру, а також на системі побудови, підтримки і передачі того чи іншого культурного досвіду. Український постколоніальний дискурс не можливий без взаємодії модерного та постмодерного типу ідентичності, це і критика модерного, і критика постмодерного способу бачення проблеми.

Список використаних джерел

1. Баль М. 2012. Визуальный эссенциализм и объект визуальных исследований, *Логос*, Санкт-Петербург, №1, с. 212 – 249.
2. Батлер Д. 2002. *Психика власти*, пер. с англ., ХЦГИ, Алетейя, Харьков, Санкт-Петербург, 158 с.
3. Гвардини Р. 1990. Конец нового времени, *Вопросы философии*, Москва, № 4, с. 127–163.

4. Гумбрехт Х.. 2006. *Производство присутствия: Чего не может передать значение*, НЛО, Москва, 184 с.
5. Гуссерль Э. 1996. *Начало геометрии*, Ad Marginem, Москва, 268 с.
6. Делез Ж. & Гваттари Ф. 1992. Трактат о номадологии, *Новый круг*, № 1, с. 3–19.
7. Саїд Е. 2007. *Культура й імперіалізм, пер. з англ.* Критика, Київ, 608 с.
8. Сеннет Р. 2002. *Падение публичного человека*,. Логос, Москва, 424 с.
9. Титар О. В. 2015. *Українські національні і культурні ідентичності у глобалізованому світі (на прикладі культури Слобожанщини): монографія*. ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків, 349 с.
10. Хардт М., Негри А. 2004. *Империя*. Праксис, Москва, 440 с.
11. Элкинс Дж. 2012. Девять типов междисциплинарности для визуальных исследований, *Логос*, Санкт-Петербург, № 1, с. 250-259.

References

1. Bal M. 2012. Vizualnyi essentzializm i obekt vizualnykh issledovaniy [Visual essentialism and the object of visual research], Logos [Logos], SPb., №1, с. 212-249.
2. Batler D. 2002. Psikhika vlasti [Psychics of Power], per. s ang. KhTcGI, Aleteiia, Kharkov, SPb, 158 s.
3. Gvardini R. 1990. Konets novogo vremeni [The end of the new age], Voprosy filosofii [Questions of Philosophy], № 4, s. 127–163.
4. Gumbrekht H. 2006. Proizvodstvo prisutstviia: Chego ne mozhet peredat znachenie [Production of Presence: What Cannot Transfer Value], NLO, Moskva, 184 s.
5. Gusserl E. 1996. Nachalo geometrii [Home geometry], Ad Marginem, Moskva, 268 s.
6. Delez Zh., Gvattari F. 1992. Traktat o nomadologii [Treatise on Nomadology], Novyi krug [New Circle], № 1, s. 3–19.
7. Sajid E. 2007. Kuljtura j imperializm [Culture and imperialism]/ Edvard Sajid, per. z anghl. Krytyka, Kyiv, 608 s.
8. Sennet R. 2002. Padenie publichnogo cheloveka [The Fall of the Public Man], Logos, Moskva, 424 s.
9. Tytar O. V. 2015. Ukrajinsjki nacionaljni i kuljturni identychnosti u globalizovanomu sviti (na prykladi kuljturny Slobozhanshhyny): monoghrafija [Ukrainian national and cultural identities in a globalized world (on the example of Slobozhanshchina culture)], KhNU imeni V. N. Karazina, Kharkiv, 349 s.
10. Khardt M., Negri A. 2004. Imperiia [Empire]. Praksis, Moskva, 440 s.
11. Elkins Dzh. 2012. Deviat tipov mezhdistsiplinarnosti dlia vizualnykh issledovaniy [Nine Types of Interdisciplinarity for Visual Research], Logos [Logos], № 1, s. 250-259.

УДК 22.06

ФІЛОСОФСЬКИЙ ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМ ТА ЙОГО РЕЦЕПЦІЯ У ТЕОЛОГІЇ XX СТОЛІТТЯ

PHILOSOPHICAL POSTSTRUCTURALISM AND ITS RECEPTION IN THE XX CENTURY THEOLOGY

Ухов О. С.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри економіки та підприємництва, Інститут хімічних технологій Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Рубіжне, Україна),
e-mail: zateyka.com.ua@gmail.com

Ukhov O. S.,

Candidate of Philosophy, Associate Professor of Economics and Entrepreneurship, Institute of Chemicals technologies of the East Ukrainian National University named after Vladimir Dahl (Rubizhne, Ukraine),
e-mail: zateyka.com.ua@gmail.com

Розглядається проблема впливу теорії деконструктивізму на теологію та біблеїстику XX століття. Систематизуються погляди Ж.Дерріда та визначаються основні стратегії використання богослов'ям ідей постструктуралізму.

Мета: дати теологічну оцінку тезису про «смерть метафізики», яка постулюється у «богослов'ї деконструкції».

Використання герменевтичного, історичного та порівняльного методів надало можливості не тільки осягнути ідейну спадщину Ж. Дерріда, розглянути хронологію реценції ідей деконструктивізму християнським богослов'ям та академічною біблеїстикою, але й прослідкувати специфіку різних моделей синтезу богослов'я та критичної герменевтики французького філософа.

На основі проведеного аналізу зроблено висновки про те, що існуючі варіанти «богослов'я деконструкції» дуже далекі від традиційних богословських систем, а очищення від «метафізичних кайданів» може обернутися для богослов'я втратою права як і раніше називатися християнським.

Ключові слова: біблеїстика, деконструкція, постмодернізм постструктуралізм, Святе Письмо, текст, теологія.

The problem of influence of the theory of deconstructivism on the theology and biblical studies of the XX century is considered. J. Derrida's views are systematized and basic strategies for using the theories of post-structuralism are used.

Objective: To give a theological assessment of the thesis of the "death of metaphysics", which is postulated in the "theology of deconstruction".

The use of hermeneutical, historical and comparative methods not only made it possible to grasp the ideological heritage of J. Derrida, to examine the chronology of the reception of ideas of deconstructivism by Christian theologians and academic biblical studies, but also to trace the specifics of various models of theological and philosophical theories of theology.

Based on the analysis, it is concluded that the existing variants of "theology of deconstruction" are very far from the traditional theological systems, and the cleansing of "metaphysical bonds" may turn to theology by losing the right to still be called Christian.

Keywords: biblical studies, deconstruction, postmodernism poststructuralism, Scripture, text, theology.

У XX столітті ідеї Ж. Дерріда вплинули на християнське вчення таким чином, що багато християнських філософів та теологів змушені були переглянути богословську традицію. Філософська течія постструктуралізму, яку у першу чергу пов'язують саме з цим французьким філософом, надала можливість розробити наукову інтерпретацію біблейських та богословських текстів. І хоча сам Дерріда застерігав від богословського розуміння його ідей, характер та масштаб впливу постструктуралізму

на християнську герменевтику та екзегетику, все одно, потребує свого вивчення.

Актуальність. Якщо з кожним роком з'являється все більше богословських праць, автори яких застосовують напрацювання постструктуралізму, то аналіз цієї тенденції допоможе не тільки усвідомити реальний масштаб цього явища, але й побачити перспективи розвитку теології постмодерну.

Вперше релігійні мотиви у Ж. Дерріда виявляють представники «теології смерті Бога». Дж. Капуто у своїх працях «Radical Hermeneutics: Repetition, Deconstruction and the Hermeneutic Project» (1987), «On Religion» (2001), «The Weakness of God» (2006) розкриває потенціал філософії деконструктивізму для християнської теології. Р. Керні у своїй праці «Anatheism: Returning to God after God» (2011) постулює необхідність відмови від метафізики минулого («постметафізичний» богословський проект), спираючись на філософію Дерріда. Створити систему християнської теології, вільної від онтології пропонує Джон (Мануссакіс) у праці «God after Metaphysics» (2007). Проти того, щоб вбачати у Дерріда так званий «теологічний поворот» виступає дослідник М. Хаггелунд у праці «Radical Atheism: Derrida and the Time of Life» (2008). Він констатує стійку атеїстичну позицію Дерріда, яка унеможлиблює богословський дискурс із залученням ідей французького філософа. Але, з огляду на те, що вплив теорії деконструктивізму на теологію та біблеїстику – доконаний факт, наша мета: визначити як саме це відбувалося. Для цього потрібно систематизувати погляди Ж. Дерріда (сам Дерріда постулює неможливість систематизації деконструктивізму) та відобразити стратегії впливу філософії постструктуралізму на сучасну християнську теологію та біблеїстику.

Песимістична оцінка ролі традиційної герменевтики та метафізики не завадило Дерріда відноситись з оптимізмом до перспектив «звільнення» текстів минулого у процесі їх інтерпретації. У цьому сенсі французький філософ наслідує традицію європейського гуманізму, виступаючи, у той же час, з позиції раціоналізму. Протиставлення суб'єкт – об'єкт (читач – текст), яке властиве метафізичному типу мислення – бачиться спрощеним. Саме деконструкція – може бути ситуацією, при якій взаємовідношення тексту, читача і автора ускладнюються породженням нових значень. При цьому деконструкція не є методом, тому що не розуміється як дещо зовнішнє по відношенню до тексту. І хоча Дерріда не дає зрозумілого визначення деконструкції, все ж таки він наполягає на тому, що задача філософії – дозволити деконструкції виявити себе у поняттях та текстах. Слідом за Соссюром Дерріда пов'язує свою деконструкцію з тезисом про те, що сенс слів відсутній в самих словах. Знаки конвенціональні та довільні і сенс кожного з них відрізняється відмінністю одного слова від іншого, а трансцендентальний сенс не наповнює усе тіло мови, тому що цього сенсу немає. Поза текстом немає нічого, щоб могло гарантувати визначеність текстової семантики. Більш того – не тільки слово

та його визначення нетотожні, але й само слово нетотожне самому собі, значення утворюється заново у семіотичному процесі (*différance*), тому шлях до реальності для мови закритий. Навіть протописьмо залишається цілком самореферентним, а простір розподілу значень іманентний сам собі, він знаходиться по цю сторону означення: «Знак і божество народились в одному і тому ж місці і в один й той же час. Епоха знака по суті своїй теологічна» [3, с. 128]. Тому, не дивлячись ні на що, деконструкція виявляє потенційну сумісність з релігійним світоглядом. Дослідник Р. Бердворд пише про існування у наш час двох розумінь спадщини Дерріда: «ліве» – звернення до ранніх текстів філософа, які були спрямовані проти метафізики і логоцентризму західної філософської традиції; «праве» – звернення до пізніх робіт Дерріда, де досліджуються проблеми віри, етики, месіанства тощо [6].

І хоча сам французький філософ неодноразово висловлювався за деконструкцію релігії, вже при його житті з'являються праці, де поняття його філософії вписуються у парадигму апофатичної традиції християнської теології. Але, за допомогою таких понять як «Ніщо», «Єдине» тощо, апофатика реабілітує метафізичний дискурс, вважав сам Дерріда [2, с. 129]. І тим не менш, на початку 80-х років ХХ століття з'являється «Богослов'я деконструкції» як напрям теології. Представники цієї течії (Т. Альтіцер, Ч. Вінквіст, К. Рашке, М. Тейлор та ін.) були єдині у відчутті неможливості метафізичних спекуляцій про Бога та висували тезу про «кінець теології» [16]. Рецепція творчості Дерріда рухалась у напрямку від розуміння того, що богослов'я може вижити, якщо відмовиться від метафізики до ствердження про його приреченість. Якщо Дерріда засвідчив неможливість будь-якого позитивного знання або висловлювання про Бога, то доречно говорити про «а-теологію», вважає Тейлор. На його думку «на сторінках Дерріда вмирає трансцендентний Бог християнської метафізики» [16]. Таким чином, слідом за Т. Альтіцером «Богослов'я деконструкції» продовжує «теологію смерті Бога». Ідею Тейлора про те, що теологія може існувати виключно як «а-теологія» підтримує К. Рашке. Цікаво, що перші роботи цих дослідників з теологічною інтерпретацією ідей Дерріда, побачили світ раніше, ніж сам француз звернувся до проблем віри. Це зайвий раз свідчить про універсальний потенціал ранніх праць Дерріда.

Зберегти теологію в умовах постметафізики намагалися представники пізньої рецепції творчості французького філософа. Як і Дерріда, американський богослов Дж. Капуто вбачає у деконструкції звільняючу силу, але вже на ґрунті християнського богослов'я. Деконструкція, за Капуто, спроможна звільнити релігію від агресії та фундаменталізму: «Сама деконструкція влаштована на зразок релігії, вона живе та дихає повітрям месіанства, на зразок релігії, вона звернена до віри, надії, навіть до молитви, молитви про можливість неможливого» [15]. Богослови минулого, вважає Капуто, некритично сприймали спадщину давньогрецької філософії, а завдяки Дерріда стало можливим від-

мовитись від цього ідолопоклонства та відкрити перспективу розвитку витонченої неметафізичної теології. Деконструкція для релігії – це священник, який веде сповідь і випробує нашу совість, примушує зізнатися у тому, що ми змішуємо знання з вірою, покаятися у поневоленні духові триумфізму та гордині [9, с. 159]. Саме тому, за Капуто, Дерріда з його деконструкцією близькі до богословської творчості та допомагають теологічному пошуку бути більш аутентичним.

Інший представник теології деконструкції – Р. Керні вважає, що зруйнувати зв'язок між метафізичним богослов'ям та християнською вірою – необхідна умова відродження християнства. У загальному богословському синтезі, за Керні, завжди був присутній гетерогенний елемент – і християнська теологія (догматика), і світська філософія пригнічували його. Саме деконструкція спроможна звільнити християнство від філософських нашарувань [14]. Продовжуючи думку Керні, Кевін Ванхузер вважає, що християнство – це не метафізична система, а історія, оповідання, розповідь, де знак не має фіксованого значення. Істина, вважає дослідник творчості Дерріда, доступна не тільки філософам, але й поетам, письменникам, теологам тощо. Тому деконструкція – це «перш за все, стратегія, яка розроблена, щоб поставити філософію на місце» [1, с. 20]. Вона руйнує «ідолів»: «надійність», «певність», «нейтралітет» знаку. Кожен знак, за Дерріда, ангажований, він наказує, підкорюючись власним інстанціям, а не описує реальність. Знак – не надійний і його зв'язок з реальністю скомпрометований існуванням *différance* [там же]. Тому не дивно, що деконструктивізм знайшов відгук у працях представників літературно-критичної методології Йельської школи (Дж. Харман, Поль де Ман та інші).

Напрацювання у сфері літературної критики на ґрунті ідей Дерріда були використані дослідниками Біблії. У 1982 році спілка біблеїстів «Society of Biblical Literature» випускає номер журналу «Semeia» - «Експериментальний журнал біблейського критицизму». Спілка займалася популяризацією деконструктивізму в американському академічному співтоваристві, а журнал публікував статті, присвячені взаємодії новітніх течій у літературознавстві та європейській філософії з біблеїстикою. Через десять років журнал вийшов під назвою «Постструктуралізм як екзегезис», а у 2002, у Торонто була проведена велика конференція «Other Testaments: Derrida and Religion».

Цікаво, що деконструктивізм виявився дуже близьким феміністичному руху. Одна з головних антитез Біблії «жінка – чоловік» проголошувалася репресивною. У своїй монографії «Текст терору» Ф. Трібл досліджує п'ять сюжетів із Біблії, де жінки не мають права голосу. Проте «тексти терору» цікавлять не тільки деконструктивістів від фемінізму. Насилля та жорстокість у Святому Письмі обрали для себе у якості ключових сюжетів дослідники-деконструктивісти І. Шервуд, М. Бал та Ф. Трібл. Їх деконструктивістський підхід до дослідження Святого Письма став одним з головних

методів екзегези, зайнявши місце поряд з фемінізмом, новим критицизмом, психоаналізом тощо).

Постструктуралізм дуже сильно вплинув і на гебраїстику. На схожість равиністичних тлумачень і деконструкції вказує Г. Шнаудау у своїй праці «Sacred Discontent: The Bible and Western Tradition. University of California Press», яка вийшла у 1977 році, а У. Брюггеманн стверджує, що «деконструкція Дерріда – форма юдейського іконоборства» [8, с. 48]. Дослідник А. Д'яков йде далі у розумінні Дерріда: «Його горезвісне єврейство проявляється не тільки у відстороненості від загальноєвропейського культурного процесу та маргінальному положенні у постструктуралістському середовищі, але й у характері його екзегези. У цьому відношенні Дерріда – мислитель вкрай несучасний, він ближче до талмудичної традиції, ніж до філософії ХХ століття» [4, с. 207].

Дослідниця С. Хельдман, застосовуючи постструктуралістський підхід у вивченні равиністичної традиції, вбачає істотну різницю між юдейською та церковною екзегезами. На відміну від равиністичного підходу до тлумачення тексту, екзегеза отців Церкви укорінена у класичній для європейської культури герменевтичній логоцентричній традиції, а тому не є близькою для таких критиків модерну, як Фрейд, Ж. Дерріда, Ж. Лакан та інших. Равиністична традиція намагалася уникати апозиції «тіло – дух» тексту. «Тіло» тексту водночас було й його «духом» (несподівані асоціації, форма букв, різка зміна логіки оповідання тощо). Мідраш не віддаляється від тексту у пошуках абстрактної метафізичної істини, а коває по ньому, грає його смислами. Тому мідраш – це нав'язна Святим Письмом поезія, а не тлумачення біблейського тексту. Навпаки, для християнської екзегези та загального філософського дискурсу, така дихотомія була визначальною [13].

Підтримуючи тезу Хельдман, Д. Боярін вважає, що равиністична традиція не прагне зрозуміти текст шляхом руйнування його зовнішньої мовної оболонки, як це робить традиція платонізму. Тотожність «тіла» й «духу» тексту – це тотожність у значенні [7]. У просторі Талмуду немає буквального та метафізичного, первинного та вторинного смислів, немає конотації та денотації, усі смисли рівноправні [5, с. 56].

Популярність ідей Дерріда у західних біблеїстів та гебраїстів обумовлена по-перше, тим, що деконструктивізм орієнтований на читання та інтерпретацію тексту. По-друге, сама Біблія опинилася у центрі уваги академічного літературознавства. Сам Дерріда дуже часто на сторінках своїх праць звертається до біблейського матеріалу, наприклад, – у праці «Навколо вавилонських веж».

Нова літературна критика, яка працювала зі Святим Письмом у другій половині ХХ століття була породженням не міжконфесійних дискусій, історичної науки або філології, але, перш за все, літературознавства. Перш ніж деконструктивізм міцно закріпився у біблеїстиці, Біблія вже була об'єктом досліджень з боку структуралізму, ідеології, психоаналізу тощо. Але, саме американське

літературознавство дозволило ідеям Дерріда проникнути у біблеїстику, де вони були протиставлені текстології, критиці традиції, форм, тексту, історико-філологічному аналізу тощо. Таким чином, завдяки опозиції академічному методу дослідження священних текстів, постмодерн виступає як зрілий модерн, який ставить питання щодо власних парадигмальних настанов. «Постмодернізм у дослідженні Біблії можна сприймати як вид біблейських досліджень епохи «модерніті», які повністю усвідомили самі себе через самокритику і продовжують просвітницький проект у цій сфері» [10, с. 51].

Дж. Коллінз виділяє такі основні риси дослідження Біблії постструктуралізмом: 1. Текст сприймається та досліджується у кінцевій формі, розглядається як єдине ціле, а деконструкція, на відміну від історико-критичного методу, не переслідує цілі відновлення літературного архетипу; 2. Літературна критика звертає увагу безпосередньо на сам текст, на дослідження закономірностей, які фундують його структуру. Навпаки, історико-критичний аналіз вбачає у тексті ретроспективу та намагається експлікувати смисли минулого, отримати нові дані про життя давнього суспільства. Літературний текст для історика – проміжний матеріал, який треба подолати та обробити. У модерні можлива лише критика тексту у пошуку фактів про минуле; 3. Деконструкція не тільки констатує «смерть автора», але й звільнює літературну критику від необхідності зупинитися на проблемі авторства твору. Постструктуралізм націлений на пильний аналіз текстуальної оболонки твору. На відміну від цього, авторство – головна проблема для академічної біблеїстики, а дослідження твору має прикладне значення, оскільки текст за умови правильного розуміння дає інформацію про щось, крім самого себе (епоха, автор тощо); 4. Літературознавство постмодерну критикує традиційний науковий підхід, який нібито проголошує вірність академічній об'єктивності, свободу від ідеології, а насправді некритично діє з позиції ідеологічного стереотипу. Така ідеологічність – репресивна й тоталітарна, ґрунтується на світоглядних зразках та віруваннях, має власну аксіологію. Тому для дослідника необхідно не відмовитися від власної парадигми, а визнати факт її існування та адекватно оцінити її. Постмодерн відкидає концепцію «об'єктивного» та незацікавленого дослідника Біблії [12].

Кожна галузь знань у постструктуралістському дискурсі має текстуальну природу. Поряд з власним методологічним інструментом, такі науки як соціологія, філософія, психологія, історія, філологія тощо, мають загальне дискурсивне поле або самі складають його частину. Тому, для Дерріда всі ці дисципліни – частина літератури. Більш того, ця критика розповсюджується на всю жанрову різноманітність, тому не випадково, що герменевтика релігійних текстів в деконструкції тісно пов'язана з проблематикою літературної критики.

Проте, багато хто з представників академічної науки вбачають у деконструктивізмі небезпечну ідеологію нігілістичного типу. Що може залишитися від науки, якщо радикальному запереченню піддаються її базові категорії?

Постструктуралізм починає з різкої критики старих методів вивчення літературного тексту, а закінчує тим, що сам стає новим видом гуманітарної догми, такої ж тоталітарної та нетерпимої. Він не сприяє більш інтенсивному співробітництву дослідників, які дотримуються різних поглядів, а навпаки, ускладнює його. Постмодернізм у царині біблейських досліджень призвів до фрагментації підходів та наукових шкіл. Там, де біблейський текст вивчається з точки зору постструктуралізму, унеможливується співробітництво з вченими, які дотримуються традиційної наукової парадигми. Замість класичних методів вивчення Біблії (пошук автора, визначення часу написання тощо), деконструктивізм пропонує лише свою інтерпретацію тексту, яка, хоча і цікава, але не дає нового знання про сам текст. Більш того, самі прибічники деконструкції відмовляються визнавати свою інтерпретацію об'єктивною та науковою. Д. Кляйнс закликає залишити універсальну інтерпретацію Письма і вивчати ті тексти, які можна продати зацікавленим спільнотам [11, с. 78–80].

Байдужість постструктуралізму до оригінального літературного джерела призвело до відмови вважати будь-які переклади священних текстів правильними. На відміну від класичної гуманітаристики, постструктуралізм не потребує знань древніх мов, і це знецінює знання, які у традиційній науці підтверджували компетентність дослідника.

З огляду на такі парадигмальні зрушення, богослов'я може обрати одну з трьох стратегій: 1. Богослови можуть продовжувати займатися своєю справою осмислення християнської спадщини так, немов Дерріда та його радикальної герменевтики не існувало; 2. Серйозно сприйняти доводи Дерріда і констатувати «капітуляцію» у вигляді «смерті теології», як це зробила частина представників західної теології (Альтіцер, Тейлор, Рашке); 3. Констатувати перспективність подальшого розвитку богослов'я в умовах «постмодерністської чутливості». Але умовою для цього розвитку повинно стати критичне осмислення радикальної філософії Дерріда. Лише така «критика критики» припускає звільняючий потенціал в атаці постструктуралізму на метафізичну традицію західної філософії. Така стратегія вважається найбільш поміркованою та продуктивною для подальших досліджень Святого Письма.

Висновки. Прибічники ідей Дерріда постійно вказують на те, що деконструкція не є різновидом нігілістичного атеїзму, а варіантом богословської стратегії в умовах постмодернізму, для неї властиві не тільки руйнація попередньої філософської традиції, але й подальша процедура розбудови та реконструкції. Лише у результаті деконструктивістської ревізії богослов'я ми, за думкою прибічників Дерріда, отримуємо можливість прийти до неоталітарного богослов'я, вільного від терору монологічної істини. Такі теологи демонструють, що французький філософ критикує не Бога Авраама, західну філософську традицію від Анаксимандра до Гегеля [17]. Філософський теїзм, який представлений у європейській інтелектуальній традиції, за-

вжди межував з філософським атеїзмом, системою думок, також побудованою як інваріант метафізики. Якщо висновки Дерріда вірні і метафізика (у тому числі і атеїстична) є лише «міфологією білої людини», то віра та релігійність набувають можливості повернутися у світ постсекулярного. Іншими словами, Дерріда бариться з філософськими установками європейського модерну, допомагаючи християнському богослов'ю повернутися до своїх витоків. Позитивним результатом такого щеплення є звільнення від накопиченого у гуманітарній культурі тягаря стереотипів, догм, дисциплінарних канонів, норм та методологій.

Але, якщо постмодернізм є не радикальною протилежністю минулої епохи, а логічним розвитком її головних тенденцій, то Дерріда не долає її негативні аспекти, а доводить їх до логічного завершення. Запропоновані спроби створити дерріданську герменевтику Біблії або «богослов'я деконструкції» страждають езотеричністю власної термінології, майже недоступною для непосвячених, а також загальною неспроможністю сформулювати у позитивному руслі те, як саме може існувати богослов'я у сучасному світі. Світогляд, який високо ставить принцип невизначеності, нестабільності, фрагментарності та поліфонії, часто породжує відчуття непокою у свідомості віруючої людини. Це може розглядатися і у позитивному ключі, як страхівка від порожнього догматизму. У будь-якому разі серйозно засвоєні тези Дерріда ставлять під питання право віруючого на позитивне теоретичне висловлювання про предмет своєї віри.

Щеплення постструктуралізму до біблейських досліджень робить маловірогідним створення систематичних праць, присвячених біблейському богослов'ю. При цьому дається нове життя іншим жанрам: біблейському коментареві та мідрашу.

Існуючі варіанти «богослов'я деконструкції» дуже далекі від традиційних богословських систем. Виникає побоювання, що поняття та символи у процесі деконструкції втрачають свою автентичність, а сам теолог деконструкції може бути звинувачений у експлуатації древньої символічної спадщини Церкви у власних цілях [8, с. 99]. Очищення від «метафізичних кайданів» може обернутися для богослов'я втратою права як і раніше називатися християнським.

Список використаних джерел

1. Ванхузер К. Искусство понимания текста. Литературоведческая этика и толкование Писания. Черкассы: Коллоквиум. 2007.
2. Гурко Е. Деконструкция: тексты и интерпретация. Деррида Ж. Оставь это имя (Постскрипту), Как избежать разговора: денегации. Минск: Эконом пресс, 2001.
3. Деррида Ж. О грамматологии / пер. с фр. и вступ. ст. Н. Автономовой. М.: Ad Marginem, 2000.
4. Дьяков А. В. Философия постструктурализма во Франции. М.; Нью-Йорк; СПб.: Северный крест, 2008.
5. Ковельман А. Б. Герменевтика еврейских текстов. М.: Книжники, Текст, 2012.
6. Beardsworth R. Derrida & the Political. New York: Routledge 1996.
7. Boyarin D. Carnal Israel: Reading Sex in Talmudic Culture. Berkeley: University of California Press, 1993.

8. Brueggemann W. *Theology of the Old Testament: Testimony, Dispute, Advocacy*. Minneapolis: Fortress Press, 1997.
9. Caputo John David. *Deconstruction in a Nutshell: A Conversation with Jacques Derrida*, ed./auth. (Fordham University Press), 1997.
10. Carroll R. *Poststructuralist approaches. New Historicism and postmodernism // The Cambridge Companion to Biblical Interpretation / Ed. John Barton*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
11. Clines D. *Possibilities and Priorities of Biblical Interpretation in an International Perspective*. *Biblical Interpretation*. № 1. 1993.
12. Collins J. *The Bible after Babel. Historical Criticism in a Postmodern Age*. Grand Rapids: Eerdmans Publishing, 2005.
13. Handelmann S. A. *Slayers of Moses: The Emergence of Rabbinic Interpretation in Modern Literary Theory*. New York: State University of New York Press, 1982.
14. Kearney K. *Poetics of Modernity: Toward a Hermeneutic Imagination*, 1995; Kearney K. *The God Who May Be: A Hermeneutics of Religion*. Indiana University Press, 2001.
15. *Loosening Philosophy's Tongue: A Conversation with Jack Caputo / Carl Raschke // Journal of Cultural and Religious Theory*. Vol. 3, No. 2 (April, 2002).
16. Taylor M. C. *Deconstructing Theology*. New York: Crossroad, 1982.
17. Westphall M. *Overcoming Onto-Theology. Toward a Postmodern Christian Faith*. NY, 2001.

References

1. Vanhuser K. *Iskusstvo ponimaniya teksta. Literaturaovedcheskaya etika i tolkovanie Pisaniya*. Cherkassy: Kollokvium. 2007. (Vanhuser K. *The art of understanding the text. Literary ethics and interpretation of Scripture*. Cherkassy: Colloquium. 2007.)
2. Gurko E. *Dekonstrukciya: teksty i interpretaciya*. Derrida ZH. *Ostav' eto imya (Postskriptum), Kak izbezhat' razgovora: denegacii*. Minsk: Ekonom press, 2001. (Gurko E. *Deconstruction: texts and interpretation*. Derrida J. *Leave this name (Postscript), How to avoid conversation: money*. Minsk: Economy Press, 2001.)
3. Derrida Z. H. *O grammatologii / per. s fr. i vstup. st. N. Avtonomovoj*. M.: Ad Marginem, 2000. (Derrida J. *About grammatology / trans. with fr. and entry. Art. N. Avtonomova*. M.: Ad Marginem, 2000.)
4. D'yakov A. V. *Filosofiya poststrukturalizma vo Francii*. M.; N'yu-Jork; SPb.: Severnyj krest, 2008. (Dyakov A. V. *The philosophy of post-structuralism in France*. M.; New York; St. Petersburg: Northern Cross, 2008.)
5. Kovel'man A. B. *Germenevtika evrejskih tekstov*. M.: Knizhniki, Tekst, 2012. (Kovelman A. B. *Hermeneutics of Jewish texts*. M.: Scribes, Text, 2012.)

УДК 231.01

**ДЕСАКРАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВИ
ЯК КВАЗІРЕЛІГІЙНОГО КОНСТРУКТУ
В ТЕОЛОГІЇ ВІЛЬЯМА КАВАНО****DESACRALIZATION OF THE STATE AS
A QUASI-RELIGIOUS CONSTRUCT IN WILLIAM
CAVANAUGH'S THEOLOGY****Шевчук П. В.,**

аспірант, Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова
(Київ, Україна),
e-mail: pavloshvchuk95@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-3657-8758>

Shevchuk P. V.,

aspirant, National Pedagogical Dragomanov
University (Kyiv, Ukraine),
e-mail: pavloshvchuk95@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-3657-8758>

В статті розглядається теологічна деконструкція секулярного міфу про державу та її десакралізація Вільямом Кавано, який приходять до висновку про насильницький характер державних утворень. Здійснено спробу переосмислення радикальних підходів автора, наголошуючи, на потребі в диференціації держави як інституту і політичних діячів, які безпосередньо впливають на характер державної політики.

Ключові слова: Вільям Кавано, держава, міф, ідол, опозиціоналізм, квазірелігія, насильство.

The article deals with the theological deconstruction of the secular myth about the state and its desacralization by William Cavanaugh, who comes to the conclusion about the violent nature of the state establishments. An attempt is made to rethink radical approaches of the author, emphasizing the necessity of the differentiation of the state as an institution and political figures who directly influences on state policy.

Key words: William Cavanaugh, state, myth, idol, oppositionalism, quasireligion, violence.

Сучасна теологія знаходиться у пошуку власної відповіді на складні, але стратегічно важливі питання Божого погляду на політику та суспільні процеси. Наразі, відбувається народження нових концептуальних підходів викликів сучасності, тому надзвичайно актуальним є огляд пропонувананих сучасними теологами соціальних теорій та спроба їх переосмислення. Основна дилема сучасної теології пов'язана з кризою традиційних форм соціального вчення. Пропоновані соціальним вченням церков проекти поступового реформування суспільства були ефективними у часи модерну та індустріального суспільства. Але в калейдоскопічній реальності постмодерну та постіндустріальної ери ці проекти стають малозрозумілими та малопрактичними для широких мас і політичних еліт. Із всього спадку класичного соціального вчення актуальним залишається критичний аналіз ліберального капіталізму. Після занепаду всіх ідеологій ХХ століття соціальна доктрина і політична теологія втрачають суб'єктів, з якими відбувалася відкрита і прихована полеміка. Спроби оновити політичну теологію та соціальне вчення церков пов'язані сьогодні з радикалізацією критики суспільства споживання, з приписуванням сучасному ліберальному капіталізму тоталітарних тенденцій, з намагання-

ми надати соціальну альтернативу наявному соціальному порядку.

Мета статті полягає у переосмисленні поглядів Вільяма Кавано на характер та природу держави та критичному осмисленні його ідей.

Вільям Кавано, католицький теолог, що відносить себе до руху Радикальної ортодоксії, поділяючи засадничі ідеї Джона Мілбанка, висуває, власне, досить радикальне бачення сучасної політичної держави як «інституційному злу» [10, р. 139], яке за своєю природою є джерелом насилля. Таке глибоке несприйняття держави сприяє сміливому та послідовному баченню церкви як альтернативи, яка протистоїть будь-якій несправедливості в світі.

Сприймавши аргумент Мілбанка про те, що ліберальна держава базується на онтологічному конфлікті між окремими особами, Кавано, в свою ж чергу, зосереджує свою критику на суто насильницькому характері держави. Він стверджує, що, історично, держава була сформована через насильницький процес захоплення влади для ведення війни на інших територіях, з метою досягнення економічних інтересів еліт [11, р. 191].

Кавано стверджує, що єдність національних держав підтримується лише через періодичні війни, які надають населенню відчуття ідентичності, що виникає внаслідок консолідації навколо спільного ворога [1, с. 379]. На його думку, за відсутності такого зовнішнього чи внутрішнього ворога, патріотичні почуття єдності йдуть на спад, а отже і держава втрачає свою необхідність [4, р. 38].

На противагу державній політиці, Кавано наголошує на первинності миру, яку проповідує християнське вчення; держава, в свою чергу, лиш легітимізує та підтримує насилля [11, р. 192]. Отже, В. Кавано відкидає думку про те, що ліберальна держава виникла та функціонує в якості захисника людства від насильства.

На думку Кавано, світська держава насправді не є світською, вона постає квазірелігійним конструктом, який опирається на систему міфів та патріотичних ритуалів для стимуляції ностальгічних спогадів та почуття спільності. Було розроблено комплекс спеціальних ритуалів, які мають релігійне походження – це, зокрема, підняття прапора (як і факт спалення прапора – вважається оскверненням цього символу), спів національного гімну та проголошення присяги на вірність нації, вшанування жертв національних воєн, військові паради, тощо. Кавано також наводить приклад квазірелігійного провіденціоналізму, який характерний для сучасної риторики публічних інтелектуалів в Сполучених Штатах Америки. Зокрема Герман Мелвіл наголошує на унікальності Америки та її народу, її особливий місії – принесення всім народам свободи, демократії та життєвого принципу «егоїзм як необмежена філантропія» [4, р. 91].

Таким чином, національна ідеологія будує свій сотеріологічний дискурс, в якому держава відіграє ключову роль. Врешті, Вільям Кавано приходять до висновку, що націоналізм має всі атрибути та ознаки релігії, яка не має трансцендентного уяв-

лення Бога, однак, може бути порівняна з конфуціанством, буддизмом або навіть з такою абсолютно світською квазірелігійною ідеологією як марксизм [2].

Держава, заявляє Кавано, не може бути інструментом подолання насильства, але скоріше є його причиною, оскільки «насильство стає державною релігією, яка штучно об'єднує нас один з одним» [2]. Найголовнішим інструментом в цьому процесі стають тортури, як засіб утримання населення в покорі до держави. Кавано визначає їх як невід'ємну частину літургії громадянської релігії. Проживши два роки в Чилі під час правління режиму Піночета, він був свідком неодноразових випадків використання тортур не з ціллю з'ясування інформації, а лише для залякування людей та підтримки суспільного страху перед державою [8, р. 274]. З іншого боку, це забезпечувало легітимізацію влади держави як захисниці народу від уявного внутрішнього ворога. Він пише: «Тортири використовувалися як тип ритуалу – літургії, яка давала усвідомлення влади держави над тілами її жертв. В умовах життя в страху, люди навчилися стримувати себе і уникали контактів з оточуючими. Партії, союзи, кооперативи, жіночі групи, базові громади були розформовані та врешті зовсім зникли. Загальний ефект у суспільстві був такий: люди були відрізані один від одного...» [5].

Переносючи свій досвід на реалії політики Сполучених Штатів Америки, Вільям Кавано наголошує на її зловживанні насильницьким апаратом, не дивлячись на те, що ця країна вважається однією з найдемократичніших країн світу. Зокрема, після подій одинадцятого вересня було прийнято антитерористичне законодавство, яке частково обмежувало громадянські свободи та розширювало повноваження поліцейського нагляду. Чинovníки найвищого рангу ФБР та ЦРУ публічно обговорювали використання «фізичного тиску» або катувань щодо підозрюваних терористів, цілеспрямованого вбивства підозрюваних та можливості видати підозрюваних таким країнам як Ізраїль та Саудівська Аравія, які використовують катування [8, р. 298]. Таким чином, на думку Кавано, катування стають невід'ємним інструментом держави як частина ритуального комплексу громадянської релігії. Однак, варто зауважити, що така практика не є характерною для більшості національних країн ХХІ століття. Тому екстраполювання певного явища на загальний контекст світового політичного простору може бути розцінено як науково некоректне.

В. Кавано розкриває свою концепцію опозиційності до держави, наголошуючи на тому, що Бог поставив царів над народом ізраїльським і давав їм можливість правити лише до тих пір, поки вони виконували Його волю. Коли ж правитель починав покладати надію на свої багатства та владу, а не на Бога – це розцінювалось як ідолопоклонство. Дана ідея розкривається в Книзі пророка Ісаї 31:1-3, а також і в Новому Заповіті, де Ісус прирівнює прив'язаність до матеріальних речей як акт поклоніння богам «мамоні», однозначно засуджуючи такі дії. Ця ж думка простежується в посланнях

апостола Павла до Солунян 3:5 та Филип'ян 3:19 [3, р. 21]. Однак, варто зауважити, що хоч Бог і засуджує конкретні дії людей чи врешті відвертається від певних правителів, ми не зустрічаємо в Біблії прикладу абсолютного відкинення держави як інституції.

Підсумовуючи погляди Кавано на квазірелігійне походження держави, варто згадати одну з найгучніших заяв теолога: «Серед тих, хто визнає себе християнами у Сполучених Штатах, дуже мало тих, хто хоче вбити в ім'я християнського Бога, тоді як дуже багато тих, хто готовий вбити або померти в ім'я Сполучених Штатів Америки» [4, р. 43]. Отже, Вільям Кавано відстоює думку про те, що цивільна релігія буде своєю власною літургією, яка паразитує на релігійному ґрунті. Якщо в часи Середньовіччя та раннього Нового часу люди відчували вірність своїм місцевим громадам, то в ХІХ столітті ми простежуємо вибудовування національних міфів та патріотичних ритуалів, призначених для розвитку почуття вірності своїй нації.

Такий погляд на природу виникнення держави дає поштовх нам для переосмислення ідеологічного підґрунтя сучасних національних держав. Як показує історія, коли ми будемо своєю ідентичністю на основі протиставлення себе іншим народам, етнічним групам – це неодмінно призводить до конфлікту і насильства. Якщо справжня єдність поміж людьми відчувається лише в моменти протистояння, конкуренції чи врешті війни, тоді ми справді можемо говорити про насильницьку онтологічну основу держави. Однак, якщо ми намагатимемося змінити цю парадигму, потрібно переглянути ідейні засади творення єдності поміж людьми. Замість протиставлення – повернутися до християнських принципів: любові до ближнього, взаємопричастності та ідеї єдності у різноманітті. І, навіть, при збереженні національної держави, можливо змінити методи консолідації, об'єднуючись навколо спільних цінностей, історії, культури та спільного бачення майбутнього.

На нашу думку, Кавано підіймає надзвичайно актуальне питання безпеки, яку носить в собі громадянська релігія та націоналізм як її приклад, адже нерідко любов до свого народу та національна гордість, яка будується на основі власної історії, здобутків у сфері культури та інших галузей, може спонукати людей до зверхнього ставлення до інших народів. В такому разі, піднесення своєї нації над іншими є певним проявом поклоніння їй та може бути справедливо засуджено з християнської точки зору, адже такі приклади радикального націоналізму призводили до ненависті, шовінізму та насильства протягом історії.

Однак, чи можемо ми говорити, що за таких умов любов до своєї землі, історії та культури є чимось гріховним? На нашу думку, ці почуття є природними для кожної людини, що ідентифікує себе з тим місцем, де вона народилась та провела життя, або ж прийняла рішення жити в якійсь країні та ідентифікувати себе як її громадянин. Таким чином, любов до власної країни, безумовно, має небезпеку перетворитись в об'єкт поклоніння.

Питання полягає лиш в тому, що повинно контролювати або спонукати до дотримання цього балансу між любов'ю та ідолопоклонством? На нашу думку, будь-який контроль може призвести до тоталітарності як з боку держави, так і з боку церкви, таким чином це лежить на совісті кожної окремої людини. Церква, у свою чергу, покликана бути голосом, який закликатиме людей до первинності Поклоніння Богові.

Також варто звернути увагу на застереження Кавано щодо приймання участі в ритуалах громадянської релігії, адже сьогодні ми маємо яскраві приклади фанатичної відданості державі, сакрального ставлення до її символів та відсутність критичного осмислення дій цієї держави. Розглядаючи саме поняття «держави» як певний ідол, якому люди проявляють більшу вірність та відданість, аніж Богові, ми стикаємось з дилемою, яка поставала перед усіма народами. Кожна людина, як і кожна спільнота, схильна до культивування таких «ідолів», яким поклоняються в різних формах. Ідолом могла стати навіть сама невелика община, плем'я, селище, якому люди були вірні більш ніж своїм релігійним переконанням. Навіть сім'я, як найменша суспільна одиниця, могла стати для когось, в певному розумінні, ідолом, адже в кожній сім'ї також присутні певні внутрішні ритуали: пісні, символічні речі та, найголовніше, люди, здатні до найрадикальніших дій задля захисту своєї сім'ї. Однак було б не доцільно висувати ідею щодо ліквідації сім'ї як інституту через високий ступінь відданості людей до нього та наявну небезпеку ідолопоклонства.

Кавано наголошує на розумінні держави як джерела насилля. Однак, варто відзначити, що насилля існувало і у додержавний період, починаючи з Каїна та перших племінних утворень. Врешті, історія насилля ставала нормативною для людства. Взятися до прикладу грецькі поліси, ми простежимо історію постійного насилля, нескінченних воєн та грабування одним полісом сусідніх та навпаки. На нашу думку, в даному контексті варто розглядати не насильницький характер держави, але повернутись до усвідомлення онтологічно-гріховної природи самої людини як джерела насилля в світі.

Політична теологія Вільяма Кавано є насправді актуальною, адже в сучасному світі ми нерідко зустрічаємось зі зловживанням державою своїми повноваженнями. На нашу думку, важливо розділяти державу як владний апарат та конкретних політичних діячів, які керують державою в той чи інший період. Держава, як апарат, являє собою лиш систему, структуру державного управління, яка повинна бути заснована на принципі верховенства права та покликана захищати порядок в країні. Як відомо, конкретну політику в державі здійснюють окремі особи, партії, які постають персоналізованим відображенням державної політики, а не держави як такої. Ці лідери держав визначають порядок денний та, головне, характер державного управління. Вони можуть як використовувати насильницькі методи для утвердження своєї влади, так і навпа-

ки, прагнути стати модератором у встановленні мирних взаємовідносин в країні. Політичні лідери також можуть використовувати систему міфів, спотворюючи історію задля виправдання власних політичних рішень та віднайдення ідеологічного підґрунтя своїм діям. Таким чином, політики, граючи на почутті національної спільності людей, вдало маніпулюють людьми заради своїх цілей. На нашу думку, абсолютно можливим є протилежний сценарій, коли влада, усвідомлюючи свою історію, намагається єднати людей навколо спільних цінностей та здобутків, спонукаючи до побудови кращого суспільства.

Отже, якщо розділити державу і конкретних правителів, почуття національної ідентичності та ідеологічні конструкти, які використовує влада, ми зможемо чіткіше зрозуміти, що саме повинно стати об'єктом нашої боротьби.

На нашу думку, «опозиціоналізм» Вільяма Кавано проти держави варто направити саме на розгляд конкретних політичних еліт як джерела насилля, ідеологізації та маніпуляції. Церква ж повинна постати контролюючим, опозиційним елементом, який буде утверджувати правду і справедливість в суспільстві, обмежуючи засилля влади. Церква, як альтернативна політична спільнота, повинна стати тим ідеальним виявом соціальної організації, який буде постійним каталізатором змін в державі та суспільстві. Як тільки церква втрачає цю функцію, перетворюючись на підвладний соціальний інститут, який працює в інтересах держави, отримуючи певні преференції, але не виконуючи функцію пророка – перестає бути сіллю та світлом для світу. Адже пророк повинен завжди проголошувати Божу істину, незалежно від того, наскільки вона є незручною для влади. Отже, Церква постає совістю, згідно Кавано – душою суспільства, що буде перетворювати його зсередини.

Аналізуючи дії української влади протягом періоду незалежності, ми можемо зробити висновок, що наша держава перетворилась на справжній вияв «інституційного зла», про яке говорить Кавано. Наявність тотальної корупції, зловживання службовими обов'язками, використання насилля з ціллю збереження своєї влади. Особливо варто звернути увагу на події української «Революції Гідності» та дії держави в цей період, яка неодноразово здійснювала акти відкритого насилля проти власного народу. Дії режиму Януковича постають яскравим прикладом зловживання потенціалом силових структур, заради підтримання своєї влад. Держава, яка була створена для захисту своїх громадян та підтримання порядку, використала свої ресурси для самозбереження та силового упокорення людей під своєю владою. Таким чином, режим Януковича був виявом не лише корупційного образу держави, але й яскравим прикладом зловживання її насильницьким потенціалом. Частина християнських церков, у свій час, стала на сторону народу, свідомо протиставляючи себе насиллю з боку держави, що є природним виявом євангельських принципів захисту слабшого, боротьби за справедливість та неприйнятність насильства.

На нашу думку, абсолютно органічним для християнської церкви є протистояння такому образу держави, адже вона постає абсолютно протилежним простором справедливості, правди та примирення. Радикальне засудження такої влади та її характеру повинно розумітись як абсолютно звичне явище для церкви.

Висновки. В. Кавано постає одним з яскравіших представників політичної думки руху Радикальної ортодоксії, критикуючи сучасну секулярну державу за її квазірелігійний характер, а також наголошуючи на її насильницькій онтологічній основі. Кавано досить категорично наголошує на непримиренній інакшості держави та церкви. Він стверджує, що держава не лише приватизує церкву, але насправді обов'язково веде війну з церквою та з будь-якою громадою, яка сприяє органічним людським відносинам, адже такі громади безпосередньо загрожують централізованій державі. В політичній теології В.Кавано держава з необхідністю виступає як провідник насилля. За цих умов обов'язок церкви, основоположний для її ідентичності – бути простором та інструментом універсального примирення. До альтернативності спрямованості діяльності держави і церкви – на насилля і на ненасильницьке примирення – додається альтернативність стратегій їх побудови як соціумів. Держава будується «згори», утверджуючи правовий порядок через обмежене насилля, церква будується «знизу», пропонує вільну солідарність громад. Ці два способи організації суспільства по-різному співвідносилися і розвивалися в історії. Але сьогодні, в умовах розвитку елементів посткапіталістичної економіки взаємного обдарування, відбувається зростання значення тих способів побудови соціального, які пропонує церква.

Список використаних джерел

1. Cavanaugh W. T. A fire strong enough to consume the house:» The Wars of Religion and the Rise of the State, / William T. Cavanaugh // *Modern theology*. – 1995. – №11. – P. 397-420.
2. Cavanaugh W. Is Nationalism a Religion By William Cavanaugh [Електронний ресурс] / William T. Cavanaugh. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=2Ux3sbJe5zk>
3. Cavanaugh W. Killing for the telephon company: why the nation-state is not the keeper of the common good / William T Cavanaugh. // *Modern Theology*. – 2004. – №20. – P. 243-274.
4. Cavanaugh W. Migrations of the Holy: God, State, and the Political Meaning of the Church / William T. Cavanaugh. - Grand Rapids: Eardmans, 2000. – 208 p.
5. Cavanaugh. W. Liturgy as Politics: An Interview with William Cavanaugh [Електронний ресурс] / William T. Cavanaugh. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.religion-online.org/article/liturgy-as-politics-an-interview-with-william-cavanaugh/>.
6. Cavanaugh1 W. The war on terror: secular or sacred? / William T. Cavanaugh1. // *Political Theology*. – 2011. – P. 685–690.
7. Cavanaugh W. The Ecclesiologies of Medellín and the Lessons of the Base Communities / William T. Cavanaugh. // *Cross Currents* Vol. 44 Iss. 1 (1994). - P. 74-81.
8. Cavanaugh W. Torture and Eucharist: Theology, Politics, and the Body of Christ / William T. Cavanaugh. - Oxford: Blackwell, 1998.

9. Doak M. The Politics of Radical Orthodoxy: a catholic critique / Mary Doak // *Theological Studies*. – 2007. – №68. – P. 368-393.

10. Kozinski T. William Cavanaugh, Radical Orthodoxy and the Myth of State / Thaddeus J. Kozinski. - New York and Oxford: Oxford University Press. – 2009.

11. The City: Beyond Secular Parodies. Cavanaugh W. // *Radical Orthodoxy: A New Theology* //– London: Routledge, 1999. – P. 182-200.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 336.532

**НЕЗАЛЕЖНІ РЕГУЛЯТОРНІ ОРГАНИ ЯК
ІНСТРУМЕНТ РЕГУЛЯТОРНОЇ ДЕРЖАВИ**
**INDEPENDENT REGULATORY BODIES AS AN
INSTRUMENT OF A REGULATORY STATE****Бережа А. В.,**доктор політичних наук,
avbereza@ukr.net,
ORCID 0000-0003-1611-0274**Bereza A. V.,**Doctor of Political Sciences,
avbereza@ukr.net,
ORCID 0000-0003-1611-0274

Розглянуто та проаналізовано причини появи регуляторної держави у 80-х роках ХХ ст. Виділено особливості діяльності незалежних регуляторних органів, створення яких зумовлено необхідністю аполітичних державних інтервенцій, та вказано на їх негативний вплив на прозорість, підзвітність та демократичність державних інститутів.

Ключові слова: регуляторна держава, незалежні регуляторні органи, інтервенція, демократичний дефіцит, Європейський Союз.

The reasons for the emergence of a regulatory state in the 1980s have been considered and analyzed. The peculiarities of the activities of independent regulatory bodies, whose creation is conditioned by the need for apolitical state interventions, are highlighted and their negative impact on the transparency, accountability and democracy of state institutions is pointed out.

Keywords: regulatory state, independent regulatory bodies, intervention, democratic deficit, the European Union.

Нині можна стверджувати, що ми живемо в епоху регуляторної держави, яка характеризується приватизацією державних послуг, створенням незалежних регуляторних органів та формалізацією відносин у сферах політики. Одним з останніх прикладів цього є недавнє схвалення Кабінетом Міністрів України законопроект про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері транспорту. Новий регулятор формуватиме тарифи на послуги суб'єктів природних монополій, видаватиме ліцензії у сфері залізничного транспорту та перевірятиме виконання їх умов. Метою діяльності Комісії буде державне регулювання, моніторинг та контроль у сфері транспорту. Завдання даного органу: формувати цінову та тарифну політику із застосуванням стимулюючих механізмів; контролювати ціноутворення та не допускати перехресне субсидювання; сприяти розвитку конкуренції на ринку. Особливості функціонування регуляторної держави та місце у ній незалежних регуляторних органів будуть розглянуті у статті.

Регуляторна держава, що здійснює економічну політику з акцентом на регулюванні ринкових операцій, відкидає пряме втручання держави в економічні процеси, як це пропонували теоретики кейнсіанства. Новий вид держави передбачає розширення використання інструментів законотворчості, моніторингу і впровадження технік правозастосування, що означає зміну її позитивних функцій.

Приватизація та ринковий підхід стали панівними, різні державні послуги отримують нові організаційні структури, що наближують їх до організацій приватного сектора, серед яких і незалежні регуляторні органи [6]. Ці невикористані органи, які на відміну від представницького законодавчого органу та сформованого ним уряду, складаються з призначених фахівців, регулюють та контролюють державну і приватну діяльність як ринкові актори. Проте проблема полягає в тому, що регуляторне управління веде до зменшення прозорості, нівелювання соціальних сил та громадських ініціатив, і є малоефективним у зменшенні соціальних ризиків (наприклад, зростання нерівності), що було підтверджено результатами неоліберальних реформ протягом останніх десятиліть у розвинених країнах світу.

Якщо взяти Європейський континент, то згідно з одним з перших розробників концепції регуляторної держави Дж. Маджоне, країни-члени ЄС делегували певні регуляторні повноваження Європейській комісії, щоб ізолювати себе від демократичного тиску, що негативно впливав би на ефективність реалізації програм співтовариства [2]. Регуляторна політика піднялася на загальноєвропейський рівень, а держава-нація була замінена чиновниками Єврокомісії, що ослабило контроль з боку виборних демократичних інститутів.

Збільшення втручання держави в економічні процеси в 2000-х роках відбулося насамперед у результаті удосконалення регуляторної бази та меншою мірою через оподаткування та витрати [9]. Поняття регуляторної держави стало більш привабливим для теоретиків держави, що сприяло зростанню ролі правотворчості, моніторингу та інструментів правозастосування паралельно зі збільшенням ринкового регулювання [3]. Концепція регуляторної держави передбачає, що держава як в економічних, так і соціальних питаннях переходить від позитивного прямого втручання з використанням демократичних механізмів до непарламентського, через залучення невикористаних, незалежних регуляторних органів та арбітражу, зокрема у сучасних країнах англосаксонської традиції. Організація економічного співробітництва і розвитку

(ОЄСР) назвала це втручання новою формою «розподільчого державного управління» [5, р. 3].

Таким чином поява регуляторної держави має політичний та інституційний вимір, які накладаються один на одного. Це, в свою чергу, свідчить про формальний кінець кейнсіанського інтервенціонізму як провідного лейтмотиву економічної політики та підкреслює важливість створення нових управлінських інструментів для керування орієнтованим державним сектором та його розвитком.

Починаючи з ХХІ ст. уряди європейських країн дедалі менше покладаються на державну власність та прямі економічні інтервенції через фіскальні та монетарні інструменти у діяльності державного сектора, включаючи соціальні послуги [4]. У ході адміністративних реформ в державах Європи дедалі частіше впроваджують незалежні регулятивні органи, основним завданням яких є стимулювання конкуренції та забезпечення надання якісних, доступних товарів та послуг соціального призначення. Забезпечення певного рівня відповідальності ринкових акторів досягається через пряме державне управління компаніями в таких секторах як транспорт, телекомунікації, пошта та соціальне забезпечення. Роль уряду в цих лібералізованих секторах стала одним з прикладів нейтрального контролю, що забезпечує конкуренцію та соціальний захист там, де це необхідно. Такий перехід був пов'язаний не стільки з масштабним дерегулюванням, скільки з орієнтацією на комплексне дерегулювання, зумовлене переосмисленням ролі держави у суспільстві.

Процес делегування регуляторних повноважень підпорядкованим уряду органам отримав широке поширення у ході реалізації Нового курсу Ф. Рузвельта в США [11] та Канаді, але, з початком процесів приватизації під впливом ідей неолібералізму та концепції Нового державного управління в 1980-х роках, їх почали активно впроваджувати у багатьох розвинених країнах Заходу.

Держави створювали комплексну систему органів, комісій та спеціальних судів, які розробляли, відстежували та застосовували ринкові правила, що дедалі більше визначало їх внутрішню політику та поведінку на міжнародній арені. Основна причина створення таких незалежних органів – захист ринкових інтервенцій від політичних і приватних інтересів, що підвищує ефективність регуляторної політики держави. Незалежні регуляторні органи є й важливим елементом інституційного розвитку для розведення ролей держави як директивного органу і як власника виробничих активів, що особливо важливо у випадку, коли держава вирішила зберегти за собою значний відсоток власності в мережевих галузях. Незалежність їх діяльності забезпечується урядовою структурою таких органів, прозорістю процедур, процесом відбору та призначення кадрів, а також фінансування.

У деяких державах існує адміністративна традиція підпорядкування регуляторних органів уряду. В інших, зокрема англосаксонських та Євро-союзу, більш схильні наділяти регуляторними повноваженнями незалежні регуляторні органи. Так

Європейська спільнота з самого початку створення у середині ХХ ст. і до перших прямих виборів представників до парламенту в 1979 році, по суті базувалася на автократичних засадах управління. Невибрані представники Ради міністрів приймали регуляторні акти, які реалізовувалися через регуляторні органи Комісії Співдружності [1]. Після підписання Маастрихтської угоди в 1992 році ЄС трансформувалася та набув ознак розподільчого управління, що складається з вищих невідборних органів та найвищого представницького органу – Європарламенту, що можна розглядати як основу для формування нової форми демократії.

Регуляторні установи могли висувати вимоги, уточнювати рамки регулювання та карати за порушення встановлених норм. Їм делегувалися не лише повноваження, а й відповідні ресурси, що посилювало спроможність держави визначати напрями та реалізовувати певну політику. Обсяг залученого для реалізації цих завдань державного капіталу зробив їх привабливими для приватних акторів, які почали дедалі частіше братися за виконання доручень, фінансованих органами державної влади. Фактично йшлося про приватизацію та заміну державних акторів, особливо у сфері охорони здоров'я та опіки за людьми похилого віку. Більше того, державні та приватні регуляторні органи дедалі частіше використовували переваги своєї автономії для розвитку співробітництва із зовнішніми акторами, поширюючи нові форми мережевого управління, укорінені в глобальних мережах.

Нині держава для забезпечення захисту та безпеки громадян втручається у низку сфер, серед яких: наука, спорт, реклама, захист споживачів, кібербезпека, економічне та фінансове регулювання, продуктова безпека, ядерна безпека, видобуток мінеральних ресурсів, система охорони здоров'я та фармацевтичний ринок, регулювання і моніторинг забруднення навколишнього середовища, регулювання використання сучасних технологій (нанотехнологій, редагування генів тощо), транспортна сфера (інфраструктура та транспортні засоби), ринок праці (заробітна плата, безпека на робочому місці, умови найму та звільнення), соціальне забезпечення тощо.

Регуляторну державу можна розглядати як швидкодійну та гнучку альтернативу громіздким і надто бюрократичним стратегіям держави загального добробуту. Її поява підняла низку важливих питань про демократичне управління, підзвітність та роль державних повноважень. У рамках держави загального добробуту політика розроблялася та впроваджувалася обраними представницькими і виконавчими органами: парламентом та урядом, що формувався парламентською коаліцією. Однак з появою регуляторної держави характерними стали удосконалення законодавчої бази, розробка нових правил та укладання нових угод в рамках державно-приватного партнерства, поза рамками парламентського процесу законотворчості, що реалізуються невиданими технократичними органами, які займаються регуляторною діяльністю.

Наслідком таких змін є зростання демократичного дефіциту в управлінських органах та зниження довіри до державних інститутів з боку громадян загалом. Для прихильників ця модель управління мінімізує політичний вплив на ринкове регулювання, а для критиків саме ця риса є основним недоліком [7]. Ця динаміка найбільш очевидна на міждержавному рівні, коли низка програм не досягали поставлених цілей через брак легітимності, яку багато аналітиків виводили з демократичного дефіциту незалежних регуляторних органів.

Незалежні регуляторні органи зазвичай є органами виконавчої влади, що опосередковано підпорядковані уряду і мають статутні повноваження виконувати свої функції під наглядом органу законодавчої влади. Їхня діяльність є загалом відкритою для юридичної перевірки. Тобто можна говорити про «правотворчу політику» [10, р. 12].

Існування незалежних регуляторних органів виправдане з огляду на складність певних регуляторних та наглядових завдань та недоліками політичного втручання. В ЄС деякі незалежні регуляторні органи реалізують прийняті адміністративні реформи та проводять аудити. Так, компанія чи організація має отримати ліцензію від регулятора на діяльність до того, як вийде на ринок. Ця ліцензія визначає умови за яких компанія чи організація має діяти в конкретній галузі і яких правил має дотримуватися. Регуляторні органи також в деяких випадках мають повноваження вимагати від компанії, що планує діяти в конкретній промисловості, дотримуватися певних стандартів. Цей тип регулювання звичний у наданні державних і приватних соціальних послуг, що підлягають регулюванню стандартами.

Поява незалежних автономних регуляторних органів зумовила низку змін в державному управлінні. Насамперед, це дало уряду можливість диверсифікувати виконавчу демократію і брати безпосередню участь у вирішенні щоденних проблем мільйонів громадян та підприємців. Щороку Євросоюз допомагає країнам розробляти тисячі регуляторних актів, що не так вже й багато, якщо порівняти з Кодексом федеральних актів США, що містить 165 тис. сторінок і десятки тисяч правил, включаючи усі можливі аспекти торгівлі та суспільних відносин. В ЄС вартість реалізації законодавства покладається на держави-члени. Багато регулятивних актів передбачають лише не значні зміни і не зустрічають спротиву. Однак деякі підпадають під категорію «значні зміни», що передбачає значні фінансові видатки. До останніх можна віднести вимоги, які загалом покращують добробут громадян Європи, зокрема у сфері зменшення забруднення повітря та покращення екологічної ситуації, трудових відносин та охорони здоров'я. Очевидно, що регуляторні акти можуть бути результатом зловживання регуляторними органами своїми повноваженнями і встановлювати такі стандарти, затрати на досягнення яких перевищуватимуть будь-яку вигоду від їх впровадження.

Водночас незалежні регуляторні органи створюють низку проблем для органів виконавчої та

законодавчої влади. У більшості розвинених країн ці органи являють собою особливу форму установ, які не обираються безпосередньо громадянами і не управляються виборними чиновниками. Такий орган є установою, створеною урядом і наділеною повноваженнями діяти незалежно від виборних державних органів. Незалежні регуляторні органи функціонують на стику двох сфер: вироблення політики, яка залишається у компетенції виборних державних органів, та примусового забезпечення виконання тих регуляторних норм, переданих до їх компетенції.

Визначення повноважень та відповідальності незалежних регуляторних органів та їх керівництва ставить низку політичних та інституційних питань, зокрема про порядок здійснення контролю за реалізацією регуляторних повноважень. Чимраз більша роль незалежних регуляторних органів у низки дослідників викликає побоювання, що це може привести до створення «держави в мініатюрі», розмиваючи тим самим традиційний поділ влади згідно з демократичними засадами. Водночас слід визнати, що повністю забезпечити такі регуляторні органи від політичного впливу не можливо. Лише реалізація довгострокових політичних цілей, що виходять за межі електоральних циклів, виправдовує та легітимізує існування таких незалежних регуляторних органів.

Особлива проблема регулювання полягає в тому, що регуляторне управління схильне до зменшення прозорості та применшення важливості ролі соціальних акторів, громадянських ініціатив. Демократичне урядування характеризується залученням зацікавлених акторів та громадян до обговорення законодавчих ініціатив шляхом проведення дискусій як в ході законотворчості, так і громадського обговорення у медіа та завдяки деліберативним практикам. У свою чергу регуляторне управління є радше закритим і віддаленим від пересічних громадян, йому властива вибірковість та намагання врахувати усі нюанси позицій груп інтересів, результатом чого є надмірна складність відповідних нормативно-правових актів. Відповідно, жоден регуляторний орган не може стверджувати, що має повне розуміння суті пропонуваного змін до законодавства та результатів їх впровадження. Регуляторна політика значною мірою нечутлива до залучення широких кіл громадськості, а перебуває під безпосереднім впливом з боку операторів державних послуг, приватних фірм та інші проміжні організації. Тобто можна говорити не про «демократичне управління народом», а «управління для людей» [8, р. 6]. Непредставницькі з точки зору демократії, незалежні органи регуляторної влади домінують на політичній арені в ЄС та країнах-членах. Їх легітимність залежить від досягнутих результатів, та представляє форму керування за цілями.

Отже, сучасна регуляторна держава є продуктом більш ніж столітньої інституційної еволюції на Заході. Суть появи регуляторної держави, що змінила парламентське урядування, є незалежна виконавча влада, розподільче управління. Опора на

регулювання, а не на парламентський спосіб прийняття рішень, державну власність, централізоване планування, чи управління характеризує методи регуляторної держави. Європейська інтеграція є основним чинником, що сприяє зростанню регуляторної влади. Останніми роками законодавці держав-членів неодноразово намагалися протистояти суперечливим ініціативам, таким як вільна міграція, соціальна політика та загрозам стабільності держави загального добробуту.

Створення незалежних регуляторних органів було зумовлено: необхідністю захисту ринкових інтервенцій від політичних і приватних інтересів, що робило регуляторну політику держави ефективнішою; потребою розведення ролей держави як директивного органу і як власника виробничих активів. У зв'язку з тим, що у більшості країн ці органи являють собою особливу форму установ, які не обираються безпосередньо громадянами і не управляються виборними чиновниками, то основний недолік їх діяльності – зменшення прозорості та важливості ролі соціальних акторів, громадянських ініціатив, що є причиною демократичного дефіциту як у внутрішній політиці держав, так і в діяльності наднаціональних утворень, таких як Євросоюз.

Список використаних джерел

1. Kjær A. M. (2004). *Governance*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Majone G. (1990). *Deregulation or re-regulation? Regulatory reform in Europe and the United States*. New York: St. Martin's Press.
3. Majone G. (1997). From the positive to the regulatory state. Causes and consequences of change in the mode of government. *Journal of Public Policy*, 17(3), 139–189.
4. Majone G. (2006). *Regulating Europe*. Routledge research in European public policy. London: Taylor & Francis.
5. OECD. (2002). *Distributed public governance: Agencies, authorities and other government bodies*. Paris: OECD.
6. OECD. (2005). *Guiding principles for regulatory quality and performance*. Paris: OECD.
7. Piketty T. (2014). *Capital in the twenty-first century*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
8. Scharpf F. (1999). *Governing in Europe: Effective and democratic*. Oxford: Oxford University Press.
9. Veggeland N. (2009). *Taming the regulatory state: Politics and ethics*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
10. Veggeland N. (Ed.). (2017). *Administrative strategies of our time*. New York: Nova Science.
11. Woolner D. B. (2018). Franklin D. Roosevelt: The reluctant Keynesian. In N. Veggeland (Ed.), *Administrative strategies of our time*. New York: Nova Science.

УДК 327

ТРЕНДЫ АМЕРИКАНО-ЕВРОПЕЙСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ПОСЛЕ РАСПАДА БИПОЛЯРНОСТИ

ТРЕНДИ АМЕРИКАНСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН ПІСЛЯ РОЗПАДУ БІПОЛЯРНОГО

TRENDS OF AMERICAN-EUROPEAN RELATIONS AFTER DECAY OF BIPOлярITY

Гарашова Сабина Ариф гизи,

доктор философии по политическим
наукам, доцент, кафедра дипломатии и
современных интеграционных процессов,
Бакинский государственный
университет (Баку, Азербайджан),
e-mail: matlabm@yandex.com

Гарашова Сабина Ариф гизи

доктор філософії з політичних наук, доцент,
кафедри дипломатії і сучасних
інтеграційних процесів, Бакинський
державний університет (Баку, Азербайджан),
e-mail: matlabm@yandex.com

Garashova Sabina Arif gizi

Doctor of Philosophy, Associate Professor,
Diplomacy and Modern Integration Processes,
Baku State University Department
(Baku, Azerbaijan),
e-mail: matlabm@yandex.com

Целью представленной статьи является обоснование результатов распада СССР и мировой социалистической системы в конце 1980-начале 1990-х гг. как трансформация европейской и глобальной систем безопасности. Отмечается, что после таких перемен в политической сфере атлантический мир перешел в совершенно новый и непредсказуемый период своего развития, в котором очевидные процессы многостороннего диалога между США и европейскими странами - членами НАТО и Евросоюза сопровождалась значительными трансатлантическими разногласиями.

Методы исследования. В статье были использованы общенаучные, специальные исторические методы, методы других наук, а также методы источниковедения. В работе так же были использованы системный подход к анализу исторического процесса, который помогает выявить факторы, влияющие на формирование трансатлантических отношений.

В качестве главной методологической основы привлекались методы исторической науки, включающие синхронный (сравнение позиций США и ЕС по конкретным прикладным вопросам международных отношений), диахронный и сравнительно-исторический (сравнение политики США в разные периоды времени), а также хронологический методы. Так же, во время исследования были использованы методы сравнительный анализ, контент анализ международных документов, фактов и событий в международных отношениях.

Новизной этого исследования является то, что с распадом СССР в 1991 г. и прекращением биполярной конфронтации появились новые заботы для Организации Североатлантического договора. То есть полностью изменились условия, в которых создавалась организация.

В заключении отмечается, что ЕС рассматривается со стороны США в качестве плацдарма для продвижения своих интересов. После распада СССР США обрели полную свободу для военно-политических действий.

Подчеркивается, что любые действия США в военно-политической сфере, так или иначе, просчитывались на предмет допустимых негативных результатов для европейских партнеров США на Североатлантическому Альянсу. Все же, концептуальная основа «абсолютной безопасности», делающая упор не на коллективные, а на национальные механизмы защиты американской территории, как бы относительно отделила

США от трансатлантической системы обороны, создав тем самым благоприятные условия для действий «без оглядки» на партнеров по НАТО.

Ключевые слова: США, Европа, мировая система, геостратегия, сотрудничество, СССР.

Цілю представленої статті є обґрунтування результатів розпаду СРСР і світової соціалістичної системи в кінці 1980-початку 1990-х рр. як трансформація європейської та глобальної систем безпеки. Відзначається, що після таких змін в політичній сфері атлантичний світ перейшов в абсолютно новий і непередбачуваний період свого розвитку, в якому очевидні процеси багатостороннього діалогу між США і європейськими країнами - членами НАТО і Євросоюзу супроводжувалися значними трансатлантичними розбіжностями.

Методи дослідження. У статті були використані загальнонаукові, спеціальні історичні методи, методи інших наук, а також методи джерелознавства. У роботі так само були використані системний підхід до аналізу історичного процесу, який допомагає виявити фактори, що впливають на формування трансатлантичних відносин.

В якості головної методологічної основи залучалися методи історичної науки, що включають синхронний (порівняння позицій США і ЄС по конкретним прикладним питанням міжнародних відносин), діахронний і порівняльно-історичний (порівняння політики США в різні періоди часу), а також хронологічний методи. Так само, під час дослідження були використані методи порівняльного аналізу, контент аналіз міжнародно-правових актів, фактів і подій в міжнародних відносинах.

Новизною цього дослідження є те, що з розпадом СРСР в 1991 р і припинення біполярної конфронтації з'явилися нові турботи для Організації Північноатлантичного договору. Тобто повністю змінилися умови, в яких створювалася організація.

У висновку зазначається, що ЄС розглядається з боку США як плацдарм для просування своїх інтересів. Після розпаду СРСР США знайшли повну свободу для військово-політичних дій.

Підкреслюється, що будь-які дії США у військово-політичній сфері, так чи інакше, прораховувалися на предмет допустимих негативних результатів для європейських партнерів США по Північноатлантичному Альянсу. Тим не менш, концептуальна основа «абсолютної безпеки», що робить наголос не на колективні, а на національні механізми захисту американської території, як би щодо відокремила США від трансатлантичної системи оборони, створивши тим самим сприятливі умови для дій «без оглядки» на партнерів по НАТО.

Ключові слова: США, Європа, світова система, геостратегія, співпраця, СРСР.

The aim of this article is to justify the results of the collapse of the USSR and the world socialist system in the late 1980s and early 1990s. as a transformation of European and global security systems. It is noted that after such changes in the political sphere, the Atlantic world entered a completely new and unpredictable period of its development, in which the obvious processes of multilateral dialogue between the United States and European countries - members of NATO and the European Union were accompanied by significant transatlantic disagreements.

Research Methods. The article used general scientific, special historical methods, methods of other sciences, as well as methods of source study. The work also used a systematic approach to the analysis of the historical process, which helps to identify factors that influence the formation of transatlantic relations.

The main methodological basis was the methods of historical science, including synchronous (comparing the US and EU positions on specific applied issues of international relations), diachronous and comparative-historical (comparing US policies at different time periods), as well as chronological methods. Also, during the study, comparative analysis methods, content analysis of international documents, facts and events in international relations were used.

The novelty of this study is that with the collapse of the USSR in 1991 and the end of the bipolar confrontation, new concerns for the North Atlantic Treaty Organization appeared. That is, the conditions in which the organization was created have completely changed.

In conclusion, it is noted that the EU is seen by the United States as a bridgehead to advance its interests. After the collapse of the USSR, the United States gained complete freedom for military-political action.

It is emphasized that any US actions in the military-political sphere, one way or another, were miscalculated for acceptable negative results for US European partners in the North Atlantic Alliance. Nevertheless, the conceptual basis of "absolute security", which focuses not on collective, but on national mechanisms for protect-

ing the American territory, seemed to relatively separate the United States from the transatlantic defense system, thereby creating favorable conditions for actions "without regard" to NATO partners.

Keywords: USA, Europe, world system, geostrategy, cooperation, USSR.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Введение (постановка проблемы). Конец противостояния двух блоков в Европе, распад СССР и мировой социалистической системы в конце 1980-начале 1990-х гг. привели к значительной трансформации европейской и глобальной систем безопасности. После таких перемен в политической сфере атлантический мир перешел в совершенно новый и непредсказуемый период своего развития, в котором очевидные процессы многостороннего диалога между США и европейскими странами - членами НАТО и Евросоюза сопровождались значительными трансатлантическими разногласиями. А точнее, по самому широкому спектру, который брал начало от важнейших проблем международной безопасности и заканчивался вопросами торговли и экологии.

В подобной ситуации только сближение Европейского союза с США, этих двух центров западного мира, имеющих общие исторические судьбы, накопивших опыт экономического сотрудничества, тесно взаимодействовавших в военной и политической сферах на протяжении всего послевоенного периода, могло бы стать противовесом неопределенности и хаосу. Сформировавшееся в США в годы холодной войны отношение к европейским странам как к младшим партнерам долгое время вызывало болезненную реакцию Европейского Союза.

В 2003 году Европейский союз «кодифицировал» свои взгляды на безопасность в документе «Европейская стратегия безопасности», а также на постоянной основе учредил политические и военно-штабные структуры ОВПБ, и перешел к самостоятельному проведению миротворческих операций в Европе и за ее пределами. Как известно с каждым годом успехи Евросоюза в области военно-политической интеграции возрастают, причем не медленным темпом.

Характер геостратегии США в отношении Европы после распада СССР.

Трансатлантические отношения страдали в большой степени от взаимной неспособности американцев и европейцев понять и принять мотивы действий друг друга на международной арене. До 1989 г. наличие общего врага уменьшало эти различия в подходах и порождало лишь небольшие расхождения. Переход Соединенных Штатов к «новому мировому порядку» в 1990-х гг. сопровождался беспрецедентным усилением американских политических, военных и экономических позиций на мировой арене [1]. Уход с политической арены серьезного военно-политического соперника в лице СССР посеяло в умах американских лидеров иллюзию относительно возможности превращения США в единственного и общепризнанного мирового лидера.

По мере того, как память о холодной войне со временем стирается и к руководству правительствами в Европе и Америке приходит новое поколение, причины тех или иных заявлений и действий США и Европы порождают все больше трений между ними. При этом европейцы считали, что, «хотя история XX столетия и обусловила американское присутствие в Европе, это не дает США прав 16-ого члена Европейского Союза» [2, с. 64].

Кроме того, развязка советско-американской конфронтации была воспринята администрацией Дж. Буша – старшего как исторический шанс для укрепления и расширения американо-европейского институционального сотрудничества. Это сотрудничество, в свою очередь, помогло Западу одержать победу в «холодной войне». В период президентства Дж. Буша-старшего (1989–1992) американское стратегическое планирование начало переориентировываться со сценария «большой ядерной войны с СССР» на гибкое использование силы в региональных конфликтах [3, с. 9-15].

С конца 80-х годов прошлого века начала ощущаться необходимость укрепить отношения между Европейским сообществом и США и придать этим отношениям более организованный облик. Завершение периода биполярности, а точнее распад антагонистического «восточного полюса», ограничило союзников от противостояния военной угрозе «социалистического лагеря», выдвинув на передний план собственные интересы союзников, далеко не всегда совпадающие, а часто и вступающие в противоречие друг с другом. Несмотря на это, в 1990 году США и европейские страны подписали между собой Трансатлантическую декларацию. Эта декларация определяла основные принципы будущего сотрудничества [4]. А в 1995 году Трансатлантическая декларация уступила «Новой трансатлантической повестке», в которой более подробно раскрываются перспективы экономического и политического сотрудничества ЕС и США. Следующий немаловажный шаг в процессе усовершенствования отношений ЕС и США был сделан в 1998 году, итогом которого было принятие концепции «Трансатлантического экономического партнерства».

Важно отметить, что именно на 1991—1993 годы пришлось выработка, согласование, подписание и следовательно, вступление в силу Маастрихтского договора о создании Европейского союза - тесного объединения 12 государств, бывших союзников США по Североатлантическому альянсу. Принимая и соглашаясь с официальным укреплением связей между своими партнерами в глобальном мире, Вашингтон имел существенные основания опасаться действий западноевропейцев в сторону чрезмерной самостоятельности и недопустимого ослабления трансатлантического звена [5, с. 6].

С 1991 по 1995 гг. Вашингтон предпочитал решать вопросы международной безопасности, минуя коллективные механизмы НАТО, которые, с точки зрения американского руководства, все еще не были инсценированы к адекватному реагированию на кризисные ситуации той эпохи, подобно конфликту на территории бывшей Югославии. Начиная с 1995

года политика ограниченных действий систематически уступила место «подчеркнутому «мультилатерализму» в рамках НАТО [6, с. 104].

Как мы видим, важным для Соединенных Штатов считался вопрос о том, как построить Европу, которая в свою очередь основана на франко-германском объединении; Европу жизнестойкую, по-прежнему связанную с Соединенными Штатами, расширяющую рамки международной демократической системы сотрудничества, отчего в столь большой мере зависит реализация американского глобального первенства.

Немаловажным является и тот факт, что именно распад СССР в 1991 г. и прекращение биполярной конфронтации привели к столкновению Организации Североатлантического договора с рядом новых трудностей: изменились условия, в которых она создавалась. Надо отметить, что предварительное НАТО считалась региональным военно-политическим блоком, частью несущей конструкции одного из полюсов биполярной системы. А происходившие процессы испытывали потребность приспособления альянса к новым реалиям [7, с. 37].

Рассматривая факты, отметим еще одно событие, которое произошло в ноябре 1991 г. Тогда, на Римском саммите, страны-участницы НАТО утвердили новую Стратегическую концепцию, в которой источником потенциальной угрозы был назван не милитаризм с Востока, а нестабильность в Европе, вызванная социально-экономическими проблемами, этническими разногласиями и территориальными спорами.

Важно при этом выделить, что «особая позиция» Франции в 1990-е годы резко отличалась от ее политики 1960-х годов. Если правительство Ш. де Голля видело в НАТО помеху на пути обеспечения государственных интересов, то президент Ж. Ширак, напротив, при всех разногласиях с Соединенными Штатами, стремился к расширению сотрудничества с Североатлантическим альянсом.

Далее подчеркнем событие, произошедшее в декабре 1995 г., когда Франция заявила о решимости возобновить участие в Комитете оборонного планирования, а также вовлечь своего представителя в Военный комитет. Сложившаяся ситуация дала возможность союзникам принять в апреле 1999 г. новую доктрину НАТО, сделав новый шаг к трансформации союза. Но тем самым руководству НАТО не посчастливилось избежать распрей, направленных по линии США – Западная Европа [8, с. 190]. В период войны против Югославии в 1999 г. европейские союзники Вашингтона практически не поддерживали возможную сухопутную операцию альянса против Сербии. Данные события, показавшие подвластность европейцев американской военной машине, установили главным вопросом о формировании собственных, чисто европейских механизмов с целью предоставления безопасности Европейского Союза. В случае с Ираном обострение противоречий вызвал принятый в августе 1996 года американский «закон д'Амато», предусматривающий введение санкций в отношении Ирана и Ливии. Недовольство Франции в числе других

государств ЕС разделила и поддерживающая близкие отношения с США Великобритания. Если Вашингтон рассматривал Иран в качестве одного из участников «оси зла», то для Европы Иран являлся крупной региональной державой на Ближнем Востоке, сам размер и ресурсы которой делали его значимым игроком по европейским меркам.

Сложившаяся ситуация в современном мире определенно свидетельствует о том, что Вашингтон крайне нуждается в надежной военной опоре, роль которой может выполнить только Европа. Именно Европа могла бы стать «глобальным военным партнером» США в осуществлении всеобъемлющей американской стратегии, направленной на решение обоюдно важных для Америки и Европы военно-политических задач в мировом масштабе [5, с. 26].

Именно приход к власти демократической администрации У. Клинтона в ноябре 1992 г., стал победой «лидерского» подхода. Провозглашенная осенью 1993 г. стратегия «расширения демократии» предполагала укрепление отношений США со странами ЕС, включение бывших социалистических стран в трансатлантические институты и проведение «гуманитарных акций» для пресечения масштабных нарушений прав человека. Суть этой стратегии была в поиске настоящего равенства среди разделенных бременем и ответственности между Америкой и Европой посредством «обмена услугами».

Взамен на увеличение странами Европы финансовых и военных вложений в НАТО, США по всей видимости должны были выразить согласие на увеличение европейского влияния и полномочий в альянсе. При этом президент Клинтон впервые в послевоенной истории США открыто объявил о том, что Америка не в силах решить мировые проблемы в одиночку [9, с. 26].

Особое место во внешней политике США занимали отношения с Великобританией, в значительной мере, закрепившей за собой роль «моста между Европой и США». На укрепление данных отношений оказала воздействие произнесенная еще в 50-х гг. XX века речь Черчилля: «Судьбы двух англоговорящих народов, переживших эпоху двух мировых войн, станется единой судьбой» [10, с. 47]. Британская разведка находилась в более тесных отношениях с США, чем со своими европейскими союзниками.

Колоссальное чередование позиций в отношениях США с западноевропейскими союзниками свершилось между октябрем 1998 г. и мартом 1999 г. Тем временем, в октябре Соединенные Штаты призвали союзников нанести удар по Югославии, не имея согласия Совета Безопасности ООН. Отметим, что европейская часть НАТО выразила несогласие столь явному самоутверждению блока. Но уже в марте 1999 г. западноевропейская часть НАТО не сумела воспротивиться американскому напору. Также важно отметить, что война в Югославии 1999-го года для европейских стран - членов НАТО стала неудачным усилием доказать Вашингтону свою прочность в качестве союзников и удостоверить заокеанского

партнера в дальнейшей целесообразности вовлечения США в конфликты высокого уровня напряженности на коллективной основе.

В итоге взаимные американско-европейские обязательства в этой сфере оказались в значительной мере нивелированными. Действия Вашингтона вызвали объяснимое беспокойство западноевропейских партнеров США, поскольку такая политика шла вразрез с евроатлантической стратегией Америки прежних лет, нацеленной на слияние западноевропейской и североамериканской систем безопасности в единое целое.

Если идеологический фундамент под концепцию «расширения зоны демократии» был заложен при первой администрации Клинтона, то практическое воплощение и дальнейшее развитие она получила в период второго срока его президентства, когда государственным секретарем стала Мадлен Олбрайт. В трансатлантическую повестку дня были включены вопросы о защите прав человека и национальных меньшинств внутри суверенных государств. Отметим, что данное решение было вполне приемлемое для западноевропейских союзников. В основном «расширение зоны демократии» дало возможность направить внешнеполитические инициативы участников военно-политического союза на единые цели [11, с. 96].

Принимая решение сохранить НАТО и после распада СССР, Соединенные Штаты поначалу видели в союзниках по альянсу существенную поддержку в процессе проведения военных операций, в которых заинтересован Вашингтон [12, с. 354]. Расширение географической зоны ответственности альянса позволяло бы США воспользоваться в нужный момент механизмами и инфраструктурой блока для реализации своих интересов на пространстве от Средиземноморья до Центральной Азии. Вашингтону было важно, чтобы союзники были готовы действовать совместно с ним и за пределами Старого Света. В апреле 1999 года, в Вашингтоне на праздновании 50-летия НАТО при формировании новой концепции союза более отчетливо проявились себя некоторые новые тенденции, развитие которых внесет значительные коррективы во внутреннее соотношение сил на Западе [13, р. 204]. Тем самым, правительство Блэра в Великобритании, по всей видимости, опасаясь германской гегемонии в Европе, сделало несколько решительных шагов в сторону сближения с США, нацеленных на укрепление минувших «особых отношений». Поддерживая балканскую политику Вашингтона и пытаясь показать себя наиболее верным и эффективным союзником США в Европе, англичане одновременно оставались лояльными ЕС.

Взгляды из США на новый уровень военного потенциала НАТО и ЕС

Надо отметить, что военные структуры стран Европы, входящие в НАТО, должны быть пересмотрены, так как и в нынешние дни многие европейские войска продолжают выполнять задачи, которые были поставлены перед ними еще во время «холодной войны», а точнее — охранять территорию государства от возможного давления с востока.

Но в нынешнее время задачи для стран Евросоюза изменились, вместе с ними изменились и сами угрозы. Войска сейчас должны быть готовыми к проведению операций в кратчайшие сроки в кризисных регионах для локализации и пресечения региональных конфликтов.

Тем самым решение поставленной задачи является очень сложным. Надо отметить, что общие военные расходы европейских стран альянса составляют две трети военного бюджета США. Однако ситуация в Косово показала, что военные возможности Европы далеко не дотягивают до двух третьих возможностей США. Дело не просто в увеличении расходов, а в том, чтобы рассчитывать свои расходы и тратить деньги разумно.

Как известно, 23 ноября 2007 года министры иностранных дел и обороны 28 европейских стран на встрече в Люксембурге приняли декларацию, согласно которой перед Европейским союзом будут поставлены такие задачи, с которыми они не сталкивались ранее, а точнее — в области обороны, профилактики и урегулирования локальных кризисов [14, с. 231].

В данной декларации заявлялось об укреплении потенциала обороны Европы, а также об определении обстоятельств, не позволяющих европейцам независимо от американцев, осуществлять миротворческие гуманитарные операции. Дебютом на пути проведения в исполнение задуманного стало оглашенное в ноябре 2013 года решение Великобритании и Франции принять совместный проект создания странами ЕС 50-тысячной армии, которая будет действовать автономно в тех регионах континента, где силы НАТО не имеют своего влияния. Параллельно этому участники на прошедшей в Лондоне британо-французской встрече выработали предложения к саммиту ЕС, рассчитывающие на завершение основной фазы создания такой армии в течение года.

Кроме этого Франция и Великобритания предложили сформировать определенные задачи и схему реализации инициативы. Начальную фазу подготовки стран-членов ЕС было намечено осуществить в срок в три месяца. Основной этап, который предусматривает полную готовность сторон в любое время выделить войска для действий армии, как считают Париж и Лондон, необходимо закончить за год.

Также Франция и Великобритания посчитали необходимым предоставить платформу для участия в армии европейских союзников, не относящихся к составу Евросоюза и сгруппированных членами ЗЕС.

Как известно, встреча Англии и Франции в верхах вызвала некую взволнованность Америки вероятностью создания руководящими державами Европы принадлежащей ей военно-политической структуры, а это, естественно, приводит к прекращению существования НАТО и изгнанию Вашингтона из процесса воплощения в жизнь каких-либо ключевых решений на континенте [15, с. 71]. Несмотря на старания Тони Блэра убедить своих атлантических союзников в том, что план Лондона и Парижа не

несет никакого риска для роли альянса, а наоборот, содействует модернизации и усилению ЕС и блока, политические эксперты оценили произошедшее как трансформацию Евросоюза из чисто экономической в военно-политическую организацию.

Как мы предполагаем, в ближайшее время европейцы будут стараться и дальше успокаивать американцев отношении отсутствия у них намерений создавать в Европе оборонные структуры без участия США. Это будет длиться как минимум до тех пор, пока они не преодолеют ту стадию технологического разрыва, который существует между боевыми возможностями европейских и американских армий. Ну а прогнозировать как будет развиваться ситуация дальше крайне сложно, так как события могут развернуться и в другую сторону.

Заключение. Таким образом, на протяжении большей части последнего десятилетия отношения между США и ЕС переживали некую диаграмму подъема: был подписан ряд соглашений о сотрудничестве, начались регулярные встречи президентов США и Европейской комиссии. В минувшие десятилетия США представлялись гарантом защиты Европы, вовлекая ее в американоцентричную систему разносторонних обязательств, режимов безопасности и различных институтов. Любые американские действия в военно-политической сфере, так или иначе, просчитывались на предмет допустимых негативных результатов для европейских партнеров Америки по Североатлантическому Альянсу. Все же, концептуальная основа «абсолютной безопасности», делающая упор не на коллективные, а на национальные механизмы защиты американской территории, как бы относительно отделила Соединенные Штаты от трансатлантической системы обороны, создав тем самым благоприятные условия для действий «без оглядки» на партнеров по НАТО.

Подчеркнем еще один факт - Европейский континент сохранил для США свое влияние, но не как «передовой рубеж обороны», а скорее как плацдарм для продвижения интересов в соседних с Европой регионах – Большом Ближнем Востоке и постсоветском пространстве. Что еще важнее, так это то, что по мере роста процессов объединения в ЕС и обретения Европой статуса субъекта мировой политики целью евроатлантического курса США стало привлечение своего доминирующего заокеанского союзника в процесс совместного управления миром на паритетной основе.

Список использованных источников

1. Уткин С. В., Арбатова Н. К. Соотношение атлантизма и европеизма в ЕС. М., 2009, 118 с.
2. Бергер С. Внешняя политика для президента-демократа // Россия в глобальной политике. 2004, т. 2, № 3. С.63-64
3. Spiro P. The New Sovereignists: American Exceptionalism and Its False Prophets // Foreign Affairs. November/December 2000. Vol. 79. No 6. PP. 9-15
4. The Alliance's Strategic Concept agreed by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council, 08.11.1991//http://www.nato.int/docu/basicctxt/b911108a.htm
5. Уткин А.И. США - ЕС: два полюса, два взгляда // США и Канада: экономика, политика, культура. 2005, № 7. С.26-44

6. Бауман З. Индивидуализированное общество. М., Логос, 2005. 390 с.

7. Halper S., Clarke J. America Alone: The Neo-Conservatives and the Global Order. Cambridge: 2004, 380 P.

8. Hunter R. Maximizing NATO. A Relevant Alliance Knows How to Reach.//“Foreign Affairs”, Vol.78, No 3, May-June 1999. PP.190-203

9. Громько А.А. Истоки и влияние холодной войны на мировую политику // Современная Европа. 2016, № 1. С. 26–38

10. Терентьев А. Торийская внешняя политика Тони Блэра//Мировая экономика и международные отношения. 2005, № 9, с. 46–54

11. Троицкий М. Концепция «программирующего лидерства» в евроатлантической стратегии США.// «Pro et Contra», 2002, Том 7, № 4, Осень. С.86-103

12. Рогов С. М. США и Россия: новый вариант холодной войны? В: Политическая наука перед вызовами глобального и регионального развития. Под ред. О. В. Гаман-Голутвиной. М.: Изд. Аспект- Пресс, 2016. 464 с.

13. Brown M. Minimalist NATO. A Wise Alliance Knows When to Retrench// «Foreign Affairs», 1999, May-June, PP. 204-217

14. Потёмкина О. Ю. Европейский Союз в XXI веке: время испытаний. М., Весь Мир, 2012. 656 с.

15. Европейский союз в поиске глобальной роли: политика, экономика, безопасность. Под ред. Ал. А. Громько, М. Г. Носов. М.: Весь Мир, 2015. 586 с.

References

1. Utkin S. V., Arbatova N. K. (2009). Sootnosheniye atlantizma i yevropeizma v [The ratio of Atlanticism and Europeanism in the EU. M.], 118 s.

2. Berger S. (2004). Vneshnyaya politika dlya prezidenta-demokrata [Foreign policy for the president-democrat // Russia in global politics], t. 2, № 3. S.63-64

3. Spiro P. The New Sovereignists: American Exceptionalism and Its False Prophets // Foreign Affairs. November/December 2000. Vol. 79. No 6. PP. 9-15

4. The Alliance's Strategic Concept agreed by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council, 08.11.1991//http://www.nato.int/docu/basicctxt/b911108a.htm (08.01.2020)

5. Utkin A. I. (2005). SSHA - YES: dva polyusa, dva vzglyada [USA - EU: two poles, two views // USA and Canada: economics, politics, culture.], № 7. S.26-44

6. Bauman Z. (2005). Individualizirovannoye obshchestvo. [Individualized society. M., Logos], 2005. 390 s.

7. Halper S., Clarke J. (2004). America Alone: The Neo-Conservatives and the Global Order. Cambridge: 2004, 380 P.

8. Hunter R. (1999). Maximizing NATO. A Relevant Alliance Knows How to Reach.//“Foreign Affairs”, Vol.78, No 3, May-June, RR.190-203

9. Gromyko A. A. (2016). (Gromiko A. A.) Istoki i vliyaniye kholodnoy voyny na mirovuyu politiku [The origins and impact of the Cold War on world politics // Modern Europe], № 1. S. 26–38.

10. Terent'yev A. (2005). (Terentyev A.) Toriyskaya vneshnyaya politika Toni Blera [Tony Blair's foreign policy // World Economy and International Relations], № 9, с. 46–54

11. Troitskiy M. (2002). (Troitskiy M.) Kontseptsiya «programmuyushchego liderstva» v yevroatlanticheskoy strategii SSHA [The concept of “programming leadership” in the US Euro-Atlantic strategy. // “Pro et Contra”], Tom 7, № 4, Osen'. S.86-103

12. Rogov S. M. (2016). SSHA i Rossiya: novyy variant kholodnoy voyny? V: Politicheskaya nauka pered vyzovami global'nogo i regional'nogo razvitiya. [US and Russia: a new version of the Cold War? Q: Political science facing the challenges of global and regional development. M.: Publishing. Aspect-Press]. 464 s.

13. Brown M. Minimalist NATO. A Wise Alliance Knows When to Retrench// “Foreign Affairs”, 1999, May-June, PP. 204-217

14. Potomkina O. Y. (2012). Yevropeyskiy Soyuz v XXI veke: vremya ispytaniy. [The European Union in the 21st century: a time of testing. M.: All World.], 656 s.

15. Gromyko A. A., Nosov M. G. (ed). (2015). (Gromiko A. A., Nosov M. G.) Yevropeyskiy soyuz v poiske global'noy roli: politika, ekonomika, bezopasnost' [The European Union in the search for a global role: politics, economics, security. Noses. M.: All World.]. 586 s.

УДК 322:27

«РУССКИЙ МИР» ЯК СПОСІБ МОДЕРНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДОКТРИНИ РПЦ (2000-2016)**THE «RUSSKIY MIR» AS A WAY OF MODERNIZING THE SOCIAL DOCTRINE OF THE ROC (2000-2016)****Мельник Л. М.,**кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри теоретико-правових та соціально-гуманітарних дисциплін, Білоцерківський національний аграрний університет (Біла Церква, Україна), e-mail: milam2015@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-1299-5610>**Melnyk L. M.,**PhD (political science) Head of the Department of Theoretical Legal and Social Humanitarian Disciplines Bila Tserkva National Agrarian University (Bila Tserkva, Ukraine), e-mail: milam2015@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-1299-5610>

У статті аналізується «Основи соціальної концепції РПЦ» крізь призму месіансько-політичної концепції «Русский мир». На основі «Основ соціальної концепції РПЦ», промов патріарха Кирила, попередніх досліджень праць російських політтехнологів встановлено, що «Основи соціальної концепції РПЦ» являють собою програмний політичний документ Церкви, який підтримує державну ідеологію Росії. Доведено, що «Червоною ниткою» крізь увесь документ проходить ідея патріотичного виховання прихожан в дусі постулатів кремлівського «Русского миру», захист російських національних інтересів.

Ключові слова: «Основи соціальної концепції РПЦ», «Русский мир», Кирило, РПЦ, Україна.

The article analyzes "Fundamentals of the social concept of the ROC" through the lens of the messianic-political concept "Russian Peace". On the basis of the Basics of the ROC Social Concept, the speeches of Patriarch Kirill, and previous studies of the works of Russian political technologists, it is established that the ROC Social Concepts are a programmatic document of the Church that supports the state ideology of Russia. It is proved that the idea of patriotic upbringing of the parishioners in the spirit of the postulates of the Kremlin's "Russian Peace" and the protection of Russian national interests goes through the whole document.

Keywords: «Fundamentals of Social Concept of the Russian Orthodox Church», «Russkiy Mir», Cyril, Russian Orthodox Church, Ukraine.

Падіння ідеологічної система Радянського Союзу, що вже стала на той час на зразок офіційної державної релігії, призвело до повернення Православних церков Європи в активне громадське і політичне життя пострадянських країн.

Ювілейний Архієрейський Собор Руської Православної Церкви 2000 року окреслив шляхи, якими Церква йтиме в ХХІ столітті. «Основи соціальної концепції РПЦ» можна вважати програмою розвитку цієї організації не лише у межах Росії, оскільки РПЦ вважає своєю канонічною територією Росію, Україну, Білорусь, Молдову, Азербайджан, країни Прибалтики, Центральної Азії, Японію та Китай. Підкреслимо, що словосполучення «канонічна територія» введено в широке використання сучасними російськими православними богословами-політиками на початку 90-х років минулого сторіччя. Тобто в той час, коли з політичної мапи світу зник Радянський Союз.

Метою статті є аналіз розділів соціальної доктрини РПЦ щодо держави, існуючої влади, питання війни і миру та виявлення взаємозв'язку цієї доктрини і політичної концепції «Русский мир».

Соціальна концепція РПЦ мала би бути, на думку її авторів, всеосяжною й неодмінно буде доповнюватися й розвиватися, оскільки принцип вдосконалення - одна з основних методологічних постулатів документа. Один із авторів «Основ соціальної концепції РПЦ» митрополит (на той час - Л. М.) Кирил (В. Гундяєв) підкреслював, що в доктрині закладається христологічний підхід до розуміння церкви як частини суспільства [13].

Проте, «Основи соціальної концепції РПЦ» являють собою програмний політичний документ Церкви, що повністю підтримує державну ідеологію Росії. Так, архієпископ Іларіон (Алфєєв) в статті «Руська Православна Церква і її соціальна позиція» підкреслює політичний, а не церковний характер доктрини: «Я тому так докладно зупинився на «Основах соціальної концепції», що цей документ, на мій погляд, є найбільш очевидним відображенням позиції Російської Православної Церкви з основних питань сучасності, а також свідченням того, що в Росії Церква зайняла належне їй місце в ряду громадських і політичних сил» [3].

Із першопочаткової версії соціальної доктрини РПЦ варто відзначити чи не перші намагання Православної церкви дистанціюватися від державної влади: «...відсторонення релігійних об'єднань від участі у вирішенні суспільно значущих завдань, позбавлення їх права давати оцінку діям влади. Цей принцип передбачає лише відомий поділ сфер компетенції Церкви і влади, невтручання їх у внутрішні справи один одного. Церква не повинна брати на себе функції, що належать державі ... Держава не повинна втручатися в життя Церкви, в її управління, вівчення, літургійне життя, духовну практику і так далі» [6].

У соціальній концепції РПЦ виникнення і завдання державної влади трактується, як наслідок гріха: «Держава як необхідний елемент життя в ушкодженому гріхом світі» [6]. Відповідно вона покликана захистити суспільство і людину від гріха та його наслідків: «Особа й суспільство потребують захисту (держави - Л. М.) від небезпечних проявів гріха [6].

У «Основах соціальної концепції РПЦ» підкреслюється наднаціональний характер Церкви, що засуджує крайній націоналізм, міжетнічну ворожнечу, ксенофобію. Зазначимо, що основними богословськими принципами соціальної доктрини РПЦ є антиманіхейська позиція, есхатологізм, тезим, агалізм.

Водночас у соціальній доктрині РПЦ були визначені сфери тісної співпраці церкви і держави. Оскільки, як окреслюється в документі, що Церква має містичну та історичну складові. Це й обґрунтовує можливість співпраці Церкви з державою, проте без абсолютизації влади, у миротворчій місії на міжнародному, міжетнічному і громадянському рівнях; сприяння до взаєморозуміння між народами і державами.

По суті, виходячи зі соціальної доктрини РПЦ, Церква реанімує дорядянську практику взаємин між церквою і державою за зразком візантійської традиції, набуваючи ознак «державної церкви», що відіграє важливу роль у внутрішній і зовнішній політиці Російської Федерації.

Більше того, соціальна доктрина РПЦ, що збережена на православний культурний простір, має яскраве національне та патріотичне забарвлення. «Червоною ниткою» крізь увесь документ проходить ідея патріотичного виховання прихожан в дусі постулатів кремлівського «Русского миру», захист російських національних інтересів.

Із приходом до православного керма Патріарха Кирила (Володимира Гундяєва) не приховувалося, що офіційна соціальна доктрина РПЦ використовується ним для побудови національної ідентичності. Окрім того, Кирило заявив, що не варто розглядати росіян, українців і білорусів як окремі народи. З його слів випливає, що є Русь - єдиний народ, створений на основі різних етнічних компонентів, але об'єднаний спільною православною вірою.

Згідно з розвинутими націоналістичними ідеями у соціальній доктрині РПЦ, Росія розглядається скоріше як імперія, автократія із унікальним історичним шляхом, в якій належність до нації визначається через ідеологію та державу. РПЦ підкреслює необхідність мобілізації всієї православної цивілізації у протистоянні з ліберальним і секулярним Заходом. У цій боротьбі Церква вбачає місію Росії. Загалом, офіційна доктрина РПЦ є яскравим втіленням саме російського націоналізму.

Керівництво РПЦ постійно вказувало на те, що впродовж тисячі років православ'я сприяло зміцненню основ російської державності, інтеграції російських земель.

Крім того, як вказано в попередніх дослідженнях, зокрема в статті «Руський мир – основні концептуальні положення» прихід до влади Кирила став у нагоді саме в той історичний момент, коли Москва вичерпала всі можливі ідеологічні платформи для новітнього «собіранія земель руських» і необхідно було подальший, чіткий, ідеологічно-духовно обґрунтований план дій [5].

Таким чином, представлена Патріархом Московським і всієї Русі Кирилом восени 2009 промова про церковне розуміння «Руського миру» та шляхи його розвитку і поширення, надійшла дуже вчасно. Надавши «китам» (російська мова, російська культура, російська етнічна ідентичність, спільність історичної долі) проекту «Русского миру» сакралізованого змісту, Кирило значно посилив і скріпив самосвідомість росіян. Замість проповіді Бога Патріарх Кирил сповіщає високі цінності «Русского мира». По суті, саме сакралізація російської національної ідентичності стала одним із ключових чинників, що зміцнили в Росії авторитарні тенденції, нав'язали про те, що є глобальна світова змова, на чолі якої є США та забезпечили режиму Володимира Путіна суспільну підтримку.

РПЦ для втілення цілей проекту «Русский мир» використовувало і використовує як релігійну практику так і соціальні мережі ІНТЕРНЕТу. У вступ-

ному слові на засіданні Вищої Церковної Ради 29 квітня 2015 Патріарх Кирил наголосив: «Церква є берегинею євангельських цінностей, і її завдання полягає в тому, щоб мовою, зрозумілою сучасній людині, ці цінності довести до свідомості людей або, іншими словами, актуалізувати Євангеліє. Тому засоби, які сьогодні надаються людям, у тому числі в інформаційній сфері, повинні бути використані Церквою, що здійснює свою спасительну місію» [1].

У 2010 році дещо змінилося вчення про «Русский мир» у РПЦ. На переконання Кирила «Русскому миру» вже не потрібно державності. Кирило пропонує таке об'єднання, у якому зберігатиметься суверенітет кожної держави та братні взаємини між державами. У версії 2010 року Патріарх багато розмірковує про єдність України та Росії. Кирило переконує, що Україна має посісти почесне місце в «Русскому миру»: «Свого часу відомі історичні обставини призвели до применшення ролі Києва в цивілізаційному формуванні Руського світу. На довгі століття центр Русі перемістився на Північ. Тепер же історичні умови сприяють тому, щоб Київ знову став одним з найважливіших політичних і суспільних центрів Руського світу. І ця роль має бути не меншою, ніж роль Москви, тому що Київ – колиска руської цивілізації... Упевнений, що сучасна Україна може продовжити цю давню київську традицію, відмітною рисою якої завжди була турбота про сильну Русь, здатну захищати Святе Православ'я і являти у своєму житті його вселюдський, тобто вселенський характер» [2].

Патріарх не оминає увагою у представлених у 2009–2010 роках проектах «Русского миру» й анексований ад хос Крим. Перебуваючи у 2009 році з візитом у Сімферополі, Кирил наголосив: «Крим посідає визначне місце і в моєму серці, і, я думаю, повинен посісти дуже велике місце в житті кожної православної людини, яка належить до історичної Русі, що вийшла з київської купелі хрещення. Адже саме з Криму почалася просвіта. Мій небесний покровитель, святий рівноапостольний Кирило, у своє перше місіонерську подорож прибув саме сюди, в древню Тавриду. Тут, у Херсонесі, він почав проповідувати слово Боже. І ця проповідь була дуже успішна - в результаті її хрестився київський князь Аскольд. Це було майже за 120 років до хрещення князя Володимира. Отже, перші кроки православної віри по нашій землі почалися тут, у Криму. Я думаю, що одне тільки це перетворює Крим на духовний центр для всього нашого народу» [11]. Таким чином, поєднання початку християнізації Русі з Кримом не лише збільшує значимість його приналежності до «Русского миру», а й легітимізує анексію півострова 2014 року Російською Федерацією.

Церковно-релігійна версія «Русского мира» як і кремлівська передбачає від залучення України до сфери впливу або аж до безпосереднього возз'єднання. Те, що прихильники РПЦ і політики, які їх підтримують, орієнтовані на Росію, називають об'єднанням братських народів під крилом єдиної тисячолітньої церкви, опоненти концепції іменують не інакше, як імперським планом з захоплення України.

Аналізуючи церковне бачення «Русского мира», доходимо до висновку, що запропонована Кирилом версія кремлівської доктрини про цивілізацію, відрізняється від характеристик української та білоруської реальності та культури. Ця концепція акцентується не на церковно-містичному, а на геокультурному та геополітичному змісті. Українцям та білорусам пропонують стати громадянами так званого «Русского мира». Додатковими прикладами слугували вирази з історії Київської Русі (власне той історичний проміжок часу, коли ще не існувало ані Російської держави, а тим більше Російської Православної Церкви) про «русскость як руськість», про Київ як колыску, про необхідність боятися Інших, від яких єдиний порятунок — будувати свій «мір», руський. Отже, ідеологія заявленого проекту Московським Патріархатом має імперіалістичне звучання, що суперечить духу Церкви.

Відомий російський діяч Альфред Кох заявив про те, що РПЦ МП не можна назвати одним із напрямків християнства: «Як свого часу християнство вийшло з іудаїзму і настільки еволюціонувало, що перестало ним бути, а стало самостійною релігією, так і сучасне православ'я у версії РПЦ МП безсумнівно вийшло з християнства, але настільки видозмінило всі ключові християнські установки і цінності, що перетворилося на самостійну релігію» [4]. Російський экс-віце-прем'єр переконує в тому, що сучасне православ'я у версії РПЦ МП, зберігши деякі зовнішні форми і ритуали християнства, еволюціонувало в націоналістичний культ російської держави. На переконання А. Коха, РПЦ МП має більше спільного з язичницькими релігіями, де визнавали нелюдські здатності жерців і сподівалися на жертвопринесення. За те про християнські милосердя забули, замість чого пропонується нещадність до ворогів і тотальне лицемірство [4].

Слушно зазначав український релігієзнавець Ю. Чорноморець, що замість проповіді Бога Патріарх Кирил сповіщає високі цінності «Русского мира». У цій проповіді від рівності народів Руського світу, Патріарх переходить до загальноросійського. Навіть якби Патріарх Кирил возвеличував український світ - то і тоді б по суті нічого б не змінилось. Бо тут головне - це системна помилка. Замість Христа, Живого Бога, нам пропонують поклонитися ідолу: Руській Церкві, Руському Світу, Руській культурі. Але ідоли - завжди ідоли. Навіть якщо вони не з дерева і срібла [15].

У вересні 2014 року на передачі «Слово пастыря», Кирило дає таке визначення «Русского мира»: «Русский мир - це не світ Російської Федерації, це не світ Російської імперії. Русский мир - від київської купелі хрещення. Русский мир - це і є особлива цивілізація, до якої належать люди, які сьогодні себе називають різними іменами - і росіяни, і українці, і білоруси. До цього світу можуть належати люди, які взагалі не відносяться до слов'янського світу, але які сприйняли культурну і духовну складову цього світу як свою власну. Тому Русский мир - це цивілізаційне поняття» [10].

Однак, події 2013-2014 року в Україні дискредитували цю концепцію, у результаті чого патріарх Кирило додає до концепції новий паросток з назвою «историческая Русь».

Важливо згадати, що в «Русском мире» вибудовано морально-правове підґрунтя на право військового захисту руської діаспори в будь-якій державі. На сторінках соціальної доктрини РПЦ у розділі «Війна і мир» зазначено, що війни можуть вестися за певних умов: наголошено на тому, що війну варто оголошувати заради відновлення справедливості; війну має право оголосити тільки законна влада; війна може бути оголошена тільки після того, як будуть вичерпані всі мирні засоби для ведення переговорів з протилежною стороною і відновлення вихідної ситуації; війну варто оголошувати тільки в тому випадку, якщо є цілком обґрунтовані надії на досягнення поставлених цілей; війну можна виправдати тільки прагненням відновити мир і порядок. РПЦ прагне здійснювати миротворче служіння як в національному, так і в міжнародному масштабі, намагаючись вирішити різні протиріччя і привести до згоди народи, етнічні групи, уряди, політичні сили. Церква також протистоїть пропаганді війни і насильства, як і різним проявам ненависті, здатної спровокувати братовбивчі зіткнення [7]. Однак, події в Україні початку 2014 р. і ad hoc переконливо ілюструють, що вписані в «Основах соціальної концепції Руської Православної Церкви» миротворчі засади РПЦ, були проігноровані та схилені на користь агресора.

Більше того, в проповіді патріарха Кирила під час літургії в День пам'яті святих рівноапостольних Мефодія і Кирила прозвучало: «На кожній Божественній літургії ми молимося про Україну. Ми не поділяємо народ України. Велика частина народу України - це наша паства...але коли безбожництво стає державною ідеологією, в результаті чого гинуть люди, руйнуються святині, зневажається ім'я Боже, то це вже більш ніж ідеологія». З цього пастирського послуху випливає, що влада в Україні безбожна. Зауважимо, що в розділі «Церква і держава» соціальної доктрини знаходимо: «Якщо влада примушує православних віруючих до відступу від Христа і Його Церкви, а також до гріховних, душевредних діянь, Церква повинна відмовити державі в покорі» [7]. Виходячи з цього, Патріарх Московський і всієї Русі фактично закликав УПЦ МП відмовитися від покори тодішній владі України.

Так, у традиційному різдвяному інтерв'ю від 07.01.2016 року ведучому програми «Вісті тижня» Дмитру Кісельову Глава РПЦ завіряв, що боротьба в Україні йде, в тому числі, за соборну державу, за збереження його єдності, але, на його думку, методами української влади зберегти єдність не можна. Кирил підкреслив, що для нього «...Україна - це теж саме, що і Росія. Там мій народ, Церква, яку Господь благословив мені в цей історичний період часу очолювати. Це моя радість і мій біль... Люди всіма силами будуть боротися, щоб влада, потураюча захопленню церков і утиску віруючих, не прийшла в їхній будинок» [9].

Перекладаючи відповідальність за стан в Україні виключно на київську владу, водночас з молитвами за мир в сусідній державі, Кирил намагається надати «гібридній війні» в Україні сакрального змісту.

Відповідно до доктрини РПЦ, в Україні йде насадження католицизму та знищення або захоплення православних церков УПЦ МП і православне духовенство піддається гонінням. На Зборах Предстоятелів Помісних Православних Церков, що відбулися 22 січня 2016 року Патрірх Кирил виступив із різкими звинуваченнями на адресу київської влади та УПЦ КП: «Зараз насильницьким шляхом захоплено понад 30 храмів Української Православної Церкви, ще не менше 10 знаходяться під загрозою нападу розкольників і націоналістів, що видають за нібито добровільний перехід віруючих в так званий Київський патріархат. Насправді це справжнє бандитське, рейдерське захоплення» [12]. Протистояти цим ризикам, згідно з «Основами соціальної доктрини», повинна Російська Православна Церква, з чим погоджується глава УПЦ МП. Тобто Московський патріархат УПЦ свідомо визнає себе продовжувачем справи РПЦ на українській землі, а самого Патріарха Кирила шанує як духовного батька.

Окрім того, один з лідерів донецьких терористів у промові перед новобранцями бойовиків заявив, що ченці нібито Троїцько-Сергієва монастиря благословили цю війну. П. Губарев скандував: «Руська церква благословила нас на ту війну, яку ми ведемо. Це війна за «Русский мир», війна за Новоросію, це війна за свободу від українського фашизму» [8].

На підкріплення позиції РПЦ у 2015 році побачив світ фільм диякона РПЦ Павла Шульженка «Мифы и были украинства». В анотації до фільму зазначалося, що за мету автор ставить перед собою дати об'єктивне уявлення про історичні та духовні витоки стану справ військово-політичного конфлікту в Україні. Запропонована анотація намагається переконати, що автор аналізує ситуацію в Україні через призму ідеї про Руську Землю, вироблену давньоруськими книжниками та затверджену російським народом. Творці фільму прагнуть духовно осмислити події. Також в анотації акцентується увага глядачів, що етнічне походження П. Шульженка «малорос» і це, на їхню думку, мало б позбавити його можливих закидів у національному шовінізмі [14]. Однак, насправді, глядачам навіювалося переконання, що в Україні йде протистояння між «Небом і Пеклом», цивілізаційна протидія православних росіян «зовнішній антихристиянській загрози». Українці зображувалися як охоплені «релігійним хаосом», легка жертва Сатани й «нової культурної і політичної інтервенції Заходу».

За змістом фільм звели до просування ідеї необхідності ліквідації «неправославної української влади» та звинуваченням УПЦ КП у «братовбивстві» й завершується фільм благословенням росіян на цю боротьбу.

Таким чином, соціальна концепція РПЦ перейнята правами утилітаризму. Як доказ цього є бла-

гословення на боротьбу за «Русский мир». Хоча насильницька смерть людини чи ж самогубство трактується Церквою як негативне явище, але смерть за віру, державу всіляко підноситься Церквою і, в кінці кінців, прославляє саму церкву-мати таких альтруїстичних людей. Тобто церковні інститути мають користь від людської жертви цінністю в житті.

Проведений аналіз свідчить, що РПЦ не зважаючи на заявки про необхідність дистанціюватися від будь-якого державного ладу, існуючих політичних доктрин, водночас у соціальній доктрині РПЦ визначають сфери тісної співпраці церкви і держави. Отже, виходячи зі соціальної доктрини РПЦ, Церква реанімує дорядянську практику взаємин між церквою і державою за зразком візантійської традиції, набуваючи ознак «державної церкви», що відіграє важливу роль у внутрішній і зовнішній політиці Російської Федерації.

Список використаних джерел

1. 'Бог Любовь. Портал «Чистый Интернет»'. URL: http://www.logoslovo.ru/forum/all_1/topic_11945_2_88262/
2. 'Выступление Святейшего Патриарха Кирилла выступил на открытии IV Ассамблеи Русского мира' URL: http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/mospat_doc/38759
3. Илларион (Алфеев) 'Русская Православная Церковь и её социальная позиция' URL: [Http://dpr.ru/pravo/pravo_15_ogl.htm](http://dpr.ru/pravo/pravo_15_ogl.htm)
4. Кох А., 2014 'Внезапно мне стало ясно как Божий день: современное православие в версии РПЦ МП не является христианством' URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=881159558584437&id=100000712037223&fref=nf
5. Мельник Л. М., 2015 '«Руський мир» - основні концептуальні положення' URL: <http://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/661/3/Ruskii%20mir%20-%20osnovni%20kontseptualni%20polozhennia.pdf>
6. 'Основы социальной концепции Русской православной церкви'. URL: [3http://pravvera.ortox.ru/data/documents/Osnovi_socialnoj_koncepcii_Russkoj_Pravoslavnoj_Cerkvi.pdf](http://pravvera.ortox.ru/data/documents/Osnovi_socialnoj_koncepcii_Russkoj_Pravoslavnoj_Cerkvi.pdf)
7. Официальный сайт Московского патриархата URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/141422.html>
8. 'Павел Губарев - вы смелые мужчины, я горжусь вами!' [online] Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=UbvN-Ycrrc>
9. 'Рождественское интервью святейшего патриарха Кирилла' URL: http://russia.tv/video/show/brand_id/58947/episode_id/1263704/video_id/1427196/
10. 'Слово пастыря. Выпуск от 6 сентября 2014 года' URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3728242.html>
11. 'Святейший Патриарх Кирилл, 2009 «Первые шаги православной веры по земле исторической Руси, вышедшей из киевской купели Крещения, начались с Крыма» URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/709491.html>
12. 'Святейший Патриарх Кирилл выступил со словом на Собрании Предстоятелей Поместных Православных Церквей' URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4351687.html>
13. 'Центр христианской психологии и антропологии'. URL: <https://www.xpa-spb.ru/libr/Kirill-patr/normavery.html>
14. 'Фильм "Мифы и были украинства" URL: <http://www.iskupitel.info/node/1201>
15. Черноморец Ю. 'РИСУ: Русский мир Патриарха Кирилла (с болью за судьбу РПЦ и лично Патриарха)' URL: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/2009/11/10/27713.html>

References

1. 'Bog Lyubov'. Portal «Chisty Internet» (God is Love. Portal "Clean Internet") URL: http://www.logoslovo.ru/forum/all_1/topic_11945_2_88262/
2. 'Vystupeniye Svyateyshego Patriarkha Kirilla vystupil na otkrytii IV Assamblei Russkogo mira (Speech by His Holiness Patriarch Kirill at the opening of the IV Assembly of the Russian World)' URL: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/mospat_doc/38759
3. Illarion (Alfeyev) 'Russkaya Pravoslavnaya Tserkov' i yeyo sotsial'naya pozitsiya (Russian Orthodox Church and its social position. URL: [Http://dpr.ru/pravo/pravo_15_ogl.htm](http://dpr.ru/pravo/pravo_15_ogl.htm)
4. Kokh A., 2014 'Vnezapno mne stalo yasno kak Bozhiy den': sovremennoye pravoslaviye v versii RPTS MP ne yavlyayetsya khristianstvom (It suddenly became clear to me like God's day: modern Orthodoxy in the version of the ROC MP is not Christianity)' URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=881159558584437&id=100000712037223&fref=nf
5. Mel'nyk, L.M., 2015 '«Rus'kiy mir» - osnovni kontseptual'ni polozhennya ("The Russian mir" - basic conceptual provisions)' URL: <http://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNANU/661/3/Ruskii%20mir%20-%20osnovni%20kontseptualni%20polozhennia.pdf>
6. Osnovy sotsial'noy kontseptsii Russkoy pravoslavnoy tserkvi (Fundamentals of the social concept of the Russian Orthodox Church). URL: [3http://pravvera.ortox.ru/data/documents/Osnovi_socialnoj_koncepcii_Russkoj_Pravoslavnoj_Cerkvi.pdf](http://pravvera.ortox.ru/data/documents/Osnovi_socialnoj_koncepcii_Russkoj_Pravoslavnoj_Cerkvi.pdf)
7. Ofitsial'nyy sayt Moskovskogo patriarkhata (The official website of the Moscow Patriarchate) URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/141422.html>
8. 'Pavel Gubarev - vy smelyye muzhchiny, ya gorzhus' vami! (Pavel Gubarev - you are brave men, I am proud of you!)' [online] Dostupno: <https://www.youtube.com/watch?v=UbvN-Ycrrc>
9. 'Patriarch Kirill's Christmas Interview (Christmas interview of His Holiness Patriarch Kirill)' URL: http://russia.tv/video/show/brand_id/58947/episode_id/1263704/video_id/1427196
10. 'Slovo pastyrya. Vypusk ot 6 sentyabrya 2014 goda (The word of the shepherd. September 6, 2014)' URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3728242.html>
11. 'Svyateyshiyy Patriarkh Kirill, 2009 «Pervyye shagi pravoslavnoy very po zemle istoricheskoy Rusi, vyshedshey iz kiyevskoy kupeli Kreshcheniya, nachalis' s Kryma (His Holiness Patriarch Kirill: "The first steps of the Orthodox faith in the land of historical Russia, which emerged from the Kiev font of Epiphany, began in Crimea)"' URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/709491.html>
12. 'Svyateyshiyy Patriarkh Kirill vystupil so slovom na Sobranii Predstoyateley Pomestnykh Pravoslavnykh Tserkvey (His Holiness Patriarch Kirill delivered a speech at the Assembly of Primate of Local Orthodox Churches)' URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4351687.html>
13. 'Tsentr khristianskoy psikhologii i antropologii (Center for Christian Psychology and Anthropology)' URL: <https://www.xpa-spb.ru/libr/Kirill-patr/norma-very.html>
14. 'Fil'm "Mify i byli ukrainstva (The film " Myths and were Ukrainians)' URL: <http://www.iskupitel.info/node/1201>
15. Chernomorets YU. 'RISU: Russkiy mir Patriarkha Kirilla (s bol'yu za sud'bu RPTS i lichno Patriarkha) (RISU: Russian world of Patriarch Kirill (with pain for the fate of the Russian Orthodox Church and the Patriarch himself)' URL: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/2009/11/10/27713.html>

УДК 143

**ЩОДО ПРОБЛЕМИ УТОЧНЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ
«СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ»:
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ****ON ISSUE OF CLARIFICATION OF THE
STRATEGIC COMMUNICATION CONCEPT:
TERMINOLOGY ASPECT****Роговченко А. М.,**

аспірант відділу інформаційної безпеки та розвитку інформаційного суспільства, Національний інститут стратегічних досліджень (Київ, Україна),

e-mail: anna.rogovchenko@giz.de, ORCID ID: 0000-0001-9515-0885

Rogovchenko A. M.,

post-graduate student of information Security and information society development, National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kyiv),

e-mail: anna.rogovchenko@giz.de, ORCID ID: 0000-0001-9515-0885

У статті розглядаються визначення стратегічних комунікацій, наявні на сьогодні в науковій думці, на яких базується система стратегічних комунікацій США та міжнародних організацій, простежується розвиток конструкту стратегічних комунікацій серед українських науковців. Актуальність даної статті впливає з суперечності між необхідністю сформувати дієву систему стратегічних комунікацій та необхідністю подальшого дослідження і структурування концепції стратегічних комунікацій в частині більш точного визначення базового поняття. Метою статті є аналіз наявних підходів до визначення поняття «стратегічні комунікації» з метою більш точного його використання у сфері практичних заходів із розбудови такої системи. Автор статті доходить висновку, що ефективні стратегічні комунікації включають в себе як проактивні дії — сплановані інформаційні кампанії націлені на внутрішнє суспільство та міжнародну спільноту, так і чітку сплановану реакцію на наявну інформаційну агресію, а також роботу на попередження інформаційних атак; крім того, всі дії і повідомлення враховують характеристики цільової аудиторії, зокрема, реакцію на такі дії і повідомлення.

Ключові слова: стратегічні комунікації, інформація, національна безпека, інформаційні загрози, комунікаційна стратегія, цільова аудиторія.

The article observes strategic communications definitions existing nowadays in researches serving the base for the system of strategic communications in USA and international organisations; the process of strategic communications notion development among Ukrainian researches is also followed. The relevance of this article comes out of contradiction between the necessity to shape an efficient system of strategic communications in Ukraine and necessity to further study and structure the strategic communication concept towards the more accurate definition of the basic notion. The purpose of the article is analysis of existing approaches to the definition of "strategic communications" in order to use it on practice more accurate when developing the system of strategic communication. The author of the article comes to the conclusion that effective strategic communications include both proactive actions, such as planned information campaigns targeted at internal and international communities and structured relevant reaction to emerging informational aggression, together with the work on preventing informational attacks; furthermore all actions and messages within strategic communications system always consider specifications of a target audience including reaction to these bespoken actions and messages.

Keywords: strategic communications, information, national security, information threat, communication strategy, target audience.

Стратегічні комунікації все частіше визнаються невід'ємним елементом національної безпеки: розбудова стратегічних комунікацій входить в страте-

гію забезпечення національної безпеки США та інших розвинених країн. Водночас на загальнотеоретичному рівні триває інтенсивна наукова дискусія про сутність цієї концепції, межі і складові поняття «стратегічні комунікації», а також щодо суб'єктів, на яких покладається їх реалізація.

Незважаючи на те, що стратегічні комунікації, як науковий конструкт і як компонент національної стратегії, прийшов з досліджень та практики західних країн, його впровадження в українську практику значно посилилось в останні роки. Зокрема, стратегічні комунікації згадуються в низці національних безпекових документів (наприклад, у Воєнній доктрині України 2015 року та Доктрині інформаційної безпеки 2016 року), а вітчизняні науковці досліджують досвід розбудови системи та застосування стратегічних комунікацій інших країн та міжнародних організацій, розробляють механізми адаптації цього конструкту до українських реалій та наукової думки.

Водночас в багатьох випадках дискусія щодо концепції стратегічних комунікацій все ще точиться навколо самого поняття та його чіткого розуміння. Відсутність термінологічної ясності вкрай ускладнює подальші дослідження та операціоналізацію терміну для використання у практиці державного будівництва.

Відтак **актуальність даної статті** впливає з суперечності між необхідністю сформувати дієву систему стратегічних комунікацій та необхідністю подальшого дослідження і структурування концепції стратегічних комунікацій в частині більш точного визначення базового поняття.

Теоретичні засади стратегічних комунікацій уже досліджувались українськими науковцями: теорію комунікацій та принципи здійснення інформаційного впливу ретельно досліджують, зокрема, Г. Почепцов та Л. Компанцева; О. Покальчук розглядає інформаційні операції, зокрема щодо впливу Росії на населення на сході України в розрізі інформаційної безпеки; сутність поняття наративу, його формування та застосування як ядра стратегічних комунікацій вивчає М. Ожеван; інституціональний вимір стратегічних комунікацій, їхній зв'язок з організацією державного управління в Україні досліджують О. Кушнір та С. Соловйов; правове регулювання комунікацій у сфері безпеки розглядає Ю. Лапутіна; наукове підґрунтя для впровадження стратегічних комунікацій з урахуванням досвіду НАТО, США та країн Балтії розробляють Д. Дубов та А. Баровська. Стратегічним комунікаціям присвячені також доробки зарубіжних письменників та науковців: сутність, функції, та складові процесу стратегічних комунікацій, а також поточний стан стратегічних комунікацій в відомствах США досліджують Крістофер Пол (Christopher Paul), Кірк Галлаган (Kirk Hallahan) та Деріна Хольтцхаузен (Derina Holtzhausen); К. Гереро-Кастро (Christian Guerrero-Castro) фокусується на міждисциплінарному підході вивчення стратегічних комунікацій.

Метою статті є аналіз наявних підходів до визначення поняття «стратегічні комунікації» з

метою більш точного його використання у сфері практичних заходів із розбудови такої системи.

Найширше трактування концепту стратегічних комунікацій дають американські науковці К. Галлаган та Д. Хольцгаузен, які пропонують вважати, що «стратегічні комунікації – це цілеспрямоване використання комунікацій організацією для виконання її місії» [7]. Схожим чином бачили поняття впорядники звіту ООН, які у 1997 році сформулювали функцію стратегічних комунікацій як таку, що мала «зробити ООН потужнішим і ефективнішим адвокатом програм, політик і цінностей серед своїх членів» [11]. К. Галлаган під час дослідження конструкту стратегічних комунікацій виходив з того, що кожна велика організація/компанія, вибудовуючи свою стратегію комунікацій, здійснює комплексне управління комунікаціями у шести вимірах:

- управлінські комунікації (здійснюються керівництвом для просування місії, взаємодії з адресатами послуг);
- маркетингові комунікації (власне реклама діяльності організації); зв'язки з громадськістю (public relations);
- технічні комунікації (для підвищення ефективності технічних працівників); політичні комунікації (здійснюються політиками, урядовцями чи адвокаційними групами);
- інформаційні кампанії/кампанії соціального маркетингу [7].

Навчання веденню стратегічних комунікацій, за К.Галлаганом, має включати такі суміжні сфери, як публічна дипломатія, психологічні операції військових та соціальний маркетинг.

Натомість, К. Гереро-Кастро вважає, що саме поняття «стратегічні комунікації» належать виключно до сфери національної безпеки до оборони. Всі інші галузі, на його думку, мають право на «планування комунікацій» та власне «комунікації». Так, він, зокрема, вказує, що «безліч організацій мають власне визначення стратегічних комунікацій, що майже завжди є невдалим поєднанням поняття стратегії, з будь-якою діяльністю, яка включає планування комунікаційної кампанії» [7]. На його думку, це — реклама у випадку приватних підприємств та суспільна підтримка у випадку державних організацій.

К. Гереро-Кастро тісно пов'язує питання стратегічних комунікацій із власне концептом національної стратегії: «Стратегічні комунікації є життєво важливим інструментом для держави: вони підтримують національну стратегію на шляху досягнення та захисту політико-стратегічних цілей і національних інтересів, і, перш за все, підтримує мир. Без стратегії ми просто спілкуємося. Тільки за стратегією ми можемо спілкуватися стратегічно» [5].

За результатами своїх герменевтичних (міждисциплінарних) досліджень, К. Гереро-Кастро надає таке визначення стратегічних комунікацій: «це політико-стратегічне управління комунікаціями у сфері безпеки та оборони держави, яке включає пошук, аналіз, планування, координацію та залучення відповідних ресурсів через «логіки дій» (послідов-

ності актів комунікації) зі значущим повідомленням, побудованим згідно концепції, направлених через скоординовану платформу медіа (традиційних та нетрадиційних) на досягнення життєво важливої цілі — на вирішення проблеми комунікації в певному сценарії (війна, криза або мир), коли існує конфлікт між державами і який нашаровується на постійні цілі і/або національні інтереси».

Комунікації, як елементи національної безпеки, є стратегічними за наступних ознак:

- Слугують виконанню національних інтересів та політико-стратегічних цілей держави;

- Працюють в політико-стратегічному вимірі.

Місією стратегічних комунікацій національної безпеки є підтримка стратегії національної безпеки та стратегії національної оборони через сприяння збереженню, захисту та досягненню національних інтересів і цілей держави, які, у свою чергу, поділяються за різними типами періодів (мир, криза, війна):

- У мирний час: досягти рівноваги та стратегічної монолітності в міжнародній системі;

- У стані кризи: отримати авторитет у міжнародній системі;

- У стані війни: досягти внутрішньої та зовнішньої легітимності у міжнародній системі з метою отримання свободи дій.

Стів Тетем (Steve Tatham) та Ріта ле Пейдж (Rita le Page), фахівці у сфері стратегічних комунікацій, які мають значний досвід військової служби у відповідних підрозділах, визначають стратегічні комунікації, як «механізм впливу» і відносять їх виключно до сфери безпеки та оборони. Зокрема, вони вважають, що правильний підхід до ведення стратегічних комунікацій — це коли «операційні накази віддаються не відповідно до операційних цілей і за підтримки стратегічних комунікацій, а навпаки — операції здійснюються відповідно до директив стратегічних комунікацій» [8]. Відтак, результатом ефективних стратегічних комунікацій у воєнному конфлікті є розв'язання конфлікту не як перемога грубої сили, а віднайдення рішення win-win, коли кожна зі сторін конфлікту вважає конфлікт вирішеним на свою користь. Таким чином, С. Тетем та Р. ле Пейдж формулюють і головну відмінність стратегічних комунікацій від зв'язків з громадськістю у підрозділах силових відомств: це не просто інформування громадськості про воєнні операції — це безпосередній вплив на їхній результат [8].

США та американські науковці є лідерами як у здійсненні кампаній стратегічних комунікацій, так і у створенні наукового підґрунтя для стратегічних комунікацій. Наприклад, у 2004 році Оборонна наукова рада Міністерства оборони США у своєму Звіті оперативної групи Оборонної наукової ради з питань стратегічних комунікацій сформулювало визначення стратегічних комунікацій, як «різноманіття інструментів, що використовуються державою для генерування розуміння глобальних відносин та культур, залучення в діалог ідей між людьми та інституціями, консультування осіб, які приймають рішення, дипломатів та військових лі-

дерів щодо того, які наслідки для суспільної думки матимуть політичні рішення та впливу на відношення та поведінку за допомогою комунікативних стратегій» [9].

У цьому ж звіті вказувалася важливість стратегічних комунікацій для держави та несталість визначення терміну з огляду на нові виклики: «Стратегічні комунікації — життєво важливий компонент національної безпеки США... Їх слід трансформувати цілеспрямовано, зосередивши нашу відданість дипломатії, обороні, розвідці, законності та безпеці Батьківщини. Обов'язковою є масштабна співпраця між владою та бізнесом. Стратегічні комунікації мають підсилювати ключові теми та повідомлення. Їх слід постійно зв'язувати з визначеними цілями і, відповідно, коригувати.»

Звіт такої робочої групи від 2008 року доповнює і переосмислює сферу впливу стратегічних комунікацій на забезпечення національних інтересів. Стратегічні комунікації визначені, як «інтегрований процес, який включає розробку, впровадження, оцінку і розвиток публічних дій і повідомлень у підтримку політики, інтересів та довгострокових цілей, який об'єднує комплексні організаційні спроможності, широку географію, різноманітну аудиторію і часові рамки». Стратегічна комунікація є «довготривалою і стратегічною», позаяк суспільна комунікація – радше «короткострокова і тактична» [10].

Даний Звіт від 2008 року також висвітлює аспект взаємодії учасників процесу здійснення стратегічних комунікацій:

З одного боку, підкреслюється, що керує процесом здійснення стратегічних комунікацій держава: стратегічна комунікація є динамічний процес під відповідальністю найвищого керівництва держави – Президента і вищих урядових керівників. Функція стратегічних комунікацій розширюється до захисту цінностей, а не лише забезпечення національної безпеки і національних інтересів.

З іншого ж боку, вказується, що роль недержавних гравців є також важливою: «викликам такого типу і масштабу, з якими стикається сьогодні світ, не можуть протистояти самі держави. Це означає підсилення традиційного партнерства з неприбутковими організаціями у обмінах, у інших урядових функціях... Слід об'єднувати знання, навички, креативність та насагу наукової, неприбуткової та бізнес-спільноти у ще більш креативний спосіб». Активізація громадян на підтримку і поширення державницьких ідей є практичним прикладом успішних стратегічних комунікацій за К. Поллом: «успішні стратегічні комунікації сприймають аудиторію не як слухачів, а радше як співрозмовників, які «беруть участь у розмові», а не просто слухають доповідача; відтак, якісні стратегічні комунікації не стільки доносять ідею до аудиторії, скільки залучають співрозмовників до сприйняття, поширення та використання ідей».

У вищезгаданому Звіті оперативної групи (за 2008 рік) до таких, що сприяють на здійснення стратегічних комунікацій, віднесені програма Фулбрайта та інші наукові обміни, молодіжні обмі-

ни, запрошення і тренування громадських активістів, ведення блогів та онлайн платформ спілкування, робота зі спортсменами як з представниками культурної дипломатії, і навіть приклади державно-приватного партнерства. Звертається увага на потребу виділення державного фінансування на такі програми саме в контексті підтримки стратегічних комунікацій на забезпечення національної безпеки та просування цінностей. З такої логіки, до численних міжнародних молодіжних і дитячих культурних обмінів слід ставитися не тільки як до ознайомчих візитів, обміну інформацією про культурну спадщину, а й як інструмент стратегічних комунікацій (за наявності професійного планування організаторами) в частині передання певного уявлення про світ від представників однієї країни, створення певного іміджу країни та її мешканців.

В «Словнику військових та пов'язаних термінів» Міністерства оборони США визначення «стратегічні комунікації» закріплено як «сфокусовані Урядом США зусилля на розуміння та залучення ключових аудиторій до створення, посилення чи збереження сприятливих умов для просування інтересів, політики та цілей Уряду США через використання скоординованих програм, планів, тем, меседжів (повідомлень) та продуктів, синхронізованих з діями всіх інструментів національної потужності» [4].

Автор ґрунтовної монографії на тему стратегічних комунікацій К.Пол акцентує увагу на важливості координації дій залучених гравців та відстежуванні цільової аудиторії, на яку направлені повідомлення [3]. При цьому, він переконаний, що комунікують не лише самі повідомлення; дії теж комунікують. «Стратегічні комунікації на 80% включають дії і на 20% - слова». Сам конструкт «стратегічних комунікацій» К. Пол пропонує розкласти на 5 елементів:

- 1) організаційний рівень стратегічних комунікацій;
- 2) процеси планування, інтеграції і синхронізації стратегічних комунікацій;
- 3) розроблені комунікаційні стратегії і теми;
- 4) формування здатності комунікації, інформування та впливу;
- 5) знання людської динаміки та здатність до аналізу або оцінки.

Розбудова стратегічних комунікацій має включати як донесення, комунікування стратегічно важливих ідей для держави, так і розбудову стратегії зовнішніх та внутрішніх комунікацій держави. Як влучно зазначив Крістофер Пол, ефективні стратегічні комунікації дозволяють нам створити міжнародну підтримку, якої ми потребуємо для того, щоб створити добро і для того, щоб створити максимально широкий консенсус щодо того, що те, що ми робимо, дійсно є добром.

На нашу думку, задля підвищення ефективності реалізації стратегічних комунікацій має бути підібраний вдалий момент для запуску інформації, продуманий план запуску нарративу у суспільство, прорахований прогноз реакції і подальших дій потенційного ворога з урахуванням цільової ау-

диторії (аналіз соціального портрету отримувача повідомлення і медіа покриття (media coverage), а також своєчасність реакції на інформаційний запит суспільства. Перед цим має бути проведений аналіз наявних наративів у цільовому суспільстві, наявних і потенційних інтересів керівництва держав-адресатів повідомлення та розробку і запуск потрібного наративу з урахуванням уже існуючої «інформаційної бази». Про важливість адаптації і коригування наративів згадують американські науковці, вказуючи, що стратегічні комунікації вимагають інтерактивних стосунків відправника і отримувача, тому що люди розуміють і пов'язують ідеї і інформацію в тому випадку, коли можуть ідентифікувати носія. Успішний комунікатор заручиться зацікавленістю та формуватиме спільну базу. Виграш у «війні наративів» залежить і від того, наскільки правильно була окреслена цільова аудиторія і чи був наратив переданий на зрозумілій мові і зручним каналом.

Відтак, доходимо висновку, що ефективні стратегічні комунікації включають в себе як проактивні дії — сплановані інформаційні кампанії націлені на внутрішнє суспільство та міжнародну спільноту, так і чітку сплановану реакцію на наявну інформаційну агресію, а також роботу на попередження інформаційних атак; крім того, всі дії і повідомлення враховують характеристики цільової аудиторії, зокрема, реакцію на такі дії і повідомлення.

Стратегічні комунікації є зброєю та захистом в інформаційній війні, яка напрями впливає на наслідки війни фізичної, традиційної (conventional). Тому розбудова системи стратегічних комунікацій України з налагодженням міжвідомчої координації та розробкою науково-теоретичного підґрунтя входить в перелік заходів забезпечення національної безпеки.

Список використаних джерел

1. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». – К.: НІСД, 2016
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Военної доктрини України: Указ Президента України No555/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>
3. Christopher Paul Strategic Communication: Origins, Concepts, and Current Debates, Origins, Concepts, and Current Debates ABC-CLIO 2011
4. Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dtic.mil/doctrine/new_pubs/jp1_02.pdf
5. Guerrero-Castro Cristian E.: Strategic Communication for Security & National Defense: Proposal for an Interdisciplinary Approach. [Електронний ресурс]. Р. 226. – Режим доступу: <http://connections-qj.org/article/strategic-communication-security-national-defense-proposal-interdisciplinary-approach>
6. Johnson-Cartee K. S., Copeland G. A. Strategic political communication: Rethinking social influence, persuasion and propaganda. Lanham, MD: Rowan & Littlefield, 2004
7. Kirk Hallahan, Derina Holtzhausen, Betteke van Ruler, Dejan Verčič & Krishnamurthy Sriramesh: Defining Strategic Communication, International Journal of Strategic Communication, 1:1, 3-35, 2007

8. NATO Strategic Communication: More to be Done? / Steve Tatham, Rita LePage; National Defence Academy of Latvia Center for Security and Strategic Research. – Rīga, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.academia.edu/6808986/NATO_Strategic_Communication_More_to_be_done

9. Report by the Defense Science Board Task Force on Strategic Communication 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.acq.osd.mil/dsb/reports/ADA428770.pdf>

10. Report by the Defense Science Board Task Force on Strategic Communication 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/dod/dsb_strategic_comm_jan08.pdf

11. United Nations. Global vision: Local voice. A strategic communications programme for the United Nations. Report of the Task Force on the Reorientation of United Nations Public Information Activities. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/reform/track2/info/>

References

1. Analitichna dopovid do Shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshe Ukrainy v 2016 rotsi». – K.: NISD, 2016 (Analytical Report to Annual Message of the President of Ukraine to Verkhovna Rada of Ukraine On Internal and International Situation of Ukraine in 2016)
2. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 2 veresnia 2015 roku «Pro novu redaktsiiu Voiennoi doktryny Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy No555/2015 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443> (On Decision of the Council For National Security and Defense of Ukraine of 2nd September 2015 On the New Edition of Military Doctrine of Ukraine: Decree of the President of Ukraine #555/2015)
3. Christopher Paul Strategic Communication: Origins, Concepts, and Current Debates, Origins, Concepts, and Current Debates ABC-CLIO 2011
4. Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms (Online version; link: http://www.dtic.mil/doctrine/new_pubs/jp1_02.pdf)
5. Guerrero-Castro Cristian E.: Strategic Communication for Security & National Defense: Proposal for an Interdisciplinary Approach. (Online version; link: <http://connections-qj.org/article/strategic-communication-security-national-defense-proposal-interdisciplinary-approach>)
6. Johnson-Cartee K. S., Copeland G. A. Strategic political communication: Rethinking social influence, persuasion and propaganda. Lanham, MD: Rowan & Littlefield, 2004
7. Kirk Hallahan, Derina Holtzhausen, Betteke van Ruler, Dejan Verčič & Krishnamurthy Sriramesh: Defining Strategic Communication, International Journal of Strategic Communication, 1:1, 3-35, 2007
8. NATO Strategic Communication: More to be Done? / Steve Tatham, Rita LePage; National Defence Academy of Latvia Center for Security and Strategic Research. – Rīga, 2014
9. Report by the Defense Science Board Task Force on Strategic Communication 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.acq.osd.mil/dsb/reports/ADA428770.pdf>
10. Report by the Defense Science Board Task Force on Strategic Communication 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/dod/dsb_strategic_comm_jan08.pdf
11. United Nations. Global vision: Local voice. A strategic communications programme for the United Nations. Report of the Task Force on the Reorientation of United Nations Public Information Activities. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/reform/track2/info/>

УДК 32. 327. (438+437) «1991-2013»

**ВПЛИВ ЦЕРКВИ НА ПОДОЛАННЯ
КОНФЛІКТУ ПАМ'ЯТЕЙ:
УКРАЇНСЬКО - ПОЛЬСЬКЕ
СПІВРОБІТНИЦТВО 1991-2013 РОКІВ**

**THE IMPACT OF THE CHURCH
ON OVERCOMING THE CONFLICT OF MEMORY
IN UKRAINIAN-POLISH COOPERATION
1991-2013**

Роїк Н.,

кандидат політичних наук докторант, Інститут
політичних та етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса (Київ, Україна),
e-mail: nrojik@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2744-4969>

Royik N.,

PhD in Political Sciences, Institute of Political and
Ethnonational studies. I. F. Kurasa (Ukraine, Kyiv),
e-mail: nrojik@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2744-4969>

Політика пам'яті сприяла активізації політичної та гуманітарної сфер українсько-польського співробітництва. Відповідно метою дослідження є спроба довести, що міжнаціональне порозуміння, побудоване на взаємному вибаченні, котре ініційоване церквою, стало важливим чинником поширення інтеграційних процесів у Європі, а також чинником впливу на політику держав Центральної та Східної Європи. Сьогодні процес розвитку європейського континенту неможливий без політики історичної пам'яті. Наголошено, що історична пам'ять в кінці ХХ - на початку ХХІ століття почала коризуватися церквою обох держав, а отже - проявився суспільний рівень дипломатії в історичному діалозі України та Польщі. Висновки: церква та релігійні діячі відіграли важливу роль в конструюванні історичної пам'яті, налагодженні міжнаціонального діалогу та подоланні конфлікту пам'ятей. Методологія. При написанні статті використано принципи науковості, системності, структурності та комплексного підходу. Дослідження на теоретичному рівні здійснено з допомогою методів індукції та дедукції, аналізу, синтезу та узасильнення, а також аналітичного, системного методів та методу порівняльного аналізу.

Ключові слова: зовнішня політика, українсько-польська співпраця, політика пам'яті, примирення.

It is established that memory policy in the twentieth century promoted active cooperation in the political and humanitarian spheres of Ukrainian-Polish cooperation. The study shows that the church-initiated inter-ethnic understanding that has been initiated by the Church has become an important factor in the spread of integration processes in Europe, as well as a factor in influencing the policies of the countries of Central and Eastern Europe. Today, the development of the European continent is impossible without a policy of historical memory. It is emphasized that the historical memory at the end of the XX - the beginning of the XXI century began to be corrected by the church of both states, and therefore - the public level of diplomacy in the historical dialogue between Ukraine and Poland manifested. Church and religious figures have played an important role in constructing historical memory, fostering inter-ethnic dialogue and overcoming the memory conflict. The principles of scientific, systematic, structural and complex approach were used in writing the article. Research at the theoretical level was carried out using induction and deduction methods, analysis, synthesis and generalization, as well as analytical, systematic and comparative analysis methods.

Keywords: foreign policy, Ukrainian-Polish cooperation, policy of memory, reconciliation.

На сучасному етапі в українсько-польській співпраці особливо актуальною є проблема врегулювання конфлікту пам'яті, особливо на прикордонні, адже українсько-польське прикордоння є

носієм особливого історичної досвіду. Досліджуючи українсько-польське співробітництво, прийшла до висновку, що політика історичної пам'яті є предметом і інструментом зовнішньої політики [1].

В дослідженні конфлікту пам'ятей між Україною та Польщею, особливо цікавим є розгляд питання про вплив церкви і церковнослужителів на перебіг міжнаціонального порозуміння. Адже українські церковні діячі складають міцну когорту інтелектуалів і людей мислячих та патріотичних. Тому їх вплив на міждержавні та міжнаціональні відносини був завжди в історії значним. Не враховувати такий потужний механізм як Церква в українсько-польському історичному діалозі, було б нерозумним і необачним. Та й сама ж церква, а мова буде йти в основному про УГКЦ та РКЦ, не стоїть осторонь важливих суспільних та державних подій. Зокрема, в такому болючому питанні як примирення пам'ятей та народів України та Польщі, церква має значний потенціал, володіє відповідними механізмами впливу, котрі і будуть розглянуті у статті.

Над переосмисленням сторінок історії, формуванням і значенням політики пам'яті в політичному житті, роллю історичної спадщини в українсько-польських відносинах, аспектами міжнаціонального порозуміння в Європі, подолання стереотипів, а також над теоретико-методологічною основою вивчення історичної пам'яті працювали: Г. Мотика [2], Я. Грицак [3], Б. Осадчук [4], Т. Журженко [5], М. Мариневич [6], М. Рябчук [7], Н. Яковенко [8], С. Томпсон [9], Ф. Боль [10], М. Генік [11], Н. Горська і С. Трохимчук [12]. Найбільш фундаментальні теоретичні праці з дослідження пам'яті належать таким авторам, як: П. Нора [13], М. Хальбвакс [14], П. Рекіор [15], П. Хаттон [16], А. Міллер [17].

Серед дослідників, котрі розглядали питання церкви і примирення, не приділялася увага проблемі конфлікту пам'яті в українсько-польському співробітництві, а також компаративістському аналізу внеску церкви в міжнаціональне порозуміння народів Європи, на прикладі країн Франції, Німеччини, Польщі та України. Саме цим аспектам буде приділена увага в статті.

Варто наголосити, що прикордоння в Європі завжди було місцем етнічних суперечок та конфліктів. В їх вирішенні найефективнішою була політика церкви [18, с. 260]. Домінуючу роль церкви в міжнаціональному діалозі засвідчує приклад польсько-німецького порозуміння. У ХХ столітті «стара» Європа створила нову культуру пам'яті, яку називають «культурою покаяння». Побудова Європи, в її соціокультурному вимірі, ґрунтувалася власне на примиренні, переосмисленні історії Німеччини, Франції та Польщі. Країни та еліти Західної Європи сформували модель мирного співіснування та досягнення суспільного порозуміння на сонові примирення з конфліктним історичним минулим.

Ініціативи церковних діячів України та Польщі теж стали справжнім проривом у подоланні чорної тіні минулого над сучасністю та конструюванні політики пам'яті. Найперше варто згадати профетичні дії Церков в 1980-х рр., особливо під час

святування тисячоліття Хрещення Русі-України (1988 р.) [6, с. 27]. Вже тоді церковні діячі продемонстрували виразне розуміння того, що національне зближення безпосередньо пов'язане з духовним єднанням, що означає передусім примирення заради майбутнього.

У Східній Європі релігія досить сильно пов'язана з різноетнічним прикордонням. Релігійна ситуація на українсько-польському кордоні складає делікатну суспільну матерію відносин. Очевидно, саме тому слова Папи Івана Павла II мали таке вирішальне значення в українсько-польському порозумінні. У Львові в 2001 році Понтифік говорив про необхідність взаємного пробачення. Він наголосив, що «тільки дякуючи очищенню історичної пам'яті, всі можуть бути готовими до того, що об'єднує, а не роз'єднує, щоб разом будувати майбутнє, на основі братерської співпраці та автентичної солідарності» [19]. Такі слова не могли залишити осторонь жодного віруючого християнина по обидва боки кордону.

На пленарному засіданні Конференції Єпископату Католицької церкви Польщі у Варшаві навесні 2003 року, який був присвяченому 60-й річниці подій на Волині 1943-1944 років, було прийнято рішення про проведення 8-9 травня 2003 року Днів спеціальної молитви за поглиблення польсько-українського діалогу. Така ініціатива суспільства була ще одним кроком до українсько-польського примирення на суспільному рівні [20; 21].

З нагоди 60-ї річниці подій на Волині 7 липня 2003 р. Іван Павло II видав звернення, в якому зазначив: «Нове тисячоліття, яке щойно розпочалося, вимагає, щоб українці та поляки не залишались в'язнями сумних спогадів свого минулого, а, переосмислюючи з новим духом минулі події, подивились одні на одних поглядом поєднання, зобов'язуючись будувати краще майбутнє для всіх...» [22]. Лист Папи був надзвичайно міцним виразом підтримки польсько-українського порозуміння.

Справу примирення між українським та польським народами започатковано 22 травня 1945 року в Колегії Св. Йосафата в Римі кардиналом РКЦ А. Гльонде та єпископом УГКЦ І. Бучко. Літургійне затвердження акту взаємного прощення відбулося 19 червня 2005 року [23] в Варшаві та 26 червня 2005 рік в Львові [24; 25], за участю кардиналів УГКЦ Л. Гузара та РКЦ Ж. Глемпа. В Зверненні про взаємне пробачення наголошено: «А щоб молитва наша була цілком щирою, скажімо один одному слова: «Вибачаємо і просимо пробачити», – адже вони вже показали свою силу в справі примирення...» [26, с. 5; 25, с. 182; 27, с. 199].

Одна із перших молитов, що прозвучали за українсько-польське порозуміння прозвучала з ініціативи о. Леона Конторського (РКЦ) в храмі с. Підкови Лесьної відслужено Божественну Літургію візантійського обряду за польсько-українське примирення. Літургію ще в 1984 році відслужили кардинал Ю. Глемп (РКЦ) та о. Й. Романик (УГКЦ) [28, с. 1]. Літургія була завершенням тривалої праці (зустрічей, проповідей) та закликів о. Леона

Конторського до примирення на зразок заклику польського єпископату до польсько-німецького примирення в 1965 році. Подібні заходи заклали основу на релігійному рівні примирення.

Вже кілька років поспіль 1 листопада, в День всіх Святих за польською традицією на могилах польських та українських воїнів на Личаківському цвинтарі відбувається спільна українсько-польська молитва за участю священників УГКЦ та РКЦ. Початок молитви примирення на Личаківському кладовищі було закладено ще в 2002 році, де тоді і прозвучали вперше слова «Вибачаємо і просимо вибачення» як повторення відомої формули німецьких і польських єпископів [29, с. 3; 30].

Так, Церква відіграла важливу роль в переосмисленні українсько-польського історичного минулого. Ініціативи церковних діячів стали справжнім проривом у подоланні чорної тіні минулого над сучасністю та конструюванні політики пам'яті та примирення.

Церковна еліта продовжила свою роботу над конфліктом пам'яті і в ході відзначення 70-річчя Волинських подій. 28 червня 2013 року, напередодні вшанування пам'яті жертв 70-х роковин злочину на Волині, у Варшаві між УГКЦ та РКЦ Польщі підписано спільну Декларацію. У Декларації засуджено «крайній націоналізм та шовінізм» [31]. Спільна декларація засвідчила прагнення церков до «оздоровлення пам'яті» шляхом християнської оцінки минулого, а також до порозуміння. До примирення польського і українського народів закликав Патріарх УПЦ КП Філарет [32]. В той час УПЦ МП засудило політичні спекуляції навколо Волинської трагедії, в той же час закликала «український та польський народи до взаємного прощення та примирення» [33]. Осторонь процесу історичної пам'яті та відзначення 70-річчя Волинських подій були Польська Автокефальна православна церква, яка симпатизує Московській православній церкві та Українська автокефальна православна церква.

Перед тим, а саме 11 березня 2013 року, до припинення політичного маніпулювання обставинами цієї трагедії та примирення закликали єпископи УГКЦ у Зверненні Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архієпископства УГКЦ з нагоди 70-х роковин Волинської трагедії [34]. У Зверненні УГКЦ підкреслила відмінність колективної пам'яті України і Польщі, пов'язаних з історичним контекстом. Розуміння особливостей пам'яті двох сусідніх народів визначає виважену і помірковану позицію УГКЦ в оцінці Волинської трагедії. Єпископи УГКЦ також підтримали заклик Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій, розміщеній в її Декларації «Знання минулого – шлях до майбутнього» від 3 жовтня 2012 року, в якій йдеться про потребу протистояти міжнародним конфліктам [35].

З огляду на цивілізаційний вибір України, важливими є слова Глави УГКЦ С. Шевчука щодо необхідності продовження примирення, сказані 27 червня 2013 року у Варшаві під час панахиди в пам'ять жертвам Волинської трагедії. У молитві в греко-католицькому храмі Успіння Пресвя-

тої Діви Марії з нагоди 70-х роковин Волинської трагедії також взяли участь Президент Польщі Б. Коморовський, архієпископ Ю. Міхалік, митрополит Варшавський, кардинал К. Ніч [36]. Панахида відбулася без представників української влади найвищого рівня. В цьому контексті варто погодитися з уже згадуваною Б. Бердиховською, що «...у той момент, коли політики «втрачають азимут», голос мають взяти представники громадянського суспільства», а також церква [37].

Отже, в ХХ столітті історична пам'ять визначила хід суспільно-політичних процесів в Польщі та Україні. Україна та Польща протягом 1991-2013 років спрямували політику пам'яті перш за все на недопущення конфліктів, мінімізацію соціокультурних розколів та бар'єрів, конструювання національної ідентичності. Історична спадщина сприяла міжнаціональному порозумінню, в якому основну роль відіграли не тільки законодавче закріплення окремих історичних висновків, а й комеморативні заходи, ініціативи церкви, інтелігенції, інтелектуалів.

Список використаних джерел

1. Роїк Н. (2014) *Гуманітарна складова українсько-польського транскордонного співробітництва* (автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»). Чернівці, 20с.
2. Мотика Г. (2009) Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях. *Україна Модерна*. [Online] 4, С. 127–135. Available from: <http://historians.in.ua/index.php/ukraj-ina-moderna-2007-2010/23-ukrajina-moderna-154-2009-g>. [Accessed 16.02.2018]
3. Грицак Я. (2009) Що по Гедройцеві? In: *Європа – Миңуле і майбутнє. Візії і ревізії*: матеріали Міжнар. конф. пам'яті Єжи Гедройця, Київ, 24-26 листопада 2006р. Київ: Вид-во «Часопис.Критика», С. 85 – 89.
4. Осадчук Б. (2009) Модель вибачення. In: *Волинь: дві пам'яті*. Збірка статей опублікованих в «Газеті виборчій», пер. з пол., упоряд. М.Войцехівський. Київ-Варшава: Дух і література, С. 43 – 54.
5. Zhurzenko T. (2009) Geopolitical memory. *Eurozine*. [Online] 06 (29). Available from: http://www.eurozine.com/articles/2009_06_29_zhurzenko.uk.html. [Accessed 8.05.2019].
6. Маринович М. (2010) Польща й Україна після медового місяця. *Критика*, 5 – 6 (151-152), С. 27 – 29.
7. Рябчук М. (2001) За огорожею Меттерніхового саду. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. [Online] 20, С. 6 – 20. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/pdf/20/pdf>. [Accessed 16.02.2018]
8. Яковенко Н. (2003) Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого. *Незалежний культурологічний часопис «І»* (Волинь 1943. Боротьба за землю). [Online] 28, С. 295 – 305. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/yakovenko.htm>. [Accessed 16.02.2018]
9. Томпсон С. (2010) Способи пам'ятати: приклад Польщі. [Online] Available from: <http://politonomia.org.ua/page/sposoby-pam-iataty-pryklad-polshchi-1922.html> [Accessed 16.02.2018]
10. Boll F. (eds) (2010) Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych a polityka odprężenia. Wprowadzenie. In: *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, F. Boll, W. Wysocki, K. Ziemer, T. Roth (eds), Warszawa: Neriton, S. 9-22.
11. Генік М. (2009) Інституалізація процесу міжнаціонального примирення у діяльності вищих законодавчих органів України і Польщі. In: *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. [Online] Рівне: РДГУ, 3, С.105 – 112. Available from: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pps/2009_3.pdf. [Accessed 16.02.2018]
12. Горська Н., Трохимчук С. (eds) (2002) Польсько-німецьке примирення та співпраця в контексті євроінтеграції. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 96с.
13. Nora P. (1989) Between memory and history: les lieux de memoire. *Representations. The regents of the university of California*. [Online] S.7 – 24. Available from: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/89NoraLieuxIntroRepresentations.pdf> [Accessed 16.02.2018]
14. Хальбвакс М. (2005) Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. [Online] 2-3 (40-41). Available from: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> [Accessed 16.02.2018]
15. Рикёр П. (2004) Память, история, забвение. *Издательство гуманитарной литературы*. [Online] 728с. Available from: http://www.gumer.info/bogoslo_v_Buks/Philos/Rik/index.php [Accessed 16.02.2018]
16. Хаттон П. (2003) *История как искусство*. [Online] С.Пб.: Владимир Даль, 424с. Available from: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/hatt/index/php [Accessed 16.02.2018]
17. Миллер А. (2008) Историческая политика и ее особенности в Польше, Украине и России. *Отечественные записки*. [Online] 5 Available from: <http://courier-edu.ru/cour0902/6700.htm> [Accessed 16.02.2018]
18. Malikowski M., Wojakowski D. (2002) Polska polityka wobec Ukrainy i mniejszości ukraińskiej a stosunki etniczne na pograniczu polsko-ukraińskim. In: *Polskie pogranicza a polityka zagraniczna u progu XX wieku*. R. Stempowski, A. Żelazo (eds), Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, S. 235 – 261.
19. Papież apeluje o Polsko-Ukraińskie pojednanie, (2001) [Online] Available from: <http://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artukul/s/papiez;apeluje;o;polsko-ukraińskie;pojednanie,250,0,48890.html> [Accessed 26.12.2018]
20. Федів Л. (2003) Ми – сусіди, ми – християни. *Високий замок*, 7. 05. (83) [Online] Available from: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/presa-arhiv.htm>. [Accessed 26.12.2018]
21. Звернення Громадського комітету «Примирення між народами», (2013) [Online] Available from: <http://1-12.org.ua/2013/07/11/2110> [Accessed 26.12.2018]
22. Лист Івана Павла II напередодні відзначення 60-ї річниці Волинської трагедії «Звільніть серце від отрути», (2009) In: *Волинь: дві пам'яті*. Збірка статей опублікованих в «Газеті виборчій»; пер. з пол. [упоряд. М. Войцехівський]. Київ-Варшава: Дух і література, С. 117 – 119.
23. Pojednanie polsko-ukraińskie, (2005) *Radio Vatikanu*. [Online] 19 червня. Available from: <http://storico.radiovaticana.org/pol/storico/2005-06/40349.html>. [Accessed 26.12.2018]
24. Polsko-ukraińskie pojednanie, (2005) *WP Wiadomości*. [Online] 18 czerwca Available from: <http://wiadomosci.wp.pl/kat,8311,title,Polsko-ukraińskie-pojednanie,wid,7428724,wiadomosc.html?icaid=1ca5d>. [Accessed 26.12.2018]
25. Лист ієрархів Київсько-Галицької митрополії УГКЦ «Перед вівтарем милосердя», (2009) In: *Волинь: дві пам'яті*. Збірка статей опублікованих в «Газеті виборчій»; пер. з пол. [упоряд. М. Войцехівський]. Київ-Варшава: Дух і література, С. 181 – 184.
26. Примирення між народами можливе. Послання католицьких єпископів України і Польщі з нагоди акту взаємного прощення і поєднання, (2005) *Нова зоря*, 25, С. 5.
27. Комюніке президії Єпископату Польщі після Євхаристійного конгресу і польсько-українського листа про поєднання «Впроваджуйте поєднання в дію», (2009) In:

Волинь: дві пам'яті. Збірка статей опублікованих в «Газеті виборчій»; пер. з пол. [упоряд. М. Войцехівський]. Київ-Варшава: Дух і література, С.199–206.

28. Кушка П. (2010) Помер великий речник українсько-польського примирення. *Vazyliane.pl*. [Online] 29 lipca Available from: http://www.beta.vazyliane.pl/?option=com_content&view=article&id=1018&catid=21&Itemid=2. [Accessed 26.10.2019]

29. Грицак Я. (2010) «Перезавантаження чи продовження-1». *Zaxid.net*. [Online] 1 жовтня. Available from: <http://www.zaxid.net/blogentry/75844/>. [Accessed 26.10.2019]

30. Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій до віруючих і всіх людей доброї волі з приводу 60-ї річниці Волинської трагедії періоду Другої світової війни (2003) *Воєнна історія*. [Online] № 3–4. Available from: http://warhistory.ukrlife.org/3_4_03_2.htm. [Accessed 26.10.2019]

31. У Варшаві УГКЦ та РКЦ Польщі підписали спільну декларацію з нагоди 70-х роковин Волинської трагедії (2013) *Радіо «Воскресіння»*. [Online] 28 червня. Available from: <http://www.rtlviv.ua/news/u-varshavi-uhkts-ta-rkts-polschi-pidpysaly-spilnu-deklaratsiyu-z-nahody-70-h-rokovyn-volynskoj-trahediji/> [Accessed 26.10.2019]

32. УПЦ КП про Волинь-1943: «прощасмо і просимо прощення» (2013) *Дзеркало тижня*. [Online] 28 березня. Available from: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/03/28/118161/> [Accessed 26.10.2019]

33. Звернення Української Православної Церкви з приводу 70-річчя Волинської трагедії (2013) *Релігійно-інформаційна служба України*. [Online] 11 березня. Available from: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uocsp_doc/52772/ [Accessed 26.10.2019]

34. Звернення Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архiepіскопства Української Греко-Католицької Церкви до вірних та всіх людей доброї волі з приводу 70-х роковин Волинської трагедії (2013) *Релігійно-інформаційна служба України*. [Online] 11 березня. Available from: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ugcc_doc/51561/ [Accessed 26.10.2019]

35. Декларація Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій «Знання минулого – шлях до майбутнього» (2012) *Інститут релігійної свободи*. [Online] 12 жовтня. Available from: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1124&Itemid=78&lang=ru [Accessed 26.10.2019]

36. Panichida w intencji ofiar zbrodni wołyńskiej Warszawa (2013) *Katolicka Agencja Informacyjna*. [Online] 28 czerwca. Available from: http://ekai.pl/wydarzenia/temat_dnia/x68397/panichida-w-intencji-ofiar-zbrodni-wozynskiej/?page=1 [Accessed 26.10.2019]

37. Бердиховська Б. (2013) Україна-Польща. Дуже важке дозрівання. *Дзеркало тижня*. [Online] 17 лютого. Available from: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/02/17/112492/> [Accessed 26.10.2019]

References

- Royik N. (2014) *Humanitarna skladova ukrain'skopol'skogo transkordonnogo spivrobotnytstva* [Humanitarian component of Ukrainian-Polish cross-border cooperation: abstrakt diss. for the sciences. degree of Cand. polit. Sciences: Special. 23.00.04 «Political problems of international systems and global development»]. Chernivtsi, 20 c. [Ukrainian]
- Motyka G. (2009) Druga svitova viyna v pol'sko-ukrain'skyh istorichnyh diskusiyah [World War II in Polish-Ukrainian historical discussions]. *Ukraine Modern* [Online] 4, 127–135. Available from: <http://historians.in.ua/index.php/ukrajina-moderna-2007-2010/23-ukrajina-moderna-154-2009-r>. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]
- Hrycak J. (2009) Shecho po Gedroycevi. In: [Europe is the past and the future. Visions and Revisions: International Materials. Conf. in memory of Jerzy Giedroyc], Kyiv, November 24–26, 2006. Kyiv: Kritika Magazine, 85–89. [Ukrainian]

- Osadchuk B. (2009) Model vybachennia In: [Volyn: two memories]. Collection of articles published in the Election Gazette, trans. with gender, order. M. Wojciechowski. Kiev-Warsaw: Spirit and Literature, 43–54. [Ukrainian]

- Zhurzenko T. (2009) Geopolitical memory. *Eurozine*. [Online] 06 (29). Available from: http://www.eurozine.com/articles/2009_06_29_zhurzenko.uk.html. [Accessed 8.05.2019].

- Marynowych M. (2010) Polsha i Ukraina pislia medowogo misiatsia. [Poland and Ukraine after honeymoon]. *Critics*, 5–6 (151–152), 27–29. [Ukrainian]

- Riabchuk M. (2001) Za ogorozeu Metternihovogo sadu. [Behind the Metternich garden fence], *Independent Cultural Journal "I"*. [Online] 20, 6–20. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/pdf/20/pdf>. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

- Jakovenko N. (2003) Polshcha ta polaky v shkilnyh pidruchnykah istorii, abo vidlunnia davniogo i nedavniogo mynulogo [Poland and the Poles in school history books, or the echo of the ancient and recent past]. *Independent cultural journal "I" (Volyn 1943. Fighting for land)*. [Online] 28, 295–305. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/yakovenko.htm>. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

- Tompson E. (2010) Sposoby pam'ataty: pryklad Polshchi. [Ways to Remember: An Example of Poland]. [Online] Available from: <http://politonomia.org.ua/page/sposoby-pam-iataty-pryklad-polshchi-1922.html> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

- Boll F. (2010) Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych a polityka odprężenia. Wprowadzenie. In: *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, F. Boll, W. Wysocki, K. Ziemierni, T. Roth (eds), Warszawa: Neriton, 9–22.

- Genyk M. (2009) Instytucjonalizacja procesu mizhnacjonalnogo prymyrennia u ditalnosti vyshchych zakonodavchych organiv Ukrainy i Polshchi. [Institutionalization of the process of interethnic reconciliation in the activities of the higher legislative bodies of Ukraine and Poland]. In: *Panorama of Political Science Studies: Scientific Bulletin of Rivne State Humanities University*. [Online] Rivne: RDGU, 3, 105–112. Available from: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pps/2009_3.pdf. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

- Gorska N., Trohymchuk S. (eds) (2002) *Polsko-niemieckie pomyrennia*. [Polish-German reconciliation and cooperation in the context of European integration]. Lviv: Franko National University, 96c. [Ukrainian]

- Nora P. (1989) Between memory and history: les lieux de memoire. *Representations. The regents of the university of California*. [Online] 7–24. Available from: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/89NoraLieuxIntroRepresentations.pdf> [Accessed 16.02.2018]

- Halbvaks M. (2005) Kolektyvna i istorychna pamiat. [Collective and historical memory]. *Emergency ration*. [Online] 2-3 (40–41). Available from: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

- Rikior P. (2004) Pamiat', istoriia, zabvieniye. [Memory, history, oblivion]. *The publishing house of humanitarian literature*. [Online] 728c. Available from: http://www.gumer.info/bogoslo_v_Buks/Philos/Rik/index.php [Accessed 16.02.2018] [Russian]

- Hatton P. (2003) *History as an Art*. [Online] S. Pб: Vladimir Dal', 424 c. Available from: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/hatt/index.php [Accessed 16.02.2018] [Russian]

- Miller A. (2008) Istoricheskaia politika i yejo osobenosti v Pol'she, Ukrainie i Rossii. [Historical politics and its features in Poland, Ukraine and Russia]. *Domestic notes*. [Online] 5 Available from: <http://courier-edu.ru/cour0902/6700.htm> [Accessed 16.02.2018] [Russian]

- Malikowski M., Wojakowski D. (2002) Polska polityka wobec Ukrainy i mniejszości ukraińskiej a stosunki etniczne na pograniczu polsko-ukraińskim. In: *Polskie pogranicza a polityka zagraniczna u progu XX wieku*. R.

- Stemplowski, A. Żelazo (eds). Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, S. 235–261.
19. Papież apeluje o Polsko-Ukraińskie pojednanie, (2001) [Online] Available from: <http://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artukul/s;papiez;apeluje;o;polsko-ukrainskie;pojednanie,250,0,48890.html> [Accessed 26.12.2018]
20. Fediv L. (2003) My – susidy, my – hrystyiany. [We are neighbors, we are Christians] *Vysoky zamok*, 7. 05. (83) [Online] Available from: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/presa-arhiv.htm>. [Accessed 26.12.2018] [Ukrainian]
21. Zvernennia Hromadskogo komitetu «Prymyrennia mizh narodamy», (2013) [Appeal from the Public Committee «Reconciliation between Nations»]. [Online] Available from: <http://1-12.org.ua/2013/07/11/2110> [Accessed 26.12.2018] [Ukrainian]
22. Lyst Ivana Pavla II naperedodni, (2009) [Letter from John Paul II on the eve of the 60th anniversary of the Volyn tragedy «Free your heart from the poison»]. In: *Volyn': dvi pamiaty*. Zbirka statei opublikovanyh «Gazeti wyborchii», pereklad. z pol. M. Voytsechivskiy. Kyiv-Warsaw: Spirit and literature, C. 117 – 119.
23. Pojednanie polsko-ukraińskie, (2005) *Padio Bamukanyu*. [Online] 19 chervnia. Available from: <http://storico.radiovaticana.org/pol/storico/2005-06/40349.html>. [Accessed 26.12.2018]
24. Polsko-ukraińskie pojednanie, (2005) *WP Wiadomości*. [Online] 18 czerwca Available from: <http://wiadomosci.wp.pl/kat,8311,title,Polsko-ukrainskie-pojednanie,wid,7428724,wiadomosc.html?icaid=1ca5d>. [Accessed 26.12.2018]
25. Lyst iyerarhiv Kyivsko-Galytskoyi mytropolii UGKC, (2009) [Letter from the Hierarchs of the Kyiv-Halych Metropolitanate of the UGKC «Before the Altar of Mercy»]. In: *Volyn': dvi pamiaty*. Zbirka statei opublikovanyh «Gazeti wyborchii», pereklad. z pol. M. Voytsechivskiy. Kyiv-Warsaw: Spirit and literature, C. 181 – 184. [Ukrainian]
26. Prymyrennia mizh narodamy mozhylywe. Poslannia katolytskyh iepyskopiv Ukrainy i Polshchi z nagody aktu wzajemnego proshchennia i poiednannia, (2005) [Reconciliation between nations is possible. Message from Catholic Bishops of Ukraine and Poland on the Occasion of the Act of Mutual Forgiveness and Reconciliation]. *New Dawn*, 25, C. 5. [Ukrainian]
27. Komuniuke prezydiyi Iepyskopatu Polshchi pisma Ievharystynogo kongresu polsko-ukrain'skogo lysta pro poiednannia «Vprovadzuite poiednannia v diyu», (2009) [Communiqué of the Presidium of the Bishopric of Poland after the Eucharistic Congress and Polish-Ukrainian Letter on Combining «Put the Combination into Action»]. In: *Volyn': dvi pamiaty*. Zbirka statey opublikovanyh «Gazeti wyborchii», pereklad. z pol. M. Voytsechivskiy. Kyiv-Warsaw: Spirit and literature, C.199 –206. [Ukrainian]
28. Kyshka P. (2010) Pomer velykyi rechnik ukain'skopol'skogo prymyrennia [Died a great spokesman for the Polish-Ukrainian reconciliation] *Bazyliane.pl*. [Online] 29 lipca Available from: http://www.beta.bazyliane.pl/?option=com_content&view=article&id=1018&catid=21&Itemid=2. [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]
29. Hrycak J. (2010) «Perezavantazhennia chy prodovzhennia-1». [Restart or continue-1]. *Zaxid.net*. [Online] 1 zhovtnia. Available from: <http://www.zaxid.net/blogentry/75844/>. [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]
30. Zvernennia Vseukrayinskoj rady tserkov i religijnyh organizatsii do viruyuchyh i vsih liudei dobroyi voli z pryvodu 60. richnytsi Volyn'skoyi tragediyi periodu Drugoyi svitovoyi viyny. (2003) [Address of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations to Believers and All Goodwill People on the occasion of the 60th Anniversary of the Volyn Tragedy of the Second World War]. *Military history* [Online] № 3–4. Available from: http://warhistory.ukrlife.org/3_4_03_2.htm. [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]
31. U Varshavi UGKC ta RKC Polshchi pidpysaly spilnu deklaratsiyu z nagodu 70. rokovyn Volyn'skoti tragedii, (2013) [UGKC and RKC of Poland sign joint declaration on 70th anniversary of Volyn tragedy in Warsaw] *Resurrection Radio*. [Online] 28 chervnia. Available from: <http://www.r.lviv.ua/news/u-varshavi-uhkts-ta-rkts-polschi-pidpysaly-spilnu-deklaratsiyu-z-nahody-70-h-rokovyn-volynskojitrahediji/> [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]
32. UPC KP pro Volyn'-1943: «proshchajemo iprosymo vybachennia» (2013) [UPC KP about Volyn-1943: «we forgive and ask forgiveness»] *The mirror of the week*. [Online] 28 bereznia. Available from: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/03/28/118161/> [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]
33. Zvernennia Ukrayin'skoyi Pravoslavnoyi tserkvy z pryvodu 70. richnytsi Volyn'skoyi tragediyi (2013) [Appeal of the Ukrainian Orthodox Church on the occasion of the 70th anniversary of the Volyn tragedy]. *Religious Information Service of Ukraine*. [Online] 11 bereznia. Available from: http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/uocmp_doc/52772/ [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]
34. Zvernennia Synodu Iepyskopiv Kyievo-Galytskogo Verhovnogo Arhyiepyskopstva Ukrayin'skoyi Greko-Katolytskoyi Tserkvy do virnyh ta vsih liudey dobroyi voli z pryvodu 70. rokovyn Volyn'skoyi tragedii (2013) [Appeal of the Synod of Bishops of the Kyiv-Halych Supreme Archdiocese of the Ukrainian Greek Catholic Church to the faithful and all goodwill on the occasion of the 70th anniversary of the Volyn tragedy]. *Religious Information Service of Ukraine*. [Online] 11 bereznia. Available from: http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/ugcc_doc/51561/ [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]
35. Deklaratsiia Vseukrayinskoj rady Tserkov i religijnyh organizataiy «Znannia mynulogo – shliak do maybutniogo», (2012) [Declaration of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations «Knowledge of the past - the way to the future»]. *Institute for Religious Freedom*. [Online] 12 zhovtnia. Available from: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1124&Itemid=78&lang=ru [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]
36. Panichida w intencji ofiar zbrodni wolyńskiej Waszawa (2013) *Katolicka Agencja Informacyjna*. [Online] 28 czerwca. Available from: http://ekai.pl/wydarzenia/temat_dnia/x68397/panichida-w-intencji-ofiar-zbrodni-wolyńskiej/?page=1 [Accessed 26.10.2019]
37. Berdychovska B. (2013) Ukraina-Polshcha. Duzhe vazhke dozrivannia [Ukraine-Poland. Very difficult ripening]. *The mirror of the week*. [Online] 17 lutogo. Available from: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/02/17/112492/> [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]

УДК 327

**СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ
ВІДНОСИН АРГЕНТИНИ ТА ЧИЛІ**
**CURRENT STATE AND PROSPECTS OF
ARGENTINE AND CHILE'S RELATIONS**

Тимейчук І. М.,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри міжнародних відносин,
Національний університет «Острозька академія»
(Острог, Україна),
e-mail: iryna.tymeychuk@oa.edu.ua

Мирутенко П. В.,
випускник, Національний університет
«Острозька академія» (Острог, Україна),
e-mail: pavlo.myrutenko@oa.edu.ua

Tymeichuk I. M.,
PhD in Literature, Associate Professor
Department of International Relations, National
University of Ostroh Academy (Ostroh, Ukraine),
e-mail: iryna.tymeychuk@oa.edu.ua

Myrutenko P. V.,
Graduate, National University of
Ostroh Academy (Ostroh, Ukraine),
e-mail: pavlo.myrutenko@oa.edu.ua

У статті проаналізовано особливості відносин і взаємодії Аргентини та Чилі на сучасному етапі в головних сферах діяльності країн. Розглянуто особливості торгово-економічних відносин, останні на час написання статті дипломатичні й політичні досягнення, а також аспекти діяльності в інших сферах. Стверджується, що зважаючи на нові тенденції у розглянутих країнах і в латиноамериканському регіоні в цілому, відносини між Аргентиною та Чилі вперше за довгий час можна назвати сприятливими з перспективою до подальшої співпраці.

Ключові слова: Аргентина, Чилі, Тихоокеанський Альянс, енергетика, латиноамериканська інтеграція, МЕРКОСУР.

This article analyses the peculiarities of relations and interaction between Argentina and Chile at the present stage in the main fields of activity of the countries. The specific features of recent trade and economic relations diplomatic and political achievements as well as aspects of activity in other spheres are analysed. It is argued that, given the new trends in both the examined countries and the Latin American region as a whole, relations between Argentina and Chile for the first time in a while can be called favourable with the prospect of further cooperation.

Keywords: Argentina, Chile, Pacific Alliance, Energy, Latin American Integration, MERCOSUR.

Актуальність. Латинська Америка до сьогодні є досить конфліктним регіоном з різними прикладами систем відносин та інтеграції. Аргентина і Чилі – одні з провідних держав Південної Америки з тривалою історією конфліктних відносин. Вивчення змін в їхній зовнішній політиці ключове в розумінні діяльності регіону, його політичного та економічного життя. Шляхом дослідження їхніх нових політичних курсів і сфер співпраці можна передбачити розвиток основних регіональних міжнародних об'єднань, а отже, в подальшому, й регіону в цілому. Дослідження тенденцій латиноамериканських держав може відкрити нові напрямки міжнародної діяльності України.

Стан наукової розробки. Дослідження зовнішньої політики Аргентини і Чилі здебільшого

представлені численними працями іспаномовних та англійськомовних науковців. Серед українських дослідників політику Аргентини у своїх наукових працях досліджують А. Бредіхін, М. Зелінська, Н. Гаврилова тощо. Політику Чилі розглядають зокрема Л. Неліна та Л. Сапсай. Втім, більшість з цих досліджень мають історичний характер або аналізують тривалий історичний проміжок часу. Українській науці бракує детального аналізу актуальних подій та сучасних змін у регіоні Південної Америки.

Аналіз джерельної бази. В основі джерельної бази дослідження лежать статті та статистика, яку надають держави і міжнародні організації регіону. Варто також відзначити численні англійськомовні публікації в періодичних виданнях та ЗМІ Латинської Америки зокрема Pacific Alliance Blog, Merco Press, PanAmPost, Santiago та Buenos Aires Time тощо.

Мета статті – дослідити особливості відносин Аргентини і Чилі на сучасному етапі за умови зміни внутрішньої влади та політичний курс регіону в цілому.

Виклад основного матеріалу. З часу здобуття незалежності Аргентиною та Чилі, відносини між цими країнами були яскравим прикладом «холодної війни» в мініатюрі. Хоча дві розвинуті економіки Південної Америки ніколи й не мали повномасштабного збройного конфлікту між собою, проте вони не цурались ані постійних територіальних претензій, ані навіть гонки озброєнь.

Теоретики часто розглядають конфліктні відносини між Аргентиною і Чилі як частину загальних тенденцій Латинської Америки. Так із геополітичної точки зору можна простежити чітке розмежування на різних рівнях країн з виходом до Тихого океану та країн на атлантичному узбережжі континенту. Таку тенденцію зокрема прослідковують в окремих головних інтеграційних об'єднаннях Заходу (Андське співтовариство та Тихоокеанський Альянс) і Сходу континенту (МЕРКОСУР), різній зовнішній політичній діяльності (Тихоокеанські країни мають м'якшу риторику щодо інвестицій з Північної Америки чи Азії, ніж Аргентина та Бразилія на Сході) тощо. Окрім приналежності до різних субрегіонів, положення обох країн на півдні континенту спричинило досі неврегульоване остаточно питання Антарктики. Втім останнім часом суперечки здавалось не тільки зникли, а й зі зміною політичної ситуації в Південній Америці з'явилися нові можливості для співпраці двох країн.

Хоча зменшення напруги можна прослідкувати ще від становлення демократії Аргентини і Чилі наприкінці ХХ століття, суттєві зрушення почалися лише протягом останніх років. Основною сферою діяльності обох країн досі залишаються торгівля відносини. За даними 2017 року експорт Аргентини до Чилі переважно складав харчову продукцію, зокрема зерно та зернову олію, м'ясо, сою, тваринний корм тощо і становить 2,77 млрд. доларів (4,7% загального експорту) [12]. Основою експорту Чилі до Аргентини також була харчова продукція (переважали фрукти, морепродукти і вино). Також Чилі експортує деталі до авто та природний газ. У 2017

році експорт до Аргентини становив 929 млн. доларів (1,3% загального експорту) [13].

Особливо важливе у відносинах двох країн – питання енергетики і торгівлі природним газом. До кінця 2000-х років Аргентина експортувала відносно дешевий газ до Чилі і стала головним партнером держави, адже внутрішній видобуток Чилі не давав можливості енергетично забезпечити країну, а з іншим значним експортером природного газу в регіоні – Болівією – торгові відносини були неможливі через територіальні претензії з боку останньої.

Штучне зменшення урядом Аргентини цін на газ та електроенергію призвело у 2006 році до відтоку інвестицій та компаній і водночас збільшило попит на газ у межах країни. У результаті вже за кілька років держава не лише втратила більшу частину видобутку енергоресурсів та відповідно їх експорту, а й почала залежати від імпорту з сусідніх країн, переважно Болівії та Чилі. Станом на початок 2018 року Аргентина імпортувала 20% своїх потреб у природному газу. З 2016 року споживання Аргентиною чилійського газу особливо зросло під час зимових місяців [14].

Протягом останніх років Аргентина розвивала видобуток енергоресурсів з родовища «Вака Муерта» (*Vaca Muerta*) у південно-західній частині країни на прикордонні з Чилі. Позитивних поглядів на видобуток енергоресурсів втім не розділяє Болівія адже окрім втрати частки експорту до Аргентини, відновлення постачання аргентинського газу, позбавить Болівію тиску на Чилі щодо виходу до Тихого океану.

У своїй заяві до іноземних інвесторів у лютому 2018 року, Даніель Редондо, секретар стратегічного енергетичного планування в Міністерстві енергетики та гірничої справи, зазначив, що мета уряду – до 2021 року забезпечити внутрішнє споживання майже повністю через видобуток газу з «Вака Муерта». У своїй промові 30 жовтня 2018 року президент Чилі Себастьян Пін'єра заявив, що вперше за 12 років Аргентина почала експортувати природний газ до Чилі. «Ми з ентузіазмом працюємо з президентом Маурісіо Макрі, щоб інтегрувати наше енергопостачання», – сказав Пін'єра у виступі. Попри це, постачання Чилійського газу до Аргентини не припинилось, про що Пін'єра згадав у своїй промові, стверджуючи, що дві країни мають дуже різні, але взаємодоповнюючі, енергетичні потреби, і що залежно від часу, року та обставин вони можуть або експортувати, або імпортувати паливо та електроенергію через їхній спільний кордон [7].

Пояснення одночасному експорту газу з Чилі до Аргентини та з Аргентини до Чилі лежить в розташуванні родовищ та інфраструктурі обох країн. Наразі Аргентина видобуває сланцевий газ з «Вака Муерта» та експортує його в південні регіони Чилі, які мають проблеми з енергопостачанням, тоді як Чилі транспортує газ з центру та з півночі країни безпосередньо до найбільш енергетично вимогливої провінції Буенос-Айрес, куди аргентинські поставки обмежуються потужністю трубопроводу «Вака Муерта - Буенос-Айрес» (*Vaca Muerta-Buenos Aires*). Така особливість енергопос-

тачання регіону робить взаємовигідними позитивні відносини та лібералізацію торгівлі між двома державами.

Очікуване зростання торгівлі газом спонукає обидва уряди взяти до уваги модернізацію спільної інфраструктури. У травні 2018 року міністр енергетики Чилі, Сюзана Хіменес, заявила, що її країна розгляне питання «оптимізації семи існуючих газопроводів», які перетинають Анди. Того ж таки 2018 року іспанська компанія «Газ Натурал Феноза» (*Gas Natural Fenosa*), також відома як *Naturgy*, оголосила, що відкриє тихоокеанський газопровід між «Вака Муерта» і Чилі, який відкрили у 2005 р. внаслідок енергетичної політики Аргентини з 2006 року, та інвестує 50 млн. доларів задля збільшення його потужності.

Спільний видобуток Аргентини і Чилі не обмежується лише енергоресурсами. Останні кілька років різко зростають ціни на літій – легкий метал, який використовують в енергозберігаючих батареях. Найбільше родовище цього металу, більш ніж половина дослідженого світового запасу, знаходиться на кордоні між Аргентиною, Чилі та Болівією [10]. Зростання попиту на ресурс призвів до різкого збільшення інвестицій у видобуток металу з боку таких країн як Австралія та Японія. До того ж Аргентина і Чилі ведуть переговори з корейською компанією POSCO про розбудову території [11].

Між Аргентиною і Чилі вже існує дещо схожий проект спільного видобутку із залученням іноземних інвесторів. Ще у 2009 році Канадська корпорація «Баррік Голд» *Barrick Gold* розпочала «Паскуа-Лама» (*Pascua-Lama*) – проект спільного видобутку золота та срібла між Чилі й Аргентиною на півдні пустелі Атакама. Попри значні інвестиції (на будівництво проекту спершу мало піти 3 млрд. доларів, втім за наступними підрахунками ціна зросла до 8.5 млрд. доларів) наразі розбудову «Паскуа-Лама» фактично припинили, оскільки проект зав'яз в юридичних питаннях, спричинених позовами щодо забруднення навколишнього середовища [5]. У 2009 році, незабаром після початку будівництва, регіональні органи охорони здоров'я та водопостачання перевірили місце видобутку та виявили «непередбачені наслідки» на льодовику *Естречо* та забір компанією води з несанкціонованих пунктів. Із чилійської сторони надійшов позов до суду, в результаті якого *Barrick Gold* виплатили штраф у розмірі 8 млрд. песо (близько 16 млн. доларів). Судову справу підтримало також корінне населення, що лише ускладнило ситуацію та призвело до застою в подальшій розробці проекту [4].

Починаючи з 2017, підписали низку угод щодо торгівлі та інвестицій між Аргентиною та Чилі. У жовтні 2017 року уклали двосторонні договори, покликані розширити правові механізми регулювання комерційних питань, пов'язаних з інвестиціями, державними закупівлями, телекомунікаціями та електронною комерцією [6]. 26 квітня 2018 року між президентом Чилі Себастьяном Пін'єрою та президентом Аргентини Маурісіо Макрі відбулася зустріч в Президентському палаці *Каса Росада*, де вони підписали низку угод, спрямованих на спри-

яння торгівлі, інвестиціям, інтеграції та співробітництву у сфері енергетики і у питаннях безпеки. Окрім інвестиційних і торговельних питань узгодили особливості імпорту, експорту й транспорту електрики та природного газу, а також співробітництва щодо боротьби з кіберзлочинністю [1]. Втім, фактично ці угоди були джентльменськими, адже вони мали імовірніше декларативний характер без жодних зобов'язань чи покарань за невиконання.

Такі угоди, покликані на лібералізацію інвестицій та торгівлі між Аргентиною та Чилі, відбувались паралельно і як наслідок зміни інтеграційних процесів в регіоні. Після приходу до влади Мауріціо Макрі в Аргентині, та «повороту праворуч» в Південній Америці в цілому, набрала силу критика МЕРКОСУР як регіональної економічної організації. У червні 2016 року Макрі оголосив про набуття Аргентиною статусу спостерігача Тихоокеанського Альянсу та відвідав засідання організації вже 1 липня того ж року [15]. «Аргентина має особливий інтерес у налагодженні більш тісних зв'язків з Тихоокеанським Альянсом і подала прохання стати країною-членом організації», – прокоментував ці події чилійський міністр закордонних справ Геральдо Муньйос [2]. Хоч Аргентина офіційно не оголошувала відхід від МЕРКОСУР, перехід аргентинської зовнішньої політики до співпраці з Чилі та Тихоокеанськими державами конфліктував з інтересами в МЕРКОСУР. Загострення відносин між Бразилією та Аргентиною стало очевидним напередодні інавгурації нового президента Бразилії Жаїра Болсонару, коли у відповідь на відсутність новообраного лідера на саміті G20, Мауріціо Макрі заздалегідь повідомив про свою відсутність на майбутній інавгурації в Ріо-де-Жанейро 1 січня 2019 року.

Водночас на межі 2018 та 2019 року договірну базу останніх років стосовно лібералізації торгівлі та інвестицій між Аргентиною та Чилі остаточно сформували у договорі про зону вільної торгівлі. У грудні 2018 року його затвердив конгрес Аргентини, а за місяць він пройшов таку ж процедуру в Чилі. Остаточно угода набрала сили за 3 місяці, після узгодження юридичних формальностей. Як повідомляє видання *El Diario Sur*, угода під назвою Протокол 61 включає нові правила електронної торгівлі та громадського споживання, а також включає положення про гендерні питання, екологічне та трудове законодавство і скасовує мобільний роумінг між двома країнами [3].

Паралельно до економічної інтеграції з'явилися відчутні досягнення у співпраці у сфері туризму. В червні 2018 року заступник міністра туризму Чилі, Моніка Залакет та міністр туризму Аргентини Густаво Сантос підписали угоду про спільне сприяння туризму Аргентини й Чилі в далеких напрямках, зокрема підтримку туризму з країнами Азії. Документ передбачає «діяльність в рамках громадської та приватної співпраці, з чіткою метою просування й зміцнення туристичних відносин між двома країнами». Крім того розглянули запровадження і розвиток спільної візової політики, що має забез-

печити вільне просування туристів третіх держав територіями обох країн за умови отримання візи лише в одній з них. Ще однією метою була зазначена розробка спільних інтегрованих туристичних систем з акцентом на туризм в Патагонії та Алтіплано [18].

Окрім того, у січні 2019 року Чилі, задля спрощення проходження круїзних лайнерів та розвитку туризму в регіоні, зменшила обмеження щодо використання пасажирськими суднами чилійських портів [9]. За два місяці після цього, 5 березня 2019 року оголосили, що представники Аргентини, Чилі та Уругваю спільно братимуть участь в міжнародній конференції *Seatrade Cruise Global 2019*, яка відбувалась протягом 8-11 квітня в Маямі в рамках спільної стратегії з розвитку круїзного туризму в регіоні [8].

Наприкінці 2019 року в Аргентині відбулись президентські вибори за результатом яких 26 грудня посаду перейняв Альберто Фернандес. Його передвборча компанія ґрунтувалася на закликах до економічних реформ і лишала зовнішню політику, розбудовою якої попередні роки займався Мауріціо Макрі, переважно поза дискусією. Найбільшим кроком, який дає можливість прогнозувати подальшу зовнішню політичну позицію Аргентини в Латинській Америці, стало прийняття 3 грудня нових економічних і політичних санкцій проти режиму Мадуро в Венесуелі в рамках Міжамериканського договору взаємної допомоги. Втім, нові санкції з боку Аргентини тривали лише тиждень, адже вже 10 грудня Альберто Фернандес провів зустріч з Хорхе Родрігесом – одним з 28 урядовців Венесуели, які підпадали під санкції угоди і яким заборонили в'їзд до Аргентини [16]. Ця подія здебільшого підтвердила передвборчі спекуляції щодо прихильності новообраного президента до режиму у Венесуелі, який йде всупереч не лише більшості країн регіону, а й світових лідерів зокрема США.

Співпраця між Чилі та Аргентиною також призупинилась у зв'язку з масовими протестами у Чилі від жовтня 2019 року, що призвело до оголошення надзвичайного стану на близько третині території країни включно зі столицею. Протест розпочали студенти у метро міста Сантьяго, і він переріс у подальшу відкриту конфронтацію з озброєними правоохоронцями. За короткий період часу гасла проти політики Себастьяна Піньєри та економічної нерівності у прибутках населення охопили всю країну. Цей громадський неспокій став найбільшим в Історії Чилі після часів Піночете та окрім очевидних збитків в економічному плані призвів до різкого падіння позиції Чилі на міжнародній арені. Так після виборів нового президента в Аргентині міністр закордонних справ Чилі Теодоро Рібера з заявою що коментар президента про 2,500 тисячі арештів на території Чилі – це втручання у «внутрішню політичну ситуацію» Чилі та «дивною заявою» зі сторони Альберто Фернандеса [17]. Ускладнення дипломатичних відносин між двома країнами внаслідок громадської нестабільності в Чилі виникали й в 2018 році, коли з затвердженням президента Себастьяном Піньєри очолити Посольство

мав його брат Пабло Пінєра. Втім таке рішення викликало шквал обурення в країні та зміну складу посольства після подальшої зустрічі лідерів двох країн та судового позову політичної опозиції Чилі.

Отже, можна зробити висновок, що, попри стабільний розвиток відносин між Аргентиною та Чилі протягом останніх років, ці країни досі мають багато розбіжностей. Значні зрушення, основним чином, в торгівельно-економічній сфері нівелюються постійними внутрішніми кризами як в політичному, так і економічному аспекті. Існує досить багато перспективних спільних проектів між двома країнами, більшість з яких сконцентрована на видобутку корисних копалин та енергетиці. Присутній також конструктивний політичний діалог, майбутні риси якого втім залежать від зовнішньополітичного курсу нової влади в Аргентині. Аргентина також підписала низку договорів щодо зменшення економічних, технологічних, культурних та інших бар'єрів з Чилі задля покращення співпраці між двома країнами. До такої політики можна підходити з кількох точок зору. З одного боку, Аргентина може намагатись стати сполучною ланкою між МЕРКОСУР та Тихоокеанським Альянсом, і Чилі зокрема. Втім політична напруга між Бразилією та Аргентиною від часу «повороту направо» дає зрозуміти, що МЕРКОСУР для Аргентини відходить на другий план поступаючись інтересам співпраці з країнами Тихоокеанського узбережжя. Перспективи розбудови відносин між Аргентиною та Чилі, спільні проекти з видобутку й транспортування енергоресурсів, покращення інфраструктури і політичного діалогу можуть докорінно змінити політичну мапу регіону. Обидві країни на початку нового десятиліття мають досить чіткий та міцний шлях до покращення співпраці за умов подолання внутрішніх проблем, що історично завжди були проблемним чинником регіону в цілому.

Список використаних джерел

1. Gob (Dot) Com, 2018. *Presidents Piñera and Macri promote a trade liberalization agreement and a joint development agenda*. [online] Available at: <<https://www.gob.cl/en/news/presidents-pinera-and-macri-promote-trade-liberalization-agreement-and-joint-development-agenda/>> [Accessed 15 May 2019].
2. International Center for Trade and Sustainable Development, 2016. *Argentina Welcomed as Pacific Alliance Observer*. [online] Bridges. Vol.20. Available at: <<https://www.ictsd.org/bridges-news/bridges/news/argentina-welcomed-as-pacific-alliance-observer/>> [Accessed 13 May 2019].
3. Jenner F., 2019. *Chile and Argentina finalise free trade agreement*. [online] Argentina Reports. Available at: <<https://argentinareports.com/chile-and-argentina-finalise-free-trade-agreement/2293/>> [Accessed 13 April 2019].
4. Li F., 2016. *The Defeat of Pascua Lama*. [online] Nacla. Available at: <<https://nacla.org/news/2016/03/09/defeat-pascua-lama>> [Accessed 24 April 2019].
5. Market Watch, 2019. *Chilean Supreme Court Overturns Environmental Court Ruling in Pascua-Lama Closure Review Process*. [online] Available at: <<https://www.marketwatch.com/press-release/chilean-supreme-court-overturns-environmental-court-ruling-in-pascua-lama-closure-review-process-2019-03-18-81843554>> [Accessed 28 April 2019].
6. Martin K., 2017. *Chile and Argentina Finalize Bilateral Agreement to Boost Commerce*. [online] PanAmPost. Available at: <<https://panampost.com/karina-martin/2017/09/28/chile-and-argentina-finalize-bilateral-agreement-to-boost-commerce/>> [Accessed 20 June 2019].
7. MercoPress, 2018. *Argentina resumes natural gas export to Chile after twelve years*. [online] Available at: <<https://en.mercopress.com/2018/10/31/argentina-resumes-natural-gas-export-to-chile-after-twelve-years>> [Accessed 13 January 2020].
8. MercoPress, 2019. *Argentina, Chile and Uruguay plan joint presentation at Seatrade Cruise Global*. [online] Available at: <<https://en.mercopress.com/2019/03/05/argentina-chile-and-uruguay-plan-joint-presentation-at-seatrade-cruise-global-2019>> [Accessed 10 May 2019].
9. MercoPress, 2019. *Cruise vessels allowed to operate along the Chilean coast smaller ports*. [online] Available at: <<https://en.mercopress.com/2019/01/16/cruise-vessels-allowed-to-operate-along-the-chilean-coast-smaller-ports>> [Accessed 11 May 2019].
10. Mining (Dot) Com, 2018. *Investors can't get enough of South America's 'lithium triangle'*. [online] Available at: <<http://www.mining.com/web/investors-cant-get-enough-of-south-americas-lithium-triangle/>> [Accessed 15 December 2019].
11. O'Brien R., 2016. *How South America's lithium triangle is gearing up to feed our battery addiction*. [online] The Guardian. Available at: <<https://www.theguardian.com/technology/2016/mar/23/battery-lithium-south-america-chile-argentina-bolivia>> [Accessed 19 April 2019].
12. OEC, 2017. *Products that Argentina exports to Chile*. [online] Available at: <https://atlas.media.mit.edu/en/visualize/tree_map/hs92/export/arg/chl/show/2017/> [Accessed 23 April 2019].
13. OEC, 2017. *Products that Chile exports to Argentina*. [online] Available at: <https://atlas.media.mit.edu/en/visualize/tree_map/hs92/import/arg/chl/show/2017/> [Accessed 03 June 2019].
14. Oxford Business Group, 2018. *Argentina and Chile expand gas trade and evaluate infrastructure*. [online] Available at: <<https://oxfordbusinessgroup.com/analysis/cross-border-cooperation-argentina-and-chile-expand-gas-trade-while-working-together-address>> [Accessed 06 January 2020].
15. Palacio A., 2016. *The Pacific Alliance Welcomes Argentina as a New Observer State*. [online] Available at: <<https://pacificallianceblog.com/pacific-alliance-welcomes-argentina-new-member-state/>> [Accessed 19 March 2019].
16. PanAmPost, 2019. *Argentina's New President Lifts Sanctions Against Maduro*. [online] Available at: <<https://panampost.com/sabrina-martin/2019/12/12/argentinas-sanctions-maduro/>> [Accessed 27 March 2019].
17. The Buenos Aires Times, 2018. *Chile tells Argentina not to comment on 'internal policy situations'*. [online] Available at: <<https://www.batimes.com.ar/news/latin-america/chile-tells-argentina-not-to-comment-on-internal-policy-situations.phtml>> [Accessed 29 December 2019].
18. The Santiago Times, 2018. *Chile and Argentina agree to jointly promote tourism in Asian countries*. [online] Available at: <<https://santiagotimes.cl/2018/06/10/chile-and-argentina-agree-to-jointly-promote-tourism-in-asian-countries/>> [Accessed 05 January 2020].

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:
МЕЛЬНИК МАРЕК. ПРЕКУМЕНІЗМ
І КОНФЕСІОНАЛІЗМ ОБ'ЄДНАВЧИХ
УСТРЕМЛІНЬ ПРАВОСЛАВНИХ В
ПЕРШІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (1590-1596).
КРАКІВ: ВИДАВНИЦТВО КОЛЕГІУМ
КОЛУМБІУМ, ВИДАВНИЦТВО КАФЕДРИ
АКСІОЛОГІЧНИХ ОСНОВ НАВЧАННЯ
УНІВЕРСИТЕТУ ВАРМІНСЬКО-
МАЗУРСЬКОГО, 2018. 536 С.**

**REVIEW OF THE MONOGRAPH:
MELNYK MAREK. PREECUMENISM AND
CONFESSIONALISM OF THE UNIFYING
ASPIRATIONS OF THE ORTHODOXES IN
THE FIRST COMMONWEALTH (1590-1596).
KRAKOW: PUBLISHING HOUSE COLLEGIUM
COLUMBIUM, PUBLISHING HOUSE OF
THE DEPARTMENT OF AXIOLOGICAL
FOUNDATIONS OF TEACHING OF THE
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY,
2018. 536 P.**

Кривошея І. І.,
кандидат історичних наук, професор
кафедри всесвітньої історії та методик навчання,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини (Україна, Умань),
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

Krivosheya I. I.,
*Candidate of Historical Sciences, Professor of the
Department of World History and Teaching Methods,
Pavlo Tychyna State Pedagogical University of Uman
(Ukraine, Uman), e-mail: igorkryvosheia@gmail.com*

Історія релігійного життя Речі Посполитої XVI – XVII ст. постійно знаходиться у фокусі зацікавленості науковців. Найбільшу активність, і це зрозуміло, проявляють сучасні дослідники з України, Польщі, Білорусі та Литви, тобто держав, території яких входили до складу Речі Посполитої Обох Народів. Попри таке досить усталене сприйняття унійної держави Польської Корони та Великого Князівства Литовського, в сучасній історіографії все частіше говорять про Річ Посполиту Трьох народів. Ця характеристика яскраво підтверджується строкатістю культурного та релігійного життя. Православна церква відіграла важливу роль у конфесійному житті цієї потужної держави. Її роль вимагає переосмислення, особливо в період укладення унії в Бресті (1596 р.).

У 2018 р. в «Бібліотеці Традиції», було видано монографію Марек Мельника, професора Вармінсько-Мазурського університету в Ольштині, яка

безсумнівно займе належне місце в сучасній історіографії конфесійної історії кінця XVI ст. Пропонуємо короткий огляд цього цікавого наукового дослідження.

Монографію відкриває розлогий Вступ (s. 3-36), який включає постановку проблеми, аналіз стану дослідження, огляд джерельної бази, використаної для написання, методи наукового пошуку та структуру праці.

Власне монографія складається зі вступу, восьми розділів, поділених на підрозділи, закінчення, додатків, списку скорочень, бібліографії, *summa*гу, переліку прізвищ та імен, а також списку видань Collegium Columbianum, починаючи з 2000 р.

У першому розділі (s. 37-69) автор аналізує становище православної церкви в другій половині XVI ст. Зокрема, висвітлено питання структури організації православної церкви на руських землях, проаналізовано склад православного духовенства та роль світських осіб у діяльності та системі православ'я, показано участь православних ієрархів в інтелектуальному житті. Особливу вагу дослідник приділив правовому статусу православної церкви в другій половині XVI ст.

Другий розділ присвячено питанням співіснування православ'я з іншими напрямками християнства (s. 71-118), передусім католицизмом і протестантизмом: конфронтація та діалог між православними і католиками, полемічна література, несприйняття календарної реформи, стан і розвиток освіти й місце в цьому процесі різних конфесій. Окрім того, науковець підкреслює ситуативну політичну співпрацю православних та протестантів.

Католицько-православний діалог початку 90-х років, з ініційований православними єпископами, історик аналізує у третьому розділі (s. 119-143): діалог Гедеона Балабана з Димитрієм Суліковським, позиція православного єпископату, сформульовано у декларації (Белз, червень 1590 р.) та відповідь на неї короля Сигізмунда III (1592 р.).

Позицію князя Костянтина Острозького та його концепцію єднання християнських церков висвітлено у четвертому розділі (s. 144-162), що яскраво ілюструє дуалізм переконань впливової частини руської (української еліти): ми не проти унії, але вона має бути на засадах не католицької, а православної віри.

П'ятий розділ (s. 163-190) віддзеркалює насиченість подій які передували укладенню унії. Професор Марек Мельник аналізує діяльність проунійного православного єпископату у 1594-1595 рр., з'їзди та їх ухвали в Сокалю, Торчині та Львові, листи, декларації, ретрації.

У шостому розділі (s. 191-275) висвітлено детальний перебіг православного синоду 1595 р. у Бресті, яким чином було ухвалено остаточний проєкт унії, як на нього реагували єпископи, які підтримували з'єднання церков, а також кроки православних ієрархів проти прихильників унії.

Розділ сьомий (s. 277-328) присвячено рецепції та інтерпретації документів православного єпископату католицьким Римом, показано, яку позицію займав Папський престол в цій ситуації (конституція і декларація), який спосіб було запропоновано для розв'язання проблеми юліанського календаря.

Восьмий розділ (s. 329-361) включає у собі перебіг синоду у Бресті, аналіз діалогу між дома таборами (фактично синодами), висвітлює процес ратифікації унії та підтримку її з боку офіційної влади Речі Посполитої. Автор наголошує, що король був переконаний в зникненні православної церкви, а тому підтримував ліквідацію церковної православної ієрархії.

Аргументовані, ґрунтовні та логічні підсумки та висновки автор представив на розсуд наукової спільноти в Заключенні (s. 363-372).

Також у додатках вміщено 22 важливих документи (королівські та митрополичі, єпископські та братські листи, протест та обіцянка тощо), які доповнюють аналітичний текст монографії.

На завершення зазначимо, що структура та зміст книги дозволили автору повністю розкрити свій задум. Висловимо міркування, що монографія польського дослідника Марека Мельника справляє позитивне враження ґрунтовної й серйозної праці, яка дає імпульс для подальших досліджень. Книжка зацікавить усіх, хто прагне долучитися до складних питань конфесійної історії Речі Посполитої кінця XVI ст.

**РЕЦЕНЗІЯ НА ВИДАННЯ:
SOUFFLET G. MAQUISARDS RUSSES EN
BOURGOGNE. HISTOIRE DU DÉTACHEMENT
LÉNINGRAD 1943–1944. PARIS: ÉDITIONS
DE L'ARMANÇON, 2016. 191 P.**

**REVUE DE L'ÉDITION:
SOUFFLET G. MAQUISARDS RUSSES EN
BOURGOGNE. HISTOIRE DU DÉTACHEMENT
LÉNINGRAD 1943–1944. PARIS: ÉDITIONS DE
L'ARMANÇON, 2016. 191 P.**

Філінюк А. Г.,

доктор історичних наук, професор, завідувач
кафедри історії України, Кам'янець-Подільський
національний університет імені Івана Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна),
e-mail: aflinyuk@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2659-114X>

Клімчук Ю. А.,

аспірант кафедри історії України, Кам'янець-
Подільський національний університет імені
Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна),
e-mail: dm2006fan@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7078-7035>

Filinyuk A. G.,

*Doctor of Historical Sciences, Professor, Head
of Department of Ukraine's History, Ivan Ogienko
Kamianets-Podilskyi National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine),
e-mail: aflinyuk@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2659-114X>*

Klimchuk Y. A.,

*postgraduate student of Department of Ukraine's
History, Ivan Ogienko Kamianets-Podilskyi National
University (Kamianets-Podilskyi, Ukraine),
e-mail: dm2006fan@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7078-7035>*

(рецензія друкується мовою оригіналу)

À l'étape contemporaine, l'instruction de la question de la participation au Mouvement de la Résistance des pays d'Europe de l'Ouest et la manière de la repenser, de la façon adéquate, de l'apport des Ukrainiens, devient de plus en plus d'actualité et d'acuité au regard de la nécessité de conjuguer les efforts du peuple ukrainien, de la communauté européenne et internationale contre l'agression russe au sud et au sud-est ukrainien. Il est donc légitime que l'apparition et l'étude de la nouvelle littérature historique étrangère, consacrée à cette problématique, élargit de façon conséquente la palette de possibilités pour la bonne compréhension, plus intégrale et harmonieuse, des aspects variés de lutte de nos compatriotes contre les occupants hitlériens dans les rangs des vengeurs européens. Ces derniers ne se sont pas mis sur les genoux devant l'ennemi mais, tenant les armes en main, ont offert la résistance active à l'occupation misanthropique durant les années de la Seconde Guerre mondiale. Les œuvres des chercheurs européens contemporains, basées sur les éléments d'archives qui n'avaient pas été mis, avant, en circulation scientifique s'attachent de l'import-

tance particulière. La place de choix revient à l'œuvre du chercheur français Gérard Soufflet « Maquisards Russes en Bourgogne. Histoire du détachement Leningrad 1943/1944 » qui a vu le jour ce printemps à Paris. Comme l'auteur précise dans sa recherche, il entend par mot « Russe » tous les ressortissants de l'Union Soviétique car durant la période de la Seconde Guerre mondiale on les appelait de cette manière et indiquait dans les documents de reporting du Mouvement de la Résistance européen.

Avant toute autre chose, ce livre a de la valeur pour nous parce que la participation au Mouvement de la Résistance français des ressortissants de l'URSS, en particulier, des Ukrainiens, encore aujourd'hui, n'a jamais fait l'objet de l'étude systématique et intégrale. L'œuvre de G. Soufflet qui est expert dans le domaine du Mouvement de la Résistance polonaise sur le territoire du bassin montagneux de Blanzay – Montceau constitue le travail remarquable et minutieux, bâti sur une base historiographique étendue qui puise de riches sources, où est suivi le destin de l'équipe des combattants « Russes » de la Résistance au sein du détachement « Leningrad » entre la Saône et la Loire, la Nièvre et la Côte d'Or de 1943 à 1944.

L'auteur a spécifié le fondement méthodologique sur le sol des approches scientifiques novatrices, développées par l'École historique française. Cela lui a donné la possibilité de suivre le destin des Polonais et des anciens prisonniers de guerre soviétiques dès le moment de leur introduction sur le sol français et de mener jusqu'à la période de leur rapatriement. Notamment, d'analyser les relations entre les vengeurs polonais et russes qui n'étaient pas toujours étroites.

La base des sources et celle historiographique de l'œuvre fait l'impression exceptionnellement positive, et, une fois de plus, donne la possibilité de s'assurer de l'existence de la base des sources extrêmement riches dans les archives français et polonaises. Ce sont les nombreux documents archivés du Bureau du Mouvement de la Résistance et de la gendarmerie de la section historique (SHD) à Vincennes, les archives officiels en Sainte-Loire, à Nièvre et en Côte d'Or, de la direction des archives des victimes des conflits armés contemporains (BAVCC) à Caen, à l'Institut de la Mémoire nationale à Varsovie qui attirent l'attention particulière. Leur étude permet de plonger dans la vie de tous les jours de l'équipe mobile « Leningrad » qui conjugait des formes de combat, de résistance, de sabotage variées, et de suivre son chemin et de se faire l'image intégrale de leurs commandants. En outre, pour l'écriture de son étude l'auteur a profité des sources de mémoire, des articles, des témoignages écrits et verbaux des combattants et des commandants, des dossiers personnels des participants au Mouvement de la Résistance, des œuvres des chercheurs nationaux et étrangers.

L'avant-propos du Professeur émérite d'histoire contemporaine à l'Université de Bourgogne, Président du Comité d'éthique de l'Association pour une histoire scientifique et critique de l'occupation (HSCO) de France, M. Jean-Marc Berlière « En quête de vérité... » qui introduit l'œuvre, l'attention est accentuée sur l'essence du projet de recherche de Gérard Souf-

flet qui cherche « ... à s'approcher au plus près d'une réalité oubliée, transformée, mythifiée, obscurcie par l'oubli, la mémoire et ses métamorphoses, ses lacunes, les conflits ou crispations mémorielles de l'histoire du Mouvement de Résistance en France. Ses seuls guides dans cette quête : l'éthique du chercheur et la méthode historique qui impose de soumettre à la critique systématique tout document, tout témoignage, toute affirmation et de croiser en permanence les sources, toutes les sources afin de vérifier chaque indice, chaque information » (p. 7).

Aussi, Jean-Marc Berlière souligne « l'apport majeur de ce travail de Gérard Soufflet, par ces recherches contribue à briser ou écorner un certain nombre d'idées fausses qui ont passablement contaminé et obscurci la mémoire de ces années : l'armement des FTP, les rapports entre les groupes de langue, les dérives vers un « gangstérisme » qui inquiétera jusque dans leurs propres rangs et expliquent quelques exécutions longtemps incompréhensibles, les liens parfois cordiaux entre différentes obédiences de la Résistance, mais aussi les méprises tragiques qui ont parfois opposé maquisards de groupes différents » (p. 8). En faisant le point, Jean-Marc Berlière note que le traitement d'un grand nombre d'éléments des archives de France et de plusieurs autres États « ... nous promettent une histoire enfin débarrassée de ces charges affectives et idéologiques. Soixante-dix ans après, il est grand temps de regarder les choses, les événements, les hommes, les comportements... sans idées reçues et sans manichéisme » (p. 9).

Dans l'introduction, Gérard Soufflet dit que « ce livre retrace l'histoire d'un maquis soviétique durant ses circulations dans les départements de Saône-et-Loire, de la Nièvre, et, puis, de la Côte d'Or, entre octobre 1943 et septembre 1944. Les documents historiques régionaux, souvent, ne citent pas les « les naufragés de la guerre ». « Pourtant, dans les espaces où ils ont circulé, de vieux habitants livrent parfois quelques anecdotes sur la présence de maquisards russes », en particulier, « dans la commune d'Étang-sur-Arroux, le pont qui enjambe la rivière porte sur son parapet nord une plaque frappée d'une croix de Lorraine et so brement gravée de ces mots : « le 10 août 1944, sont tombés ici quatre héros de la Résistance achevés sauvagement par les Allemands ». « Le 8 mai 2015 seulement, l'identité de trois de ces hommes a été ajoutée, révélant à tous qu'il s'agissait de Soviétiques, anciens soldats de l'Armée Rouge, que les hasards de la guerre avaient amenés dans ce petit bourg de Saône-et-Loire. À quelques kilomètres de là, à Poil (Nièvre), beaucoup savaient qu'un Russe était enterré secrètement sous la pelouse du cimetière communal. Là, aussi, il fallut attendre 2015 pour que ce combattant reçoive une tombe portant son nom ».

L'auteur du livre retrace les faits, phénomènes qui concernent les Soviétiques qui se sont retrouvés sur le sol français pour les raisons différentes. Ainsi, les éléments d'archives de la gendarmerie de la période d'occupation nous « relatent des actions illégales » des étrangers en France, des actes, « inexplicables par la mémoire locale, qui n'avaient pas de lien rationnel avec les hauts faits dans les rangs du maquis français.

Aussi, l'auteur justifie les liens des communistes polonais qui travaillaient dans les mines du bassin de Blanzay avec les maquisards soviétiques (p. 11). Dans ce récit, les éléments d'archives, les sondages dans les villages sont comparés avec nombreuses sources, recueillies en France et en Pologne, l'histoire cohérente des Polonais et des représentants de l'URSS et de leurs actes durant toute leur période de séjour en Bourgogne⁷ est proposée.

Gérard Soufflet insiste sur la nécessité de lancer des recherches ultérieures du problème, tant avec les chercheurs nationaux qu'étrangers, comme « ... le phénomène du Mouvement de la Résistance soviétique sur le sol français est peu étudié : pour cause de manque d'intérêt de ceux qui représentait le Mouvement de la Résistance. Ou bien, par manque de volonté de discuter de l'époque franco-soviétique de ladite période, la pénurie des documents, par manque de volonté du côté des témoins oculaires de se rappeler ces événements, parce que grand nombre de personnes après la guerre ont traversé le système de camps en France et, puis, en Union Soviétique. Pendant de longues années la guerre froide a encore davantage distancé les alliés ... la propagande soviétique rappelait de temps en temps le séjour des Soviétiques en France pendant la période de son occupation » (p. 12).

Dans le Chapitre 1 « Genèse du maquis » l'auteur explique, d'où ont apparu les maquisards polonais et soviétiques sur le territoire français occupé : le 22 juin 1941, l'armée de la Wehrmacht a fait irruption en territoire de l'URSS et fait prisonniers les milliers d'hommes et les a envoyés en France, principalement, dans les zones montagneuses du Nord et de la Lorraine, où se faisait ressentir le déficit de la main d'œuvre à combler dans les entreprises industrielles importantes. « Ils allaient être des milliers à se retrouver rassemblés dans des camps de travail, aux conditions souvent, localisés à proximité des bassins houillers du Nord et du Pas-de-Calais, des mines de fer de Lorraine ou bien de certains grands chantiers du Mur de l'Atlantique. S'appuyant sur les archives d'Etat de la Fédération de Russie », la chercheuse russe « Rita Ouritskaïa avance le chiffre de 135 456 prisonniers ainsi envoyés en France ». Dans ces camps, se constituaient les groupes de Résistance. Par exemple, dans le camp de Beaumont a été créé le « Groupe des Patriotes Soviétiques », dirigé par le héros national de France Vasil Porik, originaire de la Podolie ukrainienne. C'est ce groupe qui organisait les évasions des camps et intégrait les évadés aux détachements de maquisards (p. 15–16).

Puis, l'auteur retrace la création du Parti Communiste Français (PCF) comme succursale du Parti Communiste de l'URSS. Le PCF implique dans ses rangs des émigrés provenant de différentes communautés étrangères et des « groupes de langue » et donne la consigne d'aider les évadés des camps et d'en organiser les unités de combattants. Importante était l'émigration russe en France, surtout, après la Révolution d'Octobre en Russie qui après l'intervention hitlérienne en URSS fait preuve de son dynamisme et accepte de coopérer avec les communistes. Ensuite, l'auteur du livre précise qu'« en décembre 1943, un

organe spécifique allait être créé, le Comité central des prisonniers de guerre soviétiques en France (CCPGS) qui allait poursuivre cette mission » d'aide aux prisonniers de guerre et qui fut « en liaison directe étroite avec la direction communiste clandestine. En outre, en territoire du « bassin minier montcellien » agissait l'Organisation communiste polonaise. Depuis octobre 1943, au nord de Chalon-sur-Saône était active la clandestinité soviéto-polonaise qui maintenait des contacts permanents avec les dirigeants du FTP-MOI (responsables des francs-tireurs et des partisans de la Main d'œuvre immigrée) à Paris (p. 16–18).

Le Chapitre II « L'Hiver 1943-1944 » est consacré à la révélation des liens entre les maquisards et les dirigeants du FTP-MOI à Paris. En particulier, il est noté que les Russes n'avaient pas honte de se livrer aux actes de banditisme ce qui suscitait le mécontentement parmi les (p. 41). Les affirmations documentaires des archives locales de la gendarmerie « 1. Dans la soirée du 19 novembre, vers 20h, huit individus armés de mousquetons, mitraillettes et pistolets, se sont présentés au domicile » ... « des cultivateurs ... Ils ont demandé de leur donner à manger... Après s'être restaurés... sont repartis »... 2. Le 20 novembre 1943, entre 2h et 2h30, une attaque à main armée a eu lieu... En l'absence... des propriétaires de la maison... les criminels... se sont emparés d'une somme d'argent... Un témoin « a aperçu un groupe de sept à huit personnes, causant avec animation... qui... s'exprimaient dans une langue étrangère » (p. 42–43). En faisant le recoupement des faits différents, G. Soufflet argumente la conclusion que c'était le groupe polono-russe qui s'activait dans cette région et exerçait l'activité criminelle.

Le chapitre suivant « Entre Soviétiques, le détachement Léninegrad » est consacré aux événements qui précédaient la création du détachement « Léninegrad ». En particulier, en « Province : Normandie, Nièvre, Côte d'Or et Saône-et-Loire » ... s'activaient « les groupes FTP... composés de combattants soviétiques (des prisonniers évadés) qui avaient une expérience et un courage peu commun ». En janvier 1944, fut organisé le détachement « Léninegrad » avec l'officier soviétique Alexandre Tcherkasov à sa tête qui s'était évadé du camp de Beaumont en automne 1942. Ensuite, avec l'originaire de la région de Vinnitsa Mark Slobodinsky et Gaston Laroche il a créé le groupes de « patriotes soviétiques ». « Or en 1974, la revue en langue française *Etudes Soviétiques*, avait déjà publié un long article « Sur les traces des partisans français »⁶¹, qui mentionnait ce détachement Léninegrad, présent en Bourgogne et commandé par Alexandre Tcherkasov dit « Victor ». Les Polonais « Franciszek Orłowski et Théodore Plonka servaient de guides » dans ce détachement. Dans ses mémoires F. Orłowski écrivait sur les contacts avec le Mouvement de la Résistance polonoise à Paris en décembre 1943 – début février 1944 pour aider les camarades Russes qui s'évadaient des camps de travail allemands et qui ne parlaient pas français (p. 59–69).

Dans le chapitre « Morvan, réunification avec les Polonais » Gérard Soufflet avance la thèse que le Comité des prisonniers de guerre soviétiques dirigé par

Gaston Laroche « joue désormais le rôle d'un centre politique et militaire pour la conduite du combat des patriotes soviétiques en France » contre le nazisme et qu'avant toute autre chose il coordonnait l'activité « dans les groupements différents qu'il contrôlait dans le nord et l'est de la France ainsi qu'en Bourgogne ». En ce territoire s'activait aussi le bataillon polonoise Mickiewicz. Du 27 juin au 16 juillet 1944, étaient menées les actions conjointes des groupements polono-russes, divisés à la suite des attaques allemandes bien cohérentes (p. 77–81). Aussi, il est noté qu'au sein du détachement « Léninegrad » il y avait les combattants ukrainiens.

Le chapitre V « Colonne de choc du régiment Valmy » est consacré aux événements qui ont eu lieu en juillet-août 1944, quand les Polonais abandonnèrent le détachement « Léninegrad » pour créer des unités de combat qui ont servi de noyau pour la future armée qui libérait la Pologne des occupants. Les restes des groupements des maquis soviétiques ont adhéré au détachement « Maxim-Gorki ». Les Polonais combattaient encore quelques mois côte à côte des Soviétiques contre l'ennemi en qualité des forces de choc du maquis FTPF Valmy. Gérard Soufflet puisant de nombreuses sources retrace en détail les opérations différentes menées par les groupements polono-russes de la Résistance en Bourgogne.

Pour les chercheurs ukrainiens le plus important est le chapitre final « Libération de la Côte-d'Or », où il s'agit du détachement « Maxim-Gorki » de l'habitant la ville de Tcherkassy, Ivan Skripaï qui s'activait dans la région D (Bourgogne – Franche-Comté). Dans le détachement, le « colonel Nicolas », comme appelaient les maquisards notre compatriote valeureux, « ...il y avait 42 Russes, 90 Espagnols, 5 ou 6 Polonais, Italiens et quelques Français » (p. 127). La liaison avec l'état-major central du FFI à Paris assurait Rose « Anna » Garnier, « un officier français d'origine russe, Serge Tchoubar, né de Kharkov, était « affecté comme interprète » qui accomplissait les missions importantes du « colonel Nicolas ». À titre d'exemple, c'est lui qui avait reconduit les restes du détachement « Léninegrad » au détachement « Maxim-Gorki ». Gérard Soufflet découvre les rapports compliqués au sein des clandestins russo-polonoise, note que les Polonais étaient peureux et les Russes – incontrôlables, que les Russes voulaient rentrer à la Patrie, et les Polonais ont orienté leurs forces pour la restauration de l'indépendance de la Pologne (p. 131). Le chapitre montre la vie de camp du détachement « Maxim-Gorki » : « ... Le camp se trouvait dans une forêt, entouré d'arbres, de ravins et de feuilles mouillées. ... Au-dessus des tentes d'état-major, drapeaux russes et français flottaient sous un vent léger. Le soir, les partisans se réunissaient et chantaient en chœur des chansons russes ». Le 17 septembre 1944, le groupement international t « Maxim-Gorki » a pris part au défilé du maquis à Chatillon-sur-Seine (p. 133).

Le chapitre VII est sous forme d'épilogue où il s'agit du destin des anciens combattants du Mouvement de la Résistance. On met en relief que « les combattants polonoise dans le pays on accueillait en héros et leur donnait l'hommage, par contre, les Russes après

le rapatriement étaient accusés de trahison et victimes des répressions » (p. 140). Il est souligné que le destin des Russes était varié : certains s'évadaient des camps et adhéraient les maquisards, d'autres pour éviter la mort dans des camps, adhéraient à l'armée allemande. Parmi ces derniers il y avait des Russes, Ukrainiens, Biélorusses, Arméniens, Géorgiens, Tadjiks et d'autres. Principalement, les combattants du général Vlassov qui rejoignirent le côté allemand et devinrent partie annexe des troupes nazis. L'auteur met en relief que, selon les données récentes, ils comptaient environ 120 000. Avec le temps, ils tuaient leurs officiers et ralliait au maquis... La partie soviétique exigeait de faire retourner en URSS tous les Soviétiques sans exception pour la reconstruction du propre État, et ceci était déclaré dans l'Accord entre les alliés à la Conférence de Yalta (p. 141–142). Le chiffre de personnes rapatriées de France avant le 1er octobre 1945 fut aussi précisé : 101 000 personnes. Ils ont tous traversé les camps spéciaux pour la vérification de leur fidélité au pouvoir soviétique. Et, ensuite, d'autres données sont citées : il existait plus de 150 camps de ce genre, sur 160 000 prisonniers de guerre qui sont retournés de l'Europe libérée, 18% seulement ont pu retourner chez eux après le « contrôle positif », 43% ont été renvoyés à l'armée pour faire des travaux de rénovation. Le reste de 39% ont eu le poignon de traîtres et condamnés pour 10 à 25 ans de travaux forcés.

Après leur rapatriement en Union Soviétique, tous les partisans du Mouvement de la Résistance français de même que les soldats et officiers de l'Armée Rouge qui se sont fait prisonniers traversèrent les camps de filtration. Dans la procédure humiliante, chacun d'eux s'est vu confisqué sa carte de volontaire, ses photos, pièces justifiant le grade militaire et décorations, attribuées pour la lutte antifasciste. Après la libération des camps de filtration, leur passé était entièrement effacé de la mémoire historique, comme s'ils n'ont jamais allé au front, ni adhéré aux rangs des participants au Mouvement de la Résistance de France et d'autres États. Le 5 août 1991 seulement, les anciens participants au Mouvement de la Résistance de France ont eu le statut des participants à la Seconde guerre mondiale (p. 142–144).

Pour nous, l'intérêt particulier est suscité par les annexes aux informations biographiques riches sur les Ukrainiens, participants au Mouvement de la Résistance de France. En particulier, il s'y agit d'Ivan Skripaï de la ville de Tcherkassy et de Serge Tchoubar de la ville de Kharkov. Le récit sur le « colonel Nicols », alias, Ivan Skripaï est bâti sur les mémoires de sa nièce, Nina Borisova et des épisodes du livre de G. Gazdanov « Je me suis consacré au combat... » qui témoignent d'une tragédie humaine profonde, vécue par le combattant inébranlable. Après la « vérification par l'État », en 1947, Ivan Skripaï habitait à Lviv. Mais, déjà, en mars 1950, il a été accusé de trahison de la Patrie, des liaisons avec le service de renseignements étranger et de nombreux autres « péchés » et arrêté, et plus tard, condamné à 10 ans de privation de liberté avec la peine à purger dans des camps de travail correctif. Et, en 1956 seulement, le corps de délit faisant défaut, le patriote fut réhabilité (p. 155–157).

Nous autres, on ne connaissait pas, non plus, la biographie de Serguïi (Serge) Tchoubar : « ...le chef d'état-major du maquis du détachement « Maxim-Gorki » est né à Kharkov en 1908. Après la révolution de 1917, il se retrouva sur le sol français. « Serge Tchoubar s'est marié en 1927 et a eu deux enfants ». « Vers 1936, ... il entre à la Société nationale de construction aéronautique du sud-ouest (SNCASO) qui possède plusieurs établissements à Paris. Engagé dans l'armée à la déclaration de guerre, il est envoyé à l'école d'application d'artillerie de Fontainebleau, d'où il sort avec le grade de sous-lieutenant, à la veille de la défaite de juin 1940. Il reprend alors son activité civile et la SNASCO l'envoie dans son établissement de Cannes. Son retour à Paris, fin 1942 ou début 1943, est marqué par son entrée dans la Résistance » contre le nazisme. « ...en liaison avec sa sœur, il rejoint les réseaux de l'émigration russe luttent contre l'engagement dans l'armée allemande et viennent en aide aux prisonniers soviétiques évadés. En 1944, est envoyé en Côte d'Or », ou se trouvait aussi le « colonel Nicolas » - Ivan Skripaï. Il jouait « un rôle important ... pour rallier au maquis Maxim-Gorki d'autres groupes russes disséminés dans la région ». Aussi, il coordonnait les actions du détachement « Leningrad » le long de Saône-et-Loire. « A la Libération, son grade de capitaine FFI est homologué ; ... passe par l'École de perfectionnement des cadres de l'Artillerie... il est bientôt détaché de l'armée pour prendre la direction de l'usine de parachutes AVIOREX à Clichy ». Pendant les années 1960–1968, S. Tchoubar exerçait les fonctions de « directeur technique de Faure-Herman ». « Cette mort précoce doit certainement aux séquelles de graves blessures reçues le 6 juin 1962 » à la suite de l'attaque à main armée des gens de l'OAS, organisation terroriste nationaliste ultradroite qui était active durant la période de la guerre d'Algérie (1954–1962) (p. 159–161).

D'une manière générale, la monographie de Gérard Soufflet est devenu événement notable de l'historiographie française contemporaine qui a l'importance scientifique et cognitive de poids en matière d'étude et de prise de réflexion de la participation et du rôle des Ukrainiens dans le Mouvement de la Résistance européen.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Бондаренко О. А. Разделы Речи Посполитой и их влияние на решение Польского вопроса в Российской империи в конце XVIII – начале XIX века (Розділи Речі Посполитої та їх вплив на рішення Польського питання в Російській імперії наприкінці XVIII - початку XIX століття)	7
Герасименко В. А. Новгород-Сіверське вікаріатство Чернігівської Єпархії у другій половині XIX століття	12
Джагунова О. І., Кривошея І. І. Науково-дослідна діяльність викладачів та студентів Уманського державного педагогічного інституту у 1950-1960-х роках	17
Колесник В. Ф., Чеберяко О. В. Становлення та інституційно-правовий статус державного бюджету УСРР в умовах договірних відносин з РСФРР та конституційного оформлення СРСР	24
Крот В. О. І. П. Котляревський як діяч української культури у творчій спадщині Михайла Грушевського	30
Мамедова Рена. Надир Шах: поиск нового идеократического ресурса для конструируемой Империи (Надер Шах пошук нового ідеоократичні ресурсу для конструйованого Імперії)	34
Матвієнко Д. М. Краєзнавчі студії П. М. Добровольського	40
Репета І. В. Музеї Івано-Франківської області, утворені на основі музеєфікації історико-культурної спадщини	45
Сабат П. В. Історія зображення смерті у Візантійській іконографії на прикладі ікони "Розп'яття Господа Ісуса Христа"	50
Солдатенко В. Ф. Про Сталінізм, колектократію та конкордизм (за сторінками останнього роману В. Винниченка)	55
Сорока Ю., Щерблюк С. Насильницьке переселення Польського населення з території УСРР. 1944-1946 рр.	61
Стецюк В. Б., Палилюк О. М., Гуменюк І. М. Досвід земських органів самоврядування в соціальній сфері та благодійна діяльність в Російській імперії кінцею XIX – початок XX ст.	67
Федоришин І. Я. Діяльність осередків «Товариства імені Михайла Качковського» на Товмачині (1920–1930-ті рр.)	71
Харламов М. І. Пільги для добровільних пожежних товариств УСРР у другій половині 1920-х років	76
Чеботаєва О. М., Бем Є. І. Аркове дозвілля в умовах процесу культурної глобалізації	78
Чернишевич О. В. Інститут Президентства в контексті конституційної реформи 2004 року: вимога часу чи шлях виходу з політичної кризи	84
Шеремета Л. О. Жінки у науці: Калерія Павлівна Ганіна – вчена-онколог (життєвий та науковий шлях)	89

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Аветісян М. Г. Філософія художнього простору у сучасному творі мистецтва: культурно-антропологічний підхід	94
Верланов Д. С. Інтуїтивна природа віри	99
Висоцька Т. М. Відкрите православ'я як основа ідентичності Православної Церкви України	104
Гасимова Нармина Вагіф гизи. Парадигма мультикультуралізму - основна філософська концепція соціально-культурного розвитку сучасного суспільства	109
Грех В. І. Природно-кліматичні туристичні ресурси і їх важливість для міжнародного туризму	116
Гринько О. А. Щодо впливу ідеології та практики сатанізму на формування молодіжної субкультури	122
Даніліян В. О., Крутько І. М., Колісников А. В. Філософсько-правові аспекти інформаційного суспільства	127
Дольська О. О. Від метафізичного суб'єкта до постметафізичної суб'єктивації: історія питання в контексті метафори світу	131
Заруцька О. А. Вплив поглядів А. Ріглі на формування мистецтвознавчих концепцій (історико-філософський аналіз)	137
Зацепіна Н. О. Релігійна комунікація як невід'ємна складова соціальної комунікації	142
Керстюк З. В. Ініціативи Англійської церкви у допомозі християнам Близького Сходу	148
Кобижча Н. І. Проблеми формування цифрової культури в Україні: теоретичні та практичні аспекти	152
Костенко Г. К. Постколониальна філософська візія української літератури: деконструкція реального імперського vs пошук уявної ідеальної держави в творчості Юрія Андруховича	158
Маевская Л. Б. Влияние Ибн Таймийи на формирование мировоззрения Мухаммада Ибн Абд Аль-Ваххаба и сторонников современных экстремистских организаций. (Вплив Ібн Таймійі на формування світогляду Мухаммада Ібн Абд Аль-Ваххаба та прихильників сучасних екстремістських організацій)	163
Макарова А. О. Архетип як предмет досліджень у сучасній українській гуманітаристиці	171
Павлова Т. С., Кисленко А. Г. Класична раціональність та соціальна філософія	177
Предеина М. Ю. Образ і зображення: за мотивами «історії (ій) кіно Жан-Люка Годара»	180
Кульченко В. П., Остапенко А. О. Цінності: роль в житті людини і суспільства	185
Кульченко В. П., Радовільська О. О. Особливості методології наукового пізнання	188

Рябека Є. О. Основні функції демократії в Об'єднаній Європі XXI століття	191
Руденко Т. П., Потіщук О. О. Антропологічні виміри творчості як феномену духовно-соціального буття	198
Саїтгарєєва О. Г. Антропологічні підвалини глобальної духовної кризи	203
Солоділова О. В. Естетика гендеру як об'єкту оцінки соціальної дійсності: історико-культурний аспект (XIX – XX ст.)	208
Стрижачук Ф. В. Базова аксіома тринітарного богослов'я Карла Ранера	214
Титар О. В. Наративні та прагматичні аспекти дослідження української модерної ідентичності	219
Ухов О. С. Філософський постструктуралізм та його рецепція у теології ХХ століття	224
Шевчук П. В. Десакралізація держави як квазірелігійного конструкту в теології Вільяма Кавано	229

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Береза А. В. Незалежні регуляторні органи як інструмент регуляторної держави	233
Гарашова Сабіна Аріф гизи. Тренды Американско-Европейских взаимоотношений после распада биполярности (Тренды Американсько-Європейських взаємовідносин після розпаду біполярного)	237
Мельник Л. М. «Русский мир» як спосіб модернізації соціальної доктрини РПЦ (2000-2016)	242
Роговченко А. М. Щодо проблеми уточнення концепції «стратегічних комунікацій»: термінологічний аспект	247
Роїк Н. Вплив церкви на подолання конфлікту пам'ятей: Українсько - Польське співробітництво 1991-2013 років	251
Тимейчук І. М., Мирутенко П. В. Сучасний стан і перспективи відносин Аргентини та Чилі	256

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Кривошея І. І. Рецензія на монографію: Мельник Марек. Преекуменізм і конфесіоналізм об'єднанчих устремлінь православних в Першій Речі Посполитій (1590-1596). Краків: Видавництво Колегіум Колумбійум, Видавництво кафедри аксіологічних основ навчання Університету Вармінсько-Мазурського, 2018. 536 с.	260
Філінюк А. Г., Клімчук Ю. А. Рецензія на видання: Soufflet G. Maquisards Russes en Bourgogne. Histoire du détachement Léningrad 1943–1944. Paris: Éditions de L'armançon, 2016. 191 p.	262

CONTENT

HISTORICAL SCIENCES

Bondarenko O. The separations of the Polish–Lithuanian commonwealth and their influence on the solution of the Polish question in the Russian empire in the late XVIII–early XIX century	7
Gerasymenko V. A. Novgorod-Siversky Vicariate of the Diocese of Chernihiv in the second half of the 19th century	12
Dzhahunova O., Kryvosheia I. Research activities of teachers and students in Uman state pedagogical institute in late 1950–1960s.	17
Kolesnyk V. F., Cheberyako O. V. Formation and institutional and legal status of the state budget of the USSR in terms of contractual relations with the RSFSR and the constitutional formulation of the USSR	24
Krot V. O. I. P. Kotlyarevsky as Ukrainian culture figure in the creative heritage of Mykhailo Hrushevsky	30
Mamedova Rena. Nadir Shah: search for a new ideocratic resource for a constructed empire	34
Matviyenko D. M. Regional studies of P. M. Dobromskiy	40
Repeta I. V. museums of the Ivano-Frankivsk Region, formed on the basis of museums historical and cultural heritage	45
Sabat P. V. History of death presentation in byzantine iconography on the example of the icon of “Crucifixion of Our Lord Jesus Christ”	50
Soldatenko V. About Stalinism, collectocracy and concordism (based on the pages of V. Vinnichenko’s latest novel)	55
Soroka Y., Shcheblyuk S. Forcible resettlement of the Polish population From the territory of the USSR. 1944 – 1946	61
Stetsiuk V. B., Palelulko O. M., Humeniuk I. M. Experience of lands of self-government in the social sphere and charitable activity in the Russian Empire of XIX – XX centuries	67
Fedorushyn I. Ya. Activity of local centers of «Mykhailo Kachkovskiy Society» in Tovmachchyna (1920–1930s)	71
Kharlamov M. I. Benefits for voluntary firefighting societies of the USSR in the second half of the 1920s.	76
Chebotaieva O. N., Bem E. I. Leisure time in amusement parks in the context of cultural globalization	78
Chernyshevych O. Institute of Presidency in the context of the constitutional reform of 2004: requirement of time or way to output the political crisis	84
Sheremeta L. O. Women in science: Kaleriia Pavlivna Hanina as oncologist (life and scientific career)	89

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Avetisyan M. G. Philosophy of art space in contemporary art: cultural-anthropological approach	94
Verlanov D. S. The intuitive nature of faith	99
Vysotsky T.M. open orthodoxy as the basis of identity of the orthodox church of Ukraine	104
Gasimova Narmina Vagif gizi. The paradigm of multiculturalism is the basic philosophical concept of socio-cultural development of modern society	109
Hrehk V. I. Natural and climatic tourist resources and their importance for international tourism	116
Grinko O. A. Regarding the impact of the ideology and the practices of satanism on the youth subcultures development	122
Danilian V. O., Krutko I. M., Kolisnykov A. V. Philosophical and legal aspects of the information society	127
Dolska O. From metaphysical subject to post-metaphysical subjectivation: the history of the question in the context of the metaphor of the world	131
Zarutsyka O. A. The influence of a. Rigl’s views on the formation of artistic concepts (historical-philosophical analysis)	137
Zatsepina N. O. Religious communication as an invisible component of social communication	142
Kerstyuk Z. V. Initiatives of the Anglican church in help of christians of the middle east	148
Kobyzhcha N. I. Problems of digital culture formation in Ukraine: theoretical and practical aspects	152
Kostenko H. K. Postcolonial philosophical vision of Ukrainian literature: the deconstruction of real imperial versus the search for an imaginary ideal state in the Yuri Andrukhovich’s creativity	158
Mayevskaya L. B. The Influence of Ibn Taymiyah on the Formation of the Worldview of Muhammad Ibn Abd Al-Wahhab And Supporters of Modern Extremist Organizations	163
Makarova A. O. The archetype as a subject to research in modern Ukrainian humanities	171
Pavlova T., Kyslenko A. Classical rationality and social Philosophy	177
Predeina M. Image and copy: based on the «history (s) of the cinema» by Jean-Luc Godard	180
Kultenko V. P., Ostapenko A. O. Values: a role in human life and society	185
Kultenko V. P., Radovilskaya O. O. Features of scientific knowledge methodology	188
Ryabek Ye. O. Fundamental functions of democracy in a United Europe in the XXI century	191

.....

Rudenko T. P., Potishchuk O. O. Anthropological dimensions creativity as a phenomenon spiritual-social being	198
Saitgareieva O. G. Anthropological foundations of global spiritual crisis	203
Solodilova O. V. Aesthetics of gender as an object of evaluation of social activity: a historical and cultural aspect (XIX-XX)	208
Strizhachuk F. V. Basic axiom of trinitarian theology of Karl Rahner	214
Tytar O. V. Narrative and pragmatic aspects of the study of Ukrainian modern identity	219
Ukhov O. S. Philosophical poststructuralism and its reception in the XX century theology	224
Shevchuk P. V. Desacralization of the state as a quasi-religious construct in William Cavanaugh's theology	229

POLITICAL SCIENCES

Bereza A. V. Independent regulatory bodies as an instrument of a regulatory state	233
Garashova Sabina Arif gizi. Trends of American-European relations after decay of bipolarity	237
Melnyk L. M. The «Russkiy mir» as a way of modernizing the social doctrine of the ROC (2000-2016)	242
Rogovchenko A. M. On issue of clarification of the strategic communication concept: terminology aspect	247
Royik N. The impact of the church on overcoming the conflict of memory in Ukrainian-Polish cooperation 1991-2013	251
Tymeichuk I. M., Myrutenko P. V. Current state and prospects of Argentine and Chile's relations	256

SCIENTIFIC LIFE

Krivosheya I. I. Review of the monograph: Melnyk Marek. Preecumenism and confessionalism of the unifying aspirations of the Orthodoxes in the First Commonwealth (1590-1596). Krakow: Publishing House Collegium Columbianum, Publishing House of the Department of Axiological Foundations of Teaching of the University of Warmia and Mazury, 2018. 536 p.	260
Filinyuk A. G., Klimchuk Y. A. Revue de l'édition: Soufflet G. Maquisards Russes en Bourgogne. Histoire du détachement Léningrad 1943–1944. Paris: Editions de L'armançon, 2016. 191 p.	262

Правила оформлення та подання рукопису до наукового видання «ГІЛЕЯ: НАУКОВИЙ ВІСНИК: ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ»

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Мова написання рукопису: статті подаються мовою оригіналу: українська, російська, англійська, німецька, французька, іспанська, польська, чеська.

3. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції gileya.org.ua@gmail.com у форматі «Автор – Назва статті.doc».

4. Рукопис статті не має містити заборонених до друку матеріалів, оскільки збірник є відкритим джерелом інформації. Авторський текст не має бути опублікованим раніше та не бути перекладом раніше опублікованої статті. За зміст статті та інформаційне наповнення несе відповідальність автор статті та рецензенти.

5. Рішення про можливість публікації статті приймає редколегія та незалежні рецензенти.

6. Загальні вимоги до рукопису статті:

- **обсяг рукопису – 20–24 тис. знаків** (як виняток, не більше **40 тис. знаків**), включаючи рисунки та таблиці;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows** (версії 97, 2000, XP, 2003, 2007) або сумісного редактора;
- **формат аркуша – А4 (210x297), орієнтації сторінки – «книжна»; інтервал між рядками – 1,5 пт;**
- **рисунки, фотографії, графіки слід вставляти в текст статті як об'єкт.** Положення об'єкта – «в тексті»;
- **рисунки**, створені у вбудованому у Microsoft Word редакторі рисунків, слід подавати як згруповані об'єкти;
- **рисунки та таблиці** не повинні розривати речення в абзаци, тобто вони мають бути розташовані після того абзацу, в якому на них робиться перше посилання в тексті.

7. Розташування структурних елементів статті:

- **індекс УДК;**
- **ім'я, по-батькові, прізвище автора** (авторів);
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень); **e-mail; ORCID** (<http://orcid.org/>).
- **назва статті та анотація** українською (або регіональною мовою) та англійською мовами. Анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження, застосовані методи, основні одержані висновки;
- **ключові слова** українською (або регіональною мовою) та англійською мовами;
- **Список використаних джерел.** Список літератури наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style (гуманітарні науки та суспільні науки) – (http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/16051/22/Harvard_Referencing_style.PDF)**.
- **References.** Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після назви праці латинськими літерами зазначається переклад англійською мовою у дужках.

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7– номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

9. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія завіреною печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

10. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

11. Відомості про автора (авторів): прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи (без скорочень), службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон, e-mail, відділення Нової пошти.

